

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְשׁוֹנֵנוּ

כתבי־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך שבעים ושניים, התש"ע

ירושלים

הוצאת האקדמיה ללשון העברית

לְשׁוֹנֵנוּ

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

העורך: משה בר-אשר

מזכיר המערכת: חיים א' כהן

עריכת לשון והתקנה לדפוס: אורי מור

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

כל הזכויות שמורות
לאקדמיה ללשון העברית, התש"ע

סדר ועריכה במחשב: האקדמיה ללשון העברית
מכון לאופסט נתן שלמה, ירושלים
דפוס "גרפית" בע"מ, ירושלים

האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91034
טל' 02-6493555, פקס' 02-5617065
דואר אלקטרוני: acad3u@vms.huji.ac.il
אינטרנט: <http://hebrew-academy.huji.ac.il>

תוכן העניינים

391	עם חילוף המשמרות	מאמרים
487	תפיסת השורש של חכמי צרפת הראשונים	אילן אלדור
125	"סבורה היא לעולם": גלגוליה של צורה נשכחת	הלל בייטנר
503	קוטביות סמנטית והתנטרלות	רבקה בליבוים
19	מילים נדירות וצורות חריגות בלשון חז"ל וגלגוליהן	משה בראשור
7	התפתחויות סמנטיות בצירוף "עמד על" בעברית המקראית המאוחרת	שלום אליעזר הולץ
	העיצורים הנחציים בכתב יד קיימברידג' (הוצאת לו)	יהודית הנשקה
421	של המשנה	
37	הטטרלמה והטריילמה במשנה ובתוספתא (חלק שני)	מירב (טובול) כהנא
	הארמית הבבלית היהודית והמנדאית הקלאסית – נקודות מגע	משה מורגנשטרן
451	על כתב התורה בדברי חז"ל (ב): תעתיקים וקוצים	שלמה נאה
89	צורות מודליות בעלות תחילית בשירה המקראית	תניא נוטריוס
393	הארכאית ובכנענית העתיקה	
155	"קולבאנא": גרסה תמוהה והצעה לפתרונה	דב ספטימוס
	"האסטור" ו"אגיסטון": על תרומת העיון המשווה	אהרן עמית
135	בבבלי ובירושלמי ללקסיקוגרפיה התלמודית	
161	מערכת חמש התנועות והגיית יהודי איטליה	מיכאל ריזיק
475	על הערת מסורה לצפניה ג, ב	נורית רייך
		אורה (רודריג)
321	מחקרי העברית החדשה – לאן?	שורצולד
53	תיאור של ארבעה עניינים תחביריים מלשון המשנה	רבקה שמש

מושב האקדמיה בקונגרס החמישה-עשר למדעי היהדות

261	בנימין אליצור	לקראת הוצאה חדשה של שרידי הירושלמי
249	גבריאל בירנבאום	על כתיבת המילון לתקופה הקלאסית

233	על הפעילות המדעית באקדמיה ללשון העברית כיום	משה בר-אשר
287	מַפְעֵל וּמַפְעֵלָה, מַפְעֵל וּמַפְעֵלָה – מה ביניהם	רונית גדיש
239	חמישים שנות המילון ההיסטורי של הלשון העברית	אברהם טל
231	מן הנעשה במפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית ובמזכירות המדעית	

מן העבודה במילון ההיסטורי

	חנן אריאל ואלכסיי	
337	שלוש קריאות חדשות בתעודות מדבר יהודה	(אליהו) יודיצקי
353	שניים שהם אחד: שיר "חדש" לשמואל הנגיד	יהונתן ורדי
		בנימין לפלר
	"אתה אומר ועושה" – קדושתא לסדר הֵן קָרְבוּ יָמֶיךָ	ומיכאל רנד
179	לְמוֹת לִינִי	
343	"עשה אזנך כאפרכסת"	נורית שובל-דודאי

הערות ותגובות

201	על מוצאו של הניקוד הבעלי	יהושע בלאו
	עוד על שכיחות ופוריות במערכת הפועל: תוספת	ראובן מירקין
531	למאמרו של שמואל בולוצקי	
525	על לשון הפיוט "יה אלי"	דב ספטימוס

ביקורות

	אביגדור ויקטור	
	הורוויץ	
	הילכו שניים יחדיו? עיון במלווה אכדי חדש	
359	לעברית ולארמית של המקרא	
203	לשון המשנה בגניזת קהיר	דורון יעקב
217	הסלנג העברי	נמרוד שתיל

537	ספרים שנתקבלו במערכת	
-----	----------------------	--

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְשׁוֹנֵנוּ

כתבי־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך שבעים ושניים, חוברת ראשונה ושנייה
אדר התש"ע

ירושלים התש"ע

”לשוננו” יוצא לאור בסיוען של הקרן על שם זאב שמחה ומלכה זאלצמאן
ושל הקרן על שם מיכאל ומרי וילנסקי

עריכת לשון והתקנה לדפוס: אורי מור

ISSN 0334-3626

© כל הזכויות שמורות
לאקדמיה ללשון העברית, התש”ע

הפקה: עירית בריס

סֵדֶר ועריכה במחשב: האקדמיה ללשון העברית
לוחות: מכון לאופסט נתן שלמה, ירושלים
הדפסה: דפוס ”גרפית” בע”מ, ירושלים

האקדמיה ללשון העברית, גבעת־זרם, ירושלים 91904
טל’ 02-6493555, פקס’ 02-5617065
דואר אלקטרוני: acad3u@vms.huji.ac.il
אינטרנט: <http://hebrew-academy.huji.ac.il>

לְשׁוֹנֵנוּ

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

העורך: משה בר-אשר

מזכיר המערכת: חיים א' כהן

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

לְשׁוֹנֵנוּ

נערך בידי ד"ר א' צפרוני ז"ל (תרפ"ט-תרצ"ד)
בידי פרופ' נ"ה טור-סיני ז"ל (תרצ"ד-תשי"ד)
בידי פרופ' ז' בן-חיים (תשט"ו-תשכ"ה)
בידי פרופ' י' קוטשר ז"ל (תשכ"ו-תשל"ב)
בידי פרופ' ש' אברמסון ז"ל (תשל"ג-תש"ם)
בידי פרופ' י' בלאו (תשמ"א-תשנ"ט)

את כתבי היד המוצעים למערכת יש למסור, ובלוויית תקציר באנגלית, על פי ההנחיות המתפרסמות בלשוננו סז (תשס"ה), חוברת א, עמ' 113-114. המערכת לא תטפל במאמרים שיימסרו בלא תקציר ושלא בהתאם להנחיות אלו.

תוכן העניינים

מאמרים

	שלום אליעזר הולץ	התפתחויות סמנטיות בצירוף "עמד על" בעברית
7		המקראית המאוחרת
19	משה בר-אשר	מילים נדירות וצורות חריגות בלשון חז"ל וגלגוליהן
37	מירב (טובול) כהנא	הטטרלמה והטרילמה במשנה ובתוספתא (חלק שני)
53	רבקה שמש	תיאור של ארבעה עניינים תחביריים מלשון המשנה
89	שלמה נאה	על כתב התורה בדברי חז"ל (ב): תעתיקים וקוצים
125	הלל בייטנר	"סבורה היא לעולם": גלגוליה של צורה נשכחת
	אהרן עמית	"האסטור" ו"אגיסטון": על תרומת העיון המשווה
135		בבבלי ובירושלמי ללקסיקוגרפיה התלמודית
155	דב ספטימוס	"קולבאנא": גרסה תמוהה והצעה לפתרונה
161	מיכאל ריזיק	מערכת חמש התנועות והגיית יהודי איטליה

מן העבודה במילון ההיסטורי

בנימין לפלר

	ומיכאל רנד	"אתה אומר ועושה" – קדושתא לסדר הן קרבן יָמִיד
179		לְמוֹת ליניי

הערות ותגובות

201	יהושע בלאו	על מוצאו של הניקוד הבבלי
		ביקורות
203	דורון יעקב	לשון המשנה בגניזת קהיר
217	נמרוד שתיל	הסלנג העברי

כתובות המחברים המשתתפים בחוברת זו:

ד"ר שלום אליעזר הולץ, Yeshiva University, 544 Belfer Hall, 2495 Amsterdam Avenue,
New York, NY 10033 • sholtz@yu.edu

פרופ' משה בר־אשר, האקדמיה ללשון העברית, גבעת רם, ירושלים 91904
mbarasher@mscc.huji.ac.il

ד"ר מירב (טובול) כהנא, המחלקה ללשון העברית וללשונות שמיות, אוניברסיטת בר־אילן, רמת־גן
meiravtu@gmail.com • 52900

ד"ר רבקה שמש, המחלקה ללשון העברית וללשונות שמיות, אוניברסיטת בר־אילן, רמת־גן 52900
shemesrl@netvision.net.il

פרופ' שלמה נאה, החוג לתלמוד, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר־הצופים, ירושלים 91905
naeh@shi.org.il

מר הלל בייטנר, החוג לתלמוד, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר־הצופים, ירושלים 91905
geulits@gmail.com

ד"ר אהרן עמית, המחלקה לתלמוד, אוניברסיטת בר־אילן, רמת־גן 52900
amitaa@mail.biu.ac.il

פרופ' דב ספטימוס, Harvard University, Widener Library 776, Cambridge, MA 02138,
USA • septimus@fas.harvard.edu

ד"ר מיכאל ריזיק, האקדמיה ללשון העברית, גבעת רם, ירושלים 91904 • mryzhik@hotmail.com

מר בנימין לפלר, האקדמיה ללשון העברית, גבעת רם, ירושלים 91904

ד"ר מיכאל רנד, האקדמיה ללשון העברית, גבעת רם, ירושלים 91904 • qalir@yahoo.com

פרופ' יהושע בלאו, האקדמיה ללשון העברית, גבעת רם, ירושלים 91904

מר דורון יעקב, האקדמיה ללשון העברית, גבעת רם, ירושלים 91904 • dormirit@gmail.com

ד"ר נמרוד שתיל, המכללה האקדמית צפת, ת"ד 160, צפת 13206 • nimrods@zefat.ac.il

התפתחויות סמנטיות בצירוף "עמד על" בעברית המקראית המאוחרת

כבר לפני שנים ציין יחזקאל קוטשר, במאמרו בנושא הבכואה (calque) הארמית בעברית, ש"בספרי המקרא האחרונים ניכרת נטייה של פועל 'עמד' לפלוש אל תוך תחומה של 'קום'".¹ מאמר זה ידון בביטוייה של תופעה זו בצירוף הלשון עמד (בבניין קל) + על, ויוכיח כי בספר דניאל ובספר דברי הימים צירוף זה משמש בהוראה 'התייצב נגד', כלומר הצירוף מורה על התנגדות של אדם או של דבר (נושא הפועל עמד) לאדם או לדבר אחר (מושא מילת היחס על).² מתוך בירור דיאכרוני של מובני הצירוף בעברית המקראית יובהר כי ההוראה 'התייצב נגד' שייכת לעברית המקראית המאוחרת דווקא, בעקבות החלפת קם על בעמד על. הוראה מאוחרת זו משמשת בה לצד ההוראות הידועות בעברית המקראית הקלאסית, הממשיכות להופיע גם בספרות המקראית המאוחרת.

- * ראשית מאמר זה בעבודה שנכתבה במסגרת סמינריון על ספר דברי הימים באוניברסיטת פנסילוניה בהדרכת פרופ' יעקב חיים (ג'פרי) טיגאי. עיקרי הדברים הושמעו בקונגרס העולמי החמישה-עשר למדעי היהדות (תשס"ט) בירושלים, במושב "לשון המקרא: היבטים דיאכרוניים". תודתי נתונה ליושב ראש המושב, פרופ' אבי הורביץ, ולמשתתפיו (ביניהם אבי ואמי, פרופ' אברהם וד"ר טובה ברגר הולץ) על הערותיהם. כן אני מודה לעוזרי במחקר, מר שלמה ודלר, ולמורי ועמיתי פרופ' משה ברנשטיין, פרופ' דב ספטימוס, ד"ר אהרן קולר, פרופ' גארי רנדסבורג ופרופ' ראובן (ריצ'רד) שטיינר. את המאמר ערכתי והגהתי בעת שהותי כעמית מחקר במרכז למשפט עברי ולתרבות בת זמננו (Center for Jewish Law and Contemporary Civilization) שליד בית הספר למשפטים על שם בנימין נ' קרדוזו. תודתי נתונה לראש המכון, פרופ' סוזאן סטון, ולסגן הנשיא של אוניברסיטת ישיבה, פרופ' מרטון לוונגרום, על רוחב ידם.
1. קוטשר, תשל"ז,³ עמ' ת-תא, וכן קוטשר, תשל"ז,⁴ עמ' 102. לספרות נוספת ראה הציונים לשורש עמ"ד שבטבלה אצל יאנג ורזטקו, 2008, עמ' 204 (מס' 261).
 2. הוראה זו כבר מצוינת אצל בן-יהודה (1980, עמ' 4544), אך לא כתופעה בעברית המקראית המאוחרת. ברגי (1983, עמ' 126) ציין הוראה זו כתופעה מאוחרת, ואף עימת את השימוש בדניאל יא, יד עם השימוש בשופטים ט, יח, אך לא העמיק לעיין בכל הכתובים ובספרות הבתרא-מקראית. ברשימת הפסוקים שבהם קו"ם מוחלף בעמ"ד אצל פולצין (1976, עמ' 148) מופיעים רוב הפסוקים שבהם משמשת הוראה זו (חוץ מדה"ב כו, יח), אך פולצין מסתפק ברשימה (חלקית, כנראה) ואינו דן בצירוף עמד עם על או בשימושו בספרות חז"ל. וכבר העיר קימרן (1976, עמ' 295) ש"הזיקה בין הפעלים 'עמד', 'קם' בתולדות הלשון העברית טעונה בירור מקיף".

באבחון ההוראה כתופעה לשונית בעברית המקראית המאוחרת נאמץ את שיטתו הידועה של אבי הורביץ.³ לפי שיטה זו, תופעה לשונית תיחשב כמאפיינת את הלשון המקראית המאוחרת אם היא עומדת בשלוש הדרישות האלה: (1) התופעה מצויה בעיקר בספרות המקראית המאוחרת (אסתר, דניאל, עזרא-נחמיה ודברי הימים); (2) ניתן לעמת אותה עם תופעה מקבילה בספרות המקראית הקלאסית, שאותה היא מחליפה; (3) התופעה משמשת גם במקורות עבריים מהתקופה הבתרא-מקראית, כגון במגילות מדבר יהודה ובספרות חז"ל. בהתאם לדרישות אלה יודגם כי השימוש בצירוף עמד על במובן 'התייצב נגד' נמצא בעיקר בספרות המקראית המאוחרת כתחליף לביטוי קם על בלשון הקלאסית, ושגם בספרות חז"ל מובן זה מצוי.

במחקר המדגים שינוי בהוראת המילים יש לתת את הדעת לא רק על הדרישות הנזכרות, הנוגעות למחקר הלשוני הדיאכרוני, אלא גם על הדרישות הנוגעות למחקר הסמנטי הסינכרוני, דהיינו יש להוכיח שאכן מובן הצירוף עמד על הוא 'התייצב נגד'. בנושא הנידון כאן לא ניתן להוכיח שמילה חדשה מחליפה מילה ישנה או שמבנה תחבירי חדש מחליף מבנה ישן, שהרי הצירוף עמד על משמש בכל רובדי הלשון. על כן כדי להדגים את השינוי החל במשמעות הצירוף, יש לשים לב קודם כול להקשרים שהצירוף מופיע בהם ולהיעזר בהם בבירור מובנו.⁴ מסקנות העיון הסמנטי הן הבסיס להסקת המסקנות ההיסטוריות באשר לתולדות מובן הצירוף.

הצירוף "עמד על" בעברית המקראית הקלאסית ובספר יחזקאל בעברית המקראית הקלאסית יש לצירוף עמד על המשמעויות האלה:

1. 'נמצא ממעל לחפץ או לאדם' – המשמעות הלוקטיבית הזאת נובעת ישירות

3. הורביץ, תשל"ב, עמ' 15–63. לסיכום השיטה ולספרות נוספת ראה יאנג ורזטק, 2008, עמ' 12–25. לאחרונה הופיעה ביקורת על שיטתו של הורביץ ועל כל אחד מהבחנים שהוא מציב; ראה יאנג ורזטק, 2008, עמ' 44–110 ויאנג ורזטק, 2008. מכיוון שרוב טענותיהם של יאנג ורזטק נוגעות לבעיית תיארוך טקסטים מקראיים על פי נתונים לשוניים, לא כאן המקום להשיב עליהן. צוין רק שלכל הפחות בנידון דידן הנתונים אכן תואמים את הבחנים של הורביץ, ועל כן מוצדק השימוש בשיטתו.

4. לדוגמה דומה ראה את העיון במובן השורש דר"ש אצל הורביץ, תשל"ב, עמ' 132–134 ואת ההערה המתודית אצל הורביץ, 1995, עמ' 5 הערה 11. מקרים נוספים שבהם פעלים מהלשון הקלאסית מוחלפים בפעלים אחרים בספר דברי הימים, כנראה עקב התפתחויות סמנטיות בשורשים, ראה אצל יפת, תשכ"ז, עמ' 172–179 וקוטשר, 1982, עמ' 83–84. להערות הנוגעות להתפתחויות סמנטיות בשמות (ולא בפעלים) בעברית המקראית המאוחרת ראה רזטק, 2007, עמ' 391–395.

מצירוף הפועל עמד עם המילה על. על פי נושא הפועל עמד ומושא מילת היחס על ניתן לזהות כמה גוני משמעות בצירוף:

א. העומד נסמך על (standing on) חפץ:⁵

ויעש את הים [...] עמד על שני עשר בקר (מל"א ז, כג-כה).
ושנים עשר אריים עמדים שם על שש המעלות מזה ומזה" (שם י, כ).
וירבעם עמד על המזבח להקטיר (שם יג, א).
והצפה עמד על המגדל ביזרעאל (מל"ב ט, יז).

ב. העומד נמצא בגובה מסוים מעל (standing over) לאדם, אך לא במגע ישיר אתו:

ויהי ממחרת וישב משה לשפט את העם ויעמד העם על משה מן הבקר עד הערב (שם' יח, יג).
ועננך עמד עליהם (במ' יד, יד).
ואעמד עליו ואמתתהו כי ידעתי כי לא יחיה אחרי נפלו (שם"ב א, י).

חשוב לציין שבמקרה שגם נושא הפועל וגם מושא מילת היחס מציניים אדם, הכתובים מציניים (או לפחות רומזים) שהאדם ש"עליו" עומדים הוא עצמו אינו עומד, כגון משה היושב בשמות יח, יג ושואל הנופל בשמואל ב א, י.⁶

ג. העומד נמצא במקום מסוים, המצוין במילה הבאה אחרי על (כך ברוב היקרויות הצירוף):⁷

ופרעה חלם והנה עמד על היאר (בר' מא, א).

5. ראה גם שם' יז, ו; מל"ב יא, יד; כג, ג. דומה שבמלכים ב ו, לא ("אם יעמד ראש אלישע בן שפט עליו היום") וביהושע יא, יג ("הערים העמדות על תלם") משמש הצירוף במשמעות דומה. השווה גם יש' כא, ח וחב' ב, א.

6. ראה גם שם"ב א, ט; כ, יא (גופת עמשא). גם בבראשית כד, ל ("והנה עמד על הגמלים על העין") ניתן לפרש את הצירוף באופן זה, כלומר העבד עומד והגמלים רבוצים, אך ניתן גם לפרש את הצירוף על פי משמעות השירות (משמעות 2 להלן), כמשתמע מדברי רש"י. את האפשרות הראשונה אימץ רד"ק בפירושו לפסוק. בסיפור דוד וגלית מופיע הצירוף עמד אל בהוראה דומה: "ויקח את הפלשתי אל מצחו ותטבע האבן במצחו ויפל על פניו ארצה. ויחזק דוד מן הפלשתי בקלע ובאבן [...] וירץ דוד ויעמד אל הפלשתי ויקח את חרבו וישלפה מתערה וימתתהו" (שם"א יז, מט-נא).

7. ראה גם בר' מא, פס' ג, יז; דב' כז, יב; לא, טז; יהו' ה, טז; שם"א כז, יג; שם"ב ב, כה; מל"ב ב, פס' ז, יג; ג, כא. יש לציין שבמקרה שלפני הצירוף מופיע פועל המציין תנועה, הצירוף מורה שהעומד עוצר במקום מסוים (כגון שם"א כז, יג ושם"ב ב, כה). נראה שאת הצירוף בויקרא יט, טז יש להבין על פי המשמעות הלוקטיבית גם כן. על כך ראה מילגרום, 2000, עמ' 1644-1645, ובמיוחד ראה את טענותיו נגד המפרשים את הצירוף על פי המשמעות המאוחרת הנידונה במאמר זה.

המקום אשר אתה עומד עליו אדמת קדש הוא (שם' ג, ה).
והפליתי ביום ההוא את ארץ גשן אשר עמי עמד עליה (שם ח, יח).

2. 'שירת' – העומד הוא בדרגה נמוכה מזו של מי ש"עליו" הוא עומד:

ויקח חמאה וחלב וכן הבקר אשר עשה ויתן לפניהם והוא עמד עליהם תחת
העץ ויאכלו (בר' יח, ח).
והוא שב מן הפסילים אשר את הגלגל ויאמר דבר סתר לי אליך המלך ויאמר
הס ויצאו מעליו כל העמדים עליו (שופ' ג, יט).
ויאמר לכן שמע דבר ה' ראיתי את ה' ישב על כסאו וכל צבא השמים עמד
עליו מימינו ומשמאלו (מל"א כב, יט).

במקרים אלה המשרת "עומד" בעוד שמי שמשרתים אותו יושב (שופ' ג, כ; מל"א
כב, יט) או נשען (בר' יח, ד), ולפיכך המשרת נראה כ"עומד על" מי שאותו הוא
משרת.⁸

3. 'פיקח' – בהקשרים מנהליים העומד מפקח על ביצוע המעשה המנהלי:

הם נשיאי המטת הם העמדים על הפקדים (במ' ז, ב).
ואלה יעמדו על הקללה בהר עיבל (דב' כז, יג).

לדעת כמה חוקרים לשונו של ספר יחזקאל היא לשון מעבר בין הלשון הקלאסית
ללשון המאוחרת, ולמרות דמיונה ללשון הקלאסית כבר מופיעות בה צורות
מאוחרות.⁹ בדיקת השימוש בצירוף עמד על בספר יחזקאל מאששת את הטענה
הזאת. הוראות קלאסיות של הצירוף – ההוראה הלוקטיבית¹⁰ וההוראה המנהלית¹¹ –

8. תודתי נתונה לעמיתי ד"ר אהרן קולר על תרומתו בפירוש מרכיבי הביטוי בפסוקים אלה. יש
לציין שתרגום NRSV נוטה להתעלם ממשמעות השירות – במלכים א כב, יט ובירמיהו לו, כא
(על פסוק זה ראה הערה 11 להלן) תרגם "standing beside" ובבראשית יח, "he stood by them",
ורק בשופטים ג, יט תרגם "his attendants". לעומת זאת בתרגום NJPS
"in attendance" בשופטים ג, יט, במלכים א כב, יט ובירמיהו לו, כא, "he waited upon them"
בבראשית יח, ח.

9. רוקר, 1990, עמ' 177–186. ספרות נוספת בנושא זה מצוינת אצל יאנג ורזטק, 2008, עמ' 37–40.

10. יח' י, יח; יא, כג; מו, ב; לג, כו; מז, י. ביחזקאל כא, כו; כז, כט מופיע הצירוף עמד אל
בהוראה זו, אך ספק אם יש בכך (ובהופעת עמד אל בירמיהו מח, יט) משמעות היסטורית.

11. יח' מד, כד. הצירוף במובן 'שירת' אינו מופיע כנראה בספר יחזקאל. בירמיהו לו, כא מופיע
עמד מעל במובן זה, אך ייתכן שהמ"ם התחילית במילה מַעַל נגררה בטעות אחר המ"ם בסוף
המילה הַעֲמִידִים שלפניה (הצעתו של פרופ' שלום פאול [בעל פה]). אם הגרסה המתוקנת אכן
נכונה, נשתמר הצירוף עמד על במובן זה גם בספר ירמיהו. על לשונו של ספר ירמיהו (הלוא
הוא בן דורו של יחזקאל) ראה יאנג ורזטק, 2008, עמ' 35–37 וההפניות שם.

משמשות בספר זה, אך לצדן מופיע שימוש המורה על פלישת הפועל עמד אל תחום הפועל קם, שעליה העיר קוטשר.¹² פלישה זו ניכרת בתוספת שם העצם רגל לצירוף עמד על.¹³ תוספת המילה הזאת וההקשרים שבהם מופיע הביטוי מלמדים שעמד על רגל מורה על המעבר למצב זקוף ממצב אחר.¹⁴ הוראה זו ניכרת במיוחד בתיאור החייאת העצמות היבשות, שטרם נבואת יחזקאל אל הרוח הן שכובות על הקרקע בבקעה (יח' לז, א-ב). את מצבן לאחר הנבואה מתאר הנביא כך: "והנבאתי כאשר צוני ותבוא בהם הרוח ויחיו ויעמדו על רגליהם חיל גדול מאד מאד" (שם, י). את התיאור הזה יש להשוות לתיאור תחיית המת שבא במגע עם עצמות אלישע הנביא: "וישליכו את האיש בקבר אלישע וילך ויגע האיש בעצמות אלישע ויחי ויקם על רגליו" (מל"ב יג, כא). השוואת הכתובים, המתארים שניהם מעשה חזרה לחיים, מלמדת שבלשונו של יחזקאל הצירוף עמד על רגל מחליף את הצירוף קם על רגל.¹⁵ מבחינת תולדות הלשון החלפה זו היא מסימני הלשון המאוחרת, והופעתה בספר יחזקאל תואמת את הגדרת לשונו של ספר זה כלשון מעבר.

לסיכום, לצירוף עמד על בעברית המקראית הקלאסית שלוש הוראות עיקריות: אחת הנובעת ממוכנם המילולי של מרכיבי הצירוף (ההוראה הלוקטיבית על גווניה) ושתיים אידיומטיות ('שירת' ו'פיקח'). על רקע העיון בהוראות אלה ניתן לגשת לסקירת משמעויות הצירוף בעברית המקראית המאוחרת.

הצירוף "עמד על" בעברית המקראית המאוחרת

ההוראה הלוקטיבית של הצירוף עמד על משמשת תכופות בספרות המקראית המאוחרת, בין בניסוחים מקוריים¹⁶ ובין בכתובים בספר דברי הימים המשמרים את הניסוחים בספר מלכים.¹⁷ כמו כן יש לציין שהוראה זו של הצירוף מצויה בביטויים עמד על עמדו¹⁸ ועמד על כנו,¹⁹ המופיעים שניהם רק בספרות המקראית המאוחרת.²⁰

12. הורביץ, 1982, עמ' 94-97; רוקר, 1990, עמ' 149-152.

13. יח' ב, א; לז, י.

14. ראה שם א, כח ("ואפל על פני"), שלאחריו בא הציווי: "בן אדם עמד על רגליך" (שם ב, א).

15. ההפניה ליחזקאל כבר אצל רוקר, 1990, עמ' 149, אך ללא ההשוואה למלכים.

16. נחמ' ח, ד; דה"א ו, כד; דה"ב ג, יג; ו, י; יג, ז, ו.

17. דה"ב ד, ד (=מל"א ז, כה); ט, יט (=מל"א י, כ); כג, יג (=מל"ב יא, יד).

18. דנ' י, יא; דה"ב ל, טז; לד, לא; לה, י. על הביטוי הזה ראה הורביץ, תשל"ב, עמ' 39-40.

19. דנ' יא, כ-כא. הביטוי משמש באופן אידיומטי במובן 'החליף את מקומו במשרה', וכן מציין את המשרה (השווה בר' מא, יג). למרות זאת מבחינה מילולית הצירוף עמד על משמש כאן במובן הלוקטיבי הרגיל.

20. הצירוף עמד על מופיע גם בביטוי עמד על נפש (אס' ח, יא; ט, טז), שקשה לפרשו על רקע ההוראה הלוקטיבית. ברגי (1983, עמ' 126) השווה את השימוש בפועל עמד בביטוי הזה

לעומת שימוש זה, שהוא נפוץ למדי, שתי ההוראות האידיומטיות של הצירוף ('שירת'²¹ ו'פיקח'²²) אינן נקרות בספרות המאוחרת. מחמשת הפסוקים שלהלן עולה הוראה אחרת לצירוף עמד על שאינה ידועה מהספרות המקראית הקלאסית:²³

ועל שכלו והצליח מרמה בידו ובלבבו יגדיל ובשלוה ישחית רבים ועל שר
שרים יעמד ובאפס יד ישבר (דנ' ח, כה).
ובעתים ההם רבים יעמדו על מלך הנגב ובני פריצי עמך ינשאו להעמיד חזון
ונכשלו (שם יא, יד).²⁴
ויעמד שטן על ישראל ויִסֶּת את דויד למנות את ישראל (דה"א כא, א).
ויעמדו בני עמון ומואב על יִשְׁבִי הַר שְׁעִיר הַחֲרִים וְלִהְשִׁימֵם וְכִלְיוֹתָם
בְּיוֹשְׁבֵי שְׁעִיר עֲזָרוּ אִישׁ בְּרַעְהוּ לַמִּשְׁחִית (דה"ב כ, כג).
ויעמדו על עֲזִיהוּ הַמֶּלֶךְ וַיֹּאמְרוּ לוֹ לֹא לָךְ עֲזִיהוּ לְהַקְטִיר לָהּ כִּי לַכַּהֲנִים בְּנֵי
אַהֲרֹן הַמְּקַדְּשִׁים לְהַקְטִיר צֵא מִן הַמִּקְדָּשׁ כִּי מַעֲלָת וְלֹא לָךְ לְכַבֹּד מֵה' אֱלֹהִים
(שם כו, יח).

לשימוש בפועל קם ביהושע ז, יב-יג, ותרגם: "maintain oneself". אמנם פסוקים אלה בספר יהושע מתארים הישרדות בפני אויב כזו המתוארת במגילת אסתר, אך בספר יהושע המילה לפני (ולא על) מופיעה אחרי הפועל.

21. השוואת דברי הימים ב יח, יח למלכים א כב, יט מראה שבעל ספר דברי הימים אינו משתמש בצירוף עמד על בהוראה זו, אך יש להסתפק אם אכן לא הכירה (כדברי יפת, 1993, עמ' 765); שמא גרס רצונו להסיר כל התנגדות, ולו ברמז, לעליונותו של האל – אף שהכיר את ההוראה. על השימוש בהוראה זו בתקופה מאוחרת מעיד זכריה ד, יד (על כך ראה מיירס ומיירס, 1987, עמ' 259, המשווים לשופטים ג, יט ולמלכים א כב, יט, אף שהם מתרגמים את הצירוף "stand by"), אך לשונו של ספר זכריה קרובה ללשון הקלאסית.

22. בדברי הימים א ו, יז ("ויעמדו כמשפטם על עבודתם") ובעזרא י, טו ("עמדו על זאת") הצירוף מתפרש על פי ההוראה 'פיקח' אך בדוחק. השימוש בצירוף בדברי הימים א ו, יז נובע מהשימוש באותו שורש בבניין הפעיל (במובן 'מינה לתפקיד') בפסוק הקודם ("ואלה אשר העמיד דויד על ידי שיר"), ומורה כנראה על תוצאת הפעולה (דוד העמיד את הלויים והלויים עמדו) ולא דווקא על הפיקוח. בדומה לכך, בעזרא י, יג-יד משמש השורש עמ"ד בבניין קל במובן 'נשאר במקום', ואם כן ייתכן שהצירוף עמד על בפסוק טו מורה על אותה פעולה. וכפירוש הזה עולה מתרגום NJPS לפסוק ("remained for this purpose").

23. רש"י מפרש גם את הצירוף עמד על בעזרא י, טו על פי הוראה זו, ובעקבותיו תרגום NRSV ("opposed this"), וכן, בהבעת ספק, בלנקינסופ (1988, עמ' 192). פירוש זה קשה מפני שבשאר הכתובים שבהם משמשת הוראה זו (וכן בצירוף המקביל קם על שבלשון הקלאסית) מושא מילת היחס על מציין אדם, שלא כבעזרא י, טו.

24. לפי רוב התרגומים והפירושים המודרניים הצירוף בפסוק זה אכן מורה על ניגוד בין ה"רבים" למלך הנגב. הכהן וקיל (תשנ"ד, עמ' רעב) פירשו את הצירוף "לסייע בידיו", על פי ראב"ע.

פסוקים אלה מתארים ניגוד, ואפילו ניגוד אלים, בין הגורם (אדם או דמות אנתרופומורפית אחרת), המיוצג בנושא הפועל עמד, ובין אדם אחר, המיוצג במושא מילת היחס על. מכאן עולה שיש להבין את הצירוף עמד על כהבעת יחס של ניגוד בין הדמויות בפסוקים. מיותר לציין שיחס זה מבטל את האפשרות לפרש את הצירוף עמד על בפסוקים אלה על פי הוראותיו האידיומטיות בלשון הקלאסית ('שירת' או 'פיקח'), שהרי הוראות אלה סותרות את המפורש בכתוב. כמו כן אין לפרש את הצירוף על פי ההוראה הלוקטיבית הפשוטה, אף על פי שהוראה זו נקריית בלשון הקלאסית במקרה שגם נושא הפועל עמד וגם מושא המילה על מציינים אדם או יצור חי.²⁵ זאת משום שבלשון הקלאסית הוראה זו משמשת בהקשרים שבהם מפורש, או לפחות נרמז, שהאדם ש"עליו" עומדים אינו עומד, כגון שאול הנופל בשמואל ב א, י. לעומת זאת בחמשת הפסוקים המצוטטים לעיל אין כל רמז שהאדם המיוצג במושא מילת היחס אינו עומד.

עד נוסף המוכיח שהצירוף עמד על בפסוקים אלה מציין יחס של ניגוד הוא פלישת הפועל עמד לתחומו של הפועל קם בלשון המקראית המאוחרת. בלשון הקלאסית הצירוף קם על הוא המתאר את מעשיו של בעל ריב נגד יריבו, לעתים בתיאור מפורש של אלימות.²⁶ שימוש זה בצירוף קם על בלשון הקלאסית מקביל ישירות לשימוש בצירוף עמד על בפסוקים מספר דניאל ומספר דברי הימים. אם כן לפי השיטה שפיתח הורביץ, ההוראה הניגודית של הצירוף עמד על אופיינית לעברית המקראית המאוחרת. מעיון בכתובים אף ניתן לומר שלפחות בספרי הפרוזה המאוחרים השימוש בעמד על בהוראה זו מחליף לגמרי את השימוש בקם על. הצירוף קם על אמנם מופיע בספר נחמיה ובספר דברי הימים, אך לא בהוראה זו, שאת מקומה ירש הצירוף עמד על.²⁷

אמנם רוב הדוגמות של הצירוף עמד על בהוראתו הניגודית מצויות בספרים שלכל הדעות נכתבו בתקופה המאוחרת, אך דומה כי השימוש בהוראה זו אינו מוגבל

25. ראה לעיל משמעות 1, ס"ק ב.

26. כגון דב' יט, יא; כב, כו; שמ"ב יד, ז; עמ' ז, ט.

27. נחמ' ט, ג-ד; דה"א כח, ב; דה"ב כא, ד. בפסוק זה בדברי הימים ב הצירוף מורה על עליית יהורם לשלטון ביהודה; האלימות המתוארת בהמשך הפסוק אינה מכוונת נגד הממלכה כולה (ש"עליה" קם יהורם), אלא נגד אחיו והשרים. הצירוף קם על אכן מורה על ניגוד בתהלים קכד, ב ("לולי ה' שהיה לנו בקום עלינו אדם"), הכתוב עברית מקראית מאוחרת (הורביץ, תשל"ב, עמ' 160-163). אין בכך כדי לערער את זיהוי הצירוף עמד על כביטוי מקביל המאפיין את העברית המקראית המאוחרת. ולהפך: על סמך השימוש האקסקלוסיבי בעמד על בספרות הכתובה פרוזה ניתן להשיב לביקורת של יאנג ורוזקו (2008, עמ' 82-87) על חוסר הדיוק בקשר לתפרוסת.

לספרים אלה. כך עולה מהפסוקים שלהלן, המתארים את העימות בין אנשי עפרה ליואש אבי גדעון:

ויאמרו אנשי העיר אל יואש הוצא את בנך וימת כי נתן את מזבח הבעל וכי כרת האֲשֶׁרָה אשר עליו. ויאמר יואש לכל אשר עמדו עליו האתם תריבון לבעל אם אתם תושיעון אותו אשר יריב לו יומת עד הבקר אם אלהים הוא יִרְבֵּ לֹו כי נתן את מזבחו (שופ' ו, ל-לא).

מהפסוקים עצמם עולה כי פירוש הצירוף עמד על פי ההוראה הניגודית הוא המתבקש.²⁸ אך אין במקרה אחד מהספרות הקלאסית כדי לערער את שיוכה של ההוראה לעברית המקראית המאוחרת. ובעוד שבספרות המאוחרת השימוש בקם על בהוראה הניגודית אינו מופיע, בספר שופטים הוא אכן נמצא.²⁹ ויש לציין כי המקרה היחיד בספר שופטים נמצא במעשה גדעון, הכתוב בלשון שעליה יש טוענים שמוצאה מלכות ישראל (לעומת רוב הספר, הכתוב "יהודית").³⁰ אם נכונה טענה זו, הרי עדות נוספת לקשרים (אולי בהשפעת הארמית) שבין לשון מלכות ישראל הקדומה ללשון המקראית המאוחרת, קשרים שכבר הבחינו בהם בעבר.³¹

ההוראה הניגודית של הצירוף "עמד על" בלשון התנאים ובלשון האמוראים מהנתונים המקראיים עולה כי בעברית המקראית המאוחרת הצירוף עמד על מחליף את הצירוף קם על. מבחינת שיטתו של הורביץ, נתונים אלה עומדים בשתיים מהדרישות שהוא מציב; הם מעידים כי ההוראה הניגודית היא תופעה מאוחרת הן מבחינת התפוסות והן מבחינת העימות עם כתובים אחרים. נותר אפוא לעמוד בדרישה השלישית ולהראות כי הצירוף עמד על משמש בהוראה הניגודית גם בלשון העברית הבתר-מקראית. בדיקה ממוחשבת ב"מאגרים"³² מעלה כי הצירוף משמש בהוראה זו בלשון חכמים.³³

28. נדמה לי כי זה הוא המקרה היחיד מחוץ לספר דניאל ולספר דברי הימים. לעומת זאת ברני (1970, עמ' 199-200) תרגם על פי ההוראה הלוקטיבית ("And Joash said to all who stood by him").

29. שופ' ט, פס' יח, מג.

30. על כך ראה רנדסבורג, 2003, עמ' 8. יש לציין שטענה זו לגבי מעשה גדעון טרם הוכררה כל צורכה.

31. הורביץ, תשל"ב, עמ' 179-180; קוטשר, 1982, עמ' 85; רנדסבורג, 2002, עמ' 21.

32. "מאגרים" היא התכנה של מפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית (<http://hebrew-treasures.huji.ac.il>). כל המובאות מהספרות הבתר-מקראית שלהלן הועמדו על פיה.

33. על פי בדיקה ב"מאגרים" נראה שהצירוף בהוראה זו אינו מופיע בספרות החוץ-מקראית מתקופת הבית השני.

הצירוף בהוראתו זו נקבע בהוספות לברכת הודאה ("על הנסים") לחנוכה – "כשעמדה מלכות יון על עמך", ולפורים – "כשעמד עליהם המן הרשע", וכן בהגדה של פסח – "שלא אחד בלבד עמד עלינו".³⁴ בלשון התנאים הצירוף משמש בתיאורי מעשי אלימות, כגון בדוגמה שלהלן העוסקת בעימות בין עבדי פרעה לבני ישראל היוצאים ממצרים:³⁵

אמרו להם ישראל, וכשיצאנו ברשות פרעה יצאנו, שנ' "ממחרת הפסח יצאו בני ישראל ביד רמה". אמרו להם האקטורין, רוצין ולא רוצין סופכם לקיים דברי מלכות. עמדו עליהם ישראל הכו מהם פצעו מהם הרגו מהם [...] (מכילתא בשלח, א [עמ' 84]).

נוסף על שימושו בתיאורי אלימות פיזית הצירוף עמד על משמש גם בתיאורים של תביעת תשלום, כגון "היו חמרין ופועלין עומדין עליו בשוק ואמ' לשלחני תן לי בדינר מעות ואפרנסם ואני נותן לך יפה דינר וטריסית ממעות שיש לי בכיס".³⁶ במקרים אלה נושא הפועל מייצג את התובע ואילו מושא מילת היחס מייצג את הנתבע.³⁷ נדמה כי גם את אלה יש לשייך להוראה הניגודית, אף על פי שאין עמם אלימות פיזית, שהרי הוראה זו הולמת יפה את יחסו של בעל החוב לחייב לו. אמנם יש לתת את הדעת על האפשרות שההוראה הלוקטיבית היא המשמשת במקרים אלה, שהרי התובע נמצא קרוב לנתבע. אם כן ראוי לציין שהשימוש בהוראה הלוקטיבית בלשון חכמים – שהוא עצמו אין בו משום חידוש לשוני – שונה בכל זאת מזה שבלשון המקרא. לפי מה שהוצע לעיל, כאשר מושא מילת היחס בלשון המקרא מציין אדם, ההוראה הלוקטיבית משמשת דווקא במקרה שניתן לומר שאותו אדם אינו עומד. בתיאורי גביית תשלום שבלשון חכמים אין לפסול את האפשרות כי גם התובע (ה"עומד") וגם הנתבע (המיוצג במושא מילת היחס) עומדים.³⁸

34. לחילופי הנוסח ראה ב"מאגרים".

35. ראה גם מכילתא עמלק, א (עמ' 177: "עמדו עליו כרינות [...] ועינו אותו במשכב זכור"). במכילתא שירה, ו (עמ' 137) מופיע הפועל שבצירוף בבניין הפעיל, אך באותה הוראה ("שמא תעמיד עלי מלך וינצחוני").

36. תוספתא בבא מציעא ד, ט; תיאורים דומים בתוספתא שם ה, ח; ט, כד.

37. השימוש כאן שונה מהשימוש שבו נושא הפועל מייצג את התובע אבל מושא מילת היחס על מייצג את החוב עצמו, כגון "ותעמד על כתובתה" שבלשון האמוראים (בבלי בבא בתרא קלב ע"א).

38. בעיה דומה מציבים המקרים שבהם נושא הפועל עמד הוא נחשול המאיים להטביע אנשים בלב ים (תוספתא כיפורים ב, ד; שם בבא מציעא ז, ד; שם נידה ה, יז; ומקרים נוספים בירושלמי ובבבלי). גם במקרים אלה קשה לקבוע אם מדובר בהוראה הלוקטיבית או בהוראה הניגודית, שלפיה יש לומר שהנחשול הוא יצור הפועל מרצונו לכאורה. דרשהשמעות בצירוף מודגמת באופן מעניין במעשה טיטוס: "עמד עליו נחשול של ים לטובעו. אמ' כמדומה לי

בלשון האמוראים במדרשים ובתלמודים מופיע תכופות הצירוף עמד על ולאחריו הפועל הרג, המציין את מעשה ה"עומד" (עמד על + והרג).³⁹ דוגמה מאלפת במיוחד מופיעה במדרש המספר כיצד הרג קין את הבל אחיו:

ויקם קין וגו' אמר ר' יוחנן הבל היה גיבור מקין. שאין תלמוד לומר ויקם אלא מלמד שהיה נתון תחתיו, אמר לו שנינו בעולם מה את הולך ואומר לאבא, נתמלא עליו רחמים, מיד עמד עליו והרגו (בראשית רבה כב, ח [עמ' 214]).⁴⁰

מדרש זה אינו מעיד רק על עצם השימוש בצירוף עמד על אלא גם על תפקידו כתחליף לצירוף שמשמש בו הפועל קם. במקרא שעליו מבוסס המדרש כתוב: "ויקם קין אל הבל אחיו ויהרגהו" (בר' ד, ח), ואילו המדרש, בבואו לתאר את אותו מעשה בדיוק, ממיר את הצירוף המקראי קם אל⁴¹ בצירוף עמד על. דוגמות אלה מעידות על הקשר בין ההוראה הניגודית של הצירוף עמד על המצויה בעברית המקראית המאוחרת להוראה דומה המצויה בספרות התנאים והאמוראים.⁴² אם כן הרי ההוראה הניגודית של הצירוף עומדת בכל שלוש דרישותיו של הורביץ, ויש לכללה בתופעות הלשוניות המאוחרות.

הקיצורים הביבליוגרפיים

J. Blenkinsopp, *Ezra-Nehemiah: A Commentary* (Old Testament Library), Philadelphia 1988 = 1988
בן-יהודה, 1980 = א' בן יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, ירושלים 1980 [ברלין וירושלים תרס"ח-תשי"ט]
בראשית רבה = י' תיאודור וח' אלבק, מדרש בראשית רבא, ירושלים תשכ"ה [תרס"ג-תרצ"ו]

- שלאלהיהם של אילו אין גבורתו אלא במים. בא פרעה וטבעו כים. בא סיסרא וטבעו במים. אף הוא עומד עלי לטובע" (בבלי גיטין נו ע"ב).
39. וכן שימושים דומים ללא הפועל הרג שבהם נושא הפועל מציין מלך אויב (בבלי פסחים קיז ע"א), גיס (שם בבא קמא קטז ע"ב) ומלחמה (שם סנהדרין פט ע"ב). דומה לאלה "עמדו עליו והכוהו" (בראשית רבה מב, ג [עמ' 403]).
40. וראה גם דברים רבה נצבים, א (עמ' 114).
41. על הדמיון שבין קם אל לקם על מעידים שמואל א כב, יג; כד, ז. בשמואל א ג, יב מופיע הצירוף עם אל בהטיית הפועל בבניין הפעיל במקום בבניין קל.
42. הדברים אמורים בתופעה הלשונית הנידונה. לא כאן המקום לדון בקשרים נרחבים יותר בין העברית המקראית המאוחרת ללשון חכמים (ובהיעדר קשרים כאלה) או במעמדן של לשונות אלה. על כך ראה טלשיר, תשמ"ז ויאנג ורזטקי, 2008, עמ' 223-249 וההפניות שם.

- R. L. Bergey, *The Book of Esther – Its Place in the Linguistic Milieu of Post-Exilic Biblical Hebrew Prose: A Study in Late Biblical Hebrew*, Ph.D. dissertation, Dropsie College, Ann Arbor 1983
- C. F. Burney, *The Book of Judges with Introduction and Notes, and Notes on the Hebrew Text of the Books of Kings*, New York 1970
- דברים רבה = ש' ליברמן, מדרש דברים רבה, ירושלים תשנ"ב
- הורבין, תשל"ב = א' הורבין, בין לשון ללשון: לתולדות לשון המקרא בימי בית שני, ירושלים תשל"ב
- A. Hurvitz, *A Linguistic Study of the Relationship between the Priestly Source and the Book of Ezekiel: A New Approach to an Old Problem* (Cahiers de la Revue biblique, 20), Paris 1982
- A. Hurvitz, "Continuity and Innovation in Biblical Hebrew – The Case of 'Semantic Change' in Post-exilic Writings", *Studies in Ancient Hebrew Semantics* (Abr Nahrain Supplement Series, 4), ed. T. Muraoka, Louvain 1995, pp. 1–10
- הכהן וקיל, תשנ"ד = ש' הכהן וי' קיל, ספר דניאל (דעת מקרא), ירושלים תשנ"ד
- טלשיר, תשמ"ז = ד' טלשיר, "מעמדה של העברית המקראית המאוחרת בין לשון המקרא ללשון חכמים", מחקרים בלשון ב-ג (תשמ"ז) – ספר היובל לאבא בנדוריד, עמ' 161–172
- I. Young and R. Rezetko, *Linguistic Dating of Biblical Texts, 1: An Introduction to Approaches and Problems*, London 2008
- I. Young, R. Rezetko, and M. Ehrensverd, *Linguistic Dating of Biblical Texts, 2: A Survey of Scholarship, a New Synthesis and a Comprehensive Bibliography*, London 2008
- יפת, תשכ"ז = ש' יפת, "חילופי שרשים בפועל בטקסטים המקבילים בספר דברי הימים", לשוננו לא (תשכ"ז), עמ' 165–179, 261–279
- S. Japhet, *I & II Chronicles* (The Old Testament Library), Louisville 1993
- C. L. Meyers and E. M. Meyers, *Haggai, Zechariah 1–8* (Anchor Bible), Garden City 1987
- J. Milgrom, *Leviticus 17–22* (Anchor Bible), New York 2000
- מכילתא = ח"ש האראוויטץ וי"א רבין, מכילתא דרבי ישמעאל, ירושלים תש"ך [תרצ"א]

- R. Polzin, *Late Biblical Hebrew: Toward an Historical Typology of Biblical Hebrew Prose* (Harvard Semitic Monographs, 12), Missoula 1976
- קוטשר, תשל"ז = E. Y. Kutscher, "Aramaic", בתוך: י' קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, בעריכת ז' בן-חיים ואחרים, ירושלים תשל"ז, עמ' 90–155
- קוטשר, תשל"ז = י' קוטשר, "בבואה" (calque) של הארמית בעברית", מחקרים בעברית ובארמית, בעריכת ז' בן-חיים ואחרים, ירושלים תשל"ז, עמ' שצד-תו
- קוטשר, 1982 = E. Y. Kutscher, *A History of the Hebrew Language*, ed. R. Kutscher, Jerusalem 1982
- קימרון, 1976 = א' קימרון, דקדוק הלשון העברית של מגילות מדבר יהודה, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1976
- רוקר, 1990 = M. F. Rooker, *Biblical Hebrew in Transition: The Language of the Book of Ezekiel* (Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series, 90), Sheffield 1990
- רזטקו, 2007 = R. Rezetko, "'Late' Common Nouns in the Book of Chronicles", *Reflection and Refraction: Studies in Biblical Historiography in Honour of A. Graeme Auld* (Vetus Testamentum Supplements, 113), ed. R. Rezetko et al., Leiden 2007, pp. 379–417
- רנדסבורג, 2002 = G. A. Rendsburg, *Israelian Hebrew in the Book of Kings*, Bethesda 2002
- רנדסבורג, 2003 = G. A. Rendsburg, "A Comprehensive Guide to Israelian Hebrew: Grammar and Lexicon", *Orient* 38 (2003), pp. 5–35
- תרגום NJPS = *Tanakh: The Holy Scriptures*, Philadelphia 1985
- תרגום NRSV = *The New Revised Standard Version Bible*, New York 1989

מילים נדירות וצורות חריגות בלשון חז"ל וגלגוליהן

א. ראשית דבר

1. יהושע בלאו ידוע כארי שבחבורת העוסקים בערבית היהודית בימי הביניים ובחוקרי הדקדוק ההיסטורי של העברית. הקרובים אצל מחקריו הרבים יודעים שהוא הרים תרומות נכבדות גם בתחומים אחרים; בכלל אלה מצוי גם מחקרה של לשון חכמים. ידוע ביותר מאמרו על "בינוני פעול בהוראה אקטיבית",¹ וידועים גם בירורים אחרים שלו, כגון שאלת דרך צמיחתה של צורת הנסתרת בעבר של פועלי ל"י – פִּעַץ/פָּעַץ – בלשון חכמים.² פרופ' בלאו לימדנו במאמרו המלומדים ובהרצאותיו המרתקות לתת את הדעת גם לצורות בודדות ומיוחדות כדי לראות מה היסק כוללני ניתן להעלות מהן. בשל תרומתו למחקר התחום הזה אני רואה לכבד את מעמד גבורותיו המופלגות והמבורכות בבירור קצר בלשון חז"ל המוקדש לשורה של צורות מיוחדות מצד נדירותן או מצד חריגותן.

2. כל מי שנתנסה בחקירתן של סוגיות כוללות בדקדוק יודע כי בשעה שהוא מתאר תיאור מלא ומברר בירור כולל סעיף או פרק שלם כלשהו בדקדוק נקרות בדרכו גם צורות נדירות וגם צורות ייחודיות, ופעמים מדובר אפילו בצורות מוזרות ותמוהות. יש מילים שהן נדירות ברובד לשון אחד אבל הן מוכרות היטב מרובד לשון אחר. ויש צורות ייחודיות בטקסטים מסוימים או צורות חריגות שאין כמותן ברובד מרובדי הלשון הפורעות את הכללים בשל סיבות או נסיבות מיוחדות. פעמים שניתן לעמוד על טיבן ופעמים שהן נותרות בחידתיותן.³

3. בתוך המחקר המקיף של תורת הצורות בלשון חכמים שאני נתון בו בעת הזאת

* המאמר הוצע בחלקו כהרצאה בערב העיון לכבוד פרופ' יהושע בלאו במלאת לו תשעים שנה שהתקיים בירושלים בה' בטבת תש"ע (22 בדצמבר 2009). כאן הורחבה היריעה מעבר להוספת ההערות והביבליוגרפיה.

1. בלאו, עיונים, עמ' 313–329 (המאמר ראה אור בראשונה בלשוננו יח [תשי"ב–תשי"ג], עמ' 67–81).

2. "הִתְּ בַּמִּשְׁנָה – טַעֲנוֹת וּקְשִׁיּוֹת עַל מוֹצֵאָה", שם, עמ' 250–255 (כלולים כאן בירורו שהתפרסם בלשוננו מז [תשמ"ג], עמ' 158–159, ועיון חוזר מרחיב ומעמיק בסוגיה).

3. כזה הוא הניקוד החריג (המשובש?) בק הנידון להלן בסעיפים 10–12.

נקרו בדרכי לא מעט מילים נדירות ולא מעט צורות חריגות כאלה. את מקצתן של אלו ואלו אני בא להציע במקום הזה ואנסה לבררן. אעסוק תחילה בכמה מילים נדירות. אחר כך אבוא לעסוק בכמה צורות ייחודיות ומוזרות שהופעתן כרוכה ככל הנראה בתהליך אחד של דרכי המסירה של הטקסטים בתקופה קדמונית. ככולן אשתדל להתחקות על גלגוליהן במרוצת הדורות בכתבי היד ובדפוסים קדומים של ספרות חז"ל, וראש לכולם בעדים של המשנה.

ב. על כמה שמות פעולה נדירים

4. בעברית המקרא מצויים שמות במשקלים הסגוליים המשמשים שמות פעולה של פעלים בבניין קל, כגון **זָרַע** בפסוק "וארבעה היתה לכם לזָרַע השדה" (בר' מז, כד) ועוד. כך תפסו אל נכון המילונים ללשון המקרא את הצורות הללו. למשל מילון בד"ב מגדיר את השם **זָרַע** בפסוק הנזכר sowing, כלומר 'זריעה'.⁴

5. כידוע, שמות הפעולה הנפוצים של בניין קל במשנה הם **פָּעִילָה**, **פְּעִילָה** ו**פְּעִילָה**, ולידם מצויים עוד שלושה-עשר משקלים לפחות שתפוצתם מועטת ביותר. כך עולה ממחקרו המקיף והיסודי של מורי פרופ' יחזקאל קוטשר ז"ל.⁵ ואף זאת, הוא הראנו שם לדעת שיש לא מעט שמות שלא שימשו עוד כשמות פעולה אלא מציינים תוצאה של פעולה⁶ דווקא. בתוך המשקלים הנדירים שקוטשר הביא מצויים גם "משקלים סגוליים"; בין השאר הוזכרו שם השמות **אָבַל**, **דִּישׁ**, **סָפֵק**, **דָּעַת**, **עוֹנִי**, **עוֹמֵד** (אוֹמֵד).⁷ אפשר להוסיף לרשימה הזאת עוד כמה וכמה שמות שלא נכללו בה. להלן אסתפק בבירור עניינם של שני שמות כאלה: **זָרַע** ועוֹמֵד,⁸ ועמם יובא גם השם **אָכְלָה**, ואנסה לברר את שאירע להם במרוצת הדורות. אפתח בשם **אָכְלָה**, ואחר כך אבוא אל **זָרַע** ואל **עוֹמֵד**. בכולם אנו מוצאים שאפילו מסרנים נאמנים נשתבשו במסירתם, והרחיקו מהטקסטים צורות לשון מקוריות.

אָכְלָה

6. בתוך תשעה-עשר השמות הכלולים במשקל **פְּעִילָה/פְּעִילָה** במשנה⁹ מצוי גם שם העצם **אָכְלָה** (משתקפת בו משמעות מושאלת של הפועל **אָכַל**: עניינו 'תפיסת שטח'

4. ראה הגדרה 1a בערכו במילון בד"ב. מילון זה מביא שם דוגמות נוספות לשם **זָרַע** בהוראת 'זריעה'.

5. "מחקרים בדקדוק לשון חז"ל (לפי כ"י קאופמן)", בתוך קוטשר, מחקרים, עמ' קח-קלד.

6. "פרי פעולה" בלשונו של קוטשר.

7. שם, עמ' קכד-קכו. קוטשר מביא את השמות האלה בלא ניקוד.

8. להלן (בהערה 19) אני מציין שם סגולי נוסף במשנה: **פּוֹנֵס** במסורת פר.

9. משקל זה כבר מתואר אצלי בכתובים בעבודתי על תצורת השם במשנה.

או 'התפשטות בשטח'). שם זה נזדמן בצורת הנסמך בצירוף "אָכְלַת הגפן"¹⁰ במשנת ק במסכת כלאים (ב, י): "כל שהוא [בתוך] בית רובע עולה במידת בית רובע: אוכלת הגפן [ו]הקבר והסלע עולין במידת בית רובע". מדובר כאן בשטח שהגפן אוכלת ותופסת בתוך הכרם. אפשר שלגרסה דומה כיוון סופר כתב היד במקום נוסף במשנה. כוונתי לצירוף "לאוכלת הפירות" במשנת גיטין (ה, ג): "אין מוציאין לאוכלת הפירות ולישבח הקרקעות ולמזון האשה ולבנות מנכסים משועב[ד]ים מפני תיקון העולם."¹¹ אבל נקדן כתב היד ניקד כאן את התיבה לאוכלת שנכתבה כתיב מלא כצורת הבינונית של בניין קל: "לְאֹכְלַת הפירות".

7. כתיב וניקוד זהים לק במשנת כלאים – אָכְלַת הגפן – מצויים גם בקטע מגניזת קהיר.¹² הכתיב אכלת מתועד בהרבה עדים נוספים (כמובא אצל זק"ש). כך הוא בכתבי היד פא ולו ובקטע גניזה נוסף¹³ ועוד בשישה עדים (לרבות ד"ר),¹⁴ ומצאנו גם כתיב מלא – אוכלת – בקטע גניזה אחר, ברמב"ם קאפח ובשלרשה עדים נוספים.¹⁵ אבל כתיב זה אינו חד-משמעי, כפי שראינו בניקוד משנת גיטין בק.

בפא נוקד במסכת כלאים אָכְלַת. ככל הנראה זה שיבוש של אָכְלַת; הנקדן טעה והטיל פתח במקום קמץ באל"ף. אבל במסכת גיטין הוא גורס ניקוד חד-משמעי (הטיל חולם [חלופה של קמץ קטן] באל"ף): "לְאֹכְלַת הפירות". לעומת זאת פס מנקד במשנת כלאים "אוֹכְלַת הגפן" (כניקוד ק בהופעה במסכת גיטין). גרסה שונה בתכלית נמצאת במשנת גיטין בכתבי היד לו, רמב"ם קאפח ופס ובד"ר: "לאכילת הפירות".¹⁶ בדפוסים המהלכים נדחתה הצורה הנדירה (אכלת/אוכלת) מפני הצורה הנפוצה אכילת בשתי המשניות הנזכרות, היינו לא רק בגיטין אלא גם בכלאים.¹⁷

8. כידוע, אין הצורה אָכְלַת חדשה בעברית. מצאנו שמונה-עשרה הופעות שלה במקרא כשם פעולה או כפרי פעולה של בניין קל; כלומר היא משמשת במקרא

10. כדרכי, בכל העיון הזה אני מביא את הניקוד רק במילים שאני עוסק בהן ומשמיט אותו מיתר התיבות. במשפטים מצוטטים הוספתי כאן וכאן פיסוק.

11. משנה זאת מובאת כאן על פי הנוסח בק.

12. זה הקטע Ox. Heb. D. 47, 23v (2669). הוא מסומן בקטע 22 במהדורת זק"ש, וזעים, א, עמ' 42 בתוך הקטעים שמכילים את מסכת כלאים, אך במשנה שלנו הביאה המהדורה הנזכרת כדרכה רק את הכתיב. אני מודה לידידי ורעי ד"ר בנימין אליצור, שהעמיד לרשותי תצלום של קטע הגניזה הזה; ממנו למדתי על ניקוד התיבה הנדירה.

13. הוא הקטע שסומן שם ג7.

14. ראה שם, במשנת כלאים על אתר. ד"ר מסומן אצל זק"ש באות נ.

15. ראה שם.

16. התיבה מנוקדת רק בפס: לְאֹכְלַת.

17. ואכן כך הוא בליוורנו, וכן הביאו ח"י קוסובסקי (באוצר לשון המשנה שלו) וח' אלבק (במהדורת אלבק-ילון).

במשמעות 'אכילה' או 'אוכל', כגון בפסוק "הנה נתתי לכם את כל עשב זרע זרע [...]" ואת כל העץ [...] לכם יהיה לאֲכֹלָה" (בר' א, כט).¹⁸ מהעדויות שהבאנו לעיל למדנו שהשם אֲכֹלָה שימש גם בלשון חכמים כפרי פעולה (כאמור, בהוראה מושאלת), אך כבר בדורות קדומים הצורה לא הוכרה עוד, ואירע לה מה שאירע לצורות נדירות אחרות. היא הומרה באחת משתיים. יש שהומרה בצורת הבינונית של אֲכַל – ראינו שבמשנת גיטין בק ובמשנת כלאים בפס הכתיב אוכלת נקרא כצורת הבינונית הרווחת אוֹכֶלֶת; בכתיב זה, העשוי גם לצורה אוֹכֶלֶת (כתיב מלא של אֲכֹלָת) וגם לצורה אוֹכֶלֶת, הועדפה הקריאה השגורה יותר. ויש שהצורה אֲכֹלָת/אוֹכֶלֶת הומרה בשם הפעולה אֲכִילָת כפי שגורסים לו, רמב"ם קאפח, פס וד"ר במשנת גיטין. וזו הגרסה המופיעה, כאמור, זה מאות בשנים בכל דפוסי המשנה המהלכים.

9. ויש להעיר כי מי שהמיר את אֲכֹלָה באֲכִילָה, צורה השקולה במשקל שם פעולה (או פרי פעולה) של בניין קל בלשון חכמים, שמר על ההוראה המקורית של התיבה. בפשטות ייאמר: הנדיר נדחה מפני התדיר, בלי שמשמעות המילה נפגמה. לכאורה כך הוא גם באשר להמרתה של אֲכֹלָה בצורת הבינונית אוֹכֶלֶת. אולי גם פה נוכל לומר כי נשמרה ההוראה המקורית של המילה, שכן כידוע מצאנו בלשון חכמים צורות בינוניות העשויות לשמש בתפקיד שם פעולה או פרי פעולה. דבר זה משתקף למשל בלשונות "פֻּתַּח טַפַּח" (כגון שבת כד, ה ועוד כשבעים הופעות במשנה לבדה), "פֻּנֵס מִשְׁקָה" (כלים ח, ב ועוד שלוש פעמים במשנה),¹⁹ ואולי גם בצורת הבינונית שבביטוי "נְבִילֵי הַשָּׂדֶה"²⁰ (שם טו, ו). אלה מתפרשים אל נכון 'פתיחת טפח', 'כניסת (=אספת או איסוף) משקה', 'נבלי השירה'.²¹ ברם צורות הבינוניות המשמשות שמות פעולה בצירופים אלו ובאחרים תיעודן נרחב ואין לפקפק במקוריותן. כנגד זה אין כל ביטחון שאֲכֹלָת בצירופים "אוֹכֶלֶת הגפן" (בפס ככלאים) ו"אוֹכֶלֶת הפירות" (בק בגיטין) הן צורות מקוריות. מסתבר יותר שהקריאה

18. הבדל גדול יש בין לשון המקרא ללשון חכמים בסוגיית שמות הפעולה. אמנם בשני הרבדים קטגוריה זו נוהגת, אבל במקרא אין מדובר בקטגוריה אוטומטית וסדירה הקיימת בנטיית כל הפעלים כפי שהדובר נוהג בלשון חכמים. ואכמ"ל.

19. יש לדייק ולומר שהשם כונס מופיע תמיד בביטוי "כֻּנַס מִשְׁקָה" (כלים ח, ב; ט, ח; י, ח; אהלות ה, ב). הניקוד בצורת בינונית "כֻּנַס מִשְׁקָה" מצוי בכל ארבע הופעותיו של הביטוי בק; וכך הוא במסורת הגיליון של פר (כלים ח, ב) ובמסורת המתקן (שם ט, ח), כפי שכבר נקבע לפני שנים (בראשר, מחקרים, א, עמ' 179 [גיליון מס' 3], 189 [הגהה מס' 8]). אבל יש מסורת המנקדת אותו כשם סגולי במשקל פֻּעַל: פֻּנֵס (כך נוקד בתחילה בכל ארבע הופעותיו בפר). בין כך ובין כך – פֻּנֵס או פֻּנֵס – השם משמש כשם פעולה כמו פֻּנֵסָה (=איסוף).

20. הגרסה הַשָּׂדֶה מצויה בכל העדים הטובים (ק, פר, פא [בכתב יד זה התיבה כתובה השרא באל"ף], לו [נשתבש וכתב השדה בדל"ת במקום ברי"ש] ורמב"ם קאפח).

21. ופירש הרמב"ם (מהדורת קאפח): "נבלי השרה, נאדות הזמר והשיר". בפס ובד"ר הגרסה היא השירה; וכך הוא בדפוסים המהלכים (בהשפעת פירוש הרמב"ם?).

הנדירה אוֹכֶלֶת (הכתיב המלא של אָכֶלֶת) הומרה בטעות באוֹכֶלֶת, לפי שהצורה הנדירה לא הייתה מאוששת במסירתם של נקדני ק ופס במשניות הנזכרות.

זָרַע

10. העיון בשפע היקרויותיו של השם זָרַע במשנה מלמד כי במקום אחד לפחות הוא משמש כשם פעולה.²² כך אנו שונים במשנת תרומות (ט, ד): "גידולי הקדש ומעשר שיני חולִין, ופודה אותם בזמן²³ זָרַעם",²⁴ כלומר 'בזמן זריעתם'.²⁵ הניקוד זָרַעם מתועד ברוב העדים המנוקדים של המשנה: זָרַעם²⁶ (פא), זָרַעם (פס וליוורנו).²⁷ אבל נקדן ק גרס "כזמן זָרָען".

11. ויש לשאול: כלום שיבוש הוא שנשתבש נקדן כתב היר, משתפס את התיבה כצורת הפועל זָרַע – עבר נסתר בבניין קל – שנצמד לו כינוי המושא, כלומר זָרָען היא הצורה הסינתטית של זָרַע אוֹתָן? הנקדן הבין כנראה שאין מדובר כאן בשם זָרַע כמשמעותו הרגילה – 'הדבר הנזרע', אבל נשתבש משום שלא נתן את דעתו שהשימוש של זָרַע במשנה הנזכרת ממסכת תרומות הוא של שם פעולה, ועל כן לא ניקד זָרָען כפי שניקדו עדים אחרים. יתרה מזאת, אם נקבל את ההנחה שצורת פועל לפנינו, נימצא אומרים כי בנקדו זָרָען שיבש נקדן ק גם את המבנה התחבירי של הביטוי, שכן אילו זו הייתה צורת פועל ראוי היה שיבוא לפניו כינוי הזיקה שֶׁ־ ושייכתב "כזמן זרען". אנו יודעים שלא מעט צורות נדירות מסירתן נפגמה בידי נקדן ק, ולא נתקשה להניח שגם כאן הוא נשתבש.²⁸

22. השם בהוראות המשנה השונות שלו (זָרַע בגידולי שדה וזָרַע האדם) מופיע כמה פעמים במשנה. הדוגמה שאני מביא כאן ממסכת תרומות מובאת אצל קוסובסקי בתוך כלל ההופעות של זָרַע בהוראות המשנה הראשונה: "גרגרים העומדים לזריעה", ולא כשם פעולה.

23. ויש גורסים "כזמן".

24. המשנה מובאת פה על פי מהדורת אלבק-ילון, וכך הוא בכל הדפוסים המהליכים. אלבק הביא בפנים את הגרסה בְּזֶמן זָרַעם, והעיר שם: "בנוסח אחר כזמן. נוסח אחר ונכון: בדמי זרעם, כלומר פודה את הגידולים בדמי הזרע שזרע". ולא מצאתי עדות בכתבי היד הטובים לגרסה "בדמי זרעם".

25. אפשר שגם בצירוף "נותן בזרע חומר שעורים חמישים שקל כסף" (ערכין ג, ב; ז, א) השם זָרַע עניינו 'זריעה', אבל זה צירוף שנשאל כולו מהמקרא: 'והיה ערכך לפי זרעו וזרע חמר שעורים בחמישים שקל כסף' (וי' כז, טז).

26. כידוע, פא מחליף פתח בקמץ וקמץ בפתח. אינני חושב שכוונתו לצורת המקור זָרַע בכינוי הנסתרים הנוהגת בעברית המקרא (אך ראה להלן סוף הערה 28).

27. וכן ניקדו ילון וקוסובסקי: בְּזֶמן זָרַעם.

28. למשוגה הזאת אפשר להוסיף עוד כמה וכמה דוגמות (ראה פרטי הדברים בבירור שבידורתי במקום אחר: "על משוגות הניקוד בכתב יד קאופמן", בראשר, מחקרים, א, פרק ט, עמ' 223–239). דרך אגב, הרב יוסף עמר במהדורת הש"ס שלו ניקד צורת מקור על דרך לשון

12. אך שמא אפשר לפרש את הגרסה זָרַעַן בדרך אחרת: אולי הניקוד בק מכוון לצורה במשקל חלופי: זָרַע במשקל פָּעַל (או זָרַע במשקל פָּעַל) בכינוי הנסתר. אם כך, נמצאנו למדים שיש במסירתו של הנקדן הבחנה בין השם הרגיל זָרַע, המציין את הדבר הנזרע, ובין זָרַע, המציין את פעולתו של הזורע, כדרך שהוא מבחין בין הצורה נָפֶשׁ בהוראתה הרגילה – 'נשמה' וכיו"ב – לצורה נָפֶשׁ בהוראה 'ציון על קבר'.²⁹ כידוע, יש עדויות שהבחנה בין נָפֶשׁ לנָפֶשׁ נתקיימה גם במסורת תימן.³⁰ אילו נמצאה לנו עדות מסייעת לצורה זָרַע (או זָרַע) היינו יכולים להכריע בדבר הזה. בינתיים הדבר נשאר בגדר ספק.

עומר

13. שנינו במשנת פאה ד, ו: "נכרי שקצר את שדהו ואחר כך נתגייר פטור מן הלקט ומן השכחה ומן הפאה, רבי יהודה מחייב בשכחה, שאין השכחה אלא בשעת העימור".³¹ לפי מהדורת זק"ש³² הגרסה העימור (או בכתיב חסר: העמור) היא גרסת כל העדים כמעט במשנה הזאת.³³ אבל סופר ק כתב "בשעת העומר" והנקדן תיקן וקרא "בשעת הָעו(ו)[י]מ[ו]ר".³⁴ ספק בעיניי אם סופר ק התכוון לגרס העמור (=העמור) ובטעות נתחלף לו סדר האותיות עי"ן וי"ו. איני סבור כך, שכן אילו התכוון לכתוב את הצורה במשקל פָּעַל הוא היה כותבה בכתיב מלא יו"ד אחרי העי"ן – העימור – כמנהגו הקבוע בכתיבן של מילים במשקל פָּעַל. נוהג כתיב זה הוא נוהג קבוע במיוחד במילים שאינן מצויות במקרא; אלו נכתבות בדרך שיטה ביו"ד: פיעול. וגם זאת, אציין שכגרסת סופר ק – העומר – מצאנו גם בקטע מגניזת קהיר.³⁵ נראה לי שלא נוכל להתעלם משתי העדויות הללו; הן מלמדות שהשם עומר שימש גם לציון פעולתו של המעמר.

המקרא: זָרַעַם (נראה שזו גרסה למדנית שלו, שעלתה בעטו משחש שמדובר בשם פעולה). מיותר להעיר שהקמץ במסורתו של הרב עמר הוא קמץ קטן ולא כגרסת פא (זָרַעַם = זָרַעַם בניקוד הטברני).

29. ראה קוטשר, נוספות, עמ' 99–100 (הוא סבור שזו הצורה הארמית נָפֶשׁ ושנקדן ק המיר פתח בקמץ, אבל אין מניעה להניח שמדובר בקמץ טברני ממש).

30. ראה קארה, נפש.

31. זה נוסח המשנה במהדורת אלבק–ילון ובדפוסים המהלכים.

32. ראה זק"ש, זרעים, א, על אתר.

33. וכן גורס ר במובאה של משנה זו במדרש הספרא: "שאיין שכחה אילא בשעת העימור" (ספרא קדושים א, ב [פז ע"ב]).

34. רואים מן ברור שגורד חלקה התחתון של הוי"ו שאחרי העי"ן כדי להפכה ליו"ד ונוספה וי"ו שרוקה על גבי הרווח שבין המ"ם לרי"ש, וקודם לכן הוטלו במ"ם גם דגש וגם קיבוץ.

35. ראה זק"ש, זרעים, א, על אתר. הכוונה לקטע המסומן אצלו 82 (זה כתב היד המובא אצל זק"ש ביחידה לו בעמ' 105: T.S.1,2). ד"ר בנימין אליצור חזר וברך בשבילי את הנתון הזה ואישר את הגרסה. אף הוא ציין שאין התיבה מנוקדת בכתב היד.

14. ויש להדגיש שגם במקרא וגם במשנה הפועל המציין את פעולתו של מי שקושר או מאלם אלומות של שיבולים לעומרים נוטה בבניין פיעל: מְעַמֵּר (תה' קטס, ז), הַמְעַמֵּר (פאה ה, ח ועוד), וּמְעַמְרִין (שביעית ו, ב). לא מצאנו עדות לעמ"ר בבניין קל. ואין כלל וכלל מקום לומר שאם מצאנו את שם הפעולה עוֹמֵר נבוא להסיק שהוא מעיד על קיומו של עוֹמֵר (בבניין קל), גם אם אינו מתועד. על צד האמת צורה סגולית עשויה לשמש שם פעולה של בניין פיעל ולא של בניין קל דווקא. יש בכגון זה כבר במקרא; השם זְמֶרָה³⁶ משמש לידו רק בבניין פיעל, כגון אֶזְמֶר (שופטים ה, ג ועוד עשרות הופעות של הפועל הזה; כולן בבניין פיעל). בלשון האמוראים הופיע גם השם זְמֶר³⁷ (למשל ירושלמי סוכה ה, ה [נה ע"ד]). וכך יש לומר באשר לשם עוֹמֵר. הוא שימש כנראה שם פעולה של עוֹמֵר בבניין פיעל.³⁸ אפשר שהתגבשות משקל פְּעוֹל כמשקל העיקרי של שם הפעולה של בניין פיעל בלשון המשנה היא שהביאה להיעלמותו של השם עוֹמֵר כשם פעולה ולהמרתו בעימור שבמשקל הרגיל. אין מניעה להניח כי ק' מעיד על שני השלבים בתולדותיו של הפרט הזה: תחילה שימש עוֹמֵר בהוראה המוצעת כעדות הסופר (וכמוהו קטע הגניזה הנזכר), ולימים הוא הומר בעימור כמשתקף במסירתו של הנקדן (וכמשתקף בעדים האחרים). וזו הצורה הידועה מחיבורים אחרים של ספרות התנאים והאמוראים.³⁹

הערות חותמות

15. בחתימת העיון בשלושת השמות אזכיר את שאמרתי בתחילת דבריי: קוטשר, שתיאר תיאור מקיף את משקלי שמות הפעולה של בניין קל במשנה, הביא צורות

36. צורת הנקבה המקבילה לְזֶמֶר בזכר.

37. כך ניקד מילון בן-יהודה את השם, וזה הניקוד בקונקורדנציות של משפחת קוסובסקי לתלמודים. ובמיוחד יצוין כי זו הקריאה המקובלת של השם הזה ברוב מסורות הלשון. לעומת זאת הפועל זְמֶר, שנמצא במקרא ובמגילות קומראן (כגון "אזמרה בדעת"; סרך היחד יט שורה 9), אינו נמצא בלשון חז"ל. כאן וכאן הוא נקרא במטבע של ברכה, כעולה ממאגרי המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית (כגון "ונתנו שירה וזמרו" בברכה השלישית של קריאת שמע לשחרית), וכידוע לשון זו מגלה זיקה ברורה ללשון המקרא.

38. ואין זה שם הפעולה הסגולי שמשמש לידו בלשון חכמים פועל בבניין הכבד באורח סדיר. כך הוא למשל גם השם אָבֵל, שמשמש לידו בלשון חכמים פועל בבניין הכבד בלבד: מתאבלין (סנהדרין ו, ו), ואף נמצא לידו שם הפעולה החדש איבול (יבמות ד, י). אלא שהצורה אָבֵל, הממשיכה מסורת של לשון המקרא, לא נעקרה דרך שנעקרה הצורה עוֹמֵר כשם פעולה. זו אין לה תיעוד בהוראה זו במקרא.

39. כך מצאנו במאגרים של המילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית: העמור (תוספתא פאה ב, ב; כאן הוראתו 'עוֹמֵר', כלומר השם משמש פה כפרי הפעולה), העימור (ירושלמי שבת ז, ב [י ע"א]), עימור (בבלי שבת עג ע"ב), ובעימורן (פסיקתא דרב כהנא החדש, ה [עמ' 86]), בעימורן (שיר השירים רבה, פרשה ה, פס' טז, ה [x2]).

סגוליות מעטות ומשקלים נדירים אחרים שנקרו בה המשמשים שמות פעולה של בניין קל. ואולם בניגוד למיצוי הגמור כמעט⁴⁰ של הנתונים במשקלים הרווחים – פְּעִילָה, פְּעִילָה, פְּעִילָה – שהוא הציע בבירורו המצוין, במשקלים הסגוליים ובמשקלים הנדירים האחרים הוא הסתפק, ככל הנראה, בהדגמה בלבד. ועל כן לא בא אצלו זכרם של השמות אֶכְלָה, זָרַע המשמשים ליד פעלים בבניין קל.

16. ועוד שתי הערות: (א) שלוש מארבע הדוגמות שנידונו לעיל באות בסדר זרעים ונשמרו בעדים הטובים של המשנה. זה סדר שעסקו בו פחות מאשר בסדרים מועד, נשים ונזיקין. כנראה לא מקרה הוא שהקריאה אוֹכְלָת דחתה את אוֹכְלָת במסכת שנלמדה הרבה כמסכת גיטין אפילו בק. (ב) כמעט בכל הדוגמות שב ומתגלה הפער בין טיב המסירה של סופר ק לזה של נקדן כתב היד. פעמים לא מעטות שבמסורת הנקדן נפגמת קריאתן של מילים נדירות במשנה.⁴¹

ג. על כמה צורות חריגות

17. בתחילת דבריי ציינתי שכתבי היד של ספרות חז"ל מוסרים גם הרבה צורות חריגות ופעמים שהן אף מוזרות בתצורתן. וכבר עמדו חוקרים על התופעה ופירשו פירוש ראוי לא מעט מילים ומבנים כאלה.⁴² המחקר הנמשך בכתבי היד של ספרות חז"ל, וראש לכלום העדים של המשנה, מגלה שיש ויש עוד צורות רבות מסוג זה. אבוא עתה לעיין במספר צורות כאלה שנקרו בכתבי יד של ספרות התנאים. פעמים שהן לא הובנו בידי מעתיקים, ופעמים שנתפרשו פירוש לא מכוון בידי חוקרים. במקום הזה אסתפק בעיון במספר צורות שיש להן קו משותף – ככל הנראה, הופעתן בכתבי היד קשורה בתולדות המסירה של ספרות חז"ל, במעבר מן המסירה שבעל פה אל המסירה שבכתב, או בפעולתם של מעתיקים יחידים ששמעו את הטקסט בעל פה כשהעלוהו על הכתב.

40. כאן וכאן נעלמו מעיניו נתונים מעטים גם במשקלים הרווחים. למשל הוא מציין (קוטשר, מחקרים, עמ' קטו) שהשם מְצִיאָה נקרה במשנה רק כפרי פעולה ('הדבר שנמצא'), ובלשונו שלו: "מציאה! (אין כנראה בנמצא השימוש כשם הפעולה)", ואולם אנו יודעים ששימוש המקורי כשם פעולה (פעולתו של המוצא) עדיין מצוי בלשון המשנה, כגון "כל (שכל) הטמאות כשעת מציאתן" (טהרת ג, ה 2; ד, יב; ה, ז; ט, ט). ומי ילין על חוקר דגול כיחזקאל קוטשר שאסף דינית אלפי נתונים אם כאן וכאן חמקו מעיניו פרטים מעטים, שאינם משנים את עיקרי מסקנותיו.

41. ראה בירורי הנזכר לעיל בהערה 28.

42. ראה למשל עיונו של "קוטשר, "למילונה של לשון חז"ל ובירור בעיה דקדוקית אחת", בתוך קוטשר, מחקרים, עמ' תמד-תנד.

היות/להיות

18. לאחרונה כתבה ליאורה גרילק חיבור דוקטורט על הלשון במכילתא דרבי ישמעאל.⁴³ החיבור מושתת על הממצאים בכ"י אוקספורד 151.2 של המדרש הזה.⁴⁴ גרילק מתארת תיאור מקיף ופרטני פרקים בתצורת הפועל ובתצורת השם בהשוואה לממצאים בחיבורים אחרים של ספרות חז"ל, וראש לכלול הממצאים במשנה על פי הטובים בכתבי היד, כפי שתוארו במחקר בדורות האחרונים. בתוך התיאור המקיף של פרקי הדקדוק פזורים לא מעט נתונים חורגים בעלי עניין. רבים מהם מצריכים תוספת פירוש והערות משלימות מעבר למה שכתבה גרילק בחיבורה הטוב. אגע כאן אך בנתון אחד כזה.

19. בדיון במערכת הזמנים (עמ' 64) מעירה גרילק על הזמן החריג "היות אומרים". המחברת מביאה שתי מובאות, ולמעשה אחת הן:

א. ר' אלע' המודעי אר': למידין היו ישר' היות אר'⁴⁵ דברי תרעומות על משה (מסכתא דויסע א, עמ' 155).⁴⁶

ב. ר' אלעזר המיודעי⁴⁷ אר': למידים היו ישר' היות אומ' דברי תרעומת על משה (מסכתא דויסע א, עמ' 159).

אכן כך הוא: הצורה היא היות במקום להיות (המקור הנטוי בלמ"ד), שהיא הצורה הנוהגת במערכת הפועל של לשון חכמים בדרך קבע.

20. דומה אני שאפשר לפרש את הצורה החריגה פירוש פשוט. יושם נא לב כי בשתי המובאות המילה היות באה אחרי התיבה ישראל ברצף אחד. זו נכתבה פעמיים בצורה מקוצרת – ישר'. אילו נכתבה המילה במלואה, נקל היה לעמוד על טיבו של המבנה: "למידין (למידים) היו ישראל היות אומרים". התיבה ישראל נחתמת בעיצור למ"ד, וקרוב הדבר שברצף המקורי "ישראל להיות" נתמזגו שתי הלמ"דין ללמ"ד אחת מוכפלת. מסתבר שהלמ"ד הזאת נכתבה אך פעם אחת כדין כל עיצור מוכפל.⁴⁸

43. גרילק, מכילתא.

44. גרילק מביאה את הנתונים מכ"י אוקספורד על פי הטקסט שהותקן במאגרים של המילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית.

45. ההדגשות במובאות באות במקור.

46. חבל שהמחברת לא שמה לב שמובאה א בלבד לקוחה מכ"י אוקספורד. מובאה ב ממסכתא דויסע היא השלמה שהשלימו מתקני הטקסט במאגרים הנוכחים לעיל מכ"י מינכן 117.

47. הצורה המיודעי מתועדת חמש פעמים בכ"י מינכן בלבד, וגם בו ביתר הופעותיה של המילה באה הצורה המוכרת המודעי.

48. רק לעתים נדירות צוין עיצור כפול באות כפולה בספרות העברית לחטיבותיה, ובכלל זה בספרות חז"ל (כפי שהראה אפשטיין, מבוא, עמ' 1258–1259, כגון מדדה במקום מדה; וראה

אפשר שמישהו קרא את הטקסט בעל פה באוזני מי שהעתיקו, והלה שמע למ"ד כפולה וכתבה באות אחת כדרך שכותבים כל עיצור כפול.⁴⁹ ברבות הימים כל התמונה הזאת נעלמה, משנשתגר הנוהג לכתוב מילים נפוצות בצורה מקוצרת. כך הופיע הכתיב "ישר" היות", שהסתיר את הגיית הרצף שהתמוגג בו שתי הלמ"דין לאחת.⁵⁰ אם מקבלים את ההסבר שהצעתי, נחלשת או ליתר דיוק בטלה ממש הקביעה שנמצא במכילתא המבנה שבו משמש המקור הנטוי היות במקום להיות.

בָּאָת/בָּאָה, רוֹבֵעַ/רוֹב

21. בכל עדי הנוסח הטובים של המשנה אנו קוראים: "כל ספק נגעים טהור [...]. ספק שהיא היא ספק שאחרת בָּאָה תחתיה טמא" (נגעים ה, א);⁵¹ כך הוא בכל טובי העדים של משנה זו: כתבי היד ק, פ, ר, ו, וכן הוא בלא ניקוד גם בכתבי היד פא, לו ורמב"ם קאפח – מצויה כאן הצורה בָּאָה ולא בָּאָת, שהיא הצורה הסדירה במשנה בכל העדים המשובחים.⁵² כבר עמד על הפרט הזה גדעון הנמן ופירש אותו.⁵⁴ נראה שברצף "בָּאָת תחתיה" נתמזגו שתי התי"וין לאחת, וכך עלתה הגרסה "בָּאָה תחתיה". בדרך זו יש לפרש גם את הכתיב "ורוב עצמות" במקום "ורובע עצמות" שאפשטיין תיעדו.⁵⁵ למשל כך נכתב בתחילה בק במקום אחד ותוקן: "ו(ורוב) [וְרוֹבֵעַ] עצמות" (נזיר ז, ג) – משתי העי"נין שנתלכדו בהגייה לעיצור אחד נכתבה רק אחת. אבל צץ כאן שם אחר – רוֹב במקום רוֹבֵעַ – שאין לו מקום בהקשר זה.

22. תהליך כזה עשוי היה להתרחש כשהטקסט שנמסר בעל פה הועלה על הכתב. אלא שיש הבדל בין שתי הדוגמות. בָּאָה במקום בָּאָת – עדיה מרובים; למעשה כל כתבי היד הקדומים מוסרים אותה, ועל כן סביר שמדובר בשלב קדום בתולדות מסירת הטקסט. אולי הדבר התרחש בשעה שהועלתה המשנה על הכתב בפעם

גם בראש, כתיבים, כגון הכתיב שטטוואתו במקום שטוואתו [הובאו שם גם דוגמות מהארמית].

49. העובדה שנכתבה הלמ"ד הראשונה ולא השנייה לא מעלה ולא מורידה. בעיני סופר של טקסט עברי הכתיב "ישראל היות" נראה מתאים יותר מאשר "ישרא להיות", שבו התיבה הראשונה נראית פגומה.

50. דרך אגב יוזכר כאן כי גרילק מביאה שם דוגמה נוספת ממדרש תהלים, ובה מבנה זהה לדוגמות שהיא הביאה מן המכילתא: "מיד התחיל היות שואל". גם כאן המילה היות באה אחרי מילה הנחתמת בלמ"ד. נראה שאף כאן "התחיל להיות" נתגלגל בכתב אל "התחיל היות" – מבנה שבו נכתבה אך למ"ד אחת במקום שתי למ"דין.

51. לצערי, דוגמה זו נשמטה בעיוני שראה אור במחקרים, ב, עמ' 82.

52. בא אין רואים דגש באות ביי"ת.

53. ראה הנמן, משנה, עמ' 396 ובראש, מחקרים, ב, עמ' 89.

54. הנמן, שם. הוא מתנסח כך: "אין זו אלא הפרדה מוטעית של הרצף הפונטי".

55. אפשטיין, מבוא, עמ' 1212.

הראשונה, ומשום כך השינוי הזה משתקף בכל טובי העדים. לעומת זאת הדוגמה השנייה ממשנת נזיר (ז, ג בק) – "ורוב עצמות" במקום "ורובע עצמות" – מעיד עליה רק כתב יד אחד. על כן יש להיות זהיר ולראות בהופעתה מקרה מקומי שעלה בהעתקתו של מעתיק אחד.

עינב/עיניו

23. הנה דוגמה נוספת מעניינת ביותר, שניכר בה שהיא תולדת תהליך דומה. במשנת בכורות (ו, ב) נמנים מומים שונים בעיניים: "הרי בעיניו דק תכלול חלזון נחש וענב".⁵⁶ אתמקד כאן ברצף חִלְזוֹן נָחַש וְעֵנֵב.⁵⁷ הגרסה ענב/עינב מבוססת דייה (הכתיב המלא – עינב –⁵⁸ מצוי ברמב"ם קאפח ובד"ר), ומצאנו עינב גם במשנה מנוקדת בניקוד בבלי (גדרים יא, ו).⁵⁹ וכן עולה מהתוספתא (בכורות ד, ב) בשינוי קל בכתיב (באל"ף במקום עי"ן): "חלזון כמשמעו נחש כמשמעו אינב כמשמעו".⁶⁰

24. לעומת זאת ק גורס "הרי בעינו דק חלזון נחש עיניו", ומעין זה נמצא גם בר של הספרא: "חִלְזוֹן לְחֵשׁ⁶¹ עיניו" (אמור ג, א [צה ע"ג]; יוער כי בגיליון שם הובאה הערה המציעה חלופה לשתי התיבות האחרונות: נָחַשׁ עֵינֵב).⁶² ברור שהגרסה עיניו (בק ובר) אינה אלא כתיב אחר של הצורה ענב/עינב.

אני מניח שבמעבר מן הקריאה בעל פה אל הכתיב עלה הכתיב "החריג והעממי" עיניו.⁶³ מסתבר ששני גורמים הביאו להופעתו של כתיב זה: (א) ההגייה הזוהה של וי"ו ובי"ת רפה בלשון חז"ל; (ב) העובדה שמדובר כאן במום בעיניים ושבהקשר זה מהדהד גם הפסוק "או תבלל בעינו" (וי' כא, כ).⁶⁴

25. העיון בממצאים שבעדים אחרים במשנה הנזכרת ממסכת בכורות מלמד כי כבר בדורות קדומים טעו בהבנת הכתיב עיניו. מעידים על כך שניים מכתבי היד הטובים

56. המשפט כולו מובא על פי מהדורות הדפוסים.
57. המובאה מוצעת בזה על פי מהדורת אלבק-ליון. וכתב הר"ח אלבק בפירושו: "חלזון נחש וענב – מחלות העין הדומות בצורתן או בטיבן לחלזון או לנחש או לענבה".
58. כתיב מלא של צירי בהברה פתוחה – אפילו במילים מן המקרא – הוא סימן מובהק של דרכי הכתיב בכתבי היד של ספרות חז"ל.
59. ייבין, בבלי, עמ' 931.
60. הגרסה מובאת על פי המאגרים של המילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית.
61. כך הוא בלמ"ד: לְחֵשׁ.
62. ראה עמ' תכג במהדורת הצילום של ר. לא מצאתי שייבין (בבלי) הזכיר את הצורה הייחודית עיניו שבספרא.
63. כמעט אמרתי שהכתיב עיניו למילה עינב אינו רק הכתיב החריג והעממי אלא גם הכתיב הצפוי בכתבי יד טובים, בדומה לכתיב יוונה למילה יבנה.
64. וראה גם המשך הדרשה במדרש הספרא שם.

של המשנה – לו ופא. בלו כתובה המילה בעיניו, וכך הוא גם בפא, אלא שבו התיבה נתפצלה לשתיים: "ב עֵינֵיו" (האות בִּי"ת חותמת שורה, ו"עֵינֵיו" פותחת את השורה שלאחריה).⁶⁵ הביטוי בשלמותו בשני כתבי היד הוא "הרי בעינו דק תכלול חלזון נחש בעיניו". נראה כי לפני שני מעתיקי כתבי היד האלה או לפני מעתיקיהם של כתבי היד שמהם הם הועתקו עמד הנוסח עֵינֵיו שנמצא בק ובר של הספרא. אבל זה לא הובן עוד כחלופה של עֵינֵב אלא נתפס כשם העצם עֵינֵים שנצמד לו כינוי הנסתר, ולפיכך הוסיף המוסיף לפני הצורה עֵינֵיו את המילית בִּי: בעיניו. מתברר שהגרסה הייחודית הזאת נשמרה במשניות באיטליה מאות בשנים עד המאה העשרים. מעידים על הדבר הזה כ"י פס (משנת 1400), שבו הגרסה נשמרה כהווייה: חֲלֹזֶן נחש^{65א} עֵינֵיו. וכך הוא בדפוס ליוורנו (תרפ"ט). הוא גורס וְעֵינֵיו, ובחילופי הנוסח הוא מביא בעיניו.

26. יש צד שווה לכל ארבע הדוגמות שלעיל; בכולן מדובר בצורות מיוחדות או מוזרות הנראות חורגות מכללי הכתיב והדקדוק: היות במקום להיות, בָּאָה במקום בָּאָת, רֹב עצמות במקום רֹבֶעַ עצמות, עֵינֵיו במקום עֵינֵב, אך כאשר מתבוננים בהן ומבררים את עניינן, הן נראות צורות מחופשות בשל דרכי כתיב לא מקובלות או חורגות. ראיתי להסביר את הופעתן ככרוכה בעובדה שהטקסט עבר אל הכתב במסירה שבעל פה. במקומות מסוימים אפשר לומר שמדובר כנראה בשלב הקדום, כשהטקסטים של ספרות חז"ל שנמסרו דורות רבים בעל פה נוצקו בראשונה אל הכתב במחצית השנייה של האלף הראשון.

27. ואין ארבע הדוגמות שדנתי בהן כאן אלא מעט מני רבות. נראה לי שכך יש לפרש כמה מהכתיבים המיוחדים שחוקרים העמידו עליהם בעבר בלא שפירשו פירוש ראוי או פירוש מלא את דרך הופעתם בכתבי היד של המשנה או של חיבורים אחרים של ספרות חז"ל. כך אני נוטה לפרש את הגלגולים של התיבה לָהּ אֵל לֵי ושל התיבה לֹא אֵל לֵי או אֵל לֵי במספר משניות ושאר מיזוגים של תיבות ועירות בתיבות התוכפות להן. להלן אפרט מעט את דבריי.

לָהּ < לֵי (וקוצה לה חלה < לחלה)

28. הפועל קָצָה, שהוראתו 'קיצץ', 'חתך' וכיו"ב, הוא פועל שהמשלים שלו הוא מושא ישיר, כגון "תאינים של שביעית אין קוצין אותן" (שביעית ח, ו); "האשה

65. עם זאת יצוין שהוטלה נקודה על הבי"ת (למחיקתה?), ואם כן עדות פא לאחר התיקון מצטרפת לעדותם של כתבי היד ק, ר.

65א. תיבה זו לא נוקדה.

יושבת וקוצה חלתה ערומה" (חלה ב, ג); "עריבה שהיא טבולת יום לשין בה עיסה וקוצין ממנה חלה"⁶⁶ (טבול יום ד, ג).

29. אבל בשני מקומות במשנה מצאנו לכאורה בק שהמשלים הוא מושא עקיף, ובאלה הפועל קָצָה כאילו מצריך את המילית לִי:

א. "ומודים שהיא אוכלת במעשר וְ(ב)קוצה לַחֲלָה" (גידה י, ז) – אבל עדים אחרים גורסים: וְקוצה לָה חֲלָה. זו הגרסה בפר, וכן הוא בלא ניקוד בכתבי היד פא, לו, א⁶⁷ ורמב"ם קאפח.⁶⁸ וכך הוא בכל הדפוסים המהלכים.
ב. "אי זו היא דת משה [...] ולא קוצה לחלה" (כתובות ז, ו) – כאמור, זו גרסת הסופר בק, אבל הנקדן תיקן לגרוס: וקוצה (ל)חלה⁶⁹. גרסת נקדן ק עולה בקנה אחד עם גרסתם של כתבי היד פא, לו ורמב"ם קאפח: "אי זו היא דת משה [...] ולא קוצה לָה חלה".

30. לעומת זאת הופעתו של הרצף המקורי – וקוצה לה חלה – שאנו עסוקים בו אינו כלול בחלקו העיקרי של ק, אלא בדפים שיצאו מתחת ידיו של הסופר הנקדן שהעתיק שמונה דפים בסוף סדר טהרות. ובמקום זה זהה גרסת ק־2 לגרסתם של העדים האחרים: "האשה שהיא טבולת"⁷⁰ יום לשה את העיסה וקוצה לה חלה" (טבול יום ד, ב); כך הוא בכתבי היד ק־2, פר, פא, לו ורמב"ם קאפח.
כאמור, הנוסח "וקוצה לחלה (=לה חלה)" נשמר רק בק בכתובות ז, ו ובגידה י, ז. בהופעה שבמסכת כתובות תוקנה הגרסה, ובגידה כנראה הנקדן לא הבין שהכוונה בכתוב לחלה היא "לה חלה", ועל כן לא תיקנו. לכאורה נמצא שק מעיד שהמשלים של הפועל קוצה הוא משלים הפותח במילית המוצרכת לִי.

31. נזכיר שיש לנו עדויות ברורות שהה"א של כינוי הנסתרת לא הייתה נהגית במסורתם של עדים רבים של לשון המשנה, ובכללם ק. מעידים על כך כתיבים כגון שָׁבָא (ק), שביעית ט, ג) > שָׁבָה, אוירא של חצר (לו, בבא בתרא ד, ד) > אוירה שבעדים אחרים, ויש דוגמות נוספות כיוצא באלה בהרבה עדים.⁷¹ לאור זאת מסתבר

66. זו הגרסה במשנה זו בפא, וכן הוא בשינויים מזעריים גם בעדים אחרים: "וקוצין (וקוצים) ממנה חלה" (פר, רמב"ם קאפח, לו), וכן בדפוסים המהלכים, אבל בק־2: "וקוצין לה חלה".

67. בא מנוקדת הלמ"ד של התיבה לה בפתח (לָה).

68. נתוני כתבי היד נוגעים רק למילים המובאות בזה.

69. רואים היטב שהאות שנמחקה הייתה האות למ"ד (עקבות הדגל שלה ניכרים במחק). ויש להדגיש כי הלמ"ד שגורדה ונמחקה הייתה צמודה למילה חֲלָה והייתה חלק מהתיבה לחלה. המילה לה שנכתבה במקום הלמ"ד כתובה בכתב קטן יותר כמילה נפרדת מהמילה חֲלָה.

70. כאן גורס לו טיבולת (זו צורת הנקבה של משקל פֻעַל – טִיבּוּלַת, כנגד החלופה הצורנית שבעדים האחרים – טִיבּוּלַת).

71. ראה בראשון, כתיבים, עמ' 85–88 וכן בראשון, איטליה, עמ' 25.

כי גם הצורה לָה הייתה נהגית לָה (la < lah). מובן אפוא מדוע הרצף "וקוצה לה חלה" נהגה "וקוצה לַחֲלָה". מי שמנקד לַחֲלָה, כפי שעשה נקדן ק במסכת נידה, מגלה שלא עמד על טיבה של הגרסה. גם כאן הדעת נותנת שבמעבר מן הקריאה בעל פה אל הכתב נצטרפו שתי המילים לָה חֲלָה לתיבה אחת – לחלה.⁷² הווה אומר: המשלים של הפועל קָצָה הוא מושא ישיר גם בק.

לֹא < ל

32. התהליך המתואר לעיל ברצף לה חלה < לחלה הוא המשתקף גם בהתמזגות מילת השלילה לֹא בתיבה התוכפת לה. אפרש את דבריי בדוגמות שהביא אפשטיין: לחולין (> לא חולין), לאוכל (> לא אוכל), לקרבן (> לא קרבן), לנתן (> לא נתן). הרי הדוגמות המפורשות: "האומר לא חולין לא אוכל לך [...] אסור" (נדרים א, ב), כלומר מי שנודר ואומר לחברו: "לא אוכל משלך חולין אלא קרבן", הרי הוא כאילו נדר בקרבן ואסור.⁷³ יש עדים, ובכללם קטע גניזה, הגורסים "לחולין לא אוכל לך" או "לחולין לאוכל לך".⁷⁴ וכן "לקרבן לא אוכל לך – רבי מאיר אסור" (שם שם, ד).⁷⁵ גם כאן מכוון לומר: לקרבן > לא קרבן. הכתיב בשתי תיבות מצוי בכתבי היד הטובים, ק, פא ולו, אבל יש מי שגרס לקרבן וטעה לנקד לְקָרְבָן.⁷⁶ ויש דוגמה נוספת מק: "מת הבן בתוך שלשים יום אף על פי שנתן לכהן יחזיר לו [...] לאחר שלשים יום אפעלפי שְׁלָא] נתן⁷⁷ יתן" (בכורות ח, ו).⁷⁸

33. מסתבר כי אף בכל הדוגמות הנזכרות הרצפים לא חולין, לא קרבן ודומיהם נהגו כתיבה אחת ועל כן נכתבו כתיבה אחת. פעמים שהכתיבים החורגים הובנו בידי קוראי הטקסטים, כעדות הניקוד שְׁלָנָתָן בק (הוספת האל"ף [בידי מי?]) באה להוסיף תוספת פירוש לצורה, ופעמים שלא הובנו, כעדות הניקוד לְקָרְבָן.

72. ראוי היה שהתיבה תנוקד לַחֲלָה בלמ"ד קמוצה ולא לַחֲלָה בלמ"ד פתוחה. כבר אמרנו שנקדן ק שניקד את הלמ"ד בפתח לא עמד על טיבה של התיבה; ואם נניח שעמד על טיבה של הגרסה, יש אפשרות שניקד את הלמ"ד בפתח במקום משום ששתי התנועות נהגו בפיו הגייה זהה – [a], כלומר בהגייתו לַחֲלָה = לַחֲלָה.

73. ראה דברי ח' אלבק במהדורת אלבק-ילון על אתר.

74. ראה פירוט הדברים אצל אפשטיין, מבוא, עמ' 1213. גם אלבק מעיר על גרסה דומה: "בנוסח אחר: לחולין (=לא חולין) שאוכל לך". כל הדוגמות שאפשטיין מביא באות אצלו תחת הכותרת "הפלוגרפיה".

75. ראה אפשטיין, שם.

76. כך מנוקד בדפוס ליוורנו וכן מנוקד במהדורת אלבק-ילון.

77. (א) אחרי שניקד את הלמ"ד בחולם נוספה (בידי מי?) אל"ף זעירה בין השיטין ועל גביה חולם. (ב) לא הוטל ניקוד בתי"ו.

78. ראה אפשטיין, מבוא, עמ' 1213. אך הוא לא העיר על התיקון.

34. למעשה כך יש לראות את כל צירופי המילים והמיליות הקצרות למילים התוכפות להן, כגון באצלן (> בא אצלן), והנוגעות (> וְהָן נוגעות), משהן (> מה שהן), משנגמר (> מי שנגמר), האם (> הא אם), האין (> הא אין) וכיו"ב.⁷⁹ סימוכן של התיבות הקצרות שברצפים האלה לתיבות התוכפות להן הפכן בהגייה למילה אחת, ובהעלאת הטקסט על הכתב פעמים הרבה שמילים כאלה נכתבו כתיבה אחת.

ד. אחרית דבר

35. דנתי כאן בשתי תופעות נבדלות: (א) מילים נדירות; (ב) צורות חורגות מדרכי הכתיב ולכאורה גם מכללי הדקדוק של לשון חכמים. אלו ואלו יש בהן צד שווה. פעמים שלא הובנו בידי מעתיקים או בידי חוקרים, ולפעמים נתפרשו פירוש אחר. יש צורות כאלה נעקרו מהטקסטים והומרו בצורות רווחות המכוונות לעניין או בצורות שמשבשות את ההקשר, ורק העיון המדקדק בהן חושף את עניינן ומבהירו.

36. היבט אחר שהועמד עליו כאן הוא דרך צמיחתן של כמה וכמה צורות חורגות. הבאנו כאן הדגמה לצורות שצמחו במעבר של טקסט שנמסר בעל פה אל הכתב. כבר אמרתי כי במקום שהעדויות הן רבות והצורה המיוחדת מתועדת בהרבה עדים, ובחלקם הגדול עדים משובחים, אפשר שמדובר בשלב קדום בתולדות מסירתו של הטקסט. אולי הופעתן של הצורות החורגות חוזרת לשלב הקדום במעבר ממסירה בעל פה אל הכתב. דבר זה אפשר לומר במידה רבה של סבירות באשר לכתיב עִינְיוּ במקום עִינָב במשנת בכורות המשתקפת בעדים המשובחים של המשנה⁸⁰ ושל הספרא, וכן באשר לצורה בָּאָה במקום בָּאָת במשנת נגעים שנמסרת בכל עדי הנוסח הטובים.

לעומת זאת במקום שמדובר בעדויות מבודדות, כשהתופעה מצויה רק בדוגמות שלא רבו עדיהן ופעמים שכתב יד אחד בלבד מעיד עליהן, אפשר להניח שמישהו קרא למעתיק את הטקסט בעל פה בשעה שהיה הולך וכותבו. כגון רוב עצמות במקום רובע עצמות, לקרבן (נדריים א, ד) במקום לא קרבן.

ברור שיש דוגמות ביניים שאיננו יודעים אימתי הן עלו, אם בשלב המוקדם ביותר או במהלך העתקה מאוחר. בעניין זה יש לומר: לא בקביעת סדרי זמנים מדויקים ומוחלטים באנו לעסוק כאן, אלא ביקשנו להצביע על התהליך האפשרי המתאר את דרך צמיחתם של הכתיבים החורגים שתוארו כאן.

79. ראה פירוט הדברים אצל אפשטיין, שם, עמ' 1216–1220.

80. כאמור, הדים ברורים ממנה נשמעים גם בכתבי היד פא ולו ואפילו בדפוס ליוורנו.

הקיצורים הביבליוגרפיים

עדי נוסח

א = כ"י אנטונין לסדר טהרות, על פי הפקסימיליה שהביא א"י כץ, גנזי משנה מאוסף אנטונין בספרייה הלאומית בלנינגרד, ירושלים תש"ל, עמ' קסט-שיט ד"ר = משנה דפוס ראשון, נפולי רנ"ב
 לו = משנה על פי מהדורתו של ו"ה לו, מתניא דתלמודא דבני מערבא [על פי כ"י קיימברידג' Add 470,1], קיימברידג' 1883
 ליוורנו = דפוס המשנה ליוורנו תרע"ט, תרפ"ט
 פא = כ"י פרמה א של המשנה (דה־רוסי 138), מהדורה פקסימילית, ירושלים תש"ל
 פס = כ"י פאריס 328–329 בספרייה הלאומית בפריז, מהדורה פקסימילית, ירושלים תשל"ג

פר = משנה כ"י פרמה (ב) לסדר טהרות, מהדורה פקסימילית, ירושלים תשל"א
 ק = משנה כ"י קאופמן A50 בספרייה הלאומית בבודפשט, מהדורה פקסימילית, ירושלים תשכ"ה

ק"ד = הדפים בסדר טהרות (נידה ד, ב – י, ד; זבים ב, ב – עוקצין ג, יב) שנכתבו ונוקדו בידי סופר אחר שאיננו הסופר או הנקדן של ק
 ר = כ"י וטיקן 66 של מדרש הספרא על פי המהדורה הפקסימילית שפרסם א' פינקלשטיין, תורת כהנים על פי כתב יד רומי מנוקד (אססמאני מספר 66), ניריורק תשי"ז

רמב"ם קאפח = גרסות המשנה במהדורתו של י' קאפח, משנה עם פירוש רבנו משה בן מימון, ירושלים תשכ"ג–תשכ"ז (חלקה הגדול מבוסס על אוטוגרף הרמב"ם)

מחקרים

אפשטיין, מבוא = י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה³, ירושלים תש"ס
 בד"ב = F. Brown, S. R. Driver, and C. A. Briggs, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Oxford 1962

בלאו, עיונים = י' בלאו, עיונים בבלשנות עברית, ירושלים תשנ"ו
 בר־אשר, איטליה = מ' בר־אשר, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה (עדה ולשון, ו), ירושלים תש"ם

בר־אשר, כתיבים = מ' בר־אשר, "כתיבים שלא הוכנו", לשוננו מה (תשמ"ה), עמ' 85–92

בר־אשר, מחקרים = מ' בר־אשר, מחקרים בלשון חכמים, א – מבואות ועיוני לשון, ב – פרקי דקדוק, ירושלים תשס"ט

גרילק, מכילתא = ל' גרילק, פרקים בתורת הצורות של לשון חז"ל על פי מכילתא דרבי ישמעאל, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל־אביב, תשס"ט

הנמן, משנה = ג' הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה על פי מסורת כתב-יד פרמה (דה-רוסי 138), תל-אביב תש"ם

זק"ש, זרעים = נ' זק"ש (עורך), משנה זרעים עם שינויי נוסחאות מכתב-היד של המשנה ועם השוואות להבאות מהמשנה בחז"ל, גאונים וראשונים, א – ברכות [...] כלאים, ירושלים תשל"ב; ב – שביעית [...] ביכורים, ירושלים תשל"ח ייבין, בבלי = י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה

קארה, נפש = י' קארה, "ניקוד 'נפש' = 'ציון ע"ג קבר' במסורת התימנית", ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, א, בעריכת י' קוטשר, רמת-גן תשל"ב, עמ' 115-116

קוטשר, מחקרים = י' קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, בעריכת ז' בן-חיים, א' דותן וגב"ע צרפתי, ירושלים תשל"ז

קוטשר, נוספות = י' קוטשר, "נוספות למדור המילוני", ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, א, בעריכת י' קוטשר, רמת-גן תשל"ב, עמ' 83-105

הטטרלמה והטטרילמה במשנה ובתוספתא

(חלק שני)

4. היפוך סדר התכונות

כאמור, בכל משפט ממשפטי הטטרלמה והטטרילמה מוזכרות שתי תכונות. לפחות בשלושה משפטים ממשפטי הטטרלמה יש סדר קבוע, ולפיו תכונה א נזכרת לפני תכונה ב. ברוב הטטרלמות יש חריגה אחת מסדר זה, כלומר במשפט אחד יש היפוך ותכונה ב נזכרת לפני תכונה א. ההיפוך חל תמיד במשפט (-א, ב), יהא אשר יהא מקומו בדגם. ברור שההיפוך חל במשפט זה כדי שלא לפתוח את המשפט בערך שלילי. למשל בדוגמה 15 לעיל התכונה "שמן" נזכרת לפני "לבונה" בכל המשפטים למעט משפט 3, שבו "לבונה" נזכרת לפני "שמן". בדגמים שבהם המשפטים (א, ב), (-א, ב) תוכפים נוצר באמצעות ההיפוך שרשור בין שני המשפטים ומתקבל הסדר: א, ב, ב, א.⁴⁷

בכמה מקרים לא חל היפוך. רוב הטטרלמות והטטרילמות שלא חל בהן היפוך מאופיינות בכך שבצמד הטיעונים (א, ב), (-א, ב) מוזכרת רק תכונה אחת – התכונה שערכה חיובי:⁴⁸ א ([ב-]), ([א-]), ב, ואת התכונה הנוספת הקורא משלים על פי שאר המשפטים בסכמה. במקרים אלו אין צורך בהיפוך מפני שבכל מקרה נזכרת רק התכונה החיובית; ראה לעיל דוגמה 1.⁴⁹ המקרים הנוספים שלא חל בהם היפוך מעידים על מגמות עריכה וסגנון של המשנה והתוספתא, ואציגן להלן.

* מאמר זה מתפרסם בשני חלקים. סעיפים 1–3 של המאמר התפרסמו בלשונו עא (תשס"ט), עמ' 287–308.

47. לא סימנתי כאן את הערכים החיוביים והשליליים של התכונות, היות שאלו אינם רלוונטיים לעצם מהות השרשור.

48. רק במקרה אחד מצאתי שהתכונה המוזכרת היא זו שערכה שלילי: שביעית ח, א (לעיל דוגמה 11, וראה שם הערה 33).

49. למשל ביכורים ב, ח; ד, א; תוספתא בבא מציעא ג, כג; שם בכורות ו, ג. במשנה ביכורים ב, ח חל בדפוסים היפוך במשפטים 3 ו-4, אולם על פי כתבי היד אין היפוך כלל.

4.1 סדר הגיוני

בדוגמה שלהלן הסדר של תכונות הטטרלמה ברור: תכונה אחת קשורה לנקודת ההתחלה, ותכונה אחת קשורה לנקודת הסוף:

23. כל שיש בה ידיעה בתחילה וידיעה בסוף [...]; יש בה ידיעה בתחילה ואין בה ידיעה בסוף [...]; אין בה ידיעה בבתחילה אבל יש בה ידיעה בסוף [...]; ועל שאין בה ידיעה לא בתחילה ולא בסוף [...] (שבועות א, ב-ד).

כיוצא בזה תוספתא מעשרות א, א.⁵⁰

כפי שצוין לעיל (2.1.5§), בפרק החמישי של מסכת אבות באות שש טטרלמות ברצף. במשניות יא-יב לא חל היפוך, מכיוון שהסדר ההגיוני המחויב של הפעולות ("לכעוס" ו"לרצות"; "לשמוע" ו"לאבד") מנע אותו.

4.2 הפועל קדם

פעמים שאין היפוך מפני שכל אחת מהתכונות מתייחסת לאדם אחר, ושיקולי העריכה מכתבים את העמדת הפועל עצמו ראשון במשפט:

24. מלא לו ולאחר בשתי ידיו זה אחר זה – שלו פסול ושל חברו כשר; קדש לו ולאחר בשתי ידיו זה אחר זה – שלו כשר ושל אחר פסול; מלא לו וקדש לאחר בשתי ידיו זו אחר זו – שניהן פסולין; קדש לו ומלא לאחר בשתי ידיו זו אחר זו – שניהן כשרין (תוספתא פרה ו, ח).

בטטרלמה הבאה בסיפה של כל משפט מוזכרות שתי תכונות: "פסול" ו"כשר".⁵¹

50. גם בטרילמה שבפסחים ה, ב (לעיל דוגמה 12) אין היפוך בסדר התכונות מכיוון שהתכונה הראשונה מוסבת לנקודה התחלתית והתכונה השנייה מוסבת לפעולה הבאה בהמשך. ברם בדוגמה זו אין ציון מילולי מפורש בטקסט לעובדה זו. כאמור, לפי רוב הפירושים התכונות "לשמו" ו"שלא לשמו" מתארות את רצף המחשבה הפוסלת את הקרבן, דהיינו פעמים התחיל וסיים במחשבה שלא לשמה; פעמים התחיל במחשבה לשמה אך סיים במחשבה שלא לשמה; ופעמים התחיל במחשבה שלא לשמה וסיים במחשבה לשמה. בכל המקרים הללו הקרבן פסול. הרצף הכרונולוגי המתואר מנע את ההיפוך, לכן המשפט (-א, ב), המשפט השלישי, נפתח בתכונה א ("שלא לשמו") אף על פי שערכה שלילי. אילו חל כאן היפוך המשפט היה מזדהה עם משפט 2 ("לשמו ושלא לשמו"; משפט 3: "שלא לשמו ולשמו"). מכיוון שהמשנה אינה מציינת לאיזו פעולה מכוונת כל אחת מהתכונות, הרי בניסוח הנוכחי היפוך באחד המשפטים היה יוצר זהות ביניהם.

51. בהלכה זו יש שתי טטרלמות: הטטרלמה שברישא מורכבת מהתכונות "קידש" ו"מלא", ומשפטיה הם: מלא [ולא קידש]; קידש [ולא מלא]; מלא וקידש; קידש ומלא. הטטרלמה שבסיפה מורכבת מהתכונות "פסול" ו"כשר", והיא הנדונה למעלה.

במשפט (-א, ב) לא חל היפוך מכיוון שהסדר ברור: קודם נשנה הדין כאשר ל"שלו", ואחר כך כאשר ל"של חברו".⁵²

4.4 היפוך בשני משפטים

בשלושה מקרים בלבד מצאתי שההיפוך בסדר התכונות חל בשני משפטים, ובעקבות זאת יש לתהות אם יש סדר כלשהו בתכונות המוזכרות בטטרלמות הללו.

הטטרלמה שבעוקצין ג, א (לעיל דוגמה 6) כוללת שתי תכונות: "הכשר" ו"מחשבה". במשפטים 1 ו-4 התכונה "הכשר" מופיעה לפני "מחשבה", ובמשפטים האמצעיים התכונה "מחשבה" מופיעה לפני "הכשר". סדר זה של התכונות יוצר דגם המחולק לשניים, אשר כל אחד מחלקיו מורכב משני משפטים משורשרים: (א, ב), (ב, א); (א, ב), (א, א); (א, א), (ב, א).⁵³ זאת תבנית בעלת היגיון ונוי סגנוני משלה, אולם לא מצאתי לה אחות בתמניות הטטרלמה במשנה ובתוספתא.

העניין נהפך למורכב יותר בהמשך המשנה ובמשניות שאחריה, שבהן הטטרלמה הכללית הנזכרת מתפרטת. בהתפרטות המשפטים 1-3 נשנים בדיוק כפי שהם בטטרלמה הכללית, אולם המשפט הרביעי נשנה כך: "לא מחשבה ולא הכשר". סדר מניית האיברים בפירוט הוא אפוא: (א, ב), (ב, א), (א, ב), (א, א). אם כן, בפירוט ההיפוך חל דווקא במשפט הראשון (הוא היחיד המקדים את "הכשר" ל"מחשבה"), דהיינו באמת התכונה הראשונה היא "מחשבה", ולא "הכשר" כפי שעולה מהטטרלמה המוצגת בראש משנה א, וכדי להקדים ערך חיובי לשלילי חל היפוך במשפט הראשון (בטטרלמה הכללית חל היפוך במשפט הרביעי). מכל מקום, השוני בין הטטרלמה הכללית לטטרלמה המתפרטת אינו מובן.

גם בטריילמה שלהלן יש חריגה מהמקובל בסדר התכונות, וגם היא משנה ממסכת עוקצין:

25. כל שהוא ידו ולא שומר מיטמא ומטמא ולא מיצטרף; שומר אף-על-פי שאינו יד מיטמא ומטמא ומצטרף; לא שומר ולא יד לא מיטמא ולא מטמא (א, א).

52. כיוצא בזה גם הדוגמה שלהלן: "שתי נשים שנשבו: זאת אומרת אני טמאה וחברתי טהורה – נאמנת; אני טהורה וחברתי טמאה – אין נאמנת; אני וחברתי טמאות – נאמנת על עצמה ואינה נאמנת על חברתה; אני וחברתי טהורות – נאמנת על חברתה ואין נאמנת על עצמה" (תוספתא כתובות ב, ב). בהלכה זו שזורות שתי טטרלמות: בטטרלמה שברישה הגבולות "אני" ו"חברתי" גרמו שלא יחול היפוך במשפט (-א, ב), אבל בטטרלמה שבסיפה הגבולות הללו נעלמים, הואיל ואין מדובר בגוף ראשון ("אני") ובגוף שני ("חברתי") אלא שתי התכונות באות בגוף שלישי: "עצמה" ו"חברתה". משום כך במשפט הרביעי חל היפוך בסדר התכונות, ו"חברתה" מוזכרת לפני "עצמה" כדי לפתוח בחיוב.

53. הרישום מוסב רק לסדר מניית התכונות, לא לערכיהן ולא לתבנית המשפט.

משפטי הטרילמה מורכבים מהתכונות "יד" ו"שומר". במשפט הראשון (א, ב-), התכונה "יד" באה לפני "שומר". במשפט השני (א-, ב) התכונה "שומר" מוזכרת לפני "יד", וזהו ההיפוך הרגיל בטטרלמות ובטרילמות, שמטרתו להקדים את הערך החיובי לשלילי. לאור זאת סדר התכונות של המשפט השלישי (א-, ב-) אמור להיות "יד", "שומר", שכן במקרה ששני הערכים שליליים הסדר נקבע על פי המצוי במשפטים קודמים – ברם התכונה "שומר" מוזכרת לפני "יד", ואין בידי להסביר חריגה זו.

בגרסה של כ"י וינה ושל דפוס ראשון לתוספתא יבמות ב, ו (לעיל דוגמה 4) יש שוני בהיפוך בין הטטרלמה הכללית ובין התפרטותה. בטטרלמה הכללית, זאת הבאה בראש ההלכה, יש היפוך בשני משפטים: במשפט הראשון והשלישי התכונה "חולץ" מקדימה את התכונה "מייבם", אולם במשפטים 2 ו-4 התכונה "מייבם" מקדימה את "חולץ".⁵⁴ ברם בהתפרטות חל היפוך רק במשפט "מייבמין ולא חולצין", ואילו המשפט בעל הערכיות השלילית המוחלטת, שנשנה בראש ההלכה "לא מיבמין ולא חולצין", מופיע בהתפרטות בצורה "לא חולצין ולא מיבמין", כפי שאכן היינו מצפים למצוא מלכתחילה.⁵⁵

5. הסדר פנימי של התכונות

כמה חוקרים בדקו את סדר הרכיבים בסדרות של שמות, הן בבלשנות הכללית הן בבלשנות השמית ובעברית – בלשון מקרא ובלשון חכמים.⁵⁶ ממחקרים אלו עולה

54. בכ"י ארפורט ובקטע גניזה מקביל יש היפוך רק במשפט "מתיבמין ולא חולצין", דהיינו רק בו מקדימה התכונה "מייבם" את "חולץ". ראה דיון נרחב להלן, 7.1§.

55. יש לציין שהגרסה של הדפוס הראשון מקבילה לגרסה שבכ"י וינה מצד הדגם ומצד היחס שבין הטטרלמה שבראש ההלכה לטטרלמה המתפרטת, ובשתי הגרסאות יש היפוך בשתי תכונות בטטרלמה שבראש, ברם בהתפרטות יש הבדל בין הגרסאות. כאמור, בהתפרטות שבכ"י וינה גרסת המשפט בעל הערכיות השלילית המוחלטת היא "לא חולצין ולא מיבמין", כפי שהיינו מצפים מלכתחילה, וגם בהמשך המשפט ("מוסף עליהן [...]") מופיע הסדר הנוצר; ואולם בדפוס ראשון גם בהתפרטות יש היפוך בשני משפטים, והמשפט "לא מיבמין ולא חולצין" נשנה כך גם בהיקורו הראשונה בהתפרטות. אולם בהמשך הוא נשנה אחרת: "מוסף עליהם [...] לא חולצין ולא מיבמין". יש להעיר שבהלכה הקודמת להלכה זו יש טטרלמה מקבילה מצד התוכן והמבנה, הנשנית בעניין אישה "או חולצת או מתיבמת", אך שם סדר התכונות הוא כנוהג הרגיל, דהיינו בשלושה משפטים התכונה "חולצת" מקדימה את "מתיבמת", ורק במשפט אחד, משפט 2, התכונה "מתיבמת" מקדימה את "חולצת".

56. ראה למשל את המחקרים האלה שדנו בצמדי מילים באוגריתית ובמקרא: גינוברג; בולינג; גבירץ; אבישור; הרן. על לשון חכמים ראה פרידמן; צרפתי, צמדי מילים; צפרי. על התופעה בבלשנות הכללית, בפרט באנגלית, ראה מלכיאל וההפניות שם; קופר ורוס.

שבמקרים שקיים בהם סדר קבוע למילים הבאות בסדרה, הסדר נקבע על פי קריטריונים שונים, כגון סדר הגיוני, הייררכייה חברתית ושכיחות השמות. בהשוואה בין לשון המקרא ולשון חכמים מתגלה שלשון המקרא מרבה בצמדים שסדרם אינו קבוע, ואילו בלשון חכמים קשה למצוא צמדי מילים שסדרם אינו קבוע.⁵⁷ פרידמן הראה שבלשון חכמים, כמו בלשונות אחרות, "ישנה נטייה שכל הקצר קודם, וכל הארוך בא בסוף".⁵⁸ צרפתי הראה שמספר לא קטן של צמדים בלשון חכמים אינו ערוך לפי הכלל הזה, והוא זיהה כמה משתנים המשפיעים על סדר השמות בצמדי מילים נוסף על העיקרון שכל הקצר קודם: (א) המילה השכיחה יותר קודמת;⁵⁹ (ב) קדימות הקשורה במבנה החברה או במעלה שהחברה מייחסת לבעלי חיים או לחומרים שונים;⁶⁰ (ג) המילה החיובית קודמת למילה השלילית;⁶¹ (ד) סדר הנקבע במקרא ולשון חכמים מקבלת אותו; (ה) קדימות הקשורה במציאות או בהגיון.

בכל אחד ממשפטי הטטרלמה מוזכרות שתי תכונות. סדר התכונות הקבוע משתקף באופן ברור מהטטרלמה, שכן כאמור תכונה א נזכרת לפני תכונה ב לפחות בשלושה ממשפטי הטטרלמה. רק במשפט (א-), (ב) תכונה ב מוזכרת לפני תכונה א כדי להקדים את הערך החיובי לשלילי. ברור שהתבנית הלוגית והסגנונית היא שהביאה להקפדה על סדר התכונות לפחות בשלושה משפטים. באופן טבעי עולה השאלה מהם המשתנים שגרמו לתכונה אחת להקדים את האחרת.

על פי ממצאיי המשתנה המשפיע ביותר על סדר השמות הוא המשתנה ההגיוני או המציאותי. תכונות רבות המיוצגות בטטרלמה ובטרילמה הן פעולות שאינן מתרחשות בו זמנית, ובמציאות אירוע אחד קודם לאחר או שפעולה אחת היא המשכה של האחרת. כך למשל אפשר להסביר את סדר התכונות בצמדים האלה: מביא (ביכורים) – קורא (ביכורים א, א; תוספתא שם א, ב); לכעוס–לרצות (אבות ה, יא); תחילה–סוף (שבועות א, ב–ד); נקרא–מיתרגם (מגילה ד, י; תוספתא שם ג, לא); נכנס (לשדה) – נותן (דמים; שם ערכין ד, טו).

לצד משתנה זה, הכולל כמחצית מהטטרלמות ומהטרילמות שבמשנה ובתוספתא, נמצאו משתנים נוספים:

א. קדימות הקשורה בהייררכייה של המבנה החברתי: אדם–בהמה (שביעית ח, א); אנשים–נשים (ביכורים ד, א; תוספתא שם ב, ג); בנים–בנות (שם כתובות ד, יח); זכר–נקבה (שם עבודה זרה ג, א–ב).

57. צרפתי, צמדי מילים, עמ' 302, 310.

58. פרידמן, עמ' 119.

59. וכך בצמדי מילים בתנ"ך. ראה קדרי, עמ' 116, 120.

60. וכך על פי מלכיאל, עמ' 45.

61. שם, עמ' 147.

ב. הקצר קודם: מזבח – בדק הבית⁶² (מעילה ג, ו; תוספתא שם א, יז); חיה-בהמה⁶³ (ביכורים ב, ח; נזיר ה, ז).

ג. הקדמת התכונה החיובית או הרצויה: דולק-כבה (בבא קמא ג, ז); צבור-מפוזר (תוספתא בבא מציעא ב, ז).⁶⁴

על משתנים אלו יש להוסיף משתנה אשר לא מעט טטרלמות פועלות לפיו, ואשר לא הוזכר אצל חוקרים קודמים שעסקו בסדר הרכיבים בסדרה של שמות: במקרה ששתי התכונות שבמשפט מיוחסות לשני גופים שונים או לשני נושאים שונים, התכונה המוזכרת תחילה קשורה למעגל הקרוב יותר לנושא הנדון או שהיא התכונה שנושאה הוא גוף ראשון. על פי עיקרון זה אפשר להבין את הצמדים: שלי שלי – שלך שלך (אבות ה, י); הוא-אחרים (שם שם, יג); הוא-אביו (תוספתא בכורות ו, ג), אני-חברתי (שם כתובות ב, ב); משמרתו – בית אב שלו (שם אהלות טז, ט) ועוד.⁶⁵

6. היחס הסמנטי שבין התכונות

שתי התכונות המוזכרות בטטרלמה ובטרילמה מקיימות ביניהן יחס של היכללות או של ניגודיות. ברוב ההופעות שתי התכונות הן שמות מתכללים (קו-היפונימים). ממצא זה הולם את הממצא של צרפתי, שלפיו היחס הסמנטי הנפוץ בין איברי סדרה הוא היכללות.⁶⁶ למשל כך הן התכונות: בהמה-חיה; קריאת שמע – תפילה; דופן-הוגן; הגשה-תנופה.

מצד חלקי הדיבר ברוב המקרים שתי התכונות הן פועל: מביא-חוצץ; מפסג-אוגד; חולצת-מתייבמת; נאכל-נעבד; נקרא-מיתרגם; רואה-משתמש.

כמה מהתכונות מקיימות ביניהן יחס של ניגודיות מסוגים שונים:⁶⁷ (א) ניגודי השלמה: יום-לילה; זכר-נקבה; תחילה-סוף; טמא-טהור; פנים-חוץ; (ב) ניגודים

62. ייתכן שיש כאן גם היבט של חשיבות.

63. כך הוא הסדר בכל הטטרלמות ששתי תכונות אלו מוזכרות בהן, אולם בטטרלמת הצירופים הזוהים המתועדת בכלאים ח, ב הסדר הוא בהמה-חיה. צרפתי (צמדי מילים, עמ' 307) כותב על הצמד חיה-בהמה שהוא עשוי לבוא גם בסדר בהמה-חיה לפי עקרון כל החשוב קודם.

64. קדימות זו של התכונה החיובית נפוצה בעיקר בטטרלמה ובטרילמה מסוג הצירופים הזוהים: יפות-רעות (בבא בתרא ה, ו); תם-מועד (בבא קמא ג, ח); תבואה-קטנית (תוספתא תרומות י, טו); תרומה-חולין (שם ט, ד); חדש-ישן (שם בבא מציעא ג, כו); יום-לילה (שם זבחים ו, ו); בשר-עוף (שם שם יא, ה).

65. בסך הכול מצאתי 12 טטרלמות וטרילמות במשנה ובתוספתא שהעיקרון הנדון משמש בהן.

66. צרפתי, צמדי מילים, עמ' 308.

67. מיון סוגי הניגודים על פי ליונס, עמ' 460-467.

מהופכים: מוכר-לוקח; נוחל-מנחיל; מעריך-נערך; (ג) ניגודי אנטונימים: חדש-ישן; לח-יבש; (ד) ניגוד לא בינרי: מזרח-מערב.⁶⁸

7. טטרלמות וטרילמות מתפרטות

פעמים שהטטרלמה או הטרילמה מוצגת בשלמותה בתחילת השיח, ואחר כך כל אחד ממשפטיה מתפרט. יש שהפירוט מתאר או מונה את האיברים הנכללים במשפט, ויש שהוא מציין את הדין או את הסיטואציה שהמשפט הטטרלמי או הטרילמי מכוון אליהם. מבנה זה של דגם כללי בראש והתפרטות הבאה בעקבותיו משקף רמה גבוהה של עריכת המידע ומודעות לסגנון.

במשנה מתועדות תשע טטרלמות מתפרטות ושלוש טרילמות מתפרטות; בתוספתא נמצאו שש טטרלמות מתפרטות ושתי טרילמות מתפרטות.⁶⁹ שיעור הטטרלמות המתפרטות במשנה דומה לזה שבתוספתא (ביחס לכלל התמניות), אולם קיים פער בין שני החיבורים בשיעור הטרילמות המתפרטות.

כל הטטרלמות המתפרטות במשנה באות בתבנית "יש [...] ויש [...]". כך הוא גם בתוספתא למעט טטרלמה אחת שבמקום "יש" באה בה הצורה "פעמים".⁷⁰

7.1 סדר ההתפרטות

הגמרא בריש נדרים (ב ע"ב – ג ע"א) בוחנת את דרכה של המשנה בפירוט אמירות כלליות שנשנו בראש שיח מצד סדר האמירות בתחילת השיח לעומת סדרן בהתפרטות. הגמרא מציינת שפעמים רבות הפירוט נפתח דווקא באמירה האחרונה שנאמרה בפתיחה הכללית: "ההוא דסליק מיניה ההוא מפרש ברישא", והעיקרון מודגם במשנת שבת ב, א: הקביעה הכללית שכראשה היא "במה מדליקין ובמה אין מדליקין", אולם בפירוט התנא פותח דווקא באיבר האחרון – "אין מדליקין לא בלכש [...]". על דברים אלו מקשה סתם התלמוד ואומר שמצאנו דוגמות רבות שהמשנה מפרטת בהן את הדבר שפתחה בו. להוכחה שהפירוט נפתח באיבר הראשון מונה הגמרא חמש דוגמות, כולן במבנה של טטרלמה (בבא בתרא ח, א; יבמות ט, א; מנחות ה, ג; ה, ה; בכורות ח, א). סתם התלמוד מתרץ שמכיוון

68. ראה גם צרפתי, צמדי מילים, עמ' 309.

69. הטטרלמות במשנה: ביכורים ב, ח; ד, א; יבמות ט, א; בבא בתרא ח, א; מנחות ה, ג; ה, ה; בכורות ח, א; אהלות ח, א; עוקצין ג, א. הטרילמות במשנה: ביכורים א, א; פסחים ה, ב; כריתות א, ג. הטטרלמות בתוספתא: ביכורים ב, ג; יבמות ב, ה-ו; זבחים ג, ז; מנחות ה, ה; בכורות ו, ג; מקואות ז, א. הטרילמות בתוספתא: מגילה ג, לא; סוטה ז, כג.

70. תוספתא מנחות ה, ה.

שדיניהן של משניות אלו מרובים,⁷¹ התנא מפרשם לפי הסדר, שאם לא כן עלול הדבר לגרום טעות בשינון המשנה.⁷² גם על אבחנה זו מקשה סתם התלמוד, ובסופו של הדיון נקבע שאין בדבר חוק וסדר: "זימנין מפרש ההוא דפתח ברישא, זימנין ההוא דסליק מפרש ברישא".⁷³

לא בכדי הדגימה הגמרא את עניין הסדר בחמש דוגמות של טטרלמות. ברוב הטטרלמות יש הקבלה בסדר המשפטים בין הטטרלמה הכללית לטטרלמה המתפרטת. יוצאי הדופן הם מעטים.⁷⁴ במשנה נמצא יוצא דופן אחד להתפרטות על פי הסדר, והוא בטטרלמה:

26. יש מביאין ביכורים וקורין; מביאים ולא קורין; ויש שאינן מביאין. אלו שאינן מביאין: הנוטע לתוך שלו והבריק לתוך של יחיד [...]. אלו מביאין ולא קורין: הגר מביא ואינו קורא [...]. ואלו מביאין וקורין [...] (ביכורים א, א).

אם נסמן את סדר המשפטים בטטרלמה הכללית כך: א-ב-ג, הרי סדר המשפטים בהתפרטות הוא ג-ב-א. הפירוט שלא על פי הסדר של הטטרלמה הכללית יוצר כיאזמוס בין הטטרלמה הכללית להתפרטות: א-ב-ג; ג-ב-א.⁷⁵ אף שהפירוט אינו על פי הסדר של הטטרלמה שבראש, ניכר כאן שיקול סגנוני אחר. בדוגמה שלהלן משפטים 3 ו-4 מתחלפים במקומם בפירוט לעומת הטטרלמה הכללית:

27. יש מותרות לבעליהן ואסורות ליבמיהן; מותרות ליבמיהן ואסורות לבעליהן; מותרות לאלו ולאלו; ואסורות לאלו ולאלו. אילו מותרות לבעליהן ואסורות

71. מכיוון שלכל משנה יש ארבע פְּבוֹת; ראה פירוש הרא"ש על אתר וכן פירוש שני אצל רש"י. לפי הפירוש הראשון אצל רש"י, לבבות המוצגות בסוף הטטרלמה הכללית יש דינים מרובים (לעומת אלו הבאות בתחילת הטטרלמה הכללית), ולכן בהתפרטות הן אלו המוצגות ראשונה. 72. פירוש הר"ן על אתר.

73. כך הוא לפי מאן דאמר הראשון. מאן דאמר השני מציע תירוץ המתאים דווקא לסדר במשנה הראשונה בנדרים, אשר בה החל הדיון הנזכר. בחיתום הדברים אומר ר"ן: "נ"ל דלחכי משני סדריה תנא לאשמועינן דליכא קפידא במילתא וכל תנא דתני כדבעי שפיר דמי וליכא בהא מילתא משום ותבחר לשון ערומים (איוב טו)".

74. יש להעיר: כדי להקשות על הקביעה שבמקרה שהדינים מרובים הפירוט הוא לפי הסדר יכולה הייתה הגמרא להסתמך על הטטרלמות והטטרלמות שלהלן, שבהן הפירוט אינו לפי הסדר.

75. ייתכן שמשפט 3 הוקדם בהתפרטות להיות המשפט הראשון ואילו משפט 1 מתפרט בסוף הטטרלמה הואיל והמשפטים 2 ו-3 מעמידים רצף ארוך רק בהתפרטות וכוללים פרטים רבים ודיון רחב יותר. ברם אין בכך לקבוע מסמרות, שכן יש טטרלמות מסוג כזה שבכל זאת נשמר בהן סדר המשפטים בהתפרטות.

ליבמיהן [...] ; אילו מותרות ליבמיהן ואסורות לבעליהן [...] ; אסורות לאלו ולאילו [...] ; ושאר כל הנשים מותרות לבעליהן וליבמיהן (יבמות ט, א-ב).

בהשוואה לסדר המשפטים בטטרלמה הכללית הסדר בהתפרטות הוא א-ב-ג-ד. אחרי כל אחד מהמשפטים א, ב, ד בא תיאור של האיברים הנכללים בדין. למשפט ג אין הדגמה, והוא כולל את "שאר" כל הנשים, וזאת הסיבה לשינוי סדר המשפטים בהתפרטות.

שינוי בסדר המשפטים בטטרלמה המתפרטת ביחס לטטרלמה הכללית נמצא בשתי הלכות דומות בתוספתא הבאות בסמיכות במסכת יבמות בפרק ב. הטטרלמה הכללית נידונה לעיל (דוגמה 4), וכעת יבחן יחסה לטטרלמה שבהתפרטות:

כ"י וינה	כ"י ארפורט	קטע הגניזה ENA 340	דפוס ראשון
או חולצת או מתיבמת	או חולצות או מתיבמות	חולצת או מתיבמת	חולצות או מתיבמו'
מתיבמות ולא חולצות	חולצות ולא מתייבמות	חולצת ולא מתיבמת	מתייבמו' ולא חולצות
חולצות ולא מתיבמו'	מתייבמות ולא חולצות	מתיבמות ולא חולצות	חולצו' ולא מתיבמו'
לא חולצות ולא מתייבמות	לא חולצות ולא מתייבמות	לא חולצות ולא מתייבמות	לא חולצו' ולא מתייבמו'
א-ב-ג-ד	א-ב-ג-ד	א-ב-ג-ד	א-ב-ג-ד
לא מתייבמות ולא חולצות	לא חולצות ולא מתייבמות	לא חולצות ולא מתייבמות	לא חולצות ולא מתייבמות
מתייבמות ולא חולצות	מתייבמות ולא חולצות	מתייבמת ולא חולצת	מתייבמות ולא חולצות
חולצות ולא מתייבמות	חולצות ולא מתייבמות	חולצת ולא מתייבמת	חולצו' ולא מתייבמו'
או חולצות או מתייבמות	או חולצות או מתייבמות	או חולצות או מתייבמות	או חולצות או מתייבמת
ד-ב-ג-א	ד-ב-ג-א	ד-ב-ג-א	ד-ב-ג-א

בחלק העליון של הטבלה מוצגים המשפטים כפי שהם מופיעים בטטרלמה הכללית; בחלק התחתון מוצגים המשפטים כפי שהם מופיעים בהתפרטות. בכל הגרסאות שינו המשפטים א וד את מקומם בהתפרטות בהשוואה לטטרלמה הכללית. גם במקרה הזה לשלושה משפטים יש הדגמה המצוינת בטטרלמה הנפרטת, ואילו

ההדגמה של המשפט הראשון בטטרלמה הכללית ("או חולצת או מתיבמת") כוללת את "שאר כל הנשים", וזאת הסיבה למקומו של משפט א בסוף הטטרלמה המתפרטת.

בכ"י ארפורט ובמקבילה מהגניזה גם המשפטים ב ו-ג שינו את מקומם בהתפרטות, וכך היחס בין הטטרלמה הכללית למתפרטת הוא הפוך בהקבלה, ונוצר מבנה של כיאזמוס. ברם בכ"י וינה ובדפוס ראשון משפטים ב ו-ג שמרו על מקומם. התמונה העולה מהיחס בין הטטרלמה הכללית וההתפרטות בגרסאות אלו (כ"י וינה ודפוס ראשון) אינה מובנת, ולא מצאתי לה אח ורע לא במשנה ולא בתוספתא. כזכור, גם הדגם של הטטרלמה הכללית בכ"י וינה ובדפוס ראשון חריג (לעיל §2.1.2), ובסופו של דבר דומה שהטטרלמה בשתי גרסאות אלו אינה מאורגנת, וניכר שחסרה בהן עריכה מהוקצעת הן בטטרלמה הכללית הן בהתפרטות. דברים דומים עולים מניתוח ההלכה הסמוכה – הלכה ו:

כ"י וינה ודפוס ראשון	כ"י ארפורט וקטע הגניזה ENA 340
או חולצין או מיבמין	או חולצין או מייבמין
מיבמין ולא חולצין	חולצין ולא מייבמין
חולצין ולא מיבמין	מייבמין ולא חולצין
לא מיבמין ולא חולצין	לא חולצין ולא מייבמין
א-ב-ג-ד	א-ג-ב-ד
לא חולצין ולא מיבמין מוסף עליהם [...]	לא חולצין ולא מייבמין מוסף עליהם [...]
לא חולצין ולא מייבמין	לא חולצין ולא מייבמין
מייבמין ולא חולצין	מייבמין ולא חולצין
חולצין ולא מיבמין	3חולצין ולא מייבמין
או חולצין או מיבמין	או חולצין או מייבמין
ד-ב-ג-א	ד-ב-ג-א

7.2 תבניות הפירוט

בפירוט הטטרלמה או הטרילמה יש שני רכיבים: האחד – חזרה על המשפט שהופיע בתבנית הכללית; האחר – פירוט או הדגמה של המשפט. בראש המשפטים החוזרים בהתפרטות מופיעה מילה המציינת שמיד יופיע פירוט או הדגמה. במשנה המילה הדומיננטית היא (ו)אלו, והיא מתועדת בתשעה מקרים (מתוך 12 הטטרלמות והטרילמות המתפרטות). צייני פירוט נוספים הם כיצד ואיזהו. בתוספתא ציין הפירוט היחיד הוא (ו)אלו, והוא מתועד פעמיים בלבד.

מוטיב החזרה בטטרלמות מסייע בארגון החומר ובהפנמתו, יוצר מקצב ומסייע לנמען לקלוט את המסר. יש שהחזרה על המשפט המופיע בתבנית הכללית

באה לפני הפירוט, יש לאחר הפירוט, ויש שהיא באה הן לפני הפירוט הן אחריו.⁷⁶

7.2.1 חזרה לפני הפירוט

חזרה לפני הדגמה מתועדת רק במשנה:⁷⁷

28. יש מביאין את הטומאה וחוצצין; מביאין ולא חוצצין; חוצצין ולא מביאין; לא מביאין ולא חוצצין. אלו מביאין וחוצצין [...]. אלו מביאין ולא חוצצין [...]. אלו חוצצין ולא מביאין [...]. אלו לא מביאין ולא חוצצין [...]. (אהלות ח, א-ה).

7.2.2 חזרה אחרי הפירוט

במשנה נמצאה דוגמה אחת של טטרלמה שבה כל ההדגמות נחתמות במשפטי חזרה, ובתוספתא נמצאו שלוש דוגמות כאלו:⁷⁸

29. פעמים שהם מפוגלים והלחם מפוגל; הם מפוגלין והלחם כשר; הם כשרים והלחם מפוגל; הם כשרים והלחם כשר. שחטם לשמן לאכול מהם למחר – הם מפוגלין והלחם מפוגל, שחטם שלא לשמן לאכול מהם למחר – הם מפוגלים והלחם כשר, שחטם לשמם לאכול מן הלחם למחר – הם כשרים והלחם כשר (תוספתא מנחות ה, ה).

יש להעיר שבדוגמה זו חסרה בהתפרטות הדגמה של המשפט השלישי. לא מצאתי

76. החזרה התחבירית היא אחד הכלים הרטוריים האופייניים לשיח הטיעוני. היא מאפשרת למען להציג את דבריו בצורה בולטת, מכוונת וממילא משכנעת; ראה שילה, עמ' 221. החזרות מקלות את תהליך השיח, משום שהן מגבירות את שיעורי העודפות המילולית וממתנות את קצב החדרת המידע החדש; ראה ניר, עמ' 104. אמנם המשנה אינה שיח טיעוני, אך העובדה שהתוכן ההלכתי מוצג במבנה המסוים של הטטרלמה, ובמקרים הנדונים להלן יש חזרות גם בעת הצגת המידע, יוצרת הקבלה בין החזרות שבשיח הטיעוני והחזרות שבטטרלמה. רחל לנדאו (רטוריקה, עמ' 53) מציינת שמרכיב חשוב בחזרה תחבירית היוצרת הקבלה הוא המקצב. לדבריה, הנטייה הטבעית היא לשייך את המקצב לשירה, אך הוא מצוי גם בפרוזה ובנאום. רב לנדאו (יסודות, עמ' 9, 91) קובע שהיסוד המרכזי של המקצב הוא החזרה על דגם מסוים: הפסקות קבועות – מקצב קבוע; הפסקות שאינן קבועות – מקצב לא קבוע. לדבריו, בפרוזה בניית המקצב מתבטאת בין השאר במשפט החוזר על עצמו; ראה גם שטראוס, עמ' 46-45. לדברי ריצ'ארדס (עמ' 483-484), המקצב מובע לא רק בחזרה אלא גם בציפייה לחזרה. הדוגמות שלהלן מלמדות שכל הדברים האלה, המאפיינים כאמור את השיח הטיעוני, מתאימים לטטרלמה המתפרטת.

77. הנה מקרים נוספים של טטרלמות ושל טרילמות שבהן החזרה באה לפני הפירוט: ביכורים ב, ח (למעט המשפט הרביעי); ד, א.

78. שאר התמנויות הן: עוקצין ג, א-ג; תוספתא מגילה ג, לא-לח; שם יבמות ב, ה; ב, ו.

דוגמה נוספת לא במשנה ולא בתוספתא לטטרלמה או לטרילמה מתפרטת שבהתפרטותה לא הודגמו כל המשפטים.

7.2.3 חזרה לפני הפירוט ואחריו

יש שהחזרה מופיעה הן לפני הפירוט הן אחריו:

30. יש מותרות לבעליהן ואסורות ליבמיהן; מותרות ליבמיהן ואסורות לבעליהן; מותרות לאלו ולאלו; אילו מותרות לבעליהן ואסורות ליבמיהן; כהן הדייט שנשא את האלמנה [...] מותרות לבעליהן ואסורות ליבמיהן. ואלו מותרות ליבמיהן ואסורות לבעליהן: כהן גדול שקידש את האלמנה [...] מותרות ליבמיהן ואסורות לבעליהן. אסורות לאלו ולאלו: כהן גדול שנשא את האלמנה [...] אסורות לאלו ולאלו. ושאר כל הנשים מותרות לבעליהן וליבמיהן (יבמות ט, א).

למעט המשפט האחרון, שאין לו הדגמה, בכל המשפטים יש משפט מהטטרלמה המקדים את ההדגמה וחותרה.

בארבעה מקרים נמצא שבכמה מההדגמות יש משפט לפני הפירוט ובכמה מהן יש משפט אחרי הפירוט. למשל כך הן שתי המשניות הסמוכות בפרק ה במסכת מנחות (לעיל דוגמות 15–16). בשתי המשניות יש משפט המקדים את הפירוט של משפט 1. במשנה ג שלוש ההדגמות הבאות אחר כך מסתיימות במשפט חותם; במשנה ה יש משפט מקדים גם בהדגמה השנייה, ושתי ההדגמות האחרונות מסתיימות במשפט חותם.⁷⁹

פעמים שבכמה מההדגמות יש משפט הבא לפני הפירוט וגם אחריו ובאחרות יש משפט הבא לפני הפירוט או אחריו:

31. יש בכור לנחלה ואינו בכור לכהן; בכור לכהן ואינו בכור לנחלה; בכור לנחלה ולכהן; ויש שאינו בכור לא לנחלה ולא לכהן. ואיזוהו הוא בכור לנחלה ואינו בכור לכהן [...] בכור לנחלה ואינו בכור לכהן. [...] בכור לכהן ואינו בכור לנחלה. איזוהו בכור לנחלה ולכהן [...] בכור לנחלה ולכהן. יוצא דופן והבא אחריו אינו בכור לא לנחלה ולא לכהן (בכורות ח, א–ב).

במשפטים 1 ו-3 בטטרלמה המתפרטת יש משפט המקדים את ההדגמה ומשפט החותרה, ואילו במשפטים 2 ו-4 יש משפט החותרה את ההדגמה. באופן זה נוצר מעין כיאזמוס מבחינת החזרה.⁸⁰

79. וכך התמניית האלה (טרילמות): ביכורים א, א–יא; כריתות א, ג–ד.

80. תמנית נוספת: בבא בתרא ח, א – בהדגמה הראשונה יש משפט פותח ומשפט חותם, ובשאר ההדגמות יש משפט חותם.

8. סיכום

במאמר זה הצגתי דיון מקיף בטטרלמה ובטרילמה במשנה ובתוספתא. צרפתי⁸¹ כותב שהטטרלמה באה פעמים רבות בראש פרק, ומכאן ראייה שראו בה נוי סגנוני מיוחד. אמנם בדיקה כמותית של הטטרלמות מעלה שרובן אינן מופיעות בראש פרק, לא במשנה ולא בתוספתא,⁸² אך עדיין נכונה היא הקביעה שראו במבנה הטענתי המרובע מבנה בעל נוי. על זה מעידים בעיקר מספרן של הטטרלמות במשנה והעובדה ששש מתוך הטטרלמות שבמשנה באות במסכת אבות, הידועה בסגנונה ובלשונה המיוחדים.

הן במשנה הן בתוספתא יש רק שני דגמים דומיננטיים של טטרלמה, אך במשנה יש גם דגמים נוספים. ברבים מהמקרים אפשר לזהות מהו המשתנה שעל פיו נקבע סדר המשפטים בסכמה. פעמים מדובר בשיקול תוכני, פעמים בשיקול סגנוני, יש שמדובר בעניין תחבירי, ויש שמבנהו של השיח הכולל, שהטטרלמה והטרילמה הן חלק ממנו, הוא הקובע את סדר המשפטים. עם זאת לא תמיד אפשר להבין מדוע משמש דגם מסוים, ופעמים רבות נראה שהשימוש בדגמים 1 ו-2 של הטטרלמה חופשי ואינו מותנה.

אחת התכונות החשובות של הטטרלמה ושל הטריילמה היא היפוך סדר האיברים במשפט (-א, ב). היפוך זה נובע מהרצון לפתוח בחיוב ולא בשלילה. במקרים שלא חל היפוך במשפט הנוצר מדובר גם כן בפרי שיקול סגנוני – הרצון לשמור על מבנה מסוים היה חשוב יותר מהשיקול של פתיחה בחיוב.

עצם השימוש בתבנית הלוגית של המבנה הטענתי הטטרלמי או הטריילמי, המשתנים הקובעים את סדר המשפטים והיוצרים למעשה דגמים שונים, תכונת ההיפוך והמקומות שבהם ההיפוך אינו חל, המקרים שבהם יש שינוי בהתפרטות הטטרלמה או הטריילמה בהשוואה לתבנית הכללית שבראש השיח – כל אלו מעידים בבירור על יד העריכה שפעלה בתבניות אלו ועל מודעות סגנונית רבה שהייתה לעורך המשנה ולעורך התוספתא או למעבירי המסורת התנאית.

הקיצורים הביבליוגרפיים

אבישור = "אבישור", על סדר המלים בצמידים המקראיים והאוגריתיים", ספר אברהם אבן-שושן, בעריכת ב"צ לוריא, ירושלים תשמ"ה, עמ' 335–351

81. צרפתי, העברית, עמ' 153.

82. במשנה יש יותר טטרלמות וטרילמות הבאות בראש פרק מבתוספתא. על ההבדל בין המשנה לתוספתא ראה מאמרי העתיד להתפרסם בכתב העת "סידרא": "יחס משנה-תוספתא לאור מקבילות טטרלמה וטרילמה".

- R. G. Boling, "Synonymous Parallelism in the Psalms", *Journal of Semitic Studies* 5 (1960), pp. 221–255
- S. Gevirtz, "The Ugaritic Parallel to Jeremiah 8:23", *Journal of Near Eastern Studies* 20 (1961), pp. 41–46
- R. D. Gunaratne, "The Logical Form of Catu.sko.ti: A New Solution", *Philosophy East and West* 30, 2 (1980), pp. 211–239
- גינזברג = ח"א גינזברג, "לעלילת אַלאַין-בעל", תרביץ ד (תרצ"ג), עמ' 106–119
הנשקה = ד' הנשקה, "מה ראוי להסתיר בקריאת המקרא? על מקראות ותרגומים
שקריאתם נאסרה", כנישתא: מחקרים על בית הכנסת ועולמו 1 (תשס"א), עמ'
יג-יח
- הרן = מ' הרן, "סוגיות מקרא", תרביץ לט (תש"ל), עמ' 120–122
- A. Wunsche, "Die Zahlensprüche in Talmud und Midrasch", *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft* 65 (1911), pp. 395–421
- J. Westerhoff, "Nāgārjuna's Catuskoti", *Journal of Indian Philosophy* 34 (2006), pp. 367–395
- חיותין = מ' חיותין, "מיסטיקת המספרים בעולם העתיק (במקרא, במגילות קומראן
ובכתבי פילון)", בית מקרא מא, א (תשנ"ו), עמ' 14–30
- ליברמן = ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, א-י, ניו-יורק תשט"ו-תשמ"ח
- J. Lyons, *Introduction to Theoretical Linguistics*, Chicago–London 1968
- לנדאו, יסודות = ד' לנדאו, היסודות הריתמיים של השירה, ירושלים תש"ל
- לנדאו, רטוריקה = ר' לנדאו, הרטוריקה של משלב הנאום הפוליטי בישראל,
תל-אביב 1988
- Y. Malkiel, "Studies in Irreversible Binomials", *Lingua* 8 (1959), pp. 113–160
- G. Nador, "Tetralemma in der Mischna der Einfluss griechischen logischen Formel auf das Talmudische Denken", *Acta Orientalia* 10 (1960), pp. 83–89
- G. Nador, "Some Numeral Categories in Ancient Rabbinical Literature", *Acta Orientalia* 14 (1962), pp. 301–315
- נדר, מספרים = ניר, הסמנטיקה של העברית החדשה, תל-אביב 1978
- J. Straathof, "Logical Meanderings between West and East: Aristotle, Nagarjuna and Bhaskar", *Alethia* 2 (2000), pp. 1–8
- N. Fodor, "The Psychology of Numbers", *Journal of Clinical Psychology* 8 (1947), pp. 525–556, 629–654, 841–847

פרידמן = ש"י פרידמן, "כל הקצר קודם", לשוננו לה (תשל"א), עמ' 117-129
 פרנקיאן = A. M. Frenkian, "Der griechische Skeptizismus und die indische Philosophie", *Bibliotheca Classica Orientalis* 4 (1958), pp. 212-252
 צפרי = א' צפרי, סדרות של שמות בספרות התנאים (במשנה ובתוספתא): עיון
 תחבירי, סמנטי ופרגמטי, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ב
 צרפתי, ארבע = גב"ע צרפתי, "ארבע רשויות שבת", סידרא טז (תש"ס), עמ' 105-110

צרפתי, ארבעה = גב"ע צרפתי, "ארבעת הבנים שבהגדה של פסח", תרביץ נו
 (תשמ"ז), עמ' 125-126

צרפתי, העברית = גב"ע צרפתי, העברית בראי הסמנטיקה, ירושלים תשס"א
 צרפתי, הערות = גב"ע צרפתי, "שלוש הערות על דברי תנאים", תרביץ לב (תשכ"ג),
 עמ' 136-137

צרפתי, צמדי מילים = גב"ע צרפתי, "צמדי מילים בסדר קבוע בלשון חכמים", ספר
 אברהם אבן-שושן, בעריכת ב"צ לוריא, ירושלים תשמ"ה, עמ' 301-313
 קדרי = מ"צ קדרי, "זיווגי שם עצם (הרכבים מן הסוג dvandva) בעברית
 המקראית", לשוננו ל (תשכ"ו), עמ' 113-135

קופר ורוס = W. E. Cooper and J. R. Ross, "World Order", *Papers from the Parasession on Functionalism*, ed. R. E. Grossman et al., Chicago
 1975, pp. 63-111

רובינסון = R. H. Robinson, "Some Logical Aspects of Naagaarjuna's System", *Philosophy East and West* 6 (1957), pp. 291-308

ריצ'ארדס = א"א ריצ'ארדס, "ריתמוס ומשקל", הספרות ד (תשל"ג), עמ' 483-487
 שטראוס = א"ל שטראוס, בדרכי הספרות, ירושלים תשי"ט
 שילה = ג' שילה, אפיוני הכתיבה העיונית העברית, עבודת דוקטור, אוניברסיטת
 בר-אילן, רמת-גן 1996

שרביט, אבות = שרביט, מסכת אבות לדורותיה, ירושלים תשס"ד
 שרביט, לשון = ש' שרביט, לשונה וסגנונה של מסכת אבות לדורותיה, באר-שבע
 תשס"ו

תיאור של ארבעה עניינים תחביריים מלשון המשנה

1. הקדמה

במחקר לשון חכמים אין עוררין על התפיסה כי יש לבסס את התיאור הלשוני על כתבי יד של החיבורים הכלולים בקורפוס של רובד זה ולא על הדפוסים.¹ לפי החלוקה המקובלת שקבע בראשר (תשמ"ד; תשנ"ב, עמ' 672–673), מסורות לשון המשנה נחלקות לשני ענפים: הענף הארץ-ישראלי, המשתקף בכתבי היד העתיקים של המשנה, והענף הבבלי, המשתקף במשניות של הבבלי ובמשניות הקרובות לו. הענף הארץ-ישראלי נחלק לשני טיפוסים: המערבי והמזרחי. הטיפוס המערבי, שלו זיקה ברורה לארץ ישראל, מיוצג בכתבי יד שרובם מאיטליה, ואלה מדורגים לשלוש דרגות: הראשונה – סופר כ"י קאופמן (להלן: כ"י); השנייה – נקדן כ"י, כ"י פרמה א (להלן: כ"י פ) וכ"י קיימברידג' (במהדורת לו; להלן: כ"י ל); והשלישית – כ"י פריז וכ"י פירנצה. גם הטיפוס המזרחי מיוצג במקורות המדורגים לשלוש דרגות: הראשונה – כ"י פרמה ב לסדר טהרות וכ"י אנטונין 262 לסדר טהרות, שניהם כתבי יד שהועתקו במזרח; השנייה – קטעי המשנה המנוקדים ניקוד בבלי; והשלישית – המסורות שבעל פה מן המזרח.

ההבדלים בין הענף הארץ-ישראלי לענף הבבלי קשורים בעיקר בענייני כתיב, הגה וצורות (למשל: כתיב הדו-תנועה ay בסוף מילה – י/י לעומת א, הכתיב יוסה לעומת יוסי; מִשֵּׁם לעומת משום, מרחציות לעומת מרחצאות; ריבוי השמות בסימות יות-יִית לעומת יִית), אך בראשר מציג גם הבדלים שהוא משייכם לתחומי התחביר ואוצר המילים: "ש + כינוי הגוף השלישי + בינוני" לעומת "ש + בינוני", בין הקברות לעומת בית הקברות, אסור מלפעול לעומת אסור לפעול, ממנה לעומת הימנה. ההבדלים בין הטיפוס המערבי לטיפוס המזרחי שבענף הארץ-ישראלי קשורים בענייני הגה וצורות (למשל: אי הכפלת הרי"ש לעומת נטייה להכפלת הרי"ש, צורת הבינוני של נפעל בגזרת ל"י – נפֶּעָה בדרך כלל לעומת נפֶּעָה ונטייה גוברת לנפֶּעָה, משקל פֶּעֱלָן/פֻּעֶלָן לעומת פֶּעֱלָן).

* אני מודה לפרופ' שמעון שרביט על הערותיו המועילות למאמר בגרסתו הראשונה ועל עצותיו הטובות.

1. ראה למשל בראשר, תשמ"ח, עמ' 20–21; בראשר, תשנ"ב, עמ' 671–672; שרביט, עמ' 19–20 והספרות הענפה המוזכרת במקורות אלה.

בראש (תשמ"ו, עמ' 183–208) קובע כי מחקר לשון חכמים צריך להתמקד בבחינת כל כתב יד לעצמו וכל מסורת לעצמה ולערוך בירור כולל ומשווה של כתבי היד ושל המסורות. וכך אכן נעשה, אלא שהמחקר התמקד בדרך כלל בתופעות מתחומי הכתיב, ההגה והצורות, ואילו ענייני התחביר נדחו הן בהשוואות בין כתבי היד בפרט הן במחקר לשון חכמים בכלל.²

במאמר זה יתוארו ארבעה עניינים מתחום התחביר של לשון המשנה, שאפשר לתארם או להשלים את תיאורם מתוך בחינה של ארבעה כתבי יד למשנה (כ"ק, כ"פ, כ"ל וכ"י פריז) מחד גיסא ושל חיבורים נוספים של לשון התנאים מאידך גיסא. ארבעה עניינים אלה הם מילית הזיקה אשר, כינוי הרמז הללו, הצירוף ולא זו בלבד וציין המושא את.

2. מילית הזיקה "אשר"

ידוע שמשתי מיליות הזיקה המקראיות אשר וש- מילית הזיקה החיה היחידה במשנה היא ש-³. אור (עמ' 214–215) מבהיר כי במשנה אשר נדירה ביותר, ומציין שתי נסיבות שהיא באה בהן (לצד כל אחת מהן הביא דוגמה אחת): ברימוז למקור מקראי (פאה ב, ב – על פי יש' ז, כה) ובמטבע ברכות (פסחים י, ו). כדי להשלים את תיאור שימושה של אשר בלשון המשנה נבחן את היקרויותיה בכתבי היד של המשנה ובמקורות נוספים של לשון התנאים.⁴

ב"מאגרים" מנויות חמש היקרויות של אשר במשנה. שלוש מהן מופיעות בנסיבות מן הסוג הראשון שאזר מציין – ברימוזים לציטוטים מן המקרא (ההיקרות הראשונה מובאת אצל אור):⁵

1. אמת המים שאינה יכולה להקצר כאחת. ר' יודה אומ': מפסקת. וכל ההרים

2. על פער זה שבין העיסוק בתחום התחביר לבין העיסוק בתחומי הלשון האחרים במחקר לשון חכמים מעידים למשל קוטשר, תשל"ב, עמ' 17; בראש, תשמ"ח, עמ' 27; אור, עמ' י; שרביט, עמ' 63.

3. על השימוש באשר ובש- ברובדי העברית השונים, על הקשר האטימולוגי ביניהן ועל ההתפתחות הלשונית-ההיסטורית שלהן ראה למשל סגל, עמ' 57–59; פרץ, עמ' 127–141; קוטשר, 1982, עמ' 125; קרדי; שלזינגר, תשנ"ט; שלזינגר, תש"ס, עמ' 114–122; הונרגארד.

4. המובאות בכל סעיפי המאמר נאספו מתוך תכנת "מאגרים" של מפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית, המצויה באתר המרשתת של האקדמיה ללשון העברית. כדי להקל את קריאת המובאות נוספו בהן סימני פיסוק והושמטו מהן חלק מסימני ההתקנה המקובלים במפעל המילון ההיסטורי. המובאות מן המשנה מוצגות לפי המצוי בכ"ק, כמסירת היסוד ב"מאגרים", בציון הבדלי הנוסח בין כתב יד זה לכתבי היד האחרים.

5. יש להבהיר שבברימוזים אלה אין נכללות היקרויות של אשר במשנה בציטוטים של פסוקים מן המקרא (בבדיקה של אשר כצורה גרודה בפריקט השו"ת נמצאו כחמישים היקרויות כאלה,

אשר במעדר יעדרון, אף-על-פי שאין הבקר יכול לעבור בכליו הוא נותן פיה לכל (פאה ב, ב).

אחרי דעתו של ר' יהודה, שתעלה העוברת בתוך השדה עושה את השדה כשני שדות לעניין פאה, מופיעה בהקשר זה ההלכה שההרים שבתוך השדה שאי אפשר לחרשם בשוורים אינם נחשבים הפסק והם נותנים פאה אחת לכל השדה, והלכה זו פותחת ברימוז לישעיהו ז, כה.

2. הפכו פניהם כלפי הר גריזים ופתחו בברכה: ברוך האיש אשר לא יעשה פסל ומסכה תועבת ה' מעשה ידי חרש ולא שם בסתר [...] הפכו פניהם כלפי הר עיבל ופתחו בקללה "ארור האיש אשר יעשה פסל ומסכה תועבת ה'" וגו' (סוטה ז, ה).

בהקשר זה מופיעה ברכה ואחריה קללה – הקללה היא ציטוט מן המקרא (דב' כז, טו), והברכה מבוססת על לשון הקללה.⁶

3. מכרה לראשון במנא ומכר הראשון לשיני במאתים – אינו מחשב אלא עם הראשון, שנ' "לאשר מכר לו". מכרה לראשון במאתים ומכר הראשון לשיני במנא – אינו מחשב אלא עם האחרון, שנ' "לאיש" אשר בתוכה (ערכין ט, ב).

בהקשר זה מוזכר פעמיים הפסוק "והשיב את שני ממכרו והשיב את העֶדְף) לאיש אשר מכר לו" (וי' כה, כז), ובשתי הפעמים מסומן הציטוט בתיבת "שנ'". בציטוט הראשון מופיעה בכתבי היד "לאשר" במקום "לאיש אשר" שבפסוק (וסימני הקריאה כ"מאגרים" מעידים על הקושי בגרסה זו). בציטוט השני באה רק "לאיש" ולצדה מופיעה אשר, כנראה בהשפעת הצמידות בין המילים בפסוק המקורי.

שתי ההיקריות הנוספות של אשר במשנה לפי "מאגרים" מופיעות בהקשר אחד, בנסיבות מן הסוג השני שאזר מציין – בלשון ברכה:

4. ר' טרפון או': "אשר גאלנו וגאל את אבותינו ממצ' והיגיענו הלילה הזה" ואינו חותם. ר' עקיבה או': "כן ה' א'הינו וא'הי אבותינו יגיענו לרגלים הבאים לקראתנו לשלום שמחים בביניין עולם לאכל מן הפסחים ומן הזבחים אשר יגיע דמם על קיר מזבחך לרצון ונודה לך על גאולתינו בר' אתה ה' גאל ישראל" (פסחים י, 1).

המצויות גם בכי"ק. ב"מאגרים" הציטוטים מן המקרא אינם מנותחים לערכים, ועל כן היקריות אשר שבהם אינן מנותחות ואינן נספרות, בעוד שההיקריות המופיעות ברימוזים לציטוטים מן המקרא מנותחות ונספרות. למשל, בהקשר 2 להלן ההיקרות הראשונה של אשר מנותחת ב"מאגרים" ואילו השנייה אינה מנותחת.

6. על שתי ההיקריות של אשר במקור זה ראה הערה 5 לעיל.

בהקשר זה מובאות דעותיהם של ר' טרפון ושל ר' עקיבא בדבר נוסח ברכת הגאולה הנאמרת בסוף ההגדה: הנוסח של ר' טרפון פותח באשר, ולפניה בא נוסח הברכה "ברוך [...] העולם"; ונוסח של ר' עקיבא אשר מופיעה בתחילת פסוקית לוואי הבאה בהמשך הברכה. בכי"ל בהיקרות השנייה כתובה ש' במקום אשר: "שיגיע", וכך גם בכ"י פריז, אך הפועל בעבר: "שהגיע". כלומר בהיקרות אחת מחמש ההיקריות של אשר ב"מאגרים" שני כתבי יד מתוך הארבעה שנבדקו גורסים ש'. נוסף על חמש היקריות אלה של אשר המנויות ב"מאגרים" יש היקריות אחת של אשר בכי"ל שבמקומה מופיעה ש' בכי"ק, בכי"פ ובכ"י פריז:

5. ואו' לו: משביעים אנו עליך במי ששכין את שמו בבית הזה, שלא תשנה דבר מכל מה שאמרנו לך (יומא א, ה).

הצירוף כל מה ש' שבגרסה של כי"ק, כי"פ וכי"י פריז מצוי במשנה, כגון "יש לי ללמוד שכל מה שעשה רב' גמליא' עשוי" (ראש השנה ב, ט); "ישלם כל מה שהיה בתוכו [...] משלם כל מה שבתוכה" (בבא קמא ו, ה), אך פרט למקום הנזכר ביומא אין הוא מופיע עם מילת היחס מ'. מכל אשר שבגרסה של כי"ל מצוי במקרא, כגון "ויאמר מלאך ה' אל מנוח מכל אשר אמרתי אל האשה תשמר" (שופ' יג, יג). האם ההעדפה של כי"ל למכל אשר במקום מכל מה ש' נובעת מרצון לגוון לעומת במי ש' הקודמת או מרצון להימנע מרצף של שלוש היקריות של ש' (במי ש' [...]) שלא [...] מכל מה ש' [...]), או שהעדפתו נובעת מרצון להשתמש בצורה מקראית? יש לציין כי סגל (עמ' 57) מציג הקשר זה כדוגמה ל"טעות של המעתיקים" וקובע שהגרסה הנכונה כאן היא "שאמרנו".

העיון בארבעת כתבי היד מראה אפוא שגם במספר הקטן של היקריות המילית אשר במשנה אין תמימות דעים בין כתבי היד: כי"ל וכי"י פריז נוקטים ש' במקום אשר (כגרסת כי"ק וכי"פ) באחת מחמש ההיקריות (ההיקרות השנייה בהקשר 4), ובכי"ל יש היקריות נוספת של אשר במקום ששלושת כתבי היד האחרים נוקטים ש' (הקשר 5).

שתי הנסיבות המצומצמות להופעתה של אשר במשנה הן אלה שהיא נמצאת בהן גם במקורות האחרים של לשון התנאים. בנסיבות מן הסוג הראשון – ברימוזים לציטוטים מן המקרא – היא מופיעה במקורות השונים (בתוספתא x4, במכילתא x6, בספרא x13, ובספרי דברים x1), למשל:

6. כיוצא בדבר אתה אומ': "ואת חמשת בני מיכל בת שאול אשר ילדה לעדריאל" – היכן מצינו שניתנה מיכל לעדריאל המחולתי, והלא לא ניתנה אלא לפלטי בן ליש אשר מגלים, שנ' "ושאול נתן את מיכל בתו אשת דוד לפלטי בן ליש אשר מגלים"? (תוספתא סוטה יא, יז).

7. "וישמע משה לקול חותנו" ודאי, "ויעש כל אשר אמר" – כל אשר אמר לו חתנו (מכילתא יתר, ב [עמ' 199]).

בהיקריות אלה משמשת אשר בצד ציטוטים מן המקרא שהיא מופיעה בהם. במקומות אחרים היא משמשת בצד ציטוטים מן המקרא שאין היא מופיעה בהם (בתוספתא x1, במכילתא x2, בספרא x6, ובספרי דברים x6), למשל:

8. ר' אומ': [...] מה "ירא אלים" אשר באברהם מאהבה עשה אף "ירא אלים" האמור באיוב מאהבה עשה (תוספתא סוטה ו, א).

9. "ואת יואש עשו שפטים" – אל תיקרא "שפטים" אלא "שפוטים". וכי מה שפוטם עשו בו? עמדו עליו בריונות קשים אשר לא ידעו אשה מימיהם ועינו אותו במשכב זכור (מכילתא עמלק, א [עמ' 177]).

10. "וכי ירוק הזב" – יכול אפילו רקק ולא נגע בו יהא טמא? תל' לר' "בטהור" – עד אשר יגע בו (ספרא זבים ב, ב [עו ע"ג]).

11. "עין יעקב" – בברכה שבירכן יעקב אביהן – "והיה אלקים עמדי" [...] בברכה אשר ברכן יצחק, שנאמר [...] (ספרי דברים, שנו [עמ' 423]; יש לשים לב שבצד הציטוט הראשון מופיעה ש' ובצד הציטוט השני שבפסקית המקבילה מופיעה אשר).

בנסיבות מן הסוג השני – בלשון ברכה – יש לאשר 14 היקריות בתוספתא, למשל:⁷

12. על הכוס הוא או': אשר קדש את יום השבת, ואינו חותם (תוספתא ברכות ג, ז).

13. העושה סוכה לעצמו או': ברוך שהגיענו לזמן הזה. נכנס לישב בה או': ברוך אשר קדשנו במצותיו וצונו לישב בסוכה (שם ו, ט; יש לשים לב שהיקרות זו של אשר בלשון הברכה השנייה באה אחרי היקרות של ש' בלשון הברכה הראשונה).

בחנית היקריותיה של מילית הזיקה אשר בסעיף זה העלתה אפוא שיש הבדלים בין ארבעת כתבי היד בחמש היקריותיה של המילית במשנה, ושגם במקורות הנוספים של לשון התנאים היא מצויה בשתי הנסיבות המצומצמות להופעתה במשנה.

3. כינוי הרמז "הללו"

כינוי רמז עשוי לשמש הן במעמד של לוואי לשם שלפניו הן במעמד של גרעין (סגל, עמ' 51–52). סוקולוף (עמ' 276–279) מתאר את השימוש בכינויי הרמז לרבים במעמד של לוואי בשתי החטיבות של לשון חכמים: בלשון התנאים הכינוי הוא אילו

7. פרץ (עמ' 132–133) מציג תפילות וברכות מן התוספתא שמשמשות בהן אשר וש', ומסכם: "בברכה שבהכנת המצוה נוהגת ש', ואילו בברכה שבקיום המצוה נוהגת אשר (ובתוספתא: קידשנו במצותיו וציונו)" (עמ' 133).

אם השם אינו מיודע והאילו אם השם מיודע, בעוד שבלשון האמוראים (על פי כ"י וטיקן 30 של בראשית רבה) הכינוי הוא הללו, הן לקרוב הן לרחוק, הן לשמות מיודעים הן לשמות בלתי מיודעים.⁸ ברויאר (עמ' 215–217 והערה 259) משער שבלשון התנאים שימשה רק אלו, ואת ההופעות של הללו בה הוא מסביר כהשפעה של לשון האמוראים או כניצניו של שימוש מאוחר. הוא קובע: "נמצא שהללו היא חידוש אמוראי כללי, שנשתוו בו לשון אמוראי בבל ולשון אמוראי ארץ ישראל הן בעצם חידושו הן בשימושו התחבירי" (עמ' 215). ברויאר מתאר מצב של תפוצה משלימה של שני כינויי הרמז לרבים בעברית של התלמוד הבבלי: במעמד של גרעין משמש בעיקר אלו, ובמעמד של לוואי משמש בעיקר הללו,⁹ כפי שאפשר לראות בטבלה שבעמ' 215, המבוססת על היקרויות שני הכינויים במסכת פסחים:

	אלו	הללו	אלו	הללו
גרעין	46	15	75%	25%
לוואי	3	8	27%	73%

מסקנתו של ברויאר, המובאת מיד אחר פירוט הנתונים בטבלה, היא ש"לפי היחס המספרי בין הכינויים תפוצתם תלויה במעמדם התחבירי: במעמד של גרעין משמש בעיקר אלו, במעמד של לוואי משמש בעיקר הללו". ברצוני להעיר שתי הערות על מסקנה זו. ראשית, אמנם מבחינת שיעור התפוצה שני המעמדות התחביריים בני השוואה: בשניהם שיעורו של הכינוי הדומיננטי 75 אחוזים בערך – אך מבחינה מספרית יש הבדל בין כינוי רמז במעמד גרעין לכינוי רמז במעמד לוואי: במעמד גרעין יש פער גדול בין מספר ההיקרויות של אלו לבין מספר ההיקרויות של הללו (46 לעומת 15), ואילו במעמד לוואי הפער בין הללו לאלו קטן ואינו מהותי כל כך (8 לעומת 3). שנית, אפשר להוסיף להתבוננות האופקית בנתוני הטבלה גם בחינה אנכית של כל כינוי בפני עצמו בשני המעמדות התחביריים: לגבי אלו אפשר לטעון שאכן עיקר שימושו במעמד של גרעין, שכן יש לו 46 היקרויות כגרעין ורק 3 כלוואי, כלומר שיעור שימושו כגרעין הוא 94 אחוזים; אך לגבי הללו קשה יותר לטעון

8. בנודיד (עמ' 201) מסביר שהעדפת אילו על פני הללו בספרי ארץ ישראל נובעת מן הזיקה שלהם למקרא. על כינויי הרמז בלשון המקרא ובלשון חכמים ראה גם סגל, עמ' 49–50; בנודיד, עמ' 382, 644; קוטשר, 1982, עמ' 124; שרביט, עמ' 45. על כינויי הרמז בשתי החטיבות של לשון חכמים ראה סוקולוף, עמ' 276–279.

9. ברויאר (עמ' 215–217 והערה 260) מציג הסבר שהציע לו מנחם צבי קדרי להופעתו של הללו במעמד של גרעין לצד אלו הרווח: ייתכן שהללו משמש במקרים אלה רק ככינוי רמז אנפורי, וכך נוצר במעמד זה בידול בינו לבין אלו. ברויאר מציין את הדמיון הסמנטי בין כינוי רמז אנפורי במעמד של גרעין ובין כינוי רמז במעמד של לוואי. על האטימולוגיה של הללו ראה שם, עמ' 215–217 והערה 263. על היווצרותו של הללו ראה סוקולוף, עמ' 277–278.

שעיקר שימושו במעמד של לוואי, שכן למעשה היקרויותיו כגרעין רבות מהיקרויותיו כלוואי – 15 לעומת 8, כלומר שיעור שימושו כגרעין הוא 65 אחוזים. בעקבות דבריהם של סוקולוף ושל ברויאר נבדק השימוש בהללו לעומת כינויי הרמז האחרים לרבים בכתבי היד של המשנה ובמקורות הנוספים של לשון התנאים.

שכיחות השימוש ב"הללו" בכתבי היד של המשנה סוקולוף (עמ' 277) מצא שמתוך שש ההיקרויות של הללו בדפוס המשנה המנויות בקונקורדנצייה של קוסובסקי רק היקרות אחת מופיעה בכי"ק (חולין ב, ו),¹⁰ ושבהיקרויות האחרות מופיע בכי"ק (ה)אילו. עיון מדוקדק בשימושיהם של הללו ושל (ה)אלו בכתבי היד של המשנה עשוי ללמד על מצב מורכב יותר, כפי שיתואר להלן.

ההיקרות היחידה של הללו בכי"ק, שמציין סוקולוף, היא היחידה המצויה גם ב"מאגרים" (שכידוע מסירת המשנה בו מיוסדת על כי"ק), וכך נמצא גם בכי"פ:

1. במי דבר' אמ' שהיתה בחזקת מסכנת, אבל אם היתה בחזקת ברייה – אפילו לא היו בה אחד מן הסימנים הללו – כשירה (חולין ב, ו).

אך הללו אינו מופיע בשני כתבי היד האחרים שנבדקו: בכי"ל מופיע האילו (כפי שמעיר ברויאר, עמ' 215 הערה 259), ובכי"פ פריז – האלו. בהיקרות נוספת מתוך שש ההיקרויות של הללו בדפוסים אמנם מופיע בכי"ק אלו:

2. מוסיף עוד דינ' ופודה את הנכסים אלו על מנת ליתן לאשה כתובתה ולבעל חוב את חובו (ערכין ו, ב).

אך בכי"פ ובכי"ק פריז מופיע במקום זה הללו כמו בדפוסים (בכי"ל הקטע חסר). יש להעיר שבכי"ק הכינוי אלו בהיקרות זו מופיע ללא יידוע – "הנכסים אלו" – בתבנית הלא-צפויה "שם מיועד + אלו".¹¹

בשני ההקשרים 1 ו-2 יש אפוא הבדלים בין ארבעת כתבי היד. ובאשר לארבע ההיקרויות האחרות של הללו בדפוסים: במקביל לשתיים מהן (שבת ח, א; פסחים

10. גם אור (עמ' 211–212) מציין את ההיקרות הזאת כהיקרות יחידאית של הללו במשנה. יש לציין שהקורפוס שספרו של אור מבוסס עליו הוא כי"ק בלבד.

11. לפי אור (עמ' 211–212), במשנה התבניות "שם לא מיועד + זה/זו/אלו" ו"שם מיועד + הזה/הזו/האלו" שכיחות, ואילו התבנית "שם מיועד + זה/זו/אלו" נדירה והתבנית "שם לא מיועד + הזה/הזו/האלו" נדירה מאוד. על התבנית "שם מיועד + זה/זו/אלו" (הרגילה בפניקית ובפונית) במקרא ובלשון חכמים ראה צרפתי, עמ' 153–154 (ובספרות המצוינות שם), 158–159. על יידוע כינוי הרמז ברובדי העברית ראה גם ברגרין, עמ' 253–256.

י, (ז) מופיעה בארבעת כתבי היד הצורה הא(י)לו בתבנית הצפויה "שם מיודע + האלו"; במקביל להיקרות שלישית (כתובות ז, ח) מופיעה בארבעת כתבי היד הצורה א(י)לו בתבנית הצפויה "שם לא מיודע + אלו"; ובמקביל להיקרות רביעית מופיעה בכ"פ ובכ"י פריז הצורה הללו כמו בדפוסים (בכ"ק ובכ"ל המילה חסרה):

3. כל מי שיש בו שלשה דברים טובים הללו תלמידו שלאברהם (אבות ה, יט, גרסת כ"פ).

יש לציין שבכ"פ אף מופיעה בהמשך משנה זו היקרות נוספת של הללו: "וכל מי שיש בו שלשה דברים רעים הללו תלמידו שלבלעם", ובדומה לכך בכ"י פריז, אלא ששם התואר הקודם לכינוי מיודע (בדפוסים, לעומת זאת, מופיע התואר "אחרים" במקום כינוי הרמז).

מן הבדיקה בארבעת כתבי היד של שש היקרויות הללו שבדפוסים המשנה עולה אפוא תמונה מורכבת יותר של שימוש בכינוי הרמז לרבים במשנה. שלושה כתבי יד מעדיפים את הצורה (ה)אלו:

כ"ל משתמש רק ב(ה)אלו x4: הקשר 1; שבת ח, א; פסחים י, ז; כתובות ז, ח – בהקשר 2 הקטע חסר, ובהקשר 3 המילה חסרה).

כ"ק משתמש ב(ה)אלו x4 (הקשר 2; שבת ח, א; פסחים י, ז; כתובות ז, ח – בהקשר 3 המילה חסרה) ובהללו x1 (הקשר 1).

כ"י פריז משתמש ב(ה)אלו x4 (הקשר 1; שבת ח, א; פסחים י, ז; כתובות ז, ח) ובהללו x2 (הקשרים 2 ו-3; וכן היקרות נוספת בהקשר 3 שאינה בדפוסים).

לעומת זאת כ"פ משתמש בשתי הצורות במידה שווה – הללו x3 (הקשרים 1-3; וכן היקרות נוספת בהקשר 3 שאינה בדפוסים) ו(ה)אלו x3 (שבת ח, א; פסחים י, ז; כתובות ז, ח).

נוסף על הבדיקה בכתבי היד של שש היקרויות הללו המצויות בדפוסים נמצאו היקרויות של הללו גם בבדיקת ההיקרויות של האלו בכתבי היד. בבדיקה של 33 ההיקרויות של האלו בכתבי היד למשנה נמצאו שלוש היקרויות שיש בהן הבדלים בין ארבעת כתבי היד – כ"ל משתמש בשלושת ההקשרים בצורה הללו בעוד ששלושת כתבי היד האחרים נוקטים (ה)א(י)לו:

4. אומ' לחבירו: הרי המעות האלו מחוללין על פירותיך (מעשר שני ג, ג; כך גם בדפוסים).

5. ואיכן היו השתחויות האילו: ארבע בצפון וארבע בדרום, שלוש במזרח ושתיים במערב (שקלים ו, ג).

בשני ההקשרים מופיע בכ"ק ובכ"פ הא(י)לו בתבנית הצפויה "שם מיודע + האלו": בהקשר 4 השם הקודם לכינוי ("המעות") מיודע, ונראה שגם השם "השתחויות" בהקשר 5 מיודע (בכ"ק ה"א מנוקדת בפתח, ובכ"פ – בפתח ובדגש

בשי"ן). לעומת זאת בכ"י פריז מופיעה הצורה אילו אחרי השם המיועד "ההשתחולת" בתבנית הלא-צפויה "שם מיועד + אלו". בדפוסים אין שם כי אם פועל: "והיכן היו משתחווים".

גם בהקשר השלישי גרסת כ"ל היא הללו לעומת הא(י)לו שבכתבי היד האחרים:

6. סדר תעניות האילו האמור ברביעה הראשונה (תענית ג, א).

אך בהקשר זה האילו שבשלושת כתבי היד בא בתבנית הלא-צפויה "שם לא מיועד + האלו", ואילו בדפוסים הכינוי אינו מיועד – אלו – והתבנית צפויה. היקרות נוספת של הללו נמצאה בבדיקה שלישית – בדיקת 12 ההיקריות של אלו במעמד לוואי¹² בכתבי היד. בהיקרות שלהלן כ"ק נוקט אלו בתבנית הלא-צפויה "שם מיועד + אלו":

7. מוסיף עוד דינ' ופודה את הנכסים אלו על מנת ליתן לאשה כתובתה ולבעל חוב את חובו (ערכין ו, ב).

לעומת זאת בכ"פ ובכ"י פריז מופיע הללו (בכ"ל הקטע חסר). שלוש הבדיקות מראות אפוא כי השימוש בהללו בכתבי היד של המשנה אינו מסתכם בהיקרות אחת בלבד, זו הנמצאת בכ"ק. בבדיקה הראשונה – בדיקת שש ההיקריות של הללו שבדפוסים – נמצאו היקרות אחת של הללו בכ"ק, שתי היקרות בכ"י פריז ושלוש היקרות בכ"פ (שיש בו תפוצה שווה של שתי הצורות בשש ההיקרות הללו). בבדיקה השלישית – בדיקת ההיקריות של אלו במעמד לוואי – נמצאה היקרות נוספת של הללו בכ"פ ובכ"י פריז. בבדיקה השנייה – בדיקת 33 ההיקריות של (ה)אלו בכתבי היד – נמצאו שלושה הקשרים שכ"ל גורס בהם הללו (כלומר בהיקרות הבדיקה השנייה בכ"ל שיעור השימוש בהללו 9.09 אחוזים).

על פי כל האמור לעיל אפשר לסכם את היחס בין (ה)אלו להללו בארבעת כתבי היד העולה משלוש הבדיקות: מתוך עשר ההיקרות (שש ההיקרות של הללו בדפוסים ועוד ארבע היקרות שיש בהן הבדלים בין כתבי היד: שלוש מתוך 33 ההיקרות של האלו והיקרות אחת מתוך 12 ההיקרות של אלו במעמד לוואי) – בכ"ק (ה)אלו x8 והללו x1, בכ"פ (ה)אלו x6 והללו x4, בכ"ל (ה)אלו x4 והללו x3, ובכ"י פריז (ה)אלו x7 והללו x3. נמצא אפוא שבכ"ק השימוש בהללו בעשר ההיקרות הנזכרות מצומצם מאוד (11 אחוזים מ-9 ההיקרות שנמצאו בו), אך בכ"פ (40 אחוזים מ-10 היקרות) ובכ"י פריז (30 אחוזים מ-10 היקרות) הוא רחב יותר ומגיע לכשליש, ובכ"ל (42.86 אחוזים מ-7 היקרות) הוא רחב אף יותר

12. תפקידו השכיח של אלו, המצוי במשנה כ-600 פעמים, הוא במעמד של גרעין.

ומגיע לכמחצית. העיון בתפוצתם של הללו ושל (ה)אלו בכתבי היד של המשנה מראה שימוש רב יותר בהללו ממה שתיארו סוקולוף וברויאר.

השימוש ב"הללו" ומעמדו התחבירי בלשון התנאים לעומת כינויי הרמז האחרים התיאור שלעיל אמנם העלה ששימושם של הללו בכתבי היד של המשנה רב יותר מן הידוע, אבל יש להבהיר כי שימוש זה מצומצם מאוד בהשוואה לכינוי הרמז האלו, שאף הוא כהללו משמש כלואי. הללו מתפקד כלואי לשם שלפניו בכל היקרויותיו במשנה, וכך גם האלו, והצורה אלו נדירה במעמד זה לעומת שימושה הרווח כגרעין (12 היקרויות כלואי [כגון הקשר 7] לעומת כ-600 היקרויות כגרעין). תפוצתו של הללו מצומצמת בהשוואה ל(ה)אלו: בכל אחד מארבעת כתבי היד נמצאו, כאמור, ארבע היקרויות של הללו או פחות, אך למעלה משלושים היקרויות של (ה)אלו. בבחינת ההיקרויות של הכינוי הללו בבדיקות השונות בכתבי היד נבחן גם ההתאם ביידוע בין הללו לשם שלפניו, ונמצא שהשם מידוע בדרך כלל (הקשר 1 – בכ"ק ובכ"פ, הקשר 2 – בכ"פ ובכ"י פריז, הקשר 4 – בכ"ל, הקשר 5 – בכ"ל [יש ספק לגבי היידוע בצורה "השתחיות"], והקשר 7 – בכ"פ), אך הוא מופיע גם לצד צירוף סמיכות לא מידוע (הקשר 6 – בכ"ל, הקשר 3 – בכ"פ ובכ"י פריז, ובהיקרות הנוספת שם הוא מופיע לצד צירוף צמידות לא מידוע עם שם תואר בכ"פ, ובכ"י פריז שם התואר מידוע).

גם האלו מופיע במשנה אחרי שם מידוע בדרך כלל – התבנית הצפויה "שם מידוע + האלו" מופיעה 23 פעמים (בעשרים הקשרים), כגון "לא יאמר אדם לחבירו: העל את הפירות האלו לירושלם לחלק" (מעשר שני ג, א). עם זאת במיעוט המקרים מופיעה התבנית הלא-צפויה "שם לא מידוע + האלו": בשני הקשרים היא מופיעה בארבעת כתבי היד ("פירות האלו" [נדרים ז, ו]; "מארבעה מראות האלו" [נגעים א, ג; היקרות זו מצויה גם בכ"י פרמה ב]), ובארבעה הקשרים אחרים היא מופיעה רק בחלק מכתבי היד ("נטיעות האלו" [נדרים ג, ה 2x] – בכ"ק ובכ"פ; "צרות האלו" [גיטין ח, ו] – בכ"פ; "מעות האלו" [מעשר שני ג, ג; ג, ד] – בכ"י פריז). לעומת הצורה האלו הצורה אלו מופיעה אחרי שם לא מידוע – בתבנית הצפויה "שם לא מידוע + אלו", כגון "מומין אלו מנה איילה ביבנה" (בכורות ו, ח); "שני שוורן אילו עולה" (מנחות יג, ט). בחולין ה, ד – "בארבעה פרקין אלו" – התבנית צפויה בשלושה כתבי יד, ואילו בכ"ק יש תיקון: "בארבעה (ה)פרקין [ה]אלו" (ה"א שבראש השם נמחקה בהעברת קולמוס וה"א נוספה בין השיטין לפני כינוי הרמז), המביא לתבנית הלא-צפויה "שם לא מידוע + האלו".

השימוש בהללו נבדק גם במקורות האחרים של לשון התנאים, ונמצא שהוא רחב יותר מן המצוי במשנה, הן מבחינה כמותית הן מבחינה תפקודית. בטבלה שלהלן מוצגת שכיחותם של הכינויים הללו ואלו (בצורתן המידועת האלו ובצורתן הלא-מידועת אלו) בכל אחד ממקורות לשון התנאים בציון מעמדם התחבירי של הכינויים:

אלו	האלו (כלוואי בלבד)	הללו	
כ־600 כגרעין; 12 כלוואי	כ־30	4 (המספר המרבי בכתב יד אחד) כלוואי	משנה
כ־860 כגרעין; 23 כלוואי	10	29 כלוואי; 2 כגרעין	תוספתא
כ־140 כגרעין; 5 כלוואי	1	15 כלוואי	מכילתא
כ־70 כגרעין; 2 כלוואי	2	1 כלוואי	מכילתא דרשב"י
17 כגרעין	–	–	מכילתא לדברים
כ־120 כגרעין; 1 כלוואי	17	19 כלוואי; 8 כגרעין	ספרא
כ־70 כגרעין; 2 כלוואי	1	11 כלוואי	ספרי במדבר
כ־140 כגרעין; 2 כלוואי	6	20 כלוואי; 1 כגרעין	ספרי דברים
כ־40 כגרעין	–	1 כלוואי	ספרי זוטא
כ־30 כגרעין; 1 כלוואי	–	5 כלוואי	סדר עולם רבה
1 כגרעין	–	–	ברייאתא דל"ב מידות
4 כגרעין	–	–	ברייאתא דמלאכת המשכן

מבחינת השכיחות אמנם הכינוי הללו נדיר במשנה, כמתואר לעיל, אך שכיחותו גדלה אם מתבוננים במקורות נוספים מלשון התנאים: אמנם בשלושה מקורות אין הוא מצוי כלל (מכילתא לדברים, ברייתא דל"ב מידות וברייאתא דמלאכת המשכן) ובשלושה יש לו היקרויות ספורות כבמשנה (סדר עולם רבה, מכילתא דרשב"י וספרי זוטא), אך בחמישה מקורות יש לו למעלה מעשר היקרויות בכל מקור (תוספתא, ספרא, ספרי דברים, מכילתא וספרי במדבר).

מהשוואת שכיחותו של הללו לאלו בשתי צורותיו ברור שהאחרון נפוץ לאין ערוך מן הראשון – אלו מצוי בכל המקורות, והיחס בינו לבין הללו נע בין 1:5 בערך בספרא (בדומה לכך בספרי במדבר – 1:7, בסדר עולם רבה – 1:6, ובספרי דברים – 1:7) ל-1:160 במשנה (במכילתא – 1:10, בתוספתא – 1:29, בספרי זוטא – 1:40, במכילתא דרשב"י – 1:74).

אך אין די בהשוואה הכמותית בין הכינויים, אלא יש לבחון גם את מעמד התחבירי. האלו המיועד משמש רק כלוואי לשם שלפניו, ולעומת זאת אלו הלא-מיועד מתפקד בעיקר כגרעין – בחלק מן המקורות אין הוא משמש כלוואי כלל, ובמקורות שהוא משמש בהם בשני המעמדות התחביריים היחס בין שימוש כגרעין לבין שימוש כלוואי נע בין 1:28 בערך במכילתא (ובדומה לכך בסדר עולם רבה, במכילתא דרשב"י, בספרי במדבר ובתוספתא) ל-1:120 בספרא. כלומר האלו משמש כלוואי בלבד, ואלו משמש בעיקר כגרעין.

לעומת הכינוי הרווח (ה)אלו הכינוי הללו משמש בעיקר כלוואי: בחמישה מקורות מלשון התנאים נוסף על המשנה הוא משמש רק במעמד לוואי (מכילתא, מכילתא דרשב"י, ספרי במדבר, ספרי זוטא וסדר עולם רבה), אך בשלושה מקורות הוא משמש הן כלוואי הן כגרעין (ספרי דברים, תוספתא וספרא). בשימוש כלוואי הללו עולה מבחינה מספרית על (ה)אלו כלוואי ברוב המקורות (מכילתא, ספרא, ספרי במדבר, ספרי דברים, ספרי זוטא וסדר עולם רבה). בתוספתא קרוב היקף השימוש בהללו כלוואי להיקף השימוש ב(ה)אלו כלוואי, ואילו במשנה ובמכילתא דרשב"י קטן היקף השימוש בהללו כלוואי מהיקף השימוש ב(ה)אלו כלוואי.

בחינה של שלושת המקורות שהללו משמש בהם לא רק כלוואי אלא גם כגרעין מלמדת על מאפיינים נוספים בשימוש: בספרי דברים יש היקרות אחת בלבד של הללו במעמד גרעין – כמושא במעמד חלק ייחוד ('אמ': הללו משה הטען ואמ' להם [...]; שכח [עמ' 379]), והיחס בין שימוש כגרעין לבין שימוש כלוואי הוא 20:1. בתוספתא¹³ הפער מצומצם יותר – 14.5:1, ובשתי ההיקריות של הללו בה במעמד של גרעין הוא משמש כנושא:

8. שעובדי ע'ז אין מכירין אותו וכופרין אותו, והללו מכירין אותו וכופרין בו (תוספתא שבת יג, ה).

9. כל אילו שאמרו אין יוצאין כל עיקר, כגון [...] הללו אין נותנין פסי העיר (שם סוטה ז, כד).

יש לשים לב שבהקשר 9 הללו מופיע אחרי הכינוי אילו.

בספרא הפער בין שני השימושים מצומצם עוד יותר – 2.375:1, ובשמונה ההיקריות של הללו בו במעמד של גרעין הוא משמש כנושא. ברובן – בשש מתוך

13. מתוך 29 ההיקריות של הללו כלוואי בתוספתא ב־19 היקריות השם שלפניו לא מיועד (כגון "כלים הללו טהורין לחטאת" [חגיגה ג, כב]) ובעשר היקריות השם מיועד (כגון "לא יאמר לו: תן לי את הבכורות הללו" [בכורות ג, כב]). והשווה לנאמר לעיל על הנטייה של הללו ושל האלו במשנה להופיע אחרי שם מיועד.

שמונה – הוא מופיע אחרי אלו, בדומה להקשר 9 מן התוספתא, ויש ביניהם קשר של ניגוד, למשל:

10. שיכול אילו יהוא אסורין והללו יהוא מותרין (ספרא שרצים ג, ב [נ ע"ג]).

בהקשר שלהלן מן הספרא מופיעים שלושת כינוי הרמז לרבים אלו, הללו ואלה בהקשר הכולל ציטוט מקראי שמצוי בו אלה:

11. שיכול אלו יהו מטמין אדם וכילים והללו יהוא מטמין אדם ולא כילים. או כילים ולא אדם, תל' לו' "אלה" – אין לך אלא אלה (שם ה, א [נב ע"א]).

לסיכום, הבחינה של שני הכינויים אלו והללו בכל מקורות לשון התנאים מתוך התחשבות בשכיחותם ובמעמדם התחבירי מביאה למסקנות האלה: (א) הללו שכיח הרבה פחות מאלו; (ב) הללו משמש כלואי הרבה יותר מאשר כגרעין; (ג) בשימוש כלואי הללו נפוץ יותר מ(ה)אלו בחלק מן המקורות של לשון התנאים; (ד) בשימוש כגרעין הללו מתפקד בעיקר כנושא (ב-10 מתוך 11 היקרויות = 91 אחוזים); (ה) הללו בתפקיד נושא עומד ברוב המקרים (ב-7 מתוך 10 היקרויות = 70 אחוזים) ליד הכינוי אלו. נראה אפוא שהשימוש בהללו כלואי מבוסס יותר משימוש כגרעין, ושימוש כגרעין מצומצם למעמד של נושא בדרך כלל, ולעתים קרובות להקשרים שמשמש בהם גם הכינוי אלו.

על שימוש המצומצם של הללו כגרעין אפשר ללמוד גם מהשוואה לשימוש של אלו כגרעין במקורות השונים של לשון התנאים. כמו הללו גם אלו – הרווח מאוד כגרעין בלשון התנאים – משמש בעיקר כמעמד של נושא (למשל 12–15), אך הוא מצוי גם בעמדות תחביריות אחרות – כמושא (למשל 16–17), כאוגד (למשל 18) ובצירוף של (למשל 19):

12. אלו הן הפרקים: בין ברכה הראשונה לשנייה ובין שנייה לשמע (ברכות ב, ב).

13. אלו דברים שבין בית שמי לבית הלל בסעודה [...] (שם ח, א).

14. אם באת רשות העני באמצע אינן מיצטרפין, ואם לאו הרי אילו מצטרפין (פאה ו, ט).

15. צלף – בית שמי אומ' [...] ובית הלל או' [...] אילו ואילו מודים שחייב בערלה (תוספתא כלאים ג, יז).

16. המפריש מעות לחטאתו ואבדו והפריש מעות אחרים תחתיהן [...] יביא מאלו ומאלו והשאר יפלו לגרבה (תמורה ד, ג).

17. קדש לך את אלו (פרה ז, א).

18. אחים אילו ישר', שנ' "למען אחי ורעי" (מכילתא בשלח, ג [עמ' 99]).

19. כיוון ששמעה צפרה אמרה: אוי לנשותיהן שלאילו (ספרי במדבר, צט [עמ' 98]).

בתחילת סעיף זה הוצגו דבריהם של חוקרי לשון חז"ל באשר לשימושיהם של הכינויים הללו ואלו. סוקולוף (עמ' 276–279) מתאר את השימוש ב(ה)אלו בלשון התנאים לעומת השימוש בהללו ומציין היקרות אחת של הללו בכי"ק. ברויאר (עמ' 215–217 והערה 259) משער שבלשון התנאים שימש רק הכינוי אלו, ושההופעות של הללו בה הן תוצאת השפעתה של לשון האמוראים או ניצניו של שימוש מאוחר. בסעיף זה נבדקה שכיחות השימוש של הללו בארבעה כתבי יד של המשנה, ונמצאו בהם היקרויות נוספות של הללו – לכל היותר ארבע היקרויות בכתב יד אחד. היקרויות של הכינוי הללו נמצאו גם בבדיקת מקורות נוספים של לשון התנאים, אך שכיחותו מצומצמת ביחס לכינוי הרווח אלו, שבצורתו המיועצת הוא משמש רק כלואי, ואילו בצורתו הלא-מיועצת והרווחת הוא משמש בעיקר כגרעין. בחינת מעמדם של הכינוי הללו ושל שתי צורותיו של הכינוי אלו במקורות השונים של לשון התנאים מתוך התחשבות במעמדם התחבירי מראה שהללו כלואי נפוץ מ(ה)אלו כלואי בחלק מן המקורות, ושימושו של הללו כגרעין מצומצם – הוא משמש בעיקר כנושא ורווח בהקשרים שמופיע בהם גם הכינוי אלו.

הממצאים המתוארים, המבוססים על בדיקת כתבי היד למשנה והמקורות השונים של לשון התנאים מתוך התחשבות במעמדם התחבירי של שני הכינויים, מלמדים על שכיחות רבה יותר של הללו מן המתואר עד כה במחקר. לאור ממצאים אלה קשה, לדעתי, לקבל בוודאות את השערתו של ברויאר שבלשון התנאים שימש רק הכינוי אלו; גם הצעתו שהופעות הללו בלשון התנאים הן תוצאה של השפעת לשון האמוראים או ניצניו של שימוש מאוחר איננה מחויבת, כי אפשר לטעון שלשון האמוראים ממשיכה את השימוש בהללו שבלשון התנאים: ברויאר מצא שבלשון האמוראים במעמד של לוואי משמש בעיקר הללו, וכך נמצא גם ברוב המקורות של לשון התנאים בבדיקה שנערכה במחקר זה, וכן מצא ברויאר שבמעמד של גרעין משמש בעיקר אלו, וכך נמצא גם במקורות של לשון התנאים, כמתואר, ואף השימוש המצומצם בהללו כגרעין – הן מבחינת תפקידו הן מבחינת ההקשר (הופעתו ליד הכינוי אלו) – מחזק זאת.

כדי להשלים את תיאור השימוש בכינוי הרמז לרבים בלשון התנאים נבדוק גם את הכינוי המקראי אלה. בבדיקה השנייה שתוארה לעיל – בדיקת 33 ההיקרויות של האלו בכתבי היד – נמצאו שלוש היקרויות שכ"י פריז נוקט בהן את הכינוי המקראי האלה:

20. הרי נטיעות האלו קרבן אם אינן נקצצות [...] הרי נטיעות האילו קרבן עד שיקצצו (נדרים ג, ה; האילו כתובה בגיליון במקום המילה הרי המחוקה בהעברת קולמוס).

בכ"ק ובכ"פ מופיע הכינוי הא(י)לו בתבנית הלא-צפויה "שם לא מיועד + האלו",

ובכ"ל השם מיודע פעמיים ("הנטיעות") והתבנית צפויה. גם בכ"י פריז התבנית צפויה, אלא שבשתי ההיקריות מופיע הכינוי המקראי: "הנטיעות האלה".

21. הלכו הצרות האלו ונישאו [...] וכל הדרכים האילו בה (גיטין ח, ו).

בהקשר זה יש שתי היקריות של הכינוי הא(י)לו. בכ"ק ובכ"ל מופיעה פעמיים התבנית הצפויה "שם מיודע + האלו", ובכ"פ בהיקרות הראשונה השם לא מיודע ("צרות") והתבנית לא צפויה. בכ"י פריז התבנית צפויה כבכ"ק ובכ"ל, אלא שבהיקרות הראשונה מופיע הכינוי המקראי: "הצרות האלה".

הכינוי המקראי אלה אינו נמצא בכתבי יד אחרים למשנה, אך יש לו כמה היקריות במקורות אחרים של לשון התנאים. בתוספתא יש שש היקריות של אלה – שתיים מהן בצד ציטוט מן המקרא שבו המילה אלה:

22. יכול יהו חייבין קרבן ופטורין מן הממון? תל' "מאלה" – יש מאלה חייב ויש מאלה פטור (תוספתא שבועות ג, ד).

ארבע היקריות נוספות בשימוש רגיל:

23. ומותר אדן לעשות בתוך שדהו תלם להיות נוטע קישואין ודלועין [...] והופכן אלה לצד זה ואלה לצד זה (שם כלאים ב, י).

24. אין לך כל אומה ואומה שלוקה שאין אלהות שלה לוקין עמה, שנ' "ובכל אלהי מצרים" וגו' – בזמן שישראל עסוקין בתורה אין דואגין מכל אלה (שם סוכה ב, ו).

25. לשם ו' דברים הזבח נזבח [...] אמ' ר' יוסי: אף מי שלא היה בלבו לשם אחד מכל אלה כשר (שם זבחים ה, יג).

ובדומה לכך אלה במדרשי ההלכה מצוי לרוב בהקשר של ציטוט מקראי ופחות בהקשר חופשי: במכילתא אלה $x7 - x2$ בצד ציטוט מקראי (עמלק, א [עמ' 177]; בחדש, ד [עמ' 218]), $x5$ בשימוש רגיל (שם, ו [עמ' 224]; שם, שם [עמ' 225] $x3$; שם, שם [עמ' 227]); בספרי זוטא אלה $x3 - x1$ בצד ציטוט מקראי (ל, יז [עמ' 329]), $x2$ בשימוש רגיל (ו, ג [עמ' 240]; ל, ד [עמ' 326]); בסדר עולם רבה אלה $x1$ בשימוש רגיל (ב); ובמקורות שלהלן כל ההיקריות של אלה הן בצד ציטוט מקראי שבו המילה אלה: בספרא $x32$ (למשל שרצים א, ג [מז ע"ג]; ב, א [מז ע"ד] $x2$), בספרי במדבר $x2$ (קז [עמ' 111]; קס [עמ' 219]), ובספרי דברים $x6$ (למשל לג [עמ' 59]).

כשם שהעיון בהיקריותיהם של הללו ושל אלו בכתבי היד של המשנה ובמקורות נוספים של לשון התנאים לימד על שימוש רב יותר בהללו מן הידוע במחקר, כך גם העיון בהיקריות הכינוי אלה בכ"י פריז למשנה ובמקורות נוספים של לשון התנאים מלמד על השימוש בו: בעיקר בצד ציטוט מן המקרא שבו המילה אלה, אך גם בהקשר רגיל.

4. הצירוף "ולא זו בלבד"

אזר (עמ' 279) מציג את המבנה ולא... בלבד אלא כל... כמבנה הבא לדחות באופן חלקי את המשפט הקודם לו; במבנה זה מופיע תיאור הבלבדיות בלבד¹⁴ ולפניו יש חזרה על המשפט הקודם, כגון "הותר במיושן; לא במיושן בלבד הותר, אלא בכל היין" (גדרים ט, ח), או מופיע התחליף זו – בצורה ולא זו בלבד. הצירוף ולא זו בלבד ומעמדו של כינוי הרמז שבו יידונו בסעיף זה. במשנה נקרה הצירוף ארבע פעמים. נציג תחילה את ההיקריות ונעיין בשימושו של הצירוף בהקשריו:

1. מאמתי קורין את שמע בערבים? [...] רבן גמליאל אומ': עד שיעלה עמוד השחר. מעשה שבאו בניו מבית המשתה, אמרו לו: לא קרינו את שמע. אמר להם: אם לא עלה עמוד השחר מותרין אתם ליקרות. ולא זו בלבד, אלא כל שאמרו חכמי "עד חצות" מצותן עד שיעלה עמוד השחר. הקטר חלבים ואברים מצוותן עד שיעלה עמוד השחר. כל הנאכלים ליום אחד מצוותן עד שיעלה עמוד השחר. אם כן למה אמרו חכמי "עד חצות"? אלא להרחיק את האדם מן העבירה (ברכות א, א).

בהקשר זה מובעת דעתו של רבן גמליאל, שאפשר לומר קריאת שמע עד שיעלה עמוד השחר, ולאחר מכן בא סיפור "מעשה" שרבן גמליאל מתיר בו לבניו לקרוא קריאת שמע עד זמן זה. הכינוי זו בצירוף ולא זו בלבד (או לא זו בלבד כגרסת כ"י פריז) מוסב לקריאת שמע – כלומר לא רק קריאת שמע זמנה כל הלילה אף על פי שחכמים אמרו עליה "עד חצות", אלא כך גם דברים אחרים שנאמר עליהם שזמנם "עד חצות", כגון הקטר חלבים ואיברים של קרבנות. ההקשר מסתיים בהסבר לנקיטת הלשון "עד חצות".

2. חצר גדולה היתה בירושלם ובית יעזק היתה נקראת. ולשם כל העדים מיתכנסין ובית דין בודקין אותן שם [...] בראשונה לא היו זזים משם כל היום. היתקין רבן גמליאל הזקן שיהו מהלכים אלפים אמה לכל רוח. ולא זו בלבד אלא אף¹⁵ חכמה הבאה לילד, הבא להציל מיד הגייס ומיד הנהר מיד הדליקה מיד המפלות. הרי אלו כאנשי העיר ויש להם אלפים אמה לכל רוח (ראש השנה ב, ה).

בהקשר זה מתואר טקס עדות החודש. תקנתו של רבן גמליאל הזקן מתירה לעדי

14. על פסוקית ובלבד שי' שאחריה צורת יפעל (או יהיה פועל) ראה אזר, עמ' 14, 156. על השימוש בבלבד אחרי איבר ממוקד ראה שם, עמ' 137–139. על השימוש בבלבד בלשון התנאים ועל היווצרותה כתרגום שאילה של לחוד הארמית ראה גלוסקא, עמ' 151–152, 285–286.
15. לפי אזר (עמ' 279), במשפט זה מופיעה אף במקום כל (במבנה ולא... בלבד, אלא כל...).

החודש לצאת בשבת מחצר בית יעזק אלפיים אמה לכל רוח כדין אנשי ירושלים. הכינוי זו בצירוף ולא זו בלבד מוסב לעדי החודש, המוזכרים בתחילת ההקשר בשם "העדים" – כלומר לא רק על עדי החודש חלה התקנה של רבן גמליאל, אלא גם על החכמה הבאה ליילד ועל הבא להציל מן הדלקה, מן הגיס, מן הנהר ומן המפולת.

3. אמ' ר' מאיר: בזמן שאדם מצטער מה הלשון אומרת? קלעיני מראשי קלעיני מזורעי. אם כך אמר הכתוב: מצטער אני על דמן שלרשעין קל וחומר על דם צדיקים שנישפך. ולא זו בלבד אלא שכל המלין את מיתו עובר עליו בלא תעשה (סנהדרין ו, ה).

הקשר זה מופיע אחרי משנה המציגה את הפסוק "כי קללת אלהים תלוי" (דב' כא, כג) והמסתיימת ב"לא תעשה" על הלנת המת, והוא פותח בדרשתו של ר' מאיר בדבר צער השכינה על המת. הכינוי זו בצירוף ולא זו בלבד מוסב לתלוי המוצג במשנה הקודמת – כלומר לא רק על המלין את התלוי חל הגדר של "לא תעשה", אלא גם על כל המלין את המת.

4. ר' אליעזר אומ': פרת חטאת המעוברת כשירה. וחכמ' פוסלין. ר' אליעזר אומ': אינה נלקחת מן הגוים. וחכמ' מכשירין. ולא זו בלבד אלא כל קרבנות הציבור והיחיד באים מהארץ ומחוץ לארץ מן החדש ומן הישן, חוץ מן העומר ושתי הלחם שאינן באים אלא מן החדש ומן הארץ (פרה ב, א).

בהקשר זה מובאות שתי מחלוקות של ר' אליעזר וחכמים על פרה אדומה מעוברת ועל האפשרות לקנות פרה אדומה מן הגוים. הכינוי זו בצירוף ולא זו בלבד מוסב לפרה האדומה המכונה "פרת חטאת" – כלומר לא רק עליה יש מחלוקת בין ר' אליעזר וחכמים, אלא גם על כל קרבנות הציבור והיחיד (לפי רוב המפרשים), או – לפי דעה אחרת – לא רק לגביה יש היתר לקנייה מן הגוים, אלא גם את כל קרבנות הציבור והיחיד מותר לקנות מן הגוים.¹⁶

הצירוף ולא זו בלבד שבארבע ההיקריות האלה מן המשנה מתפרש באופן מילולי 'ולא הדבר הזה בלבד' או '(העניין) אינו חל רק על הדבר הקודם', אך נראה שהוא עבר תהליך של התאבנות, ובסופו של דבר נתפס כביטוי של הוספה בלי שכינוי הרמז שבו יתפרש ככינוי המוסב לאחר. בתרגומו של דנבי לארבעת ההקשרים דלעיל אפשר לראות את שתי התפיסות הללו: בשני מקומות הוא מתרגם את ולא זו בלבד באופן מילולי – "and not these only" (הקשר 2) ו"and not only this" (הקשר 4), ובשני מקומות הוא מתרגמו בביטוי של הוספה – "moreover" (הקשר 1) ו"furthemore" (הקשר 3), בלי לתרגם מילולית את מרכיבי הצירוף. תרגומו של נויזנר (1988) מילולי בארבעת המקומות: ככולם הוא משתמש בכינוי "and not)

16. את שתי הדעות ראה בפירושו של קהתי למשנה זו.

"this only" [הקשר 3], "and not this alone" [הקשר 4], ובשניים הוא אף משלים חלק חסר כדי ליצור משפט שלם (בהקשר 1 – "and [this applies] not only [in] – this [case]", ובהקשר 2 – "and [this rule applies] not only to these"). מעמד זה של ולא זו בלבד כביטוי הוספה בולט בהשוואה לשימוש העצמאי של הרצף אין... אלא זו בלבד בהקשר הזה:

5. אומרין צדוקין: קובלין אנו עליכן פרושין שאתם אומרין [...] אמ' רבן יוחנן בן זכאי: וכי אין לנו על הפרושין אלא זו בלבד, הרי הן אומ' [...] (ידים ד, ו [סופר ב]).

בהקשר זה מתלוננים הצדוקים בפני הפרושים על הקפדתם בדיני טומאה, ורבן יוחנן בן זכאי מציע תלונה נוספת שאפשר להציג בפני הפרושים, באמרו "וכי אין לנו על הפרושין אלא זו בלבד" – כלומר 'האם יש לנו נגד הפרושים רק טענה זו?!' (דנבי מתרגם "Have we naught against the Pharisees save this!", ונויזנר [1988] מתרגם "And do we have against the Pharisees only this matter alone?"). רבן יוחנן בן זכאי משתמש אפוא ברצף החופשי אלא זו בלבד במשמעות 'רק הדבר הקודם', וכינוי הרמז זו מוסב אנפורית לטענה המוצגת קודם.

הקביעה שולא זו בלבד הוא ביטוי הוספה תלויה בחלקה בהבנת מעמדו של כינוי הרמז בתוכו – האם הוא כינוי אנפורי המוסב למרכיב קודם בהקשר והמתאים לו דקדוקית, או שאין הוא מוסב למרכיב כלשהו אלא צורתו קבועה ואינה משתנה במין ובמספר. בחינת ארבע ההיקריות של הצירוף במשנה מעלה שהקשר 4 הוא המקרה הבטוח היחיד שהכינוי זו שבו יכול להיות מוסב לצורת נקבה המופיעה לפני הצירוף – "פרה". אולי גם בהקשר 1 קיים התאם נקבה: זו עשוי להיות מוסב ל"שמע", המתפרשת בהקשר זה 'קריאת שמע' בעקבות השמט (אליפסה), ואולי בשל כך היא נתפסת כצורת נקבה (אף על פי שלא נמצאו הקשרים נוספים שהיא מופיעה בהם בצד צורות נקבה המתאימות לה). לעומת זאת בהקשר 2 זו מוסב ל"העדים", כלומר אין התאם דקדוקי. בהקשר 3 זו אינו מתקשר ישירות למרכיב קודם. במשנה הקודמת מדובר על האדם התלוי:

כל הניסקלים ניתלים [...] אינו ניתלה אלא המגדף והעובד עבודה־זרה. האיש תולים אותו ופניו כלפי העם, והאשה פניה כלפי העץ [...] כיצד תולין אותו? [...] שנ' "לא תלין נבלתו על העץ כי קבר תקברנו ביום ההוא כי קללת אִיִּם תלוי" – כלומר מפני מה זה תלוי? מפני שקילל את השם ונמצא שם שמים מתחלל (סנהדרין ו, ד).

נראה אפוא שזו בצירוף ולא זו בלבד בהקשר 3 מוסב לתלוי, המופיע בצורת זכר, ולפיכך אין הכינוי זו מתאים לו דקדוקית. אפשר לקבוע שכינוי הרמז הנקבי זו שבצירוף ולא זו בלבד מותאם דקדוקית

למרכיב קודם במין נקבה בהקשר 4 ואולי גם בהקשר 1, אך בהקשר 2 וכנראה גם בהקשר 3 אין הוא מותאם דקדוקית למרכיב כזה. האם אפשר להסיק מכך שהצירוף ולא זו בלבד נמצא בשלב שלפני התאבנותו המלאה והפיכתו לביטוי הוספה שזו אינו נתפס בו עוד ככינוי מוסב אנפורי אלא כמרכיב מאובן? עדות למעמד הלא-ברור של הצירוף אפשר למצוא בעובדה שבהקשר 2, שכאמור לא נמצא בו התאם בין הכינוי זו לבין השם הקודם ("העדים"), כתבי היד חלוקים בגרסתם. בכ"ק מופיע הכינוי זו, אך בכ"פ, בכ"ל ובכ"י פריז מופיע כינוי הרבים א(י)לו, כנראה כדי להתאימו לשם זה. כ"ק משקף את הצורה המאובנת של הצירוף כביטוי הוספה, אך שלושת כתבי היד האחרים משקפים שימוש ראשוני בצירוף: כינוי הרמז שבו מוסב אנפורית ומותאם דקדוקית ואינו מאובן.

בתוספתא אין שימוש בביטוי ולא זו בלבד, אך יש בה היקרות אחת של ולא אילו בלבד:

6. אמ' ר' ישמעאל בר' יוסי: וכי אין לנו מוקפות חומה אלא אילו בלבד? הרי הוא אומ' "ששים עיר כל חבל ארגב" וגו' "כל אלה ערים בצורות" וגו'. אלא כיון שגלו ישראל לבלב בטלה מהן מצות ערי חומה, וכשעלו מן הגולה מצאו אילו שמוקפות חומה מימות יהושע בן נון וקידשום. ולא אילו בלבד אלא כל שתביא לך במסורת שמוקפות חומה מימות יהושע בן נון – כל המצוה הזאת נוהגת בה, ושקידשום מיכאן ואילך – כל המצוה הזאת נוהגת בה (תוספתא ערכין ה, טז).

לאילו יש בהקשר זה שתי היקרויות ככינוי נפרד והיקרות שלישית בצירוף ולא אילו בלבד. בשלושתן הוא מוסב ל"ערים) מוקפות חומה", כלומר הוא משמש ככינוי מוסב למרכיב הקודם ומותאם לו דקדוקית. אוורייפק ואחרים מתרגמים את הצירוף כמובאה זו באופן מילולי: "and not these only", כפי שמתרגם דנבי בשתיים מארבע ההיקרויות של ולא זו בלבד במשנה.

מן החיבורים האחרים של ספרות התנאים ולא זו בלבד מופיע רק בספרא, שבו שתי היקרויות של הצירוף (נויזנר [1997] מתרגמו בצורה מילולית: "and not (that/this alone)";

7. ר' שמעון או': כל שאינו מודה בעבודה אין לו בכהונה. אמר ר' שמעון: ולא זו בלבד, "מנ' היציקות הבלילות התנופות ההגשות הקמיצות ההקטרות המליקות הקבלות ההזיות והשקיית סוטה ועריפת העגלה וטהרת המצורע ונשיאת כפיים – בין בפנים בין בחוץ? תל'לו' "בני אהרן" – כל עבודה שהיא מסורה לבני אהרן" [תוספתא דמאי ב, ז] (ספרא צו יא, ב [לט ע"ד]).

8. בני ישראל חייבין משם השוחט והמעלה בחוץ. אין הגוים חייבין משם השוחט והמעלה בחוץ. ולא זו בלבד, אילא שהגוים מותרים לעשות במה בכל מקום ולעלות לשמים (שם אחרי מות ו, א [פג ע"ג]).

יש לציין כי במדרשי ההלכה יש שימוש במבנה המשפט אין לי אלא זה/זו/אלו בלבד, מניין... (ת"ל...) – $14 \times$ בספרא, $6 \times$ בספרי דברים, $7 \times$ במכילתא דרשב"י. במבנה זה מתפקדים כינויי הרמז זה, ואלו כינויים מוסבים אנפוריים המותאמים דקדוקית; והוא משמש במקרה שדורשים פסוק ומנסים לרבות מן הנאמר בו, למשל: "תל"לו' ארבה' סולעם' חרגול' חגב'. אין לי אילא אילו בלבד, ומנ' לרבות שאר המינים? תל"לו' למינהו" (ספרא שרצים ג, ב [נ"ע"ג]); "ת'ל' סקל' יסקל'. אין לי אלא אלו בלבד, מנין לרבות ולדותיהן ועריכתיהן? ת'ל' סקל' יסקל' (מכילתא דרשב"י כא, כח [עמ' 178]).

גם בספרות האמוראים לא נמצא שימוש רווח בצירוף זה: בתלמוד הירושלמי אין בו שימוש כלל, ובתלמוד הבבלי הוא מצוי פעם אחת:

9. בכה רבן יוחנן בן זכאי ואמ': אשריכם ישר', בשעה שעושין רצונו של מקו' אין כל ברייה יכולה לעמוד בפניהם, ובשעה שאין עושין רצונו של מקום מוסרין ביד אומה שפלה, ולא זו בלבד אלא ביד בהמתן של אומה שפלה (כתובות סו ע"ב).

היקריות מעטות נוספות שלו נמצאו בספרות האגדה מימי הביניים – $2 \times$ בשמות רבה, $5 \times$ באלהיה רבה, למשל:

10. "וימלא אותו רוח אלהים" – ולא זו בלבד אלא כל מי שנתעסק במלאכת

המשכן נתן בו הקב"ה חכמה ובינה ודעת (שמו"ר [טו-נב], מח, ג).

11. לכך נאמ' יום הכיפ', שנתנו הקב"ה באהבה רבה, ולא זו בלבד אלא בשעה

שהוא מוחל לעוונותיהן שליש' אין מתעצב בלבבו אלא שמח שמחה גדולה

(אלהיה רבה, א [עמ' 4]).

וכן בפרשנות המקרא, למשל:

12. אם קטן אתה בעיניך – אף אם בעיני עצמך נחשב אתה לקטן מ"מ הלא אתה

הראש המולך על כל שבטי ישראל, ולא זו בלבד שהם המליכו אותך אלא

שגם ה' משחך למלך (מצודת דוד, שמ"א טו, יז).

בהיקריות מן הספרות המאוחרת ניכר מעמדו של הצירוף ולא זו בלבד כביטוי של הוספה שכיני הרמז שבו אינו אנפורי. אפשר לראות בהופעתו בהקשר 12 גם גיוון תחבירי: בשונה מן המבנה המצוי בהיקריות האחרות – ולא זו בלבד, אלא (כל)... בהיקרות זו הצירוף מופיע במבנה ולא זו בלבד ש... אלא ש..., כלומר אחריו מופיעה פסוקית, ולא צירוף שמני.

בדיקת הופעתו של הצירוף ולא זו בלבד במקורות של ספרות התנאים מלמדת אפוא על תפוצתו ושכיחותו המצומצמות (רק ארבע היקריות במשנה ושתיים בספרא). בבדיקת ארבע ההיקריות שבמשנה בארבעת כתבי היד נמצאה היקריות

אחת שכי"ק מעמיד בה את הכינוי זו בצירוף ולא זו בלבד בלא התאם דקדוקי למרכיב קודם, בעוד ששלושת כתבי היד האחרים משתמשים בכינוי א(י)לו, המקיים התאם דקדוקי, ובוזה אפשר לראות עדות לשוני מעמדו של ולא זו בלבד מצירוף המתפרש באופן מילולי לצירוף הוספה מאובן.

5. ציין המושא "את"

אזר (עמ' 60) מציג את הכלל הידוע לשימוש באת לפני מושא ישיר במשנה:¹⁷ את תבוא לפני מושא ישיר (שאינו כינוי גוף) המיועד פורמלית באחת מן הדרכים האלה: ה' + שם, שם פרטי, כינוי רמז, שם + כינוי קניין דבוק, שם + כינוי רמז, שם נסמך + סומך מיועד פורמלית, מי/מה ש'.¹⁸ כלל זה בלשון המשנה נראה כהמשכו של הכלל המקראי, אף על פי שסגל (עמ' 205) טוען: "שימוש זה של את לסמן את המפועל אינו רגיל כל כך במשנית כמו בפרוזה של המקראית הקלאסית".¹⁹ אזר (עמ' 60–63)

17. על שימושיה השונים של את במקרא ראה למשל סיידון; וילסון. אלוולד מתאר את שימושיה של את בטקסטים עבריים חוץ-מקראיים (בכתובות, בספר בן סירא ובמגילות ים המלח). וילסון (עמ' 139–150) סבור שגם אם במקור היה לאת במקרא כוח אינטנסיבי או רפלקסיבי, היא נהפכה לציין מושא מיועד בלבד. בדומה סיידון, עמ' 192–193, וראה את דעות החוקרים על גיזרונה של את הנוכרות שם.

18. כללים דומים העמידו וילסון (עמ' 212–213) באשר לאת במקרא (לפני הקטגוריות האלה: שם, כינוי חבור, כינוי רמז, מילית השאלה מי, כינוי הזיקה אשר, כל, שמות מספר, אחר ובינוני) ודנון באשר לאת בעברית החדשה.

19. את הכלל במקרא ראה למשל אצל גזניוס, 117a–d§. סגל (עמ' 205) מציין את השימוש המצומצם באת שבמקרא בלשון השירה ובלשון הספרים המאוחרים לעומת לשון הפרוזה. לפי מלמד, את במקרא רווחת בחלקים הסיפוריים יותר מאשר בחלקי החוק ונדירה בלשון השירה והנבואה. מלמד מציע כללים "ארעיים" לשימוש באת על סמך ספרי המקרא שבדק (ישעיהו, ירמיהו, תהלים וחמש מגילות). בנדויד (עמ' 19) מציג את סיפור המיקוח בין אברהם ועפרון (בראשית כג), שמופיע בו הצירוף מתי/מתך שש פעמים – באת ובלא את לסירוגין – לצורך גיוון. לרנר בדק מנקודת מבט סטטיסטית את היעדר את לפני מושא ישיר מיועד במקרא מתוך הבחנה בין שלוש חטיבות (התורה, ספרי הבית הראשון וספרי הבית השני) ומתוך התבוננות בסוג הפעלים שעמם בא המושא (פועלי G [קל], פועלי D [פיעל] ופועלי H [הפעיל]) ואף בפעלים הספציפיים בכל אחד מן הסוגים. לרנר מציג את שיעורי החיסור של את בכל אחת מן החטיבות ומראה הבדלים בין החטיבות מבחינת סוג הפעלים שאת נוטה להיעדר אחריהם. את העלייה בחיסור את בחטיבת הבית השני הוא מציע לתלות בהשפעת הארמית. דיוויס מוצא בכתובות העבריות מן התקופה הקלאסית מספר שווה של הופעות את ושל מקרי היעדרות שלה. בין הממצאים שהוא מעלה: לפני שמות כלליים ולפני שמות פרטיים השימוש באת הוא כפול בערך מהיעדרה, אם כי יש הבדל גדול בין שני הסוגים (14:30 לפני שמות כלליים ו-1:3

מציג חריגים לכלל משני סוגים: מושאים ישירים מיודעים פורמלית הבאים בלי את ומושאים ישירים שאינם מיודעים פורמלית הבאים עם את; הוא מפרט קטגוריות בכל אחד משני סוגי החריגים ומדגים אותן. בפירוט הקטגוריות של החריגים אזור מציין לעתים את מידת שכיחותן במשנה, בדרך כלל באמצעות הערכה כללית, למשל: היעדר את לפני שם פרטי והיעדר את לפני "כל + ה' + שם" מאופיינים על ידי אזור כנדירים, היעדר את לפני כינוי רמז מצוי, לדבריו, לעתים, והופעה לא צפויה של את לפני שם סוג מצויה, כהגדרתו, לפעמים; וכן באמצעות הערכה מדויקת, למשל: היעדר את לפני מה ש' ולפני "שם + זה/זו/אלו" מצוי, לדבריו, לעולם, היעדר את לפני "שם + כינוי קניין" מצוי בכשליש מן המקרים, והיעדר את לפני "שם נסמך + שם סומך מיודע" מצוי ברוב קטן של המקרים. תיאור התופעה וחריגיה אצל אזור מבוסס על בחינת כ"ק.²⁰

כדי לאמוד את מידת סדירותם של הכללים להופעת את לפני מושא ישיר ואת היקף החריגים נבחן ביסודיות סדר אחד מסדרי המשנה – סדר מועד; וכדי לבדוק אם יש בעניין זה הבדלי מסירה נבדקה גרסתם של ארבעת כתבי היד.²¹ סגל (עמ' 205) מעיר על "מחלוקת בין הנוסחות של ספרי המשנית" ומציג שלוש דוגמות ("נטלו לסטים כסותו / את כסותו", "המכיר כליו / את כליו", "השוקל שקלו / את שקלו" – ככולן המושא הוא "שם + כינוי קניין"), אך הוא טוען שיש "עוד הרבה" דוגמות כאלה ושהמחלוקת מצויה "לפעמים קרובות". בחינת ההבדלים בין כתבי היד תאפשר בדיקה של טענה כללית זו של סגל.

בסדר מועד נמצאו 1,383 היקרויות של מושאים ישירים.²² ברובן המכריע –

לפני שמות פרטיים; ובכתובות המאוחרות יותר (מן המאות השביעית-השישית לפסה"ג) יש נטייה גוברת לשימוש באת לעומת הכתובות הקדומות יותר, בדומה למצוי בטקסטים מאוחרים יותר במקרא.

20. בנדוד (עמ' 194) מציג מקבילות בספרי ארץ ישראל ובתלמוד הבבלי; בתלמוד ניכרים צמצום השימוש באת ובנטייתיה בכלל והעדפת צורה לא מיודעת על פני צורה מיודעת שאת לפני, בהשפעת הסורית המזרחית. וראה אצל דיוויס (עמ' 23–26) דעות של חוקרי מקרא לגבי השאלה אם השימוש באת או היעדרה מושפעים מגורמים תחביריים או סמנטיים או שהם עניין של גיוון סגנוני בלבד, וכן את ניסיונו לבחון את השימוש באת בכתובות עבריות מן התקופה הקלאסית.

21. למעשה, רק כ"ק, כ"פ וכ"ל הושוו באופן שיטתי, וההיקרויות שנמצאו בהן הבדלים נבדקו גם בכ"י פריז.

22. סביר שבבחינת סדר מועד חמקו מן הספירה כמה מושאים ישירים שאת חסרה לפניהם. מכל מקום יוצגו כאן נתונים מספריים – גם אם אין הם מדויקים לחלוטין – כדי לאפשר התרשמות כמותית מן הממצאים. בבדיקה נספרו היקרויות של מושאים בצד פועל נטוי ובצד כינוי פועלי, ולא בצד כינוי שמני, למשל בלשון ברכות, כגון "ב' אתה ה' זוכר הנשכחות" (תענית ב, ד); וראה את ההכרעה ההפוכה של אזור (עמ' 60) בעניין זה. אם הופיעו בצד פועל אחד

1,352 היקרויות (=97.8 אחוזים) – אין הבדל בין כתבי היד שנבדקו מבחינת השימוש באת לפני המושאים. מן ההיקרויות שאין בהן הבדלים בין כתבי היד, כ-87 אחוזים את מצויה או נעדרת לפי הכלל הצפוי (1,178 היקרויות – את מצויה x453, ואת נעדרת x725), וב-13 אחוזים את מצויה או נעדרת בניגוד לכלל הצפוי (174 היקרויות – את מצויה x8, ואת נעדרת x166). להלן יימנו הקטגוריות הבולטות שנמצאו בכל אחד מארבעת המצבים הללו בבדיקת סדר מועד:

1. הופעה צפויה של את לפי הכלל (x453) – הקטגוריה הבולטת במצב זה היא "ה" + שם בודד" (x306). כן רווחת הקטגוריה "שם + כינוי קניין" (x95). בקטגוריה הראשונה שיעור הסטייה מן הכלל שולי מאוד – נמצאו רק חמש היקרויות (=1.6 אחוזים) של היעדר את לפני "ה" + שם בודד" (כגון "לעבד שבא למזוג לקוניו ושפך הקיתון על פניו" [סוכה ב, ט]). לעומת זאת בקטגוריה השנייה שיעור הסטייה מן הכלל ניכר (41 אחוזים), כמפורט במצב 4 להלן.

2. היעדר צפוי של את לפי הכלל (x725) – הקטגוריה הבולטת במצב זה היא שם בודד (x442). שלוש קטגוריות רווחות נוספות הן "שם מספר + שם" (x69), "שם נסמך + שם סומך" (x67) ו"שם עצם + שם תואר" (x59). בקטגוריה הראשונה לא נמצאה סטייה מן הכלל, ובשלוש הקטגוריות הנוספות נמצאה סטייה מצומצמת מאוד, כמפורט במצב 3 להלן.

3. הופעה לא צפויה של את בניגוד לכלל (x8) – הקטגוריה הבולטת במצב זה היא "שם עצם + שם תואר" (x6); והשווה לקטגוריה זו במצב 2 לעיל.²³

4. היעדר לא צפוי של את בניגוד לכלל (x166) – שתי הקטגוריות הבולטות במצב זה הן "שם + כינוי קניין" (x80), כגון "מניח טליתו אצל" (שבת כג, א), ו"שם נסמך + שם סומך מיודע" (x48), כגון "דיבק שיברי השופרות פסול" (ראש השנה ג, ו). הקטגוריה הראשונה אינה נדירה בהשוואה לקטגוריה המקבילה של הופעת את צפויה לפני "שם + כינוי קניין" (מצב 1 לעיל) – את נעדרת בקטגוריה זו כ-41 אחוזים מן ההיקרויות. הקטגוריה השנייה אף רווחת מן הקטגוריה המקבילה של הופעת את צפויה לפני "שם נסמך + שם סומך מיודע", כלומר הסטייה מן הנוהג להקדים את המילית את בקטגוריה זו עולה על קיום הכלל – 80 אחוזים מן ההיקרויות (=12 היקרויות).

כמה מושאים הם נספרו כהיקרויות שונות. את שנוספה בין השיטין או בגילין נמנתה כאילו היא כתובה כרגיל; וראה את הכרעתו השונה של אור (עמ' 60–63) בעניין זה.

23. כך בהיקרויות האלה: "שאינן דוחים [...] ולא את יום טוב" (פסחים ז, י; ובדומה סוכה ה, א); "אבל לא את הטבל ולא את (ה)מעשר ראשון שלא ניטלה תרומתו ולא את מעשר שיני והקדש שלא ניפדו" (שבת יח, א); "אנשי עיר גדולה מהלכים את כל עיר קטנה ואנשי עיר קטנה מהלכים את כל עיר גדולה" (עירובין ה, ח). שתי היקרויות נוספות הן בקטגוריות "שם מספר + שם" ("ועשה [...] [ואת] שבעת כבשים תמימים" [יומא ז, ג]) ו"שם נסמך + שם סומך" ("אין מוציאין [...] ולא את ספר תורה ברשות הרבים" [ביצה א, ה]).

נוסף על הניסיון לאמוד את סדירותם של הכללים להופעת את לפני מושא ישיר נעשה ניסיון לאמוד את ההבדל בין כתבי היד בעניין זה. בבדיקה של ארבעת כתבי היד נמצאו הבדלים מעטים – רק ב-2.2 אחוזים מכלל ההיקריות שבסדר מועד (=31 היקריות), אך בחינה של ההבדלים עשויה לחשוף קטגוריות שאין בהן יציבות בנקיטת את, בדומה לסטיות מן הכלל שנמצאו בכל כתבי היד (מצבים 3 ו-4 לעיל). ההבדלים שנמצאו יוצגו להלן לפי סוג המושא, בהתאם לקטגוריות שמונה אור (עמ' 60–63), והמובאות יועמדו על פי המצוי בכי"ק (המושא מוצג בגופן מעובה):

1. מושאים ישירים מיוחדים פורמלית הצפויים לבוא עם "את"

א. שם + כינוי קניין דבוק

שם הבא עם כינוי קניין דבוק הוא מיוחד פורמלית, ולכן את צפויה להופיע לפי הכלל.²⁴ בבדיקת סדר מועד בארבעת כתבי היד נמצאו 14 מקרים של הבדלים בקטגוריה זו:

1. ר' אליעזר או': ארבעה עשר שחל להיות בשבת מניח את ידו על כתף חברו ויד חברו על כתפו (פסחים ה, ט).

בכי"ק ובכי"פ את מופיעה לפני "ידו", ואילו בכי"ל ובכי" פריז היא נעדרת. יש להעיר כי לפני המושא הבא אחריו: "יד חברו", שהוא צירוף סמיכות בעל סומך מיוחד, את נעדרת בכל כתבי היד.

2. האונן טובל ואוכל את פסחו לעת ערב [...] גר שניתגייר ערב פסחים [...] טובל ואוכל את פסחו לערב (שם ה, ח).

בהקשר זה יש שתי היקריות של המושא "פסחו": בכי"ק ובכי"פ את מופיעה לפני שתיהן, בכי"ל היא נעדרת לפני שתיהן, ובכי" פריז את מופיעה לפני ההיקרות הראשונה ונעדרת לפני ההיקרות השנייה.

3. ואין אופין פתן גריצות אלא ריקקים [...] אמ' רב' גמליא': לא היו אופין את פתן גריצות אלא ריקקים. אמרו לו: [...] להיות אופין את פתן גריצות וחרי (ביצה ב, ו).

בהקשר זה יש שלוש היקריות של המושא "פ(י)תן": לפני ההיקרות הראשונה, הבאה בניסוח ההלכה, את נעדרת בכל כתבי היד, ולפני ההיקרות השלישית, הבאה בדברי חכמים ("אמרו לו"), את מופיעה בכל כתבי היד; לעומת זאת בהיקרות

24. וילסון (עמ' 219) מצא בספר בראשית שמתוך 173 מקרים של מושא בעל כינוי קניין הבא מיד אחרי הפועל את משמשת ב-88 מקרים ונעדרת ב-85 מקרים.

השנייה, הבאה בדברי רבן גמליאל, יש הבדל בין כתבי היד: בכי"ק, בכי"פ ובכ"י פריז את מופיעה, אך בכי"ל היא נעדרת.

4. אמר רבן גמליאל: [...] אמ' לנו אבא: מהרו והוציאו כל הכלים למבואי [...] ר' יהודה או' בלשון אחרת: מהרו ועשו את כל צורכיכם למבואי (עירובין ו, ב).

בכי"ק, בכי"פ ובכ"י פריז את מופיעה לפני הצירוף "כל צורכיכם" (בכי"פ היא כתובה בגיליון; הכתיב של השם חסר בכי"פ ["צורככם"] ובכ"י פריז ["צרככם"]), אך בכי"ל את נעדרת (וכן כל).²⁵

5. אם שלשם עלה בימינו הסגן או': אישי כהן גדול, הגבה ימינך [...] ראש בית אב אומר לו: אישי כהן גדול, הגבה את שמאלך (יומא ד, א).

בהקשר זה יש שני שמות מושאיים בעלי כינוי קניין – "ימינך" ו"שמאלך". בכי"ק ובכ"י פריז את מופיעה רק לפני השם השני, בכי"פ היא מופיעה לפני שני השמות, ובכי"ל היא נעדרת לפני שניהם.

6. מעשה בשאול בן בטנית שהיה ממלא את מידותיו מערב יום טוב (ביצה ג, ח).

בכי"ק, בכי"ל ובכ"י פריז את מופיעה לפני "מידותיו", ואילו בכי"פ היא נעדרת.

7. המוסר את בהמתו לבנו או לרועה – הרי אלו כרגליו (שם ה, ג).

בכי"ק ובכי"ל את מופיעה לפני "בהמתו", ואילו בכי"פ ובכ"י פריז היא נעדרת.

8. מיד התינוקות שמטים את לולביהם ואוכלים את אתרוגיהם (סוכה ד, ז).

בהקשר זה את מופיעה לפני המושא הראשון בעל כינוי קניין – "לולביהם" – בכל כתבי היד, אך באשר למושא השני מסוג זה – "אתרוגיהם" – יש הבדל בין כתבי היד: את מופיעה בכי"ק (בתוספת בגיליון) ובכי"ל, ואילו בכי"פ ובכ"י פריז היא נעדרת.

9. נוטל אדם קיסס לחצות בו שיניו (ביצה ד, ו).

בכי"ל ובכ"י פריז את מופיעה לפני "שיניו", אך בכי"ק ובכ"י פריז היא נעדרת.

בשני ההקשרים שלהלן את מופיעה לפני המושא בעל כינוי קניין – "לבו" – בכי"ל, אך בכי"ק, בכי"פ ובכ"י פריז היא נעדרת:

10. אף-על-פי שזה שמע וזה שמע, זה כיוון לבו וזה לא כיוון (ראש השנה ג, ז).

11. אם כיוון לבו יצא ואם לאו לא יצא (מגילה ב, ב).

25. על את בפסוקית הדיבור הישיר הראשונה, בדברי אביו של רבן גמליאל, ראה בקטגוריה ג בהקשר 17 להלן.

יש להעיר שבמשפט הקודם להקשר 10 מופיעה בכל כתבי היד היקרות נוספת של "לבו" ללא את: "אם כיוון לבו יצא". בהקשר שלהלן את מופיעה לפני "כפיהם" בכ"פ, בכ"ל ובכ"י פריז, אך בכ"ק היא נעדרת:

12. אין פורסים את שמע ואין עוברים לפני התיבה ואין נושאים כפיהם (מגילה ד, ג).

אזר (עמ' 61) מציין שאת נעדרת לפני "שם + כינוי קניין" בכשליש מן המקרים. נתוניו מתבססים, כאמור, על כ"ק. לנתוני כ"ק שמציג אזר מצטרפים אפוא הממצאים מן הבדיקה של סדר מועד (שהוצגו במצב 4 לעיל): בבדיקה זו נמצאה סטייה ניכרת מן הכלל הצפוי בקטגוריה זו – את נעדרת ב-41 אחוזים מן ההיקריות. כן מצטרפים לנתונים אלה הממצאים מן הבדיקה של 31 ההיקריות שנמצאו בהן הבדלים בין כתבי היד בסדר מועד: בבדיקה זו נמצא שהקטגוריה של את לפני "שם + כינוי קניין" היא הבולטת ביותר בקטגוריות ההבדלים – 45 אחוזים מן ההיקריות (=14 היקריות). כל הממצאים מלמדים אפוא על אי היציבות של הופעת את לפני "שם + כינוי קניין".

השוואת כתבי היד מלמדת גם שהופעת את לפני "שם + כינוי קניין" בכ"ק יציבה יותר מהופעתה בשלושת כתבי היד האחרים. מסיכום 14 ההיקריות הנזכרות שיש בהן הבדלים בין כתבי היד בקטגוריה זו עולה שמידת השימוש באת בכ"ק גדולה ממידת שימושה בכתבי היד האחרים – את מצויה בכ"ק ב-64.3 אחוזים מן ההיקריות (9 מתוך 14). בכ"פ מידת השימוש באת קטנה יותר בהיקריות אלה (57 אחוזים – 8 היקריות), ובכ"ל ובכ"י פריז נמצא שוויון בין מידת ההופעה של את לבין מידת היעדרה (50 אחוזים – 7 היקריות).

ב. שם נסמך + שם סומך מיועד

צירוף סמיכות שהשם הסומך בו מיועד נחשב מיועד פורמלית, ולכן את צפויה להופיע לפניו לפי הכלל.²⁶ לפי אזר (עמ' 61), מושא מסוג זה בא בלי את לפניו ברוב קטן של המקרים בכ"ק. כפי שהוצג במצב 4 לעיל, בבדיקת סדר מועד נמצא שהסטייה בקטגוריה זו עולה דווקא על קיום הכלל ובשיעור ניכר – ב-80 אחוזים מן ההיקריות (=12 היקריות). בבדיקת סדר מועד בארבעת כתבי היד נמצאו שלושה מקרים של הבדלים בקטגוריה זו.

בשני ההקשרים שלהלן מדובר בצירוף סמיכות שסומכו מיועד באמצעות ה' ;

26. על את לפני צירוף סמיכות בעל סומך מיועד פורמלית בעברית החדשה ראה דנון.

את מופיעה לפני צירוף הסמיכות בכי"ק ובכי"פ, אך היא נעדרת בכי"ל ובכי"י פריז:

13. על של שייש²⁷ נותנים את לחם הפנים בכניסתו ועל של זהב ביציאתו (שקלים ו, ד).

14. שיברי זכוכית לכסות בהן את פי הפך (שבת יז, ה).

יש לציין שבמשפט הקודם להקשר 14 את מופיעה לפני צירוף סמיכות שסומכו מיועד באמצעות ה' בכל כתבי היד: "שיברי עריכה לכסות בהן את פי החבית". בהקשר שלהלן צירוף סמיכות שסומכו המיועד הוא שם מספר נטוי ("שניהם"); את מופיעה בכי"פ, בכי"ל ובכי"י פריז, אך היא נעדרת בכי"ק:

15. אמ' ר' פפייס: שמעתי דברי שניהם (שקלים ד, ז).

ג. (כל + ה' + שם

הופעת את לפני מושא שצורתו "ה' + שם בודד" היא המצב הצפוי לפי הכלל²⁸, ובבדיקת סדר מועד נמצאו לה חריגים מעטים (5 היקרויות מתוך 311 = 1.6 אחוזים). בבדיקה נמצא מקרה אחד של הבדלים בין כתבי היד בקטגוריה זו:

16. מתירין פקיעי עמיר לפני בהמה ומפספסים את הגפים אבל לא את הזידים (שבת כד, ב).

בהקשר זה באים אחרי הפועל "מפספסים" שני שמות מושאיים הפותחים בה'; לפני השם הראשון – "הגפים" – את מופיעה בכל כתבי היד, אך לפני השם השני בפסוקית המנוגדת – "הזידים" – את מופיעה בכי"ק ובכי"י פריז אך היא נעדרת בכי"פ ובכי"ל.

במקרי "כל + ה' + שם" נמצאו הבדלים בין כתבי היד בשלושה מקרים נוספים. בהקשר שלהלן את מופיעה בכי"ל ובכי"י פריז²⁹, אך היא נעדרת בכי"ק ובכי"פ:

17. אמר רבן גמליא': [...] אמ' לנו אבא: מהרו והוציאו כל הכלים למבואי (עירובין ו, ב).

27. גרסת כי"ל: "על של כסף".

28. אלוולד (עמ' 172) מציא שהופעת את כל לפני שם מיועד, הנפוצה במקרא, אינה מתועדת בבירור בבן סירא ובכתובות.

29. בכי"י פריז כל נעדרת: "את הכלים".

בהקשר שלהלן את מופיעה בכי"ל, אך היא נעדרת בכי"ק, בכי"פ ובכ"י פריז:

18. ודורשים [...] עד שהוא גומר כל הפרשה (פסחים י, ד).

ובהקשר שלהלן את מופיעה בכי"פ, בכי"ל ובכ"י פריז, אך היא נעדרת בכי"ק:

19. מוליך ומביא ומעלה ומוריד עד שהוא רואה כל הגולה לפניו כמדורת האש (ראש השנה ב, ד).

לפי אזור (עמ' 61), מושא בצורת "כל + ה' + שם" ללא את לפניו נדיר בכי"ק. ובכל זאת כי"ק הוא כתב היד היחיד שאת נעדרת בו לפני המושא בשלושת ההקשרים 17–19 מסדר מועד.

ד. שם פרטי

לפי אזור (עמ' 61), מושא שהוא שם פרטי ללא את לפניו נדיר בכי"ק, אך בבדיקת סדר מועד נמצא שהסטייה בקטגוריה זו עולה על קיום הכלל – ב-59 אחוזים מן ההיקריות (=23 מתוך 39 היקריות) את נעדרת לפני שם פרטי, שלא כצפוי. בבדיקה נמצא גם מקרה אחד של הבדלים בין כתבי היד בקטגוריה זו:

20. אין אוכלין איזוביון בשבת לפי שאינו מאכל בריאים. אבל אוכל הוא את יועזר ושותה אבוב רואה (שבת יד, ג; לפני המילה "ושותה" נמחקה המילה "ואת", והוי"ו במילה "ושותה" היא תוספת בשורה).

בהקשר זה מופיעים שלושה שמות פרטיים של צמחים:³⁰ בארבעת כתבי היד את נעדרת לפני "איזוביון" ומופיעה לפני "יועזר"; לעומת זאת בצירוף "אבוב רואה" (בכ"י פריז: "רועה") יש הבדל בין כתבי היד: בכי"פ, בכי"ל ובכ"י פריז את מופיעה לפניו, אך בכי"ק את נעדרת.

ה. מה ש-

אזור (עמ' 61) מציין שמושא בתבנית מה ש- בכי"ק יבוא תמיד ללא את. בסדר מועד נמצא מקרה אחד של הבדלים בין כתבי היד בקטגוריה זו – את מצויה בכי"פ, אך היא נעדרת בכי"ק, בכי"ל ובכ"י פריז:

21. הכלי מצרף מה שבתוכו לקודש (חגיגה ג, ב).

ו. של-

אזור (עמ' 62) מציין שמושא הפותח בשל יבוא בכי"ק לעולם עם את. בבדיקת סדר מועד נמצא הקשר אחד בן שתי היקריות של את לפני מושא הפותח בשל: "שכח

30. אזור (עמ' 62) מציג את הדוגמה "את יועזר" בקטגוריה של שם סוגי.

ומל את של ערב שבת בשבת [...] שכח ומל את של אחר שבת בשבת" (שבת יט, ד), כצפוי, והקשר נוסף בן שתי היקרויות של מושא הפותח בשל ללא את לפניו: "עירה של מים בתוך של יין או של יין בתוך שלמים" (סוכה ד, ט), בניגוד לצפוי. כמו כן נמצאו בבדיקה שלושה מקרים של הבדלים בין כתבי היד בקטגוריה זו, וכולם בהקשר אחד. בהקשר זה מופיעים שלושה מושאים בצורת של, הבאים אחרי צירוף הסמיכות "ברכת הפסח" ומתפרשים כתולדה של השמט: "שלזבח" $(x2) =$ 'ברכה שלזבח', ו"שלפסח" = 'ברכה שלפסח':

22. בירך ברכת הפסח פטר את שלזבח את שלזבח לא פטר את שלפסח (פסחים י, ט).

לפני המושא "ברכת הפסח", שהוא צירוף סמיכות שסומכו מיועד, את נעדרת בארבעת כתבי היד, בניגוד לכלל, ולפני שלושת צירופי "של" את מופיעה בכי"ק, בכי"פ ובכי"י פריז אך היא נעדרת בכי"ל.

ז. כול + כינוי גוף

לפני מושא בצורת כול נטויה את צפויה להופיע. בבדיקת סדר מועד לא נמצאה סטייה מכלל זה (7 היקרויות), למשל: "מהלך את כולה" (עירובין ה, ח); "אלא אחד קורא את כולם" (מגילה ג, ו). בבדיקה נמצא גם מקרה אחד של הבדלים בין כתבי היד בקטגוריה זו:

23. ומאיכן קורא אדם את המגילה [...] ר' מאיר אומ': כולה (שם ב, ג).

בהקשר זה פסוקית שפועלה "קורא" ואחריה פסוקית דיבור ישיר חסרת פועל שמושאה בצורת "כול + כינוי גוף" – "כולה"; את מופיעה לפניו בכי"ל, אך היא נעדרת בכי"ק, בכי"פ ובכי"י פריז.

ח. שם מספר + כינוי גוף

לפני מושא בצורת שם מספר נטוי את צפויה להופיע. בבדיקת סדר מועד נמצאה היקרות אחת של את לפני מושא מסוג זה: "כדי שיאחזו את שניהם בידו אחת" (סוכה ג, ז), כצפוי, והיקרות נוספת של מושא כזה ללא את לפניו: "עברו שתייהן עם האמצעית" (עירובין ד, ו), בניגוד לצפוי. בבדיקה נמצא גם מקרה אחד של הבדלים בין כתבי היד בקטגוריה זו:

24. ובתרומה אם ניטמאת אחת מידי חברה טהורה. ובקודש מטביל שתייהן [...] (חגיגה ג, ב).

בהקשר זה את מופיעה לפני שם המספר הנטוי בכי"ל ובכי"י פריז, אך היא נעדרת בכי"ק ובכי"פ.

2. מושאים ישירים שאינם מיודעים פורמלית הצפויים לבוא ללא "את"

א. שם הפותח בעיצור גרוני שה"א הידיעה שבראשו נשמטה

לפי אזור (עמ' 62, 240 והערה 8), את עשויה לבוא לפני מושא בלתי מיודע פורמלית הפותח בעיצור גרוני שה"א הידיעה שבראשו נשמטה בגלל הסמיכות לעיצור זה. בבדיקת סדר מועד נמצא מקרה אחד של הבדלים בין כתבי היד בקטגוריה זו. בהקשר שלהלן מופיע השם "חבלים", הפותח בעיצור גרוני ובא ללא ה' בראשו בשלושה כתבי יד – בכי"ק ובכי"ל את נעדרת לפני שם זה, אך בכי"פ היא מופיעה:

25. היגיע לחצר החיצונה – נוטל את הכילים הניטלים בשבת. ושאין ניטלים – מתיר חבלים והסקים נופלים (שבת כד, א).

לעומת זאת בכי" פריז ה' מקרימת ואת מופיעה לפני השם – "את החבלים".

ב. מושא ישיר שהוא שם סוג

לפי אזור (עמ' 62–63), את עשויה להופיע לפני שם סוג. בבדיקת סדר מועד נמצא מקרה אחד של הבדלים בין כתבי היד בקטגוריה זו. בהקשר שלהלן מופיע השם הסוגי "ישראל", המציין אדם מישראל; בכי"פ את נעדרת לפניו, אך בכי"ק, בכי"ל ובכי" פריז היא מופיעה:

26. ולא היו מניחים את ישראל' להוליכו (יומא ו, ג).

את המצב הצפוי של הופעת את לפני השם הסוגי "ישראל" אפשר למצוא בהיקרות אחרת, שאין בה הבדלים בין כתבי היד: "נכרי שהילוח את ישראל' על חמצו" (פסחים ב, ג).

ג. שם נסמך + שם סומך

לפני מושא שהוא צירוף סמיכות לא מיודע את אינה צפויה להופיע. בבדיקת סדר מועד נמצאה סטייה מכלל זה רק בהקשר אחד (היקרות אחת מתוך $68 = 1.5$ אחוזים): "אין מוציאין [...] ולא את ספר תורה ברשות הרבים" (ביצה א, ה). בבדיקה נמצא גם מקרה אחד של הבדלים בין כתבי היד בקטגוריה זו. בהקשר שלהלן המושא הוא צירוף סמיכות שסומכו אינו מיודע – "ספר תורה" (אותו צירוף שנמצאה בו סטייה בדוגמה הקודמת). כך בשלושה כתבי יד – בכי"ק ובכי"פ את נעדרת לפני צירוף הסמיכות, אך בכי"ל היא מופיעה:

27. חזן הכנסת נוטל ספר תורה ונותנו לראש הכנסת (יומא ז, א).

בכי" פריז הסומך מיודע – "ספר התורה" – ואת נעדרת.

בטבלה שלהלן מרוכזים נתוני סדירותם של הכללים להופעת את לפני מושא בארבעת כתבי היד. הנתונים מוצגים על פי הקטגוריות שנמנו לעיל; בצד כל קטגוריה מצוין בסוגריים מספר ההיקריות; בציון ההיקריות שבכתבי היד המספר

המופיע מימין לקו המפריד מציין את ההיקריות של הופעת את, ומשמאל לקו המפריד מופיע מספר ההיקריות של היעדר את:

31 ההיקריות שיש בהן הבדלים בין כתבי היד בסדר מועד

הקטגוריה	כתב היד			
	כ"ק	כ"פ	כ"ל	כ"י פריז
הופעת את צפויה (28)	א. שם + כינוי קניין (14)	5-9 (64%=)	6-8 (57%=)	7-7 (50%=)
	ב. שם נסמך + שם סומך מיודע (3)	1-2	0-3	2-1
	ג. (כל +) ה' + שם (4)	3-1	3-1	1-3
	ד. שם פרטי (1)	1-0	0-1	0-1
	ה. מה ש' (1)	1-0	0-1	1-0
	ו. של' (3)	0-3	0-3	0-3
	ז. כל + כינוי גוף (1)	1-0	1-0	0-1
	ח. שם מספר + כינוי גוף (1)	1-0	1-0	0-1
	סך הכול: את לעומת היעדרה ושיעור קיום את כצפוי	13-15 (54%=)	11-17 (61%=)	14-14 (50%=)
	א. שם הפותח בעיצור גרוני שה"א הידיעה שבראשו נשמטה (1)	1-0	0-1	0-1 השם פותח בה' (אך)
היעדר את צפוי (3)	ב. שם סוג (1)	0-1	1-0	0-1
	ג. שם נסמך + שם סומך (1)	1-0	1-0	0-1 השם הסומך מיודע (אך)
	סך הכול: את לעומת היעדרה ושיעור היעדר את כצפוי	2-1 (67%=)	2-1 (67%=)	1-2 (33%=)
	סך הכול: שיעור ההתאמה לכלל לפי הצפוי	55%	61%	48%

מ־31 ההיקריות של מושאים בסדר מועד שנמצאו בהן הבדלים בין כתבי היד באשר להופעתה או להיעדרה של את לפני המושא, ברוב ההיקריות – 28 (=90 אחוזים) – הופעת את צפויה, ובשלוש היקריות בלבד היעדרה צפוי. ההשוואה בין כתבי היד בקטגוריות השונות מובילה לשתי מסקנות: ראשית, שיעור ההתאמה לכללי הופעת את בכלל ההיקריות הללו אינו עולה על 61 אחוזים אף לא באחד מכתבי היד, וגם אם מבחינים בין ההיקריות מן הסוג הראשון (שהופעת את צפויה בהן) לבין ההיקריות מן הסוג השני (שהיעדר את צפוי בהן), שיעור ההתאמה המרבי בכתבי היד דומה למצוי בכלל ההיקריות (61 אחוזים בסוג הראשון – כ־67 אחוזים בסוג השני – כ־50 ובכ־50). שנית, ניכרים הבדלים מסוימים, אך לא גדולים, בין כתבי היד באשר לשיעור ההתאמה לכללים: בכלל ההיקריות כ־50 שיעור ההתאמה הוא הגבוה ביותר – 61 אחוזים, מידה פחותה יותר מצויה בכ־50 וב־55 אחוזים, ובכ־50 שיעור ההתאמה הוא הנמוך ביותר – 48 אחוזים; וגם אם מבחינים בין ההיקריות מן הסוג הראשון לבין ההיקריות מן הסוג השני, מעמדו של כ־50 ככתב היד ששיעור ההתאמה בו הוא הגבוה ביותר ומעמדו של כ־50 ככתב היד ששיעור ההתאמה בו הוא הנמוך ביותר נשמרים.

בכל הקטגוריות, למעט הקטגוריה הראשונה – "שם + כינוי קניין", נמצאו בסדר מועד לכל היותר שלוש היקריות שיש בהן הבדלים בין כתבי היד, ועל כן אי אפשר לבחון את מידת סדירות הכללים בכתב יד מסוים בקטגוריות אלה, ויש מקום לבדוק סדרי משנה נוספים כדי לאפשר בחינה כזאת. רק בקטגוריה הראשונה, שהיא הבולטת ביותר ונשמצא בה מספר היקריות המאפשר בחינה כזאת (14 היקריות, שהן 45 אחוזים מ־31 ההיקריות שיש בהן הבדלים בין כתבי היד), צוין בטבלה שיעור ההתאמה לכללי הופעת את בכל אחד מכתבי היד; בקטגוריה זו נמצא ששיעור ההתאמה המרבי הוא 64 אחוזים, בדומה למצוי בכלל ההיקריות ובדומה למצוי בכל אחד משני הסוגים של ההיקריות, וכן ששיעור ההתאמה הגבוה ביותר מצוי בכ־50 – 64 אחוזים, אחריו כ־50 – 57 אחוזים, ולבסוף כ־50 וכ־55 אחוזים בכל אחד מהם.

הבדיקה של ההיקריות שיש בהן הבדלים בין כתבי היד בסדר מועד נעשתה לאחר הבדיקה הכללית של סדירות הכללים להופעת את בכל הסדר. המטרה הייתה לברר אם יש קטגוריות שמצויות בהן סטיות מן הכלל הן בבדיקה הכללית הן בבדיקה של ההבדלים בין כתבי היד, וללמוד מכאן על קטגוריות לא יציבות מבחינת השימוש באת או היעדרה לפי הכללים. ואכן בבדיקה נמצאה קטגוריה בולטת אחת כזאת – "שם + כינוי קניין": נמצא שבכלל ההיקריות בסדר מועד את נעדרת בקטגוריה זו בניגוד לכלל ב־41 אחוזים מן ההיקריות (ובדומה לכך אור מצוין שאת נעדרת בקטגוריה זו בכשליש מן המקרים בכ־50), ושב־14 ההיקריות שיש בהן הבדלים בין כתבי היד בקטגוריה זו שיעור הסטייה מן הכלל גבוה אף יותר (בין 50 ל־64 אחוזים בכתבי היד השונים). גם בקטגוריה נוספת – "שם נסמך + שם סומך מיוחד" – נמצאה

אי יציבות רבה: אזור מציין סטייה מן הכלל ברוב קטן של המקרים בכי"ק, אך בכלל ההיקריות בסדר מועד נמצאה סטייה ב־80 אחוזים מן ההיקריות, ובבדיקה של ההבדלים בין כתבי היד נמצאו שלוש היקריות בקטגוריה זו.

6. סיכום

במאמר הוצגו ארבעה עניינים תחביריים מלשון המשנה, שבתיאורם נבחנו הן כתבי יד למשנה (קאופמן, פרמה, קיימברידג' [מהדורת לן] ופריז) הן חיבורים נוספים של לשון התנאים. ארבעת כתבי היד הללו אמנם משתייכים לאותו טיפוס ולאותו ענף בלשון המשנה לפי החלוקה של בראשור שותארה בפתח המאמר – לטיפוס המערבי של הענף הארץ־ישראלי, ועל כן בחינת הארבעה אינה תורמת למעשה להבחנה בין הענפים ובין הטיפוסים, אך היא מדגישה את הצורך בהשוואה בין כתבי יד גם בעניינים תחביריים, ולא רק בענייני כתיב, הגה וצורות.

בתיאור שימוש של הצירוף ולא זו בלבד (4§) הוצג תהליך ההתאבנות שעבר: בתחילה נשא משמעות מילולית ('ולא הדבר הזה בלבד' או '[העניין] אינו חל רק על הדבר הקודם'), וכינוי הרמז זו שבו שימש ככינוי אנפורי המתאים דקדוקית למרכיב קודם, ועם הזמן נהפך לביטוי של הוספה שהכינוי שבו קפוא ואינו אנפורי. בחינת ארבע ההיקריות של הצירוף במשנה בארבעת כתבי היד הראתה שבהיקרות אחת כי"ק נוקט את הכינוי זו ללא התאמה דקדוקית למרכיב קודם בהקשר, בעוד שכתבי היד האחרים נוקטים את הכינוי א(י)לו ככינוי אנפורי המוסב אל מרכיב קודם. גם במקורות נוספים של לשון התנאים ושל לשון האמוראים נמצא שימוש מצומצם בצירוף זה.

שלושת העניינים התחביריים האחרים שהוצגו במאמר נידונו קודם לכן בספרות המחקר, אך בחינתם בארבעת כתבי היד למשנה ובחיבורים הנוספים של לשון התנאים במסגרת מאמר זה תורמת להשלמת התיאור. בשלושת העניינים נמצאו הבדלים בין ארבעת כתבי היד של המשנה.

בבדיקת מילית הזיקה אשר (2§) נמצא שגם במספר הקטן של היקריותיה במשנה יש הבדלים בין ארבעת כתבי היד: מתוך חמש ההיקריות הנמנות ב"מאגרים" בהיקרות אחת כי"ל וכ"י פריז גורסים ש' במקום אשר, וכן נמצאה היקרות נוספת של אשר בכי"ל במקום ש' בכתבי היד האחרים.

בבדיקת כינוי הרמז הללו (3§) נמצאו כמה היקריות של כינוי זה נוסף על ההיקרות האחת המתועדת בכי"ק, וגם בהן יש הבדלים בין ארבעת כתבי היד: בכי"ק יש, כאמור, היקרות אחת בלבד של הללו, אך בכל אחד משלושת כתבי היד האחרים נמצאו שלוש או ארבע היקריות של כינוי זה. מכל מקום השימוש בו מצומצם בכל כתבי היד לעומת השימוש ב(ה)אלו.

בבדיקת הופעתה והיעדרה של את לפני מושא ישיר (5§) אמנם נמצאו הבדלים

מעטים בין ארבעת כתבי היד – בסך הכול 31 היקרויות בסדר מועד (=2.2 אחוזים מכלל ההיקרויות), אך בחינה של היקרויות אלה מחזקת חלק מן הממצאים שעלו מן הבדיקה הכללית של הופעת את בסדר מועד: בשתי קטגוריות שיש בהן סטייה ניכרת מן הכלל – לפני "שם + כינוי קניין" ולפני "שם נסמך + שם סומך מיודע" – הסטייה נמצאה הן בבדיקה הכללית הן בבדיקה של ההיקרויות שיש בהן הבדלים בין כתבי היד. ככלל, שיעור ההתאמה לכללים בהיקרויות מסדר מועד שיש בהן הבדלים בין כתבי היד אינו עולה על 61 אחוזים אף לא באחד מכתבי היד, אך יש הבדלים מסוימים בין כתבי היד: בכ"פ שיעור ההתאמה הוא הגבוה ביותר, ואילו בכ"ל הוא הנמוך ביותר.

הבדיקה של חיבורים נוספים של לשון התנאים חיזקה את הידוע על חלק מן העניינים התחביריים, המבוסס לרוב על המשנה בלבד: בעניין מילית הזיקה אשר נמצא שבמקורות הנוספים של לשון התנאים היא מופיעה באותן שתי נסיבות שהיא מופיעה בהן במשנה (ברימוזים לציטוטים מן המקרא ובלשון ברכה). בעניין כינוי הרמז הללו בדיקת המקורות הנוספים הראתה מצב מורכב יותר מן הנתון במשנה: מבחינה כמותית, בחלק מן המקורות (תוספתא, ספרא, ספרי דברים, מכילתא וספרי במדבר) השימוש בהללו רב מן המצוי במשנה, אף על פי שגם בהם היחס בינו לבין (ה)אלו אינו עולה על 5:1; ומבחינה תפקודית, נמצאו שלושה מקורות (ספרי דברים, תוספתא וספרא) שהוא משמש בהם לא רק במעמד של לוואי, כבמשנה, אלא גם כגרעין – בעיקר בנושא, לרוב בהקשרים שמופיע בהם הכינוי אלו.

הקיצורים הביבליוגרפיים

- אורי-פק ואחרים = A. J. Avery-Peck et al., *The Tosefta Translated from the Hebrew*, ed. J. Neusner and R. S. Sarason, Hoboken 1977–1986
- אור = מ' אור, תחביר לשון המשנה, ירושלים תשנ"ה
- אלוולד = J. Elwolde, "The Use of *ʿET* in Non-Biblical Hebrew Texts", *Vetus Testamentum* 44 (1994), pp. 170–182
- בנדויד = א' בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים, א-ב, תל-אביב תשכ"ז-תשל"א
- בר-אשר, תשמ"ד = מ' בר-אשר, "הטיפוסים השונים של לשון המשנה", תרכ"ן נג (תשמ"ד), עמ' 187–220
- בר-אשר, תשמ"ו = מ' בר-אשר, "בירורים בלשניים בכתבי-היד של המשנה: טיפוס הלשון וקווי ייחוד בלשון", דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ז, חוברת 7, ירושלים תשמ"ו, עמ' 183–210
- בר-אשר, תשמ"ח = מ' בר-אשר, "מחקר הדקדוק של לשון חז"ל – הישגיו, בעיותיו ותפקידיו (על-פי העדויות שבכתב)", דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי

- היהדות, ישיבות מרכזיות: הלשון העברית והארמית, בעריכת מ' בר-אשר, ירושלים תשמ"ח, עמ' 3-37
- בר-אשר, תשנ"ב = מ' בר-אשר, "לשון חכמים – דברי מבוא", ספר היובל לרב מרדכי ברויאר: אסופת מאמרים במדעי היהדות, ב, בעריכת מ' בר-אשר, ירושלים תשנ"ב, עמ' 657-688
- ברגריין = נ' ברגריין, "בירורי לשון – קובץ א'", לשוננו לעם לב (תשמ"א), עמ' 249-308
- ברויאר = י' ברויאר, העברית בתלמוד הבבלי לפי כתבי היד של מסכת פסחים, ירושלים תשס"ב
- גזניוס = E. Kautzsch, *Gesenius' Hebrew Grammar*, trans. A. E. Cowley, Oxford 1910
- גלוסקא = י' גלוסקא, העברית והארמית במגע בתקופת התנאים: מבט סוציולינגוויסטי, תל-אביב 1999
- דיוויס = G. I. Davies, "The Use and Non-Use of the Particle 'et in Hebrew Inscriptions", *Studies in Hebrew and Aramaic Syntax Presented to Professor J. Hoftijzer on the Occasion of His Sixty-Fifth Birthday*, ed. K. Jongeling et al., Leiden 1991, pp. 14-26
- דנבי = H. Danby, *The Mishnah Translated from the Hebrew with Introduction and Brief Explanatory Notes*, Oxford 1933
- דנון = G. Danon, "The Hebrew Object Marker and Semantic Type", *Proceedings of the Annual Conference of the Israel Association for Theoretical Linguistics* 17 (2001), pp. 1-19
- הונרגארד = J. Huehnergard, "On the Etymology of the Hebrew Relative 'šē-", *Biblical Hebrew in Its Northwest Semitic Setting: Typological and Historical Perspectives*, ed. S. E. Fassberg and A. Hurvitz, Jerusalem – Winona Lake 2006, pp. 103-125
- וילסון = A. M. Wilson, "The Particle אַת in Hebrew", *Hebraica* 6 (1889-1890), pp. 139-150, 212-224
- לרנר = י' לרנר, "להתפתחות השימוש ב'את' בעברית המקרא", לשוננו נב (תשמ"ח), עמ' 81-93
- מלמד = ע"צ מלמד, "'את' בשירת המקרא", עז לדוד: קובץ מחקרים בתנ"ך מוגש לדוד בן-גוריון במלאת לו שבעים ושבע שנים, ירושלים תשכ"ד, עמ' 568-584
- נויזנר = J. Neusner, *The Mishnah: A New Translation*, New Haven 1988
- נויזנר = J. Neusner, *Sifra*, Atlanta 1997
- סגל = מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל-אביב תרצ"ו

סוקולוף = מ' סוקולוף, "העברית של בראשית רבה לפי כתב־יד ואטיקן 30", קובץ מאמרים בלשון חז"ל (א), בעריכת מ' בראש, ירושלים תשל"ב, עמ' 257–301 (במקור: לשוננו לג [תשכ"ט], עמ' 25–42, 135–149, 270–279)

P. P. Saydon, "Meanings and Uses of the Particle *Vetus*", *Testamentum* 14 (1964), pp. 192–210

פרץ = י' פרץ, משפט הזיקה בעברית לכל תקופותיה, תל־אביב 1967
 צרפתי = גב"ע צרפתי, "דרכי היידוע של הצירוף שם עצם ושם תואר בלשון־חכמים", מחקרים בלשון העברית ובספרות התלמודית מוקדשים לזכרו של ד"ר מנחם מורשת, בעריכת מ"צ קדרי וש' שרביט, רמת־גן תש"ן, עמ' 153–167
 קדרי = מ"צ קדרי, "הקשר (Connector) ש־ בלשון המקרא", תלפיות ח (תשנ"ה)–תשנ"ו, עמ' 64–67

קהתי = פ' קהתי, משניות מבוארות עם פירוש רבי עובדיה מברטנורא, ירושלים תשס"ד

קוטשר, תשל"ב = י' קוטשר, "מצב המחקר של לשון חז"ל (בעיקר במילונות) ותפקידיה", ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, א, בעריכת י' קוטשר, רמת־גן תשל"ב, עמ' 3–28

E. Y. Kutscher, *A History of the Hebrew Language*, ed. R. = 1982, Kutscher, Jerusalem 1982

שלזינגר, תשנ"ט = י' שלזינגר, "תפוצת כינויי הזיקה 'ש' ו'אשר' בספר קהלת", מחקרים בלשון העברית העתיקה והחדשה מוגשים למנחם צבי קדרי, בעריכת ש' שרביט, רמת־גן תשנ"ט, עמ' 91–112

שלזינגר, תש"ס = י' שלזינגר, לשונות העיתון: מאפיינים סגנוניים בלשון העיתונות היומית הכתובה על מדוריה השונים, באר־שבע תש"ס

שרביט = ש' שרביט, פרקים בתולדות הלשון העברית, החטיבה הראשונה, יחידה 3: לשון חכמים, תל־אביב תשס"ד

על כתב התורה בדברי חז"ל (ב): תעתיקים וקוצים

מאמר זה הוא המשכו של מאמר שהתפרסם בכרך היובל של "לשוננו".¹ שם נדונו המקורות והמסורות על החלפת הכתב בידי עזרא; המאמר שלפנינו דן בשני נושאים שהם בבחינת נקודות ציון נוספות בתהליך התגבשות התפיסה בדבר קדושת כתב התורה: כתיבת המקרא בתעתיק ושאלת קדושת האותיות כצורתן, על חלקיקי הכתב הדקים שלהן – ה"קוצים".

א. כתיבת המקרא בתעתיק²

החלפת הכתב היהודי בתקופת הבית השני, מן הכתב העברי העתיק לכתב האשורי, יצרה בארץ ישראל מציאות מורכבת של לשון וכתב: שפה אחת (עברית) עשויה להיכתב בשני כתבים, וכתב אחד (ארמי) משמש לכתיבת שתי שפות. לכאורה, במצב זה ניתק הקשר הטבעי שבין הלשון לכתב, ועשוי להיפתח פתח לתופעה של תעתיק: אם אפשר לכתוב את העברית בכתב שני, אולי אפשר לכתוב אותה גם בכתב שלישי? ואם הכתב האשורי עשוי הן לעברית הן לארמית, האם לא יכשר גם ללשונות אחרות? ואולם כפי שהראה נוה, המורכבות הדו-ערכית של הכתבים והלשונות היהודיים הייתה כלולה בתוך התחום היהודי הסגור: בזמן שהחלו היהודים לאמץ את הכתב הארמי לכתיבת העברית כבר לא היה זה כתב אימפריאלי אחיד, אלא נתפצל לכתבים אתניים שונים, והכתב הארמי ששימש את היהודים לא היה כתב זר, אלא כתב יהודי ייחודי כמו הכתב העברי הקדום שנוצח.³ החלפת הכתב אינה יכולה אפוא ללמד על פתיחות מיוחדת של היהודים לכתבים זרים. כפי שנראה להלן, במקורות התנאיים הכתב האשורי והלשון העברית באמת נתפסו כאחדות אחת

1. נאה, כתב התורה א. אני מודה למורים ולחברים שקראו את המאמר על עצותיהם לשיפור צורתו, ולחלמידי בסמינר "תורה בכתב ותורה על פה", שהתקיים בחוג לתלמוד באוניברסיטה העברית בשנת תשס"ז, על הערותיהם המחכימות.

2. רוב החומרים בסעיף זה עובדו במסגרת מחקר משותף עם פרופ' יונתן פרייס על תעתיקים בעולם העתיק, שנעשה במכון ללימודים מתקדמים באוניברסיטה העברית בשנת תשס"ג (ראה פרייס ונאה, תעתיקים).

3. נוה, אלפבית, עמ' 119.

שאינה ניתנת לפירוק, ואפשרות של תעתיק, לצד זה או לצד אחר, לא עלתה כלל על הפרק. ואף על פי כן אפשרות זו בוקעת ועולה בפירושים שניתנו למקורות אלה על ידי חכמי התלמוד ומפרשי ימי הביניים, ואף על ידי כמה חוקרים במאות הקודמות. הכתב החדש שהחליף את הכתב העברי מכונה בספרות חז"ל כתב אשורי, ובכרייתא שנדונה בחלק הראשון של המאמר ניתנו לשם זה כמה טעמים לפי הדעות השונות על מקורו.⁴ ואולם כבר הראו חוקרים שהכינוי הזה שימש כשם מקובל לכתב הארמי לא רק בקרב היהודים, והוא מופיע בצורה זו בדיוק כמה מאות שנים לפני ספרות חז"ל, בחיבורים יווניים (*Ἀσσυρία γράμματα*) ודמוטיים.⁵ בחיבורים אלה המונח אינו מצביע על הכתב כישות בפני עצמה, במובחן מן הלשון, אלא הוא מציין באופן כללי טקסט כתוב בלשון הארמית.⁶ הכינוי מטונימי: העטיפה החיצונית, טיפוס הכתב, מסמנת את התוכן הפנימי, הלשון.

שימוש מטונימי כזה קיים גם בפי החכמים, שאף יצרו בשבילו מונח מיוחד, אשורית, במשקל הרגיל לשמות לשונות: "כיון שכתוב הלשון הזה בכתב אשורי, נקרא על שמו בכלל הכתב. אבל בפני עצמו לשון הקדש נקרא על הרוב, ולפעמים לשון עברי."⁷ שימוש זה באשורית ככינוי ללשון המקרא בכלל, ולא לכתבו בלבד, עולה בהכרח ממקורות הדנים בשפה ולא בכתב, למשל במשנה העוסקת בקריאת מגילת אסתר: "הלועז ששמע אשורית יצא".⁸ כפי שהבחין הריטב"א, טבעה המטונימי של אשורית מייחד אותה ללשון המקרא כצורתה בכתבה, אך אין היא מציינת את הלשון העברית במשמעות הכללית. לפיכך אפשר לכתוב את המקרא אשורית, לקרוא אותו באשורית, לשמוע קריאה של המקרא באשורית ולתרגם את המקרא מאשורית, אבל אין הבריות מדברים אשורית.

4. נאה, כתב התורה א, עמ' 130 הערה 30.

5. החוקרים נחלקים בפירוש הכינוי אשורי: יש מפרשים שהוא מכונן לממלכת אשור, שהתחילה את השימוש בכתב הזה ככתב רשמי, ויש טוענים שהוא מציין את סוריה, היא ארם, מולדת הכתב הארמי, שבתקופה מסוימת נקראה אף היא אשור, כחלק מן הממלכה האשורית. ראה גרינפלד, ארמית, עמ' 710; שטיינר, כתב אשורי והמחקרים המובאים שם; והוסף: לעף, מוצרים גרפיים, עמ' 58–60; פרידריך, כתב אשורי; נילנדר, כתב אשורי; שמיט, כתב אשורי.

6. פרייס וגנא, תעתיקים, עמ' 255–256.

7. חידושי הריטב"א, מגילה יז ע"א, עמ' ק"ח.

8. משנה מגילה ב, א. ובכרייתא המקבילה בתוספתא, מגילה ב, ו: "קראה בלעז, הלעזות יוצאין ידי חובתן. קראה אשורית, שומעין ושואין שומעין יוצאין ידי חובתן" – מובנה של אשורית כלשון עולה גם מן ההקבלה ללעז. וכן בסיפור הידוע בתלמוד הירושלמי: "ר' לוי בר חיתה אזל לקיסרין, שמע קלון קריין שמע אלוניםסתין [=יוונית]. בעא מעכבתון. שמע ר' יוסי ואיקפד. אמר: כך אומר אני, מי שאינו יודע לקרות אשורית לא יקרינה כל עיקר? אלא יוצא בכל לשון שהוא יודע" (סוטה ז, א [כא ע"ב, עמ' 933 שורות 10–13]). מקומות אלה כבר הובאו על ידי בלאו לראיה כי אשורית היא כינוי לשפה העברית ולא רק לכתב (בלאו, כתבי הקודש, עמ' 84–85 הערה 3).

זה משמעה של אשורית בספרות התנאים;⁹ בספרות מאוחרת יותר, בתלמודים (גם בברייתות שבתלמודים) ובמדרשים, ההבחנה מיטשטשת מעט, ויש שנמצא אשורית כציון לכתב דווקא, במקום כתב אשורי.¹⁰ מכל מקום במקורות התנאיים עצמם¹¹ הן אשורית הן כתב אשורי קשורים תמיד בשפה העברית ובכתבה, כמכלול אחד, ולעולם אין הם מציינים את הכתב או את הלשון במנותק זה מזה, כגון לשון זרה בכתב אשורי או להפך. גם המשנה שלהלן, כפשוטה, משתמשת באשורית לציון הלשון העברית בכתבה האשורי:

אין בין ספרים לתפילין ומזוזות אלא שהספרים נכתבין בכל לשון ותפילין ומזוזות אינן נכתבות אלא אשורית. רבן שמעון בן גמליאל אומר אף בספרים לא התיירו שיכתבו אלא יוונית.¹²

אשורית עומדת כאן בהקבלה לכל לשון מצד אחד וליוונית מצד שני, ולפיכך ברור

9. צירוף לשוני אחד צריך עיון נוסף. בכמה מקומות מדיגשה ההלכה התנאית כי על מנת שספר מקרא ייחשב קדוש ("מטמא את הידיים") ויהיה כשר לקריאה ריטואלית הוא חייב להיות כתוב "אשורית, על העור, בדיו" (משנה מגילה ב, ב; ידים ד, ה; תוספתא מגילה ב, ו [מהדורות ליברמן, עמ' 349] – "על העור" הוא הנוסח המקורי במקומות הללו [במשנה ידים בכל עדי הנוסח פרט לציטוטים בבבלי; במשנה מגילה בכ"י ארפורט ובכ"י לונדון]; הנוסח הנפוץ "על הספר" [כך בבבלי התקין; בתוספתא מגילה בכ"י ארפורט ובכ"י לונדון]; הנוסח הנפוץ "על הספר" [כך בבבלי בכל מקום, ובהשפעתו בכמה כתבי יד של ספרות התנאים] נוצר בגרידה אחרי לשון הכתוב "ואני כותב על הספר בדיו" [יר', לו, יח], ששימש כראיה להלכות אלה – ראה ספרי דברים, לו [מהדורת פינקלשטיין, עמ' 66]; מסכת סופרים א, א; בבלי מגילה יט ע"א). הצירוף השלם "אשורית על העור בדיו" הוא מטבע קבוע ובלתי משתנה, והוא מובא כצורתו אף על פי שמשנת מגילה צריכה רק את "על העור בדיו" ומשנת ידים צריכה רק את "אשורית". המשנה בידים מצוטטת בבבלי בלשון "עד שיכתבנו כתב אשורית" (מגילה ח ע"ב, בנוסח הדפוס ובכתבי יד ממוצאים שונים: קולומביה x893, מינכן 140, לונדון 400, וטיקן 134), ומסתבר שזה עיבוד פרשני של המשנה בעקבות סוגיית התלמוד, שם ט ע"א (ראה להלן). בתוספתא במגילה ("עד שתהא כתובה אשורית, לשון עברית, על העור, בדיו" [כ"י ארפורט, ודומה לזה בכ"י וינה]) אשורית מובחנת, לכאורה, במפורש מן לשון עברית, בניגוד למשמעה של המילה בתחילת הברייתא שם ("קראה אשורית – שומעין ואינן שומעין יוצאין ידי חובתן"). אבל המילים "לשון עברית" אינן מופיעות בכ"י לונדון, ומאחר שאינן קיימות בשאר הופעותיו של המטבע הקבוע יש מקום לחשד שאינן אלא תוספת פירוש שנתחבה בתוך הברייתא, תוספת המפרשת אותה כראוי: אשורית היא לשון עברית.

10. ספק אם הדבר תלוי ברובדי הלשון; ושם יש לתלות את הקולר בסופרים ובמעתיקים שהרחיבו את השימוש באשורית לציון הכתב. בכמה מקומות שהדפוסים מכנים את הכתב בשם אשורית (למשל: "למה נקרא אשורית", "ניתנה להם [...] בכתב אשורית" [סנהדרין כא ע"ב]) עדיין אפשר למצוא בכתבי יד טובים את הכינוי הנכון ("למה נקרא שמו אשורי", "ניתנה להם בכתב אשורי" [כ"י ירושלים, יד הרב הרצוג]).

11. להבדיל מן הפירושים שניתנו למקורות אלה בתלמוד ולאחריו. ראה להלן הערה 46.

12. משנה מגילה א, ח.

שכוונתה ללשון ולא רק לכתב.¹³ משנה זו עוסקת אפוא בכתיבת התורה בשפות שונות (בכתב המתאים לכל שפה), כלומר בתרגום. כך עולה גם מסוגיית הירושלמי שעליה,¹⁴ וכך פירושה רוב המפרשים.

שאלת כשרותם של ספרי מקרא בתרגום הייתה שנויה במחלוקת בקרב החכמים.¹⁵ המשנה המתירה כתיבת ספרים בכל לשון עולה בקנה אחד עם מסורות על כתיבה קדומה של התורה בלשונות אחרות, כמו הסיפור על נתינת התורה בארמית, בכתב, בידי עזרא או המסורת בדבר כתיבת התורה בשבעים לשון על האבנים בגלגל.¹⁶ כנגדה עומדת מסורת הלכתית הפוסלת את הספרים המתורגמים: "כל כתיבי הקדש מצילין אותם מפני הדליקה [...] אף על פי כתובין בכל לשון טעונים גניזה";¹⁷ "היו כתובים תרגום ובכל לשון, מצילין אותן וגונזין אותן".¹⁸ מקורות אלה מלמדים על מציאותם של ספרים מתורגמים בקהילה החזו"לית¹⁹ ובו בזמן מביעים אי נחת מקיומם: מפני כבודם מצילים אותם מן הדלקה, אבל אסור להחזיק בהם וחייבים לגנום.²⁰ שיטה קיצונית יותר גורסת שאף אין להציל את הספרים הללו מן הדלקה.²¹

13. "רוצה באמרו 'בכל לשון' בכתב כל אומה ובלשון כל אומה" (רמב"ם, פירוש המשנה, מגילה א, ח, עמ' שמז).

14. כמעין פירוש למשנה זו מביא הירושלמי מחלוקת בשאלה אם לפני המבול דיברו הכול בשבעים לשון או בלשון הקודש בלבד. הדעה הראשונה מובאת כפירוש למשנה האומרת שהספרים נכתבים בכל לשון, שהרי מעיקרא נברא העולם בשבעים לשון.

15. למעשה המחלוקת מובעת במשנה זו גופה, שכן רבן שמעון בן גמליאל פוסל את כל הספרים המתורגמים חוץ מן המתורגמים ליוונית. מסתבר שההיתר לתרגם ליוונית נובע ממעמדו המיוחד של תרגום השבעים, שבזמן המשנה כבר היה קיים זה כארבע מאות שנה.

16. נאה, כתב התורה א, עמ' 135–139; משנה סוטה ז, ה; תוספתא שם ח, ו-י (מהדורת ליברמן, עמ' 205).

17. משנה שבת טז, א, כ"י קאופמן.

18. תוספתא שם יג, א (מהדורת ליברמן, עמ' 57). כפי שעולה מהמשך התוספתא משמעותו של חיוב הגניזה היא שאסור להחזיק בספרים כאלה, אבל מפני כבודם אין מאבדים אותם בידים. על נוסח המשנה והתוספתא ופירושו ראה פרידמן, תוספתא עתיקתא.

19. ראה גם את הסיפור בהמשך התוספתא, על רבן גמליאל הזקן שגנו תרגום של ספר איוב, ועל נכדו שהחזיק ספר כזה בידו וגונזו רק אחרי שנודע לו הסיפור על סבו.

20. המקורות הללו עוסקים בשאלת כשרותם של ספרי תרגום כתובים ולא במעשה התרגום עצמו. כפי שעולה מכל מקורות חז"ל, מנהגם היה ללוות את קריאת התורה בבית הכנסת בתרגום בעל פה, ולא מצאנו חכם שהתנגד לזה. ההסבר המקובל תולה אפוא את פסולם של ספרי התרגום בעצם היותם כתובים: "התרגום נחשב להם כתורה שבעל פה שאסור היה לכתובו" (תוספתא כפשוטה, עמ' 203 הערה 6; עיין במקורות הנוספים המצוינים שם, וראה גם זוסמן, תורה שבעל פה, עמ' 353 הערה 101, והשווה נאה, איגרת, עמ' 247–249, על פסולו של ספר בן סירא).

21. ר' יוסי בגרסה הבבלית של הברייתא הנזכרת בהערה 18 (שבת קטו ע"א) ורב הונא בסוגיית הבבלי, שם. ראה גם ירושלמי שם טז, א (טו ע"ב, עמ' 436 שורות 47–49) ופירושו אצל אפשטיין, מחקרים, ב, עמ' 284 הערה 8 ואצל ליברמן, הירושלמי כפשוטו, עמ' 192–193.

המשנה שלהלן היא מעין סיכום של התפיסה הפוסלת את הספרים המתורגמים: "תרגום שבעזרא ושכדניאל מטמא את הידים. תרגום שכתבו עברית ועברית שכתבו תרגום, וכתב עברי, אינו מטמא את הידים. לעולם אינו מטמא את הידים עד שיכתבנו אשורית, על העור, בדיו".²² משנה זו סותרת בגלוי את משנת מגילה: לא רק תפילין ומזוזות, שאינן עשויות לקריאה, חייבות להיכתב אשורית, אלא גם ספרי המקרא, אף על פי שהם מיועדים להיקרא ולהיות מובנים על ידי הקורא, אינם כשרים אלא באשורית בלבד (גם לא כיוונית); ואם אסור להחליף בין הארמית והעברית שבמקרא קל וחומר שאסור לכתוב את המקרא בכל לשון.²³ הסתירה בין המשניות משקפת מחלוקת מהותית על מעמדן של הספרים המתורגמים ואינה ניתנת ליישוב פשוט. ואולם הצורך הדוחק לפשר בין המקורות הסותרים הביא את מפרשיהם, כבר בזמן האמוראים, להכרה כי אפשר לפתור את הסתירה בעזרת ההבחנה בין לשון לכתב, בין תרגום לתעתיק. פירושים אלה הוצעו בשני הכיוונים: עברית בכתב זו ולעז בתעתיק עברי. לאפשרות הראשונה אין זכר בספרות העתיקה, אבל היא זכתה לתשומת לב מסוימת בפרשנות המאוחרת. הפירוש מופיע באופן הברור ביותר אצל המאירי:

ופסקנו בגמרא כרבן שמעון בן גמליאל. ונמצא, שתפילין ומזוזות אינן נכתבות אלא בכתב אשורי, ר"ל כתב שלנו. אבל שאר ספרים, אפילו ספר תורה, הותר ליכתב בכתב יוני, ובלבד שלא ישתנה הלשון אף על פי שישתנה הכתב. הא כל שנשתנה נוסח הלשון – הן מקרא הראוי להיותו בלשון עברי שכתבו תרגום, הן מקרא הראוי להיותו תרגום, כגון יגר שהדוּתא או תרגום דניאל ועזרא, שכתבו עברי – נפסל, ואין לו שום קדושה. ומגדולי המחברים כתבו שבזמן הזה כבר נשתקע כתב יוני ונשתבש.²⁴

לפי פירוש זה המשנה המכשירה (במגילה) עוסקת רק בשינוי הכתב ולא בשינוי הלשון: "הספרים נכתבין בכל לשון" משמעו שהם נכתבים בכתב של כל לשון, ו"תפילין ומזוזות אינן נכתבות אלא אשורית" משמע בכתב האשורי; זה וזה חייבים

22. משנה ידים ד, ה.

23. ואין לחלק, כהצעתם של כמה מפרשים (ראה למשל בתוספות, מגילה ח ע"ב, ד"ה עד שיכתוב; בלאו, כתבי הקודש, עמ' 88–89), בין ההיתר לכתוב בכל לשון (ובזה עוסקת המשנה במגילה) לבין היות הספר מטמא את הידיים (ובזה עוסקת המשנה בידים), שכן סתם ספרים בלשון חז"ל הם ספרי תורה המשמשים לקריאה הריטואלית (ראה זוסמן, תורה שבעל פה, עמ' 284–285), וכך עולה גם מהקבלתם של ספרים אלה במשנה במגילה לתפילין ולמזוזות. לפי משנה זו כפשוטה ספר תורה שנכתב בכל לשון הוא ספר תורה לכל דבר, והוא מטמא את הידיים (ראה חידושי הריטב"א, מגילה ט ע"א, עמ' צד–צה).

24. בית הבחירה, מגילה ח ע"ב, עמ' לה (ובמילים דומות גם בקרית ספר, עמ' לג).

לשמור על הלשון העברית המקורית. ואילו המשנה הפוסלת (בידים) עוסקת בספרים ששינו את לשונם.

שלא כדרכו המאירי אינו מציין מניין לקח את הפירוש,²⁵ אולם בסוף דבריו הוא מביא את דברי הרמב"ם ("גדולי המחברים") על הכתב היווני שנשתקע ונשתבש. אפשר אפוא שמקור הפירוש בדברי הרמב"ם בהלכות תפילין א, יט: "אין כותבין תפילין ומזוזה אלא בכתב אשורית. והתירו בספרים לכתוב אף ביוני בלבד, וכבר נשקע יוני מן העולם ונשתבש ואבד, לפיכך אין כותבין היום שלשתן אלא אשורית". הרמב"ם מדבר על "כתב אשורית", ואם נדייק בלשוננו²⁶ נאמר שלדעתו ההיתר לכתוב ספרים "ביוני" מוסב על הכתב היווני בלבד, לא על הלשון.²⁷ מכל מקום ודאי שהמאירי הבין כך את דבריו כשיטט בשמו "כבר נשתקע כתב יוני ונשתבש".²⁸ הפירוש הזה, המנוגד לפשט המשנה וגם לפירושה בתלמוד,²⁹ חזר וניעור אחרי כמה מאות שנים על ידי חוקרים שגלגלו בהשערה שבעולם העתיק היו מצויים תעתיקים של המקרא העברי בכתב יווני, ושתעתיקים אלה עמדו בבסיסם של תרגומי המקרא ליוונית. השערה זו הועלתה ופותחה לראשונה לפני למעלה ממאתיים שנה על ידי טיקסן,³⁰ שטען גם כי הסיפור המסורתי על שבעים הזקנים אינו מתאר את תרגום המקרא ליוונית אלא את העתקתו בעברית בכתב יווני.³¹ בדרך זו ניסה להסביר כמה מקומות שבהם תרגום השבעים חורג באופן מוזר מן העברית. השקפה זו הוחייתה בשנות העשרים של המאה הקודמת,³² אולם נדחתה על ידי רוב החוקרים

25. בגרסה שבקריית ספר הפירוש מיוחס ל"יש אומרים".

26. בגלל היחס המטונימי ההדוק בין הכתב והלשון של הטקסט הכתוב מחברים רבים משתמשים במילה כתב כשכוונתם גם לשפה הכתובה בו. אבל דומני שמותר לדקדק דקדוק כזה בלשונו המהוקצעת היטב של הרמב"ם במשנה תורה.

27. אם הדיוק הזה נכון, הרמב"ם חזר בו כאן מדבריו בפירוש המשנה (לעיל הערה 13). פירוש כזה למשנה מופיע שוב בסביבתו של הרמב"ם, בהלכות ספר תורה שנכתבו ככל הנראה על ידי ר' יוסף ראש הסדר, בן דורו הצעיר: "אלא שהספרים התירו לכתבן יונית פיר' בכתב יוני ולשון הקדש" (אדלר, גנוי מצרים, עמ' 17); וראה גם שם, עמ' 23: "רכן שמעון בן גמליאל מתיר כתב יוני לכל, והלכה כמותו [...] מיפיתו שלפית יהו באהלי שם והינו כתב יון". הציטוט הראשון מעיד על האחרים שאף הם מתכוונים לכתב דווקא, ולא ללשון בכלל. על מחבר הספר ראה אפשטיין, מחקרים, ב, עמ' 881-883; אברמסון, גנוי מצרים, עמ' ריב-ריט.

28. אפשר שדברי הרמב"ם על שיבוש הכתב היווני מכוונים לשינוי הגדול שחל בנהגי הכתיבה ביוונית בראשית המאה התשיעית עם זניחת הכתב הישן, האונקיאלי, ששימש לכתיבת המקרא בזמן המשנה והתלמוד, והמעבר לכתב המינוסקולי הנוהג עד היום; ראה ריינולדס ווילסון, סופרים וחוקרים, עמ' 51-53.

29. ראה סוגיית הבבלי, מגילה ח ע"ב - ט ע"א; לירושלמי ראה לעיל הערה 14.

30. טיקסן, קודקסים עבריים, עמ' 48-134.

31. נראה שהמאירי התכוון גם הוא לכך כשפירש את טעמו של רשב"ג: "שכבר הועתקה [התורה] בכתב יוני במצות תלמי המלך" (קריית ספר, עמ' לג).

32. ראה ווץ, תרגום השבעים; הנ"ל, תעתיקים.

לאחר שהתברר כי אפשר להסביר את רובן המוחלט של הדוגמאות בלי להניח השפעה של תעתיק על התרגום.³³

בין שאר ראיותיו למציאותם של תעתיקים יווניים בעת העתיקה סמך טיקסן על כמה מקורות תלמודיים, בעיקר על משנת מגילה הנזכרת, כפירושה בהלכות תפילין של הרמב"ם. סברה זו התקבלה על דעתם של כמה חוקרים,³⁴ וגם בלאו, שדחה בצדק את ראיותיו של טיקסן מן המשנה במגילה,³⁵ החזיק בה בשל ראייה אחרת של טיקסן – הברייתא העוסקת בהצלת כתבי הקודש מן הדלקה: "היו כתובין גיפטיט, מדית, עיברית, עילמית, יוונית – אף על פי שלא ניתנו לקרות בהן מצילין אותן מפני הדליקה".³⁶ לדעתם של חוקרים אלה אין מנוס מן ההכרה שהברייתא עוסקת בתעתיק, שהרי אם בלשונם של הספרים עסיקין אי אפשר להבין מדוע ספר שלשוננו עברית יהיה פסול. אבל אם נאמר שעניינה של הברייתא בכתב בלבד, נוכל לפרש שמשמעה של עברית הוא הכתב העברי העתיק, הפסול לכתובת כתבי הקודש.³⁷

דא עקא, פירוש זה אינו מתאים להקשר של הברייתא בתלמוד, שעניינו תרגום ולא תעתיק. יתר על כן, רשימת הלשונות הזאת מופיעה כצורתה במקום אחר, בברייתא במסכת מגילה הדנה בקריאת מגילת אסתר,³⁸ ובמקום זה אין שום אפשרות לפרש כאילו היא עוסקת בכתב ולא בלשונות עצמן: "קראה גיפטיט, עברית, עילמית, מדית, יוונית – לא יצא. גיפטיט לגיפטים, עברית לעברים, עילמית לעילמים, יוונית ליוונים – יצא".³⁹ כאן ברור שמדובר על הלשון ולא על הכתב, כלומר על קריאה ממגילת אסתר המתורגמת לקופטית, לעילמית וכן הלאה. גם ברשימה זו אזכור העברית בין הלשונות הזרות עומד בסתירה למקובל באשר ללשונם של כתבי הקודש ולהלכה הקובעת בפירוש כי העברית היא שפת הקריאה העיקרית של המגילה.⁴⁰

33. רשימה חלקית של מאמרי ביקורת על וויץ אצל זליגמן, מחקרים, עמ' 371–372 הערה 84.
34. בלאו, כתבי הקודש, עמ' 80–85; הלוי, תעתיק; גינזבורגר, תעתיק; אורלינסקי, הקספלה, עמ' 140; זליגמן, מחקרים, עמ' 372 והערה 85.
35. בלאו, שם, עמ' 84–85.
36. בבלי שבת קטו ע"א.
37. טיקסן, קודקסים עבריים, עמ' 62; בלאו, כתבי הקודש, עמ' 81.
38. גם היא הובאה על ידי טיקסן, שם, עמ' 152, ועל ידי בלאו, שם, עמ' 82 (ראה פירושו שם).
39. בבלי מגילה יח ע"א. הברייתא אינה מובאת בתלמוד ברצף אחד, אולם סביר מאוד ששני חלקיה מעמידים יחדיה שלמה אחת; עיין שם.
40. כנראה בשל הדוחק הגדול הזה פירש רש"י: "עברית – לשון עבר הנהר" (נראה שכוונתו לארמית; עבר הנהר כאן הוא מנקודת המבט של היושב בארץ ישראל – ראה אנציקלופדיה מקראית, ו, טור 43, ערך "עבר הנהר"; אבל ראה ההערה הבאה). גם מפרשים אחרים סבורים שבברייתא זו עברית אינה לשון הקודש (ראה למשל חידושי הרשב"א, מגילה ח ע"ב, עמ' פו), ויש אף הסבורים שבלשון חז"ל עברית מציינת את הארמית דווקא (ראה טור-סיני, הלשון, עמ' 130–131; רבין, שפות שמיות, עמ' 47), אך כל אלה אין להם על מה שיסמוכו – בכל מקום

ואולם הקושי האמתי ברשימות אלה איננו נובע רק מן הבעיה ההלכתית, אלא גם מצורתן של הרשימות: הן מונות את העברית עם הלשונות הזרות, באמצע הרשימה, כלשון בין הלשונות ללא שום ייחוד. קשה להעלות על הדעת שמחבר יהודי יבנה רשימת לשונות בצורה כזאת. לא זו אף זו: שפה חשובה אחת נעדרת מן הרשימה – הארמית. קשה להבין מדוע הוראות על כתיבת המקרא ועל קריאת המגילה בלשונות זרות יפליגו לשפות רחוקות כמו קופטית ועילמית ולא יזכירו את הארמית, לשונם השנייה של היהודים, שהיא לשון תרגומי המקרא היהודיים בתקופת התלמוד. שני הקשיים המהותיים הללו מצביעים על ייחודה של הרשימה ומאפשרים להבין את טבעה. היעדר הארמית מלמד שרשימה זו לא החשיבה את הארמית כשפה זרה. במילים אחרות: הרשימה מנתה את הלשונות הזרות מנקודת המבט של מי שהארמית היא לשונו העיקרית. מנקודת המבט הזאת אין טעם להזכיר את הארמית, ואילו העברית יכולה להיות שפה זרה מקומית כמו שאר השפות באזור.

מסתבר אפוא שמקורה של רשימת הלשונות איננו יהודי, שהרי הכרח הוא שכותב יהודי היה מעמיד את לשון הקודש בראש, או שלא היה מזכיר אותה כלל. מכאן שמעיקרה לא נכתבה הרשימה בהקשר תלמודי, ולא למטרות שלשמן הובאה בתלמוד. קשה לדעת מה מקור הרשימה; אפשר שמקורה בשימוש אדמיניסטרטיבי קדום שמנה את הלשונות המיוחדות במזרח (אולי לצורכי שטרות?) – מדינה ומדינה ככתבה ועם כלשונו – ולכן מצד אחד לא הזכיר מחברה את הלשון המשותפת, הארמית, ומצד שני צריך היה להזכיר את הלשון העברית.⁴¹ מכל מקום נראה שהברייתות שבתלמוד השתמשו ברשימת לשונות ידועה כחומר מן המוכן כדי לפרט ולהדגים את הביטוי בכל לשון המופיע במשנה בשני המקומות.⁴² אלא שמנסחי הברייתות לא עיבדו את הרשימה כראוי בהקשרים התלמודיים, בשינוי המתבקש של נקודת המבט מן הארמית אל העברית, וכך נתקבל הטקסט מעורר המבוכה שלפנינו. בספרות התלמודית אין אפוא רמז למציאותם של תעתיקי מקרא בכתבים זרים. למעשה עצם הצורך בספרים כאלה בחברה יהודית אינו מחוור כלל.⁴³ תעתיק כזה

בספרות חז"ל עברית מציינת רק את השפה העברית (ראה גם גרינץ, עברית, עמ' 142–143), ובשום מקום אחר אין חז"ל קוראים בשם זה לארמית. מסתבר שמקורה של הדעה הזאת בשימוש המוקשה בברייתא שלנו עם פירוש רש"י שעליה. לספיה של הפרשה ראה ברכוכבא, פורים, עמ' עו.

41. קשה להניח שרש"י (ראה ההערה הקודמת) התכוון לכך, אבל בדיעבד, בשל דו־המשמעות של הביטוי עבר הנהר, לשונו הולמת את הפירוש הזה. את דבריו "לשון עבר הנהר" אפשר מעתה לפרש: לשון פחוות "עבר נהרה", ארץ ישראל, מנקודת המבט האימפריאלית (ראה אנציקלופדיה מקראית, שם).

42. משנה שבת טז, א; מגילה ב, א.

43. קשה לקבל את סברתו של בלאו (כתבי הקודש, עמ' 83) שספרים אלה שימשו מעין עזר למסורה (כאמצעי לציון התנועות לפני המצאת הניקוד). לעומת זאת אפשר שתעתיקים כאלה

נועד לאפשר מבטא נכון של המילים למי שאינו מכיר את הכתב. תכלית זו מתבקשת במצבים הדורשים ביצוע קולי של הטקסט, למשל בקריאה טקסטית שהעיקר בה הוא המבטא ולא ההבנה.⁴⁴ אפשר שתעתיק מעין זה היה נדרש בקהילות הדוברות יוונית, אילו נהגה בהן קריאת התורה בצורה טקסטית כזאת על ידי אנשים שאינם קוראים עברית. אולם ככל הידוע, בקהילות אלה קראו את התורה ביוונית, מן התרגום היווני, ואם נקראה התורה בלשונה המקורית נעשה הדבר על ידי מי שידע לקרוא עברית.⁴⁵ כפי שנאמר לעיל, הרעיון של כתיבת התורה בתעתיק שימש כבר בתלמוד ליישוב הסתירה בין החובה לכתוב את הספרים באשורית לבין ההיתר להשתמש בתרגומים, אלא שבניגוד להצעות של המפרשים המאוחרים, חכמי התלמוד הציעו תעתיק בכיוון ההפוך – לשון זרה בכתב אשורי.⁴⁶ גם בספרים כאלה יש יסוד טקסי, אולם הוא נעוץ בכתב ולא במבטא, שכן הם שומרים על הכתב המקודש בעוד שהקריאה בהם מפיקה את השפה המובנת לשומעים. וכך מתרץ רבא את הסתירה שבין המשנה במגילה ("הספרים נכתבין בכל לשון") לבין המשנה בידים ("עד שיכתבנו אשורית"): "לא קשיא, כאן בגופן שלנו כאן בגופן שלהם".⁴⁷ כלומר: מותר לכתוב ספרי תורה בכל לשון כל עוד הם כתובים "בגופן שלנו", באותיות האשוריות, אבל ספרים הכתובים ב"גופן שלהם" (למשל באותיות יווניות) פסולים. אף על פי שהפירוש הזה

היו דרושים למלומדים נוצרים ממוצא לא יהודי שביקשו לדעת כיצד לבטא מילים עבריות במקרא, כדוגמת הטור השני בהקספלה של אוריגנס, אך הטיפול בספרים כאלה אינו מעניינה של ההלכה בתלמוד. יש להדגיש שמדובר כאן בתעתיק נרחב של ספרים ולא בתעתיק מזדמן של קטע קצר או של מילים בודדות, כתעתיקים הנזכרים בהערה הבאה.

44. דוגמה לזה בסידורים של ימינו בתעתיקים של קדיש בכתבן של לשונות זרות, שמטרתם לאפשר לדוברי אותן שפות לבטא את הטקסט כצורתו. תעתיק יווני של הפסוק הראשון של שמע מופיע בקמע מן המאה השנייה שהתגלה באוסטריה (ראה בראשר, קמע). אפשר להניח שגם בזמן המשנה, על אף ההיתר לקרוא את שמע בכל לשון (משנה סוטה ז, א) – כמנהגם של יהודי קיסרין (ראה לעיל הערה 8) – היו יהודים דוברי יוונית שהקפידו לקרוא את שמע בעברית, כקריאה טקסטית, גם אם לא הבינו את הלשון (כדעתו של ר' יוסי בירושלמי שם). המבטא היה שגור בפיהם, ובשעת הצורך כתבו את הטקסט בכתב שהכירו (על תעתיק קדום אחר של קטע מקראי, שנעשה למטרה דומה, ראה נימס ושטיינר, תעתיק דמוטי, עמ' 272). מכל מקום במקרים הללו אין מדובר בתעתיק נרחב של חיבור שלם, אלא בתעתיק מזדמן של טקסט קצר או של נוסחה קבועה (לתעתיקים יווניים של נוסחות קבועות בעברית במצבות יהודיות ראה פרייס ונאה, תעתיקים, עמ' 259).

45. ראה תוספתא מגילה ג, יג (מהדורת ליברמן, עמ' 356) ותוספתא כפשוטה, עמ' 1179–1180.

46. שלא כפשוטם של המקורות התנאיים עצמם, חכמים אלה מבינים כי אשורית בהוראה "עד שיכתבנו אשורית" (משנה ידים ד, ה) היא כינוי לכתב ולא ללשון; ראה לעיל הערה 10 ובפנים שם.

47. בבלי מגילה ח ע"ב – ט ע"א. מקורה של גופן, כתיבה וקריאתה אינם מחוורים (ראה מילונים), אך משמעה מובן מתוך הסוגיה.

אינו מתקבל בתלמוד,⁴⁸ מן הבחינה המושגית נפרצה כאן דרך לניתוק הקשר המסורתי שבין כתב ללשון. לשיטתו של רבא הכתב האשורי עשוי לכתיבת המקרא בכל לשון בעולם.⁴⁹ למעשה הרעיון הזה הוצע כבר דור אחד קודם לרבא, בפתרון לבעיה דומה, בתלמוד הירושלמי בסוגיה אחרת במסכת מגילה. הסוגיה קשה והמפרשים התחבטו בה הרבה, לפיכך אדון בה כאן מעיקרה.

[משנה: הקורא את המגילה למפריע לא יצא. קראה על פה, קראה תרגום, בכל לשון – לא יצא. אבל קורין אותה ללעזות בלעז. והלועז ששמע אשורית יצא]⁵⁰

1 ר' יוסה בשם ר' אחא ר' זעורה בשם ר' לעזר: והיא שתהא כתובה בלעז.
2 מה אנן קיימין? אם בשהיתה כתובה אשורית ותירגמה בלעז, הדא דתנינן "בכל לשון"! אם בשהיתה כתובה בלעז ותירגמה אשורית, הדא היא דתני "מה בין ספרים למגילת אסתר, אלא שהספרים נכתבין בכל לשון ומגילת אסתר אינה נכתבת אלא אשורית!"

3 אמ' ר' שמואל בר סוסרט'י: תיפתר שהיתה כתובה גיגנטון.⁵¹

הקושי העיקרי בסוגיה הוא בפסקאות 2–3. על מה מוסבת השאלה בפסקה 2? בוודאי אין היא יכולה להישאל על הפסקה שלפניה, שהרי האמוראים שם דורשים במפורש "שתהא כתובה בלעז", ועל זה אי אפשר לשאול "אם בשהיתה כתובה אשורית [...]" אם בשהיתה כתובה בלעז [...]. גם במשנה אין פסקה שהשאלה "מה אנן קיימין" עשויה להישאל עליה.⁵² ואף על פי כן מנסים כל המפרשים לקשור אותה לאחת הפסקאות הקודמות, בתלמוד או במשנה, ובכך מוסיפים על המבוכה

48. ובצדק, מכיוון שמשנת ידים מדברת במפורש על החלפת לשון ולא על החלפת כתב. ראה דברי אב"י בבבלי שם ט ע"א.

49. קשה להניח שספרים כאלה היו קיימים בימיו של רבא; נראה שאין בדבריו יותר מתירוץ סכולסטי שנועד להשכיך שלום בין המקורות הסותרים. משלהי העת העתיקה מצויות בידינו דוגמאות מעטות ביותר לתעתיקים מזדמנים, קצרים מאוד, של נוסחאות יווניות באותיות אשוריות; ראה פרייס ונאה, תעתיקים, עמ' 264–266. על הנוהג היהודי המאוחר יותר לכתוב לשונות מדוברות וזרות באותיות עבריות ראה להלן הערה 67.

50. משנה מגילה ב, א.

51. ירושלמי מגילה ב, א (עג ע"א, עמ' 758 שורות 33–38).

52. השאלה מעלה אפשרויות שונות של כתב ותרגום, ולכאורה מתבקש לשייכה לפסקת המשנה "קראה תרגום [...]" לא יצא. אבל כפי שעולה מלשון השאלה, הטקסט שהיא מוסבת עליו התיר לקרוא את המגילה בתרגום (ראה להלן), ואילו פסקה זו במשנה אוסרת זאת. גם הפסקה "בכל לשון לא יצא" אינה יכולה להיות בסיס לסוגיית התלמוד, שכן התלמוד משתמש בפסקה זו גופה כדי להקשות על הטקסט שהוא עוסק בו. כיוצא בזה שאר חלקי המשנה: על "קורין אותה ללעזות בלעז" אי אפשר לשאול "אם בשהיתה כתובה בלעז ותירגמה אשורית", ועל "הלועז ששמע אשורית יצא" אין מקום לשאול "אם בשהיתה כתובה אשורית ותירגמה בלעז".

הרבה בפירושה.⁵³ אילו הייתה התשובה לשאלה (בפסקה 3) ברורה, אפשר היה לנסות לפרש על פיה את השאלה, אבל התשובה הזאת סתומה ומסתורית עוד יותר מן השאלה.

למרות המבוכה אפשר למצוא בקטע הקשה יסוד אחד ברור – תבניתו הרטורית. אמנם הטקסט שהשאלה מוסבת עליו אינו גלוי, אבל ממבנה השאלה אפשר לעמוד על טיבו. שני אנפי השאלה – "אם בשהיתה כתובה אשורית ותירגמה בלעז [...] אם בשהיתה כתובה בלעז ותירגמה אשורית" – והקשיים שהיא מעמידה בכל אגף מלמדים שהיא מוסבת על טקסט שקבע שמותר לתרגם את קריאת המגילה אך לא פירש את כיוון התרגום, מאשורית ללעז או מלעז לאשורית. אמנם במשנה או בתלמוד שלעיל אין טקסט כזה, אך הוא נמצא בתוספתא שעל משנתנו; וכידוע, סוגיית הירושלמי בנויה לפעמים על התוספתא גם כשזו אינה מובאת במפורש.⁵⁴ כך שונה התוספתא: "קראה בין עומד, בין יושב, בין מוטה, בין שהעמיד לה תורגמן, בין שבירך לפניו ובין שבירך לאחריה, לאחריה ולא בירך לפניו, לא בירך לא לפניו ולא לאחריה – יצא".⁵⁵ נראה שבירייתא זו הובאה בתוספתא על משנתנו בגלל הפסקה "העמיד לה תורגמן" המקבילה ל"קראה תרגום" במשנה.⁵⁶

מלשון התוספתא "העמיד לה תורגמן" משמע שהיא עוסקת בתרגום שבעל פה המלווה את הקריאה התקנית מן הספר, כדרך שעשו בקריאת התורה.⁵⁷ על הקביעה הזאת, שאפשר להעמיד תורגמן למגילה, מוסבת השאלה "מה אנן קיימין" על שני אגפיה. השאלה בנויה במבנה טיפוסי, שנועד להראות שבכל דרך שנלך נגיע למבוי סתום; וכאן נבחנות שתי הדרכים האפשריות של קריאה עם תרגום: הקורא מחזיק ספר הכתוב אשורית והתורגמן מתרגם ללעז, או שהקורא אוחז בספר הכתוב לעז

53. ראה מפרשים במהדורת וילנא; שדה יהושע, כו ע"א; ספר ניר, עמ' 109; רבינוביץ, תורת א"י, עמ' 309; ביאור הגר"א לשולחן ערוך, אורח חיים, תרץ, סעיף י.

54. "מצוי בירושלמי שרומז לברייתות אעפ"י שאינו מביאן בפירוש" (תוספתא כפשוטה, עמ' 1125, וכיוצא בזה במקומות אחרים). וראה מוסקוביץ, ברייתות, והפניות נוספות שם, עמ' 2 הערה 9.

55. תוספתא מגילה ב, ה (מהדורת ליברמן, עמ' 349).

56. עיקרה של הברייתא שייך במובהק למשנה א בפרק ד: "הקורא את המגילה עומד ויושב" וכו', שאף היא מקומה איננו מחוור (ראה אפשטיין, מבוא, עמ' 491–492; תוספתא כפשוטה, עמ' 1144). הקישור שלה ל"קראה תרגום" דווקא מתחוויר ממיקומה בין ההלכות שלפניה ושאחריה בתוספתא: ההלכה שלפניה שייכת ל"קראה על פה", וההלכה שאחריה שייכת ל"קורין אותה ללעזות בלעז והלועז ששמע אשורית יצא".

57. קריאת מגילה בליווי תורגמן מפורשת גם בתוספתא להלן: "אחד קורא במגלה ואחד מתרגם, אחד קורא ושנים מתרגמין, שנים קורין ואחד מתרגם, שנים קורין ושנים מתרגמין" (מגילה ג, כ [מהדורת ליברמן, עמ' 359]; הברייתא מופיעה להלן בירושלמי, ד, א [עד ע"ד, עמ' 768 שורות 36–37], וראה תוספתא כפשוטה, עמ' 1195), וגם בברייתא שמביא שמואל, מיד לאחר הקטע שלנו: "תני שמואל: טעה והשמיט פסוק אחד ותירגמו המתרגם – יצא".

והתורגמן מתרגם לאשורית. אם נאמר שהתורגמן מתרגם מאשורית ללעז, הרי זה מנוגד למשנה שקבעה "קראה תרגום בכל לשון לא יצא"; ואם נאמר שהוא מתרגם בכיוון ההפוך, מלעז לאשורית, הדבר יסתור ברייתא אחרת, הקובעת שמגילת אסתר אינה נכתבת אלא אשורית.⁵⁸ יש לשים לב לעובדה שהשואל אינו אוסר כל סוג של תרגום: אחרי שפסל בחלק הראשון תרגום מעברית ללעז, הוא מעלה בחלק השני אפשרות של תרגום מלעז לעברית, ואפשרות זו אינה נפסלת כשלעצמה, אלא רק מחמת פסילתה של המגילה הכתובה בלעז. כלומר התרגום מלעז לעברית כשלעצמו איננו פסול, אבל הוא בלתי מציאותי: מאחר שהמגילה חייבת להיות כתובה אשורית, מה המשמעות של תרגומה לאשורית? הרי אי אפשר לתרגם מאשורית לאשורית!⁵⁹

לאור זה נבחן עתה את תשובתו של ר' שמואל בר סוסרטי: "תיפתר שהיתה כתובה גיגנטון". המילה גיגנטון אינה ברורה ואינה מוכרת ממקום אחר.⁶⁰ אבל גם בלי לדעת מהי לאשורה אפשר לנחש את מובנה בביטחון. לפי ההנחות של השואל, אפשרות התרגום המותרת היא מלעז לעברית, אלא שאסור לקרוא ממגילה הכתובה בלעז. אנו צריכים אפוא למצוא מגילה הכתובה אשורית שהקריאה בה נשמעת בלעז, וקריאה זו תתורגם לאשורית. מצב זה ייתכן רק בתעתיק: המגילה כתובה בשפה זרה בתעתיק אשורי,⁶¹ הקורא קורא בשפת המגילה והתורגמן מתרגם אותה לעברית. העמדה זו מפולפלת מאוד, אבל הניתוח מראה שהיא הכרחית – לפי ההנחות של השואל זאת הדרך היחידה ליישוב התוספתא.

הבנה זו עשויה להוביל גם לפירושה של המילה המסתורית גיגנטון. מן הניסיונות

58. התלמוד מקשה מן הברייתא ולא מן המשנה, שקבעה אף היא שהמגילה צריכה להיות כתובה "אשורית על העור בדיו" (מגילה ב, ב), משום שעניינה של המשנה רק בעור ובדיו, ואשורית הובאה בה באשגרת לשון של המטבע הקבוע (ראה לעיל הערה 9, והשווה לצורתה של הברייתא בבבלי שבת קטו ע"ב).

59. הניגוד בחלק הזה של השאלה, בין האפשרות לקרוא ממגילה בלעז לבין "אינה נכתבת אלא אשורית", הוא בדיוק כניגוד שבין משנת מגילה ("ספרים נכתבין בכל לשון") למשנת ידים ("עד שיכתבנו אשורית על העור בדיו"). גם הפתרון, כפי שיתפרש מיד, דומה לפתרון של רבא שהוצע בבבלי מגילה (ראה לעיל).

60. למילה צורה יוונית מובהקת, אבל אין ידועה מילה ביוונית המתאימה לה והמתקשרת כראוי לסוגיה (הצעתו של קוהוט [ערוך השלם, ב, עמ' 234, ערך "גיגנטון"] אין בה ממש).

61. בפירושו של ר' שמואל בר סוסרטי גלומה הטענה שאשורית בברייתא ("מגילת אסתר אינה נכתבת אלא אשורית") מציינת רק את הכתב האשורי. מובן שאין זה פשט הברייתא, המתפרשת היטב כפשוטה כשהיא לעצמה: אשורית = לשון עברית. כמה מפרשים כבר חשו שר' שמואל בר סוסרטי מדבר על תעתיק; ראה ספר ניר, עמ' 109; רבינובין, תורת א"י, עמ' 309; לוי, מילון, עמ' 322–323, ערך "גיגנטון" (לדעתו התעתיק הפוך: עברית באותיות יווניות) – אבל פירושים אלה לא צלחו בגלל הקושי במציאת הטקסט שהשאלה נסבה עליו.

שנעשו בפירוש המילה⁶² הקולע ביותר הוא זה של זיגמונד פרנקל,⁶³ שפירש אותה עצמה כתעתיק: היא מציגה בכתב אשורי את התרגום היווני של המילה הראשונה במגילת אסתר (ויהי)⁶⁴ – καὶ ἐγένετο – במבטא הארץ-ישראלי של היוונית בתקופת התלמוד.⁶⁵ והרי זה בדיוק הפירוש שציפינו לו: המגילה כתובה יוונית בתעתיק עברי.⁶⁶

החכם משתמש בלשון המיוחדת גיגנטון כדבר המוכר לשומעיו ומובן להם. האם הוא מצביע בלשון זו על תופעה ידועה של כתיבת המקרא בתעתיק? ספק גדול. סביר יותר שהדבר שהיה מוכר לשומעיו הוא המילים היווניות במבטאן, ובהצעתו הוא חידש את האפשרות – התאורטית בלבד – לכתוב אותן באותיות עבריות.

62. סברות מסברות שונות, פרשניות ומילוניות, נאמרו על מילה זו, ורובן כרוכות בתיקון הנוסח (ראה במפרשים ובמילונים תלמודיים, ובמיוחד בהערותו של לעף אצל קראוס, מילים שאולות, עמ' 171, ערך "גיגנטון"). מאלה יש להזכיר את התיקון שהציע בריל, ביקורת, עמ' 116: "דיגלוטון" (διδυλωτον), כלומר הקריאה נעשית ממגילה הכתובה בשתי לשונות, בעברית ובלעז (בעקבותיו הלכו בלאו [כתבי הקודש, עמ' 90], קוהוט [ערוך השלם, ב, עמ' 234] וכמה ממפרשי הירושלמי החדשים; הצעה דומה הועלתה כבר ב"פני משה" ובספר ניר [עמ' 109]). אלא שמלבד התיקון הנמרץ הכרוך בו, פירוש זה אינו מתאים לסוגיה. מגילה דר-לשונית היא למעשה שתי מגילות בכרך אחד, ואף שיש בה חלק אשורי הרי חלק הלעז שבה עדיין עשוי בניגוד להוראה "מגילת אסתר אינה נכתבת אלא אשורית", והקורא בה לא יצא. ועוד: הסוגיה עוסקת בתרגום, אבל במגילה דר-לשונית אין צורך בתרגום – אם צריך לקרוא בלעז אפשר לקרוא מן הלעז, ואם צריך לקרוא עברית אפשר לקרוא מן האשורית.

63. במכתב ששלח לעמנואל לעף, כפי שהלה מציין בהערותו, שם.

64. אין הכרח להניח שהחכם בתלמוד מצטט את ראשיתו של התרגום היווני הידוע של המגילה; מסתבר יותר שהוא רק מציג את המילה הראשונה במגילה העברית, המוכרת לשומעיו, בתרגום ליוונית ובתעתיק באותיות אשוריות. לפיכך אין בדבריו עדות לנוסח תרגום השבעים של מגילת אסתר (כידוע, התרגום הזה מתחיל בטקסט שאינו מצוי בגרסה העברית ["תפילת מרדכי"]).

65. הגימ'ל הראשונה מייצגת את העיצור k בראש המילה ובסמיכות להגה קולי (השווה למשל: גוזוטר/כצוטרטא [ἐξώστρα], גלוסקא/קלוסקא [κόλλιξ]; תופעה זו אינה מיוחדת לתעתיקים [ראה אפשטיין, מבוא, עמ' 1226; בן-חיים, מסורת, עמ' 225 והערה 6; בראש, פרקים, עמ' 29], אולם היא רווחת בהם מאחר שלמילים הזרות אין כתיב מסורתי). היו"ד שאחריה מציינת את מבטאה המכונה של α בתנועת e ארוכה (מבטא המתועד היטב כבר באמצע המאה השנייה לספירה; ראה סטורטונט, מבטא היוונית, עמ' 48–50). אפשר גם שהחלק האחרון של המילה (יון) משקף מבטא שחיבר את ἐγένετο עם המילה שאחריה (ἐν), ואז יש לקרוא גִּיגְנֶטוֹן, בכיוון של התנועות הסמוכות לתנועה אחת (ou < oe).

66. פסקאות 2–6 בתלמוד הן אפוא סוגיית הירושלמי על פסקת המשנה "קראה תרגום בכל לשון לא יצא". לפי זה סדר הפסקאות בתלמוד מסורס מעט: מאמרו של ר' אלעזר בפסקה 1, הקשור לפסקת המשנה "קורין אותה ללעזות בלעז", היה צריך לבוא אחרי פסקה 6 יחד עם מאמרו האחר של אותו חכם על הפסקאות האחרונות במשנה, הבא בהמשך הסוגיה; עיין שם.

ב. קוצים וכתרי אותיות

אף על פי שאי אפשר להפיק מן המקורות התלמודיים עדות על קיומם של תעתיקים של המקרא, יש בהם כדי ללמד על השקפתם של האמוראים באשר לכתב של כתבי הקודש. בתודעתם של חכמים אלה כבר נתפרק, במידת מה, הקשר הטבעי בין הלשון והכתב, ולפחות כדי לתרץ את המקורות הסותרים הם מניחים שהמקרא עשוי להיכתב בתעתיק. אבל גם בחשיבה התאורטית הזאת אין התרה מלאה של הקשר, והאמוראים מדברים על תעתיק בכיוון אחד בלבד: כתיבת שפה זרה באותיות אשוריות. תעתיק כזה, אילו נעשה, לא היה נעשה מסיבה שימושית – ודאי שלדובר יוונית היה נוח יותר להשתמש בספר הכתוב יוונית בכתב יווני – אלא מסיבה דתית: כדי למלא את ההוראה לכתוב את המקרא באשורית. על פי הבנה זו הכתב האשורי הוא כתב קדוש, ורק בו אפשר לכתוב את המקרא, וגם כשההלכה מתירה לכתוב את התורה בשפה זרה יש לשמור על הכתב המקודש.⁶⁷

תפיסה זו בדבר קדושתו של הכתב האשורי היא הרווחת בספרות התלמודית, והיא מתבטאת, מלבד בדרישה הבסיסית לכתוב את המקרא בכתב אשורי בלבד, גם בהלכות הקובעות את צורת האותיות לפרטיהן, על קוציהן ותגיהן,⁶⁸ ובמדרשים ובאגדות על צורת האותיות ועל קישוטיהן.⁶⁹ היא משתקפת גם במגמתם של כמה חכמים לפסוח על "החלפת הכתב" ולטעון כי הכתב האשורי הוא זה שניתן בסיני.⁷⁰ לפי השקפה זו כתב התורה איננו רק ייצוג גרפי של הדיבור, אלא בצורתו המסוימת הוא רכיב חיוני במהות הפיזית של הספר המקודש. מעתה הספר איננו רק כלי לשימור ולהפצה של המסר האלוהי, אלא הוא חפץ קדוש שקדושתו תלויה בצורתו הפיזית. אותיות הכתב הן חלק חשוב בצורה הזאת שכל פרטיה קבועים, למן סוג העורות, דרכי עיבודם, סוג הדיו ואופן הכנתו ועד לצורת העמודים, צורת האותיות וייחודי הכתיבה למיניהם.

67. ספק אם יש קשר ממשי בין שיטתם זו של האמוראים בתלמוד לבין מנהגם של היהודים בימי הביניים לכתוב את לשונותיהם המדוברות ואת הספרים שחיברו בלשונות אלה באותיות עבריות. ראה פרייס ונאה, תעתיקים, עמ' 272–273, 282.
68. למשל ספרי דברים, לו (מהדורות פינקלשטיין, עמ' 65); בבלי מנחות כט ע"א–ע"ב.
69. ירושלמי מגילה א, ח (עא ע"ד, עמ' 751 שורות 11–16); חגיגה ב, א (עו ע"ג, עמ' 785 שורה 49 – עמ' 786 שורה 19); בראשית רבה א, י (מהדורות תיאודור ואלבק, עמ' 8–10); יב, י (עמ' 107–109); בבלי שבת קד ע"א; מנחות כט ע"ב.
70. נאה, כתב התורה א. מגמה זו מתחזקת אצל מפרשים מאוחרים, כגון הריטב"א: "זה תימנה גדול שיהיה הכתב הזה המאושר, שיש בכל קוץ וקוץ ממנו תלי תלים של הלכות יסודות התורה, כתב של בני אשור, ויהיו הלוחות בכתב עברי!" (חידושי הריטב"א, מגילה ב ע"ב, עמ' כג). לפיכך הוא מפרש שהכתב האשורי הוא שהיה כתוב על הלוחות, אלא שמרוב קדושתו לא כתבו בו שום דבר אחר, אף לא את ספר התורה של משה, ולצורך זה שימש הכתב העברי. ראה גם שו"ת הרדב"ז, תתפג, עמ' 14–15.

אבל בספרות חז"ל נשמעים גם קולות אחרים, כמו המסורות המקבלות את החלפת הכתב כעובדה פשוטה.⁷¹ עצם האפשרות של השתנות הכתב בתקופת הבית השני מלמדת שבני הדורות ההם לא ייחסו לכתב האותיות כצורתו את החשיבות הגדולה שיוחסה לו מאות שנים אחרי כן על ידי חכמי התלמוד. גם החכמים, המספרים בדרכם על החלפת הכתב, מכירים בשינוי שחל בהקפדה על כתב התורה בין הזמן ההוא לבין זמנם שלהם, שינוי המשתקף גם בכמה מאמרים אחרים בתלמוד הירושלמי.⁷² הסתירה העקרונית בין המשנה שהתירה לכתוב ספרים בכל לשון (ובכל כתב) לבין ההלכות המקפידות על כתיבת התורה באשורית בלבד מציגה היטב את הבדלי הגישות בשאלה זו, ואפשר שהמקורות הסותרים משקפים שלבים שונים בהתפתחות התפיסה של קדושת הספר והכתב. מי שניסה לסתום את הפער בדרך של תעתיק הוביל את תפיסת הכתב הקדוש צעד נוסף קדימה: לכתב האשורי יש קדושה "חומרית"; הוא קדוש בצורתו הגרפית – "בגופן שלנו"⁷³ – בלי קשר ללשון הכתובה בו.

בסופו של התהליך הטקסט המקראי מקובע ומקודש בכל רבדיו: בתוכן, בשפה, בכתיב וגם בצורה הגרפית של האותיות.⁷⁴ וכאן ענייננו בשאלה אם היו לתהליך הזה גם תוצאות פרשניות. כידוע, כלי הפרשנות של החכמים תלויים ברבדים השונים של השפה: יש מהם התלויים בתוכן ובמשמעות בלבד (כמו המידות של הלל ושל ר' ישמעאל);⁷⁵ יש התלויים בלשון, בדיוקים מורפולוגיים ותחביריים; ויש המנצלים גם את הכתיב המסוים של התורה, למשל בגימטריה ובדרשות על חסרות ויתרות. האם התפיסה בדבר קדושת האותיות בצורתן הגרפית יכולה הייתה להוסיף אפשרויות פרשניות חדשות המבוססות על האיכויות הגרפיות של הכתב?

71. נאה, כתב התורה א.

72. "תורת הראשונים לא היה ה"א שלהם ולא מ"ם שלהם סתום [...] אנשי ירושלים היו כותבים ירושלים ירושלימה ולא היו מקפידין" (מגילה א, ח [ע"ד, עמ' 751 שורות 17–20]; ראה ליברמן, מחקרים, עמ' 391–392; ליברמן, יוונית, עמ' 166; טור-סיני, הלשון, עמ' 13–14). זאת בניגוד לאמונה שצורתן של אותיות אלה ניתנה למשה מסיני או שהיא תקנת הנביאים (ירושלמי שם, שורה 9; בבלי שם ב ע"ב – ג ע"א), ובניגוד להלכה התלמודית הקובעת: "כל האותות הכפולים באלף בית כותב את הראשונים בתחילת התיבה ובאמצע התיבה ואת האחרונים בסופה, ואם שינה פסל" (ירושלמי שם, שורות 6–8).

73. לעיל הערה 47.

74. הדברים אמורים בהשקפותיהם ובשאיפותיהם של החכמים; אין בזה כדי ללמד על מידת ההצלחה שלהם בהשגת נוסח אחיד ומקובע לפרטי פרטי. הרי אפילו שלושת הספרים המדויקים שנמצאו בעזרה לא הסכימו זה עם זה, והכרעת הנוסח על פי הרוב הולידה ספר "מופתי" שאינו זהה אף לא לאחד מן הספרים הקדומים (ספרי דברים, שנו [מהדורת פינקלשטיין, עמ' 423]; ירושלמי תענית ד, ב [סח ע"א, עמ' 728 שורה 36]). ראה ליברמן, יוונית, עמ' 164–169.

75. ראה ליברמן, שם, עמ' 190–196.

במקום אחר הראיתי שגם בשימוש ברובדי הפרשנות הללו חלה התפתחות בתקופת התלמוד. התנאים, בדרשותיהם ההלכתיות, לא השתמשו בטכניקות פרשניות התלויות בכתב, אך אלה הולכות ומתרבות בדרשות האמוראים, ואף הדרשות התנאיות חזרו ונתפרשו על ידי האמוראים ובעלי התלמוד כאילו הן עשויות על הכתיב.⁷⁶ אך גם דרשות הכתיב הללו אינן תלויות באיכויות הגרפיות של הכתב. אילו ניתן היה להחליף את הגופן של כתב התורה, כפי שאנו עושים היום בקלות במעבדי התמלילים, לא הייתה לדבר כל השפעה על פרשנות התורה כפי שהיא מוכרת בתלמוד. למעשה החלפה כזאת התרחשה בתקופה קדומה, עם המעבר לכתב האשורי.⁷⁷ החכמים הכירו בעובדה זו, אך אין בדבריהם שום רמז לכך שהייתה לה השפעה על משמעותם של דברי התורה או על פרשנותם.

סיפור אחד בתלמוד נראה כאילו הוא עובר את הגבול הזה. כוונתי לסיפור הידוע על ר' עקיבא שהיה דורש תלי תלים של הלכות על כל קוץ וקוץ. סיפור זה מלמד, לכאורה, שהיו חכמים שחשבו שאפשר להפיק תוכן פרשני הלכתי גם מן הצורה הגרפית של האותיות, ואף ייחסו פעולה כזאת לר' עקיבא. עלינו להתבונן בו אפוא היטב. הסיפור עשוי כמחזה בשלוש תמונות. הראשונה, המתארת את המפגש בין משה לבין הקב"ה במרום, היא מעין הקדמה לשתי האחרות – הביקור של משה בבית מדרשו של ר' עקיבא ושיחתו השנייה עם הקב"ה.⁷⁸ עיקר ענייננו בפתחת הסיפור, אך לצורך הדיון שלהלן מוצע כאן גם חלקו השני:

אמר רב יהודה אמר רב: בשעה שעלה משה למרום מצאו להקב"ה שיושב וקורש כתרים לאותיות. אמר לפניו: רבוננו של עולם, מי מעכב על ידיך? אמר לו: אדם אחד יש, שעתיד להיות בסוף כמה דורות, ועקיבא בן יוסף שמו, שעתיד לדרוש על כל קוץ וקוץ⁷⁹ תילי תילים⁸⁰ של הלכות. אמר לפניו: רבוננו של עולם, הראהו לי. אמר לו: חזור לאחוריך. הלך וישב בסוף שמונה עשרה⁸¹ שורות, ולא היה יודע מה הן אומרים. תשש כוחו. כיון

76. נאה, מסורת.

77. נאה, כתב התורה א.

78. ניתוח ופירושו של הסיפור ראה אצל רוזנטל, מסורת הלכה, עמ' 348–351; פרנקל, סיפור האגדה, עמ' 40–50.

79. כך בכ"י מינכן 95, בציטוטי הסיפור בראשונים ובדפוסים, אבל בשאר כתבי היד הגרסה היא "על כל קוצין וקוצין" (בכתבי היד בספריית הוותיקן [מס' 118, 120] ובשני קטעים מן הגניזה [אוקספורד Heb. C. 17/84–85, קיימברידג' T-S F 2[1].132]). ספק גדול אפוא אם "על כל קוץ וקוץ" היא צורתו המקורית של הביטוי; וראה עוד להלן, עמ' 113.

80. כך בכל כתבי היד (ראה גם דקדוקי סופרים, מנחות, עמ' 71, אות ת). בדפוסים: "תילין תילין".

81. כך בכל העדויות ("שמונה עשרה", "שמונה עשר"; ראה גם דקדוקי סופרים, שם, אות א). בדפוסים בטעות: "שמונה שורות".

שהגיע לדבר אחד, אמרו לו תלמידיו: רבי מניין לך? אמר להן: הלכה למשה מסיני. נתיישרה דעתו.⁸²

המספר מייחס לר' עקיבא חידוש דרשני מופלג: דרישה הלכתית של קוצי האותיות. חידוש זה אינו מתאים למפעל הדרשני של החכמים כפי שהוא עולה מן הספרות התלמודית כולה. בכל ספרות חז"ל אין הלכה אחת שנדרשה מקוץ של אות, לא על ידי ר' עקיבא ולא על ידי חכם אחר. במדרשי ההלכה (בעיקר מבית מדרשו של ר' עקיבא) ובתלמודים יש דרשות הלכתיות רבות הנתלות באות אחת, וכמה מהן אף מיוחסות במפורש לר' עקיבא, כמו הדרשות המפורסמות על יו"ד של יטמא ועל וי"ו של ובת⁸³ – אך בכל אלה אין דרשה על קוצי אותיות. יש מעט דרשות אגדה אמוראיות על צורתן של האותיות, ואף על קוציהן,⁸⁴ וכמה מהן מובאות בבבלי מיד אחרי הסיפור שלנו, אבל דרשות אלה עוסקות באותיות האלף-בית כישויות עצמאיות ונפרדות, בלי קשר לטקסט בעל תוכן מסוים,⁸⁵ ומובן שאין הן יכולות להיות בסיס להיגדים הלכתיים.

העובדה שאין בספרות חז"ל הלכות שנתלו בקוצי אותיות אינה מקרית. בדרכי הדרשה הלשונית-סמנטית המקובלות על התנאים והאמוראים דרשה הלכתית של קוצי אותיות לא תיתכן כלל. לכל דרשה הלכתית יש תוכן ייחודי הקשור בפסוק מסוים בתורה ובתוכנו ההלכתי. היא יכולה להיתלות באותיותיה של המילה הנדרשת, כי תוספת או חיסרון של אות אחת יכולים לשנות את התוכן ההלכתי של הכתוב, וגם כתיב מלא או חסר יכולים להידרש כייחוד המשפיע על משמעות המילה;⁸⁶ אך אין היא יכולה להיתלות בקוץ של אות. החוליה הקטנה ביותר בהייררכייה של הייצוג

82. בבלי מנחות כט ע"ב.

83. משנה סוטה ה, ב; בבלי סנהדרין נא ע"ב. יש שפירשו שכוונת הביטוי "על כל קוץ וקוץ" לדרשות כגון אלה (ראה פרנקל, דרכי המשנה, עמ' 119; על הדרשה בסוטה ראה רח"צ צבי, ר' עקיבה, עמ' 100 הערה 23). גם הסיפור הידוע על תחילת לימודו של ר' עקיבא מתאר אותו כפורץ דרך פרשנית חדשה על ידי חקירה שיטתית של האותיות (ראה אבות דר' נתן, נוסח א, ו; נוסח ב, יב [מהדורת שכטר וקיסטר, עמ' 29]).

84. ראה לעיל הערה 69. במקורות חיצוניים נמצא סוג דרשה זה בתקופה קדומה מעט יותר. ראה את הדרשה שהביא היפוליטוס מרומי (בן זמנו של רבי) בשמו של מונואימוס הערבי, דרשה התולה מטען סימבולי כבד ביותר על קוצו של יו"ד (היפוליטוס, הכחשת הכפירות, ח, ה-ו [עמ' 120-121]; וראה אידל, קבלה ופרשנות, עמ' 239-241 – מסתבר שדרשה זו נאמרה כפירוש למאמרו המפורסם של ישו שאין להסיר יו"ד אחת או קוץ אחד מן התורה; ראה עליו להלן).

85. על מעמדן העצמאי של האותיות בדרשות אגדה מעין אלה ראה וייס, תפיסת האותיות.

86. כיוצא בזה צורה גרפית חריגה של אות מסוימת (אות גדולה, זעירה, קטועה וכדומה) יכולה להיתפס כייחוד המשפיע על משמעות המילה, ואף להוליד דרשה הלכתית (ראה למשל בבלי קידושין סו ע"ב).

הלשוני בכתב היא האות, ואילו לחלקי האותיות, והקוצים בתוכם, אין ערך מבחין: צורתן הגרפית של האותיות קבועה בכל מקום, וחלקיהן אינם משתנים עם השתנות המסר הלשוני.

בשל אי־ההתאמה של התיאור "על כל קוץ וקוץ תילי תילים של הלכות" למציאות הפרשנית טענו כמה חוקרים שאין הוא אלא לשון גוזמה שמטרתה להפליג בשבח כוחו הדרשני של ר' עקיבא.⁸⁷ אלא שכל עצמו של הסיפור, כפי שמקובל לקרוא, מבטל את ההנחה הזאת. הרי מי שסיפר שהקב"ה בכבודו ובעצמו קשר כתרים לאותיות כדי שאלה יתפרשו על ידי ר' עקיבא לא השתמש בביטוי הזה כגוזמה בעלמא, אלא ככוונה תחילה צייר את ר' עקיבא כבעל יכולת דרשנית יוצאת מן הכלל המתעלה מעל המציאות הפרשנית הרגילה.

כאן חשוב להזכיר שקוצי האותיות שימשו כבר בתקופה קדומה יותר כביטוי להבעת השלמות של התורה בכתבה, עד לפרטים הקטנים ביותר. כך באמרתו המפורסמת של ישו בדרשה על ההר: "עד אשר יעברו השמים והארץ לא תעבור יו"ד אחת, או קוץ [κεραία] אחד, מן התורה".⁸⁸ κεραία, 'קֶרֶן קִטְנָה', משמשת גם במשמע פיצול או הסתעפות מן הקו העיקרי,⁸⁹ ומסתבר שהביטוי מכון באמת לקוצי האותיות, לבליתות ולקרניים שלהן.⁹⁰ הדיבור המופלג הזה מביע את נצחיותה הבלתי־משתנה של התורה הכתובה, על כל דקדוקיו ודקדויותיו של הכתב. שימוש רטורי זה בסימני הכתב הקטנים ביותר – האות יו"ד והקוצים – חוזר ומופיע בתלמוד ובמדרש, בהלכה ובאגדה, באותו הקשר ובאותה משמעות: אין להחסיר מן התורה אפילו את הפרט הקטן ביותר.⁹¹ אבל אין באלה כדי לסייע בהבנת הביטוי בסיפור שלנו, שהרי זה אינו עוסק בשלמות הפיזית של התורה או בדיוק הנדרש בכתיבתה, אלא בתוכנם הפרשני של הקוצים. יש פער גדול ועמוק בין האמירה

87. ראה למשל כהנא, מדרשי ההלכה, עמ' 21 הערה 78.

88. מתי ה, יח; השווה לוקס טז, יז.

89. בפשיטתא: סרטא (בלקציונר הארץ־ישראלי: סורטא [לואיס וגייבסון, לקציונר, עמ' 272]; על חילוף התנועות ראה להלן הערה 106), כלומר קו כתוב כלשהו.

90. על צורת קרני האותיות וקציהן ראה ירדני, שעטנו גץ.

91. "ארבע פרשיות שבתפילין מעכבות זו את זו ואפילו כתב אחד מעכבן [משנה מנחות ג, ז] – פשיטא! אמר רב יהודה אמר רב: לא נצרכא אלא לקצו של יו"ד" (בבלי מנחות כט ע"א); "אם מתכנשין כל באי עולם לעקור יו"ד שהוא קטן האותיות שבתורה אינן יכולין" (שיר השירים רבה ה, יא [ראפ, שיר השירים, עמ' 319, 321]; ויקרא רבה יט, ב [מהדורת מרגליות, עמ' תכ] והמקבילות המסומנות על ידי מרגליות, עמ' תיב שורה 7; לסיפור על שלמה המלך ראה להלן הערה 110). באופן דומה מדרש את החובה לדייק בכתיבת התורה עד לרמת קוצי האותיות, כי לפעמים – במקרים שהקוצים מבחינים בין אות לאות, למשל בין דל"ת לרי"ש – הוספה או החסרה של קוץ כמוה ככתיבת אות אחרת, טעות שיכולה לגרום להבדל תהומי במשמעות המילה (ויקרא רבה שם [מהדורת מרגליות, עמ' תכב–תכג] והמקבילות הנזכרות, ועוד בהערת מרגליות לעמ' תכב שורה 3).

שהסרת קוץ אחד פוגמת בשלמות התורה לבין הטענה שבכל קוץ וקוץ יש מטען עשיר של תכנים הלכתיים, שאפשר לגלותו בכלים פרשניים.

הטענה, העולה לכאורה מן הסיפור על ר' עקיבא, שאפשר לדרוש ולפרש את קוצי האותיות, מבוססת אפוא על השקפה מיוחדת במינה באשר למהותו של הכתב הקדוש ולטיבו של מעשה הפרשנות. השקפה זו מייחסת לכתב משמעות מעבר לכוחו הייצוגי, כביכול משמעות הדיבור פושטת באיבריהן הפיזיים של האותיות, ולפיכך ניתן להפיקה מכל חלקיק שלהן. הפקת המשמעות הזאת אינה יכולה להיעשות בדרכי הפרשנות הלשוניות הרגילות בתלמוד ובמדרש, אלא היא נזקקת לכלים מיוחדים – למשל סודות הנמסרים במסורת אזורית⁹² או השראה וגילוי מעין מיסטי⁹³ – כלים השייכים להוויה פרשנית השונה באופן עמוק מזו המשתקפת בספרות התלמודית. הסיפור שלנו מלמד שהחכמים העריצו את ר' עקיבא כדרשן דגול; האם הוא יכול גם ללמד שהם החזיקו בהשקפה הפרשנית המיוחדת הזאת והאמינו שהכתב הקדוש צופן משמעות בכל חלקיק שלו?

בחינת המבנה של הסיפור מגלה בו פערים המעוררים ספקות באשר לכוונתו המקורית. כבר הוכר שהביטוי העומד במוקד עיונו, "על כל קוץ וקוץ תלי תלים", אין מקורו בסיפור זה אלא בדרשה על הפסוק "קִנְצוֹתָיו תִּלְתְּלִים" (שה"ש ה, יא).⁹⁴ גם משפט הפתיחה ("בשעה שעלה משה למרום מצאו להקב"ה שיושב וקושר כתרים לאותיות") ידוע בצורה זו ממש בסיפור אחר, של ר' יהושע בן לוי.⁹⁵ נראה אפוא שחלק זה של הסיפור נעשה בהרכבה של יסודות ספרותיים ידועים. אלא שהרכבה זו אינה חלקה כלל: הקב"ה קושר כתרים לאותיות, אבל ר' עקיבא עתיד לדרוש קוצים. חוסר האחידות בין שני היסודות איננו מילולי בלבד, אלא אפשר שיש בו סתירה של ממש, מאחר ששני המונחים מסמנים, ככל הנראה, דברים שונים ומובחנים זה מזה.⁹⁶

92. רמב"ן, פירוש התורה, הקדמה, עמ' ד.

93. ראה למשל דבריו של הרב קוק על מדרש הקוצים (קוק, ראש מילין, עמ' קכ-קכא).

94. בכר, תנאים, עמ' 24 הערה 6; פרנקל, סיפור האגדה, עמ' 43 הערה 79. וכבר עמדו על זה הקדמונים; ראה למשל ספר המנהיג, הלכות תפילין, עמ' תריא.

95. בבלי שבת פט ע"א.

96. קוצי אותיות נזכרים במקומות מעטים בספרות חז"ל (ראה לעיל הערה 91), וככל שאפשר להסיק מאזכורים אלה הקוצים הם חלק של צורת האותיות הבסיסית, כגון קוצו של יו"ד או קוצו של דל"ת (חלקי אותיות אלה מכונים גם עוקצים או תגים – ראה בראשית רבה [לעיל הערה 69]; בבלי שבת קד ע"ב; עירובין יג ע"א; על פירושם של המונחים הללו ראה דרנבורג, תגין, עמ' 246 ואילך). ואילו כתרי האותיות, הנזכרים רק בסיפור שלנו (ובמשפט המקביל במסכת שבת – ראה לעיל הערה 95 ולהלן הערה 127), הם ככל הנראה תוספות קישוטיות שאינן חלק מגוף האותיות (כך נתפרשו על ידי הראשונים; ראה רש"י, שבת פט ע"א, ד"ה קושר כתרים; תשובות הרמב"ם, קנד, עמ' 298-300; רמב"ן, פירוש התורה, הקדמה, עמ' ד) –

ההכרה שחלק זה של הסיפור בנוי מיסודות שונים חשובה מאוד לפענוח משמעות הביטוי "על כל קרץ וקרץ", שכן ההבנה המקובלת שלו, כאילו הוא מציין את קרצי האותיות, נובעת אך ורק מהרכבת היסודות הספרותיים ביחידה זו. הסמכת התיאור של ר' עקיבא הדורש את הקוצים אל תיאור הקב"ה הקושר כתרים לאותיות היא המולידה את ההבנה שהקוצים הם סימנים גרפיים, ככתרי האותיות.⁹⁷ אבל מאחר שהביטוי "על כל קרץ וקרץ תילי תילים" אין מקורו בסיפור שלנו אלא במדרש עצמאי על "קנצותיו תלתלים" בשיר השירים, יש לבחון ראשית לכול את משמעו בהקשרו המקורי.

מדרש כזה, בלשון כזאת בדיוק, מופיע בצורה עצמאית במסורת בבליה אחרת,⁹⁸ שמוסריה הם בני אותה תקופה של מוסרי הסיפור שלנו, ובמקום זה קשה להסבירו כאילו הוא מכונן לדרשת קרצי אותיות:

"קוצותיו תלתלים" – אמר רב חסדא אמ' מר עוקבא: מלמד שהיה דורש על כל קוצה וקוצה של תורה תילי תילים של הלכות.⁹⁹

הנושא של הדרשה הוא שלמה המלך, ומה שנאמר עליו דומה מאוד למה שנאמר על ר' עקיבא במנחות. אולם הביטוי "קוצה של תורה" אינו ניתן להתפרש בקלות כקוצי

הרי כל עצמה של התמיהה "מי מעכב על ידך" (כפירושה המקובל) יש לה מקום רק אם מדובר בתוספות שאפשר לוותר עליהן. כך פירש רס"ג גם את קשירת הכתרים בפרקי המלכת האותיות בספר יצירה (פרקים ה-ו, עמ' קל-קלד), אך ספק אם הכוונה המקורית שם לציור גרפי ממש. אצל המחברים בימי הביניים מונחים שונים משמשים בערבוביה, גם בגלל הסיפור שלנו, שבפירושו המקובל מזהה את הקוצים עם הכתרים. על צורתם הקדומה של הקישוטים שעל שעטנ"ז ג"ץ ראה ירדני, שעטנז ג"ץ, עמ' 173-176. על מסורת האותיות המשונות והמקושטות למיניהן בימי הביניים ועל ספר תאגיי ראה צוקר, אותיות משונות; רצאבי, אותיות משונות. "לדרוש על כל קרץ וקרץ", פירוש, על כל כתר וכתר" (ערוך, ערך "קץ 4"; קוהוט, ערוך השלם, ז, עמ' 171).

הפסוק נדרש גם במדרש הארץ-ישראלי בלשון קוצים ותלי תלים (ויקרא רבה [לעיל הערה 91, עמ' תיט-תכג]), אבל על אף דמיון זה שביניהן המסורות הדרשניות רחוקות מאוד זו מזו במשמעותן. בדרשה הארץ-ישראלית התלים הם תלוליות של עפר או תלי חורבות ולא תלים של הלכות, ואין בה שום עניין לפרשנות של הקוצים. כפי שנראה להלן גם הקוצים אינם אותם קוצים בשתי המסורות.

עירובין כא ע"ב, כ"י וטיקן 127 (בכתב היד, כנראה בטעות: "תילי תילים של תילי הלכות", ונמחקה "תילי" השנייה). נוסח קרוב לזה בכ"י אוקספורד 366 ובעדויות אחרות; ראה דקדוקי סופרים, עירובין, עמ' 78, אות ג (בכ"י מינכן 95 חסרות המילים "של תורה", כנראה בניסיון לקרב את הגרסה לנוסח המקובל; בכ"י וטיקן 109: "על כל קוצה וקוצה תילין של הלכות" – אם נוסח מקורי כאן הרי הוא מציג דרשה אחרת, שאין עניינה בדרשות על קוצים אלא רק במספרן העצום של הדרשות: תלים של דרשות כנגד כל שעה ושעה משערות ראשו). הנוסח המוכר "על כל קרץ וקרץ" מופיע בדפוס בלבד. ראה גם לעיל הערה 79 ולהלן הערה 111.

האותיות: צורת היחיד של קוצים אלה צריכה להיות קוץ ולא קוצה,¹⁰⁰ ומלבד זאת קשה לומר עליהם שהם "קוצים של תורה". הביטוי הזה אינו מתאים לחלקי אותיות¹⁰¹ אלא לחלקיה של התורה עצמה, לפרשיות.

באמת השם קוצים ככינוי לפרשיות בתורה מצוי בתלמוד. בעניין אחר העיר אליעזר שמשון רוזנטל על הכינוי קצים לקטעי התורה השומרונית,¹⁰² ואף הפנה למדרש שבתלמוד: "אין מפסיקין בקללות"¹⁰³ – אמר ר' חייא בר גמדא: 'אל תקוץ בתוכחתו' [משלי ג, יא], אל תעשם קוצים קוצים".¹⁰⁴ כלומר אין מחלקים את קריאת הקללות לכמה פרשיות כדי שלא לעשות את התוכחה קטעים קטעים: "קוצין קוצין – פסקים פסקים, לשון קציצה".¹⁰⁵

100. הצורה קוצה מוכרת כשם פרטי של צמח קוצני (למשל משנה שביעית ז, א), אך במשמעות הכללית צורת היחיד היא תמיד קוץ. בצורת הרבים מצאנו פעם אחת קוצות: "המצניע קוצותיו וחוכיותיו" (בבלי בבא קמא ל ע"א, בדפוס ובכל כתבי היד), אבל מובן שאין בזה כדי ללמד על צורת היחיד, ובפרט שצורה זו נוצרה בגרירה אחרי צורת התיבה הבאה. במקבילות של ברייתא זו הלשון כרגיל: "המצניע קוצים וחוכיות" (תוספתא בבא קמא ב, ו [מהדורת ליברמן, עמ' 7]); "המצניע את הקוץ ואת החוכית" (ירושלמי שם ג, ב [ג ע"ג, עמ' 1193 שורה 41]).

101. בשל הקושי הזה תיקנו בהגדות התלמוד את הנוסח: "על כל קוצה וקוצה של כל אות ואות".

102. רוזנטל, לשונות סופרים, עמ' 300–301. צורת היחיד במסורת השומרונית היא קצה. ראה עוד בן-חיים, חיבת מרקה, עמ' 345, הערה 5 לפסקה 276; בן-חיים, הקריאה בתורה, עמ' 41, הערה לפסוק 19; שחאדה, קיצה (תורת לפרופ' משה פלורנטין על ההפניה).

103. פסקה מן המשנה, מגילה ג, ו.

104. ירושלמי מגילה ג, ו (עד ע"ב, עמ' 766 שורות 37–38, ומקבילות: מסכת סופרים יב, א; קהלת רבה ח, ג; דבריים רבה ראה, א). הדרשה מובאת גם בתלמוד הבבלי על משנה זו, בשם אותו חכם: "ואין מפסיקין בקללות אלא אחד קורא את כולן – מנא הני מילי? אמ' ר' חייא בר גמדא אמ' ר' סימא: דאמ' קרא 'מוסר יי בני אל תמאס ואל תקרן בתוכחתו' (מגילה לא ע"ב, כ"י ניריורק, קולומביה X 893 T 141, וכיוצא בזה בכ"י גטינגן 3 ובכ"י מינכן 95; בשאר העדויות חסר סוף הפסוק [כ"י אוקספורד 366, כ"י וטיקן 134 ודפוסים]; וראה רש"י, שם, ד"ה אל תמאס), וככל הנראה גם היא מתכוונת לדרוש את המילה תקרן מלשון קיצרץ. ואפשר שהד לגרסה שלמה של הדרשה בבבלי יש בציטוט שבערוך: "בפרק בני העיר בסוף גמרא ואל תקרן בתוכחתו אל תעשם קוצים קוצים, פירוש, ענין חתיכות. כלומר, אל תחתכם אלא כולן ביחד" (ערך "קץ 5"; קוהוט, ערוך השלם, ז, עמ' 172). הציטוט מוצע כדרך שהערוך נוהג לצטט מן הבבלי; ואם אין כאן חילוף שאירע בגלגולי הציטוט ופרשנותו, ייתכן שבתלמוד שלו, או של המפרש שממנו לקח, הייתה דרשה מלאה כמו בירושלמי.

105. לשון רש"י, שם. לפי המשמעות הפשוטה, וכפי שעולה במפורש מן התקבולת שבפסוק, מובנה של פקץ הוא 'תמאס', כמו "קצתי בחיי" (בר' כז, מו); "וְאֶקֶץ בְּסִי" (וי' כ, כג) – מן השורש קוץ"ן (ראה למשל ריב"ג, ספר השרשים, עמ' 445). אבל הניקוד בונה אותה על דרך הכפולים: פקץ. טשטוש זה בין הגזרות בפעלים האלה עולה גם במקומות אחרים (השווה וְאֶקֶץ בְּסִי [יש' ז, ו], כנראה במשמעות נגזרת של קיצרץ), וכיוצא בזה במסורת השומרונית (ראה בן-חיים, חיבת מרקה, במקום הנזכר לעיל בהערה 102). צורת המילה לפי מסורת הניקוד ממש מזמינה את דרשתו של ר' חייא בר גמדא הקורא אותה כנגזרת מן קצץ. יהא פירוש הצורה המקראית

קוצה וקוצים אלו, שבביטויים "אל תעשם קוצים קוצים" ו"על כל קוצה וקוצה", אין להן אפוא ולא כלום עם הקוצים הדוקרניים מן השורש קוץ. הן גזורות מן השורש קצץ ומקבילות במדויק לקצה ולקצים במסורת השומרונית,¹⁰⁶ ומסתבר שיש לקרוא בהכפלה ובתנועה קצרה: קצה, קצין.¹⁰⁷ קריאה זו, בתנועה u, מתאימה היטב גם לדרשה על קְצוֹתָיו; הגייתה של קצה קרובה מאוד לזו של קְצוֹה,¹⁰⁸ ואולי אף נזדהו בהגייתן בפיו של הדרשן.¹⁰⁹

"קוצה של התורה" משמעה אפוא קטע, פרשה או פסוק של התורה;¹¹⁰ המדרש

- אשר יהא, לענייננו חשוב שהדרשן משתמש במילה קוצים כמילה ידועה בלשונו שלו, משמעה 'קטעים קצוצים'. אפשר שהמילה מופיעה במשמעות זו (לאו דווקא כקטעים של טקסט) גם במקומות אחרים. ראה מאמרו של רב: "עשאה מן הקוצין ומן הנימין ומן הגרדין פסולה" (בבלי סוכה ט ע"א; מנחות מב ע"ב), כלומר עשה את הציצית מפסות האריג המיותרות הנקצצות מן הבגר ("אלו שחותכין מן הבגדים של צמר אחר גמר מלאכתן" [לקח טוב, במדבר, עמ' 226]; וראה אפשטיין, מחקרים, א, עמ' 73, ופירושי הגאונים והראשונים באוצר הגאונים, סוכה, עמ' 14–15, 86). תיאודור מפרש כך גם את המדרש "כל מה שאת רואה קוצי דרכי שלהקב"ה הן, 'הן אלה קצות דרכי' (בראשית רבה יב, א, כ"י וטיקן 60 וכ"י אוקספורד 147; מהדורת תיאודור ואלבק, עמ' 97; ראה פירוש מנחת יהודה שם), כלומר מה שגלוי לעין הוא רק קטעים, פיסות קטנות מדרכי הגדולות של הקב"ה. אפשר שיש בהכנה זו לסייע בפירושו של הביטוי הסתום, שלא נתפרש עד כה כראוי, "קוצי ר' אליעזר וקוצי ר' יהושע" (ויקרא רבה יט, א; מהדורת מרגליות, עמ' תיג).
106. בחילוף התנועות הקצרות i-u, כמו פליה-פליה, שרטה-שרטה – חילוף המתועד גם בין מסורותיה של הלשון העברית; ראה קוטשר, הלשון, עמ' 356–391; קוטשר, מחקרים, עמ' קכה, קלה. על התנועות u ו-i במעמד ההברתי הזה בעברית השומרונית ראה בן-חיים, לשון תורה, עמ' 30.
107. הכתיב בתלמוד אינו מלמד מאומה על הגייתן של המילים (ראה גם לעיל הערה 105), וכאן הצעתי מה שמסתבר על פי הכללים הרגילים.
108. ראה קימרון, דיפונגים, עמ' 268–269.
109. שמא ראוי להזכיר כי בערבית בלורית השער נקראת קצה (قَصَّة); וראה הערת טור-סיני לערך "קְצוֹה" במילון בן-יהודה, עמ' 5863). גיזרונה השנוי במחלוקת של קְצוֹה המקראית איננו מענייננו כאן (ראה מילונים מקראיים).
110. אפשר שהמילה קוצה במשמעות 'קטע מן התורה' מסתתרת גם בסיפור המדרשי על תלונת התורה על שלמה המלך. באחת מגרסותיו מסופר שהאות יו"ד של ירבה (רב, יז, פס' טז, יז) קבלה לפני הקב"ה על שלמה שביטלה, והקב"ה מבטיח לה: "שלמה ואלף כיוצא בו בטלים וקוצה מִמֶּךָ איני מבטל לעולם" (שמות רבה ו, א [מהדורת שניאן, ירושלים ותל-אביב תשמ"ד, עמ' 183]), וכך הגרסה ["קוצא"] גם בקטע הגניזה בקיימברידג' [T-S Cl, 39] – לכאורה קץ של יו"ד, אבל בכל הגרסאות האחרות של הסיפור קטרוגה של האות יו"ד מופיע כמאמר נפרד של ר' יהושע בן לוי, ובר אין הקב"ה עונה לה כלל, ואילו הסיפור עם תשובתו של הקב"ה הוא יחידה ספרותית אחרת, בשם ר' שמעון בן יוחי, ובו התורה היא שקובלת לפני המקום ("עלה ספר משנה תורה ונשטתח לפני הקב"ה"), והוא מבטיח לה: "שלמה ואלף כיוצא בו בטילין ודבר ממך אינו בטל" (ירושלמי סנהדרין ב, ד [כ ע"ג, עמ' 1278 שורות 45–49] ומקבילות: ויקרא רבה יט, ב [מהדורת מרגליות, עמ' תכ-תכא]; שיר השירים רבה ה,

של מר עוקבא על "קוצותיו תלתלים" במסכת עירובין לא ייחס לשלמה המלך דרשות הלכה על קוצי אותיות אלא על קטעים, או פסוקים, בתורה.¹¹¹ כמה פשוט ונכון לומר שעל כל פרשה ופרשה בתורה דורשים תלי תלים של הלכות! הרי זה תיאור הולם של ההווה המדרשית בבתי המדרש של החכמים, ובוודאי אפשר לומר כך גם על ר' עקיבא, הדרשן הגדול, שדרש תלי תלים של הלכות על כל קטע וקטע בתורה.

שאלת פירושו של הסיפור במנחות עולה אפוא מאליה: האם גם בסיפור על ר' עקיבא אפשר להבין שפסוקי התורה הם שפורשו ולא קוצי האותיות? ובמילים אחרות: האם המובן המקורי של הביטוי "על כל קץ וקץ" מלווה אותו גם בהעברתו אל הסיפור על ר' עקיבא, או שמא במבנה הסיפורי הזה הביטוי נושא משמעות חדשה? כזכור, תמונת הפתיחה של הסיפור מורכבת מיסודות שונים; עם זאת חובתנו להניח כי הרכבה זו לא נעשתה כלאחר יד, וכי המספר שדיבק יחד את היסודות השונים התכוון ליצור מבנה סיפורי אחיד בעל מסר ברור. לכאורה, משהעמיד את הקוצים בהקבלה לכתרים כפה המספר – אולי אף האמורא הקדום רב, שהסיפור מובא בשמו – על הקורא את ההבנה שהקוצים שר' עקיבא עתיד לדרוש הם הכתרים שקשר הקב"ה לאותיות בזמן מתן תורה, ובכך הביע רעיון חשוב ועקרוני על מפעלו הדרשני של ר' עקיבא. על פי הבנה זו, מעשה העריכה של הסיפור שלנו הוא דוגמה לתופעת העריכה היוצרת, המשתמשת בחומרים קדומים ומעצבת אותם מחדש, ובדרך זו מעניקה להם משמעויות חדשות ומביעה בעזרתם רעיונות חדשים שלא היו בהם מעיקרם.¹¹²

יא; תנחומא וארא, ה; אגדת בראשית, עו, עמ' 146). נראה שהמדרש המאוחר בשמות רבה ערכב את שני הטקסטים ובנה מהם סיפור אחד על האות יו"ד ותלונתה. במצב זה, כשהקב"ה צריך להרגיע את האות יו"ד (ולא את התורה), באמת מתבקשת התשובה שאפילו קץ לא יעבור ממנה. כפי שראינו, מוטיב זה – שאפילו יו"ד אחת או קץ אחד לא יתבטלו מן התורה – הוא מוטיב קדום, אבל ספק אם זה מה שהיה בסיפור שלפנינו מעיקרו, שכן הצורה קוצה אינה עשויה לציין קץ של אות (ראה לעיל הערה 100). אפשר אפוא שבגרסה המקורית של הסיפור המשפט "קוצה ממך איני מבטל" נאמר בתשובה לתלונת התורה, לא לתלונתה של האות יו"ד, ובמשמעות "דבר מן התורה" כמו בירושלמי, כלומר קטע כלשהו מן התורה. רק בדיעבד, בעריכה שערכבה את קובלנתה של התורה עם קטרוגה של האות יו"ד, הפכה קוצה של תורה לקץ של יו"ד.

111. והשווה: "קוצותיו תלתלים" – אלו פרשיות של תורה, שהן עשויות פסוקות" (אגדת בראשית, פד, עמ' 164). משנתבררה הוראת המילה אפשר להחיל אותה גם על הצורה קץ שבנוסח הדפוס, אם נקרא אותה בחולם חסר: "על כל קץ וקץ" – צורת הזכר של קצה. מעניין לגלות את הביטוי הזה, במשמעו המקורי, בלשונו של חכם בימי הביניים. כך מתאר המאירי את מנהג קריאת ההלל הקדום: "היה מנהגם ששליח צבור קורא מעט מעט ועונין לו הצבור על כל קץ וקץ" (בית הבחירה, ראש השנה, לב ע"ב, עמ' 226) – על כל קטע וקטע!

112. דוגמה לעריכה כזאת בדרשה בבבלי ראה אצל נאה, אומנות הזיכרון, עמ' 570–582.

הקריאה המזהה את הכתרים עם הקוצים מקובלת על כל מי שעסק בסיפור, החל במעבדים הדרשניים בימי הביניים¹¹³ וכלה בחוקרי ימינו,¹¹⁴ ויש שאף למדו ממנו הלכות כתיבת ספרים, על כתריהם וקוציהם.¹¹⁵ ואולם בחינה ביקורתית של הפירוש המקובל הזה מעלה שהוא לוקה בכמה פגמים. כבר עמדנו על אי-ההתאמה הלשונית בפתיחת הסיפור: אם קוץ וכתר חד הם, למה להשתמש במונחים שונים?¹¹⁶ אבל נראה שהצרימה הזאת, שהיא פגם בולט בסיפור לפי הפירוש הזה, לא הפריעה כלל למספר; שהרי יכול היה בנקל להחליק את הסדק ולומר ש'ר' עקיבא עתיד לדרוש הלכות רבות על כל כתר וכתר או כיוצא בזה, כפי שבאמת נעשה בעיבודים מאוחרים.¹¹⁷ הדבר מלמד, לכאורה, שהמספר משתמש בקוצים ובכתרים כמונחים נבדלים ולא כנרדפים.

פגם אחר קשור בלכידות הסיפור. לפי ההבנה המקובלת פתיחת הסיפור ממוקדת בחלקיקים של אותיות התורה ובכוחו המופלא של ר' עקיבא לדרוש אותם, אך התמקדות מיוחדת זו אינה משרתת שום מטרה בסיפור השלם. בהמשך הסיפור משה מבקר בבית מדרשו של ר' עקיבא ומוצא אותו ואת תלמידיו עסוקים בלימוד דרשני של התורה. לאור המיקוד המיוחד שבפתיחה היינו מצפים למצוא את ר' עקיבא דורש לפני תלמידיו דרשות נפלאות על קוצי האותיות,¹¹⁸ אבל למרבה האכזבה

113. לעיבודים מדרשיים ראה להלן הערות 117, 118. פרשנות זו עולה גם מן הכינוי המפורסם של ר' עקיבא – "דורש כתרי אותיות" (ראה להלן הערה 133).

114. למעט הבלין, דרכי לימוד, המפרש את הביטוי "קושר כתרים לאותיות" באופן סימבולי שאינו קשור לציור סימנים גרפיים. הפירוש שיוצע להלן שונה מאוד מזה של הבלין בפירוש הטקסט המילולי, אך יש כמה קווי דמיון ביניהם בהבנת המסר הרעיוני של הסיפור.

115. ראה למשל ספר המנהיג, הלכות תפילין, עמ' תקפז, תריא, תרכא, תרכד.

116. כפי שהוער לעיל (הערה 96), ההבדל בין המונחים איננו בשינוי השם בלבד, אלא הם מציינים דברים שונים.

117. העיבוד הקרוב ביותר לסיפור התלמודי נמצא בגרסה של המעשה הידוע בעשרה הרוגי מלכות: "בשעה שעלה משה למרום מצאו להקב"ה יושב וקושר כתרי אותיות. אמר לפניו: רבנו של עולם, למה אתה כותב כך? אמר לו: חכם אחד עתיד לעמוד בעולמי, ועקיבה שמו, ועתיד לדרוש על כל כתר וכתר של כל אות ואות כמה תלין של הלכות" (כ"י וטיקן 285 בתיקונים קלים; כיוצא בזה כ"י לונדון, כ"י מונטיפיורי 279, כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית 1102 8° וכ"י אוקספורד d. 11; ראה ריג, הרוגי מלכות, עמ' 67). זכר לדבר גם בכינוי של ר' עקיבא "דורש כתרי אותיות" (ראה להלן הערה 133).

118. גם "שיפור" זה של הסיפור נעשה בעיבוד שבמעשה עשרת הרוגי מלכות (לעיל הערה 117). המוטיב של משה הצופה בר' עקיבא ובתורתו מופיע גם באגדה מאוחרת מטיפוס שונה מאוד, שספק אם היא קשורה בקשר גנטי בסיפור שלנו, ובה מפורש שמה צפה בפרגודו של הקב"ה וראה את ר' עקיבא, או את מזלו, כשהוא דורש "כתרי אותיות" (ילקוט שמעוני שמות, קעג [אבכ"ר]), או בנוסח אחר: "על כל תג של כל אות ואות שלש מאות ששים וחמישה טעמי מדרש" (אותיות דר' עקיבא, אות צ [מהדורת ורטהיימר, עמ' שפח; מהדורת קטר, עמ' 41], לפי כ"י מינכן 22).

הלימוד שלהם מתואר באופן סתמי ורגיל, ואין בו שום זכר לדרשות מיוחדות מכל סוג שהוא. לפי הכלל הידוע, אקדח המופיע במערכה הראשונה צפוי לירות במערכה האחרונה; והנה הסיפור שלנו מציג במערכה הראשונה תותח כבד שאינו עושה מאומה בהמשך. למעשה טיבן של הדרשות שנדרשו בבית המדרש של ר' עקיבא אינו מעניין כלל את המספר. בספרו על הביקור של משה בבית המדרש של ר' עקיבא אין עניינו של המספר בסוג דרשה זה או אחר ואף לא בוורטואוזיות הפרשנית של ר' עקיבא, אלא בתהום ההרמנויטית הרובצת בין משה לבין דרשני התורה בעתיד. התהום הזאת נפערת מעצם מעשה המדרש, וכדי להביע זאת אין צורך לספר על דרשות מופלאות. להפך, הפער יודגש יותר אם משה לא יבין אפילו את הדרשות הפשוטות, כפי שבאמת קורה בסיפור.

בצלם של הקשיים הללו, ובמיוחד לאור ההבנה בדבר צורתה המקורית של הדרשה על "קוצותיו תלתלים", מתבקשת בחינה חדשה של פירוש הסיפור – שהרי אם נניח שר' עקיבא לא דרש את כתרי האותיות אלא את פרשיות התורה, כפירוש הביטוי במקורו, הקשיים יפתרו מאליהם. עובדה זו כשלעצמה צריכה לדרכן את הקורא לנסות לפרש את הסיפור מחדש באופן זה. למעלה מזה, נראה שגם נוסח הביטוי המודיע מה עתיד ר' עקיבא לדרוש דוחק בו ללכת בדרך זו. כבר נאמר לעיל שבכתבי היד העיקריים של התלמוד הנוסח אינו "על כל קוץ וקוץ" אלא "על כל קוצין וקוצין".¹¹⁹ נוסח זה קשה מאוד, שכן התבנית הדיסטריוטיבית "על כל דבר ודבר" מחייבת שימוש בצורת יחיד ולא בצורת רבים. ככל שיגעתי לא מצאתי פשר לנוסח זה אלא בהנחה שהוא נולד משיבוש של מילה אחרת או מפתחה מוטעית של קיצור: קוצ' < קוצין. כלומר: ייתכן שהנוסח במנחות היה "על כל קוצה וקוצה", ממש כצורתו בעירובין,¹²⁰ אך הסופרים, שלא הכירו את המילה הנדירה, פתרו את הקיצור כאילו הוא מציין את צורת הרבים הפשוטה. אין להתעלם מן הדוחק שבהסבר הזה – הוא מניח שטעות דומה נפלה בארבעת כתבי היד, או שיש להם אב משותף שנפלה בו טעות כזאת – אך לפי שעה לא מצאתי הסבר טוב ממנו.

אנסה אפוא ללכת בדרך הזאת, ואציע פירוש חדש של הסיפור, הבנוי על פי ההנחה ש"על כל קוץ וקוץ" משמעו "על כל פסוק ופסוק". המכשול הגדול בפני הפירוש הזה הוא הקישור הלוגי, הנראה לכאורה הכרחי, בין הכתרים שהקב"ה קושר לאותיות ובין הקוצים שר' עקיבא עתיד לדרוש. אלא שקשר זה איננו הכרחי באמת. החוליה המחברת את הכתרים לקוצים היא השאלה "מי מעב על ידך". זו נתפרשה, כאילו מאליה, כשאלה על הצורך בכתרים: "מי מכריח אותך לקשור כתרים

119. לעיל הערה 79.

120. לעיל הערה 99.

לאותיות?', או במילים אחרות: 'לשם מה צריך כתרים?'¹²¹ ואם זאת השאלה, התשובה עליה באמת יוצרת זהות: הכתרים נצרכים כי ר' עקיבא עתיד לדרוש קוצים; ומכאן: כתרים=קוצים. אבל אין הכרח לפרש כך את השאלה, הסתומה במקצת, "מי מעכב על ידך". כדי לרענן את המבט על הסיפור שלנו נתבונן בסיפור שלהלן, בפסיקתא דרב כהנא, הדומה לו במבנהו:

ר' אחא בשם ר' יוסי בר' חנינה: בשעה שעלה לשמי מרום שמע קולו של הקב"ה יושב ועוסק בפרשת פרה ואומר הלכה משם אומרה: "ר' אליעזר אומר: עגלה בת שנתה ופרה בת שתיים" [משנה פרה א, א].
אמר משה לפני הקב"ה: רבון העולמים! העליונים והתחתונים ברשותך ואת יושב ואומר הלכה משמו של בשר ודם?
אמ' לו הקב"ה: משה, צדיק אחד עתיד לעמוד בעולמי ועתיד לפתוח בפרשת פרה תחילה, "ר' אליעזר אומ' עגלה בת שנתה ופרה בת שתיים".¹²²

על אף ההבדל באווירה (המתעצם בהמשך הסיפור בבבלי, על סופו של ר' עקיבא) הדמיון המבני המובהק בין הסיפורים ניכר מיד. בשניהם משה עולה למרום ומוצא את הקב"ה עוסק בתורה (בכתיבתה או בלימודה) באופן המעורר את תמיהתו, ובשניהם התשובה על התמיהה היא שמעשהו של הקב"ה קשור בחכם גדול שעתיד ללמוד את התורה בדרך מסוימת.¹²³ תמיהתו של משה בסיפור בפסיקתא ברורה: אין התאמה בין עצמתו של הקב"ה, השולט בעליונים ובתחתונים, ובין מעשיו, שהוא יושב ושונה את פירושיו של בשר ודם לתורה. האם אפשר לפרש באופן דומה גם את התמיהה של משה בסיפור על ר' עקיבא? נראה שכן, שהרי הביטוי "מי מעכב על ידך" משמעו בדיוק כזה – אתה שולט בעולם כולו ואין מי שיאמר לך מה לעשות.¹²⁴ אם כן, אפשר להבין שגם בסיפור במנחות שאלתו של משה איננה שאלה אינפורמטיבית, 'בשביל מה צריך כתרי אותיות', אלא היא תמיהה על מעשה שאינו

121. "מי מעכב על ידך מה שכתבת, שאתה צריך להוסיף עוד עליהם כתרים" (רש"י, מנחות כט ע"ב, ד"ה מי מעכב).

122. פסיקתא דרב כהנא, פרה (מהדורת מנדלבויס, עמ' 73; אני מודה לחברי פרופ' מנחם קיסטר שהפנה את תשומת לבי לסיפור זה). מובא כאן רק החלק המקביל לפתיחת הסיפור על ר' עקיבא.

123. גם המוטיב הבולט ביותר בסיפור במנחות – אייכולתו של משה להבין את פירושיו של ר' עקיבא – מובע בפסיקתא דרב כהנא. ר' אחא, מוסר הסיפור, אומר שם בשורה הסמוכה לסיפור לפניו: "דברים שלא ניגלו למשה בסיני ניגלו לר' עקיב' וחביריו" (שם, עמ' 72; והשווה אבות דר' נתן הנזכר לעיל, הערה 83).

124. השווה למשל לטרוניה של איוב בבבלי בבא בתרא טז ע"א או לטענתו של אברהם בבראשית רבה מט, כה (מהדורת תיאודור ואלבק, עמ' 511), וכמשמעו של הביטוי בהקשרים הלכתיים (למשל תוספתא בבא מציעא ז, יא [מהדורת ליברמן, עמ' 101], וכיוצא בו במקומות רבים).

מתאים לגדולתו של האל: משה תמה על עצם עיסוקו של הקב"ה בכתיבת התורה.¹²⁵ אם זאת היא משמעות התמיהה, גם פירוש התשובה שעליה עשוי להשתנות באופן מהותי. בדרך זו אני מבקש ללכת בפירוש המוצע להלן.

כשעלה משה למרום לקבל את התורה מצא את הקב"ה כשהוא יושב וכותב את התורה, ועומד ממש לפני סיום הכתיבה – נותרו רק עוד כמה עיטורים שצריך להוסיף לכמה אותיות. קשירת הכתרים האלה איננה מעשה מיוחד, ולא היא המעוררת את התמיהה; ביטוי זה רק מציין שהקב"ה עומד ממש לפני סיום כתיבת התורה בשלמותה,¹²⁶ ומכאן ואילך אין לו שום חשיבות בסיפור. הקב"ה, שידוע רגעיו ושותיו, כיוון את מעשיו כחוט השערה וסיים את כתיבת התורה ברגע שמשה בא לקבל אותה.¹²⁷ כשמשה ראה את הקב"ה עסוק בכתיבת התורה הוא תמה על עובדה זו עצמה: מי מעכב על ידך? העליונים והתחתונים ברשותך, ואתה יושב כלכלר וכותב את התורה בידך? הרי מלאכה זו היא מלאכתו של סופר המלך, אין היא יאה למלך עצמו. על כך השיב לו הקב"ה שהוא עושה זאת בגלל החכם הגדול שעתיד לפרש את התורה שבכתב ולהפיק תלים של הלכות מכל פסוק ופסוק שבה, ובשל החיבה הגדולה שמחבב הקב"ה את ר' עקיבא הוא מכין לו את ספר התורה במו ידיו.¹²⁸ ולמעלה מזה, כדי שר' עקיבא יוכל לדרוש תלי תלים של הלכות על כל קטע וקטע בתורה צריך הטקסט להיות בעל סגולה מיוחדת ולקפל בתוכו אין-ספור פירושים. לשם כך אין די בזה שמילותיה של התורה הן דברי אלוהים חיים, אלא גם הכתיבה של כל מילה ומילה באותיותיה, על כתיבן המדויק ובצורתן המדוקדקת, צריכה לצאת מתחת יד הקב"ה בעצמו,¹²⁹ שהרי רק ספר שהוא מכתב אלוהים,

125. ובאמת העיבוד המאוחר של הסיפור (לעיל הערה 117), המציע אותו כפירושו המקובל, משנה את לשון השאלה של משה, ובמקום "מי מעכב על ידך" הוא גורס "למה אתה כותב כך" – התמיהה הגדולה מוחלפת בשאלת ידע פשוטה: 'לשם מה אתה מצייר כתרים על האותיות?', כמתבקש לפי הפירוש הרגיל.

126. בדומה לביטוי האנגלי *Dotting the i's and crossing the t's*.

127. תפקידה של תמונת הפתיחה הזאת בסיפור שלנו בדיוק כתפקידה בפתיחה הדומה בסיפור של ר' יהושע בן לוי בבבלי שבת פט ע"א (לעיל הערה 95). גם שם מטרת התמונה של קשירת הכתרים היא לתאר את בואו של משה למרום בדיוק ברגע שהקב"ה עומד לסיים את כתיבת התורה, ומכאן והלאה אין לכתרי האותיות שום תפקיד בסיפור (השווה פרנקל, סיפור האגדה, עמ' 41).

128. כשם שמחיתבו את ר' אליעזר הוא יושב ושונה את דבריו משמו (פסיקתא דרב כהנא [לעיל הערה 122]). מן ההיבט הזה הסיפור מצטרף לקבוצה של מאמרים המדגישים את התנהגותו החריגה של הקב"ה, שבגלל חיבתו לבניו אין הוא נוהג כמנהג מלכים אלא עושה אתם מלאכה כאילו הוא משרת אותם (הדוגמה הבולטת היא ביציאת מצרים; ראה למשל פסיקתא דרב כהנא בשלח, ח; מהדורת מנדלבוים עמ' 184). בדרכם של מדרשים אלה אפשר לומר כאן: ראה חיבתו של ר' עקיבא, שבנוהג שבעולם מלך קורא וסופר כותב, וכאן מלך מלכי המלכים כותב בידיו בספר.

129. אילו הכתיב הקב"ה את התורה לסופר, למיכאל או לגבריאל, רק המילים הנשמעות, מוצא פי

הכתוב באצבע אלוהים, יכול להיות מקור לשפע הפרשני האין־סופי הזה. לכן יושב הקב"ה בכבודו ובעצמו וכותב את התורה בידיו עד לאחרון פרטיה. מכאן נמשך הסיפור באופן ברור. תמיהתו של משה מלמדת שהוא אינו יכול להבין את הסגולה המופלאה הזאת של התורה בכתבה, והכרה מכאיבה זו התבררה לו במלוא משמעותה כשביקר בבית מדרשו של ר' עקיבא ולא היה יודע מה הם אומרים.

פירוש זה מציע קריאה הרמונית של הסיפור, ללא צרימות וללא פערים. חלקי הסיפור שנתפרשו כאן ממוקדים בעניין אחד – הריבוי המופלג של דרשות ההלכה בדרך הפרשנית שנפרצה על ידי ר' עקיבא. המספר מודע לחידוש הגדול שבדבר ולעובדה שדרך זו ופירושים אלה לא היו ידועים בדורות קודמים; את זאת הוא מביע, בהמחשה חריפה, בסיפור על משה בבית מדרשו של ר' עקיבא. בפתחת הסיפור הוא אף מסביר מה מקורו של השפע הפרשני המתרבה והולך: כשכתב הקב"ה את התורה לפרטיה קיפל בתוכה בלשון מצומצמת תלי תלים של הלכות בכל פסוק ופסוק, ור' עקיבא הוא שמצא את המפתח להוציאן לאור. כמובן שבהסבר זה יש גם הצדקה עקרונית של שיטת המדרש המיוחדת, והמדהימה לעתים, של ר' עקיבא.¹³⁰

משמעו של הביטוי "על כל קרץ וקרץ" (ואולי עדיף: "על כל קרצה וקרצה") בסיפור במנחות הוא בדיוק כמשמעו במקורו, במדרש על "קוצותיו תלתלים" בשרי השירים – על כל קטע וקטע, על כל פסוק ופסוק.¹³¹ המקור היחיד שהציג, לכאורה, את הרעיון שר' עקיבא דרש לא רק את האותיות אלא גם את קוציהן מתפרש עכשיו היטב באופן צנוע יותר, המתאים לתפיסה הרווחת בתלמוד כולו.¹³² ואם כן, המקורות התלמודיים לא דיברו מעולם על דרשות של חלקיקי אותיות ולא ייחסו מפעל פרשני כזה לר' עקיבא. בעולם התלמודי פועלו הדרשני הנועז של ר' עקיבא

ה', היו ראיות לדרשה, אבל המפרט של אותיות הכתיב – החסרות והיתרות – לא היה מן המקור האלוהי אלא רק פרי שגרת הכתיבה של הסופר.

130. רחן־צבי, ר' עקיבה.

131. כפי שהערתי לעיל (הערה 111), גם הצורה קרץ (כנוסח שבכ"י מינכן 95, בדפוסים ובעדויות הראשונים; ראה לעיל הערה 79) עשויה להתפרש יפה במשמעות קטע או פסוק, כצורת הזכר של קצה.

132. מסקנה זו עולה מניתוח הסיפור כשלעצמו, כשהוא מנותק מן הסוגיה שהוא משובץ בה. סוגיית התלמוד הרחבה (מנחות כט ע"א–ע"ב) עוסקת בצורתן הגרפית של האותיות ובעיטוריהן, ולכאורה היה מקום למחשבה שבהקשר הזה הקוצים של "על כל קרץ וקרץ" נתפסו גם הם כחלקים גרפיים של האותיות, וממילא נצטרך להניח שמי שקבע כאן את הסיפור כבר תפס את ר' עקיבא כ"דורש כתרי אותיות" (ראה גם הערה 133). אבל אין בזה שום הכרח, שהרי יש בסיפור יסוד גרפי מובהק העשוי לקשרו לסוגיה הכללית – כתרי האותיות הנקשרים על ידי הקב"ה. קישור זה הוא סיבה מספיקה להביא כאן את הסיפור, בכוונה ללמד כי גם עיטורי האותיות, שהסוגיה דנה בהן, יצאו מתחת ידו של הקב"ה בכבודו ובעצמו. אין אפוא שום הכרח להניח שעורך הסוגיה התכוון גם לומר שהעיטורים הללו נדרשו על ידי ר' עקיבא.

היה תחום בגבולות הלשון, המילה והאות; הוא לא דרש כתרי אותיות, ואף האגדה לא קשרה לראשו כתר כזה. ההשקפה הרווחת על קדושת כתב התורה בצורותיו הגרפיות לפרטיות, אף על פי שהתבססה היטב בקרב החכמים, נתמצתה – בקרב חכמי התלמוד – בהכרה שחסרון קוץ אחד מן הספר פוגם בשלמותו ובקדושתו, אך לא הייתה לה השפעה על פירוש התורה ועל תפיסתם הפרשנית של החכמים. משנשתקע משמעו המקורי של הביטוי המיוחד חזר הסיפור ונתפרש, כאילו מאליו, בדרך המקובלת¹³³ – שעלתה בקנה אחד עם השקפות חדשות על טבעו של כתב התורה ועל מעשה הפרשנות, שרווחו בקרב חוגים ידועים בימי הביניים – וכך נעשה ר' עקיבא "דורש כתרי אותיות". עם ההבנה הזאת הגיעה תפיסת הקדושה של כתב התורה לתכלית גיבושה: הכתב שנחקב ונתקדש בצורתו קיבל ערך עצמי והפך למהות ראשונית הגדושה במשמעות בכל איבריה, קוציה וכתריה.

133. קשה לקבוע מתי התחיל הסיפור להתפרש בדרך זו. אין בידינו פירושים קדומים לרש"י (לעיל הערה 121) ולערך (לעיל הערה 97), אבל הד ברור לפירוש זה עולה מן הכינוי הנפוץ של ר' עקיבא: "דורש כתרי אותיות", שאין לו מקור אחר מחוץ לסיפור שלנו בפירושו המקובל. המקורות הקדומים ביותר המשתמשים בו קשורים במסורת הרווחת על עשרת הרוגי מלכות (ראה אליצור, מגילת תענית, עמ' 204 הערה 32) – באחת הגרסאות הסיפוריות של המעשה ('ואחרי הוציאו ר' עקיבא בן יוסף דורש כתרי אותיות' [מדרש אלה אזכרה, עמ' 67; ריג, הרוגי מלכות, עמ' 66*]), שומנה אינו מחוור, ובפיוטים מימי הביניים (רשימה של פיוטי הרוגי מלכות ראה אצל הברמן, אפרים מבונא, עמ' 243–244, ואצל ולנר, הרוגי מלכות, עמ' 177–392, ובקטלוג המוכן במפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה על שם עזרא פליישר [אני מודה לפרופ' שולמית אליצור ולד"ר שרה כהן על עזרתן בשימוש באוצרות המפעל]). הפייטן הידוע הקדום ביותר המייחס לר' עקיבא דרשת כתרים הוא ר' יוסף בן אביתור ("וכנסרך ר' עקיבא דורש כתרי אצולה" [אאלרץ הגות, אות י; ולנר, שם, עמ' 222]). בצורות שונות, בעיקר בצורה הנפוצה "דורש כתרי אותיות", מופיע הכינוי בפיוטים נוספים (מפורסמת הסליחה "אלה אזכרה"), ואחריהם בחיבורים רבים מספור עד לימינו. לכאורה נמצא הכינוי הזה כבר בפיוט מן הטיפוס הקדם-קלאסי, בקינה "אז בשביינו" (ראה הברמן, פיוטים, עמ' 57–59; שפיער, קינה), אלא שבכתבי היד של הפיוט שתי נוסחאות – לצד "דורש כתרי אותיות" (למשל בשלושה כתבי היד המועתקים ב"מאגרים" של מפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית) מופיע הנוסח "דורש אותיות" (בקטע מן הגניזה [קיימברידג' T-S H 10, 105; הברמן, פיוטים, עמ' 58, הערה לשורה יב], בכ"י טיבינגן [ספריית המדינה, MS. Or. quart. 985; שפיער, שם, עמ' נ] ובתכלאל, נג ע"ב [אני מודה לד"ר אופיר מינץ-מנור שהפנה את תשומת לבי לנוסחאות אלה]); רשימות של העדויות לפיוט במדור "מקורות" ב"מאגרים" של מפעל המילון ההיסטורי ובקטלוג המפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה. מעדויות כתבי היד כשלעצמן אין להכריע איזהו הנוסח המקורי, אבל סביר יותר לשער מעבר מן "דורש אותיות", שאינו ידוע ממקור אחר, אל "דורש כתרי אותיות" המפורסם מאשר מעבר בכיוון ההפוך. לזה מצטרף שיקול נוסף: "יחוס דרשת כתרי אותיות לר' עקיבא קשור בהכרח בסיפור הבבלי, וקשה להניח השפעה של הבבלי על פייטן ארץ-ישראלי בתקופה כה קדומה. לעומת זאת הכינוי "דורש אותיות" אינו תלוי כלל בסיפור הבבלי אלא הוא תיאור טבעי של דרכו הידועה של ר' עקיבא במדרש. אין אפוא עדות ברורה לכינוי "דורש כתרי אותיות" – ולפיכך גם לא לפירוש המקובל – קודם למה העשירית.

הקיצורים הביבליוגרפיים

- אברמסון, גנזי מצרים = ש' אברמסון, "הלכות ספר תורה ('גנזי מצרים')", סיני צה (תשמ"ד), עמ' קצז-רח; קה (תש"ן), עמ' ריב-ריט
- אגדת בראשית = אגדת בראשית, מהדורת ש' בובר, קרקוב תרס"ג
- אדלר, גנזי מצרים = א"נ אדלר, גנזי מצרים: הלכות ספר תורה, אוקספורד 1897
- אוצר הגאונים, סוכה = ב"מ לוין, אוצר הגאונים: תשובות גאוני בבל ופירושיהם על פי סדר התלמוד, ו, חלק ב: מסכת סוכה, ירושלים תרצ"ד
- אורלינסקי, הקספלה = H. M. Orlinsky, "The Columnar Order of the Hexapla", *Jewish Quarterly Review* 27 (1936), pp. 137-149
- אותיות דר' עקיבא = אותיות דר' עקיבא נוסח א, בתוך ש"א ורטהיימר, בתי מדרשות, ב, ירושלים תש"ם, עמ' שמג-שצה; א' קטור, אותיות דרבי עקיבא (נוסח א-ב): מהותו של מדרש זה, מגמתו, רעיונותיו וקשריו עם זרמים שונים ביהדות ובנצרות, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ה, נספח ב
- אידל, קבלה ופרשנות = M. Idel, *Absorbing Perfections: Kabbalah and Interpretation*, New Haven 2002
- אליצור, מגילת תענית = ש' אליצור, למה צמנו? - מגילת תענית בתרא ורשימות צומות הקרובות לה, ירושלים תשס"ז
- אפשטיין, מבוא = י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח
- אפשטיין, מחקרים = י"נ אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, א-ב, ירושלים תשמ"ד-תשמ"ח
- בית הבחירה = ר' מנחם בן שלמה המאירי, בית הבחירה על מסכת מגילה, מהדורת מ' הרשור, ירושלים תשכ"ח; הנ"ל, בית הבחירה על מסכת ראש השנה, מהדורת א' סופר, ירושלים תשכ"ט
- בכר, תנאים = ב"ז בכר, אגדות התנאים, א, חלק ב, תרגם א"ז רבינוביץ, יפו תרפ"א
- בלאו, כתבי הקודש = L. Blau, *Zur Einleitung in die heilige Schrift*, Budapest 1894
- בן-חיים, הקריאה בתורה = ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, ג, ספר ראשון: הקריאה בתורה, ירושלים תשכ"א
- בן-חיים, לשון תורה = ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, ה: לשון תורה, ירושלים תשל"ז
- בן-חיים, מסורת = ז' בן-חיים, "מסורת השומרונים וזיקתה למסורת הלשון של מגילות ים המלח וללשון חז"ל", לשוננו כב (תשי"ח), עמ' 223-245
- בן-חיים, תיבת מרקה = ז' בן-חיים, תיבת מרקה והיא אסופת מדרשים שומרונים, ירושלים תשמ"ח

בר־אשר, פרקים = מ' בר־אשר, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה (עדה ולשון, ו), ירושלים תש"ם

בר־אשר, קמע = מ' בר־אשר, "הפסוק 'שמע ישראל' בתעתיק ליוונית בקמע קדום", אקדם 36 (סיוון תשס"ח), עמ' 3, 6-7

N. Brüll, "Levy, Neuhebräisches und chaldäisches = ביקורת" (Review), *Jahrbücher für jüdische Geschichte und Literatur* 4 (1878), pp. 106-119

בר־כוכבא, פורים = ב' בר־כוכבא, "חג הפורים בימי הבית השני ומגילת אסתר ב'אסיה", סיני קכא (תשנ"ח), עמ' לו-פה

M. Ginsburger, "La Transcription de l'ancien Testament = תעתיק" en caractères grecs", *Revue des études juives* 87-88 (1929), pp. 40-42, 184-186

J. C. Greenfield, "Aramaic in the Achaemenian Empire", = גרינפלד, ארמית, *The Cambridge History of Iran*, 2, ed. A. J. Arberry, Cambridge 1985, pp. 698-723

גרינץ, עברית = י"מ גרינץ, "עברית כלשון הספר והדיבור בימי בית שני האחרונים (לפי מקורות שביוונית)", אשכולות ג (תשי"ט), עמ' 125-144

דקדוקי סופרים = רנ"נ רבינוביץ, דקדוקי סופרים, מינכן תרכ"ח-תרנ"ז
J. Derenbourg, "Sepher Taghin: Liber Coronularum" = דרנבורג, תגין (Review), *Journal asiatique* 32, series 6, vol. 9 (1867), pp. 242-251

הבלין, דרכי לימוד = ש"ז הבלין, "להבנת יסודות דרכי הלימוד של חז"ל", מחקרים בהלכה ובמחשבת ישראל מוגשים לכבוד הרב פרופ' מנחם עמנואל רקמן בהגיעו לגבורות, בעריכת מ' בר, רמת-גן תשנ"ד, עמ' 73-89

הברמן, אפרים מבונא = א"מ הברמן, "פיוטי ר' אפרים ב"ר יעקב מבונא", ידיעות המכון לחקר השירה והפיוט ז (תשי"ח), עמ' 215-296

הברמן, פיוטים = א"מ הברמן, "פיוטים עתיקים", תרכ"ץ יד (תש"ג), עמ' 53-69

הגדות התלמוד = הגדות התלמוד, קושטא רע"א
Hippolytus, "The Refutation of All Heresies", = היפוליטוס, הכחשת הכפירות, *Ante-Nicene Fathers*, 5, ed. A. Roberts and J. Donaldson, Buffalo 1886, pp. 9-162

J. Halévy, "L'origine de la transcription du texte hébreu en caractères grecs dans les hexaples d'Origène", *Journal asiatique* 17 (1901), pp. 335-341

F. Wutz, *Die Transkriptionen von der Septuaginta bis zu Hieronymus*, Stuttgart 1933

F. Wutz, "Die urschprüngliche Septuaginta", = תרגום השבעים
Theologische Blätter 2 (1923), pp. 111–116

וייס, תפיסת האותיות = צ' וייס, "תפיסת האותיות בחיבור השומרוני 'תיבת מרקה'
 ומקבילותיה בספרות חז"ל ובספר יצירה", מדעי היהדות מג (תשס"ה–תשס"ו),
 עמ' 89–129

ולנר, הרוגי מלכות = א' ולנר, עשרת הרוגי מלכות בפיוט ובמדרש, ירושלים תשס"ה
 זוסמן, תורה שבעל פה = י' זוסמן, "תורה שבעל פה" פשוטה כמשמעה: כוחו של
 קוצו של יו"ד", מחקרי תלמוד, ג: קובץ מחקרים בתלמוד ובתחומים גובלים
 מוקדש לזכרו של פרופ' אפרים א' אורבך, בעריכת י' זוסמן וד' רוזנטל, ירושלים
 תשס"ה, עמ' 209–384

זליגמן, מחקרים = י"א זליגמן, מחקרים בספרות המקרא, בעריכת א' הורביץ
 ואחרים, ירושלים תשנ"ב

חידושי הריטב"א = ר' יום טוב בן אברהם אשכילי, חידושי הריטב"א, מסכת מגילה,
 מהדורת י"מ שטרן, ירושלים תשל"ו
 חידושי הרשב"א = ר' שלמה בן אדרת, חידושי הרשב"א, מסכת מגילה, מהדורת
 ח"ז דימיטרובסקי, ירושלים תשמ"א

טור-סיני, הלשון = נ"ה טור-סיני, הלשון והספר, א: הלשון, ירושלים תשי"ד
 טיסקן, קודקסים עבריים = M. O. G. Tytchen, *Tentamen de variis codicum*
Hebraicorum Veteris Testamenti mss. Generibus, Rostock 1772

ירדני, שעטנז גץ = ע' ירדני, "שעטנז ג"ץ ופרשות פתוחות וסתומות בקטע חדש
 של ספר בראשית מן הגניזה", דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות,
 חטיבה ד, חלק א, ירושלים תש"ן, עמ' 173–180

כהנא, מדרשי ההלכה = M. I. Kahana, "The Halakhic Midrashim", *The*
Literature of the Sages, 2, ed. S. Safrai et al. (Compendia Rerum
 Iudaicarum ad Novum Testamentum, 3b), Assen 2006, pp. 3–105

לואיס וגיבסון, לקציונר = A. S. Lewis and M. D. Gibson, *Palestinian Syriac*
Lectionary of the Gospels, London 1899

לוי, מילון = J. Levy, *Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim*, 1,
 Berlin–Viena 1924

ליברמן, הירושלמי כפשוטו = ש' ליברמן, הירושלמי כפשוטו, ירושלים תרצ"ה
 ליברמן, יוונית = ש' ליברמן, יוונית ויוונית בארץ-ישראל: מחקרים באורחות-חיים
 בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תשכ"ג
 ליברמן, מחקרים = ש' ליברמן, מחקרים בתורת ארץ ישראל, בעריכת ד' רוזנטל,
 ירושלים תשנ"א

לעף, מוצרים גרפיים = L. Löw, *Graphische Requisiten und Erzeugnisse bei*
den Juden, 2, Leipzig 1871

לקח טוב = ר' טוביה בר' אליעזר, מדרש לקח טוב: בראשית-שמות, מהדורת ש' בובר, וילנה תר"ם; ויקרא-דברים, מהדורת א"מ פאדווא, וילנה תרמ"ד
 מדרש אלה אזכרה = מדרש אלה אזכרה, בתוך א' ילינק, בית המדרש, חדר שני,
 ירושלים תרצ"ח, עמ' 64-72

מוסקוביץ, ברייתות = ל' מוסקוביץ, "עוד על הבריות החסרות בירושלמי",
Proceedings of the American Academy for Jewish Research 61 (1995)
 החלק העברי, עמ' 1-21

נאה, אומנות הזיכרון = ש' נאה, "אומנות הזיכרון, מבנים של זיכרון ותבניות של
 טקסט בספרות חז"ל", מחקרי תלמוד, ג: קובץ מחקרים בתלמוד ובתחומים
 גובלים מוקדש לזכרו של פרופ' אפרים א' אורבך, בעריכת י' זוסמן וד' רוזנטל,
 ירושלים תשס"ה, עמ' 543-589

נאה, איגרת = ש' נאה, "קריינא דאיגרתא: הערות לדיפלומטיקה התלמודית", שערי
 לשון: מחקרים בלשון העברית בארמית ובלשונות היהודים מוגשים למשה
 בראשר, ב, בעריכת א' ממן, ש' פסברג וי' בריאר, ירושלים תשס"ח, עמ'
 228-255

נאה, כתב התורה א = ש' נאה, "על כתב התורה בדברי חז"ל (א): המסורת על
 החלפת הכתב בידי עזרא", לשוננו ע (תשס"ח), עמ' 125-143
 נאה, מסורת = ש' נאה, "אין אם למסורת, או: האם דרשו התנאים את כתיב התורה
 שלא כקריאתו המקובלת?", תרביץ סא (תשנ"ב), עמ' 401-448
 נוה, אלפבית = י' נוה, ראשית תולדותיו של האלפבית, ירושלים תשמ"ט

נילנדר, כתב אשורי = C. Nylander, "ΑΣΣΥΡΙΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ: Remarks on
 the 21st 'Letter of Themistokles'", *Opuscula Atheniensia* 8 (1968), pp.
 119-136

נימס ושטיינר, תעתיק דמוטי = C. F. Nims and R. C. Steiner, "A Paganized
 Version of Psalm 20:2-6 from the Aramaic Text in Demotic Script",
Journal of the American Oriental Society 103 (1983), pp. 261-274

סטורטוונט, מבטא היוונית = E. H. Sturtevant, *The Pronunciation of Greek
 and Latin*², Groningen 1968

ספר המנהיג = ר' אברהם בר' נתן הירחי, ספר המנהיג, מהדורת י' רפאל, ירושלים
 תשל"ח

ספר יצירה = ספר יצירה [כתאב אלמבאדי] עם פירוש רס"ג, מהדורת י' קאפח,
 ירושלים תשל"ב

ספר ניר = ר' מאיר מארים, ספר ניר, סדר מועד, וילנא תר"ן
 פרידמן, תוספתא עתיקתא = ש"י פרידמן, "תוספתא עתיקתא: ליחס מקבילות
 המשנה והתוספתא [א] - כל כתבי הקדש (שבת טז, א)", תרביץ סב (תשנ"ג),
 עמ' 313-338

J. Friedrich, "ΑΣΣΥΡΙΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ", *Aus Antike und Orient: Festschrift Wilhelm Schubart zum 75 Geburtstag*, ed. S.

Morenz, Leipzig 1950, pp. 48–53

J. Price and S. Naeh, "On the Margins of Culture: = תעתיקים, The Practice of Transliteration in the Ancient World", *From Hellenism to Islam: Cultural and Linguistic Change in the Roman Near East*, ed.

H. Cotton et al., Cambridge 2008, pp. 255–285

פרנקל, דרכי המשנה = ז' פרנקל, דרכי המשנה, ורשה תרפ"ג

פרנקל, סיפור האגדה = י' פרנקל, סיפור האגדה – אחדות של תוכן וצורה: קובץ מחקרים, תל-אביב תשס"א

צוקר, אותיות משונות = מ' צוקר, "האותיות המשונות, כגון הלפופות והעקומות", על ספרים ואנשים 12 (אייר תשנ"ז), עמ' 5–12

קוהוט, ערוך השלם = ח"י קוהוט, ערוך השלם, א-ח, ניוירוק תשט"ו

קוטשר, הלשון = י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט

קוטשר, מחקרים = י' קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, בעריכת ז' בן-חיים ואחרים, ירושלים תשל"ז

קוק, ראש מילין = א"י הכהן קוק, ראש מילין: רשמי מחשבה למדרש האותיות, התגין, הנקודות והטעמים, לונדון תרע"ז

קימרון, דיפתונגים = א' קימרון, "על דיפתונגים והגיי מעבר במגילות מדבר יהודה", מחקרים בלשון ב-ג (ספר היוכל לאבא בנדויד; תשמ"ז), עמ' 259–278

S. Krauss, *Griechische und lateinische Lehnwörter = מילים שאולות im Talmud, Midrasch und Targum*, 2, Berlin 1899

קרית ספר = ר' מנחם בן שלמה המאירי, קרית ספר, חלק א, מהדורת מ' הרשור, ירושלים תשט"ז

B. Rapp, *Rabbinische Liebe: Untersuchungen zur = שיר השירים Deutung der Liebe des Hohenliedes auf das Studium der Tora in Midrasch Shir haShirim Rabba*, Ph.D thesis, The Catholic Theological University of Utrecht, 2003

רבין, שפות שמיות = ח' רבין, שפות שמיות, ירושלים תשנ"ג

רבינוביץ, תורת א"י = ז"ו רבינוביץ, שערי תורת ארץ ישראל, ירושלים ת"ש

רוזנטל, לשונות סופרים = א"ש רוזנטל, "לשונות סופרים", יובל שי: מאמרים לכבוד שמואל יוסף עגנון בהגיעו לשיבה ביום ט' באב תשי"ח, בעריכת ב' קורצווייל, רמת-גן תשי"ח, עמ' 293–324

רוזנטל, מסורת הלכה = א"ש רוזנטל, "מסורת-הלכה וחידושי-הלכות במשנת חכמים", תרביץ סג (תשנ"ד), עמ' 321–374

רוזן-צבי, ר' עקיבה = י' רוזן-צבי, "מי יגלה עפר מעיניך": משנת סוטה פרק ה ומדרשו של ר' עקיבה", תרכ"ץ עה (תשס"ו), עמ' 95–127
ריב"ג, ספר השרשים = ר' יונה אבן ג'נאח, ספר השרשים, בתרגום יהודה בן תיבון, מהדורת ב"ז בכר, ברלין תרנ"ו

ריג, הרוגי מלכות = G. Reeg, *Die Geschichte von den Zehn Märtyrern: Synoptische Edition mit Uebersetzung und Einleitung*, Tübingen 1985
ריינולדס ווילסון, סופרים וחוקרים = L. D. Reynolds and N. G. Wilson, *Scribes and Scholars*², Oxford 1974

רמב"ם, פירוש המשנה = ר' משה בן מימון, פירוש המשנה, סדר מועד, מהדורת י' קאפח, ירושלים תשכ"ב
רמב"ן, פירוש התורה = ר' משה בן נחמן, פירוש התורה, מהדורת ח"ד שעוועל, ירושלים תשי"ט

רצאבי, אותיות משונות = י' רצאבי, "האותיות המשונות בתורה: מסורת מהקדמונים על כתיבה מיוחדת לאותיות מסוימות בתורה", בתוך מ"מ כשר, חומש תורה שלמה, כט, ירושלים תשנ"ב, עמ' 75–234

שדה יהושע = ר' יהושע בנבנשתי, שדה יהושע, סדר מועד, קושטא תק"ט
שו"ת הרדב"ז = ר' דוד בן זמרא, שו"ת הרדב"ז, ג, ורשה תרמ"ב
שחאדה, קיצה = H. Shehadeh, "Qışṣah", *A Companion to Samaritan Studies*, ed. A. D. Crown et al., Tübingen 1993, p. 197

שטיינר, כתב אשורי = R. Steiner, "Why the Aramaic Script Was Called 'Assyrian' in Hebrew, Greek and Demotic", *Orientalia* 62 (1993), pp. 80–82

שמיט, כתב אשורי = R. Schmitt, "Assyria grammata und ähnliche: Was wussten die Griechen von Keilschrift und Keilinschrift?", *Zum Umgang mit fremden Sprachen in der griechisch-römischen Antike*, ed. C. Werner et al., Stuttgart 1992, pp. 21–35

שפייער, קינה = ש' שפייער, "הקינה 'אז בשבינו'", סיני סג (תשנ"ח), עמ' נ–נה
תוספתא כפשוטה = ש' ליכרמן, תוספתא כפשוטה: ביאור ארוך לתוספתא, סדר מועד (=כרכים ג–ה), ניריורק תשכ"ב

תכלאל = ספר התכלאל: סדור תפלה קדמון כמנהג יהודי תימן עפ"י כת"י תכלאל כמ"ו יחיא יחיא אלבשירי ותכלאלים אחרים קדמונים, מהדורת י' חבארה, ירושלים תשכ"ד

תשובות הרמב"ם = תשובות הרמב"ם, מהדורת י' בלאו, ב, ירושלים תש"ך

“סבורה היא לעולם”: גלגוליה של צורה נשכחת

נקודת המוצא של דיוננו בדרשה מבראשית רבה ובכעיות הנוסח שלה. הפסוק העומד בבסיס הדרשה עוסק באירועים שהתרחשו מיד לאחר השלכתו של יוסף לבור על ידי אחיו: “וישבו לאכל לחם וישאו עיניהם ויראו והנה ארחת ישמעאלים באה מגלעד וגמליהם נשאים נכאת וצרי וְלֹט הולכים להוריד מצרימה” (בר' לז, כה). זוהי לשון הדרשה על פי נוסח הפנים של מהדורת תיאודור-אלבק:

“וישבו לאכל לחם” אמר ר' אחוא בר' זעירא עבירתן שלשבטים זכורה לעולם

“וישבו לאכל לחם” מאכיל לחם לכל באי העולם (ב"ר פד, יז [עמ' 1020]).

“עבירתן שלשבטים” היא כמובן מכירתו של יוסף המתוארת בפסוקים הבאים. אולם מה דורש בה ר' אחוא בר' זעירא?

נוסח הפנים במהדורה – “זכורה לעולם” – מבוסס על הגהה בין השיטין בכ"י לונדון של בראשית רבה. בגוף כתב היד כתוב: “שכירת [ושמא: שבירת] לעולם” – נוסח חסר פשר, והמילה “זכורה” נתלתה מעל השורה ביד אחרת. עוד ארבעה כתבי יד של המדרש¹ גורסים “זכורה”, וזו גם גרסתו של בעל ילקוט שמעוני. שלושה כתבי יד אחרים גורסים “זכות לעולם”,² וכ"י נוסף גורס “זכותה לעולם”,³ שהיא גם גרסת בעל ילקוט תלמוד תורה. מעניין ביותר הוא נוסח הדרשה בדפוס הראשון

* ראשיתו של מאמר זה בעבודה שנכתבה במסגרת סמינריון של פרופ' מנחם קיסטר על בראשית רבה. אני מודה לפרופ' קיסטר על שזירז אותי לכתוב את הדברים ואף העיר הערות חשובות (הערותיו משוקעות במאמר).

1. כתבי היד לונדון 341, שטוטגרט – הספרייה הלאומית COD. OR. QU 32, מינכן 97 ופרז 149. בכ"י פירקוביץ' 241 חל כנראה דילוג מחמת הדומות, והחלק הראשון של הדרשה נשמט.

2. על כתב יד זה, שלא נכלל במהדורת תיאודור-אלבק, ראה כהנא, גנזי מדרש, עמ' סא.
3. כתבי היד אוקספורד 147 ואוקספורד 2335, המסומנים במהדורה באות א, וכתב יד הנמצא בבית הספרים הלאומי וסימנו Ms. Heb. 24°5977. כתב יד זה לא נכלל בחילופי הנוסחאות של מהדורת תיאודור-אלבק. תיאור שלו נמצא אצל שנאן, שמות רבה, עמ' 25. עוד על הגרסה “זכות” ראה להלן.

3. כ"י בית המדרש לרבנים 1672.

(קושטא רע"ב), ובעקבותיו בכל דפוסי המדרש, המכיל למעשה כפל גרסה: "זכורה היא להם לעולם תקוה היא לעולם".⁴

הנוסח הנפוץ – "זכורה" – עמד לפני רוב מפרשי המדרש, והם נדחקו בפירושו והציעו הצעות שונות – מקצתם הגיהו את הנוסח הקיים ומקצתם פירשו את ההקשר על פי המקבילות, בלי לתת פירוש מספק למילה "זכורה" בהקשרה כאן.⁵ בעל יפה תואר⁶ פירש: "זכורה היא לעולם ולא ימחה כי אחרי שמכרו את אחיהם ישבו לאכל לחם". פרשנות זו משתקפת כבר בנוסח ימי-ביניים של סיפור עשרת הרוגי מלכות, הפותח בציטוט של הדרשה שלנו:

"וימכרו את יוסף" אמר ר' אחא בר זעירא עברתן של שבטי' זכורה לעולם הה"ד "בלע ה' ולא חמל את כל נאות יעקב" [איכה ב, ב] כל שומרי נאותיו של יעקב כגון ר' ישמעאל ורבן שמעון בן גמליאל ור' עקיבא ור' יהודה בן בבא ור' חנניא בן תרדיון ור' ישבב הסופר ור' חוצפית התורגמן ור' יהודה הנחתום ור' אלעזר בן דמא ור' אלעזר בן שמוע אלו עשרה נהרגו על שמכרו השבטי' יוסף אחיהם.⁷

על פי נוסח זה, עברתם של השבטים זכורה לישראל לעולם, ושנים רבות אחרי מכירתו של יוסף בא הקיסר להיפרע מהם עליה, בהתאם למסורת התולה את הריגת עשרת החכמים בחטא מכירתו של יוסף.⁸

למרות שכיחותה של הגרסה "זכורה", ועל אף הסמך לגרסה זו במדרש המאוחר, נראה שאין זו הגרסה המקורית. אמנם היא עשויה, כפי שראינו, ליצור טיעון בעל משמעות רעיונית עמוקה, אך אין היא יכולה להסביר את הקשר לפסוק – "וישבו לאכל לחם". מדוע נתלה בפסוק זה דווקא עניין הזכירה לדורות? יתר על כן, המשך

4. נוסח דומה נמצא בפירוש בראשית רבה המיוחס לרש"י (על הפירוש הזה ראה פרנקל, מדרש, ג, עמ' 904–909): "זכורה לעולם תקנה לעולם". וראה על כך להלן.

5. בעל מתנות כהונה פירש: "זכורה ופקידה טובה", וקשר זאת ל"תקוה" (כנוסח הדפוסים) – "שעל ידי מכירה זו ירד למצרים והציל כל העולם בבר ולחם". המהרז"ו, ר' זאב וולף איינהוין, מפרש שכאשר ישבו האחים לאכול לחם כבר הצטערו על מכירתו של יוסף, והקב"ה זכר להם צער זה לטובה. הדר"ל, ר' דוד לוריא, הגיה "זכות" כגרסת הפסיקתא (ראה להלן).

6. ר' שמואל יפה אשכנזי. על פרשן זה ראה פרנקל, מדרש, ג, עמ' 915–922.

7. נוסח זה, המבוסס על כ"י מילנו (ספריית האמברוויאנה N216 SUP [קטלוג ברנהיימר, מס' 64]), התפרסם על ידי מיכל אורון (אורון, הרוגי מלכות). אורון כותבת כי נוסח כתב יד זה (ועוד שני כתבי יד הקרובים לו בנוסחם) מגלה זיקה מרובה אל קטעים של סיפור עשרת הרוגי מלכות המופיעים בהיכלות רבתי. מאוחר יותר פרסם גוטפריד ריג את המהדורה הסינופטית למדרש עשרת הרוגי מלכות וכלל את כתבי היד הללו בגרסה III (ריג, הרוגי מלכות, עמ' 4*).

8. על המוטיב הזה עיין אורבך, חז"ל, עמ' 462–464; דן, הרוגי מלכות.

הדרשה על הפסוק אכן עוסק בלחם שהאכיל יוסף לכל באי העולם, ומדוע תחרוג הדרשה שלנו מנושא זה?⁹

ואכן בעדי הנוסח הטובים של בראשית רבה נמצאת גרסה שונה. בכ"י וטיקן 30, המעולה שבכתבי היד של המדרש, אמנם כתוב "זכורה" (וכך נרשם בחילופי הנוסחאות של המהדורה), אולם בעיון מדוקדק בצילום כתב היד נראה כי האות זי"ן נכתבה על המחק, ובמקור היה כתוב "סכורה" או "סבורה".¹⁰ כ"י וטיקן 60, אשר לא היה ידוע לתיאודור ולאלבק, גורס "סבורה היא לעולם" ללא כל הגהה.

מה פירוש נוסח זה? נראה שיש לפרש את הצורה סבורה כגזורה מהשורש הארמי (המרובע) סוב"ר, המצוי בכל להגי הארמית המאוחרת, והוראתו – 'לשאת', 'לסבול', 'לכלכל', 'לפרנס'. מוצאו של שורש זה בארמית הוא בשורש סב"ל המצוי בתעודות מיב, שעניינו תמיכה ופרנסה, במיוחד בעת זקנה.¹¹ סוב"ר משמש בתרגומי המקרא הארמיים כתרגום לשורשים העבריים נש"א וכלכ"ל.¹² בארמית הבבלית הוא נשתמר רק בנוסח הכתובה שבספרות הגאונים.¹³ בארמית השומרנית נוספה לו גם המשמעות של סליחה ונשיאת עוון.¹⁴ בסורית אנו מוצאים את השורש סיב"ר, המקביל לחלוטין בשימושו לסוב"ר שבלהגי הארמית האחרים.¹⁵

9. עניין הזכירה לדורות ועשרת הרוגי מלכות אכן נמצא בתוספת מאוחרת בשלושה כתבי יד של בראשית רבה (פרז 149, מינכן 97 ובית המדרש לרבנים 1672 [בגיליון]), אולם תוספת זו נוספה לא בדרשה שאנו עוסקים בה אלא בדרשה הקודמת, המעמדת בפירוש את מעשיהם של האחים עם דין גונב נפש מאחיו, ושם באמת היא המתאימה ביותר. כך למשל גורס כ"י מינכן 97: "[...] כתי' כי ימצא איש גונב נפש מאחיו אתם גונבים את אחיכם חייכם אני אגרה ואפרע מן המשובחים שבכם מיושבי לשכת הגזית עשרה להריגה כתי' ונמצא בידו מות יומת אתם מכתם אותו לישמעלים חייכם עתיד ישמעל בניכם לגבות בשבילו שעל דבר זה נגזר על ר' ישמעל להריגה ועל עשרה חבריו הרוגי אספייאנוס קיסר".

10. במאגר המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית תעתקו את נוסחו של כ"י וטיקן 30 (זי"ן) כ"ורה", ולפי זה נראה שטעו ורשמו את הכ"ף כאות הכתובה על המחק, ולא היא. בכל מקרה הצורה נרשמה שם תחת השורש זכ"ר.

11. ראה למשל פורטן וירדני, תעודות, ב, עמ' 86 [3.10] [קרלינג 9], שורה 17). והשווה אל לשון הפסוק "וְלִכְלֹכַל אֶת שִׁבְתָּךְ" (רות ד, טו). בארמית המקרא אנו מוצאים את הצורה הקשה מְסוּבְּלִין (עז' ו, ג); ייתכן שנגזרה מהשורש הזה. השורש סב"ל נמצא כמובן גם בעברית המקרא, בהוראת נשיאה.

12. יסטרוב, מילון, ערך "סְבַר II", עמ' 952; סוקולוף, מילון [ארמית א"], ערך "סובר", עמ' 369. סוקולוף, מילון [ארמית בבלי], ערך "סובר#2", עמ' 791.

13. בן-חיים, עואנש"ש, ג, ס"ב, עמ' 57 (במשמעות הרגילה), 206 (במשמעות הנוספת); טל, מילון, ערך "סבר", עמ' 562. והשווה אל הכתוב בישעיהו נג, יא: "וְיַעֲזֹנְתֶם הוּא יִסְבֹּל".

14. ברקלמן, מילון, עמ' 457. מנחם קיסטר הציע לראות בצורה העברית יסבלו (ביו"ד!), שנמצאה בקטע מקומראן, מקבילה של הצורה הסורית (קיסטר, מילים, עמ' 27–29; ושם נזכרת ספרות נוספת על שורש זה בעברית ובארמית).

אם הגיזרון נכון הוא, תהיה הוראתה של המילה סבורה¹⁶ כאן 'כלכלה', 'פרנסה'. פירוש הדרשה הוא אפוא: בזכות עברתם של שבטים – מכירת יוסף – זכה העולם לפרנסה במשך שבע שנות הרעב. המשך הדרשה משמש הסבר דרשני נוסף לרעיון הזה, והמילים "לאכל לחם" נטענות במשמעות חדשה: לאפשר לעולם לאכול לחם באמצעות מכירתו של יוסף למצרים.

הגרסה "סבורה" שופכת אור על מקורה של התוספת "תקוה היא לעולם" שמצאנו בדפוסים. הנוסח "תקוה" מקורו כנראה בפירוש מוטעה למילה הקשה סבורה, על פי סֶבֶר (=תקווה).¹⁷ פירוש זה היה מצוי כנראה כהערת גיליון באחד מאבותיו של הדפוס הראשון, ומאוחר יותר הוכנס לגוף הטקסט לצד הנוסח הרווח "זכורה היא לעולם". נראה שאף הגרסה הנפוצה "זכורה" היא תולדה של "סבורה", בדרך של שיבוש פונטי וגרפי: סבורה < *זבורה¹⁸ < זכורה.

לאור פירוש זה מתברר כי המקבילה במדרש תנחומא היא פרפרזה מדויקת של דרשתנו:

"וישבו לאכל לחם" אמ' ר' יהודה בר שלום ישיבה אחת שישבו השבטים בעצה אחת למכור את יוסף כלכלה העולם שבע שנים בשני רעבון. אם עברותיהם כלכלה והעמידה את העולם זכותיהן על אחת כמה וכמה (תנחומא תשא, ב'¹⁹).

הדרשן בתנחומא משתמש בשורש כלכ"ל – שהוא, כפי שראינו, מקבילו העברי של סוב"ר הארמי. מקבילה לדרשת התנחומא אנו מוצאים במדרש פסיקתא רבתי:

"וישבו לאכול לחם" א"ר יהוד' ביר' שלום הסיבה אחת שישבו השבטים ונטלו עצה על יוסף למוכרו זכה את כל העולם שנימכר למצרים וכלכל את העולם בשני הרעב.

16. קשה לקבוע מסמרות בשחזור הגייתת של המילה והמשקל שבו נשקלה. ואין זאת רק בגלל היעדרה של מסורת, אלא גם, ובעיקר, לאור הגיוון הרב במסורת הגייתת של צורות הנכתבות "קטול" בלשון חכמים. עיון מקיף בזה נמצא במאמרו של משה בראשר: בראשר, פֶּעֹל; בראשר, פֶּעֹל.

17. המילה סֶבֶר מופיעה בדרשה מפורסמת בבראשית רבה הקשורה גם היא לסיפורי יוסף (עין ב"ר צא, א [עמ' 1108], על הפסוק "כִּי יִשָּׁבֶר בַּמִּצְרַיִם" [בר' מב, א]). תיאודור שיער ש"תקוה" שבדפוסים הוא שיבוש של הנוסח "תקנה" המצוי בפירוש בראשית רבה המיוחס לרש"י (לעיל הערה 4). לפי השערתנו ההפך הוא הנכון, והנוסח "תקנה" הוא שיבוש של "תקוה" המקורי יותר.

18. על תופעות פונטיות דומות עיין בן-חיים, צואנ"ש, ג, ס"ב, עמ' 151, ההערה לשורה 57; קוטשר, מזכירין; קוטשר, שמיט, עמ' 53–54.

19. הנוסח על פי כ"י קיימברידג' 1212. ובדומה לכך מצאנו בדפוסים.

"וישבו לאכול לחם" להאכיל לחם לכל העולם ואם עבירתם גרמה לכל העולם שיחיה זכותם על אחת כמה וכמ' (פסיקתא רבתי, י' [מ ע"ב]²⁰).

המילים "זכה [=זָכָה] את כל העולם", החסרות בתנחומא, נוספו כאן בגלל סוף הדרשה, המזכירה את "זכותם" של ישראל. ייתכן שדרשת הפסיקתא היא הגורם לנוסח "זכות לעולם" שבחלק מכתבי היד של בראשית רבה.²¹ שימוש עברי בשורש הארמי סוּבִּר, שלא הוכר עד כה, מצאתי בשני מקומות בפיוטי ינאי. הראשון הוא בכינוי שהפייטן מכנה בו את יוסף בפיוט מתוך קדושתא לסדר "ויגש אליו יהודה" (בר' מד, יח):

ושח [=יהודה] למשביר ומסביר ומשפיר (רבינוביץ, ינאי, א, עמ' 241).

רבינוביץ מפנה לשני פסוקים המסבירים את מוצאם של משביר ומשפיר ככינויים ליוסף,²² אולם אין הוא מציין את המקור לכינוי מסביר. ברונזניק סבור כי הכינוי ניתן ליוסף מפני שפתר חלומות.²³ לדעתי מסביר גזור מסוּבִּר, ופירושו 'מכלכל', 'מפרנס', בדומה למשביר.²⁴

היקרות נוספת מצאתי בפיוט מתוך קדושתא לסדר "רב לכם סב את ההר הזה" (דב' ב, ב), העוסק בציורי שלא להתגרות בצאצאי עשו: "אכל תשברו מאתם בכסף ואכלתם וגם מים תִּכְרוּ מאתם בכסף ושתיתם" (שם שם, ו). בעיני הפייטן יש בציורי זה שכר על כיבוד האב שנהג עשו ביצחק, אולם ההימנעות ממלחמה בצאצאי עשו זמנית היא, ולעתיד לבוא ינקום עם ישראל את נקמתו באדום.²⁵ בין השאר הוא כותב כך:

חילו תישבורו אם ממנו תש[ברו] // תמכרו (רבינוביץ, ינאי, ב, עמ' 124).

20. הנוסח על פי כ"י פרמה 1240, בתיקונים קלים על פי דפוס ראשון (פראג תי"ד?).
21. לעיל הערה 2. כמובן גם צריך לשקול את הדמיון הגרפי בין הגרסאות "זכורה" (ושמא "זכורת") ו"זכות" כגורם עצמאי ליצירת הגרסה "זכות" בבראשית רבה.
22. משביר על פי "ויוסף הוא השליט על הארץ הוא המשביר לכל עם הארץ" (בר' מב, ו); משפיר מבוסס כנראה על "בן פרת יוסף" (שם מט, כב).
23. ברונזניק, ינאי, עמ' 106. זה גם ההסבר שניתן לצורה זו במאגר המילון ההיסטורי, והיא נרשמה שם תחת השורש סבִּר, בדומה ל"מסביר פנים".
24. שורש זה משמש לתיאור פעולתו של יוסף בכ"י N של התרגום השומרוני לבראשית מז, יב: "וסובר יוסף" הוא תרגומו של "ויכלכל יוסף". כמו כן בכמה כתבי יד של תרגום זה אנו מוצאים "וסוברון/וסוברנון בלחם" כנגד "וינהלם בלחם" (שם שם, יז); ראה טל, תרגום, א, עמ' 203–204. נוסחים אחרים של התרגום השומרוני ותרגומי המקרא היהודיים לארמית נוקטים בפסוקים הללו שורשים אחרים (ספִּק, סחִן, זון, כלכל).
25. ועיין עוד במקורות המדרשיים שמביא רבינוביץ (ינאי, ב, עמ' 124) בהערותיו לפיוט זה.

במאגר המילון ההיסטורי התקינו את טקסט הפיוט על פי קטע גניזה אחר,²⁶ שלא עמד לפני רבינוביץ (ולפני זולאי לפניו²⁷). גרסתו:

חילו ת[?] וברו²⁸ ואם מנו תשברו // אתו תעכרו אם מאתו תיכרו.

לדעתי, יש לקרוא בקטע "חילו תסוברו", ופירושו: 'תישאו את חילו', 'תשללו את שללו'. צירוף זה נשען כנראה על הצירוף המקראי "נָשָׂא חֵיל", במשמעות 'המנצח) לקח את השלל': "כי בטרם ידע הנער קרא אבי ואמי ישא את חיל דמשק ואת שלל שמרון לפני מלך אשור" (יש' ח, ד).²⁹ ואם כן פירוש הצלע הוא: תישאו את שללו (לעתיד לבוא) אם (עכשיו) תשברו ממנו אוכל בכסף. וכך הוא גם בצלע השנייה: "אתו תעכרו אם מאתו תיכרו" – תשחיתו אותו (בעתיד) אם (עכשיו) תִּכְרוּ ממנו מים בכסף. גרסה זו עדיפה בעיניי על פני הצירוף "חילו תשברו", שלא מצאנו לו מקור מקראי, ונראה כי הוא פרי התמודדותם של המעתיקים עם הצורה הקשה "תסוברו". ודוק: גם כאן בחר ינאי להשתמש בשורש הארמי סוּבִּר בפייטו פסוק שמופיע בו השורש העברי שִׁבֵּר (במשמעות קניית אוכל), בדיוק כפי שנקט את הכינוי מסביר ליוסף לצד הכינוי המקראי מִשְׁבִּיר.

* * *

בדרשה אחרת בבראשית רבה מצאנו עקבות מסופקים של הצורה סבורה:

"ויבא אתם אל לאה אמו" [בר' ל, יד] להודיעך עד איכן היה כבוד האם עליו שלא טעמם עד שהביאם אל אמו (ב"ר עב, ב [עמ' 838]).

דרשה זו עוסקת בדודאים שהביא ראובן ללאה אמו ומשבחת את כיבוד האם שלו,

26. קטע גניזה זה נמצא בבית המדרש לרבנים בני-יורק, וסימנו ENA 3747.3. יוסף יהלום כבר השתמש בו לההדרת כמה שורות אחרות מתוך קדושתא זו (יהלום, מלכיות, עמ' 3).

27. זולאי, ינאי, עמ' רל.

28. קריאת האות תי"ו ודאית למדיי (והיא גם מחויבת לפי הפעלים בהמשך, שגם הם בגוף שני בעתיד), אולם האות שלאחריה אינה ברורה כלל. אין ספק בקריאתן של שאר האותיות. מתקני הטקסט במאגר המילון ההיסטורי ההדירו "ת?סוברו" ושייכו את הפועל (בספק!) לשורש סב"ר בבניין פועל. כאמור, על סמך עיון בתצלום הקטע קשה לקבוע בוודאות שמדובר בסמך. מכל מקום ודאי שאי אפשר לקרוא בקטע זה "תשברו", בגלל הוי"ו שלאחר האות המסופקת.

29. וראה גם יח' כט, יט: "הגני נתן לנבוכדראצר מלך בבל את ארץ מצרים ונשא המנה ושלל שללה ובזו בזה". אמנם הפשיטתא ותרגום יונתן אינם נוקטים את השורש סוּבִּר לתרגום הפועל נש"א בפסוקים הללו, אבל השווה תרגום נאופיטי לדברים יד, כד: "למס[ו]ברה מעשרה תניינה" כנגד שָׂאתו (וכך גם בתרגום המיוחס ליונתן).

שלא טעם מהם לפני שהביאם לה. ציטטתי כאן את נוסח הפנים של מהדורת תיאודור-אלבק, המבוסס כאן (בשניונים קלים) על כ"י לונדון.

כתבי היד נחלקים בדרשה זו לשתי קבוצות. הקבוצה הראשונה³⁰ גורסת "עד היכן היה כבודה של אימו עליו". זאת גם גרסתו של קטע גניזה שאותו שייך מיכאל סוקולוף ל"כתב-יד 2" – הטוב בעותקי הגניזה של בראשית רבה.³¹ הקבוצה השנייה³² גורסת "עד איכן היה זהיר בכבודה של אימו".

כ"י וטיקן 30 קרוב בגרסתו לקבוצה הראשונה, אולם הוא גורס: "להודיעך עד איכן היה סבורה שלאמו עליו". מגיה כלשהו מחק באופן רשלני את הצלע השמאלית של הסמ"ך במילה "סבורה" כדי שתהיה דומה לאות כ"ף, וכנראה כיוון לתקן ל"כבודה".³³ כ"י פריז 149 גורס "עד היכן היה סבורה של אמו עליו" בלא כל הגהה (בחילופי הנוסחאות של המהדורה נרשם כ"י פריז עם הגורסים "כבודה").

אם אין כאן שיבוש,³⁴ אולי אפשר לפרש גרסה זו כפי שפירשנו לעיל – מלשון פרנסה וכלכלה; ראובן ראה את עצמו מחויב כל כך בפרנסת אמו עד שאפילו דודאים שמצא בשדה הביא לה בשלמותם, בלי שאכל מהם. המבנה "סבורה שלאמו עליו" מזכיר את הצירוף "מזונותיה עליו" (=חייב במזונותיה; עיין למשל במשנה תרומות יא, ט), ואילו את הצירוף "כבוד של א על ב" לא מצאתי במקום אחר

30. כתבי היד וטיקן 60 ("עד היכן היתה [!] כבודה שלאמו עליו"), לונדון 340 ("עד איכן היא [!] כבוד האם עליו"), לונדון 341, שטוטגרט – הספרייה הלאומית COD. OR. QU 32, פירקוביץ' 241, דפוס ראשון ("עד היכן היתה [!] כבודה של אמו עליו") וילקוט שמעוני. יושם לב לצורות הנקבה (היתה, היא), שאינן מתיישבות עם כבוד.

31. הקטע נמצא בספריית הבודליאנה באוקספורד, וסימנו heb. b.13, fol. 13 (=Cowly no. 2834/7). קטע זה הוא מהקטעים הבודדים שהשתמש בהם תיאודור במהדורותו (סימנם במהדורה האות ז). הוא פורסם במלואו על ידי סוקולוף (קטעי, עמ' 157). בעבודת הדוקטור שלו העלה סוקולוף על נס את חשיבותו הרבה של כ"י 2 למחקר הנוסח של בראשית רבה. הוא תיאר את הזיקה ההדוקה בין נוסח כ"י 2 לנוסח כ"י וטיקן 30 ואף טען כי כתב יד זה היה המקור שממנו העתיקו שניים מתוך שלושת הסופרים של כ"י וטיקן 30 (סופר 1 וסופר 3); עיין סוקולוף, שרידי, א, עמ' 2–33; סוקולוף, קטעי, עמ' 26–50; וראה להלן הערה 36.

32. כתבי היד אוקספורד 147, אוקספורד 2335, בית המדרש לרבנים 1672, מינכן 97, ירושלים 5977 וילקוט תלמוד תורה.

33. בחילופי הנוסחאות במהדורת תיאודור-אלבק נרשמה גרסת כ"י וטיקן "כבודה" ללא הערות. במילון ההיסטורי ההדירו (ס)[כ]בורה", ורשמו את הצורה תחת הערך "כבוד" מתוך הסתייגות (קביעת הערך נעשתה לאחר תיקון במסירה).

34. חילוף גרפי של כ"ף בסמ"ך אפשרי, והוא אף מתועד בכ"י וטיקן 30: בדרשה על הפסוק "ויסעו מבית אל ויהי עוד כברת הארץ לבוא אפרתה" (בר' לה, טז) אנו מוצאים בכ"י וטיקן 30 את הדרשה "אמ' ר' לעזר בן יעקוב בשעה שהארץ חלה כסברה והבר מצו" (ב"ר פב, ז עמ' 983), ובכל עדי הנוסח האחרים, כולל בכ"י 2 מן הגניזה, הגרסה היא "חלה ככברה", והיא כנראה הגרסה הנכונה; עיין סוקולוף, קטעי, עמ' 40, 175. יש לציין שהכ"ף במילה "כבודה" בקטע הגניזה שלנו ברורה מאוד וקשה להחליפה בסמ"ך.

בספרות חז"ל. בקבוצה השנייה של כתבי היד אנו מוצאים, כאמור, את הצירוף הרגיל "זהיר בכבודה", וייתכן שהיא פרי תיקון של הצירוף החריג "כבודה של אימו עלי".

יושם לב כי לפי מבנה הסמיכות הכפולה – "סבורה שלאמו" – צורת הנפרד כאן היא סבור³⁵ (ולא "סבורה").

ואוסיף עוד הערה הנוגעת למחקר הנוסח של בראשית רבה – אם אכן יש ממש בנוסח "סבורה שלאמו", הרי הגרסה שיצאה מתחת ידי סופר 3 של כ"י וטיקן 30 (קודם ההגהה) משקפת במקרה זה נוסח מקורי יותר מזה של כ"י 2 מן הגניזה. נתון זה מעורר למחשבה על היחס בין שני עדי נוסח חשובים אלה.³⁶

* * *

הצורה סבורה בבראשית רבה והצורות שגזר יניי מהשורש סוב"ר לא הובנו כבר בשלב קדום יחסית של מסירת הנוסח. כתוצאה מכך הן תוקנו ושוננו, עד שברוב כתבי היד לא נמצא זכר לגרסה המקורית, ורק בעדי נוסח מעולים נשתמרה. דא עקא שגם במהדורות המדעיות המקובלות לא נמצא זכר לצורות הללו, אם בגלל תיעוד לא מדויק של הממצא בכתבי היד (כבמהדורת תיאודור-אלבק של בראשית רבה) ואם בגלל חסרונן בעדי הנוסח שעמדו בפני המהדירים (כבמהדורות לפיוטי יניי). ההכרעות הטקסטואליות של המהדירים יש להן השפעה גדולה, ואפילו מתקני הטקסטים במאגר המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית, אשר בפניהם עמד החומר הטקסטואלי במלאו, החשיבו לפעמים את הכרעת הנוסח שבמהדורות ולא דייקו בשיוך הצורות לערכים. כך יצא שגם ברשימת הערכים במאגר זה, שאין ערוך לחשיבותו, אין זכר לשימושים העבריים הנדירים בשורש סוב"ר. גלגוליהן של

35. כתיב זה עשוי לקריאות שונות: סבור או סבור או סבור (ראה לעיל הערה 16).

36. עיין לעיל הערה 31. את עיקר טענתו בדבר התלות הישירה של הסופרים 1 ו-3 של כ"י וטיקן 30 בכ"י 2 מן הגניזה ביסס סוקולוף על 49 דוגמאות של טעויות משותפות לשני עדי הנוסח. טעויות אלה כוללות דילוג מחמת הדומות, דיטוגרפיה, השמטות וטעויות אחרות שנמצאות בשני עדי הנוסח; עיין סוקולוף, קטעי, עמ' 26–29. משכנעות במיוחד הן הדוגמאות הממוספרות אצל סוקולוף (6), (27), שבהן חזר סופר כ"י 2 וטיקן נוסח שכתב בתחילה מבלי למחוק לגמרי את הטעות. המצב הגרפי שנוצר בחיקוק כזה מסביר נוסח משונה בכ"י וטיקן 30, ומכך ניתן להסיק שסופר כתב היד הזה העתיק ממש מתוך כ"י 2 לאחר החיקוק. סוקולוף איננו מתעלם מההבדלים הלא-מעטים שבין שני העדים, אך הוא תולה את רובם בנטייה של סופרי כ"י וטיקן 30 לדרכי הכתיב המקובלות בספרות חז"ל, במנהגי סופרים משלהם השונים מאלה שבכתב יד 2, בתיקונים שעשו מדרשתם או בטעויות שטעו במהלך ההעתקה. כאמור, השינוי שעסקנו בו עשוי להיות בעל משמעות תוכנית, ולפיכך אין הוא יכול להיות פרי פעולתו של הסופר.

הצורות שנידונו במאמר זה מדגימים יפה את המורכבות של תהליך מסירת הנוסח של ספרותנו העתיקה, ובמיוחד את הקשר שבין ענייני תוכן לגרסאות מקבילות, לבעיות פונטיות ולטעויות גרפיות, וכמובן גם לחילופי מילים.

הקיצורים הביבליוגרפיים

אורבך, חז"ל = א"א אורבך, חז"ל – פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשל"ו
 אורון, הרוגי מלכות = מ' אורון, "נוסחים מקבילים של סיפור עשרת הרוגי המלכות
 ושל ספר היכלות רבתי", אשל באר שבע ב (1981), עמ' 81–95
 בן-חיים, עואג"ש = ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, א-ה, ירושלים
 תשי"ז–תשל"ז

ב"ר = מדרש בראשית רבא, מהדורת י' תיאודור וח' אלבק, ירושלים תשכ"ה
 [תרס"ג–תרצ"ו]

בר-אשר, פֶּעוּל = מ' בר-אשר, "משקל פֶּעוּל בלשון המשנה ומה שמסתעף ממנו",
 לשוננו 50 (תשס"ד), עמ' 59–86 (= מחקרים בלשון חכמים, ב: פרקי דקדוק,
 ירושלים תשס"ט, עמ' 245–268)

בר-אשר, פֶּעַל = מ' בר-אשר, "משקל פֶּעַל בלשון המשנה וחלופותיו (מסורת כ"י
 פרמה ב' ועדים אחרים)", מחקרי תלמוד, ג: קובץ מחקרים בתלמוד ובתחומים
 גובלים מוקדש לזכרו של פרופ' אפרים א' אורבך, בעריכת י' זוסמן וד' רוזנטל,
 ירושלים תשס"ה, עמ' 87–100 (= מחקרים בלשון חכמים, ב: פרקי דקדוק,
 ירושלים תשס"ט, עמ' 233–244)

ברונזניק, יניי = נ"מ ברונזניק, פיוטי יניי: ביאורים ופירושים עם הצעות לתיקונים
 והשלמות, ירושלים תשס"א

ברוקלמן, מילון = C. Brockelmann, *Lexicon Syriacum*², Halle 1928
 דן, הרוגי מלכות = י' דן, "התהוותו ומגמותיו של מעשה עשרת הרוגי מלכות",
 מחקרי ספרות מוגשים לשמעון הלקין, בעריכת ע' פליישר, ירושלים תשל"ג, עמ'
 15–22

זולאי, יניי = מ' זולאי, פיוטי יניי מלוקטים מתוך כתבי הגניזה ומקורות אחרים,
 ברלין תרצ"ח

טל, מילון = A. Tal, *A Dictionary of Samaritan Aramaic*, Leiden 2000
 טל, תרגום = א' טל (מהדיר), התרגום השומרוני לתורה, א-ג, תל-אביב תש"ם–
 תשמ"ג

יהלום, מלכויות = י' יהלום, "חילופי מלכויות בארץ ישראל על פי תפיסתם של
 פייטנים ודרשנים", שלם ו (תשנ"ב), עמ' 1–22

יסטורוב, מילון = M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud
 Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, London 1903

כהנא, גנזי מדרש = מ' כהנא, "גינזי מדרש בספריות לנינגראד ומוסקבה", אסופות ו (תשנ"ב), עמ' מא-ע

סוקולוף, מילון [ארמית א"י] = M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period*, Ramat-Gan 1990

סוקולוף, מילון [ארמית בבליית] = M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic and Geonic Periods*, Ramat-Gan 2002

סוקולוף, קטעי = מ' סוקולוף, קטעי בראשית רבה מן הגניזה, ירושלים תשמ"ב
סוקולוף, שרידי = מ' סוקולוף, שרידי כתבי-יד ופלימפטסטים של בראשית רבה מן הגניזה וכתבי-יד ואטיקן 60 של בראשית רבה, א-ב, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"א

פורטן וירדני, תעודות = ב' פורטן וע' ירדני, אוסף תעודות ארמיות ממצרים העתיקה, א-ד, ירושלים 1986-1999

פסיקתא רבתי = מ' איש שלום (מהדיר), מדרש פסיקתא רבתי, וינה תר"ם
פרנקל, מדרש = י' פרנקל, מדרש ואגדה, א-ג, תל-אביב תשנ"ז
קוטשר, מזכירין = י' קוטשר, "והיא משכירין והיא מזכירין", לשוננו לג (תשכ"ט), עמ' 78

קוטשר, שמית = י' קוטשר, "מחקר השמית הצפונית-מערבית בימינו", לשוננו כט (תשכ"ה), עמ' 47-58, 115-128

קיסטר, מילים = מ' קיסטר, "מילים וענייני לשון מצפוני מדבר יהודה", לשוננו סז (תשס"ה), עמ' 27-44

רבינוביץ, יניי = צ"מ רבינוביץ, מחזור פיוטי רבי יניי לתורה ולמועדים, א-ב, ירושלים תשמ"ה-תשמ"ז

ריג, הרוגי מלכות = G. Reeg, *Die Geschichte von den Zehn Märtyrern: Synoptische Edition mit Uebersetzung und Einleitung*, Tübingen 1985

שנאן, שמות רבה = א' שנאן, מדרש שמות-רבה: פרשות א-יד, ירושלים-תל-אביב תשמ"ד

"האסטו" ו"אגיסטון":

על תרומת העיון המשווה בבבלי ובירושלמי ללקסיקוגרפיה התלמודית

אין חולק על כך שיש ערך רב להשוואה בין מסורות בבבלי לבין מקבילותיהן בירושלמי לשם פירוש כל תלמוד בפני עצמו. חוסר התייעוד של מסורת הנוסח של הירושלמי וחסרון של מסורת פירוש לירושלמי מעמידים קושי עצום לפני המבקש לפרש סתומות בירושלמי. מפרשי הירושלמי הראשונים נהגו להסתייע בבבלי ולהיבנות ממנו לשם פירוש הירושלמי. אך כעת נוקטים החוקרים גישה הפוכה בדרך כלל: יש נטייה לראות את המסורות הארץ-ישראליות קרובות למקור יותר מאלו שבבבלי, ולכן החוקרים נמנעים מלהשתמש בבבלי ככלי עזר בשחזור הנוסח של קטעים קשים בירושלמי ובפירושם. במאמר זה ברצוני לנסות ולהעריך מחדש מוסכמה זו על ידי עיון בסיפור מוקשה המופיע בירושלמי שביעית וסנהדרין. לדעתי, בדוגמה זו ניתן לראות כיצד אפשר להשתמש במסורת שבבבלי באופן מבוקר כדי לפרש סיפור מוקשה בירושלמי ולפתור בעיה לקסיקוגרפית חמורה.

[א]

בירושלמי שביעית ובמקבילה בירושלמי סנהדרין¹ מסופר על הוראה של רבי ינאי שהתירה חרישה לאחר עונת הגשמים בשנת השמיטה (הנוסח כאן על פי מסכת סנהדרין):

בראשונה כשהיתה המלכות אונסת הורי ר' ינאי שיהו חורשין חרישה הראשונה. חד משומד הוה איעבר בשמיעתא [צ"ל בשמיטתא]. חמתון רמיין קובעתיה אמ' לון האסטו שרה מררה [צ"ל מירדי] שרא לכון מירמא קובעת.²

1. ירושלמי שביעית ד, ב (לה ע"א); סנהדרין ג, ג (כא ע"ב). לדעתי מקומה המקורי של סוגיה זו בירושלמי שביעית, ומשם היא הועברה לירושלמי סנהדרין. אי"ה אדון בשאלות רחבות יותר הקשורות למסורות אלו במקום אחר.
2. הנוסח הוא על פי מהדורת הירושלמי של האקדמיה ללשון העברית: תלמוד ירושלמי יוצא

יהודה פליקס כתב שחרישה זו נועדה "להשמדת העשבים הרעים שנבטו ועי"כ [=ועל ידי כך] למנוע פיזור זרעיהם בשדה, דבר העלול לפגוע ביכול בשנה השמינית".³ לפי סוגיה זו, בימי רבי ינאי היה צורך ביכול משובח במיוחד בשנה השמינית בגלל הגזרות של "המלכות האונסת", שגבתה מן היהודים מסים מוגדלים בשנת השמינית.⁴ הסיפור הקצר – על אותו "משומד" – המובא לאחר ההוראה של רבי ינאי הוא סתום. יש בו שתי מילים מוקשות ביותר: האסטו וקובעתיה.

במאמר זה נדון בהצעות השונות שהועלו בקשר לגירון המילה האסטו שבירושלמי ונציע הצעה חדשה. מן החוקרים שהציעו הצעות בנדון היו ששמו לב להקבלה בין סוגיה זו שבירושלמי שביעית לבין סוגיה דומה שבבבלי סנהדרין כו ע"א, אבל איש מן החוקרים לא עמד על ההקבלה שבין המילה היחידאית האסטו שבירושלמי לבין המילה היחידאית בסיפור בבבלי אגיסטון.⁵ לדעתי אין לגשת לפתרון הקושי האטימולוגי שבמילה האסטו שבירושלמי בלי להביא בחשבון את המילה היחידאית אגיסטון במקבילה שבבבלי. לא זו בלבד שמדובר במילים דומות צליל, אלא המילים הללו מופיעות באותה מסגרת ספרותית. כדי לראות את המסגרת הספרותית המשותפת ואת ההקבלה שבין המילים האסטו ואגיסטון עלינו להציג את ההקשר המלא של הסיפור בבבלי:

רבי חייא בר זרנוקי ורבי שמעון בן יהוצדק הוו קאזלי לעבר שנה בעסיא. פגע בהו ריש לקיש, איטפיל בהדיהו, אמר: איזיל איחזי היכי עבדי עובדא.

לאור על פי כתב יד סקליגר 3 (Or. 4720) שבספריית האוניברסיטה של לידן עם השלמות ותיקונים, ירושלים תשס"א. העדפתי להעתיק את הסיפור מירושלמי סנהדרין משום שהוא משובש פחות מן הנוסח שבירושלמי שביעית. מגוון הגרסאות יידון להלן. לתרגום הארמית שבקטע ראה להלן חלק ד. אני נמנע ככוונה מלתרגם את הארמית שבקטע עד שנעסוק בבירור הסתומות.

3. י' פליקס, תלמוד ירושלמי מסכת שביעית, א, מדור פירוש, ירושלים תשס"א, עמ' 228.
4. אך ייתכן שמדובר בחרישה הרגילה לקראת זריעה בשביעית ממש, וכפי שמפורש בסוגיה המקבילה בבבלי סנהדרין כו ע"א: "כדמכריו רבי ינאי פוקו וזרעו בשביעית משום ארנוא". לעניין זה ראה מאמרו של פליקס, "פוקו וזרעו בשביעית משום ארנוא", סיני עג (תשל"ג), עמ' רלה-רמט.
5. לגרסאות השונות של מילה זו המתועדות בעדי הנוסח ראה בהערה הבאה. על ההקבלה בין המסורת בבבלי למסורת בירושלמי ראה פליקס במאמרו המוזכר בהערה הקודמת. פליקס דן בקושי שבפירוש המילה אגיסטון בבבלי (שם, עמ' רמ), אך לא קישר בינה לבין המילה האסטו בירושלמי.

חזייה לההוא גברא דקא כריב. אמר להן: כהן וחורש?
אמרו לו: יכול לומר: אגיסטון⁶ אני בתוכה.

תו חזייה לההוא גברא דהוה כסח בכרמי, אמר להן: כהן וזמר?
אמרו לו: יכול לומר לעקל בית הבד אני צריך.
אמר להם: הלב יודע אם לעקל אם לעקלקלות.

הי אמר להו ברישא?

אילימא הא קמייא אמר להו ברישא הא נמי לימרו אגיסטון אני בתוכה.
אלא הא אמר ליה ברישא והדר אמר להו הך [...]

אמרו טרודא הוא דין כי מוט להתם סליקו לאיגרא שלפוח לדרגא מתותיה.⁸

בבבלי מסופר על ריש לקיש שנלווה לשני חכמים, רבי חייא בר זרנוקי⁹ ורבי שמעון
בן יהוצדק, שהלכו לעבר את השנה בעסיא. בדרך למקום העיבור נתקלים החכמים
באנשים העובדים בחקלאות, ומן ההקשר ברור שמדובר בשנת שמיטה; בסיפור
הראשון הם רואים "גברא דקא כריב [=חורש]" ובסיפור השני "גברא דהוה כסח
בכרמי [=זמר את הכרם]". ריש לקיש אינו מוכן לעבור בשתיקה על חילול השביעית
ומציק לחכמים האחרים בשאלות על המעשים הללו. בהמשך הסיפור, אחרי הערותיו

6. נשתמר בידנו מגוון גרסאות למילה אגיסטון בעדי הנוסח השונים של הבבלי. המילה מופיעה
פעמיים בסוגיה: פעם כאן, בתוך הסיפור, ופעם להלן בסמוך, בקושיית עורך הסוגיה בעניין
סדר הסיפורים ("הי אמר להו ברישא? אילימא [...] הא נמי לימרו אגיסטון [...]"). יש לציין
שכמה מעדי הנוסח אינם עקיבים בגרסתם במילה. להלן פירוט הגרסאות (סדר הציין: גרסת
הסיפור, גרסת הקושיה): כ"י פירנצה – אגיסטון, אנגיסטון; כ"י קרלסרוהה רויכלין 2 –
אגיסטון, אגיסטון; כ"י מינכן 95 – אגוסטאן, אגיסטו; כ"י יד הרב הרצוג – אגוסטעין,
אגוסטעין; קטע הגניזה T-S F2(1) 173 – אגיסטון, אגיסטון; נוסח הדפוסים – אגיסטון,
אגיסטון. בתשובות הגאונים מהדורת הרכבי מובאת הגרסה "אגוסטאין" (א"א הרכבי, זכרון
לראשונים וגם לאחרונים, ברלין תרמ"ז, סימן שס, עמ' 182). נראה לי שיש להסביר את ריבוי
הצורות בקושי לפרש את המילה בהקשרה הנוכחי. הגרסאות המעמידות וי"ו אחרי הגימ"ל
מפרשות כנראה את המילה על פי השם אגוסטוס, המתועד בספרות חז"ל. בקשר לסיום המילה
נראה לי שהגרסה במהדורת הרכבי ובכ"י יד הרב הרצוג שומרת על צורה קדומה של המילה:
סִטְטָאין/סִטְטָעִין; ראה להלן חלק ד.

7. כן הוא בכ"י פירנצה, בכ"י קרלסרוהה רויכלין 2, בכ"י יד הרב הרצוג ובקטע הגניזה
T-S F2(1) 173. בכ"י מינכן 95: "בתוכ", ובדפוסים: "בתוכו".

8. על פי נוסח הדפוסים.

9. לא מצאתי את שמו של חכם זה במקום אחר בספרות חז"ל.

הביקורתיות של ריש לקיש, הם מגיעים למקום העיבור, והחכמים האחרים משאירים את ריש לקיש מאחור; הם עולים לגג ושולפים את הסולם מתחתיו ("שלפוח לדרגא מתותיה").

שני סיפורים אלו, המתרחשים בדרך למקום העיבור, דומים להפליא לסיפורים בירושלמי שביעית. בסיפורים בבבלי מתריע ריש לקיש נגד חילול השביעית, ובמפתיע הוא מזהה את האנשים שעובדים בשדה ככוחנים – "כהן וחורש", "כהן וזמר". ברור מן ההקשר שהחכמים האחרים מנסים ללמד זכות על ה"כוחנים",¹⁰ אלא שהנימוק המדויק בשני ההקשרים צריך עיון. עוד יש להעיר שלאחר שהביא את שני הסיפורים, עורך הסוגיה מקשה על סדר הסיפורים בלשון "הי אמר להו ברישא? אילימא הא קמייתא אמר להו ברישא הא נמי לימרו אגיסטון אני בתוכה",¹¹ ובעקבות קושיה זו מתרץ: "אלא הא [=סיפור הכרם] אמר ליה ברישא והדר אמר להו הך [=הסיפור על החרשה]". לפי תיקון זה הסיפור על החרשה התרחש אחרי סיפור הכרם. כפי שנראה להלן בסמוך, בירושלמי הסיפורים המקבילים מופיעים לפי הסדר המתוקן שמציע עורך הבבלי: קודם מובא הסיפור על זמירת הכרם ואחר כך הסיפור על החרשה. ייתכן שהיפוך סדר הסיפורים על ידי עורך הסוגיה בבבלי אין יסודו בשאלה שהוא שואל בלבד, אלא הוא משקף מסורת עתיקה, כפי שמצאנו בירושלמי.

כאמור, שני הסיפורים האלו מקבילים לסיפורים בירושלמי שביעית. בטבלה שלהלן העמדתי את הסיפורים שבירושלמי סנהדרין ושביעית ואת הסיפור שבבבלי זה לצד זה:¹²

10. על כוחנים החשודים על השביעית ראה ש' ספראי, בימי הבית ובימי המשנה: מחקרים בתולדות ישראל, ב, עמ' 464–465. בהמשך הדברים בסוגיה מציע בעל הגמרא סימוכין לרעיון שהכוחנים נחשדו על השביעית, מברייא ופרשנות לברייא בפי רב חייא משימה דעולא. לברייא זו יש מקבילה בתוספתא תרומות ו, ג (מהדורת ליברמן, עמ' 137); ראה ש' ליברמן, תוספתא כפשטה, א, ניריורק תשט"ו, עמ' 380–381. על המוטיב הכללי של כוהן העובר עברה ראה בבלי סנהדרין ה ע"ב ומשנה מכות ג, ט.
11. שאלה מעין זו ("הי אמר ברישא") מתועדת בבבלי רק בשלושה מקומות נוספים: בבא קמא מא ע"ב, סנהדרין נב ע"ב ונידה יג ע"א.
12. סדר הסיפורים לפי ירושלמי שביעית, ונוסח הסוגיות בירושלמי על פי כ"י ליידין. לשם השוואה מלאה הוספתי בטור הימני את נוסח הסיפור על פי ירושלמי סנהדרין (שם אין מופיע הסיפור הראשון על הכרם), שכן הוא משוכשש פחות מן הנוסח בירושלמי שביעית (וכפי שהערת לעיל בהערה 2).

ירושלמי סנהדרין ג, ג	ירושלמי שביעית ד, א-ב	בבלי סנהדרין כו ע"א
(כא ע"ב)	(לה ע"א)	
ר' עקיבה ¹³ עבד כשיטתיה ¹⁴		
חמא חד איזמר	חזייה לההוא גברא דהוה כסח בכרמי	חזייה לההוא גברא דקא כריב.
אמ' ליה ולית אסיר.	אמר להן: כהן וחורש?	אמר להן: כהן וחורש?
אמ' ליה לעקלין	אמרו לו: יכול לומר לעקל בית הבד אני צריך.	אמרו לו: יכול לומר לעקל בית הבד אני צריך.
אנא בעי.	אמר להם: הלב יודע אם לעקל	אמר להם: הלב יודע אם לעקל
<א"ל> ¹⁵ הלב יודע אם לעקול	אם לעקולקול[ת] [...] חד משמר [צ"ל משומד] הוה	אם לעקולקול.
אני עבר ¹⁷	אני עבר ¹⁷	
איעבר בשמיעתא [צ"ל בשמיטתא].		
חמתון רמיין קובעתיה.	חמיתון דמיין [צ"ל רמיין]	חזייה לההוא גברא דקא כריב.
אמ' לון האסטו שרה	קובעתה. אמ' לון האסטו שרא	אמר להן: כהן וחורש?
מרה ¹⁶ שרא	לכון מירדי, שרא	אמרו לו: יכול לומר: אגיסטון
לכון מירמא קובעת.	לכון דמיין [צ"ל רמיין] קובעתה. אני בתוכה.	

הדמיון בין שתי המסורות גלוי לעין: (א) שני הסיפורים מתחילים בצורה דומה – בבבלי "חזייה לההוא גברא ד..." ובירושלמי "חמא/חמתון"; (ב) בשני התלמודים אחד הסיפורים מתאר אדם שזומר את כרמו; (ג) בשני התלמודים משמש אותו ביטוי כהצדקה לזמירת הכרם: בירושלמי "לעקלין אנא בעי" ובבבלי "לעקל בית הבד אני צריך",¹⁸ ובשניהם מופיע הפתגם הייחודי "הלב יודע אם לעקל אם לעקלקלות" בסיום הסיפור; (ד) הסיפור האחר בשני התלמודים מתאר אדם שחורש, ומופיעות בו

13. מסורת זו על רבי עקיבה מובאת בשם "ר' יוסה בשם מנחם". ראה ירושלמי סוכה ד, ו (נד ע"ג) למסורת של מנחם על רבי עקיבה.
14. כ"י וטיקן 133 גורס: "ר' עקיבא הוה עבר בשמיטה".
15. כן הוא בכ"י וטיקן 133, ובכל מקרה ברור שרבי עקיבה משיב כאן.
16. לדעתי המילים "שרה מרה" אינן מקוריות בסיפור, והן הוכנסו למסורת הירושלמי שלפנינו כהסבר למילים הקשות "מירמא קובעתה". עדות לכך היא החילופים בחלק הזה של המשפט בין "שרה מרה" (סנהדרין, כ"י לידן), "שרא לכון מירדי" (שביעית, כ"י לידן) ו"שרה לכון מירדי" (שביעית, כ"י וטיקן 133). וראה להלן חלק ד, ד"ה לדעתי והערה 68.
17. בנוסח התלמוד שלירושלמי פירוש ר"ש סיריליא (מסכת שביעית מן תלמוד ירושלמי סדר זרעים, נה ע"א): "חד משומד הוה עבר בשמטתא חמיתון רמיין קובעתא אמר הא סטו שרא לכון מירדי שרא לכון רמיין קובעתא". על פירוש ר"ש סיריליא לביטוי "הא סטו" ראה להלן, סוף חלק ג.
18. הכוונה היא לשימוש בענפי הכרם כדי לעשות מסננת לשמן זית בבית הבד. ראה פליקס (לעיל הערה 3), עמ' 220.

המילים דומות הצליל האסטו (בירושלמי, כחלק מן הקובלנה של המשומד נגד החורשים) ואגיסטון (בבבלי, בפי החכמים המצדיקים את מעשה החורש).

קווי הדמיון הללו אינם מקריים. המסורות תלויות זו בזו. לדעתי צורתם של הסיפורים בירושלמי מקורית יותר מצורתם בבבלי, ונראה לי שסיפורים מעין אלו שבירושלמי הועברו לבבל, ושם עברו עריכה כדי להעניק להם מסגרת ספרותית אחידה. כך היא דרכם של עורכי הבבלי: הם נוטים להרכיב יחד ולשכלל מסורות ארץ-ישראליות נפרדות.¹⁹ עיבוד זה של הסיפורים לסיפור אחד על ריש לקיש ה"טרדן" הוביל לשינויים מהותיים בסיפורים, אך החותם הספרותי של המקור נשמר היטב, וניתן לראות שמדובר באותן מסורות. חשוב לציין שאף מספר השלבים בסיפורים המקוריים בבירושלמי הועבר למסגרת החדשה בבבלי: בסיפור הראשון יש ארבעה שלבים – תיאור העברה, הערת רבי עקיבה, תשובת העבריין ותשובת רבי עקיבה;²⁰ וגם בבבלי מצאנו אותם שלבים – תיאור העברה, הערת ריש לקיש, הגנה של חכמים ותשובת ריש לקיש. לעומת זאת בסיפור השני חסרה תשובת ריש לקיש לחכמים. נראה שחסרון זה נובע ממקור הסיפור. בירושלמי יש רק שני שלבים בסיפור זה – תיאור העברה והערת המשומד לחורשים. נראה אפוא שבהעדר מסורת מקבילה עורך הסיפור בבבלי לא שם תשובה בפיו של ריש לקיש.

המסגרת הספרותית החדשה בבבלי הכתיבה שינויים נוספים. למשל, במקום עימות ישיר בין בעלי העניין בסיפור המקורי שבירושלמי (בין רבי עקיבה לעבריין ובין המשומד לחורשים) בבבלי העימות מתרחש בין ריש לקיש לבין חבריו.²¹ כתוצאה מכך החכמים מלמדי הזכות שמים תשובות בפי העבריינים בנוסח "יכול לומר". אך כאמור החותם הספרותי של המקור נשמר היטב, ועורך הסיפור בבבלי משתמש באותה טענה שבה משתמשים העבריינים עצמם בירושלמי: "לעקלין אנא

19. ראה ש"י פרידמן, "לאגדה ההיסטורית בתלמוד הבבלי", ספר הזכרון לרבי שאל ליכרמן, בעריכת ש"י פרידמן, ניו-יורק וירושלים תשנ"ג, עמ' 119–164; ש"י פרידמן, "סיפור רב כהנא ור' יוחנן (ב"ק ק"ז ע"א–ע"ב) וענף נוסח גניזה-המבורג", בר-אילן ל–לא (ספר זיכרון לפרופ' מאיר שמחה הכהן פלדבלום; תשס"ו), עמ' 409–490, A. Amit, "The Death of Rabbi Akiva's Disciples: A Literary History", *Journal of Jewish Studies* 56 (2005), pp. 265–284. במקרה דידן אין מדובר במסורות נפרדות לגמרי, שהרי הסיפורים קרובים מאוד זה לזה בסוגיה שבירושלמי שביעית, ויש דמיון ביניהם גם בתחביר ובאוצר המילים.

20. ראה לעיל הערה 15.

21. שינוי זה משרת את המטרה של המספר הבבלי לתאר את ריש לקיש כטרדן ולהסביר מדוע החכמים האחרים לא אפשרו לו להשתתף בעיבוד השנה. אמנם כ"י יד הרב הרצוג גורס "אמ' ליה כהן וחרש [...] אמ' ליה כהן חומר", כלומר ריש לקיש מעיר לשני העבריינים במישרים (ראה מ' סבתו, כתב-יד תימני למסכת סנהדרין [בבלי] ומקומו במסורת הנוסח, ירושלים תשנ"ח, עמ' 170), אך גם בכתב יד זה התשובה מושמת בפי רבי חייא בר זרנקי ורבי שמעון בן יהוצדק: "אמרו ליה יכול לומ' [...] אמרו ליה יכול לומ' לך" וכו'.

בעי".²² זאת ועוד, בסיפור הראשון הטיעון "יכול לומר (לעקל בית הבד אני צריך)" מובן, שהרי גם במסגרת המקורית בירושלמי טיעון זה שימש את העבריין להצדיק את מעשיו בפני רבי עקיבה.

אך בניגוד לשימוש בדפוס "יכול לומר" בסיפור הראשון (על הזמירה), שבו הטיעון המושם בפי הכוהן מובן, בסיפור השני (על החרישה) הטיעון המושם בפי הכוהן, "יכול לומר אגיסטון אני בתוכה", אינו מובן כלל. מצד אחד, המילה אגיסטון אינה מובנת. מצד אחר, נראה שמדובר בחלופה של המילה האסטו שבירושלמי, אלא שההקשר שונה לחלוטין – בירושלמי האסטו משמש בנוזפה, ואילו בבבלי אגיסטון משמש בפי המתרגמים את התנהגות החורש. נראה שהגורם העיקרי לכך הוא הדפוס הספרותי שבו השתמש עורך הסיפור בבבלי. איחוד הסיפורים גרם לשימוש בדפוס התשובה "יכול לומר" גם בסיפור הראשון וגם בסיפור השני. אך בעוד שבסיפור המבוסס על העימות של רבי עקיבה עם העבריין מעשה עריכה זה מתאים למקור שבירושלמי, בסיפור על החרישה חסרה תגובה של החורשים בירושלמי. בהעדר טיעון של לימוד זכות במקור שהיה לפניו, עורך הסיפור בבבלי נאלץ להשתמש בלשון הנזיפה של המשומד ולעבדו לטיעון של לימוד זכות. אך שימוש מושאל זה שלא בהקשר המקורי גרם לטשטוש הסיפור.

[ב]

הסיפורים בבבלי מראים סימני עיבוד והתאמה להקשר ספרותי חדש. ואף על פי כן העורך הבבלי מציב לעצמו גבולות בשכתוב המסורת. אמנם המסגרת הספרותית החדשה גרמה לו לשנות את מרכיבי הסיפור ולהשתמש בדפוס "יכול לומר", אך התוכן ואף הלשון שאובים היישר מן המקור. נראה שעורך הסיפור בבבלי לא שינה ולא כלום בנקטו את המילה אגיסטון, שבמקור שימשה את המשומד ואצלו היא משמשת טענה להצדיק את חרישת השדה בשביעית בפי החכמים ההולכים לעבר את השנה בעסיא. העורך שימר את צורת המילה שהייתה לפניו במקור למרות, ואולי בגלל, העובדה שעורך הסיפור בבבלי לא ידע בדיוק מה פירושה.²³

22. ראה גם ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ב, ניר-יורק תשט"ו, עמ' 517: "ע"פ פתגם זה יומתקו יותר דברי הירושלמי (פ"ד סה"א) והבבלי (סנהדרין כ"ו א') שאמרו לו לאדם שזמר כרמו בשביעית, וטען שהזמורה היא לעקל בית הבד (ולא לצורך הגפן): הלב יודע אם לעקל וכו', כלומר, משקל מלים בפתגם ידוע ושגור".

23. אפשר שהעורך היה סבור שמשחקף במילה אגיסטון קשר למילה אריסטון (=אדם חשוב). לפי זה המילה מתאימה להקשר שלנו, שהרי ניתן לפרש שאותו כוהן אמר "אריסטון אני בתוכה" – אינני סתם אדם אלא כוהן, ומותר לי לעבד את האדמה. ראה גם משנה חלה ד, יא; ירושלמי יבמות טז, ט (טז ע"ב): "חד אריסטון בעי קומי ר' מנא". יש לציין שמשמעות נפוצה יותר למילה אריסטון היא 'סעודה', אבל ברור שאין היא מתאימה להקשר כאן.

דווקא האי־ודאות בפירוש המילה גרם לבעל הסוגיה בבבלי לשמור אותה במתכונתה המקורית.²⁴

נמצינו למדים שהמסגרת הספרותית בבבלי היא משנית, אך אין זה אומר שכל הפרטים שנמסרו בשני הסיפורים בבבלי משניים. ראייה לכך היא שבסיפור הראשון הפתגם הארץ־ישראלי נמסר בבבלי מילה במילה כמו בירושלמי: "הלב יודע אם לעקל אם לעקלקלות".²⁵ נראה לי שדבר דומה אירע למילה אגיסטון בסיפור השני. המילה לא נשמרה בהקשרה הספרותי המקורי, אך היא נשמרה בצורתה הספרותית המקורית כפי שהתקבלה במסורת שהגיעה מארץ ישראל. תופעה זו מסתברת על רקע העובדה שמילים וביטויים שאינם שגורים נוטים לשמור על צורתם המקורית ולא להשתבש.

אך שימור הצורה גרם קושי עצום למפרשי הסוגיה בבבלי, שהרי המילה אגיסטון אינה מופיעה בהקשרה המקורי. לכן כל ניסיון לפרש אותה מועד לכישלון. רש"י פירש: "שכיר, וקרקע של נכרי הוא, אי נמי: משום ארנונא שכרו בעל הבית לחרוש". לפי שני הפירושים של רש"י המילה אגיסטון מתפרשת 'שכיר':²⁶ לפי הפירוש הראשון מדובר בקרקע של גוי, ולפי הפירוש השני מדובר בקרקע של יהודי "בעל הבית" שמעסיק עובדים בגלל חובת ה"ארנונא". בין כך ובין כך אותו כוהן הוא שכיר או אריס²⁷ ואינו מעבד את הקרקע שלו. אך פירוש זה אינו מתאים לא לצורת

24. יש לציין שקיימת ביוונית מילה ההולמת צורה זו בדיוק – *ἀγιστόν* שפירושה 'מקודש' (F. W. Sturz, *Etymologicum Gudianum*, Leipzig 1818, בערכו). אם מילה זו היא המשתקפת כאן בסוגיה, לא זו בלבד שהצורה הולמת את הכתיב שלפנינו, אלא גם הוראתה מתאימה: ניתן לפרש שהחכמים אומרים לריש לקיש שאותו כוהן יכול לומר "מקודש אני בתוכה" – מותר לי ככוהן לעבד את האדמה בשנת השמיטה. הבעיה בהצעה זו היא שלא מצאתי תיעוד ל־*ἀγιστόν* לא בפפירוסים ולא ב־*Thesaurus Linguae Graecae*. וראה להלן בפנים.

25. מצאנו פתגם זה בספרות התנאית בתוספתא שביעית ג, ח (מהדורת ליברמן, עמ' 176): "בראשונה היו או' מלקט אדם זתים מתוך שלו כדרך שמלקט מתוך של חבריו את הגס הגס. חזרו להיות נותנין זה לזה בטובה. התקינו שיהו מביאין מן המצוי ומן הקרב והלב יודע אם לעקל אם לעקלקלות". לפי ברייתא זו התקינו שמותר ללקט אבנים רק משטח הפקר ומן השכן הקרוב, כדי למנוע את ייפוי שדה חברו בטובה. אך אפילו כך אין לדעת אם אדם עוסק בפעולה של היתר או של איסור, שהרי הדבר נתון בלב האדם ובכוונה האישית שלו. ליברמן (לעיל הערה 22) קבע שמדובר ב"פתגם עתיק", כנראה משום שהפתגם מופיע בסיפור באיכה רבה (מהדורת בוכר, עמ' 68) על רבי יוחנן בן זכאי ו"דוכס ערבי". אך נראה שההקשר ההוא משני, והביטוי שאול שם מן הברייתא שבתוספתא שלפנינו או כיצא בה. ליברמן מפרש את הפתגם כך: "הלב יודע אם התכוין לאבנים (לעקל, ליישר את העיקול, להיתר) או ליפות שדה חברו כדי שיחזיק לו טובה (לעקלקלות, לאיסור)". ראה י' גוטליב, "הלב יודע אם לעקל אם לעקלקלות", סידרה ה (תשמ"ט), עמ' 41–45.

26. נראה שפירושים אלו יסודם בדמיון שבין אגיסטון (טון) למילים אריס ואגירא (=שכיר).

27. כך בפירוש רבנו חננאל על אתר: "א"ל יכול לומר אגיסטון אני בתוכה כלומר יכול הוא שיאמר שדה זו שלו היא ואני אריס בתוכה". יש לדייק במונח אריס, שלרוב אין הוא 'שכיר'

המילה שלפנינו ולא לעניין עצמו, וכפי שהקשו בעלי התוספות על הפירוש הראשון של רש"י מבבלי גיטין סב ע"א מדברי רב: "אין עודדין עם הגוי בשביעית". כבר במבט חטוף ניתן להבחין בקשר בין המילה אגיסטון לבין המילה היוונית ἄγιος (=קדוש), ועל כך נרחיב את הדיבור להלן. דומה שמשמעות המילה אינה מובנת במסגרת הסיפור בבבלי משום שאין זו המסגרת הספרותית המקורית. אך כפי שנראה רעיון הקדושה מובן בהקשר של הסיפור בירושלמי, והוא העומד מאחורי הצורה המוקשית האסטור, שהובאה בבבלי בצורה התקינה יותר אגיסטון.

[ג]

בטרם נדון בהצעתנו באשר למשמעות הסיפור שבירושלמי, ליחס בין הצורות האסטור בירושלמי ואגיסטון בבבלי ולמשמען, נסקור הצעות אחרות שהועלו על ידי חוקרים באשר לגזרון המילה האסטור שבירושלמי. הוצעו פירושים רבים מכל גוני קשת השפות של העת העתיקה, הן אלו שהיו בשימוש בארץ ישראל והן שפות שלא היו בשימוש – כולל יוונית, לטינית, פרסית, ארמית יהודית וארמית שומרונית. בערוך השלם תמך ח"י קוהוט בעמדתו של זכריה פרנקל, שלפיה המילה אסטור נגזרת מן המילה הלטינית iste. קוהוט מסכם את דעתו של פרנקל כך:

אבל אמת תורה דרכה שהיא מלה רומית שרשמנו [=iste] וטעמה 'הוא' בה"א השאלה, כלומר המושמד שראה שחורשין בשביעית מטעם היתר של ר' ינאי (שמוכרחים היו לפרוע מנת המלך אף בשביעית) שאל האיסטו פ'י הזה ר"ל [=רוצה לומר] ר' ינאי שהתיר לכם לחרוש ההתיר לכם בשמטה ג"כ [=גם כן] לסדר ולחקן השבלים לכרי ולעשות עמרים? – קובעתה כמו המעמר לכובעות פיאה פ"ה מ"ח.²⁸

לדעת קוהוט מקובל על המושמד שהיהודים עוסקים בחרישה, שהרי הם הלכו בעקבות הוראתו של רבי ינאי. הבעיה בעיניו היא שהם גם עושים עומרים, או "כובעות", פעולה שאינה חלק מן ההיתר של רבי ינאי. גם פליקס קיבל את האטימולוגיה ואת הפירוש שהציע פרנקל. במאמר שהקדיש לסוגיה זו בירושלמי הוא הסביר את הסיפור כך: "מושמד אחד עבר בשמיטה וראה אותם זורקים

ממש אלא 'אדם העובד תמורת חלק מן היבול'. בכ"י יד הרב הרצוג, שהוא כתב יד תימני, רשום בגיליון 'פ' אריס". ראה א' עמית, "על גרסת רבנו חננאל בבבלי פסחים ח ע"ב", סידרא כא (תשס"ו), עמ' 133–144.

28. ח"י קוהוט, ערוך השלם, א, וינה תרל"ח, עמ' 167–168. דברי פרנקל הופיעו ב-Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums 15 (1866), pp. 395–396.

(מעמרים) לקובעות. אמר להם: ההוא (רבי ינאי) התיר לכם לחרוש, אך האם התיר לכם לזרוק (את העומרים) לקובעות?²⁹

יש כמה וכמה קשיים בהצעה זו של פרנקל ופליקס. ראשית, עצם ההצעה של גיזרון לטיני בהקשר הנוכחי הוא בעייתי. במסגרת הסיפור התלמודי מדובר במובאה ישירה מדברי המשומד, והסבירות לשימוש בלטינית בהקשר זה נמוכה. סביר יותר שהמשומד יפנה ליהודים ביוונית או בארמית.³⁰ אך אפילו אם נניח שמדובר במילה הלטינית iste, היינו מצפים לתעתיק אחר – כגון "איסטה"³¹ או "איסטי", ולא האסטו כפי שהמילה מתועדת לפנינו בכ"י ליידן, גם בשביעית וגם בסנהדרין.

פרנקל מסביר את האות ה"א של האסטו כה"א השאלה. אך גם הסבר זה מוקשה ביותר, שהרי ה"א השאלה, המשמשת לעתים קרובות בעברית מקראית ובתרגומי המקרא, אינה משמשת בארמית הגלילית של הירושלמי,³² וכל שכן קשה להסביר את העובדה שהמשומד צירף את ה"א השאלה העברית למילה לטינית, בתוך משפט בארמית גלילית! זאת ועוד: דומה שמבחינת התחביר ה"א השאלה הייתה צריכה לבוא בצמוד לפועל שרא בסגנון מעין זה: "אסטו שרה מירדי, השרא לכון מירמי קובעתה?" – 'הוא התיר לחרוש, ההתיר לכם לזרוק כובעות?'³³

בעיה נוספת בפירושה של פרנקל ופליקס נוגעת למילה קובעתה בירושלמי. לדעתם מדובר במונח זהה לכובעות שבמשנה פאה ה, ח. ואכן חילוף זה בין כובע וקובע מתועד כבר במקרא: בשמואל א יז, ה כתוב "וכובע נחשת על ראשו", ואילו

29. פליקס (לעיל הערה 4), עמ' רלט. הסבר דומה הביא פליקס בפירושו לירושלמי שביעית (לעיל הערה 3) בעמ' 228. ובביאור הארוך (שם, עמ' 231) הוסיף: "האסטו שרא לכון פירשנו כרז"פ [=כמו הרב זכריה פרנקל]: ההוא התיר לכם".

30. ל' גינצבורג בתוספות הערוך השלם (בעריכת ש' קרויס, וינה תרצ"ז, עמ' 428–429) דחה הצעה זו של פרנקל באמרו "שאפילו הנכרים בא"י לא דברו רומית". ראה ש' ליברמן, יוונית ויוונית בארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 161–163; J. Price, "The Jews and the Latin Language", *Jews and Gentiles in the Holy Land in the Days of the Second Temple, the Mishnah and the Talmud*, Jerusalem 2003, pp. 165–180.

31. כך ביקש קוהוט להגיה על סמך דפוס זיטאמיר. ראה בערוך השלם (לעיל הערה 28), עמ' 167.

32. ראה M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic*, Ramat-Gan 1990, p. 158 (ערך "הָא": "interrogative particle"); M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, The Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, New York – Berlin 1926 [1903], p. 328 (ערך "III הא": "introducing a question, is it: (that?)").

33. אמנם ה"א השאלה בראש משפט מוכרת לנו במקרא, כגון מל"א כא, יט: "הרצחת וגם ירשת", אך כפי שכתב בנודיד, לשון חכמים נוטה להחליף את ה"א השאלה במילים כמו כלום, שמא ועוד (א' בנודיד, לשון מקרא ולשון חכמים, תל-אביב תשכ"ז–תשל"א, א, עמ' 116–117; ב, עמ' 521).

בהמשך הפרק בפסוק לח כתוב "ונתן קובע נחשת על ראשו".³⁴ ובכל זאת קשה לומר שקובעתה כאן פירושה 'עומרים', שכן מה לעומרים ולהיתר רבי ינאי בעניין החרישה? קשה לומר שהמשומד ראה את היהודים חורשים ומעמרים בו זמנית, שהרי פעולות אלו מתרחשות בעונות חקלאיות שונות. ואם עבר שם המשומד בשלב העימור, מדוע הזכיר את ההיתר של רבי ינאי בעניין החרישה?

יעקב לוי הציע שני גיזרונות שונים למילה האסטור, אחד על פי היוונית ואחד על פי הלטינית, אבל בשתי הצעותיו התכוון לדבר אחד,³⁵ כפי שיתברר להלן. בערך "האסטור" במילוננו³⁶ הציע לוי אטימולוגיה יוונית: ὄστις (ותרגם לגרמנית: "Der da [=ההוא פה] / "du da" [=אתה פה]),³⁷ אך בערך "קובעתה"³⁸ הציע הצעה משופרת המבוססת על המילים הלטיניות heus tu,³⁹ שאותן תרגם לגרמנית "Ihr da" (=אתם פה). בניגוד להצעת פרנקל, ההצעה של לוי מתאימה לצורת המילה בירושלמי, אך כאמור קשה לקבל גיזרון לטיני למילה זו בהקשר זה.⁴⁰ כיצד אמורים היהודים להבין לשון פנייה בלטינית ספרותית? ועוד: על אף המצוי במילוננו של לוי, Ihr da אינו תרגום מילולי של הלטינית, שהרי המילה tu (ביחיד) פירושה 'אתה' ולא 'אתם'. נראה שלי תרגם את המונח ברכים משום שקשה להסביר מדוע יפנה המשומד לקבוצת יהודים בלשון יחיד.⁴¹ מצד אחר, היתרון של ההצעה של לוי על פני זו של פרנקל הוא שאין היא מצריכה הוספה של ה"א השאלה".⁴²

34. חילוף זה יסודו בעובדה שמדובר במילה שהעברית שאלה מן החתית: kupahis. ראה E. Sapir, "Hebrew 'Helmet', A Loanword, and Its Bearing on Indo-European Phonology", *Journal of the American Oriental Society* 57 (1937), pp. 73–77; P. K. McCarter, *I Samuel – A New Translation with Introduction, Notes, and Commentary*, New York 1980, p. 292. אפשר גם שפעל כאן גורם סגנוני (שים לב לסמיכות שתי ההיקריות זו לזו); ראה ש' פרידמן, "סתומות בלשון מגילות מדבר יהודה", לשוננו סד (תשס"ב), עמ' 173 והערה 37.
35. גם תרגומו לגרמנית מעיד על כך (ראה להלן): בשני המקרים נקט ביטויים דומים, לשונות פנייה וקריאה ליהודים העובדים בשדה.
36. J. Levy, *Neuhebräisches und Chaldäisches Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim*, 1–4, Leipzig 1876–1889.
37. שם, א, עמ' 446. על הצעה אטימולוגית זו של לוי ראה להלן.
38. שם, ד, עמ' 241.
39. המילה הלטינית heus tu משמשת במוכח 'שמע נא' (=hark באנגלית), והצירוף heus tu פירושו 'שמע אתה' או 'שמעו'. ראה C. T. Lewis and C. Short, *A Latin Dictionary*, Oxford 1879, p. 851.
40. ראה לעיל הערה 30.
41. ממבנה המשפט ברור שלי התכוון ל-Ihr ברכים ולא לצורת היחיד בפנייה מנומסת.
42. הצעה זו של לוי התקבלה על ידי חוה וחיים גוגנהיימר במאמרם "למילון התלמודי", לשוננו לט (תשל"ה), עמ' 62. אטימולוגיה על פי הלטינית הציעו גם יוסף שיינהאק (ספר המילואים

שאל ליברמן הציע הצעה משוכללת יותר, אף היא על פי הלטינית. בהצעה שנשא בפתיחת המרכז ללימודי יהדות באוניברסיטת הרוורד עמד על הצורך בעיון משווה בתרבויות של העת העתיקה, וציין לדוגמה את התרומה החשובה של ארתור נוק.⁴³ ליברמן מצא במילה היחידאית האסטו סימוכין לחשיבות שבהשוואה זו. על בסיס מחקריו של נוק הציע שהמילה האסטו נגזרת מן המילה הלטינית *esto* (= be it, יהי).⁴⁴ לדעת ליברמן מדובר במונח דתי ומשפטי, והוא מסכם את טענותיו בקשר לסיפור בירושלמי כך:

This inexplicable hapax would fit the context if it were a legal, or a religious, term. And indeed Prof. Nock stressed the frequency of the Latin term *esto* (and later the Greek ἔστω) as a legal and religious term. The Roman classics repeatedly mention with regard to religious law: *probe factum esto*, be it permitted, *profanum esto*, be it not sacred, *ius fasque esto*, be it permitted by law.

Now the word האסטו is perfectly understandable. The passerby remarked *הֵ-ἔστω שרא לכון מירדי*, be it you were permitted to plow, and so forth. An obscure term which puzzled Jewish scholars in the

לערוך, ירושלים תשל"ח (ורשה תרכ"ב), ערך "אסטו", דף ה ע"ב) ואברהם הכהן קראכמאל (ירושלים הבנויה, ירושלים תשל"א [למברג 1867], דף קט ע"א), אך שתי ההצעות הללו דורשות הגהה נחבת בנוסח הירושלמי, וכאמור ביטויים לטיניים אינם מתאימים לשיחה בין יהודים בארץ ישראל. שיינהאק הציע שמדובר במילה הלטינית *justus* (=חוק/משפט) וכתב: "כד משמד הוה עבר [פ] שגזירת השמד והאונס עבר [חמותון רמין קובעתיה [ראה אותם ר"י (=רבי ינאי) שחושבים לקבוע היתר החרישה בשביעית לקבע, לכן היטב לשאול אותם (=האיסטו) *justus* (געזעטץ) שרי לכון? פי' האם חוק התורה התירה אז לכם לחרוש, הלא מן התורה אסורים אתם, רק המרדה שרי לכון, פי' הרצועה ומרדות של המושל הכריחה אתכם לעשות כן, ועתה שאינכם מוכרחים הלא אסור התורה עומד במקומו ואסורים אתם". על פי הצעתו הפנייה לא הייתה של המושמד אלא של רבי ינאי. קראכמאל הציע שהמילה נגזרת מן המילה הלטינית *Hasta* (=רומח/חרב). הוא הסביר את דברי המושמד כך: "אמר להם האסטו שרה מרדה היינו החנית והרומח שרויה על הנכסים שלכם מורדים כי כן היה המנהג במלכות רומי כאשר נמכרו נכסי העם מצד הממשלה בעד מסים וארנונות נמכרו בנעיצת חרב וחנית הנקרא *Hasta* בל"א (שפעער)".

43. S. Lieberman, "Achievements and Aspirations of Modern Jewish Scholarship", *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* 46–47 (Jubilee volume; 1979–1980), pp. 369–380. ליברמן ציין את נוק פעמיים בהצעה זו: בראש דבריו (בעמ' 370) ובקשר לאטימולוגיה של המילה האסטו (בעמ' 379–380).

44. דברי ליברמן מבוססים על המאמר A. D. Nock, "A Feature of Roman Religion", *Harvard Theological Review* 32 (1939), pp. 83–96.

last century became clear thanks to Prof. Nock's researches in the religions of the ancient world.

היתרון בהצעה של ליברמן הוא שמדובר במילה שהייתה בשימוש גם ביוונית.⁴⁵ השאלה היא אם השימוש החוקי/דתי במילה ἔστω ביוונית היה רווח כמו במילה esto בלטינית. בסופו של דבר מדובר בפועל נפוץ מאוד בשתי השפות, וקשה לקבוע אם המשומד אכן התכוון לשימוש החוקי במונח זה. ההסבר של ליברמן גם מאמץ את גישתם של מפרשי הירושלמי בקשר למילים "שרא לכון" שבדברי המשומד, שלכאורה הן מיותרות: לדעת ליברמן המשומד אומר "בשלמא לחרוש, אלא לעמר מי התייר?"⁴⁶ הבעיה היא שכמו שהערנו לעיל, אין זה נראה שקובעתה היא כובעות של משנה פאה. ונראה שגם ליברמן התלבט בחלק זה של המשפט, שהרי הוא אינו מתרגם את ההמשך אלא מסתפק ברמו: and so forth.

הצעה זו של ליברמן התקבלה על ידי שפרבר וסוקולוף במילונים שלהם,⁴⁷ אלא שהם התקשו, בצדק, להסביר את האות ה"א בתחילת התעתיק האסטו, ולכן נאלצו לפרש שהאסטו הוא צירוף של המילים הא-ἔστω.⁴⁸ אך קשה לקבל הנחה זו, שהרי בדרך כלל המילית הא מופיעה כמילה נפרדת, ולא זכור לי מקום אחר שהיא מופיעה בו בצמוד למילה זרה. זאת ועוד, לפי זה המילה אסטו כולה מיותרת, שהרי הא כשלעצמה פירושה מעין ἔστω. היה לו למספר בירושלמי לשים בפי המשומד את המלים הארמיות הפשוטות: "הא שרא לכון מירדי, שרא לכון מירמא קובעתה?" ואין צורך במילה אסטו כלל.⁴⁹

שמואל קרויס פירש שהאסטו היא קריאה יוונית של רועים לעדרם: οἷττε σίττε.⁵⁰ על פי הצעתו המשומד פנה ליהודים החורשים בזלזול, בהשתמשו בקריאה

45. ראה דברי נוק שם, עמ' 88 הערה 30.

46. בלשונו של ליברמן: "be it you were permitted to plow, and so forth". בפרשו את מבנה המשפט כאן "בשלמא [...] אלא" הולך ליברמן בעקבות רוב המפרשים. ראה למשל פירוש ר"ש סיריליאן: "שרא לכון מירדי. מחמתו הותר לכם לחרוש הארץ בפעם ראשונה הנקרא נתקוצה: שרא לכון רמין קובעתא. בתמיה דזה שאתם עושין עכשיו היינו נטייה ונראה דסופכם ברצון". ופירוש זה אינו נראה לי.

47. D. Sperber, *A Dictionary of Greek and Latin Legal Terms in Rabbinic Literature*, Ramat-Gan 1984, p. 50; סוקולוף (לעיל הערה 32).

48. ולכך התכוון ככל הנראה גם ליברמן עצמו, בכתבו "ה-ἔστω".

49. לא ייתכן שהתחילית ה-, במובן 'הא', היא לשון פירוש למילה ἔστω כולה; הרי בכגון זה היינו מצפים לכתוב המלא "הא" ולא לתחילית הצמודה למילה המקורית.

50. S. Krauss, *Griechische und lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrasch und Targum*, 2, Berlin 1899, p. 78. ראה גם H. G. Liddell, R. Scott, H. S. Jones and

R. McKenzie, *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1940, p. 1602 (ערך σίττα: "a cry (of drovers to urge on or guide their flocks")

מסורתית של רועי צאן. אך הצעה זו אינה מתאימה לא לתעתיק המילה ולא להקשר. אולי מקור ההשראה לפירוש זה הוא ההצעה heus tu שהציע לוי; ייתכן שקרויס הסתייג מגיזרון לטיני ולכן חיפש תרגום יווני לפנייה המזלזלת.

כאמור, בנוסף לאטימולוגיה לטינית לוי הציע גם אטימולוגיה יוונית המבוססת על המילה ὄστις ותרגם את המשפט כך: (du da! Ist euch denn (am brachjahre) gestattet zu fliegen? (=אתה פה! האם הותר לכם גם [בשנת השמיטה] לחרוש?). אך לא זו בלבד שהצעה זו אינה מתאימה לתעתיק האסטו, אלא גם להקשר אין היא מתאימה: לא מצאתי שימוש ביוונית במילה ὄστις כלשון פנייה.⁵¹ גינצבורג הציע שהמילה היא מן ἀσούτατος היוונית, שפירושה 'לא עקיב' (inconsistent).⁵² הוא הסביר שה"שומרני" אמר ליהודים: "אם מותר לכם 'רמיין קובעתה' גם החרישה תהי מותרת לכם ואם אינכם חורשים למה אתם רמיין קובעתה [...] והוא לעג על היהודים שהם מתירים דבר אחד ואוסרים דבר הדומה לו". אך גם הצעה זו אינה מתאימה לתעתיק שבירושלמי. גם לא ברור לפי גינצבורג מה פירוש "רמיין קובעתה" ולמה זה דווקא מצביע על אי-עקיבותם של היהודים.

יהושע השל שור לא זו בלבד שהציע אטימולוגיה יוונית למילה האסטו, אלא אף פירש כמעט את כל המשפט על בסיס מילים יווניות.⁵³ הוא טען (בלי נימוק כל שהוא) שכל דברי המשומד משובשים ושצריך לגרוס כך: "האסטו [= ἀσταδής, קל דעת] שטה [= τάσες, עכשיו] מרדה [= ἐμάρται, רוע מזל] שרא לכון מירמא קברתה [= κόπρος, לזבל]". על פי הצעות אלו מפרש שור: "המשומד ראה אותן מזבלין השדות א"ל פתאים וקלי הדעת השתא כשהורע המזל, התיר לכם (ר' ינאי) ליזבל השדות". הדבר התמורה בהצעה של שור הוא שלמרות הגהתה הגורפת הוא אינו טורח להתאים את ההגהה במדויק לצורת המילה ביוונית.⁵⁴ בצדק ביקר נחמיה בריל בחריפות את דברי שור.⁵⁵ בריל הציע שתי אפשרויות

51. ראה לידל וסקוט (בהערה הקודמת), עמ' 1263. בתרגום השבעים המילה ὄστις משמשת תרגום למילה אשר.

52. תוספות הערוך השלם (לעיל הערה 30), עמ' 429.

53. י"ה שור, "הגהות והערות על י"ד מאמרים בירושלמי", החלח' ח (תרכ"ט), דפוס צילום: ירושלים תשל"ב, עמ' 122.

54. על פי ההצעה של שור המשפט היה צריך להיות: "אסטדיס, טסיס אימרטאי שרא לכון מירמא קופרוס" (הדגשתי את המילים המצויות בירושלמי שיש לפנינו); ומכאן ברור שאין קרבה כל שהיא בין המילים היווניות שהוא מציע ללשון הירושלמי.

55. N. Brüll, "Fremdsprachliche Wörter in den Talmuden und Midraschim", *Jahrbücher für Jüdische Geschichte und Literatur* 1 (1874), pp. 130–131. נראה לי שבביל לעג לשור כאשר קבע שהמילה האיסטו היא יוונית ושאר המילים הן "gut aramäisch" וששור עשה את כולן יוונית.

נוספות לגיזרון המילה האיסטור⁵⁶ על פי היוונית: לדעתו האסטור נגזרת מ-ιστο (=דע!) או מ-ιστάθω (=עצור!). נראה שבריל העדיף את האפשרות השנייה, שכן בניתוח ובתרגום המפורט שהוא מציע לסיפור הוא נוקט 'עצור'. לדעתו הסיפור מתפרש כך: "חד משמר" (=אדם שהקפיד על חוקי שנת השמיטה)⁵⁷ עבר וראה אנשים המושכים את כלי החרישה;⁵⁸ אותו קפדן ניסה לעצור אותם וצעק (לחורשים): "עצור! לחרוש התיר לכם, האם גם הרשה לשבור רגבים?"

ר"ש סיריליאן גורס בפירושו לירושלמי שביעית "האסטור" ומפרש שסטור הוא שם האנס. יסטרוב,⁵⁹ כדרכו במילים סתומות, חיפש למילה האסטור שורש שמי.⁶⁰ הוא פירש שמדובר בסטי, מלשון סטייה, ותרגם: "Oh, the perversion (of the law)".⁶¹ חכמי הדורות לא פסחו גם על השפה הפרסית. היינריך לברכט פליישר (H. L. Fleischer), בהערותיו למילון של לוי, הציע שמדובר במילה הפרסית הסתו.⁶² הצעת פליישר מוקשית ביותר, שהרי נדיר הוא שמילים פרסיות נקלטות בירושלמי.

56. בפתיחת הדיון שלו בריל מעתיק "האסטור" בלא יו"ד, אך לאחר מכן הוא כותב את הצורה ביו"ד. ברור שהעדיף את הגרסה ביו"ד משום ששתי המילים שהציע פותחות בהברה שתנועתה i (איס- או היס-), כנגד i במילים היווניות.

57. כך הנוסח בירושלמי שביעית על פי כ"י לידן וכ"י וטיקן – "חד משמר". וראה דברי גינצבורג בתוספות הערוך השלם (לעיל הערה 30), עמ' 429: "ועקר הגרסא היא חד משמריה, שמרונה אחד" וכו'.

58. בריל כותב שיש להבין את הגיזרון של המילה קובעתא על פי הלשון קָבַע – לקבוע (to fix). לדעתו מדובר בכלי המכונה בגרמנית Eggen – כלי עשוי מיתדות עץ או ברזל (היוצאות כנראה מתוך טבלת עץ) שאותו מושכים על פני הקרקע כדי לשבור את החתיכות הגדולות של האדמה. את הפעולה הזאת מכנה בריל "חרישה שנייה" (die zweite Pflügung).

59. לעיל הערה 32.

60. ראה י' קוטשר, "מצב המחקר של לשון חז"ל (בעיקר במילונות) ותפקידיו", ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, א, בעריכת י' קוטשר, רמת-גן תשל"ב, עמ' 6–8; א' עמית, "תגרי סימטא וראבן הלקח": עיון בלקסיקוגרפיה תלמודית", לשוננו סג (תש"ס–תשס"א), עמ' 231–233.

61. ולפי זה עובר האורח הוא כנראה "משמר" ולא "משומד" כנוסח כ"י לידן וכ"י וטיקן בשביעית.

62. לוי (לעיל הערה 36), א, עמ' 556. פליישר מגדיר את המילה הסטו בפרסית "wirklichkeit". השווה, F. Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, London 1963, p. 1499 (ערך *hasṭū*): "The stone of fruit; truth, justice, rectitude; one who gives his consent to, confesses or acknowledges, a thing" מרגליות בפירושו לפני משה. הוא מציע שמדובר בלשון ארמית על פי דניאל ג, יד: "ואמר להן הצדא [=באמת]". ברור שאין לקשור את המילה לפנינו בירושלמי למילה זו, אך נעיר בדרך אגב שמילה יחידאית זו מעלה אף היא בעיות פרשניות. צ'רלס טורי טוען על פי איגרת ארמית מהמאה השביעית לספירה שהצדא היא מן השורש הארמי יצ"ד ופירושה 'הבאמת' C. C. Torrey, "Stray Notes on the Aramaic of Daniel and Ezra", *Journal of the American Oriental Society* 43 [1923], pp. 231–232.

[ד]

כאמור, חוקרים אלו לא הבחינו בהקבלה שבין המילה אגיסטון בבבלי לבין המילה האסטו בירושלמי. כפי שהצענו לעיל (סעיף ב בסופו), אגיסטון קשורה למילה היוונית ἄγιος. עיון מדוקדק במילה אגיסטון מראה שמדובר בצירוף של שתי מילים ביוונית: ἄγια ἐστίν. "אגיא אסטין" נהפך לאגיסטון/ין בבבלי,⁶³ אך בירושלמי נשתמר ביטוי יווני דומה, ἄγια ἔστω, בצורה האסטו. ניתן לשחזר את הצורה המקורית של הסיפור בירושלמי כך:

שחזור הסיפור המקורי	תרגום
חד משומד הוה איעבר בשמיטתא.	משומד אחד עבר ב[שנת] השמיטה.
חמתון רמיין קובעתה.	ראה אותם זורקים רגבים.
אמ' לון: האסטו!	אמר להם: יהא קדוש! [אדמת קודש היא]
שרא לכון מירמא	כלום מותר לכם לזרוק
קובעתה!?	[ולשבור] רגבים!?

כאמור, בסיפור בירושלמי מצאנו שני ביטויים נדירים: האסטו ומירמא קובעתה. המילה קובעתה אינה מתועדת בהקשר דומה בספרות חז"ל, ונראה שיש לקבל את ההצעה של יסטרוב שפירושה 'רגבי אדמה' והיא נגזרת מן המילה כובע או קובע, וכפי שתרגם סוקולוף: "he saw them throwing clods".⁶⁴ פירוש זה תואם את השימוש בפועל רמיין/מירמא, שעניינו זריקה (של רגבים), ביטוי ציורי לחרישה. הרגבים מכונים כובעות/קובעות משום שמדובר בגושי אדמה עגולים דמויי כובע/

63. יש לציין שהמילה היוונית ἄγιος/ἄγια מתועדת היטב בסורית (R. Payne Smith, *Thesaurus Syriacus*, 1, Oxford 1879, p. 26) בתעתיקים עדתא דאגיא, אגיוטטוס (מקבים ב ה, 15), אגיוס, וגם בצירופים כגון אגיופנומא (= ἀγιοπνεῦμα). הצורה אגיסטון במקום "אגיסטין" ברוב כתיבי היד יסודה כנראה בניסיון לקרב את סיומת הביטוי לזו של מילים יווניות אחרות המופיעות בתלמוד, שלרבות מהן סיומת -ov. ראה שפרבר (לעיל הערה 47), עמ' 75; מ' בנוביץ, "כל כינויי נדרים", סידרא יב (תשנ"ו), עמ' 18 הערות 63, 64; מ' בנוביץ, "הורדוס וחנוכה", ציון סח (תשס"ג), עמ' 27 הערה 68 ובנספח בסוף עמ' 39. כ"י יד הרב הרצוג גורס "אגוסטעין", והעיר לי מורי ש"י פרידמן שהע"ן עשויה לשמש אם קריאה לצירי אצל הגאונים. ראה במאמרו "קלעני מראשי, קלעני מזרועי" (סנהדרין ו, ה), על פי הבאר: מחקרים בהגות יהודית ובמחשבת ההלכה מוגשים ליעקב בלידשטיין, בעריכת א' ארליך ואחרים, באר-שבע תשס"ח, עמ' 444-448.

64. יסטרוב (לעיל הערה 32), עמ' 1324; סוקולוף (לעיל הערה 32), עמ' 478.

קובע⁶⁵ הנמצאים מעל פני האדמה ונשברים במהלך החרישה הראשונה או מיד לאחריה.⁶⁶

לדעת, המשפט של המשומד כלל במקורו רק את המילים "שרא לכון מירמא קובעתה",⁶⁷ ואילו "שרא מירדי [=לחרוש]" הן תוספת בגיליון שנועדה לפרש את הביטוי הקשה הזה. במרוצת הזמן הוכנס הפירוש לגוף הטקסט וגרם לכפילות שלפנינו: "שרא לכון מירדי, שרא לכון מירמא קובעתה".⁶⁸ המשומד התפלא על פעולת החרישה והדגיש בפני החורשים שהאדמה היא קודש (ἁγία) בשנת השמיטה, ולכן אין להתיר בשום פנים ואופן את חרישת השדה. לפי הנוסח שבירושלמי אמר המשומד: ἁγία ἔστω⁶⁹ (ללא הגיית העיצור γ), "יהא קדוש", ולפי הנוסח שבבבלי הוא אמר: ἁγία ἔστιν 'קדוש הוא'. ייתכן שגם בירושלמי הצורה המקורית הייתה ἁγία ἔστί(ν).

באשר להשמטת העיצור γ בתעתיק האסטור שבירושלמי, יש תיעוד להשמטת γ בכאוא בין תנועות בהגייה העממית, ובמיוחד בכאוא לפני התנועה ו. כפי שהראה גיניאק, בפפירוסים מתועדות צורות של המילים ὀλίγον ו-ὕγις ללא γ.⁷⁰ המילה ἁγία מתאימה בצורתה לתופעה הזאת, שהרי γ ממוקם בה אחרי התנועה α ולפני התנועה ι בדומה למילה ὕγις. כפי שהראה אלן במחקרו על תורת ההגה ביוונית עתיקה, הבלשן אליוס הרודיאנוס, שחי במאות השנייה והשלישית לספירה,

65. סימוכין לכך ניתן להביא מן הלטינית, שבה מכונים רגבי האדמה במילה glaeba, הגוזרה מ-globus (=עגול).

66. לתיאור תהליך החרישה, כולל שבירת הרגבים, ראה Plinius, *Naturalis Historia*, 18, 49, 180; Varro, *De re rustica*, 1, 29, 2.

67. לדעתי הגרסה המקורית בירושלמי היא "קובעתה", צורת הרבים של קובעה.

68. ראה לעיל הערה 16. אמנם אם כך המקום הטבעי של הפירוש הוא לכאורה אחרי המילים "שרא לכון מירמא קובעתה" ולא לפניהן, אלא שנראה שמי שציף את הפירוש לנוסח הפנים סבר שמדובר בהשמטה והכניס את הפירוש במקום הלא-נכון.

69. ראה מקבים א' י, 31: καὶ ἱερουσαλὴμ ἔστω ἁγία καὶ ἀφειμένη (=ירושלים תהיה קדושה ופטורה). מילים אלו מופיעות בקשר לפטור ממש שהמלך דמיטריוס העניק באיגרתו ליונתן וליהודים אשר ביהודה. ראה א' רפפורט, ספר מקבים א': מבוא, תרגום ופירוש, ירושלים תשס"ד, עמ' 255.

70. F. T. Gignac, "The Pronunciation of Greek Stops in the Papyri", *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 101 (1970), p. 188.

סיכם את דבריו כך: 2: PPetr. ii, 2 (1) an omission in Ptolemaic papyri of γ in ὀλίγον (I) = WChr. 337.16, 260 B.C. and eight other instances; (2) an omission of γ or the following ι in forms of ὕγις and its derivatives from the second century B.C. on, e.g., ὕ<γ>ιαίνομεν, ὕ<γ>ιαίνης (PPar. 42 = UPZ i, 64.3.14, 156 B.C.) [...]. ὕ<γ>ιῶν (POxy. 729.23, 2nd cent.)"

לעג לנטייה זו לבלוע את העיצור γ באמרו כי אפלטון קומיקוס תיאר זאת כמעשה "ברברי":⁷¹ Πλάτων μέντοι ἐν Ὑπερβόλῳ διέπαιξε τὴν ἄνευ τοῦ γ χρῆσιν ὡς βάρβαρον (=אבל אפלטון [קומיקוס] לעג להיפרבולוס שאינו משתמש באות גמא, כמו ברברי). על פי המובאה מאפלטון, היפרבולוס אמר ὀλίον במקום ὀλίγον. באותה מידה ייתכן שבעל הסיפור בירושלמי לועג לאותו משומד שמעיר ליהודים על חרישת השדה בשנת השמיטה ונוקק לתרגום יווני למושגי הקדושה, אך אינו מצליח לבטא כראוי את המילה ἁγία. הפירוש שלנו, בניגוד לפירושים האחרים שהוצעו לביטוי זה, מספק הסבר לכך שהאדם המעיר לחורשים מכונה "משומד". יש להניח שבתקופתו של רבי ינאי כוון המונח הזה לאדם שקיבל על עצמו את הנצרות. לאור זאת יכול להיות שיש לפנינו רמז לפולמוס יהודי-נוצרי בשאלה מיהו ומהו קדוש. ייתכן שאותו משומד פונה ליהודים החורשים ברמז לסיפור משה והסנה בשמות ג, ה: ἡ ἁγία ἔστιν. הוא גוער בהם: האדמה שאתם חורשים היא קדושה, ואתם נוהגים בה ולזול! פסוק זה משמש במסגרת פולמוס יהודי-נוצרי בברית החדשה. במעשי השליחים (ו, יג) מאשים הסנהדרין את סטפנוס בזלזול במשה ובמקום הקדוש (τόπου τοῦ ἁγίου),⁷² ובנאומו מציין סטפנוס את גדולי האומה ומתאר את בריחתו של משה, ובכלל זה מצטט את הפסוק הנזכר על הסנה. נראה שסטפנוס מצטט את הפסוק הזה כדי להראות שכל מקום הוא בחזקת קדוש – ולא דווקא בית המקדש. הפולמוס בסיפור המקורי בירושלמי הוא הפוך: המשומד תוקף את היהודים המעבדים את הקרקע ה"קדושה", אך באופן אירוני אין הוא יכול אפילו לבטא את המילה המתאימה כיאות. בניגוד לאותו משומד היהודים אינם מעריצים את האדמה כשלעצמה אלא מקבלים את הוראתו של רבי ינאי, שמבחינתם תורה היא, ותורה זו היא הקדושה.

קיימת אפוא הפריה הדדית בין המידע שאנחנו צוברים מן הבבלי לבין המידע שאנחנו צוברים מן הירושלמי במקבילות אלו. הפירוש שלנו בירושלמי: האסטו = ἁγία ἔστω, אינו יכול לעמוד ללא ההשוואה לבבלי וללא הכתיב המלא של המילה אגיסטון שם שנשתמרה בו האות גימ"ל (אלא שבעקבות העיבוד אין פירושה קיים שם). על תופעות מעין אלו עמד אליקים וייסברג. וזה לשונו:

במקרים אחדים ייתכן שאיאי"ב [=ארמית יהודית ארץ-ישראלית בבבלי] משקפת את האמת ההיסטורית ביתר דיוק מן המקבילה בירושלמי שזמן

71. W. S. Allen, *Vox Graeca: The Pronunciation of* Aelius Herodianus, 2, 926L. ראה

*Classical Greek*³, Cambridge 1987, p. 32. אלן מביא את דברי הרודיאנוס בנספח בעמ'

163. וראה, A. Meineke, *Fragmenta Poetarum Comoediae Antiquae*, 2, Berlin 1840, p. 669.

p. 669.

72. נראה שהכוונה לבית המקדש.

עריכתה הלשונית מאוחר בהרבה לתאריך קליטת היצירה הארץ-ישראלית בבבלי, ובעיקר ייתכן שניסוח מאמרי אמוראי ארץ ישראל, כפי שהוא נשמר בבבלי, קרוב לדבריו של האמורא כפי שיצאו מפיו (*ipsissima verba*) יותר מן הניסוח של אותו מאמר כפי שהוא נשמר בירושלמי.⁷³

עם זאת הירושלמי מספק לנו את ההקשר המקורי של המילים במסגרת הסיפור. אגיסטון איננו תואר לכוהן החורש, אלא חלק מדבריו של האדם שהעיר לחורש – 'קדושה היא'.

73. א' וייסברג, "הלשון הארמית של היצירה הארץ-ישראלית בתלמוד הבבלי (ג)", לשוננו סח (תשס"ו), עמ' 57. וראה גם את שני החלקים הראשונים של המאמר (לשוננו סו [תשס"ד], עמ' 282–243; סז [תשס"ה], עמ' 301–326).

”קולבאנא”: גרסה תמוהה והצעה לפתרונה

שנינו במסכת סנהדרין קד ע”ב:

”לא אליכם כל עובדי דרך” [איכה א, יב], אמר רבה¹ אמר רבי יוחנן: מכאן לקולבנא מן התורה.²

מאמר ר’ יוחנן הוא חלק מקובץ דרשות קצרות שמסר רבה בשמו, רובן על הפרק הראשון של איכה.³ ”רבה” הנזכר הוא כנראה, רבה בר בר חנה, ממסריה הרגילים של תורת ר’ יוחנן בבבל.⁴ לצורה קולבנא (או קבלנא)⁵ אין חבר בתלמוד, ונחלקו הדעות באשר למובנו של שורשה (קב”ל): יש שפירושהו מלשון תלונה,⁶ ויש שפירושהו ’כלפי’ או ’נגד’.⁷ בפירוש המיוחס לרש”י⁸ על אתר נאמרו לא פחות משלושה פירושים למאמר ר’ יוחנן.⁹

1. בדפוסים בטעות: ”רבא” (וכן כבר בשני כתבי יד); והוגה בגיליון.
2. ”כולהו קראי קרי תורה” (רמ”ה על אתר).
3. על קבצים שהגיעו מארץ ישראל לבלב כיחידות ספרותיות ראה א’ וויס, על היצירה הספרותית של האמוראים, ניריורק תשכ”ב, עמ’ 202–208; ועל הקובץ שלנו ראה שם, עמ’ 207.
4. וכן בציטוטים מן הקובץ הנזכר, בכמה כתבי יד של תענית כט ע”א (כ”י אוקספורד Opp. Add. fol. 23, כ”י וטיקן 95 וכ”י וטיקן 134, על פי מאגר המכון לחקר התלמוד על שם שאול ליברמן).
5. נוסח הדפוס, ”קולבנא”, נמצא גם בכ”י פירנצה II-I-9 ובכ”י מינכן 95 (קובלנ’); אבל בערוך (ערוך השלם, מהדורת ח”י קוהוט, ז, עמ’ 58): ”קבלנא” (כנראה קְבִלְנָא או קְבִלְנָא), וכן היה בכ”י קרלסרוהה רויכלין 2, ותוקן ל”קולבנא”.
6. לשון הרמ”ה: ”מכאן לתרעומת מן התורה – כשצרה על אדם מתרעם, כדאמרין בפרק דיני ממונות בתרא [סנהדרין לא ע”ב] עוקבן הבבלי קבל קדמנא”; וכן פירש לוי (J. Levy, *Chaldäisches Wörterbuch über die Targumim und einen grossen theil des Rabbinischen Schriftthums*, 2, Leipzig 1868, p. 341b).
7. ערוך השלם (הערה 5 לעיל): ”פי’ שרגילין העולם לומר איני אומר כנגדך הרעה שהוקרה לי”; וראה דברי קוהוט שם. כך היא גם דעתו האחרונה של לוי (J. Levy, *Neuhebräisches und Chaldäisches Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim*, 4, Leipzig 1889, p. 239a). איחול של אדם לחברו שלא יבא עליו כצרתו. את הוראת התלונה הזכיר כפירוש חלופי. יסטרוב (M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, New York 1971 [1903], pp. 1323–1324).

נוסח הקטע בכ"י מינכן 95 כולל משפט נוסף משובש מאוד:

לא אליכ' כל עוב' דרך' א' רב' א"ר יוחנן מכאן לקובלנ' מן התור' (ולקו כלוא מן התור' חד עשר זמנין ופלג').

המשפט הלקוי שבסוגריים נסמן בכתב היד למחיקה, והעיר בעל דקדוקי סופרים בהסכמה: "ובאמת לית ליה פתרא".¹⁰ אולם כיום נפתחה דרך לפתורנו על ידי כ"י יד הרב הרצוג 1 – כתב יד תימני שהוא עד מעולה לנוסח מסכת סנהדרין.¹¹ ושם נשמר המשפט (לא כדרשה נוספת ל"לוא אליכם כל עברי דרך" אלא כדרשתו היחידה של ר' יוחנן לפסוק) בנוסח זה:

"לוא אלכם כל עוברי דרך". אמ' רבה א"ר יוחנן מכאן לקולבאנא מן התורה עד עשר זימנא ופלגיה.¹²

משפט זה לכיד הוא מבחינת בניינו, אבל פשרו נשאר סתום; וקל להבין איך עלול היה להשתבש.¹³ להלן אנסה להסבירו. אצטרך להיזקק לסדרת השערות, אבל מקווה אני שהקורא ימצא אותן סבירות.

- פירש כלוי, אך בהקשר מאגי: "a formula to ward off danger"; גם הוא הזכיר את הוראת התלונה כפירוש חלופי. פירוש דומה נקט לאחרונה סוקולוף (M. Sokoloff, *A Dictionary of Babylonian Aramaic of the Talmudic and Geonic Periods*, Ramat-Gan 2002, (p. 989b "a counter charm"). הפירוש המאגי נסמך כנראה על הדמיון לצורה קיבלא, המתועדת במובן זה; ראה סוקולוף, שם, עמ' 1009b.
8. על פירוש רש"י לפרק חלק ראה י" פרנקל, דרכו של רש"י בפירושו לתלמוד הבבלי, ירושלים תשל"ה, עמ' 304–305.
9. וזה לשונו: "מכאן לקובלנא מן התורה – כשאדם מודיע צערו לאחר צריך שיאמר לו 'לא תבא זאת לך כמו שבאה אלי', כי קשה הוא לשמוע, שפעמים חוזרת עליו, והמקפיד על כך אין בו משום ניחוש. לישנא אחרינא: לקובלנא – כשיש לו צרה יודיענה לרבים, קובלנא – צעקה. לישנא אחרינא: נגד, דמתרגמינן קבל, כאדם שאומר לחברו 'לא כנגדך אני אומר'". לכאורה גם לפי הפירוש הראשון עניינה של קובלנא 'כלפי' או 'נגד', ולא ברור לי למה הוזכר הדבר רק לגבי הפירוש השלישי.
10. רנ"נ ראבינאוויטץ, דקדוקי סופרים, ניו-יורק תשל"ז [מינכן תרכ"ח–תרנ"ז], מסכת סנהדרין, עמ' סה.
11. כפי שהראה מ' סבתו, כתב-יד תימני למסכת סנהדרין (בבלי) ומקומו במסורת הנוסח, ירושלים תשנ"ח.
12. הנוסח על פי אתר "מאגרים" של האקדמיה ללשון העברית (<http://hebrew-treasures.huji.ac.il>).
13. המשפט הנוסף בכ"י מינכן נשתלשל כנראה מנוסח דומה לזה שבכ"י יד הרב הרצוג 1; הוא נוסף לאחר מאבות כ"י מינכן כנוסח חלופי, על פי שיטת "הילכך נימרינהו לתרויהו", ונשתבש בתהליך המסירה מחמת קושיו.

הקושי העיקרי הוא, כמובן, המילה קולבאנא, שהיא יחידאית ונראית תמוהה.¹⁴ מן ההמשך, "עד עשר זימנא ופלגיה", יוצא שהקולבאנא מתבטאת כיחס (משתנה) בין שני ערכים מספריים. אני מציע לראות בקולבאנא מקבילה ארמית לקלבון, הבאה בלשון חכמים (בעיקר) בקשר למצוות מחצית השקל. הקלבון הוא תוספת שמוסיפים על מחצית השקל כשכר חליפין (או לשיטה אחרת, כדי לפצות על הסיגים שבמחצית השקל).¹⁵ קלבון היא שאילה של המילה היוונית κόλλυβος, שמשמעה 'שכר חליפין הנתון לשולחני' (agio בלעז), 'מטבע קטנה' או 'שער החליפין שבין מטבע אחת לחברתה'.¹⁶

כדי להבין את שייכות הקולבאנא לאגדות החורבן עלינו לזכור כי דיברו חכמים על שכר ועונש בלשון זכריות וחובות כספיות:¹⁷ העוונות נקראים "חובות" ועונשם נקרא "פורענות". בהקשר לשוני-רעיוני זה יש, לדעתי, למצוא את מקומה של הקולבאנא שלנו. הקולבאנא (כמו הקלבון) היא תוספת תשלום למעלה מן התשלום הבסיסי. הקלבון שנוסף על מחצית השקל היה מטבע קטנה, אבל בעל האגדה (שבנוסח כתב היד) ראה בפורענות החורבן והגלות תוספת ל"תשלום החוב" שהעלה את ה"פירעון" "עשר זימנא ופלגיה" – בחינת כי לקחה מיד ה' פי עשרה וחצי בכל חטאתיה.¹⁸

14. ב"מאגרים" (הערה 12 לעיל) הועמדה המילה: "קו!לב!אנא". סימני הקריאה, לפי רשימת סימני ההתקנה שם, פשרם "כך במסירה: טעות בנוסח, הנוסח צריך עיון, הכתיב תמוה וכיו"ב". לדעתי הפשר המתאים בנידון דנן הוא "צריך עיון" – ולהלן אנסה לספק את העיון המבוקש.

15. ראה משנת שקלים א, ו-1.

16. ראה ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ד, ניו-יורק תשכ"ב, עמ' 665. על המובנים השונים של κόλλυβος ראה H. G. Liddell and R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, revised edition, Oxford 1996, p. 972b. ליברמן (שם, הערה 20) ציין להשערה שמוצאה של κόλλυβος במילה העברית חלף, כלומר 'דמי חליפין'. גם בערך המילה אצל לידל וסקוט יש רמז (לא מתחייב לגמרי) לכך: "Cf. Hebr. ḥālap 'change', 'exchange'". השערה זו, אם נכונה היא, מספקת דוגמה מעניינת של מילה עברית שנכנסה ליוונית וחזרה אל העברית בצורתה היוונית!

17. סוגיה זו נדונה במאמרי של אנדרסון: G. Anderson, "From Israel's Burden to Israel's Debt: Towards a Theology of Sin in Biblical and Early Second Temple Sources", *Reworking the Bible: Apocryphal and Related Texts at Qumran*, ed. E. Chazon et al. (STDJ, 58), Leiden 2005, pp. 1–30; "Redeem Your Sins by the Giving of Alms: Sin, Debt and the 'Treasury of Merit' in Early Jewish and Christian Tradition", *Sin: A History*, New Haven 2009, ובספרו Letter and Spirit 3 (2007), pp. 39–69.

18. ראה יש' מ, ב. מילת עד שבמאמר מורה על שיעור מרבי. "מכאן לקולבאנא מן התורה עד עשר זימנא ופלגיה" פירושו: מכאן אסמכתא לאפשרות של "תוספת תשלום" ב"פירעון" עוונות ישראל, המעלה את הפירעון – אפילו פי עשרה וחצי.

אך עדיין צריך ביאור: מה עניין קולבאנא אצל הפסוק "לוא אליכם כל עברי דרך", והיכן מצא בו בעל האגדה רמז למספר עשרה וחצי? הפתרון, לדעתי, הוא: שפיל לסופיה דקרא. לשון הפסוק בשלמותו היא:

לוא אליכם כל עברי דרך הביטו וראו אם יש מכאוב כמכאבי אשר עולל לי
אשר הוגה ה' ביום חרון אפו.

אני משער שבעל האגדה דרש כאן מניין תיבות: הרי שקל הכתוב בפורענותם של ישראל מְכָאֹב כנגד "כמכאבי אשר עולל לי אשר הוגה ה' ביום חרון אפו" – עשר כנגד אחת. החצי הנוסף מתחשב, אולי, באי־ההתאמה הכמותית שבין "מְכָאֹב" ל"כְּמָכָאֲבִי" כדי להעלות את המספר פורתא.¹⁹ לפי זה שמא יש בפסוק, כפי שהבינו הדרשן, גם קובלנא (=תלונה) על שלא מדדו לישראל במידתם!

קשה להכריע בין הנוסחאות "קובלנא" ו"קולבאנא"; אבל דעתי נוטה מעט לכיוון "קולבאנא": מסתבר כי החילוף נולד דרך שיכול האותיות ב"ת ולמ"ד. מדובר אפוא בתוצאה של אי־דיוק במסירה ולא בחילוף לשונות עצמאיות.²⁰ לכן יש מקום להעדיף דווקא את ה-lectio difficilior, "קולבאנא",²¹ מה גם שנשתמרה בכתב יד מעולה. מאידך גיסא המשפט המלא, "מכאן לקולבאנא מן התורה עד עשר זימנא ופלגיה", יוצא דופן בכך שרובו ארמית, בעוד ששאר הדרשות שבקובץ מאמרי ר' יוחנן נמסרו בלשון חכמים. ושמא צורתה המקורית של הדרשה בסוגייתנו הייתה "מכאן לקולבאנא מן התורה" ותו לא (וממנה נולד החילוף "מכאן לקובלנא מן התורה"), ואילו "עד עשר זימנא ופלגיה" היא תוספת פירוט וביאור.²²

אולם אפילו אם נניח ש"עד עשר זימנא ופלגיה" היא תוספת, ברור שהבינו המוסיפים יפה את עניין ה"קולבאנא", כיוון שידעו לפרט לה שיעור מדויק. מסתבר אפוא שמקורה של גרסה זו (וגם של התוספת, אם אכן עניין לנו בתוספת) הוא בתקופה שבה הייתה הארמית שפה חיה ודובריה הכירו מילים נדירות שאינן מתועדות במקורות ששרדו לנו.

19. אפשר להציע פירוש שונה מעט לקולבאנא: בין מובניה השונים של κόλλυβος – 'שער החליפין של מטבע אחת ביחס לחברתה'; כיוון שהחטא ועונשו מתרחשים במישורים שונים, דימה אותם בעל האגדה למי שמביא על עצמו חוב במטבע אחת ופורעו במטבע אחרת; והקולבאנא הוא שער החליפין של "מטבע" החטא ביחס ל"מטבע" העונש. אולם לא מצאתי תיעוד לקלבון העברית במובן 'שער חליפין'. מובן זה אמנם נזכר אצל יסטרוב (הערה 7 לעיל), עמ' 1327b, אבל בדוגמותיו אין דוגמה המתאימה לו.

20. כאותם שתיאר א"ש רוזנטל, "תולדות הנוסח ובעיות־עריכה בחקר התלמוד הבבלי", תרביץ נז (תשמ"ח), עמ' 1–36.

21. אמנם גם הקריאה "קובלנא" אינה פשוטה, אבל אין היא מתמיהה כ"קולבאנא".

22. אמנם "קולבאנא" עצמה היא צורה ארמית, אבל בכך אין היא שונה מיריבתה "קובלנא".

שיעירתי למעלה שקולבאנא היא מקבילה ארמית של קלבון, וניסיתי, על פי הבנה זו, לבאר את דרשת ר' יוחנן (כפי שנמסרה בכ"י יד הרב הרצוג 1) כמכוונת ל"היטל נוסף" המעלה את שיעור פורענותם של ישראל פי עשרה וחצי. השערות אלו נראות לי סבירות, אך ברור כי הדברים עדיין צריכים הכרע.

מערכת חמש התנועות והגיית יהודי איטליה

במאמר זה אני מבקש להציע את הדעה שמקורה של מערכת חמש התנועות שהתקבלה במסורת העברית באיטליה הוא בהגייה של להגי דרום איטליה, מקום פריחתה הראשונה של התרבות היהודית בחצי האי. לשם כך אני משווה בין שיטת הניקוד שאנו מוצאים בכ"י קאופמן למשנה (=כ"ק) לזו של כ"י פרמה א (=כ"י פ"א) בנוגע לסימון התנועות, בעיקר בנוגע להבחנה בין קמץ לפתח ובין צירי לסגול. לפיכך אדון בתחילה ביחס בין שתי שיטות הניקוד האלה.

שיטת שבע התנועות ושיטת חמש התנועות בכתבי יד של המשנה מאיטליה

מאיטליה הגיעו אלינו שני כתבי יד של המשנה המוערכים כאבות טקסטים: כ"י וכו"י פ"א.¹ הראשון נחשב לכתב היד הטוב ביותר מן הטיפוס המערבי של הענף הארץ-ישראלי של לשון המשנה,² אולי העד הטוב ביותר ללשון חז"ל, ולפחות ללשון המשנה. השני אינו נופל ממנו הרבה בערכו. הקרבה בין שני כתבי היד הודגמה במחקרים רבים שהוקדשו לחקר לשון חז"ל.³ במקומות רבים נראה שסופרי כ"י פ"א הושפעו מן הטקסט העיצורי של המסורת המשתקפת בכ"ק, ואולי אף ראו את כ"ק עצמו. אביא כדוגמה שני תיקונים קטנים בכ"י פ"א המתאימים למסורת הטקסט העיצורי של כ"ק.

1. בסוכה ה, ה גרסת סופר כ"ק היא "ר' יהודה אומר שונין אותם לומר אנו ליה וליה עינינו". הנקדן מחק את המ"ם הסופית במילה "אותם", כתב במקומה וי"ו וניקד: אותם(ם)[י]. גרסת סופר כ"י פ"א כגרסת נקדן כ"ק, "אותו", אך הוא ניקד בחולם וגם בפתח, כלומר בהתאם לגרסת סופר כ"ק ("אותם"): אותו.
2. בתענית ג, ח גרסת כ"ק: "על כל צרה שתבוא על הצבור".⁴ הדפוסים גורסים: "ועל כל צרה שלא תבוא על הצבור". סופר כ"י פ"א כתב "ועל כל צרה שלא תבוא",

1. ראה עליהם קוטשר, לשון חז"ל; הנמן, הצורות.

2. ראה בר-אשר, טיפוסים.

3. החל במחקריו של ילון (מבוא; פרקי לשון), וכן במחקרים של קוטשר ובמאמרים הכוללים של בר-אשר (כגון בר-אשר, מערכת הבניינים).

4. כך גם בכ"י קיימברידג' (מהדורת לו).

כמו הגרסה שנשמרה בדפוסים, ואחר כך תיקן: "וְעַל כָּל צָרָה (שְׁלֵא) [שֶׁתְּבֹא עַל הַצִּיפור]", כבמסורת המתועדת בכ"ק.

דוגמות מסוג זה ניתן למצוא כמעט בכל דף. אף הן מראות ששני כתבי היד קרובים מאוד זה לזה.

אך שיטות הניקוד של שני כתבי היד שונות מאוד לכאורה. נקדני כ"י פ"א⁵ השתמשו בשיטה המכונה "ספרדית", או ארץ-ישראלית-טברנית,⁶ שחילוף גמור נוהג בה בין קמץ לפתח ובין צירי לסגול; ואילו כ"ק אמנם מנוקד בידי אדם שלא הבחין בהגייתו בין קמץ לפתח ובין צירי לסגול, אך בניקודו הוא מחליפם זה בזה במספר קטן מאוד של מקרים, כפי שצינו ילון⁷ ובמיוחד בר-אשר,⁸ ולאחרונה חיים כהן במאמרו על ניקוד צורות הנפעל בכ"ק.⁹ מה פירוש מחליפם זה בזה במספר קטן מאוד של מקרים? בדרך כלל נקדן כ"ק מנקד בהתאם לכללי הניקוד הידועים לנו מניקוד התנ"ך במסורת הטברנית, ושיעור הסטיות מכללים אלו אינו עולה על 15 אחוזים.¹⁰ כלומר צורת העבר שֶׁמֶר מנוקדת בדרך כלל בקמץ ובפתח, וצורת הבינוני שוֹמֵר מנוקדת בחולם ובצירי, ולא בסגול. אבל במקרים לא מעטים נקדן כ"ק סוטה מכללי העברית המקראית באופן עקיב, לפעמים בעקיבות של מאה אחוזים או קרוב לזה. סטיות אלו נוגעות רק להבחנה בין קמץ, פתח וחטף-פתח ולהבחנה בין צירי, סגול, חטף-סגול ושוא נע – כלומר להבחנות שלא קוימו בהגייתו של נקדן כ"ק, ולפיכך לא יכלו להיתמך במסורת הגייתו ובהרגלו בהשמעת המשנה בקול.

אינני מתכוון למקרים מעין גָּבַא במקום גָּבִי: או לְתוֹף הֶגְבִּי (פרה ו, ה) – מִי גָּבַאִין (מקוואות א, א), מִי גָּבַאִין (שם שם, ד).¹¹ כאן אמנם הייחודיות של כ"ק¹² איננה בכתוב אלא בניקוד, אך היא תלויה בהגייתו האישית של הנקדן (gabbaim כנגד gevaim), ולכן מסורתו וניקודו מהימנים.¹³ כוונתי למקרים שבהם הסטייה תלויה בהבחנה בין קמץ, פתח וחטף-פתח או בין צירי, סגול, חטף-סגול ושוא נע בלבד, כלומר הנקדן אינו יכול לסמוך על הגייתו האישית במסירת הניקוד. אך גם במקרים

5. על חלוקת כ"י פ"א בין נקדנים שונים ועל שיטותיהם ראה הנמן, הצורות, עמ' 9–10.

6. עליה ראה מורג, כ"י; ייבין, דגש; אלדר, מסורת הקריאה.

7. ילון, מבוא, עמ' 31.

8. בר-אשר, נסתרת, עמ' 48 הערה 39.

9. כהן, נפעל, עמ' 215.

10. בר-אשר, נסתרת, שם.

11. כ"י פרמה ב: גָּבַאִים, גָּבַאִין.

12. ושל כ"י פריז, שניקודו כאן דומה לזה של כ"ק.

13. כלומר ברור שזו הייתה המסורת של הנקדן ושאליה התכוון; מידת העתיקות והנאמנות של המסורת צריכה כמובן להיבדק בהשוואה למקורות אחרים ומתוך התחשבות במקומה של הצורה במערכת הצורות של כתב היד ובמידת נאמנותה הכללית של מסורת הנקדן.

אלו מתברר שאנו יכולים להאמין לנקדון כ"ק. אביא שתי דוגמות, אחת לחילופי קמץ-פתח ואחת לחילופי צירי – שווא נע.

1. השם אבק – בכ"ק האל"ף מנוקדת תמיד בחטף-פתח: "עֲלֶה בָּהּ אֶבֶק" (מנחות ח, ב); "בְּאֶבֶק שְׁעַל רִגְלִיו" (מקוואות ט, ב), "וּבְאֶבֶק שְׁעַל רִגְלוֹ" (ברכות ט, ה).¹⁴ על סמך ניקודים אלו נראה לייחס את השם למשקל קָטַל. ייחוס זה מוצא תימוכין במסורות אחרות. אמנם בכ"י פרמה ב: "בְּאֶבֶק שְׁעַל רִגְלִיו" (מקוואות ט, ב), אך יש עדות למשקל קָטַל במסורת בבל: במנחות אמנם באים שני קמצים כמו במקרא: אֶבֶק, אבל במקוואות ובברכות האל"ף שוואה (חטופה): בְּאֶבֶק.¹⁵ ההבחנה בין אֶבֶק לְבְּאֶבֶק במסורת בבל עשויה להיות הבחנה תחבירית: במנחות הצורה מופיעה בהפסק העניין, ואילו במקוואות ובברכות בהקשר.¹⁶ בכל מקרה הניקוד הבבלי גם תומך בניקודו של כ"ק וגם מדגיש את קו התיחום בין שתי המסורות, שכן בכ"ק אף במנחות מנוקדת האל"ף בחטף-פתח. במקרה זה, שבו נקדון כ"ק סוטה בעקיבות מן הניקוד המקראי והסטייה עומדת על חילופי קמץ – חטף-פתח בלבד, מספקת אפוא מסורת בבל אסמכתה לניקודו.

2. השם גָּזַר – בצורת הרבים של השם הזה מתקיים הצירי ואינו נחטף בכ"ק: "מְשַׁנֵּי גִזְרִים" (שקלים ו, ו), "מְשַׁנֵּי גִזְרִים" (מנחות יג, ג); הַגִּזְרִים (תמיד ב, ד); "אֵת מִוְחוֹ בְּגִזְרִין" (סנהדרין ט, ו), בְּגִזְרִין (תמיד ב, ג).¹⁷ הצירי נחטף בצורת הנסמך: "שְׁנֵי גִזְרֵי עֲצִים" (יומא ב, ה). במקרה זה אמנם אין למילה דגם מקראי, אך ניקוד הצירי מנוגד לדגם צורת הרבים של השמות במשקל קָטַל, שהוא מתועד היטב בכ"ק ואין בו סטיות: "אֵילָמִים [...] גִּדְמִים [...] חִיגְרִים" (סנהדרין ח, ד), "חִרְשִׁים [...] פִּיקְחִים" (יבמות יד, ג). צריך להדגיש שבמסורת איטליה הגיית השווא הנע תחת העיצור הדגוש אינה שונה מהגיית הצירי.¹⁸ ייתכן שיש לתלות את הסטייה הזאת בהבדל סמנטי, שהרי גָּזַר אינו שייך לקבוצת בעלי המומים. מכל מקום, אף ניקוד זה מוצא אסמכתה במסורת הניקוד הבבלי: גִּזְרִין.¹⁹ הניקוד הזה מתועד גם בכ"י פ"א, אך כאן מסתמן קו תיחום בין שני כתבי היד, שכן בכ"י פ"א אף בנסמך הצירי נשמר: גִּזְרִים (שקלים ו, ו), "שְׁנֵי גִזְרֵי עֲצִים" (יומא ב, ה), ואילו בכ"ק הוא נחטף, כאמור, לשווא.

14. כך גם בהיקרות המנוקדת היחידה בכ"י פ"א: וּבְאֶבֶק (ברכות ט, ה).
15. ייבין, מסורת, עמ' 939. בהערה 202 שם הביא וּבְאֶבֶק בברכות ט, ה מתוך תיקון ליל שבועות, כ"י ירושלים 4577.8 משנת 1891. אמנם הרב עמר מנקד תמיד אֶבֶק, וכך במנחות ובמקוואות בכ"י ירושלים Heb.4° 1336 בניקוד לפי מסורת תימן (סדרי המשנה נזיקין קדשים טהרות, מהדורה פקסימילית, ירושלים תש"ל).
16. רמז לחלוקה זו מתועד אף במסורת תימן (ראה בהערה הקודמת).
17. יושם לב שהניקוד בצירי אינו תלוי בכתוב מלא יו"ד אחרי הווי"ן.
18. בראשר, איטליה, עמ' 40, 83, 88; ריז'ק, איטליה, עמ' 61–63.
19. ייבין, מסורת, עמ' 963. בהערה 17 שם הביא את ניקודו של כ"ק.

מן הדוגמות האלה – שיש בהן תמיכה חיצונית למסורתו של נקדן כ"ק בסטיותיו מן הניקוד הצפוי, במיוחד במקרה שהסטיות האלה אינן חד-פעמיות אלא עקיבות ובונות שיטה חדשה – ניתן ללמד זכות אף על המקרים שבהם כ"ק סוטה מן הצפוי, ובאופן עקיב, אך אינו נתמך בעדים אחרים. אביא שלוש דוגמות, אחת לחילופי קמץ-פתח ושתיים לחילופי צירי-סגול.

1. השם אחים (צורת הרבים של אָח) – בכ"ק האל"ף בצורה זו מנוקדת בקמץ כמעט תמיד: "שְׁנֵי אָחִים" (יבמות ב, א ועוד x29), אָחִין (שם ד, יא ועוד x7); לְאָחִים (שם א, ד), שְׁלָאָחִים (כתובות ד, יא); וְאָחִין (יבמות יא, ו); הָאָחִים (פאה ג, ה ועוד x9), הָאָחִין (יבמות ד, ז ועוד x2); לְאָחִים (כבא בתרא ח, ב), שְׁלָאָחִין (שם, שם) כנגד הָאָחִים (עירובין ו, ז; שקלים א, ז). בסך הכול 56 היקרויות של אָחִים בקמץ כנגד 2 היקרויות של אָחִים בפתח. במקרא הצורה מתועדת 15 פעמים, כולן בפתח.

2. השם גחלים (צורת הרבים של גַּחֲלֹת) – בכ"ק הגימ"ל צוריה תמיד: "עַל גַּבִּי גַּחֲלִים" (יומא ה, א), גַּחֲלִים (שם ב, ה; ה, ה); הַגַּחֲלִים (שבת א, י; תמיד ד, x2; ה, ה; ו, ב), וְהַגַּחֲלִים (עדויות ח, א).²⁰ כלומר נקדן כ"ק מנקד את המילה הזאת על צורתיה בלי סטייה מן הניקוד המקראי, ורק בצורת הרבים, המתועדת במקרא x7 בגימ"ל סגולה, הוא מנקד את הגימ"ל בצירי – x9 במקומות שונים בכתב היד.

3. השם פָּחַם – בכ"ק הפ"א בצירי תמיד: "[מִפְּנֵי] שֶׁהוּא עוֹשֶׂה פִּיחָם" (שבת ב, ה); פִּיחָמִים (שם יט, א), פִּיחָמִים (ביצה ד, ד); בְּפִיחָמִים (שבת א, יא), בְּפִיחָמִים (מקוואות ט, ב). במקרא מילה זו מתועדת x3, ובכולן בא סגול. יושם לב שמבחינה פונטית מעמד הצירי במילה פָּחַם דומה למעמד הצירי במילה גַּחֲלֹת.

בינתיים לא מצאתי לניקודים אלו אסמכתות במסורת המבחינה בין קמץ לפתח ובין צירי לסגול, אך על אמינותו של הנקדן גם במקרים אלו מעידות עקיבותו בהם, עצם העובדה שהוא סוטה מן המקרא בצורות שניקודן בו ברור, חד-משמעי ולא יחידאי, על רקע נאמנותו הרגילה של נקדן כ"ק למקרא, וכמובן העובדה שבמקרים אחרים אנו מוצאים אסמכתות לסטיותיו. ותזכר ההבחנה הדקה שהבחין נקדן כ"ק בין הבינוני השמני של נפעל, המנוקד בקמץ, לבינוני הפועלי המנוקד בפתח, כפי שתיאר לאחרונה חיים כהן.²¹ וראה מה שכתב בראשור על ההבחנה בכ"ק בין השם המשנאי קַעֲקַע שקו"ף שנייה שלו קמוצה לבין קַעֲקַע בקו"ף פתוחה במובאה מן המקרא במקום אחד במשנה (מכות ג, ו).²²

מאחרי ניקודו של כ"ק עומדת אפוא מסורת המבחינה בין קמץ, פתח וחטף-פתח ובין צירי, סגול, חטף-סגול ושווא נע. מסורת זו איננה שווה למסורת הטברנית של

20. צורת היחיד בלי סטיות מן הניקוד המקראי: "גַּחֲלֹת [...] הַגַּחֲלֹת" (ביצה ה, ה); "נִיכְוֹה בַּגַּחֲלֹת" (נגעים ט, א); מַגַּחֲלֹת (אבות ב, י). כך גם צורת הרבים בנסמך: "בְּגַחֲלֵי אֵשׁ" (אבות ב, א).

21. כהן, נפעל.

22. בראשור, משקל פְּעֻלָּת, עמ' 94 הערה 19.

לשון המקרא, שכן היא סוטה ממנה בפרטים רבים, אך גם היא מיוסדת על שבע התנועות – כלומר זו המסורת הטברנית של לשון חז"ל, או אולי טוב יותר לקרוא לה מסורת שבע התנועות של לשון חז"ל. ככל הידוע מסורת זו מיוחדת לאיטליה. אמנם יש לה אסמכתות רבות במקורות שונים של לשון חז"ל – פנימיים, כגון מסורת בבל ומסורת תימן, וחיצוניים – אך אין היא זהה להם. מסורת זו הגיעה אלינו בשני ביצועים שונים, בזה של כ"ק ובזה של כ"י פ"א. בכ"י פריז,²³ שיש בו הרבה מקבילות והדים ועדויות למסורת זו, אינני דן בגלל איחורו.

שני ביצועים אלו של המסורת שאנו מדברים עליה, כ"ק וכ"י פ"א, קרובים מאוד אך אינם זהים. הם אינם זהים, כידוע, גם בפרטים שאינם תלויים בהבחנות קמץ-פתח וצירי-סגול, כגון הניקוד של אותיות היחס לפני יו"ד חרוקה: בכ"ק הניקוד הוא מקראי: וַיִּתֵּן (אם כי לא תמיד), ואילו בכ"י פ"א היו"ד הופכת לאם קריאה: וַיִּתֵּן. יש להעיר שלא תמיד המסורת של נקדן כ"ק טובה ממסורתם של נקדני כ"י פ"א. לעתים מתגלה טיבו של כ"י פ"א בעצם ההתאמה של הניקוד לכתיב, כמו בניקודו של הצירוף שאני, הנכתב בשני כתבי היד, בכ"ק ובכ"י פ"א, בלא אל"ף: שני. נקדן א של כ"י פ"א,²⁴ שניקד את כתב היד מתחילתו עד כתובות א, ד, ניקד את הצירוף בשי"ן שוואה ובנו"ן חרוקה: "שְׁנִי אוֹמֵר" (מעשר שני ה, יא), "עֲשִׂי שְׁנִי עֲתִיד לְמוֹד" (שם שם, ט x3), "פְּנִיף שְׁמוּ פְּנִיָּהֶם עָלֵי שְׁנֵי פְּנֵי בֵּית לְפָנֶיךָ" (תענית ג, י); ואילו נקדן כ"ק יצר כאן מעין חילוף מתמיד בין כתיב וקרי, וניקד תמיד בסגול תחת השי"ן, בחיריק תחת הנו"ן ובחטף-פתח בין השי"ן לנו"ן: שְׁנִי.²⁵

שני כתבי היד האלה, כ"ק וכ"י פ"א, הם אפוא נציגים של מסורת אחת על תת-מסורתיה. ההבדל הגדול בניקודם הוא בהיעדר ההבחנה בין קמץ לפתח ובין צירי לסגול בכ"י פ"א, אך גם נקדן כ"ק בהגייתו האישית בפועל לא הבחין בין תנועות אלו. ובכל זאת המסורת שמוסר לנו נקדן כ"ק היא מסורת של שבע תנועות השונה מזו של המסורת הטברנית למקרא. כלומר ייתכן שמסורת של שבע תנועות הגיעה לאיטליה בתקופה העתיקה והפכה למסורת של חמש תנועות, היא המסורת שאנו מוצאים בניקודו של כ"י פ"א ובהגייתו של נקדן כ"ק. הגייה זו מוצאת את ביטוייה בטעויות המקריות ולא בסטיות העקיבות מן הדגם הטברני המקראי: הטעויות המקריות שלו נובעות מהגייתו האישית המבוססת על חמש תנועות, ואילו הסטיות העקיבות נובעות מן המסורת שהוא משתדל למסור בניקודו, מסורת המבוססת על

23. ראה עליו בראש, איטליה.

24. על נקדניו השונים של כ"י פ"א ראה הערה 5 לעיל.

25. נקדן ב של כ"י פ"א, שניקד מכתובות א, ד עד סוף נדרים, תיקן את הכתיב והוסיף אל"ף תלויה: שְׁנִי[א]ני (כתובות יג, ג; נדרים א, א; ד; ב, א), שְׁנִי[א]ני (שם ג, א; x2; ג, ב). ועוד נפגוש להלן את נטייתו לתיקונים וכנראה גם לתיקוני יתר.

שבע תנועות. בניקודו של כ"ק אנו מוצאים אפוא עדות טובה למסורת עתיקה זו של שבע תנועות. נשאלת השאלה מה קרה למסורת הזאת באיטליה.

מערכת חמש התנועות בלהגי דרום איטליה והמעבר משבע תנועות לחמש תנועות

כדי לענות על שאלה זו יש לבדוק את האזור הראשון באיטליה שהגיעה אליו המסורת הזאת ושממנו התפשטה לחצי האי כולו ומעבר לו. ידוע מאמרו של רבנו תם "כי מבארי תצא תורה ודבר ה' מאוטרנטו". המקומות שרבנו תם נוקב בשמותם אכן משתייכים לאזור הפריחה הראשונה של חכמת היהודים באיטליה – לעקב המגף האיטלקי, לפוליייה הדרומית, כלומר לחצי האי סלנטו.

אחד הקווים הדיאלקטיים המברילים את האזור הזה, יחד עם קלבריה וסיציליה, מאיטליה כולה הוא ייחוד הגייה החשוב לנו להבנת העניין הנדון. כוונתי להבדלים בין מערכת התנועות ברוב המוחלט של להגי האיטלקית בכל חצי האי לבין מערכת התנועות בלהגי סלנטו:

i	u	i (<e)	u (<o)
ɛ	ɔ	e	o
ɛ	ω		
a	a		
איטליה	סלנטו (וגם קלבריה וסיציליה)		

בלהגי האיטלקית של איטליה כולה – מלוקניה וקמפניה שבדרום עד לומברדיה שבצפון, כולל להגים דרומיים לא קיצוניים, להגי ביניים ולהגים של הצפון – מובחנות שבע תנועות, יורשות של עשר התנועות של הלטינית.²⁶ המערכת של שבע התנועות הייתה יכולה להתאים לשבע התנועות של העברית בשינויים קלים, אילו המסורת מארץ ישראל בעלת שבע התנועות הייתה מגיעה לאזורים שבהם נהגה.²⁷

26. בלטינית היו חמש תנועות: i, e, a, o, u, והבחנה פונמטית באורך התנועות יצרה מערכת של עשר תנועות. לתיאור המעבר מן הלטינית לאיטלקית בנוגע למערכת התנועות, הן למערכת האיטלקית של שבע התנועות הן למערכת הסלנטינית של חמש התנועות, ראה רולפס, דקדוק, §4; פנצ'ולי, מזרח, עמ' 11–29.

27. ובאמת בשלהי השימוש באלף-בית העברי לכתיבת האיטלקית היהודית, בסוף המאה השש-עשרה, מרדכי דטו השתמש כנראה בהבדלים בין צירי לסגול כדי להבחין בין e סגורה (e) ל-e פתוחה (e) – כך עולה לכאורה מן הניקוד באוטוגרף שלו, כ"י המוזאון הבריטי Add. 27050 (בכוונתי להרחיב על זה במקום אחר).

אך היהודים, לפחות יהודים יודעי מסורת ותלמידי חכמים, לא החלו את ישיבתם באיטליה במקומות אלו שנהגה בהם מערכת שבע התנועות. הם הגיעו דווקא לסלנטו, לדרום פוליה, וזה היה המרכז במשך מאות שנים.²⁸ בין היתר מעידה על כך העובדה שכ"י פ"א נכתב שם והגלוסות האיטלקיות שלו נכתבו בדיאלקט מקומי.²⁹ כדי להבין מה אירע למסורת של שבע התנועות העבריות בהגיעה לסלנטו, נבדוק את תוצאות התגששותה של שיטה אחרת, אף היא בעלת שבע תנועות, בשיטת חמש התנועות הסלנטינית, כלומר נבדוק מה קרה למילים המשתייכות למערכת הגייה של שבע תנועות כשהגיעו למקום ששולטת בו הגייה של חמש תנועות. הדבר מודגם היטב במילים מן האיטלקית הסטנדרטית או מן הדיאלקטים האחרים של האיטלקית שנכנסו ללהג סלנטו: e^{-} הפתוחה וה- e הסגורה התמזגו, וכן ה- o הפתוחה וה- o הסגורה.³⁰ וכך צפוי היה לקרות גם למילים העבריות: הקמץ הגדול היה כנראה קרוב ל- a יותר מאשר ל- o , ולכן התאחד עם הפתח, ואילו הקמץ הקטן, בהברה סגורה, היה קרוב הרבה יותר ל- o הפתוחה³¹ והתאחד עם החולם.³² זאת כמובן רק השערה. אך תהליך ההתאמה של הגיית שבע התנועות המובחנות לשיטת חמש התנועות עשוי היה להשאיר עקבות. במעבר של מילים מן הדיאלקטים האיטלקיים האחרים לדיאלקט סלנטו ה- o שבהן הפכה לעתים ל- u . שינוי זה קשור לעובדה שבעיצוב השיטה הסלנטינית ה- o הסגורה, או ה- o שהתפתחה לסגורה ביתר הדיאלקטים, התאחדה עם ה- u . תהליך הפיכת ה- o במילים השאולות ל- u היה נפוץ יותר בימי הביניים הקדומים, כשמערכת התנועות עדיין הייתה בתהליך גיבושה, אם כי גם אז השינוי הזה לא היה מחויב. בשאילות מן הדיאלקטים האיטלקיים עשויה הפיכת ה- o ל- u להיות לקסיקלית ומערכתית, כי במכנים איטלקיים מסוימים ה- u בדיאלקט סלנטו מקבילה ל- o הסגורה בדיאלקטים האחרים.³³ בהיעדר התאמה דקדוקית מסוג זה בין העברית לדיאלקט האיטלקי אין לצפות לשינויים מערכתיים, אך צפויים להתקיים שרידים של המעבר ממערכת שבע התנועות

28. ראה למשל מילנו, היסטוריה; פרורלי, הדרום.

29. קואומו, פרמה.

30. פנצ'ולי, מזרח, עמ' 21.

31. אמנם יש כאן קושי. הקמץ הוא תנועה אחת, ולא היה הבדל בין הקמץ הגדול לקטן בשיטה הטברנית. אך עלינו להניח שבשלב מן השלבים נוצר הבדל איכותי בין הקמץ הגדול (בהברה פתוחה או בהברה סגורה סופית מוטעמת) לבין הקמץ הקטן (בהברה סגורה בלתי מוטעמת), שהביא להבחנה הקיימת ברוב מסורות הקריאה. את ההבחנה הזאת רואים אנו אף בכ"י פרמה ב, המבחין בין קמץ לפתח: אם הקריאה ו"ו משמשת בו לקמץ הקטן אך לא לקמץ הגדול. כך בלהגי סלנטו. בלהגי איטליה האחרים (של שבע התנועות) ה- o הפתוחה, שהיא נמוכה דייה, הייתה קולטת את תנועת הקמץ (בשינוי קל, ואולי אף בלא שינוי), ואילו החולם והקמץ הקטן היו מתאחדים עם ה- o הסגורה הגבוהה.

33. כגון סיומת שמות העצם *-zione*, ההופכת לסיומת *-ziune*; וראה פנצ'ולי, מזרח, עמ' 21.

למערכת חמש התנועות. ובאמת אנו מוצאים בכ"י פ"א u במקום ה־o הצפויה, הן בהשוואה פנימית בתוך כתב היד הן בהשוואה לנמצא בכ"ק. נראה את הנתונים.

1. חילופי שורוק-חולם בהברה פתוחה בלתי מוטעמת בכ"י פ"א

א. שורוק בכ"י פ"א כנגד חולם בכ"ק

בבינוני הקל: "יִחְכֵּם" אימ" (ברכות א, ה); הַנּוֹטֵעַ (כלאים ו, א); הַנּוֹקֵפִים (מעשר שני ה, טו; כ"ק: הַנּוֹקֵפִין); סוּמְכִין (שבת כג, ה; כ"ק: סוּמְכִין) כנגד סוּמְכִין (ביצה ד, ה); פוֹרֵךְ (עירובין י, יד; כ"ק: פוֹרֵךְ) כנגד פוֹרֵךְ (שבת יט, ג); "גוֹבֵה" [...] גוֹבֵה [...] גוֹבֵה" (כתובות ה, א; כ"ק: כוֹלֵן בחולים); פוֹנְסֵה (שם ה, א; כ"ק: כוֹנְסֵה); "לְהַרְגִים וְלְחַרְמִים וְלַמּוֹכְסִים" (נדרים ג, ד; כ"ק: וְלַמּוֹכְסִים), מוֹכְסִין x2 (שבת ח, ב; וכן כ"ק: מוֹכְסִים); "וְהוֹלֵךְ לוֹ" (תמיד א, א). יושם לב למוֹכְסִין בשבת, הנתמך בעדותו של כ"ק.

בצורת העתיד של פועל פ"א: "שׁוֹגֵג יוֹפֵךְ וּמִיזִיד יִקְיִים" [...] וּבִפְשָׁתוֹ מִיזִיד יוֹפֵךְ" (תרומות ט, א; כ"ק: יוֹפֵךְ) כנגד יוֹפֵךְ, אוֹפֵךְ (כלאים ב, ג); מְשִׁוּד (מעשרות א, ה; וכן כ"ק) כנגד יוֹגְדֵנו (סוכה ג, א; וכן כ"ק: יוֹגְדֵנו). אף כאן אנו מוצאים שריד לתופעה בכ"ק, במקרה של יוגד.

בכינוי המושא לנסתר: שְׁהִיתְקִינוּ (כלים יב, ה; כ"ק: שְׁהִיתְקִינוּ); וּמְדַלֵּקוּ (תמיד ו, א; כ"ק: וּמְדַלֵּק). במקרה זה חשובה העובדה שמדובר בתנועה מוטעמת – הן מפני שהוכחה היא שאין מדובר בתנועה שגונה עמום בגלל חוסר ההטעמה, הן מפני ששינויי התנועות בדיאלקטים האיטלקיים מתרחשים בעיקר בהברות מוטעמות. בשם העצם: "ר' יהושע" (ברכות ב, ג); "בִּפְשָׁתוֹ צָנוּנוֹת" (שבת ב, ג; כ"ק: צָנוּנוֹת); "ר' יוחנן בן ברוקה" (כתובות ב, א); "מִפְּלַ חֲבוּרָה וְחֲבוּרָה" (פסחים ט, יג); "בְּקִרְבָּת צֶרֶת חֲלוּצָתוֹ" (יבמות ד, ז; כ"ק: בְּקִרְבָּת); אֲנִטּוֹפִי (שבת ח, ד; כ"ק: אֲנִטּוֹפִי); נוֹטְרִיקוֹן (שם יב, ה; כ"ק: נוֹטְרִיקוֹן); לְפִילוֹמָא (שם כב, ו; כ"ק: לְפִילוֹמָא); בְּהִינוּמָה (כתובות ב, א; כ"ק: בְּהִינוּמָה), בְּהִינוּמָה (שם ג, י; כ"ק: בְּהִינוּמָה).

דוגמה מאלפת היא השם המקראי מוֹתֵר. בתחילת כתב היד, עד שקלים ב, ז, המ"ם שרוקה תמיד:³⁴ "מִפְּנֵי שֶׁהוּא מְחִזִּיר אֶת הַמּוֹתֵר" (מעשרות ג, ד); "מִפְּנֵי שֶׁהוּא מְחִזִּיר אֶת הַמּוֹתֵר" (שם ד, ג); "וּמּוֹתֵר הַעוֹמֵר" (חלה א, ב); הַמּוֹתֵר (פסחים ט, ח); שְׁהִיתְקִינוּ (שקלים ב, ג); "מוֹתֵר שֶׁקָּלִים חוֹלִין מוֹתֵר עֲשִׁירֵת הָאֵיפָה מוֹתֵר קִינֵי זָבִים קִינֵי זָבוֹת [...] מוֹתֵר [...] מוֹתֵר" (שם שם, ו). בשקלים ב, ז (בתוך חלקו של נקדן א) רואים אנו שרידי התלבטות רבים: "מוֹתֵר עוֹלָה לְעוֹלָה מוֹתֵר מְנַחָה לְמְנַחָה מוֹתֵר שְׁלָמִים לְשְׁלָמִים מוֹתֵר הַפֶּסַח לְשְׁלָמִים מוֹתֵר נְזִירִים לְנְזִירִים מוֹתֵר נְזִיר לְנִדְכָה מוֹתֵר

34. התי"ו מסומנת בסימן הרפה בכל הדוגמות, כלומר אין כאן חילוף עם מוֹתֵר. בכ"ק התי"ו כלומה תמיד.

שְׁבוּיִם לְשְׁבוּיִם מוֹתֵר שְׁבוּיִ לְאוֹתוֹ שְׁבוּיִ מוֹתֵר עֲנִיִּים לְעֲנִיִּים מוֹתֵר עֲנִי לְאוֹתוֹ עֲנִי מוֹתֵר הַמֵּתִים לַמֵּתִים מוֹתֵר הַמֵּת לְיֹדֶשֶׁיִן [...] מוֹתֵר הַמֵּת בּוֹנִין לוֹ נֶפֶשׁ עַל קָבְרוֹ. בהמשך: "מוֹתֵר שִׁירֵי לְשִׁפָּה" (שם ד, ג), ועד סוף הפרק 8 היקרויות שבהן הוי"ו אינה מנוקדת כלל, בתוך טקסט המנוקד כולו בקפדנות. בהמשך כתב היד: בְּמוֹתֵרֵיהֶם (מגילה ג, א); וְהַמוֹתֵר (כתובות ח, ג – שוב בשורוק); וְהַמוֹתֵר (שם ח, י; השורוק מחוק מעט); וְהַמוֹתֵר (שם ט, ג). הצורה מוֹתֵר בוי"ו שרוקה מתועדת בניקוד הבבלי,³⁵ אך ההתלבטויות של נקדן כ"י פ"א מעידות שמסורתו לא הייתה יציבה בפרט זה. יש מקרים לא מעטים מעין העתיד והמקור של הפועל וְ, ³⁶ אך כאן מדובר בחילופי גזרות, ואין להחליט כעת אם יש להם חלק בחילופי שורוק-חולם הנדונים כאן.³⁷

ב. חולם בכ"י פ"א כנגד שורוק בכ"ק

החילופים בכיוון ההפוך קיימים גם הם, כצפוי, אך הם מעטים מאוד, ולהוציא את אֶפְנִיִּים בשביעית (ראה להלן) כולם מתועדים אצל נקדן ב, הנוטה לתיקונים ובעקבות זאת גם לתיקוני יתר (ראה הערה 25 לעיל): "אֶפְנִיִּים [...] אֶפְנִיִּים" (שביעית ב, ח); "שְׁמִיתוֹ בְּעִלְיָהֶן" (כתובות ה, ג); הָאִירוֹסִין (שם יא, ב); לְתַחֲמָה (נדרים ז, ו; כ"ק: בְּתַחֲמָה).³⁸ נעמוד מקרוב על ניקוד המילה כותי.

נקדן א: וְהַפּוֹתִי (ברכות ז, א), פּוֹתִי (שם ח, ח; שביעית ח, י), הַפּוֹתִי (דמאי ג, ד), שְׁלַפּוֹתִים (שם ד, ט 4x), הַפּוֹתִי (שם ו, א), הַפּוֹתִים (שם ז, ד), וְהַפּוֹתִי (תרומות ג, ט; שקלים א, ה), הַפּוֹתִים (ראש השנה ב, ב).

נקדן ב: הַפּוֹתִית (כתובות ג, א), "בְּפּוֹתִים [...] בְּפּוֹתִים" (נדרים ג, יא), "כּוֹתִי [...] כּוֹתִים" (גיטין א, ה).

אצל נקדן א מילה זו מופיעה בצורתה הנפוצה בכל המסורות, בשורוק, ואילו נקדן ב מתחיל בשורוק ועובר לחולם, ונראה שזהו תיקון יתר. מקרה זה עולה בקנה אחד עם תיקון מוֹתֵר מן מוֹתֵר (ראה לעיל).

2. חילופי שורוק-חולם בהברה סגורה מוטעמת בכ"י פ"א

סוג הברה זה חשוב במיוחד לענייננו – הן מפני שחילופי התנועות בהברות מוטעמות, במיוחד בצורות המשתייכות למערכת נטייה, נדירים במסורות העברית (ולכן נראה שהם מצביעים על השפעה חיצונית) הן מפני שהחלפת o ב־u בלהגי סלנטו האיטלקיים מתרחשת בעיקר בהברות מוטעמות.

35. ייבין, מסורת, עמ' 614.

36. "חִיִּיב לְזוֹנָה [...] לְזוֹנָה" (כתובות יב, א; כ"ק: לְזוֹנָה, אֲזוֹנָה); לְזוֹן (שם יב, ד; כ"ק: לְזוֹן); לְזוֹן (נדרים ד, ג; כ"ק: לְזוֹן).

37. אמנם, כפי שהעיר לי פרופ' משה בראשר, ברבות מן הדוגמות מעורב עיצור שפתי.

38. בכל ההיקרויות האחרות בכ"י פ"א הוי"ו שרוקה: תַּחֲמָה (מעשר שני ה, ב); תַּחֲמָם (שבת כג, ג; כג, ד); לְתַחֲמָם (עירובין ג, ד; ד, יא; פסחים ו, א); תַּחֲמָמִין (עירובין ז, יא).

א. שורוק בכ"י פ"א כנגד חולם בכי"ק
בעתיד הקל ובציווי הקל: התחמור (כלאים ג, ח; כי"ק: התחמור(ו)[י(ר);
תלוש (פסחים ג, ד; כי"ק: תלוש); שי"שום (חולין י, ג; כי"ק: שי"שום); טבול
אחת (פרה ג, ח; כי"ק: טבול).

בצורן הרבים -ות: "צריכות לאימן" (חולין יב, ג; כי"ק: צריכות); "ובילדות
בהמה" (מעשר שני ה, יג; כי"ק: ובילדות); "ר' יהוד' או' אף בעלי אריסיות
והתכורות מביאין" (ביכורים א, יא; כי"ק: אריסיות); "ר' יוסה או' בעניות שלא נתן
קצקה ובעשירות שלשים יום" (כתובות ז, ג; כי"ק: בעניות, ובעשירות); "והוא
אוכל פירות" (שם ח, ג).

בשם עצם: כפי (ביכורים ב, ח; כי"ק: כפי), הכפי (שם שם, יא; כי"ק: הכפי); "ועד
צוק תשעים ריס" (יומא ו, ה; כי"ק: צוק), לצוק (שם שם, ו; כי"ק: לצוק), לצוק
(שם שם, ז; כי"ק: לצוק); "כור [...] כור" (נדרים ח, יא; "חלות מבייתור" (חלה
ד, יא; כי"ק: מבייתור); שתות (כתובות יא, ו x2; כי"ק: שתות).

ב. חולם בכ"י פ"א כנגד שורוק בכי"ק

החילוף בכיוון ההפוך נדיר, ואף הוא מתועד אצל נקדן ב, כמו החילוף המקביל
בהברות הפתוחות הבלתי-מוטעמות:³⁹ בכרוב (נדרים ו, יג; כי"ק: בכרוב);
"כשום [...] השום" (שם שם, טו), "שום [...] שום" (שם ח, ט).

3. חילופי חולם-שורוק, בהברה סגורה בלתי מוטעמת בכ"י פ"א

חשובה העובדה שהמעבר $u < o$ המתואר לעיל מתועד בחולם דווקא, הן בהברה
פתוחה הן בהברה סגורה מוטעמת. אם נפנה להברות הסגורות הבלתי-מוטעמות,
שבהן o מקורה בקמץ קטן,⁴⁰ תתגלה תמונה שונה. o זו צפויה, לפי התהליך המוצע
של הסתגלות מערכת שבע התנועות למערכת חמש התנועות, להיות פתוחה ($/\omega/$)
ולעבור בעקבות ההסתגלות תהליכים שונים מאלו שעבר החולם המקורי. ובאמת
בהברות הסגורות הבלתי-מוטעמות אין החילוף $u < o$ מתועד, אלא להפך, o נפוצה
בהן עוד יותר מאשר בכי"ק. כלומר מבחינה זו כ"י פ"א ארץ-ישראלי עוד יותר לפי
מדד של קוטשר ושל בראשר.⁴¹

39. להוציא את השם פול, המנוקד בחולם אצל נקדן א, אך במקרה זה מדובר כנראה במסורת
אחרת, שכן ניקוד בחולם מצוי גם בכ"י פרמה ב (וכך במקרא). הנה רשימת ההיקריות:
"הפול [...] ופול הלכן" (כלאים א, א), "ופול המצרי" (שם שם, ב), "ופול המצרי" (שביעית
ב, ט), "ושלפול הלכן" (מעשרות ד, ו) – כנגד "פול המצרי" (שביעית ב, ח), "בפול מצרי"
(נדרים ז, א).

40. שהוא u קצרה פרוטושמית.

41. קוטשר, ביצוע; בראשר, טיפוסים.

א. חולם בכ"י פ"א כנגד שורוק בכי"ק

"עוֹלָשִׁין עוֹלָשִׁי שְׁדָה" (כלאים א, ב; כי"ק: עוֹלָשִׁים עוֹלָשִׁי), העוֹלָשִׁים (שביעית ז, א; כי"ק: העוֹלָשִׁים), וְעוֹלָשִׁין (פסחים ב, ה; כי"ק: וְעוֹלָשִׁים); "הַגְדוֹל לְפִי גוֹדְלוֹ וְהַקְטוֹן לְפִי קוֹטְנוֹ" (יומא ה, א; כי"ק: גוֹדְלוֹ, קוֹטְנוֹ); "לְאוֹמְנִים [...] הָאוֹמְנִין [...]" (שקלים ד, ו; כי"ק: לְאוֹמְנִים, הָאוֹמְנִים, לְאוֹמְנִין), וְהָאוֹמֶן (מועד קטן א, ח; כי"ק: וְהָאוֹמֶן), אוֹמֶן (שם שם, י; כי"ק: אוֹמֶן), הָאוֹמֶן (שם ב, ד; כי"ק: הָאוֹמֶן) כנגד בְּאוֹמֶן (נדרים ד, ה; כי"ק: בְּאוֹמֶן); "וּבְחוּלוֹ שְׁלֹמֹעַד" (מגילה ד, ב; כי"ק: וּבְחוּלוֹ), "לֹא חוֹלִים" (נדרים א, ג; כי"ק: חוֹלִים); "אוֹמוֹת הָעוֹלָם" (שם ג, יג); מוֹדֵר (שם א, ד; ט), הַמוֹדֵר (שם ד, א; ד, ז); מוֹתֵר (שם ג, ז), מוֹתָרִים (שם ב, א; ד, ז);⁴² הוֹסֵק (כלים ה, ט; כי"ק: הוֹסֵק).

ב. שורוק בכ"י פ"א כנגד חולם בכי"ק

בּוֹלְמוֹס (יומא ח, ה; כי"ק: בּוֹלְמוֹס); בְּפוֹנְדוֹק (יבמות טז, י; כי"ק: בְּפוֹנְדוֹק); בְּפִרוֹזְבוֹל (כתובות ט, י; כי"ק: בְּפִרוֹזְבוֹל). החילוף ההפוך מתועד אפוא רק בשלוש מילים שאולות מיוונית, ואולי אין זה מקרה. לפחות המילה fundaq מתועדת בלהגי סלנטו u- בהברה הראשונה: funneq⁴³ (ההטעמה בהברה הראשונה). גם במקבילה האיטלקית של בולמוס מתועדת u: bulemia.

4. חילופי פתח / קמץ-חולם בכ"י פ"א

חילופים אלה, כולם במילים לועזיות, עשויים להעיד על קרבתה של הגיית הקמץ לתנועה o במסורת האם: "וְאַנְדְּרִיגִינִס [...] בְּאַנְדְּרִיגִינִס" (שבת יט, ד), וְאַנְדְּרִיגִינִס (חגיגה א, א), "אַנְדְּרִיגִינִס [...] אַנְדְּרִיגִינִס" (יבמות ח, ז) כנגד אַנְדְּרִיגִינִס (ביכורים ד, א); יִנְמִילִין (שבת כ, ב; כי"ק: יִנְמִילִין); "יוֹנִים הַרְדּוֹסִיּוֹת" (שבת כד, ג; כי"ק: דוֹסִיּוֹת); "שְׁתֵּי דְיִטְאוֹת" (עירובין ח, יא; כי"ק: דְיִטְאוֹת).

5. חילופי צירי-חיריק בכ"י פ"א

במקביל למעבר המתואר $u < o$ במילים השאולות חל בלהגי סלנטו תהליך הגבהה של ה- e הסגורה, כלומר במקום צירי צפויים אנו למצוא חיריק. ייתכן שתהליך זה גרם או סייע לניקוד בְּמִי דְּבָרִים אֲמוֹרִים בכ"י פ"א: נקדן א: "בְּמִי דְּבָרִים אֲמוֹרִים" (שביעית ג, ו $x2$; ד, ד; מעשר שני ה, א), "בְּמִי דְּבָרִים אֲמוֹרִים" (מעשרות א, ו; ה, ה; מעשר שני ד, יד), "בְּמִי דְּבָרִים אֲמוֹרִים בְּתַחֲלִילַת הָעִירוֹב" (עירובין ז, ט);⁴⁴ "בְּמִי דְּבָרִים אֲמוֹרִים בְּעִירוֹבֵי הַתְּחוּמִין" (שם

42. יוזכר המקרה ההפוך בהברה פתוחה: מוֹתֵר במקום מוֹתֵר (ראה לעיל).

43. רולפס, סלנטו, בערכו.

44. יושם לב שההקשר אינו מאפשר להניח חילוף בין המילים מה ומי.

שם, י), "בְּמִי דְּבָרִים אֲמוּרִים בְּסִמּוּכָה" (שם ח, ג), "בְּמִי דְּבָרִים אֲמוּרִים בְּיִשְׁנוֹת אֶכְל בְּחֻדְשֹׁת פָּטוֹר" (שם י, א). המ"ם חרוקה כמעט תמיד; מ"ם צרויה מצויה רק פעם אחת: בְּמִה דְּבָרִים אֲמוּרִים (תרומות ג, ד). נקדן ב: בְּמִי דְּבָרִי אֲמוֹ (כתובות ה, ט), בְּמִי דְּבָרִים אֲמוּרִים (שם ו, ז). בכי"ק כתיב יו"ד ומ"ם צרויה תמיד: בְּמִי. לעתים נדירות תוקנה היו"ד ביד הנקדן לה"א: בְּמִי(י)[ה] (כתובות ה, ט; ו, ז).

נקדן א מנקד כמעט תמיד בחיריק, בחריג אחד, ואילו נקדן ב מנקד בצירי, ואין זו מסורת אחרת אלא תיקון יתר, שכן הוא מנקד בצירי אף בביטוי: אלא בְּמִי שְׁדַּרְכּוֹ לְהִיזְלֵד (נדרים ג, י; כי"ק: לְמִי). הניקוד בחיריק כתוצאה מהגבהתה של התנועה המקורית מחזק גם את ניקודו של כי"ק בצירי (ולא בסגול),⁴⁵ שכן דווקא e סגורה (e = צירי), ולא e פתוחה (e = סגול), הייתה צפויה להפוך ל-i, כפי שביארנו לעיל. שני הניקודים, בחיריק ובצירי, מתועדים במסורת הניקוד הבבלי,⁴⁶ כלומר שניהם היו זמינים, וייתכן שתהליכים פונטיים מקומיים השפיעו על הבחירה בצורה זו או אחרת; ואולם ניקודו של נקדן ב בכי" פ"א בְּמִי בנדרים ג, י, המעיד כאמור על תיקון יתר, מלמד לכאורה שמדובר בתהליך גורף, כלומר במעבר הנזכר $i < e$.

עדים חיצוניים

עד כה דנו בעדויות הפנימיות העולות מהשוואה בתוך כ"י פ"א ובינו לבין כי"ק. ניגע בקצרה בעדויות חיצוניות העשויות לרמוז על קיומה של שיטת שבע התנועות באיטליה לצד שיטת חמש התנועות.

אחת הכתובות העבריות הראשונות מדרום איטליה היא כתובת מצבה של אישה בשם קלאודיה אסתר מירושלים. הכתובת מיוחסת לסוף המאה הראשונה לספירה ונמצאה בפוצואולי ליד נפולי.⁴⁷

[CL]AVDIA.ASTER

[HI]EROSOLYMITANA

[CA]PTIVA

בכתובת הקדומה הזאת אנו רואים הבחנה בין צירי לסגול בשם אֶסְתֵּר.⁴⁸ הרמזים מתועדים אף במצבות הקבורה מווינוסה בדרום איטליה, בין נפולי לסלנטו.

45. ומחזק גם את כתיבו העקיב ביו"ד.

46. ייבין, מסורת, עמ' 1148.

47. לצירנצה, קלאודיה.

48. ייתכן שגם תעתיק הקמץ ב־ו בשם ירושלים קשור לתופעה הנדונה; כתיב o בשם זה נפוץ גם במקורות אחרים מן התקופה ההיא.

השמות ביטו ופאוסטינו, הנפוצים בכתובות אלו, כתובים בדרך כלל בוי"ו סופית בטקסטים העבריים וב־i של יחסת הגניטיב בטקסטים הלטיניים:

משכבה
של פרטיוסה
בת ביטו שלום

HIC.POSITA.EST
PRETIOSA
FILIA BITI
QVE.FVET.PRONEPVS. FAVSTINI
PAT.NEPVS.BITI.ET.ACELLI⁴⁹

אך אותם שמות מופיעים גם בכתיב ה"א סופית:

משכבו
שלביטה בן
פיוסטנה
נוחנפש
נשמתולחי
עולם⁵⁰

חילופי הכתיב ביטה-ביטו עשויים לרמוז לקרבת ההגייה של הקמץ והחולם. בדומה לכך יה סופי עשוי לייצג ככל הנראה את כינוי הקניין לנסתר:⁵¹

ומת מבן עשרים
[...]ע שנים יבא שלום
[על] מנוחתה⁵²

על הברל ההגייה בין הקמץ לפתח יכולות לרמוז גם אמות הקריאה ה"א ואל"ף המופיעות כנגד קמץ בלבד (ולא כנגד פתח) בהברות פתוחות:

שלוםעלמי
שכהבו

49. אסקולי, כתובות, עמ' 293.

50. שם, עמ' 295.

51. כידוע גם במקרא מתועדת הסופית יה ככינוי הקניין לנסתר; ואולם סיווגה של דוגמה זו מבוסס על הממצאים הפונולוגיים שנדונו לעיל.

52. אסקולי, כתובות, עמ' 296.

משכה[בה] ש[ל] פיוסטינה

נוחנפש שלום

שאלום⁵³

גם מסוף ימי הביניים מגיעים אלינו רמזים להגייה זו. כ"י פריז, הספרייה הלאומית, איטל. 4, שנכתב בשנת 1472 על ידי הנזיר ניקולא דה נארדו מן העיר נארדו שבסלנטו, כולל מילים עבריות בתעתיק לטיני. בניתוח מתברר שכתב היד הוא בעיקרו volgarizzamento, כלומר הוא אוסף את החומר העברי מתוך פירושו של היירונימוס,⁵⁴ מחבר הוולגטה, ומתרגם אותו לאיטלקית. אך יש סימנים ברורים שלפחות חלק מן החומר עבר שלב של כתיבה באותיות עבריות, כגון חילוף (לעתים נדירות מאוד) בין האותיות z ו- u, המשקף חילוף בין וי"ו וזי"ן (למשל zageqra = ויקרא). ויש גם סימנים של מסורת יהודי איטליה. המחבר של רשימת המילים הזאת בנה גם מעין לוחות נטייה של השמות – השמות עם כינויי הקניין. הכינוי לנסתרים י"ן מתועד היטב:⁵⁵

Abdom Seruente alloro o loro seruo [= עבד להם או עבד שלהם]

Aeglon Giouencha o uacca di coloro [= עגלם, עגלה או פרה שלהם]

Aenom Fonte di coloro o occhio di coloro [= עין שלהם או מעיין = שלהם]

Labadon solitario o solitudine loro [= לבדם, בודד או בדידות שלהם]

Molchom Regnante loro o principale loro [= מולך שלהם או = שליט שלהם]

העברית בחיבורו של ניקולא דה נארדו דורשת ניתוח מיוחד, וכאן אביא רק כמה דוגמות לתעתיק o לקמץ:

Bosori Carne mia [= בֶּשָׂרִי, בשר שלי]

Don Giudicio o giudice [= דֵּן, משפט או שופט]

Lobom Bianco [= לֶבָן, לבן]

Morome Altecça [= מְרוֹם, מרום]

Çoob Oro o ricccheççe [= זָהָב, זהב או עושר]

53. שם, עמ' 284, 292, 293.

54. *Liber interpretationis hebraicorum nominum*, עם הוספות מרובות. החומר ערוך מחדש בסדר האלף-בית.

55. על צורה זו של הכינוי במקורות לשון חז"ל מאיטליה ראה בראשר, משוגות, עמ' 5-8.

סיכום

ראינו שמסורת הניקוד של כ"ק איננה משקפת ניסיון לחקות את הניקוד הטברני של המקרא, אלא היא מסורת עצמאית המבוססת על שבע תנועות – קרובה מאוד למסורת המקרא אך שונה ממנה בכמה פרטים. הנקדן עצמו לא הבחין בהגייה בין קמץ לפתח ובין צירי לסגול, כלומר הגייתו האישית הייתה מבוססת על חמש תנועות, אך הוא ניסה למסור בניקודו מסורת אחרת, מסורת שבע התנועות של לשון חז"ל. נקדני כ"י פ"א – במיוחד נקדן א, שניקד את תחילת כתב היד – מוסרים אותה מסורת בלבד שבע תנועות, ובניקודם עולים שרידי המעבר ממסורת שבע התנועות למערכת של חמש תנועות, המשמשת בדרום איטליה, בסלנטו. אני משער שתהליך התקבלותה של שיטת חמש התנועות באיטליה או הפיכתה של שיטת שבע התנועות לשיטה של חמש תנועות תלוי בהגייה המקומית שנהגה באזור שאליו הגיעו היהודים ושממנו התחילה שהותם בארץ זו.⁵⁶ ברור שליכון השערה זו דורש עיבוד של כל החומר הנוגע להגיית יהודי דרום איטליה למסורתיה, וייתכן שהמסקנות הסופיות תהיינה שונות מאלו המוצעות כאן. נעיר עוד: ייתכן שהשרידים המתוארים והבלתי-מתוארים של הגיית שבע התנועות וגלגוליהם הם אלה שרואים אנו מאוחר יותר בתחיית הגייה זו באשכנז ובצפון איטליה.

הקיצורים הביבליוגרפיים

אלדר, מסורת הקריאה = א' אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית – מהותה והיסודות המשותפים לה ולמסורת ספרד, א (עדה ולשון, ד), ירושלים תשל"ט
 אסקולי, כתובות = G. I. Ascoli, "Iscrizioni inedite o mal note, greche, latine, ebraiche, di antichi sepolcri giudaici del Napolitano", *Atti del IV Congresso Internazionale degli Orientalisti (Firenze 1878)*, 1, Firenze 1880, pp. 239–354
 בר-אשר, איטליה = מ' בר-אשר, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה (עדה ולשון, ו), ירושלים תש"ם
 בר-אשר, טיפוסים = מ' בר-אשר, "הטיפוסים השונים של לשון המשנה", תרביץ נג (תשמ"ד), עמ' 187–220

56. וייתכן שמכאן היא התפשטה אף למקומות אחרים, שאליהם הסתעפה המסורת מאיטליה. מעניין ששתיל (ההגייה, עמ' 387–388) משער, על סמך ניתוח העדויות על הגיית יהודי איטליה ב"הדאיה אלקאר" ואצל קרקסאני, שלאיטליה הגיעה מסורת טבריה דווקא (כלומר שיטת שבע התנועות), ושם היא השתנתה בהשפעת שפת המקום (כפי שניסיתי להראות, השינוי הזה צפוי היה להתרחש בסלנטו).

בר־אשר, מערכת הבניינים = מ' בר־אשר, "מערכת הבניינים בלשון התנאים (עיון מורפולוגי)", מחקרים בלשון ה-1 (ספר היובל לישראל ייבין; תשנ"ב), עמ' 123-151

בר־אשר, משוגות = מ' בר־אשר, "על משוגות הניקוד בכתב יד קאופמן של המשנה", מסורות א (תשמ"ד), עמ' 1-17
בר־אשר, משקל פְּעֻלָּת = מ' בר־אשר, "משקל פְּעֻלָּת בלשון המשנה", משאת אהרן: מחקרים בלשון מוגשים לאהרן דותן, בעריכת מ' בר־אשר וח"א כהן, ירושלים תש"ע, עמ' 92-101

בר־אשר, נסתרת = מ' בר־אשר, "הנסתרת בעבר בפועלי ל"י-ל"א בלשון התנאים", מחקרי תלמוד, ב: קובץ מחקרים בתלמוד ובתחומים גובלים מוקדש לזכרו של פרופ' אליעזר שמשון רוזנטל, בעריכת מ' בר־אשר וד' רוזנטל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 39-84

הנמן, הצורות = ג' הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה על-פי מסורת כתב-יד פרמה (דה-רוסי 138), תל-אביב תש"ם
ייבין, דגש = י' ייבין, "משמעות סימן הדגש בניקוד הטברני המורחב", מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, בעריכת מ' בר־אשר ואחרים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 293-307
ייבין, מסורת = י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הכבלי, ירושלים תשמ"ה

ילון, מבוא = ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד
ילון, פרקי לשון = ח' ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א
כהן, נפעל = ח"א כהן, "לחצורתו של בינוני נפעל בלשון חז"ל על פי כתב יד קופמן למשנה", מחקרים בשומרונות בעברית ובארמית מוגשים לאברהם טל, בעריכת מ' בר־אשר ומ' פלורנטין, ירושלים תשס"ה, עמ' 213-228

G. Lacerenza, "L'iscrizione di Claudia Aster = קלאודיה Hierosolymitana", *Biblica et Semitica: Studi in memoria di Francesco Vattioni*, ed. L. Cagni, Napoli 1999, pp. 303-313
מורג, כ"י"ר = S. Morag, "The Vocalization of Codex Reuchlinianus", *Journal of Semitic Studies* 4 (1959), pp. 216-237

מילנו, היסטוריה = A. Milano, *Storia degli Ebrei in Italia*, Torino 1963
פנצ'ולי, מזרח = F. Fanciulli, *Fra Oriente e occidente: Per una storia linguistica dell'Italia meridionale*, Firenze 1996
פרורלי, הדרום = N. Ferorelli, *Gli ebrei nell'Italia meridionale dall'età romana al secolo XVIII*, Torino 1915

קואומו, פרמה = L. Cuomo, "Antichissime glosse salentine nel codice"

- ebrico di Parma, De Rossi 138", *Medioevo romanzo* 4 (1977), pp. 185–271
- קוטשר, ביצוע = י' קוטשר, "ביצוע תנועות U I בתעתיקי העברית המקראית בארמית הגלילית ובלשון חז"ל", קובץ מאמרים בלשון חז"ל (א), בעריכת מ' בר-אשר, ירושלים תשל"ב, עמ' 129–165
- קוטשר, לשון חז"ל = י' קוטשר, "לשון חז"ל", ספר חנוך ילון: קובץ מאמרים, בעריכת ש' ליברמן ואחרים, ירושלים תשכ"ג, עמ' 246–280
- G. Rohlfs, *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti*, 1: *Fonetica*, Torino 1966
- G. Rohlfs, *Vocabolario dei Dialetti Salentini*, Galatina = סלנטו 1976
- ריז"ק, איטליה = מ' ריז"ק, מסורות לשון חכמים באיטליה על פי מחזורים מימי הביניים, ירושלים תשס"ט
- שתיל, ההגייה = נ' שתיל, "מסירת ההגייה העברית בימי הביניים", לשוננו ע (תשס"ח), עמ' 375–397

מן העבודה במילון ההיסטורי

בנימין לפלר ומיכאל רנד

“אתה אומר ועושה” – קדושתא לסדר הן קרבו ימִיד לָמוֹת לינִי

א. פיוטי ינִי ועיבודם במילון ההיסטורי

בהרצאתו בכינוס העולמי הראשון למדעי היהדות, שנערך בקיץ תש״ז, קבע מנחם זולאי כמה יעדי יסוד בחקר פיוטי הגניזה: “רעיון פנטאסטי ממלא את נפשי זה כמה שנים ומכוון את עבודתי במכון לחקר השירה העברית: רואה אני בחלומי שורה של 30 כרכים בערך, המכילים את יצירותיהם של פייטני כל הדורות, המשוקעים בגניזה, ולצידם – בחינת סוף מעשה במחשבה תחילה – מילון ללשון הפייטנים”. בהמשך דבריו העלה זולאי את שאלת המשאבים הדרושים למימוש חזון זה: “איני משלה את נפשי להאמין, שיש בידי להתגבר על כל הקשיים הטכניים והכספיים, הכרוכים במפעל כזה המצריך חבר עובדים שהתמחו לשם כך, ובסיס כספי בקנה-מידה ממלכתי”¹. והנה בימינו אנו חזונו של זולאי הולך ומתגשם הן מתוך מחקרם של יחידים והן מתוך פעולתם של שני מפעלים שהוקמו אחרי שנשא את דבריו.

זולאי עצמו צעד את הצעד הראשון בהגשמת החזון בהעניקו למחקר מהדורת מופת, היינו את ספרו על פיוטי ינִי². מאז הופעת הספר הזה, שהגדיר מחדש את הדרישות המוטלות על חוקרי כתבי היד של הגניזה, מתפרסמים מחקרים מונוגרפיים רבים המוקדשים לההדרת הקורפוסים של הפייטנים השונים המיוצגים בגניזה. בתהליך זה ניכרת תרומתו של המפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה על שם עזרא פליישר שעל יד האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, השואף לקטלוג כל הפיוטים המועתקים בכתבי היד הנמצאים בגניזה. עד כאן באשר לחזון “30 הכרכים”. שאלת המילון ללשון הפייטנים מטרידה יותר, שהרי לכאורה מילון שכזה

* חלק א של מאמר זה נכתב בידי מיכאל רנד וחלק ב – בידי בנימין לפלר.

1. מ' זולאי, “לכינוסם של פיוטי הגניזה”, ספר הכינוס העולמי למדעי היהדות, א, ירושלים תשי״ב, עמ' 261. המאמר נדפס שנית בתוך מ' זולאי, ארץ ישראל ופיוטיה: מחקרים בפיוטי הגניזה, בעריכת א' חזן, ירושלים תשנ״ו, עמ' 34–39. “הרעיון הפנטאסטי” נידון על ידי ש' אליצור, “חמישים שנות מחקר לאור צוואתו של מנחם זולאי”, מחקרי ירושלים בספרות עברית כא (תשס״ז), עמ' 9–10.

2. מ' זולאי, פיוטי ינִי, ברלין תחר״ץ.

צריך להתבסס מלכתחילה על קורפוס שלם של מהדורות מדעיות, והשגת המטרה הזאת במלואה דורשת כמה וכמה דורות נוספים של מחקר. אבל גם בתחום הזה נרשמה התקדמות משמעותית מתוך שאיפה להיענות לחזונו של זולאי. מדובר במפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית. המילון ההיסטורי, על פי הגדרתו, אינו מוגבל לרובד הפייטני של העברית דווקא, וממילא אין לצפות להופעתו כמוצר שלם בעתיד הנראה לעין. נכון לעכשיו רוב מאמץ המפעל (למעט שתי חוברות לדוגמה³) מוקדש לבניית בסיס נתונים לקסיקוגרפי המאפשר יצירת ערכים קונקורדנציוניים מסוג key-word-in-context.⁴ בסיס הנתונים נבנה על ידי "פירוקם" של הטקסטים בתכנת מחשב לצורכי ניתוח מילוני, אך הטקסטים עצמם ניתנים לעיון במצבם הבלתי-מפורק בתוך התכנה. מכאן יוצא שתוצאת לוואי של העבודה במילון ההיסטורי היא התקנת טקסטים. במקרים מסוימים, בתחומי הספרות העתיקה וספרות ימי הביניים, נודעת לתוצאת הלוואי הזאת חשיבות גדולה, במיוחד הואיל והטקסטים מותקנים (במידת האפשר) לא על פי מהדורות שבדפוס אלא על פי כתבי יד. התקנות אלה אינן מכוונות לבוא במקום מהדורות מדעיות, אך מאז היווסד מפעל המילון ההיסטורי הן שימשו שלוש פעמים כחומר בסיסי להכנת מהדורות טקסטואליות מדויקות: מגילת אחימעץ (תשכ"ה), ספר בן סירא (תשל"ג) והתלמוד הירושלמי (תשס"א).

החיבורים שעובדו והודפסו בצורה זאת מתאפיינים כולם בהיותם מאוחדים ומגובשים מן הבחינה הטקסטואלית במידה זו או אחרת, מקיפים למדי ומתבססים על כתב יד אחד (מגילת אחימעץ, התלמוד הירושלמי) או על מספר מוגבל של כתבי יד (ספר בן סירא). כנגד המצב הזה עומדת ספרות הפיוט, ובמיוחד קבוצות יצירותיהם של הפייטנים הקלאסיים והבתר-קלאסיים ששימשו בתפילות הקהילות המיוצגות בכתבי היד שבגניזה. הרוב הגורף של כתבי היד הליטורגיים מן הגניזה אינו מעמיד העתקות של יצירות פייטן אחד שנועדו ללוות את תפילות ישראל על מעמדיהן השונים, אלא ליקוטי פיוטים מפייטנים שונים ומתקופות שונות המשמשים בערכוביה, ולעתים קרובות אפילו במערכת ("קומפוזיציה") פיוטית אחת. המציאות הזאת מעמידה משימה מורכבת עד מאוד לפני חוקרי פיוטי הגניזה, המעוניינים לרוב (על פי התפיסה המודרנית) בהוצאת מהדורות מונוגרפיות של כל פיוטי פלוני ממוינים על פי סוגיהם.⁵ דרושות כאן כמה פעולות הכרוכות זו בזו: (א) זיהוי כתבי

3. "המילון ההיסטורי ללשון העברית: השורש ערב", לשוננו מו (תשמ"ב), ג-ד (עמ' 165-267); ערכי מילון: מקבץ ערכים מן התקופה העתיקה, ירושלים תשס"ו.

4. בסיס הנתונים זמין לשימוש קהילת החוקרים דרך אתר "מאגרים" של האקדמיה ללשון העברית: <http://hebrew-treasures.huji.ac.il>.

5. לדברי ביקורת מאירי עיניים על התפיסה הזאת בקרב חוקרי הפיוט ראה ש' שפיגל, "אלעזר ביירי אבון בין פיוטי הקילירי", ידיעות המכון לחקר השירה העברית ה (תרצ"ט), עמ' רסט-רע.

היד המביאים את הפיוטים המבוקשים; (ב) צירוף קטעים על פי בחנים פלאוגרפיים; (ג) קביעת ייחוס הן לפיוטים הבוחרים והן לקומפוזיציות שאליהן הם מצטרפים; (ד) הרכבת מהדורות טקסטואליות – רובן אקלקטיות בעל כורחן, משום המצב הלקוי של ההעתקות השונות; (ה) כתיבת פירוש. התקנת טקסטים פיוטיים במסגרת עבודת המילון ההיסטורי סומכת בדרך כלל על מהדורות מדעיות מוכנות, אך בשל נסיבות אקראי שונות יש שהטקסטים מותקנים על פי כתבי היד מן הגניזה, בלי תיווכן של מהדורות כאלה. במקרים אלה נוצר מצב יוצא דופן במקצת, שכן הטקסטים ה"מתפרסמים" כך בתוך מאגר המילון נמסרים למעשה לעיון קהל החוקרים בלי שיעברו את תהליך הההדרה המקובל במקצוע. טקסטים מסוג זה הם למעשה מוהדרים למחצה, וחסרים בהם ניקוד, אפרט המביא חילופי גרסאות מכתבי יד מקבילים ופירוש.⁶ יתר על כן, מבחינה טיפוגרפית אין הם ערוכים כמהדורות המקובלות, עובדה המקשה על קריאתם ועל השימוש בהם לצורכי המחקר לענפיו. הנאמר לעיל נכון במיוחד במקרה של פיוטי יניי.⁷ כאמור, מהדורתו של זולאי הפכה מאז יציאתה לאור לציון דרך בההדרת טקסטים פיוטיים – לא רק משום היותה המהדורה הראשונה שניצלה את מלוא הפוטנציאל של כתבי היד מן הגניזה לצורך שחזור ספרות הפיוט (היינו היותה מהדורת הפיוט ה"מודרנית" הראשונה),

6. למען האמת צריך לומר שאף החסרונות האלה אינם מוחלטים, משום שהניתוח המילוני החל על הטקסט כולו בתוך המאגר משקף את הניקוד המשוער שקבע צוות המתקנים, ומכאן את פירוש הטקסט.

7. אין זה המקום להאריך בעניין החשיבות האדירה של פיוטי יניי לחקר הפיוט על כל הסתעפויותיו, ודי כאן בציון כמה מחקרים בסיסיים: מ' זולאי, "מחקרי יניי", ידיעות המכון לחקר השירה העברית ב (תרצ"ו), עמ' ריג-שצא; מ' זולאי, "עניני לשון בפיוטי יניי", שם ו (תש"ו), עמ' קסא-רמא; ש' ליברמן, "חזנות יניי", סיני ד (תרצ"ט), עמ' רכא-רנ; ח' שירמן, "יניי הפייטן, שירתו והשקפת עולמו", לתולדות השירה והדראמה העברית: מחקרים ומסות, א, ירושלים תשל"ט, עמ' 41-65; ש' אליצור, "לעיצובו של המשלש בקדושתא היניית", מחקרי ירושלים בספרות עברית י-יא (ספר זיכרון לדן פגיס; תשמ"ז-תשמ"ח), עמ' 399-417; ש' אליצור, "קהל המתפללים והקדושתא הקדומה", כנסת עזרא – ספרות וחיים בבית הכנסת: אסופת מאמרים מוגשת לעזרא פליישר, בעריכת ש' אליצור ואחרים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 171-190; ש' אליצור, "לדרכי עיצובה של הדרשה האנלוגית בפיוטים", היגיון ליונה – היבטים חדשים בחקר ספרות המדרש, האגדה והפיוט: קובץ מחקרים לכבודו של פרופסור יונה פרנקל במלאות לו שבעים וחמש שנים, בעריכת י' לוינסון ואחרים, ירושלים תשס"ז, עמ' 499-528; T. Novick, "Praying with the Bible: Speech Situation in the Qedushta'ot of Yannai and Bar Megas", מסורת הפיוט ד (תשס"ח), עמ' 7*-39. וראה גם ע' פליישר, שירת הקדוש העברית בימי הביניים, ירושלים תשס"ח,² על פי המפתח ("יניי"). יש לציין עוד שהקורפוס של יניי המעובד במילון ההיסטורי שימש בעבר כבסיס למחקר פילולוגי; ראה ר' מירקין, "הבחינה הדקדוקית והסגנונית באוצר המלים של יניי", דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות, ב, ירושלים תשכ"ט, עמ' 437-442. גם אני מקווה לדון בתופעות הלשון העולות מן הקדושתא שלנו ומפיוטי יניי בכלל במסגרת אחרת.

אלא גם מפני שרמת איכות הההדרה שקבעה גבוהה להפליא. כצפוי, לא הצליח זולאי לכלול את כל פיוטי ייני במהדורתו, ואחרי יציאתה לאור הופיעה סדרה של פרסומים נוספים.⁸ צבי מאיר רבינוביץ אסף את הטקסטים שניתוספו בכך לקורפוס של פיוטי ייני והוציאם במהדורה חדשה, יחד עם טקסטים אחרים שזיהה בעצמו.⁹ נוסף על תרומתה בהעשרת הקורפוס מהדורת רבינוביץ מציעה כלי חשוב להבנת הפיוטים החסר במהדורת זולאי, היינו פירוש. מאידך גיסא היא נופלת ממהדורת זולאי ברמת עיבוד כתבי היד מן הבחינה הפלאוגרפית.

מאז הופעת מהדורת רבינוביץ הופיעו בדפוס רק מעט תגליות חדשות, ומה שנעשה נעשה על ידי שלום שפיגל ובנימין לפלר.¹⁰ על רקע המספר המזערי של הפרסומים החדשים בולט היקפו של החומר הנוסף שהצטבר בשנים האחרונות במאגר המילון ההיסטורי, במיוחד בעקבות פעילותם של יוסף יהלום ושל בנימין לפלר.¹¹ עיקר מטרתנו בפרסום המהדורה החדשה של הקדושתא "אתה אומר ועושה" המונחת בזה לפני הקורא היא אפוא להדגים הן את השלמת הקורפוס של ייני, משימה הרובצת לפתחו של המחקר, והן את חשיבותו של החומר השמור במאגר המילון ההיסטורי ואת חלקו בתהליך ההשלמה הזה.

8. הפרסומים נסקרים אצל ע' פליישר, היוצרות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים תשמ"ד, עמ' 28–29.

9. צ"מ רבינוביץ, מחזור פיוטי רבי ייני לתורה ולמועדים, א–ב, ירושלים תשמ"ה–תשמ"ז.

10. החומר שהוסיף שפיגל פורסם מעיזבונו; ראה ש' שפיגל, אבות הפיוט: מקורות ומחקרים לתולדות הפיוט בארץ ישראל, בעריכת מ"ח שמלצר, ניר-יורק וירושלים תשנ"ז. לתרומת לפלר ראה מאמרו "יונסף עוד": נוספות על נוספות למחזור ייני על פי עיבודו שלפלטאל בן אפרים החזן (תחילת המאה ה-11), אסופות יד (תשס"ב), עמ' קנה–שעו. יש להעיר עוד: נראה שיש ליחס ליניי את הסילוק שהודפס בתוך הקדושתא "אולוז לז ללו", בתוך מ' רנד, "אולוז לז ללו": קדושתא קילירית לשמיני עצרת", פרקי שירה ד (תשס"ט), עמ' 63–66. הקטע המתחיל במילים "כקוראי זה אל זה" (שם, עמ' 63) בא מיד אחרי הקטע המתחיל "ונתמיד תינוי שיר שבחך", המופיע במלואו בספרו הנזכר של שפיגל, עמ' 91–92. בכלל פיוטי ייני יש למנות גם את הפיוטים החתומים "יניי (ה)חזן", המובאים אצל ע' פליישר, "פיוט ליניי חזן על משמרות הכהנים", סיני סד (תשכ"ט), עמ' קעו–קפד; ש' אליצור, "פיוט חדש ליניי החזן", קרית ספר סב (תשמ"ח–תשמ"ט), עמ' 867–872.

11. ראה את דברי לפלר במאמרו הנזכר בהערה הקודמת: "משום היקפה הגדול של הגניזה, ברי כמעט לחלוטין כי אף מהדורת רבינוביץ אינה סוף פסוק. עדיין נותרו באוצר בלום זה פינות נידחות המצפות לחוקרים חדי עין [...] העשויים לאסוף עומרים שכוחים בשדה ניר זה [...] חלק גדול שלמלאכה נעשה בידי פרופ' י' יהלום, שבדק כתבי יד מרובים באוסף א"ג אדלר שבנייר-יורק. מכיוון שרוב מניינם שלקטעים שמצא מכילים פיוטים לסדרי ספר דברים, הוא מתעתד לפרסם מחדש את כל הקדושתאות לסדרים שבספר זה" (עמ' קנו). תכניות הפרסום של יהלום עדיין לא יצאו לפועל, אך החומר שגילה נמסר על ידיו למפעל המילון ההיסטורי והותקן בתוך מאגרו. וראוי לציין שכמעט כל הקטעים הללו (ועוד קטעים רבים מאוספי גניזה אחרים) נרשמו במקביל גם במפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה על שם עזרא פליישר.

ב. הקדושתא "אתה אומר ועושה"

בנימין קלאר המנוח סיים את מאמר הביקורת שכתב על ספרו המונומנטלי של מנחם זולאי "פיוטי יניי" בהבעת תקווה כי הקדושתאות השלמות שבספר תצאנה לאור בכרך נפרד.¹² מקצת מקצתה של אותה תקווה, אשר בוטאה לפני כשבעים שנה, מתגשם עתה עם פרסום שלם של הקדושתא "אתה אומר ועושה", שזולאי לא זכה לפרסמה בשלמות ושחלקיה הידועים נתגלגלו בידי שני דורות של חוקרים. אף שלום שפיגל, שפירש חלקים נוספים של קדושתא זו שהגורל זימנם במקרה למקום אחד, לא זכה לראות בהוצאתם לאור, והללו נתפרסמו לאחר פטירתו.¹³ זיכני ה' ועלה בידי לזהות שלושה גיליונות נוספים, משתי ספריות שונות, המשלימים את הקדושתא הנדונה כמעט עד תום, ואני מוציאה בזה לרשות הרבים בשיתוף פעולה עם ידידי מיכאל רנד.¹⁴

משעה שהונחו מחקריו של זולאי בפיוטי יניי על שולחנם של החוקרים התרגלו הללו להבחין בין כתבי יד מסוג א, שמופיעות בהם יצירותיו של יניי בשלמות ובזו אחר זו, לבין כתבי יד מסוג ב, המבליעים את פיוטי יניי בין פיוטיהם של קדמונים נוספים ואף בין פזמונות מאוחרים, ועל החוקר לעמול קשות כדי להפריד בהם בין תבן ובר.¹⁵ והנה בדורנו זה הושם הלב שבתוך קבוצת כתבי היד מסוג א יש להבחין בתת־סוג מיוחד, שתמצא בו קדושתאות של קדמונים המובאות בדילוגים. על פי רוב תופיע שם כל קדושתא שלישית – ליתר דיוק כל קדושתא סמוכה (או זהה, כמובן) לראש פרשה בבליית שהציבור (נאלץ ל)הסתגל אליה, לאחר שקריאת פרשיות חדר־שנתיות, כמנהג בבל, נקבעה כחובה במרבית בתי הכנסת, אף באלו האמונים על מנהג ארץ ישראל, שם נקראו סדרים ארץ־ישראליים במחזור תלת־שנתי ואף קדושתאות שחוברו במקורן לסדרים אלו. ויש סוג מקורות נוסף שניתן למצוא בו קדושתאות של פייטנים ראשונים בשלמותן: מחזוריים קטנים, המחזיקים פיוטים לשבתות מצוינות שלא זכו להיכלל במחזוריים הגדולים שפיוטי החגים והמועדים החשובים שולבו בהם.

12. ב' קלאר, "דברי ביקורת על פיוטי יניי", קרית ספר טו (תרצ"ח-תרצ"ט), עמ' 290. המאמר נדפס שנית בתוך ב' קלאר, מחקרים ועיונים בלשון, בשירה ובספרות, בעריכת א"מ הברמן, תל־אביב תשי"ד, עמ' 129–136.

13. שפיגל, אבות הפיוט (הערה 10 לעיל), עמ' 85–89.

14. אני מבקש להדגיש כי את שלושת הדפים הנוספים זיהיתי בספרייה המרכזית של אוניברסיטת תל־אביב, וברצוני להעלות על נס את הכנסת האורחים האדיבה המקובלת בספרייה זו, שיש בה להקל את החיפוש המפרך בכתבי היד המצפים לחוקר שאינו יודע מה ברצונו למצוא.

15. ראה זולאי, "מחקרי יניי" (הערה 7 לעיל), עמ' ריט-רכ.

אף הקדושתא "אתה אומר ועושה" לסדר הן קרבו ימיד למוות הועתקה במחזור קטן.¹⁶ היא זכתה בו לכותרת "קדושתא דאבל" (ראה במהדורה להלן), ומקומה נקבע לאחר הקדושתא "אחזה רעדה" של יניי לסדר ויגש (ששולבו בה גם פזמונים משל יוסף אלברדאני).¹⁷ מעתיקו של המחזור הקטן הנדון סופר פורה היה, ושרידי כתיבתו ממלאים את תיבות הגניזה. אמנם לא נמצאו לי קטעים מנוקדים רבים מעשה ידי עטו, אך עלה בידי ללקט את הקונטרס דנן (כ"ו נ במהדורה להלן). לכאורה נראה שנשתייך למחזור זה אף הגיליון טיילור-שכטר ס"ח 236.7, הכולל קטעים מקדושתא יוסף ברבי ניסן לסדר הנני ממטיר.¹⁸

16. כזו היא קדושת הקליר "[... ..] מצודת פחים" לאבל (תחילתה בכ"י טיילור-שכטר 8H21.9; הטקסט מותקן בתכנת "מאגרים", וחלק מן הרהיט "עצמות אשר זה מצד זה עווד" פורסם אצל י' יהלום, פיוט ומציאות בשלהי הזמן העתיק, תל-אביב תש"ס, עמ' 18-19), ששוקעה במחזור קטן לאחר קדושת הקליר "אימנתה תעל" לשבת שובה (ראה ע' הכהן, "אימנתה תעל לנמהרים: קדושתא קילירית לשבת שובה", קבץ על יד יג [תשנ"ו], עמ' 1-42), וכותרתה מכריזה: "קדושתא לשבת חולו שלמועד דר' אלעזר ביר' קילר נ"ע". קדושת הקליר לאבל מתאימה לשבת חול המועד פסח ומיועדת לנוהגים, על פי מנהג בבל, להפטיר בשבת זו בחזון העצמות היבשות (יחזקאל לו). כנראה טעה הסופר והועידה לשבת חול המועד סוכות, הסמוכה יחסית לשבת שובה, בדילוג על יום הכיפורים ועל יום ראשון של חג, ימים שבהם השתמש החזן במחזור גדול. על נוהג הקריאה במחזוריים קטנים בהקילות ששרידי הפיוטים שאותם קראו הגיעו לגניזה כבר העמדתי במאמרי "קדושתא לשבת נ"פסע לרבי אלעזר ברבי קיליר", ירושתנו ב (תשס"ח), עמ' רכד הערה 4, ואף עתיד אני להרחיב את הדיבור על כך בספרי "קדושתאות הכלאים ופזמוני האנונימוס – עיון מחודש" העתיד לראות אור בקרוב בע"ה בהוצאת האקדמיה ללשון העברית.

17. ראה זולאי, פיוטי יניי (הערה 2 לעיל), עמ' סג-סח; רבינובין, מחזור פיוטי רבי יניי (הערה 9 לעיל), א, עמ' 236-245; שפיגל, אבות הפיוט (הערה 10 לעיל), עמ' 61-65. הקדושתא "אחזה רעדה" הוקראה בפרשת ויגש הבבלית, שהורגשה כשבת מצוינת, והורקה פעמים רבות מכלי אל כלי, מדפים שהועתקה בהם לעצמה אל דפים ששולבו בהם גם קדושתאות ושברי קדושתאות ששרדו בדרך נס מכיוון שזכו להיקבע למועדים אחרים, שונים מן המועד שקבע להם מחברם. פרק מיוחד בספרי הנזכר בהערה הקודמת יעסוק בצורותיה השונות של הקדושתא "אחזה רעדה" בגניזה. יעקב מאן, שזיהה לראשונה את הקטע טיילור-שכטר C2.60, כסבור היה שקטע הדרשה החוצץ בכתב יד זה בין פיוט ו פיוט ח אף הוא מתחת ידיו של יניי יצא (J. Mann, *The Bible as Read and Preached in the Old Synagogue*, Cincinnati 1940-1966, החלק העברי, עמ' פו), ברם כבר הראה זולאי (ראה שם) כי בכתבי יד מאוחרים המביאים קטעים מקדושתא זו מצויה תוספת, מעין דרשה שקטעים מן הקדושתא משמשים לה פפרודה.

18. הקדושתא כולה עתידה לראות אור בידי בע"ה.

מהדורת הקדושתא

נוסח הפנים = נ (הקטעים מצטרפים לכתב יד רצוף אחד):
 ניוירוק, אדלר 2892.10 (טורים 1–6, עד "דבר" בפסוק ג של שרשרת הפסוקים)
 ניוירוק, אדלר 2152.91 (טורים 7–13, עד "נחנן")
 ניוירוק, אדלר 2892.9 (טורים 13–18, עד "וד" בפסוק ד של שרשרת הפסוקים)
 קיימברידג', Or. 1080 7.8 (טורים 19–41, עד "נון")
 ניוירוק, אדלר 2892.8 (טורים 41–54, עד "בשער")
 ניוירוק, אדלר 2152.90 (טורים 54–66, עד "תשמיע")
 ניוירוק, אדלר 2892.7 (טורים 66–90)
 פריז, כ"ח IV C 321 (טורים 91–124, עד "מגדולים")
 ניוירוק, אדלר 2151.21 (טורים 124–132)

מקורות נוספים

אוקספורד, 2743.1 (=f.48), דפים 27–29 (טורים 24–27, 34–41, 56–61) = א
 (העתקה וניתוח אצל מ' זולאי, "מחקרי יני", ידיעות המכון לחקר השירה
 העברית ב [תרצ"ו], עמ' שלח-שמה).
 קיימברידג', טיילור-שכטר ס"ח 149.4 (טורים 34–40) = ב

אזכור (העתקה וניתוח שם, עמ' שלה-שלח)
 ההתחלות "אתא יום וקרבן ימים" (פיוט ו), "אם (!) לך שלטון בכל חי" (פיוט ז),
 "אז בהקרא באזני עניו מות" (פיוט ה) נזכרות בכ"י מוסרי VIII 43 + טיילור-שכטר
 Misc. 35.165

פרסומים קודמים

מ' זולאי, פיוטי יני, ברלין תחר"ץ, עמ' רנד-רנו (טורים 19–41, 56–61)
 צ"מ רבינוביץ, מחזור פיוטי רבי יני לתורה ולמועדים, ב, ירושלים תשמ"ז, עמ'
 185–190 (טורים 19–41, 56–61)
 ש' שפיגל, אבות הפיוט: מקורות ומחקרים לתולדות הפיוט בארץ ישראל, בעריכת
 מ"ח שמלצר, ניוירוק וירושלים תשנ"ז, עמ' 85–89 (טורים 1–6, 13–18,
 41–54, 66–90)

פירושים נוספים

נ"מ ברונזניק, פיוטי יני – ביאורים ופירושים, ירושלים תשס"א, עמ' 379–380
 נ"מ ברונזניק, פיוטי יני – ביאורים ופירושים, כרך משלים, ירושלים תשס"ה, עמ'
 206–208

ש' ליברמן, "חזנות יני", סיני ד (תרצ"ט), עמ' רמב-רמג

הקיצורים הביבליוגרפיים

ביאורים = נ"מ ברונזניק, פיוטי יניי – ביאורים ופירושים, ירושלים תשס"א
 ביאורים² = נ"מ ברונזניק, פיוטי יניי – ביאורים ופירושים, כרך משלים, ירושלים
 תשס"ה

בית המדרש = בית המדרש, מהדורת א' ילינק³, ירושלים תשכ"ז
 במ"ר = מדרש רבה לספר במדבר, בתוך מדרש רבה, ניו-יורק וברלין תרפ"ד
 בר"ר = מדרש בראשית רבה, מהדורת י' תיאודור וח' אלבק², ירושלים תשכ"ה
 דב"ר = מדרש רבה לספר דברים, בתוך מדרש רבה, ניו-יורק וברלין תרפ"ד
 דב"ר ליב' = מדרש דברים רבה, מהדורת ש' ליברמן², ירושלים תשנ"ב
 M. Rand, *Introduction to the Grammar of Hebrew Poetry in Byzantine Palestine*, New Jersey 2006

מדרש תהלים = מדרש תהלים המכונה שוחר טוב, מהדורת ש' בובר, וילנא תרנ"א
 מחזור ר"ה = מחזור לימים הנוראים – ראש השנה, מהדורת ד' גולדשמידט,
 ירושלים תשל"ל
 מכילתא = מכילתא דרבי ישמעאל, מהדורת ח"ש האראוויטץ וי"א רבין², ירושלים
 תשנ"ח

ספרי דברים = ספרי על ספר דברים, מהדורת א"א פינקלשטיין, ברלין ת"ש
 פיוטי יוסי = פיוטי יוסי בן יוסי, מהדורת א' מירסקי², ירושלים תשל"ז
 פיוטי יניי = מ' זולאי, פיוטי יניי, ברלין תחר"ץ
 פיוטי פינחס = ש' אליצור, פיוטי רבי פינחס הכהן, ירושלים תשס"ד
 פס"ר = פסיקתא רבתי, מהדורת איש-שלום, וינה תר"ם
 פרקי לשון = ח' ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א

סימני ההתקנה

אָ = קריאת האות מסופקת
 [...] = חסר חלק ממילה
 [...] = חסרה מילה שלמה או יותר
 » « = השמטת המעתיק שהושלמה על ידי המהדיר
 < > = קיצור שהושלם על ידי המהדיר (במקרה הצורך הושמט הציון "וג'")

קד[וש]תא דאבל

א

אַתָּה אוֹמֵר וְעוֹשֶׂה // בְּמַעֲשֵׂיךָ רְצוֹנָךְ תַּעֲשֶׂה
גַּם לְעוֹשִׂיהוּ אֵיךְ עוֹשֶׂה // דְּכַר יַעֲנֶה מַה תַּעֲשֶׂה

הִלָּחַן לֹא סִיבַר עֲנִיו לְמוֹת // וְעַת לָלֶדֶת / וְעַת לְמוֹת
זַעַק עֲנוֹת בְּעַגְמוֹת // חֵי אָנָּה לֹא אָמוֹת

5 טַעַם הֵן הָאָדָם // יִידְעָתָה לְעֲנִיו מְכַל אָדָם
כִּי זֶה סוּף כָּל הָאָדָם // לְמוֹת הֵן קָרְבוּ יִמִּיד כְּאָדָם

ככ(תוב) ויאמר יי אל משה הן קרבו «ימִיד» למוֹת (קרא את יהושע והתיצבו באהל מועד ואצונו וילך משה ויהושע ויתיצבו באהל מועד) (דב' לא, יד)
ונא(מר) אם לא בכיתי [לק]שה יום עגמה נפשי [א]ביון (איוב ל, כה)
ונא(מר) באשר דבר מלך שלטון (ומי יאמר לו מה תעשה) (קה' ח, ד)
ונא(מר) יקר בעיניי יי המוֹתה לחסידיו (תה' קטז, טו)
ונא(מר) קטון וגדול שם הוא (ועבר חפשי מאדניו) (איוב ג, יט)

שינויי נוסח (מילים מנוקדות משרשראות הפסוקים ומשאר הציונים שבטקסט הועמדו כניקודן בפנים)

1 רצונך] רצונך נ 2 לעוֹשִׂיהוּ] לעוֹשִׂיהוּ נ עוֹשֶׂה] עוֹשֶׂה נ דבר יַעֲנֶה] דְּכַר יַעֲנֶה נ
3 הִלָּחַן הִלָּחַן נ סיבַר עֲנִיו לְמוֹת] סִיבַר עֲנִיו לְמוֹת נ 4 זַעַק עֲנוֹת בעגמוֹת] זַעַק עֲנוֹת
בעגְמוֹת נ אָנָּה] אָנָּה נ 5 יִידְעָתָה] יִידְעָתָה נ 6 לְמוֹת] לְמוֹת נ

פירוש

1 אתה אומר ועושה: השווה "ברוך אומר ועושה גוזר ומקיים" (בבלי ברכות נו ע"ב), והשווה בברכת ברוך שאמר שלפני פסוקי דזמרה. במילים אלה פותח יניי את הקדושתא לבראשית לו, א (פיוטי יניי, עמ' נא, טור א). במעשֵׂיךָ רְצוֹנָךְ תַּעֲשֶׂה: לרעיון השווה "כי כל אשר יחפץ יעשה" (קה' ח, ג). 2 גם לעוֹשִׂיהוּ וכו': על פי יש' מה, ט וקה' ח, ד. צריך להניח שיש פסיחה בטור: "גם לעוֹשִׂיהוּ איך עושה / דבר [=שליח העושה את דבר אדוניו] יַעֲנֶה מַה תַּעֲשֶׂה". אמנם הפסיחה היא תופעה נדירה ביותר בפיוטי יניי, אך השווה "ראו נבואה כי נביא בו / יעלה [=שמשה יעלה על הר נבו] ולאֲרֵץ לֹא יבוא" (פיוטי יניי, עמ' רכח, טור טז). 3 הִלָּחַן לֹא סִיבַר: הלשון על פי רות א, יג. הִלָּחַן: בהקשר זה הצורה משמשת בהוראה 'אִמְנָם', 'הֵן'. הצורן הִי־ משמש באופן רטורי, והוא שימוש ידוע בפיוטי יניי; ראה פרקי לשון, עמ' 309–313. עֲנִיו: כינוי למשה, על פי במ' יב, ג. עַת לָלֶדֶת וְעַת לְמוֹת: קה' ג, כ. השווה את דברי המדרש: "אמר להם משה עַת הִיא לְכָל דָּבָר, עַת הִתְּנָה שֶׁאֵהָ גּוֹזֵר וְהִקְבִּי" עוֹשֶׂה וְעַת בֹּאת שֶׁאֵהָ מִתְּחַנֵּן וְאֵינִי מִתְּקַבֵּל, שֶׁנֶּאֱמַר כִּי עַת לְכָל [שם, א]. התחיל משה מתחנן לפני הקב"ה ואומ' [...] אתה אמרת לי אשר יעשה אותם האדם וחי בהם [וי' יח, ה], ועשיתי אותם, ואמרת לי מות בהר [דב' לב, נ] [דב'ר' ליב, ואתחנן [עמ' 44]]. 4 אָנָּה לֹא אָמוֹת: ללשון השווה "אָנָּה ה' אל נא נאבדה" (יונה א, יד). לֹא אָמוֹת: תה' קיח, יז (ראה בשרשרת הפסוקים של המשלש). 5 טַעַם הֵן הָאָדָם וכו': על פי "אֵל הַקְּבִי"ה הן קרבו ימִיד [דב' לא, יד], אֵל מַה הֵנָּה יֵשׁ שֶׁאֵינִי מֵת, אֵל הֵן מְכוֹסוּ שֶׁל אָדָם הֶרָאשׁוֹן, שֶׁנֶּאֱמַר הֵן הָאָדָם הִיָּה [בר' ג, כב] וּלְפִי אֵתָה מֵת" [דב'ר' ליב, וילך [עמ' 124–125]]. לְעֲנִיו מְכַל אָדָם: ראה בפירוש לטור 3. 6 כִּי זֶה סוּף כָּל הָאָדָם: על פי קה' ז, ב ושם יב, יג.

ונא(מר) אין אדם שליט ברוח לכלוא את הרוח ואין שלטון ביום המות ואין משלחת במלחמה ולא ימלט רשע את בעליו (קה' ח, ח)
 ונא(מר) והוא מהשנא עידיניא (וזמניא מהעדה מלכין ומהקים מלכין יהב חכמתא לחכימין ומנדעא לידעי בינה) (דנ' ב, כא)
 ונא(מר) אַכְּן בְּאֶדָם תַּמּוּתוֹן וְכֹאֲחֵד הַשְּׂרִים תַּפּוּלוֹ (תה' פב, ז)
 ונא(מר) מי גבר יחיה (ולא יראה מות ימלט נפשו מיד שאול סלה) (שם פט, מט)
 ונא(מר) [עת] ללדת ועת למות עת לטעת ועת לעקור נטוע (קה' ג, ב)
 ונא(מר) ואתה הוא ושנותיך לא יתמו (תה' קב, כח)

א¹

יְתַמוּ חֲטָאִים / וְאֵין עוֹד חֲטָאִים / מַגְנִינוּ בְּמִכְטָחִים

ב(רוך) מגן אב(רהם)

ב

מִשְׁאוּל קָשָׁה קִנְאָת עֲנִיו // נִס מְרָאָה יֵת שְׂרָו עֲנִיו
 סִרְרַת מִשְׁרָתוֹ לְעִינִיו // עֲנו חֲצָה בִּינו לְבִינִיו

10 פֶּתַח הָאוּהֶל צָג הָרֵב // צָעִיר פְּנִימָה הוֹקֶרֶב
 קְרוֹב רָחֵק / וְרָחוֹק הוֹקֶרֶב // רָם כְּמוֹ לְפָנֵיו עֶרֶב

7 חטאים מגנינו במכטחים] חטאים מגנינו במכטחים נ 8 משאול קשה] משאול קשה נ עניו
 עניו נ עת שרו עניו] עת שרו עניו נ 9 סררת משרתו לעניו ענו חצה בינו לבניו] סררת
 משרתו לעניו ענו חצה בינו לבניו נ 10 פתח האוהל צג הרב צעיר פנימה הוקרב] פתח האוהל
 צג הרב צעיר פנימה הוקרב נ 11 קרוב רחוק ורחוק הוקרב רם כמו לפניו ערב] קרוב רחוק ורחוק
 הוקרב רם כמו לפניו ערב נ

7 יתמו חטאים ואין עוד חטאים: על פי תה' קד, לה. ושמא יש לגרוס "יתמו חטאים" וכו' על פי דרשת
 ברוריה לפסוק: "מי כתיב חוטאים חטאים כתיב, יסופין חייביא [צ"ל יסופין חובייא], מיד ורשעים עוד
 אינם" (מדרש תהלים קד, כז [עמ' 448]; וראה גם בבלי ברכות י ע"א). 8–13 משאול קשה וכו':
 הפיוט מתבסס על דברי המדרש: "אמ' משה לפני הקב"ה מפני יהושע תלמידי אני מת, יכנס הוא
 לשררה ואני אצא, אמ' ליה הקב"ה עשה לו כאשר עשה לך, א"ל הן. קרא את יהושע והתיצבו [דב'
 לא, יד], השכים משה אחריו, א"ל, ר' יהושע [...] א"ל, ר', מה אתה מבקש [...] א"ל אמ' לי הקב"ה
 ארס [צ"ל ארכי, כלומר שלטון] של יהושע דוחקני [...] וקבל שאעשה לך מה שהיית עושה לי, היית
 משכים אחרי, אשכים אחריו [...] א"ל יהושע כל מה שר' גזר עלי אקבל ע"מ שאראה פני רב. עשה
 לו כל מה שהיה עושה לו. [כיון שנכנסו] לאהל מועד וירא ה' באהל בעמוד [דב' לא, טו], ירד העמוד
 ועמד בין משה ליהושע, נמצא יהושע בפנים ומשה בחוץ, צווח משה ואמ' מאה מותין ולא חדא קנאה,
 שימיני כחותם על לבך [שה"ש ח, ו], תבע מיתה בפיו" (דב"ר ל"ב, וילך [עמ' 124]). 8 משאול
 קשה קנאת עניו: על פי שה"ש ח, ו (ראה במדרש המובא בפירושו לטורים 8–13). נס מראה: הכוונה
 להתגלות השכינה בעמוד הענן. שרר: ראו. 9 משרתו: יהושע, על פי שמ' כד, יג ועוד (ראה גם
 בטור 36). ענו: צ"ל עָנָן. 10 צג: עמד. הרב: משה. צעיר: יהושע. צמד הלשונות רב–צעיר על פי
 בר' כה, כג. 11 רם כמו לפניו ערב: שיעורו כנראה: כמו שהיה טוב ("ערב") בעיני ה' ("רם").

שְׁלִיט פֿין וְנִיתְאוֹנֵן // שְׂדֵי טוֹב חֲסִדָּךְ מַחֲיִים נִיתְחַנֵּן
תְּלִמִּיד [...] עַת נִחְנֵן // תּוֹכֵס הוֹד וְעֵנֵן נִעֲנֵן

ככ(תוב) וִירָא יִי באוהל בעמוד ענן (ויעמד עמוד הענן על פתח האהל) (דב' לא, טו)
ונא(מר) בעמוד ענן ידבר אליהם ושמרו (!) עדותיו וחוק נתן למו (תה' צט, ז)
ונא(מר) כי מי עמד בסוד יִי וירא וישמע (!) דברו מי הקשיב דברו וישמע (יר' כג, יח)
ונא(מר) שִׁמְנֵי כחותם על ליכך (כחותם על זרועך כי עזה כמות אהבה קשה כשאל
קנאה) (שה"ש ח, ו)

ונא(מר) כי טוב חסדך מחיים שפתי ישבחונוך (תה' סג, ד)
ונא(מר) צדיק אתה יִי וישר משפטיך (שם קט, קלז)

ב¹

מִשְׁפָּטֶיךָ יִשְׂרָיִם / דִּינֶיךָ מִיִּשְׂרָאֵל / בְּטִלְלֵי תַחֲי נַחֲשָׁרִים

ב(רוך) מחיה המ(תים)

ג

15 יוֹם מִיתָה כְּסִיתָהּ מִכָּל יָצוֹר // יוֹם אֶשְׁרָ[ר] עֵימָךְ חֲתָנִים וְכַמוֹס וְאַצּוֹר
נִיגְלִיתָהּ לְחִסְדִּיךָ / וְנִיגְלִיתָהּ סוּדִיךָ // יוֹמָם וְעֵתָם / נִעֲלָם מֵאֵימָם
יְמֵי תַמִּימִים יִדְעָתָהּ / וְלָהֶם לֹא יִדְעָתָהּ // חַיֵּיהֶם חֲקִירָתָהּ / וּמִיתָתָם יִקְרָתָהּ
יְמֵיהֶם בְּקִרְבֹּב לְמוֹת לָהֶם תִּגְלַע // יָהּ הָעֶתִיד מוֹת לְבַלַּע

12 וְנִיתְאוֹנֵן וְנִיתְחַנֵּן מַחֲיִים נִיתְחַנֵּן ג 13 תְּלִמִּיד תְּלִמִּיד (בגליון) ג
נחנן תוכס [נחנן תוכס] וְעֵנֵן נִעֲנֵן וְעֵנֵן נִעֲנֵן ג 15 מִיתָה מִיתָה ג יצור יצור ג עֵימָךְ
עֵימָךְ ג וכמוס ואצור] וכמוס ואצור ג 16 נִיגְלִיתָהּ לְחִסְדִּיךָ וְנִיגְלִיתָהּ ג
וְנִיגְלִיתָהּ ג ועיתם] ועיתם ג מֵאֵימָם ג 17 יִדְעָתָהּ יִדְעָתָהּ ג 18 בְּקִרְבֹּב לְמוֹת
בְּקִרְבֹּב לְמוֹת ג

12 שליט: משה. הלשון על פי קה' ח, ח (ראה בשרשרת הפסוקים של המגן). טוב חסדך מחיים: תה'
סג, ד (ראה בשרשרת הפסוקים). לרעיון השווה את דברי המדרש המובא בפירוש לטורים 8–13:
"ואמ' מאה מותין ולא חדא קנאה", כלומר טוב למות מאה מיתות מלקנא (ביהושע שחסי ה' גברו
עליו וניטלו ממני). ניתחנן: הלשון על פי דב' ג, כג (וראה גם בדברי המדרש המובא בפירוש לטור 3).
13 תלמיד: יהושע. נחנן: מוסב על יהושע. וכן כל שאר הטור. תוכס: כמו "כוסה"; צורה פועלית
משנית בהשרשת התיי. וְעֵנֵן נִעֲנֵן: כוסה בענן. 14 נחשרים: יורדים בשפע כמו גשם; מלשון
"חשרת מים" (ש"ב כב, יב). 15 יום מיתה וכו': השווה "שבעה דברים מכוסין מבני אדם ואלו
הן יום המיתה ויום הנחמה [...] ואין אדם יודע [...] מלכות בית דוד אימתי תחזור" (מכילתא ויסע, ה
[עמ' 171]). עֵימָךְ חֲתָנִים וכמוס ואצור: על פי דב' לב, לד. 16 וְנִיגְלִיתָהּ לְחִסְדִּיךָ: השווה עמ' ג, ז.
17 יְמֵי תַמִּימִים יִדְעָתָהּ וְלָהֶם לֹא יִדְעָתָהּ: השווה "יְמֵי תַמִּימִים אֵתָהּ יִדְעָתָהּ וְיִדְעָתָהּ לָהֶם לֹא מוֹדִיעַ"
בפיוט ד של הקדושתא לבראשית מח, א (פיוטי ייני, עמ' ע, טור כט). יְמֵי תַמִּימִים יִדְעָתָהּ: על פי תה'
לז, יח. וּמִיתָתָם יִקְרָתָהּ: על פי תה' קט, טו. 18 יְמֵיהֶם בְּקִרְבֹּב לְמוֹת: השווה "כך היה צריך לומר
למשה הנה אתה מת. ולא אמר כך אלא הניח אותו ותלה המיתה בימים" (דב"ר ט, א [לד ע"א]).

ככ(תוב) ויקרבו ימי דוד למות <ויצו את שלמה בנו לאמר> (מל"א ב, א)
ונא(מר) בילע המות לנצח <ומחה אדני יי דמעה מעל כל פנים וחרפת עמו יסיר מעל כל
הארץ כי יי דבר> (יש' כה, ח)

ונא(מר) לא אמות כי אחיה <ואספר מעשי יה> (תה' קיח, יז)
ונא(מר) ימלוך ייי לעולם אל(היך) צ(יון) ל(דר) וד(ר) הללויה (שם קמו, י)

ואתה קדוש יושב תהילות ישראל אל נא

ד

בְּמוֹת הָרָשָׁע לֹא תִחְפּוֹץ // וּבְמוֹת צְדִיק אֵיךְ תִּחְפּוֹץ
כִּי לְמַעַן תִּצְדֵּק בְּדִבְרְךָ // בְּרָשָׁע וְצְדִיק תִּקָּים דְּבָרְךָ 20
מִצִּיל צֶאֱן אָדָם מִלְּמוֹת // הַקָּשִׁיב הֵן קָרְבוּ יָמֶיךָ לְמוֹת
לְמַעַן אֲמוֹנָה אוֹמֵן תֵּאֱמָן // כִּי אַתָּה אֵל אֲמוֹנָה אֱלֹהֵי אֲמָן
צְדִיק לְצַדִּיקִים / יֵשֶׁר לְיֹשְׁרִים // תָּמִים לְתַמִּימִים / חָסִיד לְחֹסִידִים
חֵי וְקִיִּים מְרוֹם נוֹרָא וְקָדוֹשׁ

ה

אָז בְּהִיקְרָא בְּאֲזֵנֵי עֲנִיו מוֹת // הָשִׁיב פָּנֶי אֵל לְמָה אֲמוֹת
בֶּן נוּן אִם אֲשֶׁרֶת / כְּמוֹ אֲשֶׁר שִׁירָת // אַחִיָּה וְאַחִיָּה / לְמִשְׁרְתִּי מִשְׁרָת 25

20 בדברך] בדברך נ 21 מלמות] מלמות נ קרבו] קרבו נ למות] למות נ 22 תאמן
תאמן נ 23 לישרים תמים] לישרים תמים נ חסיד לחסידים] חסיד לחסידים נ 24 בהיקרא
בהיקרא נ עניו] עניו נ מות] מות נ מות א השיב] השיב נ פני אל] לאל חי א
אמות] אמות נ אמות א 25 אשרת] אשרת נ שירת א אחיה] אחיה נ
למשרתי משרת] למשרתי משרת נ! למשתי! משרת א

למות: הניקוד על פי כתב היד, אך שמא צ"ל למות. תגלע: תגלה. מוות לבלע: על פי יש' כה, ח (ראה
בשרשרת הפסוקים). והשווה "עד יבולע מות" בפיוט ג של הקדושתא לבראשית מח, א הנזכרת לעיל
(פיוטי ייני, עמ' סט, טור כב). 19 במות הרשע לא תחפוצ: על פי יח' לג, יא; יח, כג. 20 למען
תצדק בדברך: תה' נא, ו. בדברך: הניקוד על פי כתב היד. 21 מציל צאן אדם מלמות: משה,
שהציל את ישראל ("צאן אדם", על פי יח' לו, לח) ממוות אחרי חטא העגל (ראה שמ' לב, לב).
הקשיב: מפי ה'. 22 למען אמונה אומן תאמן: כדי שתתקיימנה גזרתו של ה' והאמונה בו. אמונה
אומן: יש' כה, א. אל אמונה: דב' לב, ד. השווה "כיון שראה משה שאין בריה יכולה להצילו מדרך
המות באותה שעה אמר הצור תמים פעלו כי כל דרכיו משפט אל אמונה ואין עול צדיק וישר הוא
[שם, שם] (דב"ר יא, ו [לט ע"א]). אלהי אמן: יש' סה, טז. 23 צדיק ... ישר: צמד הלשונות על
פי דב' לב, ד. תמים לתמימים חסיד לחסידים: על פי תה' יח, כו. 24 מות: על פי "ומת בהר" (דב'
לב, נ). למה אמות: השווה "לא אמות / למה אמות" ברהיט לזאת הברכה של פינחס הכהן (פיוטי
פינחס, עמ' 559, טור 1). 25 בן נון וכו': ראה בפירוש לטורים 8-13.

גודל זיקנה ושיבה עוטרָה בו // והשכים כְּתִלְמִיד קוֹרָא לְרִבּוֹ
 דִּילֵג לְסוּמְכוֹ / נמו אֲשֶׁר סִימְכוֹ // וּבִיַּצֵּר סְמוּךְ הוֹסְמָךְ / וַיְדִירוּ עָלָיו סְמָךְ
 הוֹמֵר מִנְהַג / וְנִישְׁתַּנָּה עֵי[נִן] // וּבַעֲמַד עוֹמֵדָם עֲמֹד עֲצוּר [בְּ]עֵנָן
 וְצִעִיר נִתְחַבֵּר / [...] נִתְגַּבֵּר // וְהִסְתֵּר דְּבַר / עִימוֹ נִידְבֵּר
 זֶה מֵה דִּבְרֵי בֶן נֶאֱמָן שְׂאֵלוֹ // וְלֹא גִילָה לוֹ / וְלִמָּאד חָרָה לוֹ
 חִימָה וְקִינָאָה כְּבֻדָּה בּוֹ עַד מוֹת // וּפִץ לְקִנּוּאִים טוֹב הוּא הַמּוֹת
 טוֹב הוֹטֵב לִי / בְּעֵת נֶאֱמַר לִי // עֲלָה אֵלֵי הָהָרָה וְהִיָּה שָׁם
 יַחַד הוֹדַע לִי / בְּעֵת נֶאֱמַר לִי // עֲלָה אֶל הָרֵי הָעִבְרִים וּמוֹת שָׁם

אל נא לעולם תוערץ ועד לעולם תוקדש וג'

26 זיקנה וקנה א ושיבה ושיבה נ עוטרָה עוטרָה נ עיטר א בו נ קורא לרבו
 קורא לרבו נ 27 לסומכו לסומכו נ נמו כמו א סימכו סימכו נ ובייצר ובייצר נ
 ובייצר א סמוך הוסמן סמוך הוסמן נ וידיו וידו א עליו עליו נ 28 ונישתנה
 ונישתנה נ ובעמד עומדם ובעמד עומדם נ 29 נִתְחַבֵּר נִתְחַבֵּר נ ניתגבר והסתר ניתגבר
 והסתר נ נידבר נידבר נ 30 מה דיבר בן מה דיבר בן נ 31 כבדה כבדה נ מות
 מות נ לקנאים לקנאים נ הוא המות הוא המות נ 32 הוטב הוטב נ עלה עלה נ
 33 הודע הודע נ עלה עלה נ הר העברים ומות הר העברים ומות נ

26 גודל זיקנה ושיבה עוטרָה בו: על פי "עטרת תפארת שיבה" (מש' טז, לא). והשכים: הלשון על פי המדרש המתפייט (ראה בפירושו לטורים 8–13). 27 דילג לסומכו וכו': השווה במ' כו, פס' יח, כג. נמו: צ"ל קמו, ככ"א א. סימכו: הכוונה כנראה ליהושע ששירת ("סימן") את משה. ובייצר סמוך הוסמן וידיו עליו סמן: "יהושע הוסמן ממשה בלב שלם, כי משה סמן עליו את שתי ידיו" (ביאורים², עמ' 207). השווה את דברי המדרש: "כך אמר הקב"ה למשה וסמכת את ידך עליו [במ' כו, יח] יד אחת. מה עשה ויסמן את ידיו ויצוהו [שם, כג]. לקיים מה שנא' טוב עין הוא יכרן [מש' כב, ט]" (במ"ר כא, טז קסז ע"א). ובייצר סמוך: הלשון על פי יש' כו, ג; והשווה את התרגום על אתר: "בלבב שלים". 28 הומר מנהג ונישתנה עידן: משה הפך למשרת ויהושע הפך לרב. ונישתנה עידן: השווה דנ' ב, פס' ט, כא (ראה בשרשרת הפסוקים של המגן). ובעמד: כנראה צ"ל וּבְמַעֲמַד (על פי הגהתו של זולאי), אך אולי יש לנקד וּבְעַמְד (באותה הוראה). ובמעמד עומדם עמד עצור בענן: במעמד שניהם עמד יהושע מכוסה ומפורש ("עצור") בענן ומשה נשאר בחוץ. 29 וצעיר ניתגבר: יהושע התייחד עם השכינה. וצעיר: השווה בטור 10. [...] ניתגבר: נראית הצעת הפירוש של ברונוניק: "דיבור ה' נתגבר עליו" (ביאורים, עמ' 380). והסתר דבר: מש' כה, ב. עימו: עם יהושע. 30–31 זה מה דיבר וכו': על פי ניסוח אחר של המדרש המובא בפירושו לטורים 8–13: "משנסתלק עמוד הענן הלך משה אצל יהושע ואל מה אמר לך הדבור. אל יהושע כשהיה הדבור נגלה עליך יודע הייתי מה מדבר עמך? אותה שעה צעק משה ואמר מאה מיתות ולא קנאה א'" (דב"ר ט, ה [לה ע"א]). 30 זה: כינוי לה, על פי שמ' טו, ב. דיבר בן: הלשון על פי במ' יב, ב. נאמן: כינוי למשה, על פי שם ז. 31 לקנאים: למקנאים (כינוי פעול במשמעות בלתי סבילה). ושמא יש לנקד לְקִנּוּאִים. 32 עלה אלי ההרה והיה שם: שמ' כד, יב. 33 הודע: צ"ל הוֹדַע. עלה אל הר העברים: דב' לב, מט. ומות שם: על פי שם, נ (השווה בטור 24).

ובכן ויאמר יי אל משה הן קרבו ימין למות קרא את יהושע והתיצבו באהל מועד ואצונו וילך משה ויהושע ויתיצבו באהל מועד (דב' לא, יד)

1

אָתָא יוֹם וְקָרְבוּ יָמִים // לָלוּן וּלְהָקִיץ לִקְץ הַיָּמִין
בְּקָרָאָךְ לְצִיר עֲתִיק יָמִים // קָרָא רָאוּ יָמִים עִם יָמִים 35

גַּעַה הָעֵת וְקָרַב זְמַן // מְשַׁרְתַּ מְבַחֲרֵיו יוֹזְמָן
דַּע פִּי מִזְמַן הוּא יוֹזְמָן // פִּי לִכְל עֵת וּלְכָל זְמַן

הַגִּיעָה עֵת וְגַם עוֹנָה // לְנִקְרַת הַצּוּר פָּאָז בּוּ נָא
וְיִוצַע לָךְ עָרֶס רַעֲנָנָה // וְעַל נוֹחַךְ יִפּוֹרֶשׁ עֲנָנָה

(נוסח כתבי היד א, ב)

הוֹקָרַב יוֹם לְהִיאָסֵף לְמִלּוֹנָךְ // וּמְשַׁרְתָּךְ יִנְהַג מִחֲנָךְ
וְעָלִיו שִׁית הוֹדְךָ וְחִינָךְ // וְתַחֲנוּס עָלָיו עֵינָךְ

34 אתא] אָתָא נ אָתָה א וקרבו ימים ללון] וקרבו ימים ללון נ ולהקיץ] ולהקיץ נ להקיץ א
35 ימים] יומין א קרא] קָרָא נ קרא א ראו] ראו נ 36 העת] הָעֵת נ עת א וקרב זמן
משרת מבחוריו] וְקָרַב זְמַן מְשַׁרְתַּ מְבַחֲרֵיו נ יוזמן] יוזמן נ יוזמן א ב 37 דע] דע נ מזמן]
מזמן נ הורא] הורא נ זה א יוזמן] יוזמן נ ולכל זמן] ולכל זמן נ 38 עונה] עונה נ
כאז בו נא] כָּאָז בּוּ נָא נ 39 ויוצע] ויוצע נ רעננה] רַעֲנָנָה נ נוחך] נוֹחַךְ נ עננה] עֲנָנָה נ
(חילופים בנוסח א, ב: 38 להיאסף] להאסף ב ינהג] יִנְהַג א 39 וחינך] וְחִינָךְ א וחדך] ב
ותחוס] וְתַחֲנוּס א

34 אתא יום וכי': בפיוטי ו נוהג יני להביא מילה מראש שמו של הסדר כמילת קבע, ובמקרה שלנו
יש לראות את המילה הן כפוחתת כל מחרוזת ממחרוזת הפיוט: "הן אתא יום" וכדומה. ללון ולהקיץ
לקץ הימין: על פי "תנוח ותעמד לגדלך לקץ הימין" (דנ' יב, יג). 35 בקראך לציר עתיק ימים:
כשאתה ה' ("עתיק ימים", על פי דנ' ז, ט) קראת למשה ("ציר"). "ימים עם ימים: מה שונים הימים
האלה (ימי מות) מן הימים ההם (ימי גדולתי). לצירוף השווה "אזכירה ימים עם ימים / ימי ירמיהו
עים ימי משה" (פיוט ט³ לשבת דברי; פיוטי יני, עמ' רצה, טור ג). 36 געה העת וכי': השווה
"בעת ההיא (דב' ג, כג) באיזה עת באותו עת שנתמנה יהושע שנאמר ואת יהושע צוית [בעת ההיא;
שם, כא]" (דב' ר, ד [ח ע"א]). געה: הגיעה. משרת מבחוריו: יהושע, על פי במ' יא, כח. 37 דע
כי מזמן הוא יוזמן: השווה "א"ל [ה' למשה] כך עלתה במחשבה [...] דור דור ומנהיגיו, עד עכשיו
היה חלקך לשרת לפני, ועכשו נטלת אתה חלקך והגיע שעה של יהושע תלמידך לשרת" (דב' ליב,
ואתחנן [עמ' 41]). לכל עת ולכל זמן: על פי קה' ג, א (השווה בפירוש לטור 3). 38 עת וגם עונה:
לצמד הלשוניות השווה "הנה העת והעונה" (סילוק לבראשית מד, יח; פיוטי יני, עמ' סז, טור פח).
לנקרת הצור כאז בו נא: כמו בעת התגלות השכינה; על פי "והיה בעבר ככדי ושמתך בנקרת הצור"
(שמ' לג, כב). בו: כמו "בוא". 39 ויוצע: ללשון השווה "וירד הקב"ה ליטול גשמתו של משה וג'
מלאכי השרת עמו [...] מיכאל הציע מטחו של משה" (דב' ר יא, ו [מ ע"א]). ערס רעננה: הלשון על
פי שה"ש א, טז. ועל נוחך יפורשו עננה: ועל מיטתך יפרש ענן ה'. יפורשו עננה: על פי איוב כו, ט.

40 זרח שמש שמשך // ולמקומו יבוא שימשך
חנוט נון כמו אשר שימשך // יש[רת] הוא כשימושך

טסה פקודת קריאתך // והוגשה קדמת קריאתך
יציר לא ידע קבורתך // עד תאתא בראש חבורתך

כולו תפילות תחנתך // להאסף למנוחתך
45 למשרתך למד ענותך // להנהיג עדר מרעיתך

מלאו שנות מאה ועשרים // סודיך לכן נון [ל..] נמסרים
נופלים כל באח[ד] השרים // פי לא אשא פני[נ] שרים

40 זרח נון זרח א שמשך שמשך א ולמקומו למקומו א שימשך שימשך נ שמשך א
41 חנוט חניט א נון רשום בשולי העמוד נ כמו ליתא א שימשך שימשך נ יש[רת] נ
יש.. נ ישרת א הוא א כשימושך כשימושך נ 42 טסה טסה נ והוגשה
והוגשה נ קרייתך קרייתך נ 43 יציר יציר נ ידע ידע נ חבורתך חבורתך נ 44 כולו
תפילות כולו תפילות נ להאסף למנוחתך להאסף למנוחתך נ 45 למשרתך למד
ענותך למשרתך למד ענותך נ מרעיתך מרעיתך נ 46 מלאו מלאו נ סודיך סודיך נ
47 השרים כי השרים פי נ שרים שרים נ

הפייטן רומז כאן למדרש על מתן תורה: "מאחז פני כסא פרשו עליו עננו [שם] אמר רבי נחום מלמד שפירש שדי מזיו שכינה ועננו עליו [על משה]. אמר לפניו רבון של עולם מתיירא אני שמה ישראל [המלאכים] בהבל שבפיהם. אמר לו אחוז בכסא כבודי והחזר להם דבר" (פס"ר כ [צח ע"א]). כוונת הרמז היא שנגזרה מיתה על משה למרות גדולתו המיוחדת. 40 זרח שמש וכו': השווה "זרח השמש ובא השמש וגו' [קה' א, ה] [...] קודם שלא השקיע שימשו שלמשה הזריח הקב"ה שימשו שליהושע" (בר"ר כג, ב [עמ' 619–620]). 41 חנוט: פרח (השווה שה"ש ב, יג), היינו בן. ישרת הוא: נוסח כ"י א הוא "ישרת גם הוא", אך בכ"י נ אין די מקום בליקוי כדי להשלים את המילה "גם". 42 פקודת קריאתך: פקודת ה' הקוראת את משה אליו, כלומר פקודת המוות. קדמת קרייתך: לפני מותך. הכוונה היא שגזרת המוות נגזרה על משה מאז (השווה בטור 37). קרייתך: כמו "מקרה" (ראה קה' ג, יט). 43 יציר לא ידע קבורתך: על פי דב' לד, ו. עד תאתא בראש חבורתך: השווה "ויתא ראשי עם [דב' לג, כא] [...] מלמד שעתיד משה ליכנס בראש כל חבורה וחבורה" (ספרי דברים, שנה [עמ' 418]). 44 כולו: נסתיומו, כלומר לא נתקבלו. הניקוד על פי תה' עב, כ. להאסף למנוחתך: והגיע זמנו למות. הלשון על פי דב' לב, נ. 45 למשרתך למד ענותך: השווה במ' כז, יח. עדר מרעיתך: את ישראל. לדימוי העדר ראה שם, יז. 46 מלאו שנות מאה ועשרים: על פי דב' לא, ב; וראה את דרשתו: "ומניין שבשבעה באדר נולד משה שנ' ויאמר אליהם בן מאה ועשרים שנה אנכי היום [שם, שם], שאין ת"ל היום, מה ת"ל היום, שהיום מלאו שנותיו" (תוספתא סוטה יא, ו). [ל..] [ל..]: כנראה יש להשלים "[ה]ל[א]ן". סודיך לכן נון [ל..] [ל..] נמסרים: השווה "בשעה שאמ' יהושע ברוך שבחר בצדיקי' נטלו מסורות החכמה משה ונתנו ליהושע, ולא היה יודע משה מה היה יהושע דורש" (דב"ר ליב', ואתחנן [עמ' 41]). 47 נופלים כל כאחד השרים: הכול מתים, כשרים כפשוטי עם; על פי תה' פב, ז. לא אשא פני שרים: על פי איוב לד, יט.

סַחְתִּי דָּבָר וְאִיךְ אָשׁוּב // וּדְבָרִי רִיקָם לֹא יָשׁוּב
עַל הַכֹּל אֹפֶן יָשׁוּב // אֶל תּוֹסֵף דְּבַר אֵלִי שׁוּב

50 פִּקְדֻתִּיךְ כִּי תַעֲלֶה // וּמִיתָתְךָ מִכָּל תַּתְעֲלֶה
צָפוֹנְךָ כְּבוֹד יִתְמַלֵּא // וּמִרְאֲשׁוֹתֶיךָ פּוֹעֵלֶךְ תַּחֲלֶה

קָרָא מוֹעֵד וְקָרַב יוֹם // כְּנֻקָּרָא לְצִיר בְּעֶצֶם הַיּוֹם
רַעִים הִילִילוּ הָהָ לַיּוֹם // וּבְכוּ וּבְכוּ לְקֶשֶׁה יוֹם

[ש..] עַד צֶדֶק מְשַׁפֵּט // שְׁמַע שׁוֹפֵט בְּשַׁעַר מְשַׁפֵּט
55 תּוֹדָה שָׁם לְאַלֹהֵי מְשַׁפֵּט // כִּי כָל דְּרָכָיו מְשַׁפֵּט[ט]

ובכן אין אדם שליט ברוח לכלוא את הרוח ואין שלטון ביום המות (ואין משלחת במלחמה ולא ימלט רשע את בעליו) (קה' ח, ח)

48 סַחְתִּי דָּבָר // סַחְתִּי דָּבָר נ ריקם] רִיקָם נ ישוב] ישוב נ 49 הכל אופן ישוב] הכל אופן ישוב
ישוב נ שוב] שוב נ 50 פקדתיך] פקדתיך נ ומיתתך] ומיתתך נ תתעלה] תתעלה נ
51 צפוןך כבוד] צפוןך כבוד נ פועלך] פועלך נ 52 קרא] קרא נ 53 ובכו בכך] ובכו
בכו נ 54 שופט] שופט נ 55 שם] שם נ

48 סַחְתִּי וכו': על פי יש' נה, יא. 49 על הכל אופן ישוב: על פי מש' כ, כו. אל תוסף דבר אלי:
דב' ג, כו. 50 תעלה: השווה בטור 33. ומיתתך מכל תתעלה: השווה "באותה רגע יצאה נשמתו
בנשיקה, שנ' וימת שם משה עבד ה' בארץ מואב על פי ה' [דב' לר, ה], ולא נתעסק איש בקבורתו לא
ישראל ולא א' מן המלאכים, אלא ויקבור אותו בגיא בארץ מואב [שם, ו]" (דב"ר ליב', ואתחנן
[עמ' 42]). 51 צפוןך כבוד יתמלא: פירושו כנראה: מקום קבורתך הנסתר יתמלא מכבודם של
עליונים; השווה "כי שם חלקת מחוקק ספון [דב' לג, כא], זו קבורתו של משה שנתונה בחלקו של גד
והלא לא מת אלא בחלקו של ראובן [...] ומה תלמוד לומר כי שם חלקת מחוקק ספון, מלמד שהיה
משה מוטל בכנפי שכינה בארבעת מילים מחלקו של ראובן וחלקו של גד ומלאכי השרת מספידים
עליו" (ספרי דברים, שנה [עמ' 417-418]). ומראשותיך פועלך תחלה: פירושו כנראה: תתחנן בפני
ה' ("פועלך") מעל משכבך; השווה את המשך המדרש המובא בפירוש לטור 39: "וגבריאלי פירס בגד
של ברץ מראשותיו [...] באותה שעה קרא הקב"ה לנשמה מתוך גופו [...] אמרה לפניו [...] אני
אוהבת אותו ואיני רוצה לצאת ממנו". 52 בעצם היום: דב' לב, מח. 53 רעים: כינוי לישראל,
על פי תה' קכב, ח. הילילו הה ליום: יח' ל, ב (במקור הפועל הוא צורת ציווי). ובכו בכך לקשה יום:
על פי איוב ל, כה. וראה את דרשתו: "עמד לו היום באמצע הרקיע אמ' איני זו ולא שוקע ובן עמרם
בעולם, הדה היא אם לא בכיתי לקשה יום [שם, שם] שנתקשה היום כנגדו" (בר"ר צו, כ"ו [עמ'
1237]). 54 [ש..] עד צדק משפט: על פי תה' צד, טו. שופט בשער משפט: הכוונה כנראה למשה,
שדן את עמו; השווה "סנהדרין גדולה היתה של שבעים ואחד [...] שנאמר אספה לי שבעים איש
מוקני ישראל [במ' יא, טז] ומשה על גביהן" (סנהדרין א, ו). 55 לאלהי משפט: על פי יש' ל, יח
(וראה גם מל' ב, יז). כי כל דרכיו משפט: דב' לב, ד. ראה בפירוש לטור 22.

ז

הַמּוֹת	בְּכֵן אֵין שְׁלוֹטוֹן בְּיוֹם	חַי	אֲז לֶךְ שְׁלוֹטוֹן בְּכָל	
הַמּוֹת]	דִּיבְרַתָּה מִמְּנוּ טוֹב יוֹם	חַי	גַּם יוֹם הוֹלְדָת	
לְמוֹת	וְעֲרַכְתָּה תוֹצְאוֹת	חַי	הַכְנָתָה עֲלִילוֹת לְכָל	
מוֹת	חֲמַת] חֲמַת מְלָאכִי	חַי	זֶה לְפָנֶיךָ] לֹא יִצְדָק	
בְּמוֹת	יוֹצֵא וְכָא וְלֹא אֲרִיָּה	חַי	טוֹב וּמוֹטָב כָּלָב	60
הַמּוֹת	לְחַסִּידִים אֲז יִקָּר	חַי	כִּי לְבַעֲבוֹר יוֹדוּךָ חַי	
מוֹת	נָא וְלֹא יִרְאָה	וְחַי	מֵרָאָךְ מִי יִרְאָה	
בְּמוֹת	עַל פֶּן אֵין זְכָרְךָ	חַי	סָלָה תִּזְכֹּר בְּפִי כָל	
מוֹת	צְדִיק תַּפְדָּה מְרוֹעַ	חַי	פְּקוּדָה בִּידֶךָ נֶפֶשׁ כָּל	
הַמּוֹת	רוֹצֵא] לְשׁוֹכֵב אָנוּשׁ עַד יוֹם	חַי	קַיִים וְחַי אַתָּה וּמַחֲיָה כָל	65
מוֹת	תַּעֲצוֹר מִגִּפָּה תִּבְלַע	חַי	שְׁלוֹם תִּשְׁמָע לְכָל	

ככ(תוב) בילע המות (לנצח ומחה אדני יי דמעה מעל כל פנים וחרפת עמו יסיר מעל כל הארץ כי יי דבר) (יש' כה, ח)

ובכן ולך תעלה קדושה כי אתה אלהינו / כי אל חי וקיים אתה

56 אז לך] אֲז לֶךְ נ חַי נ חַי נ המות] המות פו' יבכ' אין אדם וג' נ 57 הולדת חי] הולדת חי נ דיברתה ממנו] דיברת מנו א המו... המו... פו' ובכן אין א' וג' נ 58 הכנתה] היכנתה א חַי נ תוצאות] תוצאות א למות] למוֹת נ 59 חַי נ כל חי א מות] מות פו' א' נ 60 ומוטב] ומוטב נ ומוטב א יוצא] יוצא א ובא] ובא נ וְכָא א במוֹת] בְּמוֹת פו' ובכן אין א' נ 61 לבעבור] בעבור א יקר] יקר נ המות] המות פו' ובכן א' נ 62 וחי] וְחַי נ מות] מות פו' ובכן א' נ 63 תזכר] תִּזְכֹּר נ במוֹת] במוֹת ובכן אין א' נ 64 מות] מות פו' ובכן אין א' נ 65 קיים] קיים נ

56 אין שלטון ביום המות: קה' ח, ח. 57 גם יום הולדת חי וכו': על פי שם ז, א. 58 הכנתה עלילות לכל חי: על פי שם"א, ב, ג. תוצאות למות: על פי תה' סח, כא. 59 זה: ראה בפירוש לטור 30. לפניך לא יצדק חי: על פי תה' קמג, ב. חמתך חמת מלאכי מות: על פי מש' טז, יד. 60 טוב ומוטב וכו': על פי קה' ט, ד. יוצא ובא: הלשון על פי שם"א יח, טז ועוד. 61 יודוך חי חי: על פי יש' לח, יט. לחסידים אז יקר המות: על פי תה' קטז, טו. 62 מראך מי יראה וחי: על פי שם' לג, כ. ולא יראה מות: תה' פט, מט. 63 תזכר בפי כל חי: השווה "יתברך שמך בפי כל חי" בברכת הארץ של ברכת המזון. אין זכרך במוֹת: על פי תה' ו, ו. 64 פקודה בידך נפש כל חי: על פי איוב יב, י. 65 קיים וחי: במקום "חי וקיים". ומחיה כל חי: השווה נח' ט, ו. רוצה לשוכב אנוש עד יום המות: השווה "תשב אנוש עד דכא [תה' צ, ג] עד דיכדוכה שלנפש מקבליך" (ירושלמי חגיגה ב, א [עז ע"ג]). 66 תבלע מות: על פי יש' כה, ח.

ח

- אַתָּה וְאִין בְּלַעְדִּיךָ
 בְּלַעְדִּיךָ אָפֶס גְּבוּהַ
 גְּבוּהַ עַל עֲלִיּוֹת דּוֹק
 דּוֹק לְמוֹשָׁבֶךָ הִכְנַתָּהּ
 הִכְנַתָּהּ אֶרֶץ וַיִּסְדָּתָהּ
 וַיִּסְדָּתָהּ וְעַל בְּלִימָה זָקַפְתָּהּ
 זָקַפְתָּהּ כְּמִשְׁפֵּט חֲסָדֶךָ
 חֲסָדֶךָ מַחֲיִים טוֹב
 טוֹב לְרַעִים יִשְׂרָאֵל
 יִשְׂרָאֵל בִּישָׁרִים כּוֹנֵן[ה]תָּה
 כּוֹנֵנָתָה כֶּסֶם מִשְׁפָּט לָךְ
 לָךְ מִי יַעֲרוֹךְ מְלֶךְ
 מְלֶךְ וּמַלְכוּת נֹתֵן
 נֹתֵן לָמֵן דִּי יַצְבִּי נֹזֵר
 נֹזֵר וְכָל רְבוֹת סְדוֹת
 שְׂדוֹת לְבַעֲלֶיהָ עוֹשֶׁקֶת
 עוֹשֶׁקֶת נְשׂוּאֵי פָנִים
 פָּנִים לֹא תִשָּׂא צוֹר
 צוֹר עוֹלָמִים קִדְמֵי קָדָם

70

75

80

85

69 עליות דוק] עליות דוק נ 70 דוק] דוק נ 71 הכנתה] הכנתה נ ויסדתה] ויסדתה נ
 72 ויסדתה] ויסדתה נ זקפתה] זקפתה נ 75 ישרך] ישרך נ 76 ישרך] ישרך נ 77 לך]
 לך נ 78 לך] לך נ 80 די יצבי נזר] די יצבי נזר נ 81 נזר] נזר נ רבות] רבות נ
 82 שדות] שדות נ עושקת] עושקת נ 83 עושקת נשואי פנים] עושקת נשואי פנים נ
 84 פנים] פנים נ 85 קדמי קדם] קדמי קדם נ

67–89 אתה ואין בלעדיך וכו': הקטע מסומן כחלק מפיוט ח (וכך גם אצל שפיגל) משום שמקובל
 לראות בכותרת הבאה לפניו פתיחה קבועה לסילוק. מאידך גיסא תבניתו היא רהיטית בעליל, ואפשר
 לראות בו רהיט שני (פיוט ז²). 68 בלעדיך אפס: על פי יש' מה, ו. 69 עליות דוק: כינוי
 לשמים, על פי תה' קד, ו יש' מ, כב. 72 ועל בלימה זקפתה: על פי איוב כו, ז. 73 כמשפט
 חסדך: לצירוף השווה את הצמד המקראי "חסד ומשפט" (הו' יב, ז; תה' קא, א). 74 חסדך
 מחיים טוב: ראה בפירוש לטור 12. 75 טוב לרעים ישרך: משפטיך וייסוריך הישרים הם טובים
 לרעים, שהרי הם מכפרים על חטא. 78 לך מי יערוך: על פי תה' פט, ז. 80 למן די יצבי: דנ'
 ד, יד. פירושו: למי שירצה. 81 שדות: צ"ל סְדוֹת, היינו שררה. רבות סדות: גדולת שלטון.
 82 שדות: צ"ל שְׂדוֹת. 82–83 שדות לבעליה עושקת: השווה "והרשות מקברת את בעלה"
 (בבלי יומא פו ע"ב; וראה גם שם פסחים פז ע"ב). 84 פנים לא תשא: השווה בטור 47.
 85 צור עולמים: יש' כו, ד.

קדם כל בכל רצונך
 רצונך וממשל שלטונך
 שלטונך ומורא תקפך
 [ת]ק[פ]ך לדורות עולמים

90 [...] עולמים

י לאורך ימים
 ועימד מקור חיים
 ומשורתך פמוך חיים

95 לכן מות לכל התקנתה
 והנה טוב מות ראיתה
 שאול ואבדון ימנתה
 ובה דימיתה השויתה

100 הכל באשר לכל
 קטון לגדול
 נער לזקן
 צעיר לרב

עבד לאדוניו
 שפחה לגברתה
 חלש לגיבור
 רש לעשיר 105

בלי רשע לצדיק
 בלי עוול לעניו

86 קדם [קדם] נ בכל [כל] נ 93 חיים [חיים] נ 100 לזקן [לזקן] נ 105 רש [רש] נ
 107 עוול לעניו [עוול לעניו] נ

86 קדם כל: לשימוש בקדם כמילת יחס ראה מבוא, §16c. 89 לדורות עולמים: הצירוף על פי יש' נא, ט. 91 יי לאורך ימים: תה' צג, ה. 92 ועימד מקור חיים: שם לו, י. 95 והנה טוב מות ראיתה: ראה "בתורתו שלר' מאיר מצאו כתוב והנה טוב מאוד [בר' א, לא] והנה טוב מות" (בר"ר ט, ה [עמ' 70]). 96 שאול ואבדון: מש' טו, יא. ימנתה: זימנת, התקנת. 97 ובה: בשאול. דימיתה השויתה: הכוונה לשוויון בני אדם במוות, כמפורש בטורים 98–105. 98 הכל כאשר לכל: קה' ט, ב. 99 קטון לגדול: על פי איוב ג, יט. 100 נער לזקן: על פי איכה ב, כא. 101 צעיר לרב: ראה בטור 10 ובפירושו על אתר. 102 עבד לאדוניו: על פי איוב ג, יט; יש' כד, ב. 103 שפחה לגברתה: על פי שם, שם. 104 חלש לגיבור: צמד הלשונות על פי יואל ד, י. 105 רש לעשיר: על פי מש' כב, ב. 106–115 בלי רשע לצדיק וכו': הפייטן חולק על הדעה של קהלת: "מקרה אחד לצדיק ולרשע לטוב ולטהור ולטמא לזבח ולאשר איננו זבח כטוב כחטא

- בְּלִי פִיתָל לְתוֹם
 בְּלִי זֶר לְזֶן
 בְּלִי יָקָר לְזוּלָל 110
 בְּלִי טוֹב לְרַע
 בְּלִי טָמֵא לְטָהוֹר
 בְּלִי קָרוֹב לְרָחוֹק
 כִּי כָל אֶחָד בְּעַצְמוֹ
 יֵשׁ לוֹ עוֹלָם בְּפָנָי עֲצָמוֹ 115
 וְעַל הַכֹּל תִּתְגַּדֵּל
 הַמּוֹשֵׁל בַּחַיִּים
 וְהַשְׁלִיט בַּמִּיתִים
 הַנֶּעְרָץ בַּתְּחֹתוֹנִים
 וְנִקְדָּשׁ בְּעֲלִיּוֹנִים 120
 בְּקָדוֹשׁ מְשׁוֹלֵשׁ עוֹנִים

ככ(תוב) וקרא זה (אל זה ואמר קדוש קדוש קדוש יי צבאות מלא כל הארץ כבודו) (יש' ו, ג)

ט'

מְשׁוּה נִפְשׁוֹת כָּל יְמֵי חַיֵּיהֶם בְּאֶרֶץ לְשִׁמְךָ יְאִמְרוּ

קדוש קדוש קדוש ייי צבאות מלא כל הארץ כבודו

קְדוֹשׁ מְגֻבָּרִים וְחֻלְשִׁים / קְדוֹשׁ מְגֻדָּלִים וְקִטְנִים / קְדוֹשׁ מְעֻנִּים וְעֹשִׁירִים

קדוש קדוש קדוש[ש] יי צבא(ות) מלא כל הא(רץ כבודו)

108 פיתל] פיתל נ 109 זר לזן] זר לזן נ 122 משה] משה נ 123 מגבורים] מגבורים נ

הנשבע כאשר שבועה ירא" (קה' ט, ב). המילית בלי משמשת כאן להוציא את הזוגות הנמנים בטורים 106–113 מכלל הזוגות הנמנים בטורים 99–105, והוראתה אפוא 'ולא'. 108 פיתל: עיקש. לתום: כמו 'לתם'. 109 זר לזן: לצמד הלשונות השווה בסליחה "אין לנו כהן גדול" ליוסי בן יוסי: "ואיך נעבוד לזן / זר מעבד בנו" (פיוטי יוסי, עמ' 210, טור 3); וגם אצל ינאי: "תולדות זך וזר [ספק: זר]" (פיוטי ינאי, עמ' לו, טור ל). 110 יקר לזולל: צמד הלשונות על פי יר' טו, יט. 113 קרוב לרחוק: לצמד הלשונות השווה בטור 11. 115 יש לו עולם בפני עצמו: ראה "אפעלפי שהכל טועמים טעם מיתה אלא כל צדיק וצדיק יש לו עולם בפני עצמו" (בר"ר צו, כ"ו ו [עמ' 1237]). 119–120 הנערץ ... ונקדש: צמד הלשונות על פי יש' כט, כג. 121 בקדוש: אפשר לנקד גם בקדוש. 122 משה נפשות: כינוי לה' (ראה בפירושו לטור 97). 123 מגבורים וחלשים: השווה בטור 104. מגדולים וקטנים: השווה בטור 99. מעניים ועשירים: השווה בטור 105.

קְדוּשׁ לָךְ הִיא גְבוּרַת גְּאוּהָ // וּגְבוּרַת גִּיבוֹר אֵיךְ תִּמְלֹטִינוּ
 קְדוּשׁ לָךְ הִיא [גְּדוּלָּת] הָעֶצֶה // וּגְדוּלָּת [ל] גְּדוּלָּת אֵיךְ תַּעֲמוּד לוֹ
 קְדוּשׁ לָךְ הוּא עוֹשֶׁר וְכָבוֹד // וְעוֹשֶׁר עֲשִׂיר אֵיךְ יִפְדְּנוּ

125

קְדוּשׁ קְדוּשׁ קְדוּשׁ יִי צְבָאוֹת מֵלֵא כֹל הָאָרֶץ כְּבוֹדוֹ

קְדוּשׁ מַחִיה קְדוּשׁ מֵאוֹפֵן קְדוּשׁ מִכְרוֹב לְעוֹמֵתָם כֹּל יֹאמְרוּ בְרוּךְ כְּבוֹד יִי מִמְקוֹמוֹ

ט²

מִ[מְקוֹמוֹ] יִקְרָ [בְּ]עֵינֵינוּ // הִ[מְ]וֹת לְחִסְדֵּינוּ וְהִ[וּא מְקוֹמוֹ] מוֹ

בְרוּךְ כְּבוֹד יִי מִמְקוֹמוֹ

מִמְקוֹמוֹ קָשָׁה לִפְנֵינוּ // לְאֶסּוֹף תְּמִימִיו וְהוּא מְקוֹמוֹ[מוֹ]

[ב]ר[וּךְ] <כְּבוֹד> יִי [מ]מק[וֹמוֹ]

[מ]מק[וֹמוֹ] <יִקְרָ [ל] אֶת [...] מִימַת תָּם וְהוּא מְקוֹמוֹ[וֹ]>

בְרוּךְ <כְּבוֹד> יִי מִמְקוֹמוֹ <

מִמְקוֹמוֹ יִפֵּן בְּ[עַם הַמ] יַחֲדִים בְּכֹל יוֹם פְּ[עִמִּים] וְאוֹמְרִים שְׁמַע יִשְׂרָאֵל יִי אֱלֹהֵינוּ
 יִי אֶחָד

ט³

אֱלֹהֵי הַחַיִּים וְהַמֵּית[ים] 130

[..] בִּינוּ כְּמֵתִים

וְחִלִּינוּ [..]ם

אֲמוֹנָתְךָ [...]

128 יִי רְשׁוֹם בֵּין הַשִּׁטִּין נ

124–126 וגבורת גיבור ... וגדולת גדול ... ועושר עשיר: ללשונות השווה יר' ט, כב. 125 גדולת העצה: על פי שם לב, יט. 126 עושר וכבוד: על פי דה"א כט, יב; הצמד שכיח במקרא. 127 יקר בעיניו המות לחסידיו: על פי תה' קיז, טו.

ה ע ר ו ת ו ת ג ו ב ו ת

יהושע בלאו

על מוצאו של הניקוד הבבלי

הניקוד הבבלי דומה למדיי לניקוד הטברני, אם נתעלם מפרטים שוליים. ההבדל הבולט באמת בין שתי שיטות הניקוד הוא תחולתו הרחבה יותר של חוק פיליפי בניקוד הבבלי¹ וכן צמצומה של ההתדקקות.²

כידוע היטב, המאפיין הבולט של הניקוד הבבלי הוא היעדר סגול – הפתח הבבלי מקביל הן לפתח הן לסגול הטברניים. להלן נעסוק בכמה דגמים ראויים לציון של פתח בבלי המקביל לסגול הטברני:

א. צורת ההפסק יָדָף (בהקשר יָדָף)³ – יש לראות בפתח תנועה ארוכה במקורה בעטייה של הארכת הפסק, שלולא הייתה ארוכה היה הטעם עובר להברה האחרונה והפתח היה נחטף, כמו שקרה בצורת ההקשר. אולם מפליא שהארכת ההפסק הביאה לפתח ולא לקמץ, כפי שקרה בדרך כלל בהארכת הפסק (מעין צורת ההפסק שָׁמַר)⁴.

ב. במקביל לצורת ההפסק הטברנית פָּלִי בא בניקוד הבבלי פָּלִי , ובמקביל ל פָּלִי בא בניקוד הבבלי פָּלִי .⁵ תנועת ה־a מפליאה, כי היינו מצפים ל־i, על סמך הצורות פָּלִי , פָּלִי .

ג. הסיומות -iyu , -ayu נעתקות לפתח: yiršayu נעתקה ל יִרְשָׁא , yibniyu ל יִבְנֶה .⁶ שוב מפליא: מדוע לא נעתקו לקמץ, כפי שאירע ל־ aya שב־ rašaya , שנעתקה ל רָשָׁה ?⁷

ד. תרצִינה⁸ בִּנְיָף⁹ – הפתח מפליא, כי הוא משקף לכאורה $\text{ay} < \text{a}$, והרי דיפתונג זה נעתק לצירי (מלא) הן במסורת הבבליה הן במסורת הטברנית.

1. עיין ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה (להלן: ייבין).
2. עמ' 1–2. מסיבות טכניות ניקדתי את הצורות הבבליות בניקוד טברני.
3. עיין ייבין, עמ' 749.
4. שם, עמ' 427.
5. שם, עמ' 872.
6. שם, עמ' 687.
7. שם, עמ' 696–697.
8. שם, עמ' 697.
9. שם, עמ' 751; לפי הדגמים המקבילים אין נראית דעתו של ייבין שלפנינו יו"ד שוויה.

כל ארבעת דגמי הצורות המתמיהים האלה מתבררים ומתפרשים על פי הנחה אחת פשוטה: הניקוד הבבלי מוצאו מן הניקוד הטברני וצמח ממנו. לכל המאוחר לפני שחוק פיליפי חדל לפעול¹⁰ נפרד הניקוד הבבלי מן הטברני אגב העתקת כל סגול לפתח. בארבעת הדגמים הנזכרים היה, כאמור, סגול בניקוד הטברני, וסגול זה נהווה לפי מעתקי הגאים, חלקם ידועים (דגמים ג, ד) וחלקם שוליים (דגמים א, ב).¹¹ סגול זה נעתק, לפי הנחתנו, לפתח הבבלי באופן כללי וגם בארבעת הדגמים הנזכרים. מדובר בתקופה מאוחרת יחסית לפני שחוק פיליפי חדל לפעול,¹² תקופה אשר בה חדל אורך התנועות להיות פונמטי ועל כן בא הפתח בהברות פתוחות ומוטעמות (דגמים א, ג וכנראה גם ד). כך נפתרו ארבעת הקשיים שבניקוד הבבלי על פי הנחה פשוטה אחת, שניקוד זה הסתעף מן הניקוד הטברני. נמצאנו אפוא למדים שהניקוד הבבלי אינו אלא סניף (מאוחר למדי) של הניקוד הטברני.

10. שהרי חוק פיליפי המשיך, כאמור, לפעול במסורת בבל. ההתדקקות פעלה מאוחר יותר, והיא נדירה במסורת הבבלית יותר מבמסורת הטברנית.
11. בדגם א בא סגול בהפסק במקום פתח בהקשר (שנעלם אחר כך) – תופעה שולית למדיי המצויה למשל בביטוי (לְעוֹלָם) וְעַד; בדגם ב הסגול של כָּלִי הוא אלופון של חיריק/צירי בהפסק – שוב קו לשון שולי, המתועד למשל בצורת ההפסק הפיוטית מְנִי (=ממני; בהקשר מְנִי), וְכִלְיָךְ משקפת התחלפות של חיריק/צירי וסגול בהקשר; בדגם ג נעתקות הסיומות -ayu, -iyu -לָהּ; ובדגם ד נעתק ay לצירי, והצירי, בהידמות לקמץ שבהברה אחריו – לסגול.
12. על כן התפתחו חוק פיליפי וההתדקקות בכיוונים אחרים במסורת הבבלית ובמסורת הטברנית.

לשון המשנה בגניזת קהיר

גבריאלי בירנבאום, לשון המשנה בגניזת קהיר: הגה וצורות, ירושלים:
האקדמיה ללשון העברית, תשס"ח, כ + 382 עמודים

גילוי כתבי היד של הגניזה בעליית בית הכנסת בקהיר פתח, כידוע, לפני החוקרים עולמות חדשים שלא היו ידועים קודם לכן.¹ מחקר מדעי היהדות ידע תפנית משמעותית בזכות האוצר הבלום של המסמכים, התעודות והחיבורים שנמצאו בגניזה. בין קטעי הגניזה שמוינו וקוטלגו נמצאו רבים המחזיקים חלקים של "סדרי משנה", כלומר רצף הלכות ממשנת רבי שאינן מלוות בסוגיות התלמוד. על פי חלוקתו של יעקב זוסמן² קטעי הגניזה נחשבים ענף לעצמו בעולם כתבי היד של המשנה. יש אפוא חשיבות רבה בתיאור לשוני של המסורת או המסורות שהם מייצגים ובהשוואתן לשאר המסורות. על צורך זה עונה ספרו של גבריאלי בירנבאום "לשון המשנה בגניזת קהיר".

הספר מבוסס על עבודת הדוקטור של המחבר, שנכתבה בהדרכתו של שמעון שרביט,³ בתוספת עדכונים רבים והרחבות משמעותיות. הוא מכנס למקום אחד חמישים ואחד קטעי גניזה של המשנה שאינם מנוקדים ניקוד בבלי ומעמיד להם דקדוק מקיף וממצה. חמישה-עשר קטעים – תשעה בניקוד טברני ושישה בניקוד ארץ-ישראלי – זוכים לתיאור מלא. התיאורים מקיפים במיוחד, ונלווה להם דיון מעמיק בכתיב, בתופעות ההגה ובצורות הפועליות והשמניות הבאות בכל קטע. כל

* יסודו של מאמר זה בהרצאה שנישאה בערב עיון לכבוד הספר, שהתקיים בבית האקדמיה ללשון העברית בירושלים בכ"ג בסיוון תשס"ט. אני מודה במאוד מאוד לפרופ' משה בראשר, לד"ר מרדכי מישור, לד"ר מיכאל ריזיק ולמר אורי מור, שקראו את המאמר והעירו עליו הערות מחכימות.

1. על חשיבותם של הממצאים מן הגניזה ראה למשל ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים תשל"ה, עמ' 17–22.
2. 'זוסמן' כתבי יד ומסורות נוסח של המשנה, דברי הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות, ג, ירושלים תשמ"א, עמ' 244–247, 249.
3. ג' בירנבאום, פרקים בתורת ההגה והצורות של לשון המשנה על פי קטעי גניזה, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראילן, רמת-גן תשנ"ד.

הנתונים מושווים למחקרים קודמים הנוגעים להם, וכן לעדותם של כתבי היד, של הדפוסים ושל מסורות הלשון במקומות המקבילים. המחבר אף נדרש לעניינים שבנוסח המשנה המשתקף בקטעים, ונמצא שכל קטע נבחן במרבית צדדיו הבלשניים. שלושים ושישה קטעים אחרים מתוארים תיאור חלקי בלי דיון נלווה, אבל המידע שנמסר על אודותיהם כולל את כל מאפייניהם המיוחדים ביחס למסורת הדפוסים ולכ"י קאופמן. וכל זאת עשה המחבר בבקיאות הראויה ובסברה ישרה. בחינתם של חמישים ואחד הקטעים הללו, ובפרט של חמישה-עשר הראשונים, יש בה כדי לצייר תמונה מהימנה של מסורתם הלשונית של קטעי הגניזה בכללה, שכן הם הגדולים ביותר שיש בידנו, ויש בהם שפע צורות שרבות מהן מנוקדות.

אף על פי שלא כל הקטעים שווים ולא כל המסורות שהם מייצגים שוות (ראה עוד להלן), יש ערך רב בהבאתם למקום אחד. רובם המוחלט של הקטעים מחזיק דפים בודדים,⁴ ופיזור הפרסום של תיאוריהם בכמות שונות ובעתים שונות מקשה על מי שמבקש לדעת מה מוסרים קטעי הגניזה בתצורתה של תיבה פלונית במשנה או בכתיבה של תיבה אלמונית. גם מציאתם של הקטעים עצמם במקום אחד, בית הכנסת בקהיר, מצדיקה בחינה השוואתית בינם ובין עצמם, שכן מכוח חזקת "כאן נמצאו – כאן היו" ניתן להניח שגם מקומות יצירתם של הקטעים לא היו רחוקים זה מזה, ועל כן קרובות גם המסורות שהם מייצגים.

חשיבותו של הספר עולה לאין ערוך אם ניתן לבנו לערכים הנלווים של קטעי הגניזה המתוארים בו. באמצעותם אנו נחשפים לגלגול קדום ביותר של לשון חז"ל בדמות כתבי היד שלה, שהרי הקטעים המובאים בספר הם כתבי היד העתיקים ביותר של המשנה הידועים לנו. על טפסים קדומים של "סדר משנה" ניזונים היינו מעדויות בלבד, ישירות או עקיפות, ומקדימה מכולן היא עדותו של ר' יהוסף אשכנזי על כתב יד משנת 702 למניין הכללי.⁵ ועתה מראים אנו עין בעין כתבי יד המקדימים על פי הבדיקה הפלאוגרפית עד לראשית המאה התשיעית (עמ' 7⁶), ובהם כאמור צורות רבות מנוקדות.

ועוד בכתר של קמאות נתעטרו כתבי היד הללו. כזכור רבים מהם מנוקדים בניקוד טברני, וככל שעיינתי בדבר, אין בנמצא שימוש מוקדם יותר בסימני הניקוד הטברניים – לא בכתבי יד של המקרא ולא באלה של הפיוט.⁷ הדיון המוקדש בספר

4. הגדולים בקטעים הם 11 (24 עמודים), 9 (20 עמודים). שאר הקטעים קטנים בהרבה.

5. ראה ד' רוזנטל, משנה עבודה-זהר: מהדורה ביקורתית ומבוא, ירושלים תשמ"א, עמ' 96–106. עדויות על כתבי יד קדומים של המשנה מרוכזות גם אצל י"א אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח, עמ' 702–703.

6. מכאן ואילך ציון עמוד בלי כל תוספת מכון לספרו הנסקר של בירנבאום.

7. הטופס הקדום ביותר שנמצא בידנו מנוקד טברנית הוא ככל הנראה כתב יד קהיר לנביאים, שנכתב בשנת 895; ויש המפקקים בתארוך הזה. לכל העניין ראה M. Beit-Arié, M. Glatzer and C. Cirat, *Codices Hebraicis litteris exarati quo tempore scripti fuerint exhibentes*,

לשיטות הניקוד של הקטעים מלמד אפוא פרק חשוב על התפתחות הניקוד הטברני ועל גלגוליו המוקדמים. נזכיר כאן ברמז את סוגיית הכינוי לנסתרים, כגון הַלְוֹן (=הלווה להם), שֶׁלְשָׁתָן. ברכים מקטעי הגניזה שאינם מחליפים קמץ ופתח מנוקד הכינוי בפתח דווקא ולא בקמץ. המחבר הראה נכוחה שניקוד זה הוא שלב קודם למה שמוכר לנו מן הניקוד הטברני (עמ' 324–326).

כל קטע שהובא בספר נבחן לגופו ומתואר כשהוא לעצמו, ועם זאת אין המחבר נמנע מעיסוק בסוגיות רחבות יותר הנוגעות לגלגולי לשון חכמים ולהתפתחות העברית בכללה – הכול כמו שהקדים במבוא (עמ' 9–15). הנה בחלק הסיכום של הספר הוא ממצה את כל הנתונים והמסקנות שעלו במחקרו לכלל אחד – המסורת הלשונית המשתקפת בקטעי הגניזה מתאימה בכללה לזו המוכרת לנו מאבות הטקסטים, כלומר כתבי היד המעולים של לשון חז"ל המעמידים תשתית לכל מחקר בתחום (עמ' 318). תמיכה זו של קטעי הגניזה בקווים לשוניים המצויים באבות הטקסטים מאפשרת להסיק מסקנות היסטוריות ולהכריע בדבר הגייתן האותנטית של צורות רבות בפי דוברי לשון חז"ל.

עם זאת כל המתבונן בפרטי המחקר אינו יכול שלא להתרשם מן המגוון הגדול של המסורות שקטעי הגניזה מייצגים. אפשר להדגים זאת בעזרת הבוחן של מספר התנועות, אחד האמצעים העיקריים להבחנה בין מסורות הלשון של העברית. בין קטעי הגניזה המנוקדים בניקוד טברני שתוארו בספר יש המקיימים הבחנה בין שבע תנועות כמסורת טבריה, יש המחליפים קמץ ופתח וצירי וסגול ומבחינים בין חמש תנועות כמסורת ארץ ישראל, ויש המחליפים פתח וסגול ומקיימים שש תנועות כמסורת בבל. ויש גם קטע אחד (כינויו בספר ג2) המחליף פתח וסגול וגם קמץ ופתח (אבל לא קמץ וסגול) – עירוב מסורות משונה שאינו מוכר לנו משום מקום אחר (ראה עמ' 45–46). הגיוון הרב ניכר גם בצורות הבאות בקטעים. בקטע אחד אפשר למצוא צורות המתאימות למסורת מוכרת אחת ובצדן אחרות המתאימות למסורת שנייה ושלישית.⁸

המחבר עצמו נדרש לשאלת אחדות המסורת של קטעי הגניזה, ומראה שעם כל ההבדלים יש להם תכונות רבות משותפות בין הקטעים ובין עצמם וגם בהשוואה לשאר אבות הטקסטים (עמ' 319). כל הקטעים נמדדו על פי מפת הטיפוסים (ראה סיכום בעמ' 335–337) שהתווה בר-אשר במאמרו המפורסם.⁹ אחת המסקנות

1, Turnhout 1997, p. 13, ושם ציין גלצר שגם כתבי יד אחרים שאינם מתוארכים אינם רחוקים בזמן כתיבתם מסוף המאה התשיעית. בעניין זה נועצתי גם עם פרופ' יוסף עופר, ואני מודה לו על עזרתו.

8. מעניין למשל הקטע 202 (עמ' 302), שהרבה מן הצורות שהובאו ממנו מתאימות רק למה שמוכר ממסורת תימן, ואולם יש בו גם צורות שאינן נהוגות בתימן, כגון פָּךְ, אֵינִי.

9. מ' בר-אשר, "הטיפוסים השונים של לשון המשנה", מחקרים בלשון חכמים, א, ירושלים תשס"ט, עמ' 76–108.

החשובות שמעלה המחבר היא שכמעט כל הקטעים מייצגים את הטיפוס המערבי של לשון חז"ל, כלומר מסורת ההגייה שמקורה בארץ ישראל ושנתקיימה במהלך הדורות ממערב לארץ ישראל. המסקנה הזאת מעניינת במיוחד לנוכח העובדה שכתבי היד האלה נמצאו במזרח והם אף כתובים כתיבה מזרחית (עמ' 17),¹⁰ וכמו שכתב בר-אשר – מקרים כאלה הם היוצאים מן הכלל ולא הכלל.¹¹

במה שנוגע לפרטים המאפיינים את הטיפוסים כבר צפה בר-אשר במאמר ההוא שייתכנו תזוזות ושינויים לפי המחקרים המתחדשים בכל עת,¹² וגם בספר הזה יש כמה חידושים, כגון שאלת ניקוד שי"ן הזיקה בשווא. בכמה ממסורות לשון חז"ל שי"ן הזיקה מנוקדת בשווא כשהיא באה לפני קבוצת המילים הסגורה אֵין (ונטיותיה), הוא, היא, הן, אם (וכן אלו, אלוֹלָא, אֶלְמָלָא). קו לשוני זה ידוע היה כאחת התכונות של הטיפוס המזרחי.¹³ ואולם רבים מקטעי הגניזה, המשוויכים כאמור לטיפוס המערבי, מקיימים מסורת זו של ניקוד שי"ן הזיקה בדיוק רב (ראה סיכום בעמ' 322–324). המחבר אף מצא בכ"י פרמה א, המנוי עם כתבי היד מן הטיפוס המערבי, התנהגות דומה של שי"ן הזיקה (עמ' 323). בעת האחרונה דן בנושא מיכאל ריז'יק.¹⁴ אף הוא ציין לשיטתו של כ"י פרמה א והרחיב בתיאורה, וכן הראה מגמה קרובה בכ"י פריז, שגם הוא מן המייצגים המובהקים של הטיפוס המערבי. צירוף כל הממצאים מטה לחשוב שאין זה קו מזרחי שחדר למערב,¹⁵ אלא קו קדום המשותף לשני הטיפוסים (שהתקיים לצד שיטות אחרות בניקוד שי"ן הזיקה).

יש אפוא בספר תרומה רבה להבנת מהותה של לשון חכמים ודרך מסירתה בתפוצות ישראל, וסמוך אני שחוקרי לשון חז"ל לא יתעלמו ממנו בכל עת שיעסקו בשאלות הכלליות הנוגעות ללשון זו.

נפנה עתה לעסוק בכמה פרטים שנדונו בספר. השתדלתי לבחור בעניינים המייצגים והמדגימים כל אחת מן הקטגוריות שנבחנו בכל קטע וקטע – דרך הכתיב, שיטת הניקוד ועניינים שבהגה ובצורות. הדיונים שלהלן באים להראות כיצד יכולים קטעי הגניזה לשמש תשתית ומקור מהימן להשוואה בבירור תופעות העולות במחקר מסורות אחרות של קריאת לשון חכמים.

10. כתיבה מזרחית פירושה צורת כתיבה שהייתה מקובלת בעיקר במזרח הקרוב; ראה ע' ירדני, ספר הכתב העברי, ירושלים תשנ"א, עמ' 77–78.
11. בר-אשר (לעיל הערה 9), עמ' 84.
12. שם, עמ' 108.
13. שם, עמ' 88–89, 98.
14. מ' ריז'יק, "דפוס ליוורנו של המשנה ומסורות עממיות של לשון חכמים בקרב יהודי איטליה", לשוננו ע (תשס"ח), עמ' 211–215.
15. כך סבורים בר-אשר (לעיל הערה 9), עמ' 89 הערה 78, וריז'יק (לעיל הערה 14), עמ' 215.

דרכי הכתיב הנהוגות בספרות חז"ל טרם נבדקו בדרך שיטה. על קווים כלליים העמידו אפשטיין¹⁶ וקוטשר.¹⁷ כמה חוקרים נתנו דעתם לכתב יד מסוים או לפרטים נקודתיים, ובהם שרביט,¹⁸ בן-טולילה¹⁹ וקימרון.²⁰ ודומה כעת שהתמונה המלאה מתחילה להתגבש. המשבצת של העברית בתלמוד הבבלי, הצד הבבלי של מה שמכונה לשון חכמים ב, נתמלאה בספרו של ברויאר על העברית שבתלמוד הבבלי,²¹ וגם בראש הולך ומגבש עקרונות חשובים בעניין זה. בספרו של בירנבאום מוענקת לנו בשלמותה הזווית של קטעי הגניזה בלשון המשנה. בכל קטע וקטע המחבר מפרט במלאות את דרכי הכתיב, מסכם את המסקנות העולות מן הדיונים בפרטים וממקם אותם בתמונה הכללית המצטיירת מקטעי הגניזה.

בולטת ביותר תפוצתן הרחבה של מילים הכתובות כתיב חסר שבחסר בקטעי הגניזה. במילים לא מעטות הושמטו גם אמות קריאה המציינות תנועות ארוכות מבחינה אטימולוגית. קוטשר כבר ציין מקרים של חיסור כתיב דומה במגילות ים המלח ובאיגרות בר כוסבא,²² וקימרון הוסיף דוגמאות ממגילות ים המלח.²³ הנתונים הללו מערערים במידת מה את התפיסה המקובלת, שכתיב העברית הלך והתמלא עם איחור הזמנים.

כיצד מתבארת תופעה זו של חיסור הכתיב? לא תמיד אפשר לתלות אותה באשגרה מן המקרא, כי גם מילים ומורפמות שכתובות מלא במקרא נמצאות חסרות בקטעי הגניזה. ואולי אפשר להציע פתרון חלקי. כמה מן המקרים מוסברים בקונוונציה שנהגה אצל הסופרים של כתבי היד. למשל נפוץ ביותר כתיבן חסר היו"ד של המילים אֵין וּבֵין.²⁴ כתיב חסר יו"ד הוא הרגיל בלשון חז"ל בתנועת e סופית מוטעמת. הזיקה האטימולוגית ליו"ד העיצורית במילים הללו אינה מורגשת עוד,

16. אפשטיין (לעיל הערה 5), עמ' 1207–1269.

17. קוטשר, "מבעיות המילונות של לשון חז"ל (לרבות בעיית השוואת לשון חז"ל ללשון המקרא)", ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, א, בעריכת י' קוטשר, רמת-גן תשל"ב, עמ' 32–35.

18. ש' שרביט, פרקי מחקר בלשון חכמים, ירושלים תשס"ח, עמ' 35–91.

19. בן-טולילה, מסורת צרפתית-איטלקית של לשון המשנה (עדה ולשון, יד), ירושלים-באר-שבע תשמ"ט, עמ' 16–39.

20. א' קימרון, "אל"ף מצעית כאס-קריאה בתעודות עבריות וארמיות מקומראן בהשוואה למקורות עבריים וארמיים אחרים", לשוננו לט (תשל"ה), עמ' 133–146.

21. ברויאר, העברית בתלמוד הבבלי לפי כתבי היד של מסכת פסחים, ירושלים תשס"ב, עמ' 79–24.

22. קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט, עמ' 114–115; י' קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, בעריכת ז' בן-חיים, א' דותן וגב"ע צרפתי, ירושלים תשל"ז, עמ' סו.

23. E. Qimron, *The Hebrew of the Dead Sea Scrolls*, Atlanta 1986, p. 19.

24. אפשטיין (לעיל הערה 5), עמ' 1237–1239.

ונכון אפוא להשוות את צורת כתיבתן של אלו ודומותיהן למילים אחרות שיש בהן תנועת e במעמד זה, כגון חָצֵר, חָבֵר.

בזהירות אפשר להציע הסבר אחר שיכול לעלות לחלק מן המקרים. כאמור, בקטעים האלה מתגלמת ראשיתו של השימוש בניקוד בכלל ובניקוד טברני בפרט. ברוב הטקסטים המנוקדים של לשון חז"ל ניכרת ההפרדה שבין הסופר והנקדן. למשוגותיו של נקדן כ"י קאופמן התוודענו במאמרו של בר-אשר,²⁵ ואת חמשת הנקדנים שהטילו את נקודותיהם לאורך כ"י פרמה א מכירים אנו בזכות ספרו של הנמנ.²⁶ לפי זה אפשר לטעון, לפחות במקצת המקרים, שהתופעה שבקטעי הגניזה משקפת מעין מבוכה של הסופרים שקיבלו לידם את האמצעי החדשני לביטוי התנועות – סימני הניקוד. במקרים שבהם הסופר הוא גם המנקד יש אולי בצורות הכתיב הזרות הללו ניסיון ביכורים לקביעת תקן של כתיב דקדוקי, שבו נכתב שלד העיצורים עם סימני הניקוד בד בבד.

באשר לשיטת הניקוד רק נדגיש נקודה חשובה שעמד עליה המחבר. הנטייה הטבעית היא לקבוע את מסורתו של קטע על פי סימני הניקוד שבו: אם סימני הניקוד בבליים הרי מסורתו היא בבלית וכיוצא בזה. ואולם שרביט כבר תיאר קטעים מן הגניזה שניקודם ניקוד טברני אך מסורתם משקפת בבליות טהורה.²⁷ ואף בספר זה באים שיש קטעים מנוקדים בסימנים טברניים שפתח וסגול משמשים בהם בערבוביה. המחבר מציע שהשימוש בסימנים טברניים בידי סופרים שהגיה בבליית פיהם נעוץ ביוקרה שיוחסה לניקוד הטברני ובתפוצתו הרחבה (עמ' 338). מעניין להעמיד כנגדם את כתבי היד המנוקדים ניקוד בבלי עליון שיש בהם סימנים נוספים המקבילים לסימנים הטברניים, הם שתיאר ייבין בספרו על כתבי היד הבבליים.²⁸ באלה יש עדות ראי לאימוץ המדורג של מסורת ההגייה הטברנית, אף על פי שסימניה לא נתאמצו.

במסגרת ענייני ההגה שעסק בהם המחבר נערכה גם בדיקה שיטתית של התפלגות הסימיות ים, ין בכל קטע – בכינויים, בסיומות הריבוי ובשמות שהמ"ם או הנו"ן שבסופם מייצגות עיצור שורשי (כגון אדם-אדן). להשלמת סקירתן של סיומות

25. מ' בר-אשר, "על משוגות הניקוד בכתב יד קאופמן", מחקרים בלשון חכמים, א, ירושלים תשס"ט, עמ' 223–239.

26. ג' הנמנ, תורת הצורות של לשון המשנה על פי מסורת כתב-יד פרמה (דה-רוסי 138), תל-אביב תש"ס, עמ' 9–10.

27. בכמה מאמרים; ראה למשל ש' שרביט, "העדר ניגוד בין קמץ לחולם ובין סגול לפתח (בכתב יד שהגיייתו בבליית)", ספר זיכרון לחנוך ילון, בעריכת י' קוטשר, ש' ליברמן ומ"צ קררי, רמת-גן תשל"ד, עמ' 547–555; ש' שרביט, "ניקוד בבלי טברני בגניזה הקדומה", מסורות ב (תשמ"ו), עמ' 119–135.

28. י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה, עמ' 77–87.

הריבוי כדאי לפרוט את הממצאים ולבדוק את הצורות שאינן מתנהגות כצפוי, כלומר פעלים שאינם חתומים ין ושמות שאינם מסתיימים בים – וזאת לאור בחינתו של כ"י קאופמן בסוגיה זו, המעלה כי רבים מן החריגים מתגבשים לקבוצות שיש להן התנהגות מיוחדת, כגון צורות שנגררות אחר שכנותיהן (כגון "זיתין הנכבשין") ופעלים מגזרת ע"ע וע"ו (כגון חֲמִים, בָּאִים).²⁹

חלק גדול מן הספר עוסק במחקר הצורות הנקרות בקטעי הגניזה – בפועל ובשם. ככלל, הצורות שבקטעים – על פי ניקודיהן או על פי כתיביהן – מגלות התאמה מרשימה בתצורתן ובדרך קריאתן לעולה מאבות הטקסטים האחרים, ויש בנתון זה כדי לחזק את האותנטיות של רבות מהן ואף כדי לקבוע את אופן הגייתן בלשון חז"ל המקורית. ואולם לצד הצורות שאפשר לחלוט את דינן ולקבוע את הגייתן בלשון חז"ל, יש בקטעי הגניזה צורות רבות המתאימות רק לחלק ממסורות ההגייה המוכרות ואחרות שאף אינן הולמות כל מסורת מוכרת אחרת. מאלף להבחין בצורות שעד כה היו מיוחדות למסורת אחת או נחשבו מאוחרות ומיוחדות לספרי הדפוס, והנה עולות הן במפתיע מקטעי הגניזה הקדומים, אם מן הכתיב אם מן הניקוד. והרי כמה דוגמאות: עֲבָרָה ולא דוּקָא עוֹבְרָה או עֲבָרָה (עמ' 58–59), מִכָּן וּלְהָבָא ולא מִכָּן וְלָבָא (עמ' 115), מְנַעַל ולא מְנַעַל (עמ' 165), רָבִי ולא רָבִי או רָבִי (עמ' 87) – כל אלה מוכרות היו בעיקר מעדים מאוחרים ונמצאות עתה מבוססות בממצא מן הגניזה. וכאמור יש גם צורות מיוחדות שרק קטעי הגניזה יודעים אותן: דִּיפִי לנטיית דף על דרך פת–פתי, צד–צדי (עמ' 27, 313), מְבִיִּישׁ וּמְתַבְּיִישׁ בקמץ כבי"ת בבניין פֻּעַל הלא־דגוש (עמ' 81) וכן השמות אֲרוֹסִין נְשׂוּאִין במקום אֲרוֹסִין וְנִשְׂוִין (עמ' 83). עניין יש גם בצורה לטהור כפועל יוצא מן השורש טה"ר, במקום הצורה בפועל לטְהַר (עמ' 243); דומה שהיא עומדת כנגד לְטָהַר המציינת את ההוראה העומדת של השורש. ועוד כיוצא באלו צורות רבות אחרות (ראה עמ' 335). כל העניינים האלה, וכמוהם רבים אחרים, מוכיחים את ערכו הרב של הספר ומדגימים כיצד הוא יכול לפרנס את מחקר לשון חז"ל על כל חטיבותיו ותחומיו. ודומה כי יותר מכול הספר הזה מחזק את המגמה הרווחת כיום במחקר לשון חז"ל: לא על אבות הטקסטים לבדם ייקבעו דמותה וצביונה של לשון חכמים, כי אם על מצע רחב יותר של עדויות מהימנות – אלה שבכתיב יד ואלה שבעל פה (עמ' 2–5, 318³⁰). במידה שירבו הנתונים כן יתבססו ויתאששו המסקנות ויקל לחרוץ משפט בשאלות המחקריות העולות בתחום זה.

29. לכל העניין ראה מסקנותיי בתוך: סיומות הרבים בלשון המשנה לפי כתב יד קאופמן לסדר זרעים, עבודת גמר, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ה.

30. ראה גם א' אלדר, מסורת הקריאה הקדם־אשכנזית – מהותה והיסודות המשותפים לה ולמסורת ספרד, ב (עדה ולשון, ה), ירושלים תשל"ט, עמ' 10–19.

נבוא עתה להעיר על כמה פרטים לפי סדר הספר. רבות מההערות שלהלן התעוררו אצלי בעקבות דברי המחבר, ומהן נלמד לתועלת המרובה שאפשר להפיק מהכתוב בספר.

עמ' 21: הכתיב לאיו – בכתיב זה, המציין כמוכּן לתיבת לאו, משתמשים גם הקטעים ג8 (עמ' 155), ג9 (עמ' 178), גא1 (עמ' 208), גא24 (עמ' 304). אין זה אלא סימן הדיפתונג הסופי aw, כעין הכתיבים עשיו, סתיו וכיו"ב. הוא מצוי מעט בכתיב היד,³¹ והוא בא למנוע את קריאת הוי"ו כאם קריאה.

עמ' 24: המושט – המחבר העלה את האפשרות שצורה זו בנויה על דרך "הפעיל הקצר", שבו מתקצרת תנועת עי"ן הפועל כבארמית. בהערה 19 הוספה הצורה מכ"י קאופמן מִפְסָקְתָּה (וכן בעמ' 126 הערה 32) על רשימתו של נאה.³² יש להעיר שבמסורות הטובות של לשון חז"ל גוברת היחטפות עי"ן הפועל בצורות בינוני נקבה שחבור להן כינוי מושא.³³ בכ"י קאופמן יש גם מִפְרָשְׁתָּה³⁴ ומִנְחָתָה (פסחים ג, ג), מִקְשָׁרְתָּה (זבחים ז, ו 2; כריתות ו, ה), ומִפְרָשְׁתָּה ומִנְחָתָה (טבול יום ד, ה – סופר ב); ואפשר שבדרך זו צריך היה להיות ניקודן של הצורות מִקְפָּתָה (נגעים ו, ה)³⁵ ומִפְרָתָה (טהרות ה, ח),³⁶ שכן הניקוד על דרך הסגוליים³⁷ חורג מדרך הרוב. כנגדן עומדות הצורות מוֹצִיאתו, מוֹצִיאתָה (יבמות טו, ו-ז), מְנִיקְתוּ (גיטין ז, ו), מְמַקְתוּ (כתובות ז, י), מְדִיחְתוּ (מכשירין ד, ו) – כל אלה בתנועה מלאה אחר עי"ן הפועל. ההבדל בין הדרכים מקביל להתנהגות הצורה הגרודה: בגזרת השלמים ובגזרת פ"נ צורת הבינונית באה בסיומת סגולית ובתי"ו סופית (מִפְסָקְתָּה, מִשְׁמָטָה, מִתְרָתָה), ואילו בגזרות העלולות היא נחתמת בה"א (מוציאה, מניקה).³⁸ מכלל זה יוצאת הצורה מִאֲכִילְתוּ (כתובות ז, ו), שכן

31. קוטשר (לעיל הערה 17), עמ' 33. בכ"י ששון של הלכות פסוקות, למשל, הוא מצוי פעם אחת לצד עשרות פעמים שבהן נכתבה המילה בלי יו"ד.

32. ש' נאה, לשון התנאים בספרא על-פי כתב-יד וטיקאן 66, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ט, עמ' 135–139.

33. כך גם באוטוגרף רמב"ם (ת' צורבל, מסורת הלשון של הרמב"ם לפי האוטוגרף של פירוש למשנה: תורת ההגה ומערכת הפועל [עדה ולשון, כה], ירושלים תשס"ד, עמ' 108, 137) ובכ"י פרמה ב (מ' בראשור, "דברי מבוא למשנה כתב יד פרמה ב", מחקרים בלשון חכמים, א, ירושלים תשס"ט, עמ' 150). וראה ייבין (לעיל הערה 28), עמ' 422 ובהערה 4. בדרך דומה הולכת גם מסורת תימן, אף כי בזה המצב מורכב יותר בגלל השפעת הכתיב בדפוסים.

34. הסימן שתחת השי"ן מטושטש.

35. אבל בכ"י פרמה ב: מִקְפָּתָה.

36. בכ"י פרמה ב: מְפִירְתוּ.

37. כדרך נוהגים הניקוד הבבלי (ייבין [לעיל הערה 28], עמ' 422, 442, 521, 522, 561) וכ"י פרמה א (הנמן [לעיל הערה 26], עמ' 144–145 והפניותיו שם).

38. ראה הנמן (לעיל הערה 26), עמ' 36–37. הסיומת הסגולית מקבילה לרצף שווא-פתח

- הצורה הגרודה היא מַאֲכָלָת; ונראה שהתנועה שנוספה אחר הכ"ף נועדה למנוע רצף שוואים נעים.³⁹
- עמ' 27–28: בעלם (=בהעלם), העלמות – כך גם גרסת אוטוגרף רמב"ם במקום זה (וכן ביומא ח, ב) וכ"י נחום⁴⁰ (ושם נוספה תמיד ה"א מעל השיטה ונוקד כצורת מקור הפעיל).
- עמ' 29–30: מְחַצָּה–מְחִיצָה – על חילופי הגזרות בשם זה ראה בירורה המקיף של דמרי.⁴¹
- עמ' 30: מנעלו – דגש בלמ"ד נראה קרוב לוודאי בצילום המובא בספר (כנגד עמ' 316), וכפי ששיער המחבר.
- עמ' 31: צימאו – אוסיף לדברי המחבר את המצוי במסורת תימן: לְצִמְאוּ (משנת מהרי"ץ⁴² ומשנת הלוי⁴³) או לְצִמְאוּ (כ"י נחום [לעיל הערה 40] והרב עמר⁴⁴). באבות א, ה הגרסה בְּצִמְאָה או בְּצִמְאָה.⁴⁵
- עמ' 33: סִינֵר – גם בתימן תנועת e בסמ"ך: סִינֵר.
- עמ' 34: פִּינֵקֶס – צירי בקו"ף רגיל בפי יהודי דרום תימן (שלא כאחיהם בני מרכז תימן, הקוראים פִּינֵקֶס).
- עמ' 47: הַקּוּפִין] (=הקופיץ) – המחבר תהה על הניקוד המוזר, שווא ושוורוק אחר הקו"ף כאחת, ועם זאת העיר שכך מנוקד גם בכ"י ירושלים התימני. ניקוד זה מתבאר ממסורת תימן הנשמעת – במילה זו מסורה הקפדה לחטוף ביותר את תנועת הקו"ף, כביכול מנוקדת הקו"ף ב"חטף-שוורוק" או "חטף-קיבוץ".⁴⁶ אפשר אפוא שהניקוד בקטע הגניזה הוא עדות לקדמותה של מסורת זו.⁴⁷
- שבצורות חבורות המושא, כדרך שהשמות הסגוליים בעברית מקבילים לתצורתם בארמית (כגון פֶּסֶף–פֶּסֶף).
 39. בדרך אחרת הלכה א' דמרי, דקדוק לשון המשנה על פי מסורתו של כתב-יד קאופמן 2 בהשוואה לכתב-יד קאופמן 1, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע תשס"ו, עמ' 89–90.
40. כתב יד בנוסח תימן, 'וצא לאור בידי יהודא לוי נחום, ירושלים תשל"ו.
41. א' דמרי, 'מקצת שמות בתחילית מ"ם במשנה", שער לשון: מחקרים בלשון העברית בארמית ובלשונות היהודים מוגשים למשה בר-אשר, ב, בעריכת א' ממן, ש' פסברג וי' ברויאר, ירושלים תשס"ח, עמ' 132–135.
42. ששה סדרי משנה מנוקדות ע"י הרב יחיא צאלח, מהדורת צילום, בני-ברק תשמ"ז.
43. משניות מנוקדות: ששה סדרי משנה מנוקדת ע"י הר"ר שלום יצחק הלוי, ירושלים תשל"ב.
44. תלמוד בבלי מנוקד על פי מסורת יהודי תימן [...] ניקד והגייה יוסף ב"ר אהרן עמר הלוי, ירושלים תש"ם.
45. צ' קיסר, משנה מסכת אבות מנוקדת על פי מסורת תימן, ירושלים תשס"ב, עמ' עב, באפרט חילופי הנוסח.
46. על חטף כזה ראה גם מ' מישור, "לשון חכמים לאור האפיגרפיה", מחקרים בלשון ד (תשנ"ן), עמ' 261–262.
47. במסורת תימן משמש חטף-קיבוץ בקו"ף בכמה תיבות, ואי"ה נאריך בזה במקום אחר.

עמ' 51: השותפין – תיבה זו מנויה עם תיבות שבהן תנועות היסטוריות קצרות נכתבות מלא. ואולם במסורות הטובות התי"ו רפויה בתיבה זו וההברה שלפניה ממילא פתוחה – כך תמיד בכ"י קאופמן ובכ"י פרמה ב (כלים יח, ט).⁴⁸ בכ"י פרמה א התי"ו בסימן הרפה ארבע פעמים (כגון תרומות ג, ג), אבל פעמיים התי"ו דגושה (עירובין ו, ה; נדרים ה, א). במסורת תימן דגושה התי"ו בדגש קל, וכמובן אין בדגש זה כדי לסגור את ההברה שלפניו.

עמ' 55: מְעָה/מָעָה – הניקוד מְעָה רווח בתימן גם בדור האחרון (כך הרכ עמר [לעיל הערה 44] כמעט בדרך קבע; ראה הדוגמה מעירובין ז, יא בכ"י נחום [לעיל הערה 40] שציין המחבר בהערה 18 בעמוד 56 [שם בטעות עירובין ז, א]). השווה במ"ם אינו משקף רק את הקרבה בהגייתם של קמץ ושל שווא הבא לפני גרונית קמוצה במסורת תימן, אלא גם הטעמה מלרעית מונחצת בתיבה זו גופה (בניגוד למילים דומות כגון שָׁעָה, רָעָה), המקצרת את תנועת המ"ם.

עמ' 59: ניקוד של. מסורת מיוחדת זו – שי"ן בשווא לפני שם מיודע ובסגול לפני שם שאינו מיודע (ואינו פותח בשווא) – מגלה גם מחזור אס2 במחקר של ריז'יק.⁴⁹

עמ' 68: הריבוי סְפָחִים לעומת סְפִיחַ במקרא – המחבר גזור את צורת היחיד סֶפֶח. יחס כזה בין יחיד לרבים מצאנו בקליפה לעומת קילפי וכן רביע לעומת רבעים. הצורה סְפָחִי מתועדת גם בכ"י קאופמן (שביעית ז, א).

עמ' 68 הערה 44: קטבוליות – כתיב זה, בוי"ו אחר הבי"ת, מתאים בהחלט למקור היווני, שבו תנועת o אחר ה־β.

עמ' 125: יספג באבות הטקסטים בבניין פיעל – בקטע הגניזה כדפוסים בבניין קל. יש להעיר שכלשון חז"ל נסתפג הוא המשמש להוראה הסבילה או החוזרת, וממצא זה הולם את בניין פיעל בהוראה הפעילה.

עמ' 139: שומירה – חיריק במ"ם גם במסורת תימן.

עמ' 171: שִׁירִין (=מְשִׁי; כלאים ט, ב) – הניקוד הבבלי אינו ראה למסורת הגורסת צירי בשי"ן, משום שהמובאות בספרו של ייבין⁵⁰ שייכות לשי"רים במשמעות 'שארית' ולא 'משי'. הניקוד בפתח מעניין. ניקוד זה, בקטע שאינו מחליף בין קמץ לפתח (ראה עמ' 156), מכוון לצורת הזוגי. הרי"ש בפתח גם בכ"י קאופמן. בתלמוד הבבלי כתוב השם באל"ף המייצגת הגה מעבר – שיראין, וכתיב זה

48. ראה ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד, עמ' 123–124; ש' שרביט, "בעקבות ה'מבואות' ליי"נ אפשטיין", ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, ב, בעריכת מ"צ קדרי, רמת-גן תשל"ד, עמ' 120.

49. מ' ריז'יק, מסורות לשון חכמים באיטליה על פי מחזורים מימי הביניים, ירושלים תשס"ט, עמ' 328.

50. ייבין [לעיל הערה 28], עמ' 753 – אם אכן משם שאב המחבר את העדות.

רומז לקמץ ברי"ש ולריבוי רגיל. קמץ (והטעמת מלרע) גם במסורת תימן: שִׁירִים. בבבלי (סוטה מח ע"ב) אף מזדמנת צורת היחיד: שִׁירָא פרדנה (ההקשר עברי!). מסתבר שהריבוי הזוגי נגרר בתיבה יחידאית זו אחר השם השכיח שִׁירִים, בהוראת 'שארית', וכפי שמעיד גם החיריק הנוהג בשי"ן, בעוד המקורות הלועזיים מוסרים תנועת e.⁵¹

עמ' 183: לניקוד מוסאָפּוֹת בכ"י קאופמן השווה לְהִבִּיא (כלאיים ד, ט), דְּבָרִי (יומא ד, ד).

עמ' 184: לִימּוֹד – המחבר תהה על הכתיב ביו"ד לשם הפועל (במשמעות 'למדוד'). כדאי להעיר שבמסורת תימן יש פעלים מגזרת עו"י ומגזרת הכפולים בבניין קל שבהם מוכפלת פ"א הפועל ולפניה חיריק, כגון לְמוֹל (את בנו),⁵² לְקוֹד,⁵³ ובעתיד תְּרוֹם,⁵⁴ תְּרוֹק.⁵⁵ אפשר נוהגים אלו על דרך פועלי פ"נ (לְטוֹל), אפשר על דרך נפעל (לְדוֹן), ואפשר מן הארמית בעתיד פועלי ע"ע (תְּבֹזוּ, תְּגוֹזוּ).⁵⁶ עמ' 192: מְסִיק – המחבר הראה שבמסורות רבות אין שם זה שקול במשקל העבודות החקלאיות. והנה גם בתימן הילכו כמה מסורות לשם זה. במשנת מהרי"ץ (לעיל הערה 42) מנוקד מְסִיק, ובמשנת הלוי (לעיל הערה 43) הובאה בגיליון הגרסה מְסִק (בניגוד לכתיב ביו"ד!). הרב עמר (לעיל הערה 44) ניקד מְסִיק.

עמ' 206: המחבר הביא את צורת ייטו (ברכות א, ג), המדגימה כתיב יו"ד כפולה לציון יו"ד עיצורית בראש מילה, "ואפילו שלא לפני תנועת i". ואולם כתיב זה עשוי גם לקריאה ייטו. כך ניקד רמב"ם תיבה זו בכתב ידו (במשנה ובפירוש) וכן היא נקראת במסורת תימן. הכתיב ייטו נמצא גם בכ"י קאופמן, ואולם מנוקד בו ייטו. בניין קל הולם יותר את ההקשר, שכן האדם נוטה לשכב בעצמו ואינו מטה אחרים. עם כל זאת ראה גדולה לקריאה בהפעיל יש מהמשך ההלכה – "והטיתי לקרות כדברי בית שמי", ונראה שלפינו מקרה נוסף של הפעיל תמורת קל.⁵⁸ עמ' 220: המחבר ציין שהכתיב גיזע חורג מן הצורות הממלאות יו"ד בתנועת e

51. על מקור השם ראה בירורו של המחבר.

52. פסחים ג, ז; וכן מנהג תימן בברכת האב המל את בנו בעצמו: "בא"י [...] לְמוֹל את הבן".

53. הסליחה "אם אפס רובע הקן". במסורות האחרות: לְקֹד.

54. נפעל אינו מתועד בשורש זה, ואולם לפי ההקשר נדרשת צורת סביל: "סאה תרומה [...] תרום ותשרף" (תרומות ה, ב).

55. ראה ש' מורג, ארמית במסורת תימן: לשון התלמוד הבבלי, ירושלים תשמ"ח, עמ' 85.

56. כך בארמית התרגום. על מסורת הארמית הבבלית ראה שם, עמ' 235–236.

57. ואולי מכאן צמחה במסורת זו הצורה המוזרה לְדוֹחַ (מקוואות ד, ב; מכשירין ד, ב), כעין צורה מקבילה בתשלום דגש.

58. מ' מורשת, "הפעיל ללא הבדל מן הקל בלשון חז"ל" (בהשוואה ללשון המקרא), בראילן יג (תשל"ו), עמ' 249–281. נְטָה/הִטָּה לא הוזכר שם.

בהברה פתוחה בקטע זה, משום שהוא מלא יו"ד לציון תנועת סגול. ואולם במקרא בנוסח כתר ארם צובה מנוקד בצירי – גִּזַּע, וכך גורסת מסורת תימן גם בלשון חכמים.

עמ' 250: חמיש – המחבר קרא חֲמִישׁ, ואולם באוטוגרף רמב"ם נקריה הצורה חמיש ומנוקדת חֲמִישׁ או חֲמִישׁ, וכפי ששיערה צורבל⁵⁹ צורה זו שוות משקל לצורות שליש ורביע.⁶⁰ הצורה רביע עצמה מציינת בלשון חז"ל את השבר המספרי באופן כללי. רִבְע באה בהוראה מסוימת של אחד מארבעה ממידת הקב (כגון כלאים ב, א), ורִבְעִית מכוונת לאחד מארבעה ממידת הלוג הלחה.⁶¹ בידול דומה קיים בלשון חז"ל בין תומן לשמינית ולשמיין (ירושלמי קידושין א, א [נח ע"ט]), ובדרך זו יש לבאר את הגיוון הקיים בצורות חומש (=הקנס המוטל על הפודה מעשר שני או נטע רבעי או על הגוזל שנשבע לשקר והדומים לו), חמישית (=אחד מחמישה בלוג) וחמיש (=השבר בכלל). אף רמב"ם בחיבורו משנה תורה רגיל להשתמש במשקל זה לציון חלקי השלם: חמיש (כגון הלכות מתנות עניים ז, ד), שביע (כגון הלכות שבת ו, יח), שמיין ותשיע (כגון הלכות קידוש החודש ו, ב).⁶²

עמ' 255: כִּסְבֵּר/כִּסְכֵּר – נתונים נוספים באשר לתנועת הכ"ף אצל ברויאר (לעיל הערה 21), עמ' 155.

עמ' 267: המחבר תמה על הניקוד הַחֲמָה כיצד זה נוקדה ה"א הידיעה בתנועת e לפני חיי"ת בפתח. בכ"י פרמה ב (מכשירין ג, ג) נקריה הצורה חֲמָה,⁶³ וזה גם מנהג תימן, שבו נקרא שם התואר חם בנקבה בקמץ דווקא – חֲמָה, כנראה כדי להבדיל משם העצם חֲמָה בהוראת 'שמש'. אם אכן הייתה זו גם מסורת מנקד הקטע, יפה לכאן ניקוד הה"א בצירי (המכוון לסגול).

עמ' 269: חילופי יִם/יֵים – על סוגיית ריבוי השמות המיוחדים ראה בירורו של קימרן.⁶⁴ לדבריו צורת היסוד בעברית היא בהגה מעבר, כלומר ביו"ד עיצורית;

59. צורבל (לעיל הערה 33), עמ' 44.

60. והשווה גם מדרש אגדה על חמשה חומשי תורה (מהדורת באבער, ווען תרנ"ד), בראשית יט, כה: "ויהפך את הערים האל, על צור אחד היו יושבים הערים הללו ובאצבע אחת הפכם המלאך, שנאמר בחלמיש שלח ידו [...] אל תקרא בחלמיש אלא בחמיש יד".

61. בלשון המקרא משמשת הצורה רִבְע לכלל המשמעים.

62. על פי "מאגרים" של האקדמיה ללשון העברית, הערך תשיע נקרה בתוספתא דמאי ח, יז ("נוטל שתי תשיעיה ותשיעיה תשע") ובבביתא דשמואל הקטן (המאה השביעית-השמינית לספירה), פרק ג. מכל הצורות הנזכרות נכללו במילון בן-יהודה הערכים שליש, רביע ותשיע (דוגמה אחת מימי הביניים; עמ' 7937).

63. ונראה שיש כאן תופעה אחת עם המגמה לנקד את צורות הזכר בגזרה זו בקמץ תמורת פתח (בר-אשר [לעיל הערה 33], עמ' 157), כלומר נטיית צורות מגזרת הכפולים על דרך פועלי ע"ו.

64. א' קימרן, "על מסורת הלשון של סופרי המקרא", שי להרסה: מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים, בעריכת י' בן-טולילה, באר-שבע תשנ"ז, עמ' 37-40.

בכ"י קאופמן באות צורות מסוג זה ביו"ד נחה במרבית המקרים, והן משקפות שלב מאוחר יותר בעברית.

עמ' 281: אימהותיהן – לאחרונה החליטה האקדמיה ללשון העברית לאשר את נטיות הנסמך והנצמד של ריבוי השם אם בקיום הה"א (אִמָּהוּתִיהֶם וכיו"ב – ישיבה ש"ח, כ' באדר תשס"ט). ההחלטה נסמכה על ההיקריות בכ"י קאופמן ובמדרש תנחומא המוזכרות בדיון שבספר. ועתה היא מתאששת גם מהממצא בקטע הגניזה שהביא המחבר.

עמ' 283–284: חָרָם (=מבעלי המומים, מי שאפו שקוע) – לקדמות הקריאה חָרוּם יש לציין למילוי הכתיב בשם הפרטי חָרוּמָה (נחמ' ג, י), הנראה כינוי לאדם שהיה חרום. לאור תמימות הדעים של המסורות הטובות בקריאה חָרָם⁶⁵ אפשר שיש כאן עדות למסורת קריאה שהתקיימה לצד זו שבאה לידי ביטוי בניקוד המסורה, וסופה של מסורת לא טברנית זו שנתקבעה בלשון התנאים. אבל להוציא שם זה לא מצינו שם בעל מום השקול במשקל פֶּעֶל. שמות בעלי המומים נבנים בשתי דרכים עיקריות: בפֶּעֶל הדגוש וכדרך הבינוני הפֶּעֶל של בניין קל. בעברית הולכים רוב השמות על דרך פֶּעֶל, ובארמית בנויים הרוב במשקל פֶּעִיל, המקביל כידוע לבינוני הפֶּעֶל בעברית (השווה עֲוֹר–עֲוִיר ועוד). לא רחוק אפוא לומר שקריאת השם בכ"י קאופמן ודעמיה משקפת דווקא את משקל פֶּעֶל. כלומר הקריאה המתבקשת היא חָרָם בתשלום דגש.⁶⁶ הניקוד על דרך הסגוליים יכול להתפרש כחילוף צירי–סגול או כעדות להגייה מלעילית של השם.⁶⁷ הצורה בניקוד הבבלי אינה משתמעת לשני פנים, אבל במשקל פֶּעֶל שקולים בניקוד בבלי גם שמות אחרים הכתובים "חרם"⁶⁸ – במשמעות 'כליה', 'הקדש' ובמשמעות 'רֶשֶׁת' (במסורת טבריה – חָרָם לשתי המשמעויות).

עמ' 285: עבודה/עבדה – המחבר דן בצורה עבדה והראה שהיא מיוחדת לשם עֲבָדָה (או בניקוד אחר שאין בו חולם אחר הבי"ת) בהוראת עיבוד עורות. ואולם

65. כך כ"י קאופמן, קטע הגניזה והניקוד הבבלי עתיק. מסייעים לכאן גם הכתיב המקראי החסר ("או חָרָם או שְׂרוּעַ") והכתיב בכ"י פרמה א ובכ"י פריז.

66. כפי שמנוקד באוטוגרף רמב"ם (ת' צורבל, "שמות העצם במשקלים קָטַל/קָטַל, קָטַל באוטוגרף פירוש המשנה לרמב"ם", מחקרים בלשון ד [תש"ן], עמ' 303). אף על פי שחילופי צירי–סגול מרובים בכתב היד, נדיר למצוא שם משקל פֶּעֶל מנוקד בארבע נקודות בלבד (כך נראה מהצורות שהובאו אצל צורבל במאמרה זה [במיוחד בעמ' 298–300] ובחיבורה [לעיל הערה 33], עמ' 24).

67. וייתכן מאוד שמנוקד כ"י קאופמן קרא "חרס", בסמ"ך, וניקד כאילו הכוונה לשם החומר חָרָס, שכן האות האחרונה בשם קרובה יותר לצורת סמ"ך (בכתיבתו של סופר כ"י קאופמן המ"ם הסופית משונה מן הסמ"ך – גגה של המ"ם מנותק מעט מדופנה השמאלית; וראה הערות המחבר על אתר).

68. ייבין (לעיל הערה 28), עמ' 447, 825.

בכתיב זה נקריית הצורה גם בקטע גא' 3 (עמ' 250) ובקטע ג' 28 (עמ' 306) בצירוף "עבדה ז[ו]רה" (=עבודה זרה). בעניין זה ראה ברויאר (לעיל הערה 21), עמ' 56–57, ומה שהביא מדברי קיסטר בהערה 246; לדבריהם הכתיב החסר מצוי גם בהוראה הרגילה.

עמ' 292: ירכיו/ירכותיו – לממצא מן המקרא יש להוסיף את יִרְכָתִים (שמות כו, כז), העשויה לצורת היחיד יִרְכָה או יִרְכָה (על דרך דְּבָלָה–דְּבָלְתִים).

עמ' 293: צויי – המחבר תהה כיצד אל"ף מוחלפת ליו"ד שלא לפני קמץ.⁶⁹ הכתיב צויי ניתן להיקרא גם צוי (על דרך גוי, כוי) ולא רק צויי. בקטע גניזה זה מצוינת יו"ד עיצורית סופית לרוב בכתיב כפול (עמ' 274).⁷⁰ ואין תמה מן האל"ף ההיסטורית של השורש צו"א, שכן מצינו את השם מבווי (כ"י קאופמן, עירובין א, א) משורש בו"א ועוד כיוצא בו החותמים ביו"ד במקום אל"ף היסטורית.

69. ולמען הדיוק: ברויאר (לעיל הערה 21), עמ' 139–140 (בהערה 112 צ"ל: ברויאר, העברית בתלמוד), הוכיח שבלשון חז"ל אין מעתק י < א אלא לאחר קמץ. אל"ף היסטורית מומרת ביו"ד רק בגזרת ל"א, ותמורה זו היא חילוף גזרות ולא מעתק פונולוגי.

70. כמובן גם צורת הריבוי המקראית צואים שהביא המחבר יכולה שתיגזר מצורת היחיד צוי (השוה החילוף צבויים–צבואים).

הסלנג העברי

ניסן נצר, עברית בג'ינס: דמותו של הסלנג העברי, באר-שבע: הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, תשס"ח, 406 עמודים

באחרונה התעשרנו בכמה עבודות המוקדשות לאוצר המילים של הסלנג העברי, ובראשן "מילון הסלנג המקיף" של רוביק רוזנטל.¹ כפי שמילוננו של רוזנטל השלים את החסר במילוני הסלנג, כך ספרו של נצר "עברית בג'ינס" בא להשלים את החסר במחקר העיוני-הבלשני של הסלנג בן ימינו, שלא נידון בצורה מקיפה מאז מחקרו החלוצי של רפאל ספן.² ספרו של נצר הוא ניסיון רציני להקיף את הנושא, והוא אכן מעשיר את התמונה בפרטים מילוניים רבים ובבירור מאפייניהם ודרכי יצירתם.

סקירת הפרקים

המבוא מעלה את הדילמה של הגדרת הסלנג, שעיקרה השאלה אם הסלנג הוא משלב, היינו צורת לשון שכל אדם בחברה (המערבית) נזקק לה, או שהוא סוציולקט, היינו לשונה של קבוצה (סגורה פחות או יותר) המבקשת להיבדל מן האחרות. בסוף הדיון מגיע נצר להגדרה שלהלן, וממנה משתמע שהוא מעדיף לראות את הסלנג כמשלב בדומה לקודמיו (גיר, בן-שחר,³ מוצ'ניק⁴):

הסלנג הוא בת-לשון חופשייה וססגונית מטיפוס דיבורי מובהק, העושה שימוש לא פורמאלי ולא סטנדרטי באוצר מילים וביטויים לשם ההנאה שבחידוש ולשם הגברת גוני הבעה כריגושיות, ציוריות, רהיטות, אינטימיות, הומור ושנינות.

הגדרה מורכבת בדרך כלל מן החלק המכליל, במקרה זה "בת-לשון", ומן החלק המייחד. נראה כי בחלק המייחד נמנים מאפיינים רבים שאינם מייחדים את הסלנג

1. ר' רוזנטל, מילון הסלנג המקיף, ירושלים תשס"ה.
2. ר' ספן, דרכי הסלנג: תופעות, משמעות וצורה בעברית התת-תקנית, ירושלים 1963.
3. שניהם במבוא למילון של רוזנטל (לעיל הערה 1), עמ' ז-יב.
4. מ' מוצ'ניק, לשון, חברה ותרבות, תל-אביב תשס"ב-תשס"ג.

דווקא, ויש להסירם ולהשאיר רק את המיחד באמת: בתלשון מטיפוס דיבורי מובהק, העושה שימוש לא פורמלי ולא סטנדרטי באוצר מילים וביטויים. כל הנוטר אינו מסייע להבחין צורת לשון שהיא סלנג מצורת לשון שאינה סלנג. האפיון "ססגוני" וציון המטרה "לשם ההנאה שבחידוש ולשם הגברת גוני הבעה כריגושיות, ציוריות, רהיטות, אינטימיות, הומור ושנינות" מתאימים לבנות-לשון רבות אחרות, למשל לבת-לשונו של ביאליק ב"אלוף בצלות ואלוף שום" ולכתיבתם הקלה של שלונסקי ושל אלתרמן. אלו הן תופעות כלל-משלכיות וגם כלל-לשוניות. מן הצד האחר, לא כל המובא בספר הולם את המאפיינים המפליגים הללו, שהרי האומר "היה לי היום פנצ'ר ובלגן" אינו אומר זאת לא לשם ההנאה שבחידוש ולא לשם השנינות וכיוצא בזה, אם כי ייתכן שאלו היו מניעי היוצרים המקוריים של השימושים הללו. סקירת מילוני הסלנג ומחקרי הסלנג במבוא היא טובה, ולעומתה התת-פרק הסוקר את חקר הלשון הדבורה חסר ביותר, וייתכן כי מלכתחילה לא התכוון המחבר לסקור תחום זה.

בפרק הראשון, "מאפייני העברית העממית", מפריד נצר בין מאפייני הסלנג לדרכי יצירתו. אלו המאפיינים: הנאת החידוש, תוספת ריגושיות, החיסכון במאמץ, מילוי חסר לשוני, ניבול הלשון וניקוי (איפמיזם⁵). לדעתי, מה שקרוי אצלו "מאפיינים" הוא תכלית השימוש בסלנג, כלומר הסלנג נוצר פעם לשם הנאה, פעם לשם איפמיזם וכולי. הדבר נרמז בהגדרתו של נצר שהבאתי לעיל: "לשם ההנאה שבחידוש" וכולי. רפאל ספן ראה במאפיינים אלו סיבות, וגם נצר עצמו קורא להם בהמשך "גורמים" (עמ' 95). נצר מציג יפה את השילוב בין הגורמים, למשל בין הניבול והניקוי (עמ' 94). הוא מראה כי המיון למאפיינים אינו חד, וכי יש ערכים מילוניים שגורמים אחדים הביאו ליצירתם (עמ' 95). למקרים אלו הוא קורא "ערכים רב-תכליתיים", והדבר מראה כי מדובר בריבוי תכליות.

שאר חלקי הספר מפרטים למעשה את המכניזמים של יצירת הסלנג, כלומר את הדרכים להשגת המאפיינים (או התכליות) הללו, אף כי המחבר אינו משתמש במונח הזה. אלו מתחלקים למכניזמים של שינויי המשמעות במילים ותיקות, היינו המעצקים הסמנטיים, ולמכניזמים של חידושי מילים וצורות או שינויי צורה במילים קיימות: השאילה הישירה והעקיפה, חידושי צורה, חידושי הגייה וכתב וחידושים תחביריים. פרק המאפיינים מפורט מאוד ולעתים מפורט מדי. חולשתו בכך שאינו מפריד כראוי בין מאפיין (או תכלית) ובין האמצעי להשגתו. לדוגמה, בין הסעיפים "שימוש היסודי הלא-נעים" ו"המרת מילת טאבו במילה ניטרלית", שהם כשלעצמם קרובים מאוד, משתרבב הסעיף "מילים קטועות וראשי תיבות", והרי זהו אמצעי, מכניזם לשוני, המכוון להשגת תכלית. הדיון באירוניה מופרד מן הדיון בלשון סגי נהור.

5. כך לפי החלטת האקדמיה, ולא יופמיזם על דרך האנגלית כמופיע שם.

הצירוף נשמות טובות מדגים את שניהם, והדבר מראה שהם מהות אחת. מוטב היה לאחד ביניהם, ובכלל, לשון סגי נהור, היינו היפוך המשמעות, הוא מכניזם של שינוי משמעות במילים ותיקות, והתופעה עצמה נידונה במקומה הראוי בסעיף "שינוי משמע לטוב ולרע" בתוך הפרק "מילים תקניות במשמעות חדשה".

במידה רבה יש בפרק זה חזרה על דברים הנאמרים בתיאורי הדרכים (המכניזמים). לדוגמה, בתת-פרק המוקדש לתוספות הריגושויות באים סעיפים מפרטים, כגון מטפורה קיצונית (עמ' 50) ויציקה במשקל שלילי (עמ' 56), אלא שאותם מכניזמים מופיעים שוב בפרקים המקבילים (עמ' 108, 158), וגם שם יש דיון בתפקידם. בכך נוצרת עודפות שאינה נחוצה ואינה מסייעת לקורא. בפרק המאפיינים עדיף היה להסתפק בתיאור חסכוני יותר ולרמוז לחלקים הדנים בדרכים.

הפרק השני, "מילים תקניות במשמעות חדשה", עניינו המעתיקים הסמנטיים. לא ניתן שלא להתפעל מן העושר העצום והמאורגן היטב שנכלל בחלק הזה. הפרק הון במטפורות, המעתק העשיר ביותר בלשונות האדם בכלל, עשיר מאוד אף הוא. חלק מן הסעיפים עוסקים במאפיינים כלליים של המטפורה, וחלקם מאורגנים יפה לפי שדות סמנטיים של המשמעות המקורית. הפרק הון במטפורות העממיות מאיברי הגוף מרשים במיוחד ומראה על הגיוון הרב בשדה זה. על אף העושר הרב ברור הוא שאין כל אפשרות להתחקות אחר כל המטפורות העממיות בשל התחדשותן המתמדת. במהלך הקריאה עלו בדעתי כמה מטפורות דיבוריות שאינן בספר: דוהר – נוהג מהר; חורש את הכביש – מרבה לנהוג בו; חופר וחפרן – ין בעניין יותר מדיי, 'מתפלסף' (בלשון הנוער ובעקבותיה גם בלשון הדיבור הכללית).

ההבחנה שהמחבר מבחין בין מטפורה מפליגה, מטפורה קיצונית ומטפורה מוגברת היא מטושטשת למדיי. הקטגוריה האחרונה, מטפורה מוגברת, אינה נחוצה, לפי שכל הערכים שבה כבר נידונים כמכניזמים אחרים: למשל כלי-כלי כבר מתואר תחת "הכפלת שם עצם כדי להאדירו".

החלק המוקדש לאטימולוגיה העממית הוא מאלף ומחדש, לדוגמה גילוי הזיקה בין פנאן ובין fun, בין מליאן ובין מיליונר וכולי. גם כאן לא נכללו כל הנתונים הקיימים, למשל לא נידונו זיקות כגון זו שבין מסחרה הערבית ובין מסחר העברית, בין בופרה הערבית ובין בוקר העברית, בין סולחה ובין סליחה. בדיון במילה נבל אין מוזכרת הזיקה אל מנוול, שעליה כבר עמד רוזן לפני שנים.⁶ הסעיף "היערכות חדשה: מכנס לעומת מכנסיים" הובא בפרק "מילים תקניות במשמעות חדשה", אך עניינו אינו שינוי משמעות אלא גזירת היחיד מן הרבים (גזירה לאחור), ולכן מקומו בפרק חידושי הצורה.

6. ח' רוזן, עברית טובה: עיונים בתחביר, מהדורה שלישית, מתוקנת ומורחבת, ירושלים 1977, עמ' 43.

בפרק השלישי, "השאלה מן העז", המחבר מתמקד בשלוש השפות הרלוונטיות העיקריות: יידיש, ערבית ואנגלית. בקיאותו של הכותב ביידיש אפשרה לו לגלות בבואות רבות של היידיש בצירופים אידיומטיים ובדרכי תחביר, ולדעתו יש כאן תרומה ייחודית חשובה. עם זאת יש בפרק זה כמה בעיות: המחבר מזכיר את טענת מאַסְקָאוויטש וגורי, כי היידיש היא הצינור המרכזי להעברת מילים סלאביות לעברית (עמ' 207), ולכן הוא מסמן ברשימתו בכוכבית מילים יידיות שמקורן במילים סלאביות. דא עקא, מילים רבות ברשימתו מקורן בשפות הסלאביות והן אינן מסומנות, לדוגמה שמיצ'יק (במקור: קשת הכינור), קצ'קה, טרנטה, נודניק, צצקה, פריזורה וקוזינה (שתי האחרונות הגיעו אל השפות הסלאביות מן הצרפתית, ומשם עברו ליידיש). בפרק על הסיומות אין מיון אטימולוגי נכון של הסיומות ואין הדגשה ראויה של תפקיד היידיש כצינור לצורנים סלאביים. הסיומת -ניו (שובביניו) מיוחסת ליידיש בלבד, ואילו -צ'יק, -ניק מיוחסות לשפות הסלאביות בלבד, והנכון – כולן משמשות ביידיש ומקורן בשפות הסלאביות.

גם ההבחנה בין הקטגוריות אינה מדויקת. רוב שמות התואר המובאים מן היידיש (עמ' 207) הם שמות עצם דווקא, לדוגמה המילים הראשונות ברשימה: אוקס, איזון, אינגלה. הכותב אינו מסביר אם כוונתו לקטגוריה פורמלית (ביידיש? בעברית?) או לדרך השימוש הפרגמטית. בעיה זהה גם ברשימת שמות התואר מן הערבית (עמ' 236). כמו כן יש בפרק זה בעיות עריכה: הצירוף מה אני, כלב? מופיע תחת "ביטויים עממיים" (מיידיש; עמ' 221) ותחת "צירופי שיח עממיים" (מיידיש; עמ' 222), ובכלל, קטונתי מלהבחין בין שתי קטגוריות אלו.

המחבר דן בש" המודלית בצירופים כגון שתצליחו, ומציין ש"הם חיקוי מדויק של משפטים יידיים הפותחים ב'זאָל' + פועל באינפיניטיב, כגון זאָל גיין (שילך!)" (עמ' 229). הוא חוזר כאן על רעיון שהביע כבר בלנק,⁷ אך הדמיון בין המבנה העברי והיידי מתבטא בפונקצייה ולא בצורה. המבנה העברי ש- + פועל בעתיד אינו דומה בצורתו למבנה היידי: פועל מודלי + אינפיניטיב תוכני. לעומת זאת נכונים הם דבריו של יצחק אבינרי⁸ בעניין זה. הוא שם לב שהמבנה הצרפתי que + פועל מודלי דומה למבנה העברי. רש"י השתמש במבנה זה בעברית כבבואה של הצרפתית. אני מבקש להציע כאן השערה כי שימוש זה של רש"י הכשיר את הקרקע ליצירת הצירוף העברי בעברית בת ימינו כמקבילה של המבנה היידי. ההקבלה ניכרת בכך שביידיש עצמה יש חילוף בין צירופים מקבילים, כגון "מיין וייב זאל לעבען" ו"מיין וייב שתחיה".⁹

7. H. Blank, "Some Yiddish Influences in Israeli Hebrew", *The Field of Yiddish: Studies in Yiddish Language, Folklore, and Literature*, 2, ed. U. Weinreich, New York 1965, p. 188.

8. "אבינרי, יד הלשון: אוצר לשוני בסדר אלף-בית של הנושאים, תל-אביב תשכ"ד, עמ' 533.

9. יש להעיר שהמבנה הזה – ש- + יפעל בהוראה מודלית – מצוי גם בעברית הקדומה, ובעיקר

מכאן עולה שהשתרשות המבנה בלשון הדיבור אינה בהכרח תרומה בלעדית של דוברי יידיש, אלא עשויה הייתה לבוא גם מקרב יוצאי קהילות אגן הים התיכון, שהצרפתית הייתה לשון תרבותם. ככלל, ניסיוני מראה שהשתרשותה של צורה בלשון הדיבור חזקה יותר אם מקורה בהשפעתן של כמה קהילות, והדבר מחזק את דברי יהושע בלאו שתהליך החייאת העברית היה תוצאה של חוסר דומיננטיות של קהילה כלשהי ושפה כלשהי בציבור היהודי בסוף המאה התשע-עשרה.¹⁰

בדומה, הביטוי נשמה טובה בהיפוך אירוני מצוי גם בצרפתית (למשל אצל ברסאנס), ולפיכך נראה לי כי אין לקבוע נחרצות שהוא בבואה של היידיש בלבד, אלא יש לראות כאן ביטוי מרובה מקורות. כאמור, בקיאותו של הכותב ביידיש מבורכת, אך מנגד יש בחיבורו הערכת-חסר של תרומת השפות הלטיניות.

בפרק השאילה יש אי-אלו סתירות פנימיות: ביטויים מסוימים מופיעים בצדק הן כבבואות של היידיש (עמ' 221) והן כבבואות של האנגלית (עמ' 251), לדוגמה: לחמם את הכיסא, לקחת את הזמן, לקחת בחשבון, לשים על השולחן. אמנם המחבר שם לב לכך, אך מתבקש היה להעמיד שלוש רשימות נפרדות: ביטויים מן היידיש, ביטויים מן האנגלית וביטויים מרובי מקורות. בדרך זו הייתה מתקבלת תמונה אמיתית יותר, ושגיאות סטטיסטיות היו עשויות להימנע.

בפרק הרביעי, "חידושי צורה", יש סקירה טובה בדרך כלל של חידושי הצורה הסירוגיים והקוויים. מאלף במיוחד הוא החלק הדן בגזירה מקורית במשקלים זרים, כגון אטרף השקולה במשקל ההפלגה הערבי אֶפְעֵל, והוא מראה את גודל השפעתו של מגע בין לשונות. בגזירה הקווית לא נזכר כלל משקל קָטֵל, שיש בו חידושים רבים בלשון העממית, כולל זו שבפי ילדים, כגון נומך ועונק.

בחידושי הצורה בפועל חסר דיון בצורה שפלק, המתועדת במילונו של רוזנטל, והיא צורת שפעל של הפועל הפליק, כלומר עניינה הכאה חוזרת, ומכאן הכאה נמרצת. הדיון בגזירת פעלים חוזר על עצמו לפי קריטריון אטימולוגי, היינו בסוף הפרק יש דיון חוזר בגזירה הפועלית מבסיסים שאולים. מבחינה מורפולוגית אין חשיבות לטיבו של בסיס הגזירה אם שם עברי רגיל הוא או נוטריקון או בסיס זר. הדיון היה נשכר לו אוחדו שני החלקים. מה שמעבי על פרק זה הוא ניסוחים לא מוקפדים כגון "חלק משמות הפעולה משמשים מטונימית כשמות עצם" (עמ' 259) – והרי כל שם פעולה הוא שם עצם, והכוונה היא מן הסתם ששמות אלו משמשים מטונימית במשמעות מוחשית.

באיגרות בר כוסבא (א' קימרון, "המלות אשר, ש", די בראש משפט עיקרי בעברית ובארמית", לשוננו מו [תשמ"ב], עמ' 27–38), אם כי קשה להניח שהביטוי בימינו מקורו בתופעה שבבעברית הקדומה.

10. "בלאו", "הרהורים על תחיית העברית", לשוננו סה (תשס"ג), עמ' 319.

בפרק החמישי, "חידושי הגייה וכתוב", יש דיון בכמה תופעות, כגון סיגול צורות שאולות לעברית ושינויים מכוונים. המחבר מראה היטב כי שיבושי הכתיב נובעים לעתים מאטימולוגיה עממית, וכי יש שינויי הגייה שנועדו ליצור גוון שלילי, כגון גיברת.

בפרק השישי, "חידושים תחביריים", יש ריכוז מעניין של רוב תופעות התחביר של לשון הדיבור. ההצרכות החדשות יוצרות ערכים מילוניים חדשים, כגון גמר עליו (=ניצח אותו), לא הזיז לו (=לא ריגש אותו), ונצר מעיר יפה כי חלקם הם מטפורות וחלקם הם בבואות מלשונות אחרות.

הפונקציות של הכפלת שם עצם מתוארות היטב, לדוגמה צחוק, צחוק, אבל..., המשמש להבעת ויתור, לעומת "אם אתם רוצים סחורה-סחורה...", המציין האדרה. מטבע הדברים גם בפרק זה לא נכללו כל התופעות. לדוגמה יש דיון ביידוע הנסמך, כגון הכאב ראש הזה, אבל אין אזכור של תופעות כגון השמטת היידוע, למשל חברת חשמל, והשלמה שמנית תחת תוארית, למשל ילדה מותק (=ילדה מתוקה, מותק של ילדה), שכבר נידונו בספרות.

בפרק השביעי, "מטבעות לשון חדשים", יש בעיקר אוסף ביטויים שלא נותחו בפרקים האחרים. מקריאת הרשימה נראה שאפשר היה לשייכם לפרקים האחרים: לדוגמה, הצתה מאוחרת הוא מטפורה (העברה מתחום המכניקה לתחום ההתנהגות האנושית). צירוף כגון יחי ההבדל הקטן שייך לביטויים מהופכי המשמעות (לשון סגי נהור), ופרט לכך הוא בא מבחוץ (מצרפתית), ולכן יכול להיכלל גם בפרק השאלה העקיפה. מגבירי שם תואר דיבוריים כגון מה זה טיפש מקומם בחידושים התחביריים, וכבר נידונו בספרות.¹¹

בחינת המתודה

מעלת מילונו של רוזנטל (לעיל הערה 1) היא בעבודת התיעוד שבו. הוא מביא דוגמאות שנאספו בעיתונות, באינטרנט ובמערכונים, ואלו מאפשרות לקורא הביקורתי לקבוע אם הן מושרשות בלשון או שהן יצירות לשעתי. לעומת זאת בעבודתו של נצר יש התבססות מועטה על תיעוד הלשון והסתמכות מרובה על ידע אישי ועל מילוני סלנג שגם בהם אין תיעוד ממשי של הלשון. דוגמה לכך היא ההסתמכות על מילונה של סמדר שיר, שהוא להעתי יצירה ספרותית יותר משהוא תיעוד. למשל התיעוד היחיד לצורה להתקרקץ (עמ' 281), הדומה במשמעה לצורה המעוגנת יותר בלשון להתקרקצץ, הוא מילונה של שיר. כך אין לקורא אפשרות להבחין בין המזדמן והחולף שבא לביקור קצר והלך לבין הקבוע והעומד שהפך לחלק בלתי נפרד של

11. פ' טרומר, "תזוזות קטגוריאליות בשם התואר בעברית הישראלית", מחקרים בשומרונית בעברית ובארמית מוגשים לאברהם טל, בעריכת מ' בראשר ומ' פלורנטיין, ירושלים תשס"ה,

הלשון. לעתים חש הקורא שהמחבר רוצה לבדרו, לדוגמה "הוא שופט שלום אבל הוא שפוט של אשתו" (עמ' 281). זו בדיחה נחמדה, אך טוב היה אילו החוקר היה מתבונן בה מהצד ולא יוצר אותה בעצמו.

יש לומר זאת לגבי כלל מילוני הסלנג: הנתונים שבהם הם במקרים רבים נתונים ספרותיים: מערכונים, מאמרי אינטרנט, תגובות (טוקבקים [talkbacks]) וכדומה. באלו האחרונים הכותבים מרשים לעצמם חופש ביטוי בהסתתרם מאחורי אלמוניותם, אך דווקא מתוך עמדה זו הם מבקשים למשוך תשומת לב, ולפיכך מתבטאים בהקצנה וביצירתיות לשעתה. דווקא האזנה לדיבור ממשי, לדוגמה האזנה ללהגם של משתתפי תכנית הטלוויזיה "האח הגדול", קרובה יותר למציאות מאשר ליצירה ספרותית, והיא סלנגית פחות מהתגובות באינטרנט. ייתכן שאיכות ההקלטה תהפוך את החומרים האלה נוחים יותר לעבודה בעבור החוקר שיואל לאמצם. בסופו של דבר נוצרת דיכטומיה בין חקר לשון הדיבור, המתבסס על הדיבור, לבין חקר הסלנג, המתבסס על ספרות עממית – ואלו שני דברים שונים.

בעיות עריכה

פרקים רבים בספר ערוכים כרשימות של ערכים, ואחר כך בא דיון בחלק מהם. בדרך זו ערכים מסוימים חוזרים פעמים רבות. עדיף היה להוסיף לערכים המנותחים רשימה משלימה של ערכים לא מנותחים. במיוחד הדבר בולט בפרק חידושי הצורה. למשל מצאתי כי העובדה שמקור הצורה לשנורר ביידיש מצוינת לראשונה בפרק המאפיינים, בעמ' 53, ואחר כך בפרק השאילה, בעמ' 208, ובפרק התצורה חוזר המידע הזה פעמיים בעמ' 298 ופעם נוספת בעמוד שלאחריו – בסך הכול חמש פעמים, והרי זו הגזמה. בפרק המוקדש לחידושי צורה פנימיים אין צורך בהדגשת האטימולוגיה, שכן זו נידונה בהרחבה בפרק השאילה.

בעריכת החומר אין שימוש בהסתעפות. לדוגמה פרק המטפורה פותח בקטגוריות מכיליות הממוספרות 1–6. תת-פרק 6 עוסק בתחומי המטפורה, ולאחריו: 7 – חלקי הגוף, 8 – עולם החי וכן הלאה עד תת-פרקים 23–25, העוסקים שוב בקטגוריות כלליות. המתבקש היה ליצור הסתעפות כגון 6.1, 6.2 וכולי.

לבסוף אי אפשר שלא לומר דבר מה על סגנון הכתיבה. אנו יודעים שגם בכתיבה מדעית יש סגנון אישי ודרכי התבטאות אישיות שאין דרך להימנע מהם, והם בדרך כלל ערובה להזדהות הכותב עם נושא מחקרו. עם זאת הסגנון העשיר בסופרלטיבים – למשל בהגדרת הסלנג שהובאה לעיל – עובר כחוט השני לאורך הספר. ביטויים כגון "חריגה מכוונת מן השגרה הנורמטיבית אל המקורי והמחודש, הרענן והמפתיע" (עמ' 342) מכילים מידה גדושה של ביטויי הערכה אישית חמה. ניסוח כגון "חריגה מן המקובל שכוונתה להפתיע" נראה הולם יותר לתיאור אובייקטיבי של העובדות. בעיות אלו עשויות היו להימנע בעזרת ידו של עורך מיומן.

לסיכום, ערכו הגדול של חיבור זה הוא בעבודת האיסוף והמיון הגדולה. לעומת זאת היקף החומר והמגוון העצום של התופעות אינם מאפשרים עיבוד מדעי אופטימלי, ומלאכה זו חורגת מיכולתו של חוקר בודד ושל כרך בודד. לפנינו אפוא ספר מעניין, ויש לומר שקריאתו מהנה ומעלה חיוך על השפתיים, ואף ייתכן שיימצאו לו קוראים רבים בציבור הרחב. יש בו תרומה חשובה לתיאור מילונה של הלשון הדבורה, ומילוני הסלנג שייכתבו בעתיד או שיעודכנו בעתיד לא יוכלו להתעלם ממנו.

Summaries

Shalom E. Holtz

Semantic Developments in the Locution על + עמ"ד in Late Biblical Hebrew

As Avi Hurvitz and others have shown, the transition between classical biblical Hebrew and rabbinic Hebrew, which is evidenced by late biblical Hebrew, is discernible in semantic developments. Words and expressions with one meaning in classical biblical Hebrew occur in late biblical Hebrew, but with new meanings that are closer to their meanings in rabbinic Hebrew. This article traces the locution על + עמ"ד in classical biblical Hebrew, late biblical Hebrew, and rabbinic Hebrew. Alongside the classical meanings ('to be present in a place or above something', 'to serve', and 'to oversee'), in late biblical Hebrew the locution acquires a new meaning ('to oppose', 'to confront in war'). This latter meaning of על + עמ"ד, which is not commonly found in classical biblical Hebrew, anticipates the meaning of the locution in rabbinic Hebrew and should be considered a feature of late biblical Hebrew.

Moshe Bar-Asher

Rare Words and Specific Forms in Mishnaic Hebrew and Their Transformations

This article discusses several rare words and specific forms in the best manuscripts of mishnaic Hebrew and follows their transformation in the transmission of rabbinic Hebrew.

The first part treats three rare words: (1) אֶבְלָה (אוֹבְלָה), the construct form of the noun אֶבְלָה which was replaced by אוֹבְלָה or אֶבְלָה; (2) זְרָעָן

(their sowing), which is זָרַע (the action name of זָרַע) + the third-person pronoun. This form was vocalized זָרַעַן (a verb?) in MS Kaufmann; and (3) the unique form עוֹמֵר (gathering), which was substituted by עִימֹר (the usual form for the action name in *binyan pi'el*).

The second part deals with forms that appeared in the transmission of oral to written texts; for example: רוב עֲצֻמוֹת > רובע עֲצֻמוֹת. Here, because a double consonant is always represented by one letter, the final *ayin* of the first word and the initial *ayin* of the following word became a geminate consonant; thus, רובע עֲצֻמוֹת became רוב עֲצֻמוֹת. Another example is עֵינָיו (= עֵינָב). Since *vav* and *bet rafa* were pronounced [v] in mishnaic Hebrew, the word עֵינָב was written עֵינָיו. Some scribes, however, understood עֵינָיו not as a variant of עֵינָב but as the plural form עֵינָיו (= his eyes). In my opinion, these specific forms emerged in the transmission from oral to written texts; moreover, such forms were frequently misunderstood.

Meirav (Tubul) Kahana

Tetralemma in the Mishnah and the Tosefta (2)

This paper continues the description of the tetralemma and trilemma documented in the Mishnah and in the Tosefta (part one appeared in *Lěšonénu* 71 [2009]): their scheme patterns, how their components are ordered and what factors affect this order, their rhetorical elements, and the role of tetralemma and trilemma in the wider context. Once again, this study shows that these features clearly point to redactional activity and demonstrate the stylistic awareness of the redactors of the Mishnah and of the Tosefta or of the transmitters of tannaitic traditions.

Rivka Shemesh

A Description of Four Syntactical Issues from Mishnaic Hebrew

This article examines four syntactical issues from mishnaic Hebrew: the relative pronoun **אשר** (section 2), the demonstrative pronoun **הללו** (section 3), the phrase **לא זו בלבד** (section 4), and the direct object marker **את** (section 5). **אשר**, **הללו**, and **את** have been discussed previously in the research; here their reconsideration benefits from examination of the manuscripts of the Mishnah (Kaufmann, Parma, Lowe, and Paris) as well as other, non-mishnaic sources of tannaitic literature.

Examination of the four manuscripts of the Mishnah showed differences between them with regard to the few occurrences of the relative pronoun **אשר**; examination of the extra-mishnaic sources showed that **אשר** occurs there in environments similar to those in which it is found in the Mishnah (i.e., in allusions to biblical quotations and benedictory formulas). In the manuscripts of the Mishnah, the demonstrative pronoun **הללו** was found to be rare as opposed to **אלו** (ה)אלו; in the extra-mishnaic sources, **הללו** occurs more frequently and in a greater variety of syntactical positions. With regard to the appearance of **את** before a direct object, the few differences between the four manuscripts of the Mishnah belong to categories in which we find deviation from the general rule of the appearance of **את** before a definite direct object: before 'noun + possessive pronoun', and before 'nomen rectum + definite nomen regens'.

The article also treats the phrase **לא זו בלבד**, which has not been previously described in detail. Not frequent in the tannaitic sources, examination of its occurrences in the four manuscripts of the Mishnah shows that it underwent a process of fossilization, accompanied by a shift in its original meaning to an expression of addition and in the demonstrative pronoun **זו** from an anaphoric to a nonanaphoric pronoun with a fixed form.

Shlomo Naeh

The Script of the Torah in Rabbinic Thought (B): Transcriptions and Thorns

This article continues an earlier piece with the same title (*Lěšonenu* 70 [2008]) that discussed the rabbinic understanding of the holiness of the script of the Torah by examining the rabbinic account of the origin and formation of the so-called Assyrian script. The present article deals with two other aspects of this subject. It first examines the link between holy language and holy script in the holy book through the test case of transcription. It reaches the conclusion that, for the rabbis, it is the *script*, the Assyrian script, which renders the Torah scroll holy and not the (Hebrew) language. This approach places the emphasis on the physical properties of the book as the carrier of its holiness, rather than on the precise wording of its message. Based on this understanding of the role of the script, the second section attempts to investigate the hermeneutic value that the rabbis may have ascribed to the script as an autonomous representation of the divine message – and its limits. The bulk of this section is devoted to the famous story of Moses and R. Akiva (*b. Men.* 29b). According to the prevailing reading, the story praises R. Akiva for his stunning ability to interpret even the graphical decorations of the letters (“thorns” or “crowns”). However, close linguistic and literary analysis of the story shows that this reading is erroneous. The section concludes with the claim that the rabbis never considered the graphic shape of the letters as bearing a specific meaning that is retrievable through hermeneutic procedures.

Hallel Baitner

סבורה היא לעולם: Traces of a Forgotten Form

This article traces four Hebrew derivatives of the Aramaic quadriliteral סוּבַר (= to carry, endure, support) in *Bereshit Rabba* and in Yannai's liturgy. Because these forms were corrupted in the process of transmission

and survived only in the best manuscripts, they are usually not documented in the common editions of these texts or in Hebrew dictionaries. The forms in question appear in:

1. *Bereshit Rabba* 84:17 (Theodor–Albeck ed., vol. 3, p. 1020). The usual version is עבירתן של שבטים זכורה היא לעולם, but careful research of the textual witnesses shows that the original was סבורה היא לעולם. The interpretation of the homily is, therefore, that the sale of Joseph enabled support for the world during the seven years of famine.
2. Yannai (Rabinovitz, vol. 1, p. 241). מסביר (an attribute of Joseph) = supporter, feeder.
3. Yannai (Rabinovitz, vol. 2, p. 124). The usual version is חילו תשבורו, but a Genizah fragment probably reads חילו תסבורו, meaning you will carry his riches (cf. Isa. 8:4).
4. *Bereshit Rabba* 72:2 (Theodor–Albeck ed., vol. 2, p. 838). The usual version is להודיעך עד איכן היה כבודה של אימו עליו, but two manuscripts read סבורה של אימו עליו, meaning that the support of his mother was his (Reuben's) obligation.

Aaron Amit

On the Contribution of the Comparison of the BT and the PT to Lexicography: האסטו and אגיסטון

The comparison of parallel Babylonian and Palestinian traditions in rabbinic literature has been underutilized in the field of lexicography. This article addresses the philological implications of a comparison of two *hapax legomena* – אגיסטון in *b. Sanh.* 26a and האסטו in *y. Šeb.* 4:2, 35a (= *Sanh.* 3:3, 21b). It is my contention that (a) the stories in which these forms occur in the BT and in the PT are parallel; (b) despite the different placement of these lexemes in the contexts of the two parallel stories, they reflect a single original borrowing from Greek; and (c) the Greek phrase that underlies these two lexemes is ἁγία, εἶπω 'it is holy', or ἁγία εἶπω, 'let it be holy', the reference being to the land during the sabbatical year.

The form of the word אגיסטון in *b. Sanh.* 26a (or more precisely, אגיסטאן, as it appears in a citation in a geonic responsum) is closer in

form to the original Greek than the parallel word האסטו in the PT. As Eljakim Wajsberg has shown, the BT displays a reverential attitude toward the grammatical forms of its received traditions, even if they are at times changed and molded to new literary contexts. The form האסטו in the PT is based on an alternate pronunciation of the Greek; in postclassical Greek the *gamma* had a tendency to drop out in popular pronunciation and orthography when it appeared between two open frontal vowels.

Bernard Septimus

קולבאנא: A Textual Crux and a Proposed Solution

In most versions of *b. Sanh.* 104b we read: לא אליכם כל עוברי דרך (איכה א, יב), אמר רבה אמר רבי יוחנן מכאן לקובלנא מן התורה. The term קובלנא has been variously interpreted (a complaint, a wish that another be spared one's woe, a counter-charm). But MS Yad ha-Rav Herzog 1, our best witness to the text of *b. Sanhedrin*, has a different and rather puzzling reading: לוא אלכם כל עוברי דרך, אמ' רבה א'ר יוחנן מכאן לקולבאנא מן התורה: עד עשר זימנא ופלגיה. A trace of this reading, in badly garbled form, is also found in MS Munich 95. קולבאנא is unattested elsewhere. What does this word (and the dictum that uses it) mean? What follows is a conjectural and tentative solution.

From the phrase עד עשר זימנא ופלגיה we see that the קולבאנא is expressed as a ratio of two numerical values, that the ratio is variable, and that it can reach as high as 10.5. I suggest that קולבאנא is the Aramaic form of קולבון (from the Greek κόλλυβος), which, in mishnaic Hebrew, is a surcharge. Our passage gives this term a theological twist: rabbinic texts often use commercial language in speaking of reward and punishment; so sin is חובה, and punishment פורענות. The saying, as transmitted in MS Yad Ha-Rav Herzog 1, discovers (or perhaps complains of) a surcharge that elevates Israel's payment/punishment to ten and a half times its debt/sin, thus upping the "overcharge" bemoaned in Isa. 40:2. The number ten and a half is derived by homiletical word counting. The full text of Lam. 1:12 is: לוא אליכם כל עברי דרך הביטו וראו אם יש מכאוב במכאבי אשר עולל לי. The verse thus counterposes מכאוב (the rightful payment) to אשר עולל לי (the actual

punishment), a tenfold increase. The imbalance between מְכָאוֹב and כְּמִכְאֹבִי may have suggested a slight increase in the proportion.

Michael Ryzhik

The Five-Vowel System in Italian-Hebrew Traditions

Even though both MS Kaufmann of the Mishnah and the Tiberian vocalization share a seven-vowel system, analysis of how MS Kaufmann of the Mishnah deviates from Tiberian norms shows its vocalization to be based on a different tradition from the Tiberian one of biblical Hebrew. Evidently, this system came to Italy via Palestine. Despite its prestige, and the fact that most the Italian dialects have seven vowels that can correspond to the seven Hebrew vowels, in the local Italian-Jewish tradition Hebrew has only five vowels. I suggest that this can be attributed to the fact that the Jewish presence in Italy began in Salento, a region in Southern Italy whose dialect has only five vowels. The process of the accommodation of a seven-vowel system to a five-vowel one is visible in the vocalization of the Parma A manuscript of the Mishnah, written in Salento.

Binyamin Loeffler and Michael Rand

אתה אומר ועושה – A *Qedushta* for the *Seder*

הן קרבו יָמֶיךָ לָמוֹת by Yannai

In this article, the authors offer a sample of the benefits that accrue to *piyyut* research as a result of the work of the Historical Hebrew Dictionary Project at the Academy for the Hebrew Language. Today, the most complete version of the corpus of the classical paytan Yannai is the one found in the Dictionary's lexical database (available to the public online by subscription as the *Ma'agarim* database: <http://hebrew-treasures.huji.ac.il>). However, because the corpus as contained in this database is

not edited in the proper sense of the word, its contribution to research is only partial. The authors have therefore employed the material accumulated in the database as a basis for a complete edition of the *qedushta* **ועושה אותה אומר**, hitherto published in partial form.

Joshua Blau

The Origins of the Babylonian Vocalization

As is well known, the Babylonian vocalization of Hebrew lacks the sign corresponding to the Tiberian *segol* and substitutes *pataḥ* for it. This *pataḥ* corresponding to Tiberian *segol* occurs in surprising positions, as *yirṣā* instead of an expected final *qamaṣ*; *yādaykā* instead of something like *yādekā*; pausal *yādakā* instead of an expected medial *qamaṣ*; *kalyākā* ‘your vessel’ instead of an expected *kilyākā*, and pausal *kālī* instead of the expected *kēlī*. All these deviations become understandable when we assume that the Babylonian vocalization branched off from the Tiberian one by shifting every *segol* to *pataḥ*, including the above-mentioned forms. In the Tiberian vocalization system the *segol* in these forms is regular, according to rule.

Doron Ya'akov

Gabriel Birnbaum, *The Language of the Mishna in the Cairo Geniza: Phonology and Morphology*, Jerusalem: The Academy of The Hebrew Language, 2008, כ + 382 pp.

Gabriel Birnbaum's book makes an important contribution to the study of mishnaic Hebrew. As Genizah fragments comprise a separate branch of mishnaic manuscripts, there is great importance to their linguistic description.

The book discusses fifty-one fragments that are not vocalized with Babylonian signs. For fifteen a full orthographic and morphological description of verbs and nouns is provided. The remaining thirty-six

fragments receive only a partial description; however, because the description states what is unique as compared to the printed editions and to MS Kaufmann, they are sufficiently comprehensive.

These fragments include many vocalized forms, and therefore present a clearer picture of the tradition or traditions that they represent. Furthermore, as these are very ancient manuscripts (some date to the early ninth century), and probably among the earliest manuscripts to use Tiberian vocalization signs, these fragments also shed light on the formation of the Tiberian tradition.

The conclusions of the book show that, despite the wide variety of traditions reflected by the Genizah fragments, in most cases they resemble the tradition of the most reliable manuscripts of the Mishnah. However, many unique or unusual forms are found in the Genizah fragments; for example: מְכַאֵן וְלִהְבָּא, מְנַעֵל, אֲרוּסִין, נִשְׁוֹאִין (and not as expected: מְכַאֵן וְלִבָּא, מְנַעֵל, אֲרוּסִין, נִשְׁוֹאִין).

Finally, the data presented in this book can assist our understanding of the original mishnaic Hebrew and clarify its division into different types. I am convinced that, from now on, this book will become a cornerstone of future mishnaic Hebrew research.

Nimrod Shatil

Nissan Netzer, *Hebrew in Jeans: The Image of Hebrew Slang*,
Beer Sheva: Ben Gurion University, 2008, 406pp.

This monograph aims to discuss the current lexicon of Hebrew slang and adds numerous items not found in the dictionaries. Naturally, it focuses on the formation of words and lexical phrases but also treats most colloquial syntactical phenomena.

Chapter one charts the main characteristics that contribute to formation of slang: the pleasure of neologism, increased emotiveness, economy of words and effort of thought, filling of a lexical lack, dysphemism and euphemism. In my opinion, these may be more appropriately termed targets of slang. The remaining chapters address the means for achieving these targets. They discuss methods of formation; semantic shifts; borrowings from other languages; derivations; neologisms of pronunciation and spelling; syntactic neologisms; and new coinages.

Chapter one is characterized by excessive use of examples and lack of a clear distinction between target and means; thus polarity ('good souls') is discussed under the nature of slang, whereas it is actually a semantic change. Chapter two, which treats semantic shifts, successfully embraces a very rich range of new uses, mainly new metaphors. The discussion of popular etymology brings a fresh view of the subject. Chapter three, which is devoted to borrowing, focuses on the three main source languages: Yiddish, Arabic, and English. The author's intimacy with Yiddish enriches the discussion, but the contributions of Judeo-Spanish and Judeo-French are underemphasized. Chapter four, on colloquial derivations, is a thorough survey of the subject and includes interesting items. Chapter five deals successfully with most of the non-formal syntactical structures. Chapter six, on the coining of new words, is mainly a list of items not analyzed in other parts, but their consideration shows that they are metaphors, borrowings from other languages, and so on.

Despite a repetition of data, inaccuracies, and editing problems, this work makes a valuable contribution to the comprehension of the vocabulary of spoken Hebrew.

English summaries edited by Dena Ordan

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך שבעים ושניים, חוברת שלישית
סיוון התש"ע

ירושלים התש"ע

"לשוננו" יוצא לאור בסיוען של הקרן על שם זאב שמחה ומלכה זאלצמאן
ושל הקרן על שם מיכאל ומרי וילנסקי

עריכת לשון והתקנה לדפוס: אורי מור

ISSN 0334-3626

© כל הזכויות שמורות
לאקדמיה ללשון העברית, התש"ע

הפקה: עירית בריס

סדר ועריכה במחשב: האקדמיה ללשון העברית
לוחות: מכון לאופסט נתן שלמה, ירושלים
הדפסה: דפוס "גרפית" בע"מ, ירושלים

האקדמיה ללשון העברית, גבעתיים, ירושלים 91904
טל' 02-6493555, פקס' 02-5617065
דואר אלקטרוני: acad3u@vms.huji.ac.il
אינטרנט: <http://hebrew-academy.huji.ac.il>

לְשׁוֹנֵנוּ

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

העורך: משה בר-אשר

מזכיר המערכת: חיים א' כהן

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

לְשׁוֹנֵנוּ

נערך בידי ד"ר א' צפרוני ז"ל (תרפ"ט-תרצ"ד)
בידי פרופ' נ"ה טור-סיני ז"ל (תרצ"ד-תשי"ד)
בידי פרופ' ז' בן-חיים (תשט"ו-תשכ"ה)
בידי פרופ' י' קוטשר ז"ל (תשכ"ו-תשל"ב)
בידי פרופ' ש' אברמסון ז"ל (תשל"ג-תש"ס)
בידי פרופ' י' בלאו (תשמ"א-תשנ"ט)

את כתבי היד המוצעים למערכת יש למסור, ובלוויית תקציר באנגלית, על פי
ההנחיות המתפרסמות בלשוננו סז (תשס"ה), חוברת א, עמ' 113-114.
המערכת לא תטפל במאמרים שיימסרו בלא תקציר ושלא בהתאם להנחיות אלו.

תוכן העניינים

	מושב האקדמיה בקונגרס החמישה-עשר למדעי היהדות
231	מן הנעשה במפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית ובמזכירות המדעית
233	משה בר-אשר על הפעילות המדעית באקדמיה ללשון העברית כיום
239	אברהם טל חמישים שנות המילון ההיסטורי של הלשון העברית
249	גבריאל בירנבאום על כתיבת המילון לתקופה הקלאסית
261	בנימין אליצור לקראת הוצאה חדשה של שרידי הירושלמי
287	רונית גדיש מַפְעֵל וּמַפְעֵלָה, מַפְעֵל וּמַפְעֵלָה – מה ביניהם

מאמרים

אורה (רודריג)

321	שורצולד מחקרי העברית החדשה – לאן?
-----	-----------------------------------

מן העבודה במילון ההיסטורי

חנן אריאל ואלכסיי

337	שלוש קריאות חדשות בתעודות מדבר יהודה (אליהו) יודיצקי
343	נורית שובל-דודאי "עשה אונך כאפרכסת"
353	יהונתן ורדי שניים שהם אחד: שיר "חדש" לשמואל הנגיד

ביקורות

אביגדור ויקטור

	הורוויץ הילכו שניים יחדיו? עיון במלווה אכדי חדש
359	לעברית ולארמית של המקרא

כתובות המחברים המשתתפים בחוברת זו :

פרופ' משה בר־אשר, האקדמיה ללשון העברית, גבעת רם, ירושלים 91904
mbarasher@mscc.huji.ac.il

פרופ' אברהם טל, האקדמיה ללשון העברית, גבעת רם, ירושלים 91904
abraham@post.tau.ac.il

ד"ר גבריאל בירנבאום, האקדמיה ללשון העברית, גבעת רם, ירושלים 91904 • birn1@walla.com
ד"ר בנימין אליצור, האקדמיה ללשון העברית, גבעת רם, ירושלים 91904 • belizur@gmail.com
גב' רונית גדיש, האקדמיה ללשון העברית, גבעת רם, ירושלים 91904 • ronitgadish@gmail.com
פרופ' אורה (רודריג) שורצולד, המחלקה ללשון העברית וללשונות שמיות, אוניברסיטת בר־אילן,
רמת־גן 52900 • oschwarz@mail.biu.ac.il

מר חנן אריאל, האקדמיה ללשון העברית, גבעת רם, ירושלים 91904
chanan.ariel@mail.huji.ac.il

ד"ר אלכסיי (אליהו) ידיצקי, רח' החיד"א 63/19, באר־שבע 84757 • yudickya@bgu.ac.il

ד"ר נורית שובל־דודאי, האקדמיה ללשון העברית, גבעת רם, ירושלים 91904
msnurith@mscc.huji.ac.il

מר יהונתן ורדי, האקדמיה ללשון העברית, גבעת רם, ירושלים 91904
yonatanvardi@gmail.com

פרופ' אביגדור ויקטור הורוויץ, המחלקה למקרא, ארכיאולוגיה והמזרח הקדום, אוניברסיטת
בן־גוריון בנגב, באר־שבע 84105 • victor@bgu.ac.il

מִן הַנַּעֲשָׂה בַּמַּפְעַל הַמִּילּוֹן הַהִיסְטוֹרִי לַלְשׁוֹן הָעִבְרִית וּבַמִּזְכִּירוֹת הַמַּדְעִית

ביום שני י"ג באב תשס"ט (3 באוגוסט 2009) קיימה האקדמיה את ישיבת המליאה ה-310 שלה כמושב מליאה בקונגרס העולמי החמישה-עשר למדעי היהדות, שהתקיים בקריית האוניברסיטה העברית בהר הצופים בירושלים.

נכחו בישיבה רוב חברי האקדמיה ורבים מעובדיה כיום וגמלאים שעבדו בה בעבר. כן באו לישיבה אורחים מוזמנים מהארץ ומחוץ לארץ, ובראשם פרופ' שרה יפת, מי שהייתה נשיאת האיגוד העולמי למדעי היהדות ונשיאת הקונגרס, וקהל רב מבאי הקונגרס.

בישיבה הזאת נישאו דברי פתיחה מקיפים בידי פרופ' משה בר-אשר, נשיא האקדמיה, וארבע הרצאות בידי פרופ' אברהם טל, עורך המילון ההיסטורי ללשון העברית, ובידי עובדים בכירים מהאקדמיה: ד"ר גבריאל בירנבאום וד"ר בנימין אליצור, עובדי המילון, וגב' רונית גדיש, המזכירה המדעית של האקדמיה. אנו מביאים בזה את דברי הפתיחה ואת ההרצאות שנישאו במושב הזה. כצפוי, הדברים שנאמרו בעל פה הותאמו לפרסום בכתב.

על הפעילות המדעית באקדמיה ללשון העברית כיום (דברי פתיחה)

א

אני מניח שאינני היחיד שזוכר את ישיבת המליאה שקיימה האקדמיה בקונגרס החמישי למדעי היהדות לפני ארבעים שנה, בקיץ של שנת תשכ"ט, והוקדשה למפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית. ישב בה ראש פרופ' שרגא אברמסון, ופרופ' זאב בן-חיים נשא בה את ההרצאה הראשונה. מאז הייתה לנו סדירות גדולה למדיי בקיום ישיבות כאלה בקונגרסים למדעי היהדות.

בישיבה הנזכרת הציגה האקדמיה את העקרונות ואת דרכי העבודה במפעל המילון, ואף הביאה הדגמות חשובות מפרותיו הראשונים לפני קהל גדול של חוקרים, של תלמידים ושל שוחרים של מדעי היהדות. כבר אז ראו רבים את גודל המשימה שהנהגת האקדמיה נטלה על עצמה. בני הדור שלנו הופקדו על המשך העבודה הזאת וקיבלוה על עצמם בחרדת קודש, כדי להתמיד במסלול שסללו הראשונים, וגם לחדש ככל שהדבר ייראה לנו לאחר בירורים יסודיים לאור החזון והמעש של זאב בן-חיים.

ב

מאז הראשית שהייתה מצער ראתה האקדמיה הישגים גדולים. אף זכינו להגדיל את מספר עובדי המילון לעשרים ושמונה בהיקף של כעשרים וארבע משרות. חווינו חילוף משמרות עם פרישתם לגמלאות של העובדים בדור הראשון, דור שהיו בו ידענים גדולים, וכידוע כמה מהם נודעו כחוקרים חשובים. במקומם קלטנו בשלוש השנים האחרונות כמניין עובדים חדשים ואנו עתידים לקלוט עובדים נוספים.¹ זו חבורה צעירה בעלת הכשרה ראויה שמגלה יכולות עבודה ומוסר עבודה ראויים מאוד.

רוב החטיבות של ספרות עם ישראל בתקופה הקלאסית הושלמו. המאגרים

1. מאז הקונגרס גדל מספר העובדים והיקף המשרות באופן ניכר.

עומדים כיום לרשותו של כל דורש, ועינינו רואות את מאות העבודות של חוקרים בכירים ושל חוקרים צעירים מכל תחומי מדעי היהדות הנדרשות להם. "המאגרים של המילון ההיסטורי" היו לפריט חשוב המובא ברשימות ביבליוגרפיות רבות ומשביח את התשתית של העבודות הנעשות בידי החוקרים, שכתבו וכותבים ספרים ומאמרים, עבודות מוסמך וחיבורי דוקטורט.

רוב הטקסטים של התקופה הקלאסית, המשתרעת על פני אלף ומאתיים וחמישים שנה (משנת 200 לפני המניין הרגיל ועד 1050 למניין הרגיל), הוהדרו ונותחו ניתוח לשוני, והריהם משולבים כיום במאגרים. בשנים האחרונות היו עובדי המילון עסוקים עוד בשש חטיבות ספרות מהתקופה הזאת. לאחרונה הושלמה המלאכה בחטיבה של הפיוט, ואנחנו שוקדים עתה על השלמה וסיום של העבודה בחמש החטיבות האחרות: מגילות קומראן, קטעי הגניזה של הירושלמי, המילים היווניות והלטיניות, ספרות הגאונים וספרות חכמת הלשון.

גם המדור החשוב מאוד של העברית החדשה, העוסק בספרות העברית המודרנית לגוניה, זו שנתחברה במאתיים וחמישים שנות כתיבה, רשם ורושם הישגים נכבדים. מיותר לומר שגם טקסטים רבים שעומד ברקעם דיבור עברי מאז סוף המאה התשע-עשרה כלולים ויכללו במדור הזה. האקדמיה בשיתוף חמשת החוגים ללשון העברית באוניברסיטאות אף ערכה כינוס שהוקדש לעברית בתקופה הזאת, ועשר מההרצאות שנישאו בכינוס הזה ראו אור כמאמרים באסופה שהופיעה באחרונה.²

בוודאי גם תבוא השעה שנידרש למאגרים שיתבססו על נתוני העברית המדוברת. יש להבהיר כי גם בלא הפניות הבאות אלינו מהשטח אנחנו מכירים בערך העיסוק בתחום הזה. אבל לא נקרב אל המלאכה הזאת בחפזה ובלא הכנת הכלים והאמצעים הדרושים; גם לא נעמיס על עצמנו הרבה מטלות שהן מעבר ליכולותינו. בוודאי תבוא השעה שמפעל המילון ההיסטורי יכנס מאגרים כאלה שתיעדו ויתעדו חוקרים מחוץ לאקדמיה ושיתעדו עובדי המילון. כל זה ייעשה בזמן הנכון ולאחר בירורים מעמיקים ודיונים יסודיים וקפדניים של דרכי העבודה בתחום כזה.

בעצה אחת של עבדכם הנאמן עם חברי פרופ' טל, עורך המילון, כוננו מערכת למילון. נתמנו בה כחברים נציגים טובים מאוד של הדור שינהיג את האקדמיה ואת המילון אחרינו. אף נתמנה צוות של שני עובדים שהחל בכתיבת המילון לתקופה הקלאסית, וכבר נכתבו ערכים רבים שהם מעבר לטיוטה ראשונה ושנייה. וכדי לשפר את ארגון העבודה אף נתמנו עורך משנה ומרכזת מנהלית למילון. בסיוף נוכל לומר כי אנחנו כבר רואים ברכה רבה בעבודת המילון הודות לשורת המינויים שנתפרטה זה עתה.

2. ח"א כהן (עורך), מאתיים וחמישים שנות עברית חדשה, ירושלים תשס"ט.

בזמן האחרון הוקמו שני מדורים חדשים: המדור לשירת ימי הביניים והמדור לספרות הרבנית מאמצע המאה האחת-עשרה ועד שנת ש' (1540) בקירוב. המדור כולל ויכלול ענפים שונים: פרשנות המקרא, חיבורי הלכה מכל הסוגים, ספרי דרוש ועוד. העובדים החדשים שנקלטו במילון בשלוש השנים האחרונות השתלבו במדורים האלה ובמדורים הקיימים. אין צריך לומר כי לקראת הקמת שני המדורים האלה נועצנו במלומדים מומחים גדולים מהאקדמיה ומחוץ לאקדמיה.

ג

הרחבת צוות העובדים והשבחתו נעשו גם במזכירות המדעית. לא עוד אדם אחד או שניים בחצי משרה ועוד כמה פירורי משרה, אלא עשרה עובדים בהיקף של כשש משרות וחצי המשרה. ואיני כולל במספרים האלה את שלוש יועצות הלשון באמצעי התקשורת האלקטרוניים בהיקף של למעלה משתי משרות וחצי, שמשכורתן ממומנת בידי הגופים שהן עובדות בשירותם. כידוע לכם, הן עושות מלאכה חשובה בתנאים לא קלים כל עיקר.

כבר לפני שנים חיברה האקדמיה בין הפעילות המחקרית במילון לפעילות הנעשית במזכירות המדעית. זה שנים שעבודתה של המזכירות המדעית מצדיקה בלא פקפוק את שם התואר "מדעית". אחד הצעדים החשובים בכיוון הזה הוא יזמתו של בן-חיים לכנס ולרכז את מאגר המונחים שהונחו בוועד הלשון ובאקדמיה. המאגר מקיף מעל מאה אלף מילים מכל מילוני ועד הלשון והאקדמיה. זה שנים שהמזכירות המדעית עושה עבודה נרחבת ומתמדת, שקודה ומדוקדקת במאגר הזה. היא בוחנת את כלליו ואת פרטי בחינה מדעית. תוך כדי העבודה נחשפים יתרונותיו וגם בעיותיו. הרבה מהשאלות הכרוכות בו התבררו או מתבררות והולכות. וגם זאת, ההשוואה בין המילונים השונים ובירור ענייניהם של הרבה מפריטיהם הכניסו סדר ויתר מהימנות וסמכות בעבודת המינוח ובענייני הדקדוק.

גם בפעולות אחרות של המזכירות המדעית חלו שינויים חשובים. זה שנים שוועדת הדקדוק עושה עבודה המתבססת יותר ויותר על נתונים מהימנים וברורים. אנחנו שומעים פחות ופחות קביעות שנתייסדו על מה שחשבו חברים באקדמיה שמהלך בלשון החיה. בבסיסם של רוב הדיונים כיום עומדים נתונים שנאספו ונאספים מן השטח בידי עובדי המזכירות המדעית. גם לפני הוועדות המקצועיות, ובמיוחד לפני הוועדה למילים בשימוש כללי, מוצעים דברי רקע המרכזים נתונים רבי עניין שאינם קלוטים מן האוויר.

ודאי שיש לשוב ולחשוב על דרכי העבודה של כל ועדות האקדמיה, ובמיוחד של ועדת הדקדוק ושל הוועדה למילים בשימוש כללי, ועל התכנים שהן צריכות לעסוק בהם בעתיד. כידוע, בזכות איכות עבודותיהן של הוועדות רוב ההחלטות שלהן מתאשרות במליאת האקדמיה. וגם אם הרבה מההחלטות הללו

אינן נקלטות בחיים ואינן מיושמות לאלתר או שהן מאומצות רק בידי מעטים, אי אפשר למעט בהישגיהן הרבים של הוועדות. שכן הראשון של החלטות בענייני מדע ובענייני רוח הוא ההחלטות עצמן; זאת ועוד אחרת, מה שנקלט בציבור איננו ממועט. משקלו מתרבה כשאנו משווים את תוצאות עמלנו לתוצאות עמלם של מוסדות דומים בארצות תרבות אחרות. אך ברור שיש עוד מה לשפר גם בתחום הזה.

מהעבודה במזכירות המדעית גם צמחו עיונים מדעיים חשובים. החלו בזה חברנו אהרן דותן, שהיה מזכיר מדעי של האקדמיה בימי הקמתה ולימים מעמודי התווך של האקדמיה, ואישים אחרים: עלי איתן, מאיר מדן, גדעון הנמן ושושנה בהט, מנוחת כולם כבוד. אדגיש שאין זו הפעם הראשונה שמושב המליאה של האקדמיה בקונגרס למדעי היהדות מביא לא רק עיונים בעבודת המילון אלא גם עיונים בתוצאות הפעילות במזכירות המדעית.

גם התכנסויות אחרות של האקדמיה נהנו מהנעשה במזכירות המדעית. די להזכיר כדוגמות את הכינוס שנכרך בהופעתו של הספר "שפה קמה", שהתקיים בחג החנוכה תשס"ט, וקודם לכן את הכינוס שהוקדש למאה וחמישים שנה ללידתו של אליעזר בן-יהודה בשיתוף המכללה על שם דוד ילין, שהתכנס בחג החנוכה תשס"ח; כך כרכנו בין שניים מעמודי התווך של ועד הלשון וממנהיגיו וחזרנו להתחבר אליהם. וכבר אנחנו עוסקים בתכנונו של כינוס מדעי גדול שיתקיים בחודש סיוון תש"ע ויעסוק במחקר הלשוני של העברית החדשה, ועמו יידונו גם הממד הספרותי והממד ההיסטורי. כמובן לא נפסח בכינוס על עיונים בעשייה בלשון.³

אף הוחל בהגברת ימי ההשתלמויות שהאקדמיה מקיימת לקהלים שונים. באו ובאים להשתתף בימים אלו מתרגמים, עורכי לשון, אנשי תקשורת, מורים ומשכילים אחרים. בכולם נוטלים חלק פעיל גם חברים מהאקדמיה, גם עובדי המזכירות המדעית וגם עובדי המילון. אנחנו ממשיכים לחפש דרכים להרחבת הפעילות הזאת ככל שיעמדו לרשותנו האמצעים הדרושים, ובכלל זה מבנים מתאימים.

ד

לא אוכל שלא להזכיר כאן את שלוש הזרועות האחרות הפועלות במוסד. ראשונה במעלה בהן היחידה האמרכלית בראשותה של טלי בן-יהודה המנכ"לית, המנהלת את המוסד בתבונה ובמסירות ויוזמת יזמות מבורכות. וכמובן יודגש חלקם המבורך של שני המדורים החשובים האחרים – המדור למחשוב, העושה עבודה שאין ערוך

3. הכינוס התקיים ב"א ובי"ב בסיוון תש"ע (24–25 במאי 2010) במוזאון ארץ-ישראל בתל-אביב.

לה בשירות המילון ובשירות האתר המשופר של האקדמיה (בקרב יעמוד האתר הזה כלול בהדרו לרשות הציבור הרחב בארץ וחוצה לה), ואחרון המדור להוצאה לאור, שהשביח את פרסומי האקדמיה ומשרת גם מוסדות אחרים.

ה

פעולותיה של האקדמיה בכל עיסוקיה גלויות ופתוחות לכול, וממילא היא חשופה להערכה ולביקורת. אנו שמחים על כל ביקורת בונה הבאה מבית ומחוץ. אבל איננו מתרגשים מביקורת לא הוגנת מלבר או מלגו, שעיקר כוונתה לפגוע באקדמיה במעשי צדקנות ובחוסר תום לב. ואין המפורש טעון כל פירוש.

ו

זכינו בשנים האחרונות שמוסדות המדינה הכירו בחשיבות מפעלותינו והיטיבו עמנו בענייני החומר בנדיבות ראויה. הדבר היה כרוך במאמצים מרובים וקשים שנשאו פרי. מצאנו אוזן קשבת ולב פתוח וגם יד פתוחה אצל ראשי המדינה עצמם. הם הבינו את חשיבות העבודה הנעשית באקדמיה והתגייסו למענה. אך שיבוצנו במשרד התרבות לא היטיב עמנו בימי ההנהלה הקודמת של המשרד. נתקלנו ביחס צונן ופעמים אפילו בעוינות כלפינו, כי ראו בנו מוסד אחד ככל מוסד אחר שמסונף למשרד התרבות. ובלשון מפורשת יותר אומר: היינו בעיניהם כאחד מעשרות רבות של תאטרות ושל כאילו-תאטרות או כאחת מקבוצות הכדורגל מליגה לא גבוהה. גם במשרד האוצר לא כל הנערים משחקים לפנינו כדרך שהיינו רוצים שישחקו. מצב זה השתנה שינוי מפליג עם כינון הממשלה החדשה בראשית שנת 2009, ואנו זוכים ליחס אוהד ולגישה חיובית מהשרה לימור לבנת ומעובדי המשרד. גם מזכירות הממשלה בידיעתו ובעידודו של ראש הממשלה תומכת תמיכה פעילה באקדמיה ובמפעלותיה. כל הגזרות שזממה ההנהלה הקודמת בוטלו; תקציב האקדמיה גדל בצורה משמעותית.⁴

4. ביטוי מובהק למעמד של האקדמיה ולמעמדה של הלשון העברית בעיני ממשלת ישראל ובעיני העומד בראשה היה קיום ישיבה מיוחדת של ממשלת ישראל ביום א' י"ז בטבת תש"ע שעסקה בלשון העברית ובאקדמיה. נטלו בה חלק מנכ"לית האקדמיה, המזכירה המדעית ואנוכי. למעלה משעתיים הוקדשו לדיון הזה, שגם שכרו החומרי היה בצדו. בסוף הישיבה הביעו ראש הממשלה, שרת התרבות ושרים אחרים תמיכה נמרצת בדרישה לשפר את מעמדה החומרי של האקדמיה ולפתור אותו פתרון ראוי.

ז

אני רואה חובה לשוב ולומר דבר שאמרתי פעמים אחדות: אנחנו נאמנים ומחויבים למורשתו של זאב בן־חיים. בביקוריי התכופים אצלו אני שב ומשמיע את המחויבות הזאת, לא כדי שהוא ישמע אותי וישמח בדברים. למגינת הלב, הדברים שמשמיעים לו כיום אינם מגיעים אל המקום שהיינו רוצים שיגיעו. כשאני משמיע אותם לפניו, אני בא להבטיח לאקדמיה שאעשה הכול כדי שהם יהיו נחלת אנשי הדור הבא שינהיג את האקדמיה. בן־חיים הוליך את האקדמיה מעבר למה שנהג בוועד הלשון. הוא האיש שתבע שפעילותו של המוסד הממלכתי החדש תהיה מדעית, ובכיתו יהיה המכון הלאומי לחקר הלשון העברית. אף הוא ראה בחברות באקדמיה מקום שאליו יש להביא את מיטב היוצרים בלשון – סופרים, משוררים ומתרגמים – ואת מיטב חוקריה. בכל הדרישות המחמירות האלה אנחנו רואים מסר חשוב ומחייב כחלק ממורשתו של זאב בן־חיים.

ח

עורך המילון, פרופ' אברהם טל, ושני עובדים בכירים של המילון: ד"ר גבריאל בירנבאום, ראשון העושים בכתובת המילון לתקופה הקלאסית, וד"ר בנימין אליצור, המנוסה והידען, ראש המדור לספרות העתיקה, והדוקטורנטית רונית גדיש, המנצחת בתבונה, במקצועיות ובהתמדה על הפעילות במזכירות המדעית, המה יביאו לפנינו פרקים חשובים מהפעילות המדעית הנעשית כיום באקדמיה.

חמישים שנות המילון ההיסטורי של הלשון העברית

לפי המניין שאנו מונים כאן מלאו למילון ההיסטורי נ' שנים, בשעה טובה. מניין זה הוא מניין אמת אם אנו מונים את השנים מאז הוצבו יסודותיו והתחילה מלאכת כינונו. אלה היו בשנת תשי"ט, ומאז ועד היום לא חלפו אלא נ' שנים בלבד. ברם צריכים אנו לעשות צדק עם מה שקדם לכינון הפיזי של המילון. ואם כך הדבר, יש להעתיק אחורנית את נקודת ההתחלה ולקבוע אותה בשנת תשי"ג. אותה עת הציע נפתלי הרץ טור-סיני, נשיא האקדמיה שזה עתה נתכוננה, שהמוסד החדש ייטול על עצמו את חיבורו של "מילון היסטורי ללשון העברית", כפי שנרשם שמו ביזכרונות ישיבות האקדמיה. ואכן בישיבה השלישית של המליאה, בכ"ב בטבת תשי"ד, החליטה האקדמיה לקבל את הצעת נשיאה ולכונן "מילון היסטורי ללשון העברית".

בכך נתמלאה משאלתם של חכמים רבים בישראל. וראש לכולם זקן חכמת ישראל, יום-טוב ליפמן צונץ, שהביע אותה במאמר שכתב באמצע המאה התשע-עשרה: "Wünsche für ein Wörterbuch der hebräischen Sprache" (=משאלות למילון הלשון העברית);¹ שהכיר צונץ הגדול שהמילונים שהתהלכו בתקופתו לא חבקו אלא פרקים פרקים מן האוצר הגדול של היצירה העברית. הוא קבל על היעדרן של ספרות הפיוט ושל ספרות ימי הביניים ושל הפרשנות מן המילונים והראה בדוגמאות רבות את חסרונן. בסוף מסתו הכיר צונץ שמשא עשיית מילון משווה, מלא, אותנטי, היסטורי כזה יש להטיל על מה שקרא "אקדמיה למדעים". חיים נחמן ביאליק היה מן התובעים הנמרצים לכינון מילון לכל הלשון העברית. הוא ראה בו יסוד שאין בלעדיו לתקנת הלשון ולהרחבתה. כך הוא אמר במאמרו "חבלי לשון":² "עלינו לדאוג אפוא קודם-כל שיהיה תחלה בידינו [...] מלון

1. *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft* 10 (1856), pp. 501–512. דין

וחשבון מפורט על דעותיהם של חכמי ישראל בעניין "מלון הלשון העברית של כל הדורות" נתון בהקדמה של אליעזר בן-יהודה בכרך המבוא הגדול של "מלון הלשון העברית הישנה והחדשה", בעמ' 17–24.

2. כתבי ח' נ' ביאליק בכרך אחד ובשני ספרים, ספר שני, תל-אביב תרצ"ג, עמ' רפה-רצז. הפסקה המובאת כאן היא מעמ' רצב-רצג. באותו מקום הוא אף הביע את אמונתו ש"מלון כזה [...] יכבוש ויפנה את הדרך גם לפני הדקדוק העברי החדש [...] שעתיד וצריך להיכתב".

מכנס [...] מלון שלם ומתוקן, שיהא הרכוש הלשוני מכל הדורות במלוא גדולו והתפתחותו מכונס בתוכו כנוס גמור [...] שיפתח לנו כמה פתחים ופתחי פתחים להרחבת הלשון מתוכה ומרוחה" (ההדגשה שלי). ביאליק ראה באותה שעה את הכינוס כלי בידי העוסקים בלשון בדורו. בעיניו יהיה המילון העתיד לקום "מילון אקדמי שנכתב בחבורה"³. כמוהו דוד ילין ורבים אחרים דרשו לכונן מילון שיקיף את כל גילוייה של הלשון העברית בכל הדורות, עד כי בשנת תרצ"ט הכריזה האספה הכללית של ועד הלשון כי היא רואה בהקמת מפעל "המילון האקדמי של הלשון העברית" את התפקיד המרכזי של הוועד. נשיא הוועד באותם ימים, נפתלי הרץ טור-סיני, פרסם אז את מאמרו המכונן "ועד הלשון העברית ועבודתו בעתיד"⁴. אלא שהימים ימי ראשית מלחמת העולם השנייה, ואיני צריך לומר מה היו הנושאים שהעסיקו את היישוב היהודי בארץ ישראל באותה שעה.⁵

והנה אך קמה האקדמיה ללשון העברית, בשנת תשי"ג, נתעוררו חכמיה למלא משאלתו של זקן מדעי היהדות ולקיים את הכרזת ועד הלשון. האקדמיה העמידה "ועדה לענייני מדע", וזו קיבלה לתקופת השנה את הצעת התכנית ששרטט טור-סיני למילון העתיד להתכונן. טור-סיני הכיר בשינויים שחלו במעמדה של העברית במדינת ישראל ובכוח ההתחדשות שלה בהיותה לשון מדוברת ועל כן, באופן טבעי, פתחה לשינויים מן הדפוסים העתיקים בנתיבי התפתחותה. מכאן ראה טור-סיני את המילון "מכוון [...] לידיעה מקפת, הולכת ומושלמת, של תולדות לשוננו מראשיתה ועד היום, כמפעל מדעי ולא דווקא מעשי, לשם הבנה היסטורית של לשוננו ושל מורשתנו הנצחית יותר מאשר לשימוש החיים".⁶

3. שם, עמ' רצה.

4. לשוננו י (תרצ"ט), עמ' 290–292.

5. המבקש פרטים על השתלשלות העניינים מן הרעיון של טור-סיני ועד להתוויית דרך הגשמתו ימצאם במאמרו של זאב בן-חיים "מפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון: מן הרעיון אל ראשית הגשמתו", שפרסם תחילה בחוברת מוגשת לבאי הכינוס הרביעי למדעי היהדות, שנכנס בירושלים בשנת תשכ"ט, ולימים באסופת מאמריו "במלחמתה של לשון" (ירושלים תשנ"ב, עמ' 154–157). בפרסום המאוחר הזה הודפסו הדברים אחרי המאמר "מילון בן-יהודה ומילון האקדמיה שבהכנה" (עמ' 146–153), שהוא הדפסה של הרצאה שנשא ביום חנוכת יד אליעזר בן-יהודה במתחם האקדמיה בשנת תשל"ג (הדברים נדפסו לראשונה בלשוננו לעם כד [תשל"ג], עמ' 151–163). אני חושד בו שבחירת הסדר הזה היא בחירה של סמל, להראות את הדרך שסלל האיש הבודד מירושלים של ראשית המאה, עיתונאי שבתחילת דרכו היה חסר הכשרה בלשונית, למילון האקדמיה, שעל פי משנתו נועד להיות מילון מכנס את כל תקופותיה של הלשון העברית.

6. "הצעה להכנת מילון אקדמי ללשוננו לתקופותיה", לשוננו יח (תשי"ב–תשי"ג), עמ' 3–8. כמובן הוא לא שלל את תפקידו של המילון "לקביעת הנכון בלשון החיה, בתוך אותה צורה שהיא הגיעה אליה בדורות התחיה". לעניין הזה הוא הציע לחבר "מילון מעשי".

תכניתו של טורסיני הציגה צירוף של מילונים מילונים, כל אחד עשוי לתקופתו ולסוג הספרות שלו. אף הוקמה מועצת מערכת, וזו ניהלה משא ומתן עם מוסד ביאליק, שהסתיים בהסכם להבטחת מימון המילון ולהוצאתו לאור בבוא העת. בישיבתה בחודש כסלו שנת תשט"ז הטילה המועצה על זאב בן-חיים את עריכת המילון ללשון חכמים: "הא' בן-חיים הסכים לקבל עליו את עריכת החלק של לשון חז"ל במילון, לאחר שיספיק להתכונן ולתכנן את דרך העבודה".⁷

כדרכו יצא בן-חיים ללמוד באורח יסודי את הנושא לפרטיו, ובשנת תשי"ח עשה בספריותיה הגדולות של אירופה, ביקר במפעלים לקסיקוגרפיים ושוחח עם העורכים ועם שאר העושים במלאכה לשם לימוד דרכי המילונות של לשונות האומות. הוא כחן את דרכי המילונים הגדולים, המקיפים את כל התקופות שלשונותיהם פעלו בהן, ובראשם *The Oxford English Dictionary*, המילון הגרמני *Deutsches Wörterbuch* והמילון הלטיני הגדול *Thesaurus Linguae Latinae*. אך לא משך ידו מבחינת מילונים המגודרים בסייגי תקופות, כגון *Middle English Dictionary* ו-*A Dictionary of the Older Scottish Tongue*. ועוד נתן דעתו למילונים המקיפים לשונות רגיונליות, כגון *A Dictionary of the Welsh Language* ו-*the Irish Language*. לא נחה דעתו עד שהוציא מתחת ידו דין וחשבון מפורט על המילונים הללו ועל תהליכי כינונם כמילונים המכנסים את הביטוי הכתוב של הלשונות האמורות. במיוחד התעניין בשיטות האוטומטיות של רישום מובאות בקונקורדנציות והגיע אל המסקנה שמפעל עצום ממדים העתיד לכנס מילוני תיבות ולמינן, אין טוב לו אלא דרך העיבוד האוטומטי.⁸

תוצאת העיון הרחב הזה היא תכנית מפורטת בדבר אופיו של המילון ההיסטורי ודרך הכנתו, שהגיש למועצת המערכת. זהו החלק השני של הסקירה, ושמ: "המילון ההיסטורי ללשון העברית ודרך הכנתו".⁹ התכנית אושרה בישיבת המליאה של האקדמיה בשנת תשי"ט – חמישים שנה לפני התכנסותו כאן – וראויים הזמן והמקום שנציג את עיקריה ושנמנה את פרטי הגשמתה מאז עד עתה, לקראת חמישים השנים שיבואו, שכן זו הדרך שהולך בה המילון מאותם ימים ואילך.

אלה דברי בן-חיים עצמו: "תכנית זו סותרת את הצעת הוועדה למפעלי מדע [...] באשר מדובר על מילון אחד המבטיח את כל תקופות הלשון" (ההדגשה שלי). הצעתו פרשה אפוא מרעיון הפקת שורה של מילונים לתקופות או לסוגי ספרות, העומדים ברשות עצמם, שבציקרם אינם אלא כלים לתכלית פילולוגית, אמצעים להבנת טקסטים מתקופה מסוימת או מתחום ספרותי מסוים – כפי שהם למשל

7. זיכרונות האקדמיה ללשון העברית ג-ד (תשי"ט), עמ' 63.

8. כמונח המקובל באותם ימים. את הסקירה פרסם בלשוננו כג (תשי"ט), עמ' 102–116: "לעשייתו של המילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית".

9. התכנית נתפרסמה באותה חוברת של לשוננו המוכרת בהערה הקודמת, בעמ' 117–123.

"התשבי" של ר' אליהו בחור, המילונים לתלמודים של יעקב לוי ושל מרקוס יסטרוב, מילון המילים השכוחות של יצחק אבינרי¹⁰ וכיוצא באלה, מילונים מבארי טקסטים. כלומר ייעוד המילונים האלה הוא הבנת הטקסטים, ולא מקרה הוא שחלקם הגדול מכילים גם ארמית שבאותם כתובים. מבלי לגרוע מהערכת חשיבותם, לא זאת הייתה מגמת המילון של האקדמיה שבן-חיים הציע. לא מילון מפרש, אלא מילון מתעד ומתאר. אלה דברי בעל התכנית עצמם:

המילון שאנו מתכוונים לו יהא המילון ההיסטורי של הלשון העברית, שאינו כלי לתכלית, אלא הוא עצמו תכליתו, והתכלית היא תיאור תולדות אוצר המילים העברי מראשיתו ועד לזמן מסוים.

ועם זאת לא דחה לחלוטין את טעם הקיום של מילונים מוגדרים לסוגי ספרות, למקצועות ולכיתות, מפני ההוראות הייחודיות של מילים בסביבה מסוימת.¹¹ בעל התכנית קבע את גבולות הדוקומנטציה של המילון, שישתרעו מחתימת המקרא ועד לשנת קום מדינת ישראל. הגבול העליון נקבע כך לא משום שסבר שאין מקום למקרא במילון ההיסטורי, אלא מפני שלשון המקרא ותקופתו נהנתה מתשומת לב מרובה בכל הדורות וזכתה לעיבוד לקסיקוגרפי מעמיק מידי טובי החוקרים בישראל ובאומות.¹² ואילו הלקסיקוגרפיה של הימים שבאו אחר המקרא לא נהנתה מאותו מעמד ומאותה מידה של עיסוק מדעי. על כן ראתה התכנית את התיאור הלקסיקלי של התקופה שלאחר המקרא עניין דחוף שיש להתחיל בו מיד. לגבול התחתון נבחרה השנה שהלשון העברית חזרה בה לחיים מדיניים מלאים. ואולם הוא הדגיש שזהו גבול זמני, ושהלשון של השנים שלאחר תש"ח חייב ביטוי להיקלט גם הוא בבוא העת. בן-חיים לא ראה לפניו מילון שהוא כדבריו "מילון לפעם אחת", כלומר מילון שיחברו אותו מלומדים ויסיימו את מלאכתם בהדפסתו לדורות. הוא ראה את המילון "מפעל קבוע" הקולט מובאות ללא הרף והמשתנה לבקרים. לשון אחר, מפעל המכנס את העברית כמין ארכיון ההולך וגדל עם כל גילוי חדש ומשנה את היקפו ואת צורתו. אף לא נעלם מעיני מחבר הדוח הצורך בשיטת עיבוד מודרנית המסוגלת ליצור את הגמישות הנחוצה לחוקר שיבוא לנצל את הארכיון העתיד לקום. על כן לא היסס להציע מה שנראה באותם ימים בלתי־ראלי: עיבוד נתונים לקסיקליים במחשב. בשנים הרחוקות של אמצע המאה, כשבתודעת ציבור המלומדים

10. י' אבינרי, גנוים מגולים: אוצר מלים עתיקות ובטויים שאינם במלונים, או שהובאו בלא מקור או ממקור מאוחר, תל-אביב תשכ"ח.

11. כגון בור כמנוח משפטי של היזק ברשות הרבים (הצעת ד"ר מיכאל ריז'יק בערך "בור" שכתב במילון ההיסטורי).

12. לאחרונה ראה אור בעברית "מילון העברית המקראית: אוצר לשון המקרא מאל"ף עד תי"ו" בידי מ"צ קדרי (רמת-גן תשס"ו).

נראה המחשב כלי שנועד למדעים המדויקים לבדם, הבין בן-חיים את האפשרויות הגדולות הגלומות בכלי הזה והשתית את העבודה על פעולת המחשב. אותה עת לא היה מחשב על שולחנו של כל תינוק. המחשב לא היה עדיין "אישי", ורק יודעי ח"ן ידעו להפעילו. נדמה לי שהמילון ההיסטורי היה המפעל הראשון במה שהבריות קוראים "מדעי הרוח" שנוקק לכלי הזה. אין היום איש שיהרהר אחרי תבונת ההצעה הזאת, אבל לפני יובל שנים היא נראתה נועזת ביותר.

כאמור, החליטה האקדמיה לאמץ את הצעתו של בן-חיים ומינתה אותו עורך המילון ההיסטורי. מן ההחלטה הזאת ואילך רשאים אנו למנות את שנות קיומו של המילון ההיסטורי ללשון העברית.

הארכתי בסקירת השתלשלות ההכנות לתחילת המלאכה כדי שייצגו העקרונות שהושתתו עליהם היסודות, וברשותכם אאריך עוד כדי להראות כיצד יצאו אל הפועל רעיונות משותי היסודות.

מיד העמיד העורך חבורה של מלומדים שיחברו רשימה של כל היצירה העברית של העת העתיקה. העת העתיקה נחשבה הזמן מן חתימת המקרא ועד סוף תקופת הגאונים, שנקבע גבולה בשנת 1050 למניין האומות. הרשימה, שהיא מין קטלוג מפורט של החיבורים הכתובים עברית, נדפסה בשנת תשכ"ג, והיא מסמך רב מידות הסדור סדר כרונולוגי של היצירות, ששמותיהן ותוכנן נלקטו מרשימות ומקטלוגים של ספריות ושל חוקרים ומעיוניהם של מחבריה עצמם. המסמך נקרא "ספר המקורות לעת העתיקה", ואף שהוא החזיק מאות עמודי פוליו, עד מהרה נתברר שהוא טעון השלמה, לפי שנתגלו יצירות רבות נוספות, שדין הוא שיבואו בקהל חבריהן. על כן נתפרסמה שנים אחדות אחרי כן חוברת השלמות לספר המקורות, אף היא רבת מידות. במקביל העמידה קבוצת מלומדים אחרת, ובה מומחים לספרות החדשה, ספר מקורות ליצירה העברית מימי ההשכלה ועד קום מדינת ישראל. שלא כרשימת הספרות העתיקה, הרשימה הנתונה בספר הזה אינה ממצה את כל הספרות שנתחברה בתקופה האמורה, אלא היא מציגה מבחר של חיבורים שנתכנס על פי שיקול דעתם של המומחים שחיברוה. כיום מכיל הספר הזה 627 חיבורים.

מעיד אני בכך שגם רשימות אלו הולכות ומתיישנות במהירות. יצירות הולכות ומתגלות ואף מתפרסמים פרסומים מדעיים שלהן, וצריך לעדכן אותן כל העת. ראו נא לדוגמה את המגילות של מערות קומראן וסביבתה שנתגלו ונתפרסמו פרסום מדעי שנים רבות אחרי שספר המקורות נחתם. וכיוצא בהן חיבורים מן הגניזה של קהיר, הכוללים פרשנות התנ"ך, פיוטים למאות, חזנים, כתובות וגיטין, ועוד כהנה וכהנה. על כן חדל המילון ההיסטורי מלפרסם השלמות לספרי המקורות. החיבורים שבהם עובדו עיבוד אלקטרוני מפורט ועשיר, והם מוצעים עתה במרשתת, לעיון ולתגובה בדמות "כרטיס יצירה" המוקדש לכל אחד מהם. הכרטסת מכילה 7,274 חיבורים. כל אימת שחיבור מן החיבורים נוסף לרשימה הוא מוקלט ומוצג שם. מובן מאליו, ספרי מקורות הם מה ששמש מעיד עליהם. הם תשתית לעבודה

המילונית. היצירות המנויות בהם הועתקו והותקנו במחשב ותיבותיהן נותחו לצורותיהן הדקדוקיות. מיטב החוקרים, צעירים וותיקים, עמלו לפענח עלי קלף בלים לעשרות ולמאות – חלקם שנתפרסמו, אך פרסומם נבדק בצילומי המקור, חלקם שלא נתפרסמו כלל. הם שקלו כל תיבה ומעמדה הדקדוקי והשתייכותה לשורש מן השורשים. הם בדקו את מלאכת עצמם וחזרו ובדקו אותה, ועדיין בודקים, שהדיוק הוא בנפשו. וכך הם העמידו מסד נתונים מפורט, היחיד במינו בעולם.

ואגב מלאכה נתברר שיש צורך בעוד כלי אחד, ואכן הוחל בפיתוחו בימים הראשונים ההם, ונתפתח עם ההתקדמות בעשיית מסד הנתונים: רשימת הוראות לעיבוד החומר הנקלט. אביא דוגמאות מעטות.

הואיל והטקסטים הקדומים נתונים לעתים קרובות בהעתקות שאינן תמיד נקיות מטעויות סופר, ועל טעויות אלו יש להעיר, ויש מהם המצויים בדפי קלף שנתבלו וקריאתם מסופקת לפעמים, יש צורך להראות לקורא את הספקות ואת השלמת החסרים וליקויי הדף. נתברר שאחידות העיבוד מצריכה חיבור "ספר הוראות" למתקין, שיוֹנֵנו כיצד יעיר את שימת הלב להתערבותו. וחמור מזה: הטקסטים שלנו אינם עשויים כולם לשון אחת. מעמדה של הארמית קבע לה מקום ניכר בתוך היצירה הכתובה עברית, ומידת נוכחותה שונה ממסמך למסמך. המילון ההיסטורי חייב לבדוד את הארמית ולקלוט את העברית לבדה במסד הנתונים. ספר ההוראות חייב לצייד את המתקין באמות מידה להבחנה בין שתי השפות, והבחנה זו אינה תמיד חדה וחלקה, שהרי אוצר המילים של שתייהן חופף במאות ובאלפי פרטים. על כן נתחבר ספר עב כרס המכיל את ההוראות שנתגבשו במשך הזמן.

ניכר שספרי המקורות הללו אינם מקיפים אלא חלק מן ההיסטוריה של היצירה העברית. על כן שקד המילון בשנים האחרונות להעמיד ספרי מקורות לתקופה שבין סוף תקופת הגאונים ובין ההשכלה. לפיכך החלה מלאכת ההרחבה של הקטלוגים הללו, העתידה להקיף את כל תקופת היצירה העברית. ספר מקורות לספרות מצפון אפריקה הודפס, ואוצר כרטיסי יצירה לשירת ימי הביניים בספרד הולך ונשלם. ניצול הנתון בו התחיל לאחרונה בהקמת מדור חדש, מדור לספרות ימי הביניים, וצעדו הראשון הוא עיבוד יצירת ר' שמואל הנגיד. אף הוחל במעשים לכינון מערכות של כרטיסי יצירה לספרות איטליה ולספרות הרבנית.

הנה אפוא מונח נגד עינינו היום, חמישים שנה מראשית פעולתו של המילון, מסד נתונים המכיל 6,647 חיבורים מן הספרות העתיקה, ומן הספרות החדשה 627 חיבורים. מן הספרות העתיקה מכיל המסד הזה 10,123,951 רשומות, ומן הספרות החדשה 10,414,422 רשומות, סך הכול למעלה מעשרים מיליון רשומות.

מתוך שאיפה לרכז במקום אחד את אוצר המחשבה הלקסיקוגרפית של העברית בדורות האחרונים טורח צוות המילון ההיסטורי בהתקנת כרטסת ביבליוגרפית שתכיל רמיזות למאמרים ולפרקים בספרים העוסקים בעיון הלקסיקוגרפי בלשון

העברית. לצערנו אילוצי ממון – ליתר דיוק חוסר ממון – מגבילים את העיסוק לעובדת אחת, אבל מקווים אנו ליצור צוות שילקט את חקירות המלומדים ויעמידם לעיון כותבי הערכים.

פרסומים

בטרם היות המרשתת ביקש עורך המילון ההיסטורי, זאב בן-חיים, להציג לפני הציבור את דרכי העבודה. הספר הידוע "מגילת אחימעץ", ספר הייחוס לר' אחימעץ בן פלטיאל איש המאה האחת-עשרה, הוצגו התקנתו והניתוח הלקסיקוגרפי שלו באמצעות המחשב: הטקסט, הקונקורדנצייה, ניתוח אוצר המילים לרשימות הערכים לפי סדר שכיחותם, בחינתם הדקדוקית, הכול מלווה בטבלאות.¹³ הספר הראה את יתרונו הגדול של העיבוד במחשב בתהליך הפקת הנתונים הלקסיקוגרפיים של המילים ושל הצירופים. הוא הבליט את מגבלות השימוש בכרטיס הנייר, המעלה אך את הניתוח הדקדוקי של מילה אחת ואינו יכול להציג לא את תכיפות השימוש בה ולא את סביבותיה בכל היצירה. והרי נתונים אלה הכרחיים הם להבנת משמעותה במבעים השונים שהיא נקריית בהם, ומכאן שהם הם הבונים את הערך המילוני. לימים נתפרסם ספר בן סירא לפי הקטעים שנמצאו בגניזה של קהיר ולפי הקטעים ממצדה: טקסט, קונקורדנצייה מלאה, טבלאות סטטיסטיות ומפתחות רבים לפי ערכים.¹⁴ עתה יכול אדם לצפות לא רק בתיבות בהקשרן כבכל קונקורדנצייה, אלא הוא ימצא בה מפתח שיובילנו מן התיבה אל הקונקורדנצייה, ובדרך זו תתגלה לו דרך הניתוח הלשוני של המילון. הוא ימצא את מניין שכיחותה של תיבה ואף יפליג למצוא באילו בניינים נקרה פועל פלוני ובאילו משקלים נקרה שם אלמוני, ועוד נתונים שלפני עידן המחשב קשה היה להעלותם מיצירה כלשהי. לא זו אף זו, המסד האלקטרוני מאפשר לגלות את הקומבינטוריקה של המילה, כלומר אילו הן המילים הנוטות להתקשר עמה דרך שגרה.¹⁵

כדוגמה ליכולתו של מסד הנתונים של המילון להפיק ערך מילוני מכל נקודת ראות אפשרית חיבר בן-חיים את השורש ער"ב.¹⁶ זהו כינוס כל הנתונים שנקלטו במשך השנים במסד של המילון ועיבודם עיבוד לקסיקוגרפי מלא. השורש ערוך בעשר חטיבות משמע סדורות סדר של ערכים, ובתוכן המובאות סדורות סדר כרונולוגי המראה למעיין את השתלשלות השימוש במילה. כך הציב בן-חיים מופת

13. מגילת אחימעץ, מעובדת ומוגשת כחומר למילון, ירושלים תשכ"ה.

14. ספר בן סירא – המקור, קונקורדנצייה וניתוח אוצר המילים, ירושלים תשל"ג.

15. דוגמה למילון קומבינטורי היא M. Benson, E. Benson, and R. Ilson, *The BBI Combinatory Dictionary of English: A Guide to Word Combinations*, Amsterdam 1986.

16. המילון ההיסטורי ללשון העברית: השורש ערב, לשוננו מו (תשמ"ב), ג-ד (עמ' 165-267).

לחיבור הערכים של המילון.¹⁷ אף טבלאות מלוות את השורש בכל התבטאויותיו, והן המראות את תפוצתו בכלל הלשון ובסוגי הספרות השונים.

משנתברר שיש בידי המילון קונקורדנצייה שלמה ליצירה העברית עד לשלהי תקופת התנאים, והיא מודפסת בדפי המחשב, שהיו מקובלים בימי מדפסת המחטים, מפעל המילון הפיק אותה בצורת דפי זיעור (microfiche) והעמידה לרשות הציבור. דפי זיעור אלה אמנם הצריכו רכישת מכונת קריאה, נוסף על רכישת הדפים עצמם, אבל מי שנוזק להם מצא אוצר שלא היה שני לו לדיוק ולעיון מדעי. ברם הצגת הנתונים – למי שזוכר – הייתה כשל קונקורדנצייה מודפסת, על כל מגרעותיה, בלא גמישות הכינוס של הנתונים. אבל הייתה בדפים הללו תרומה גדולה מאוד להכרת העברית כפי שהיא נתונה בטובים שבעדי הנוסח, מעובדת בידי הטובים שבפועלים בתחום הלשון העברית. וגם אם השימוש במכונה היה מסורבל והאינפורמציה שסיפק חלקית, עדיין הייתה תועלתו מרובה.

עם המצאת התקליטור והתרחבות התפוצה של המחשב האישי הקורא תקליטורים נתאפשר לאקדמיה להעמיד לרשות הקהל את מסד הנתונים כולו, ובשנת תשמ"ח הוציאה את חלקו המוקדש לספרות העתיקה על תקליטור, שנקרא "מאגרים". עתה יכול המעיין בו להגיע אל כל נתון ולהפיק את המידע עליו לפי הסדר הנחוץ לו ולפי ההגבלות שהוא עצמו קובע. ירצה, יכנס אל מקום אחד פועל בבניין מסוים או בצורה מסוימת או בכל בניינו ובכל צורותיו. ירצה, יבחר להעלות צירוף של שתי מילים או שלוש ויבחן את תפוצתו של ביטוי חוזר ונשנה בתקופה מסוימת או בסוג ספרות מסוים. אף יוכל לכנס את כל המילים השייכות למשקל מסוים, ועוד כהנה וכהנה. לימים נתעשרו מאוד הנתונים, ומסד הנתונים תפח ונוסף עליו מסד הספרות החדשה. הואיל והתכנה שהפעילה את התקליטור נתיישנה מאוד, ראתה האקדמיה להקדיש למאגריה מקום במרשתת, באתרה. האתר פועל כבר זמן ניכר, ובימים האלה מתאמצת האקדמיה להעלות אתר חדש, ידידותי למשתמש יותר מן הנוכחי. אנו מקווים להשלימו בקרוב.

כמוצר לוואי, אגב מלאכת העיבוד הלקסיקוגרפי של המקורות הקדומים, עלה הטקסט של התלמוד הירושלמי על פי כתב היד היחיד שלו, המצוי באוסף סקליגר מן הספרייה של אוניברסיטת ליידן, שיתרנו על כל המהדורות המצויות בידנו כיום ידוע ומפורסם. הוא הוקלט במאגרי האקדמיה אגב סימון ביד מומחים של כל המחיקות וכל ההוספות שעשתה בו יד הסופר ושעשו בו ידיים אחרות, והודפס בכרך אחד מפואר בלוויית מבוא של בכיר חוקרי הירושלמי, יעקב זוסמן, והקדמה מאת תלמידו, עובד המילון שניצח על המלאכה, בנימין אליצור.

17. הסדר הכרונולוגי נידון בהרחבה בהרצאתו "לעניין כרונולוגיה של הערך במילון ההיסטורי", דברי הקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות, ה', ירושלים תשל"ג, עמ' 3-11.

אף שהוא תכלית לעצמה, כינוס היצירה אינו סוף המלאכה בשום מילון מן המילונים ההיסטוריים המפארים את התפוקה התרבותית בעולם. מקובל הוא שמן הנתונים שנאספו ממורשת הדורות כותבים לקסיקוגרפים את סיכומי חקירתם בצורת ערכים במילונים מודפסים בסדר האלף-בית. אף עובדי המילון ההיסטורי טורחים אותה טרחה. הם מכנסים את העדויות שמסד הנתונים מציע ובונים מהן ערכים מילוניים מפורשים ומבוארים, בוחנים את הקשריהם ואת צירופיהם ומציעים את משמעויותיהם.

המלאכה הולכת ונעשית אגב עריכה ובחינה מתמדת. נר לרגלי עושיה הדוגמה שהנחיל להם זאב בן-חיים.

על כתיבת המילון לתקופה הקלאסית

אפתח בציטוט מדברי שני בלשנים דגולים.

פרופ' זאב בן-חיים, היוזם והעורך הראשון של המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית, כתב ב־1982 במבוא למחברת לדוגמה של השורש ער"ב: "אין עד עתה דרך בדוקה ושגורה בכתיבת ערכי מילון היסטורי בכלל, כל שכן ללשון העברית".¹ כמה שנים לפני כן – ב־1960 – אמר אוריאל ויינרייך: "There is no known discovery procedure for correct semantic description".²

כמעט חמישים שנה היינו אנחנו, עובדי המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית, פטורים מהשאלות האלה, כי עסקנו רק באיסוף מדויק של החומר, פענוחו מתוך כתבי היד ורישומם באמצעות המחשב. התוצאה המרשימה של העבודה הזאת פתוחה היום לפני כל החפץ בכך: המאגר הממוחשב של המילון ההיסטורי באינטרנט – שהוא כולל את הטקסטים של כל הספרות העתיקה שלנו על פי המסירות הטובות ביותר וקונקורנציה משוכללת שלהם.

משבאנו לכתוב את גוף המילון, ניצבו בפנינו כמה בעיות, שעל חלק מהן חשבו, כנראה, הבלשנים שציטטנו בפתיחת דברינו. בעיני מקצת מעובדי המילון הבעיות נראו קשות כל כך עד שהרהרו – לפעמים בקול רם – אם כתיבת המילון כדאית, ואולי עדיף לדחותה לזמן בלתי מוגדר בעתיד, בבחינת "ייתי ולא אחמיניה".³ אבל נשיא האקדמיה פרופ' משה בראשור וסגנו ועורך המילון פרופ' אברהם טל היו נחושים בדעתם שהגיע הזמן להתחיל בכתיבת המילון. ואכן התחלנו במלאכה בראשית יתשס"ה.

נחזור לקשיים. ראשית עלינו לברר לעצמנו למי מיועד המילון. האם הוא מיועד

1. בן-חיים, עמ' 166. זה היה הניסיון הראשון של האקדמיה ללשון לכתוב את גוף המילון.
2. ויינרייך, עמ' 26; הדברים נאמרו בכינוס חשוב על לקסיקוגרפיה שנערך באוניברסיטת אינדיאנה ב־1960.
3. אינני יכול שלא להיזכר בהקשר זה באנקדוטה ששמעתי מפי פרופ' ישעיהו ליבוביץ: אדם התחיל לקרוא את החומש עם פירושו של רש"י בתחילת ספר בראשית. שם נתקל במשפט המפורסם: "אמר רבי יצחק: לא היה צריך להתחיל את התורה אלא מ'החודש הזה לכם'". "חכם" זה, משנתקל במילים "לא היה צריך להתחיל את התורה", לא המשיך לקרוא וסגר את החומש שלמד בו.

למומחים בלבד – בלשנים, חוקרי תלמוד, חוקרי ספרות? ואולי עלינו לייעדו גם לאדם הלא-משכיל, שאינו מצוי כלל בספרותנו? נראה שהאמת – כמו בדברים רבים – היא באמצע: נראה לי שעלינו לכתוב את הערכים כך שלא רק הבלשן והמומחה יוכלו להבין את אשר לפניהם; אבל לא נוכל לייעדו לעמי ארצות גמורים. למה חשובה לנו התשובה לשאלה הזאת? החלק העיקרי של מילון היסטורי הוא המובאות מכל תקופות הלשון של טקסטים שהמילה הנידונה מופיעה בהם. כיוון שאנחנו עוסקים – בינתיים – בתקופה העתיקה של לשוננו, והטקסטים מועתקים מכתבי יד הקרובים ככל האפשר למקור, לא ייפלא שאדם מן היישוב יתקשה לעתים קרובות בהבנת הטקסט הזה. עד כמה אנחנו רשאים או חייבים להתערב בטקסט כדי לעשות אותו מובן יותר לקורא? במקום לעסוק רק בתאוריה, ניקח כמה דוגמאות, מספרות חז"ל ומספרות הפיוט הקדום, ונשווה את הטקסט כפי שהוא במאגר לטקסט כפי שאנחנו מביאים אותו בגוף המילון:⁴

מאגר: #אמ' לון# "וכתת נחש הנחושת". וכי ע"ז היא. והלא משה עשאו. אלא מלמד שהיו יש' תועין אחריו עד שבא חזקיהו והעבירו. גוף המילון: ע25 אמ' לון: "וכתת נחש הנחושת" – וכי ע"ז [=עבודה זרה] היא? והלא משה עשאו! אלא מלמד שהיו יש' [=ישראל] תועין אחריו עד שבא חזקיהו והעבירו (ירושלמי, ע"ז ג, ג <מבד> / מסירה: 00).

כפי שאפשר לראות, מחקנו את סימני הסולמות, המפרידות בין טקסט עברי לטקסט ארמי, פענחנו את הקיצורים ואת ראשי התיבות⁵ והוספנו את סימני הפיסוק המקובלים במקום הנקודות הנהוגות במאגר.

מאגר: א'ל לר'. קום רקוד דאומר לך. דהכי א' רחמ' # "תועב". תוע' את' בה. גוף המילון: ע500 א'ל [=אמר ליה] לר' [=לרבי הוא ר' יהודה הנשיא]: קום רקוד דאומר לך, דהכי א' רחמ' [=אמר רחמנא]: "תועב" [=תועבך] – תוע' את' [=תועה אתה] בה (בבלי, נדרים ו, א <נא, א> / מסירה: 08).

בדומה נהגנו במובאה זו שמן התלמוד הבבלי; כאן היה צורך להתערב מעט יותר, ובמקום אחד – לר' – הוספנו גם הערה מבארת.

מאגר: <ש-1> <כן תת//>ם תלא?ה? לתועים., <ש-2> כן תשמיע שאון

4. ראה את משמעות סימני ההתקנה באתר "מאגרים" (<http://hebrew-treasures.huji.ac.il>) ובחוברת ערכי מילון, עמ' 9–10.

5. את הקיצור אמ' איננו מפענחים מפני שהוא נפוץ מאוד, וחזקה גם על מי שאינו אמון על ספרות חז"ל שיקל עליו לפענחו.

לשועים,, (ש-3) <כ//>? תר?חיש רתת לרעים,, (ש-4) <כ' תקר73> א קטל לקמים.

גוף המילון: ע550 <כן תת//>ם תלא?ה? לתועים/ כן תשמיע שאון לשועים/ <כ//>? תר?חיש רתת לרעים / <כ' תקר73> א קטל לקמים [=פן תתם (כלומר: תביא לתומה, לסיומה) תלאה לתועים/ פן תשמיע שאון לשועים/ פן תרחיש רתת לרעים/ פן תקרא קטל לקמים] (יניי, קדושתות לשבתות השנה, דברים: "כן תתם תלאה", דב'3 'שו'1 / מסירה: 22).

מובאה זו היא דוגמה למקרה שבו בגלל ריבוי הסימנים וקושי התוכן – לפנינו קטע מהפיוט הקדום – ראינו צורך לכתוב מחדש את הטקסט ולנקדו. התערבות כזאת היא בלתי נמנעת, אבל כדאי שנגביל אותה למינימום ההכרחי לקורא הממוצע ולא נהפוך את המילון למהדורה מבוארת של הפיוט.

עניין אחר הוא החלוקה למשמעויות או לתת־משמעויות. ברור הוא שאם ניתן לשני מילונאים לכתוב ערך כלשהו, ובייחוד ערך שיש בו גוני משמעויות שונים, לא יקרה להם הנס שקרה לשבעים מתרגמי המקרא המפורסמים, וכל אחד מהם ינקוט חלוקה אחרת של המשמעויות.

כדי להדגים את הקושי, נראה מה הם גוני המשמעויות שנמנו לערך תָקַן במילון בן־יהודה⁶, קודם שנציג את הערך שכתבנו אנחנו:

1. תיקן את המעוות, יישר אותו.
2. תיקן משלים, ערך אותם בצורה יפה וקולעת.
3. החזיר למוטב, החזיר את המקולקל למצבו הטוב.
4. תיקן את הדרכים.
5. קישט (עצמו).
6. תיקן בשערו.
7. תיקן את בשר המילה.
8. בהשאלה, תיקן מעשיו במעשים אחרים.
9. תיקן את האדם, עשה תיקון למענו.
10. [תיקן] את הפרות, הפריש מהם תרומה או מעשר כדי להתירם למאכל.
11. במשמעות הכין, יסד.
12. במשמעות קבע.
13. תיקן תיקון.

6. המספור הוא שלנו. התאמנו את הכתיב לכללי הכתיב חסר הניקוד של ימינו. כמובן השמטנו את המובאות.

ובספרים המאוחרים (כאן יש מובאות מספרות ימי הביניים בלי הגדרת המשמעויות, כנראה בהנחה שהמעין ידע לשייכן למשמעויות שפורטו קודם, אבל מפעם לפעם יש הגדרה או מעין הגדרה):

14. תיקנו חכמים את המקרא בפסוק, בניקוד ובטעמים.
15. תיקן עצמו, יפה וקישט עצמו (הערת השוליים מפנה למשמעות דומה בתו"מ [=תלמוד ומדרשים]).
16. עשה צרכיו.
17. תיקן ספר וכד'.
18. תיקן סִפֵּד, ערך מספד.
19. מִתְקֵן, במשמעות שוחר תיקונים ושינויים בחיים ודת – reformator (מובאה מאליעזר צויפל).

הנה כמה הערות ביקורת:⁷

לכאורה המחבר⁸ עובר כאן על כלל יסודי במלאכת ההגדרה המילונית: אין להשתמש בהגדרה במילה המוגדרת, ובדרך כלל גם לא בנגזרותיה, והעושה כך נכשל בכשל לוגי מובן.⁹

קשה להאמין שנעלם מהמחבר הכלל היסודי הזה, אלא שהוא בחר להתעלם ממנו ביועצין, ברוח אותם לקסיקוגרפים (מעטים) הטוענים שבמילון חד-לשוני אין לדקדק בהגדרה הראשונית, שהרי המעין יודע את משמעותה היסודית של המילה; כך יימנעו התפתלויות (פסידו?) פילוסופיות-משפטיות בהגדרת מילים יסודיות כמו שולחן, קיר, ראש וכדומה.¹⁰

7. כדי להסיר ספק, אין מגמתי לדבר בגנותו של מילון בן-יהודה. כלפי ליא: ככל שאני מרכה לעיין במילון בן-יהודה, וביותר בכרכים שערכם בעצמו, כן גדלה הערכתי לידענותו ולהבנתו של אוטודידקט זה. ברכה לעצמן קובעות הערות השוליים האטימולוגיות שלו – מלאכת מחשבת של בירור בלשני חריף וזהיר כאחד. רצוני רק להדגים כמה שונה דרכנו ממילון חשוב זה ובמה עלה בידנו – לאחר עשרות שנות עבודה – להוסיף על מה שיש בו.

8. כיוון שמדובר כאן בכרך האחרון של מילון בן-יהודה, קשה לדעת בדיוק מה חלקו של בן-יהודה ומה חלקו של העורך, נ"ה טור-סיני, בערך הנידון (כידוע רק חמשת הכרכים הראשונים יצאו בחי' בן-יהודה). טור-סיני ב"דבר העורך עם סיום המילון" כתב: "וכל הערכים שבכרכים י"ב עד י"ז כתובים הם על אחריותי בהגדרת המלים ובביאורן, ובסידור החומר כולו [...]"; על פי זה הוא אחראי להגדרות כאן. מכל מקום התרשמתי היא שבעניין זה לא שינה העורך מדרכו של בן-יהודה עצמו בכרכים הראשונים.

9. ראה למשל אצל זגוסטה, עמ' 257: "And it should be a matter of course that the defined entry-word must not be used in its definition; the same applies to its derivations and combinations, unless they have their own independent definitions in the dictionary".

10. ראה בהקדמתו של יעקב גרים למילון הגרמני שלו ושל אחיו: גרים, א, עמ' xl, ובעקבותיו

יתר על כן, אם נבחן את רשימת המשמעויות הזאת, נראה כי חלק ניכר ממה שיש לפנינו אינו הגדרת משמעות אלא ציון קולוקציה, או במינוח העברי שהציע צרפתי – שכנות רגילה:¹¹ מס' 1, 2, 4, 6, 7, 10, 14, 15, 18, 19. במילון מודרני אין לייחד תת-ערך לכל קולוקציה אם אין בה גון משמעות שונה משל התת-ערכים האחרים.¹² ועוד זאת: ניסוח חלק מההגדרות אינו חד דיו: למשל ההבדל בין מס' 11 למס' 12 אינו ברור.

לעומת זאת – אלה גוני המשמעויות שהעלינו אנחנו; כאן נביא לדוגמה רק מובאה אחת לכל אחד:¹³

א. החזיר דבר מקולקל או שבור למצבו הקודם, ההפך מן קלקל (גם בהשאלה לעניינים מופשטים)¹⁴

עצמ' 225 ר' עקיבה או': כדרך שאין מקלקלין ברשות הרבים, כך לא יתקן (משנה, שביעית ג, י' / מסירה: 00).

ב. הכין, זימן, סידר את הדרוש 132–135? משמעון לישוע בן גלגולה, שלום. שתשלח תבי? חמשת כוזרי? ח? (טי)ן <..> ש לביתי אצלך בדעת, ותתקן להן מקום פני! יו!, יהו בו אצלך (בר-כוכבא, מור' 44: <ש 1> / מסירה: 00).

ג. היטיב, שיפר, שינה לטובה עצמ' 225 בית שמי אומ': תיקנתם את רבו ואת עצמו לא תיקנתם: לישא שפחה אינו יכול, בת חורין אינו יכול (משנה, גיטין ד, ה' / מסירה: 00).

ד. הכשיר את האוכל (לרוב באמצעות הפרשת תרומות ומעשרות) – 300 המוכר פירות לחבירו, ונמצאו טבלים, רץ אחריו לתקן (תוספתא, מ"ש ג, ז' / מסירה: 00).

ה. עשה, יצר עצמ' 500 "גם ברכות יעטה מורה" – שמצדיקין עליהן את הדין ואומרים: רבונו

גושן-גוטשטיין, עמ' 57. ואולי זו הסיבה שדווקא בן-יהודה, הקנאי לעברית, טרח לתרגם כל ערך לשלוש שפות גם במילונו החד-לשוני; וראה את דברי גושן-גוטשטיין שם: "ומה טוב היה אילו יכולנו להסתפק בעקבות עצתו של גרים בתרגום לאנגלית".

11. הגדרות: בסביבת מילה מסוימת צפויה לבוא מילה מסוימת אחרת, וזאת לאו דווקא מטעמי משמעות (צרפתי, עמ' 20).

12. הפרזה יתרה ניכרת במס' 18, שיוחד לקולוקציה נדירה למדי: תיקן ספד.

13. המובאות הובאו כצורתן ה"משופרת" בגוף המילון ולא כצורתן במאגר.

14. בשיקול דעת שונה משלנו היה אפשר לייחד את המשמעויות המטפוריות ולכתבן ולהדגמן בנפרד.

[שלעולם], יפה דנתה, יפה זיכיתה, יפה חייבתה, יפה תיקנתה גיהנם לרשעים וגן עדן לצדיקים (בבלי, עירובין ב, א (יט,א) / מסירה: 00).

ו. הנהיג, קבע תקנה או חוק

425 ר' יוסטא ביר' שונם בעא קומי ר' מנא: ולא עזרה תיקן שיהו קורין בתורה בשיני ובחמישי ובשבת במנחה? (ירושלמי, מגילה א, א (ע,ב) / מסירה: 00).

לאחר שקבענו את חלוקת המשמעויות, ניגע בבעיה המתעוררת בעיקר בערך שהיקריותו רבות: באילו מובאות – מתוך הרבות – עלינו לבחור לגוף המילון.¹⁵ כמובן, מובאה אידאלית היא מובאה המסבירה את משמעותה של המילה, כגון:

225 אי זה הוא נשך ואי זה הוא תרביט? אי זה הוא נשך – המלוה סלע בחמשה דינרין, סאתים חיטים בשלוש, מפני שהוא נושך. ואי – ז(ו)[ה] הוא תרביט? המרבה בפרות. כיצד? לקח ממנו חיטים מדינר זהב הכור, וכן השער, עמדו חיטים בשלושים דינר, אמ' לו: תן לי חיטיי, שני [=שְׁאֲנִי] מוכרן ולוקח אני לי? ב?הן יין. אמ' לו: והרי חיטיך עשויות עלי בשלשים דינ' [=דינר]. והרי לך אצל! צ"ל: אצלי] בהן יין, ויין אין לו (משנה, ב"מ ה, א / מסירה: 00).

כמובן, המילונאי לא יסמוך באופן בלעדי על ההגדרות האלה בבואו לחבר את הגדרתו שלו. כאן, למשל, ברור לנו שהמילים האלה לא שימשו בלשונם המדוברת של חז"ל, ואין הם אלא מפרשים את המילים במקרא, שכבר לא שימשו בימיהם.¹⁶ דוגמה אידאלית נוספת:

225 אי-זה הוא אילן סרק? כל שאינו עושה פירות. ר' מאיר אומ': הכל אילן סרק חוץ מן הזיית ומן התאנה. ר' יוסה אר': כל שאין כמוהו נוטעים שדות שלימות, הרי זה אילן סרק (משנה, כלאים ו, ה / מסירה: 00).

בדוגמה שלפנינו המסר ישיר פחות:

←1050 א'ל [=אמר לו]: והיאך אתה יודע דבר זה מנפשך? א'ל [=אמר לו]: שכן אמרו רבותי [=רבותינו]: שמלכות שלך דומה למלכות שמים. מה מלכות של הקב"ה כל [ה]עולם כולו מרעישין ממנו, אף מלכות שלך, כיון

15. בערך שהיקריותו מעטות אין בררה אלא להביא את כולן.

16. צא וראה כמה נבדלת לפעמים לשון חז"ל מלשון המקרא, שהרי אף על פי שנשאו ונתנו בהגדרתן של המילים האלה, לא השתמשו בהן אלא במילה ריבית, וזו אינה נקריה במקרא כלל (היא נמצאת ברבים מניבי הארמית)!

שאת' [=שאתה] יוצא, כל העולם מתייראים ממך ואפי' [=ואפילו] תרנגול (תולדות בן סירא, נ"ב: <221> / מסירה: 00).

מההקבלה בין מלכות שמים למלכות הקב"ה עולה המשמעות של שמים כאן: 'אלוהים'.

גם במובאה הזאת המילה מוסברת מתוך ההקשר:

עצ 225 ר' עקיבה או': כדרך שאין מקלקלין ברשות הרבים, כך לא יתקן (משנה, שביעית ג, י / מסירה: 00).

מתוך ההקבלה הניגודית עולה שמשמעות יתקן כאן היא 'ההפך מן יקלקל'. אבל מובאות כאלה הן מיעוט, וקשה למצאן. הסיבה פשוטה: להבדיל מדוגמאות שהמילונאי ממציאן (במילונים מסוג שונה משלנו), אין הדובר או הכותב של טקסט טבעי יודע שהמילונאי יזדקק למבע שהוא אומר או כותב, ואין לו סיבה מיוחדת לבאר מילה כלשהי. זגוסטה שולל, למשל, מובאה מעין זו:

Unlike her more learned colleagues, she was very beautiful.

הוא טוען שממשפט כזה אין ללמוד כמעט דבר על משמעות אף אחת מהמילים. אבל הוא מוסיף:

Unless one is compiling a thesaurus, or *has a chronological* or other reason for the quote, a similar context is better to be omitted.¹⁷

במילון היסטורי איננו יכולים להיות ברונים מדיי בעניין זה, שהרי עלינו להדגים את כל המשמעויות מכל התקופות. למשל, אם ברצוננו להדגים את תִּקְן במשמעות 'הנהיג, קבע תקנה או חוק' מהמאה האחת-עשרה מספרות הקראים, אין לנו בררה אלא להביא את מה שמצאנו, אף על פי שאין המשמעות עולה במישרין מהמובאה:

עצ 1050 כי לו דברנו בלשון גוף וחפצנו זולת מה שתקנו בעלי הלשון, היינו חוטאים ומשובשים (טוביה?, תרגום ספר הנעימות, יא, ב / מסירה: 00).

עניין נוסף שלדעתי יש להתחשב בו בבחירת המובאות: יש לכלול אותם מאמרי חז"ל בהלכה ובאגדה השגורים בפי רבים מגרסא דינקותא או מלימודם ותפילתם היום-יומית. אני מודה שקשה מעט לתת לכך הסבר רציונלי-תועלתי, אבל נראה לי שאדם עשוי לחפש במילון ההיסטורי את מה שהוא מכיר כדי לראות איך סיווגו

17. זגוסטה, עמ' 267; ההדגשה שלי.

אותו מחברי המילון: איזה גון משמעות נתנו לו, ומה הופעתו הכרונולוגית הראשונה. הוא גם ייווכח לדעת מה הצורה המקורית – או לפחות המקורית יותר – של מה ששגור על פיו. במידה מסוימת מילון היסטורי צריך לשקף את ההיסטוריה של המילים לא רק לפי חייהן בטקסטים אלא גם לפי חייהן בפי המשתמשים בשפה, גם אם בנידון דידן, העברית, הכוונה לשימוש ליטורגי-עיוני ולא לשימוש חי בחלק גדול מהזמן. להלן כמה דוגמאות מהערך תָּקַן:

500 "ולא מספקין ולא מטפחין ולא מרקדין" – גזירה שמא יתקן כלי שיר (בבלי, ביצה ה, ב (לו,ב) / מסירה: 00).

200 ותקננו בעצה טובה מלפניך / והושיענו למען שמך (ערבית, ברכה רביעית, ברכה ד לערבית (ש 6) / מסירה: 02 [גרסה]).

←600 לתקן עולם במלכות שדי/ וכל בני בשר יקראו לשמך/ להפנות אליך כל רשעי ארץ (מעשה מרכבה, סע 22 (105) / מסירה: 00).

775 אבל שליח זה ושליח זה שחלקו, יכול לומר' [=לומר]: לתקן שלחתיך ושלא לעוות (הלכות ראו, ממונות (45) / מסירה: 00).¹⁸

←600 תקנתה +[תכנתה] שבת ?רצ?יתה קרבנותיה/ צויתה פירושה עם ס[י]דורי נסכיה (קדושת היום במוסף לשבת: "תיכנת שבת רצית קרבנותיה" (ש 1) / מסירה: 12 [גרסה]).

500 ר' יוסי בר חנינא אמ': תפלות – אבות תקנום; הא כיצד? אברהם תיקן תפלת שחרית [...] יצחק תיקן תפלת מנחה, יעקב תיקן תפלת ערבית (בבלי, ברכות ד, א (כו,ב) / מסירה: 00).

500 חכמ' [=חכמים] תיקנו להן לבנות ישר' [=ישראל] לבתולה מאתים ולאמ' [ולאלמנה] מנה (בבלי, כתובות א, א (יא,א) / מסירה: 01).

והנה שתי בעיות שהתעוררו בעקבות הערות פרופ' דוד טלשיר ופרופ' משה אור – שתיהן בערכי השורש תרג"ם.¹⁹

המשמעות הראשונה שמנינו בערך תַּרְגָּם היא 'העתיק מלשון ללשון', והמובאות הראשונות למשמעות זו הן מהירושלמי, למשל:

425 ר' ירמיה בשם ר' חייא בר בא: תירגם עקילס הגר התורה לפני ר' אליעזר ולפני ר' יהושע וקילסו אותו [ואמרו לו]: יפית מבני אדם (ירושלמי, מגילה א, ח (עא,ג) / מסירה: 00).

18. ביטוי זה כדאי להביא בגלל כבואתו הארמית השגורה: לתקוני שדרתיך ולא לעוותי.

19. ערכי מילון, עמ' 11–17.

המשמעות השנייה שמנינו: 'קרא בקול את התרגום לַפְתּוֹב (בדרך כלל בבית הכנסת, בשעת קריאת התורה, לפי המנהג הקדום)'. והנה כאן המובאה הראשונה היא מהמשנה (כמאתיים שנה קודם הירושלמי):

ע225 קטן קורא בתורה ומתרגם, אבל אינו פורס את שמע ואינו עובר לפני התיבה ואינו נושא את כפיו. פוחיח פור?ס? את שמע ומתרגם, אבל אינו קורא בתורה ואינו עובר לפני התיבה ואינו נושא את כפיו. סומא פור?ס? את שמע ומתרגם (משנה, מגילה ד, ו / מסירה: 00).

ושואל טלשיר: למה לא הבאנו משמעות זו ראשונה, ובכך היינו מקדימים את המובאה מהמשנה, הקודמת בזמן?
הסיבה שלא עשינו כך היא שברור מבחינה לוגית ש'העתיק מלשון ללשון' היא המשמעות היסודית של הפועל, וסביר מאוד ששימש במשמעות זו גם בתקופת המשנה, אף על פי שלא נקרה בה.²⁰ לכן הקדמנו את המשמעות הזאת. לי נדמה שצדקנו, אבל אפשר לחלוק על כך.²¹
בערך תַּרְגוּם הבאנו שלוש משמעויות:

- א. טקסט (מקראי) הכתוב בארמית.
- ב. לשון ארמית, אחד מניכי הארמית (לעתים בצירוף לשון תרגום).
- ג. כינוי לתרגום המקובל (כבר בימי חז"ל) לתורה ולנביאים (לעתים גם לכתובים), הנקרא בבית הכנסת, מה שכונה אחר כך תרגום אוניקלוס ותרגום יונתן (ולעתים רחוקות תרגום אחר).

והנה – אומר אור – סביר מאוד שהמשמעות היסודית של המילה היא translation, 'העתקה מלשון ללשון' (כלומר שם הפעולה של הפועל תַּרְגַּם במשמעות הראשונה שמנינו בו), ושלוש המשמעויות שהבאנו אינן אלא נגזרות שלה; בלשונו: "הן שלוש משמעויות אוטוהיפוניהמיות של המשמעות הכללית".²² ואם כן למה לא הבאנו כלל את המשמעות הכללית הזאת? תשובתנו פשוטה: מפני שאין מובאות למשמעות הזאת בספרות העתיקה, אף על פי שיתכן שהייתה קיימת בשפה החיה.
אור מראה שבן-יהודה "התגבר" על הקושי הזה בהגדירו משמעות אחת בלבד: "דברים מתרגמים, מעתקים מלשון ללשון אחרת, וביחוד דברי המקרא המתרגמים ארמית, Übersetzung; translation". גם אור מודה שבמילון היסטורי כשלנו אין

20. וכבר העיר זגוסטה על מקרים מעין אלה: "chance may cause that a very old sense is attested only in more recent texts" (עמ' 278 הערה 178).

21. וראה עוד על היחס בין סידור המשמעויות בסדר היסטורי לבין סידורו בסדר "לוגי" במאמרו החשוב של היורת'.

22. אור, עמ' 6-7.

מקום להביא את המשמעות הכללית הזאת אם היא אינה מתועדת כלל.²³ אפשר אולי להוסיף הערה המפנה את תשומת הלב לעניין הזה.

ונחתום בכמה פרטים שהתחדשו לנו בערכי השורש תק"ן. העלינו שלושה ערכים שאינם נמצאים במילונים קודמים לפי מיטב ידיעתי:

תִּקְּן ש"ע; זכר

התצורה והניקוד: משקל קָטַל

התפוצה: היקרות אחת במאגר

התיעוד הראשון במאגר המילון: ע850

בתוקן = כדין, כהלכה

ע850 מעות מת{ו}קן [=מַעוֹת מִתְקָן], נמתה [=נִמְתָּה כלומר: אמרת] דת להקן

[=לְהִקֵּן כלומר: להקנות] / ונחרת בה בתוקן: "והדרת פני זקן" (סילנו, פיוטים:

"אלה וכחש", חטאנו (ש 25 / מסירה: 70).

תִּקְּנָה ש"ע; נקבה

התצורה והניקוד: משקל קָטַלָה

התפוצה: היקרות אחת במאגר

התיעוד הראשון במאגר המילון: ע850

כתקנה = כדין, כראוי

ע850 והמלך חזקיהו עשאו בחדש הנישנה/ העם בראשון כי לא הטהרו

כתקנה (סולימן, קדושתא לשבת הגדול: "אתם הדבקים ביי" (ש 52 /

מסירה: 10).²⁴

תִּקְּנָה ש"ע; נקבה

התצורה והניקוד: קְטֹלָה, שם פעולה מבניין פיעל

התפוצה: היקרות אחת במאגר

התיעוד הראשון במאגר המילון: כ640

תיקון, החזרת המצב לקדמותו

כ640 כזי? (תשזד) ב ניחומים לענות/ תבוא שדך ליקנות/ תקרא <אותות

23. שם, עמ' 7.

24. העירני פרופ' משה בר-אשר שייתכן שהתכוון הפייטן לתִּקְּנָה בלא הגיית ה"א הכינוי כדי לחרוץ עם גִּישָׁנָה. אם אמנם כך הדבר, לפנינו המילה תִּקְּן ולא תִּקְּנָה; אבל הוסיף והעיר שאם יש תִּיקְלָה (ספרא, אחרי ח, ג [צב ע"ג] – זו גרסת הסופר; המנקד התעלם מהיו"ד וניקד תִּיקְלָה), אין מניעה שתהיה גם תִּיקְנָה. מר אהרן ברבריאן, מרכז המדור לשירת ימי הביניים במילון ההיסטורי, מצדד בצורה תִּקְנָה משני טעמים: בתקופה זו לא נהגה חריזת ה"א אם קריאה עם ה"א מופקת; לפי ההקשר אין כאן מקום לכינוי קניין.

ציץ בש1) < לקנות/ תשיב גמול לדבר לתיקונות/ (תתן ?ד?לו?ת?
מ1) < ח?מת מחזיאות קנות [=כִּי תָשׁוּב נִיחוּמִים לַעֲנֹת/ תָּבֹא שְׂדֶךְ לִיקְנוֹת/
תִּקְרָא אוֹתוֹת צִיץ בְּשֵׁם לִקְנוֹת/ תָּשׁוּב גְּמוּל לְדַבֵּר לַתִּיקוּנוֹת/ תִּתֵּן דְּלוֹת
מִחֲמַת מַחֲזִיאוֹת קְנוֹת] (קליר, קינות לתשעה באב: "שבת סדור כותונת
כפולה" (ש 57 / מסירה: 65).

ולפרט אחד בערך הגדול יחסית תִּקְנָה. חילקנו אותו לשתי משמעויות:

- א. תיקון, שיפור, הטבת המצב, החזרה למצב הראוי.
- ב. חוק שקבעו חכמים בענייני הלכה לחיזוקה ולתועלת הציבור.

אחת ההיקריות של המילה היא זו:

ע225 הכותב תופסי [=טופסי] גיטים, צריך שיניח מקום האיש ומקום האשה
ומקום הזמן. שטר מלוה – צריך שיניח מקום הלוה ומקום המלוה ומקום
המעוֹת ומקום הזמן. שטרי מקח – צריך שיניח מקום הלוקח ומקום המוכר
ומקום המעוֹת ומקום השדה ומקום הזמן (מפני הזמן) מפני התקנה. ר' יהודה
פוסל בכולם, ר' לעזר מכשיר בכולם חוץ מגיטי נשים שני(י) + [ו] כתב
לה – לשמה (משנה, גיטין ג, ב / מסירה: 00).

מה משמעות המילה תקנה כאן? לפי פירושו של אלבק על אתר: "כדי שלא יהיו
שטרות מוכנים מצויים בידי הסופר וימהרו לגרש את נשותיהם ולעשות עסקיהם" –
זו תקנת חז"ל להקשות על הסופר כדי למנוע תקלה, ואם כן המובאה שייכת
למשמעות ב. אבל ר' יונתן מפרש בגמרא: "מפני תקנת סופר" – כלומר כדי להקל
על הסופר, שיהיו שטרות מזומנים בידו, התייר לכתוב שטר שלא בסמוך ממש
למעשה, בִּהְגְּבֵלָה שיניח מקום הלוקח וכו'. לפי פירוש זה אין זו תקנת חכמים, אלא
דאגה לטובתו, לנוחותו של הסופר, ניסיון לתקן את הסופר – זו משמעות א. הכרענו
לפי מה שנראה פשוט המשנה, ושייכנו את המובאה למשמעות ב.

הקיצורים הביבליוגרפיים

אזר = מ' אזר, "חלוקת המילה למשמעויותיה תלויה בתכלית החלוקה", אקדם 37
(מרחשוון תשס"ט), עמ' 6–7
אלבק = ששה סדרי משנה מפורשים בידי חנוך אלבק ומנוקדים בידי חנוך ילון,
ירושלים ותל-אביב תשי"ט
בן-חיים = ז' בן-חיים, המילון ההיסטורי ללשון העברית: השורש ערב, ירושלים
תשמ"ב (לשוננו מו [תשמ"ב], עמ' 165–267)

גושן-גוטשטיין = מ' גושן-גוטשטיין, מבוא למילונאות של העברית החדשה, ירושלים ותל-אביב תשכ"ט

J. Grimm and W. Grimm, *Deutsches Wörterbuch*, 1–32, Leipzig = גרים 1854–1960

F. Hiorth, "Arrangement of Meanings in Lexicography: = היורת' Purpose, Disposition and General Remarks", *Lingua* 4 (1954), pp. 413–424

U. Weinreich, "Lexicographic Definition in Descriptive = ויינרייך Semantics", *Problems in Lexicography*, ed. F. W. Householder and S. Saporta, Bloomington 1967, pp. 25–44

L. Zgusta, *Manual of Lexicography*, Prague and The Hague = זגוסטה 1971

ערכי מילון = האקדמיה ללשון העברית, ערכי מילון: מקבץ ערכים מן התקופה העתיקה, ירושלים תשס"ו

צרפתי = גב"ע צרפתי, העברית בראי הסמנטיקה, ירושלים תשס"א

לקראת הוצאה חדשה של שרידי הירושלמי

א. תולדות המחקר

מאה שנה חלפו מאז הופעת "שרידי הירושלמי" של לוי גינצבורג בשנת תרס"ט,¹ ועתה עומדת לצאת לאור מהדורה חדשה של כל גנזי הירושלמי. כארבעים שנה עוסק מורי פרופ' יעקב זוסמן בהכנות להוצאה לאור של כל קטעי הגניזה המרובים של התלמוד הירושלמי.² במהלך השנים עלו תכניות שונות בדבר היקף העבודה, ועתה הוא מעוניין להוציא לאור את הקטעים כמות שהם. בשנת תשמ"ח נחתם הסכם בין פרופ' זוסמן ובין נציגי המילון ההיסטורי ללשון העברית בעניין התקנת קטעי הגניזה של הירושלמי בידי צוות של המילון.³ בשל התעניינותי הרבה בתלמוד הירושלמי⁴

* מאמר זה הוא הרחבה של ההרצאה שנשאתי בקונגרס העולמי החמישה-עשר למדעי היהדות בירושלים ביום י"ג באב תשס"ט (3 באוגוסט 2009). תודתי למורי פרופ' יעקב זוסמן על שקרא את המאמר קודם לפרסומו והעיר לי הערות והארות מאלופות.

1. סקירה על מהדורתו של גינצבורג תבוא להלן (עמ' 265–266, 274–277).

2. כבר לפני יותר משלושים ושלוש שנים, בכ"ג באדר שני תשל"ו בכנס "חקרי גניזת קהיר", בישר פרופ' זוסמן: "עשרות קטעי הירושלמי החדשים מצויים בידי בהכנה להוצאה לאור עם הקטעים שכבר פורסמו בשרידי-הירושלמי ובמקומות אחרים" (י' זוסמן, "שרידי תלמוד בגניזה", חקרי גניזת קהיר, בעריכת מ"ע פרידמן [תעודה, א], תל-אביב תש"ס, עמ' 31 והערה 48). לאחרונה הוא שב לכך במבואו למהדורת התלמוד הירושלמי של האקדמיה ללשון העברית (להלן הערה 4), עמ' לו והערה 251. בשיחה עמי הוא מסר לי שתחילת עיסוקו בקטעי הירושלמי הייתה בראשית שנות השבעים של המאה הקודמת.

3. הדברים סוכמו ביום ב' בתמוז תשמ"ח (17 ביוני 1988) ופורסמו בזיכרונות האקדמיה ללשון העברית לה-לו (תשנ"ב), עמ' 222.

4. עבודת ההתקנה של הירושלמי במילון ההיסטורי התמקדה קודם כול בכ"י ליידין. כהמשך להתקנת כתב היד יזמתי הוצאת מהדורה מתוקנת של התלמוד הירושלמי כולו, ואף נסעתי לליידן לבדוק את כתב היד עצמו, בדיקה שהניבה פרות רבים הן מבחינת הנוסח (פרות אלו הזכרתי במאמרי "לנוסח ירושלמי הוריות", מחקרי תלמוד, ב: קובץ מחקרים בתלמוד ובתחומים גובלים מוקדש לזכרו של פרופ' אליעזר שמשון רחנטל, בעריכת מ' בראשר וד' רחנטל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 3 והערה 15, ו"מהדורת הירושלמי של המילון ההיסטורי", מדעי היהדות 41 [תשס"ב], עמ' 200) הן מבחינות פלאוגרפיות ואחרות (ראה למשל במאמרי "עקבותיו של דף אבוד מכתב יד ליידין של הירושלמי", קרית ספר סג [תשנ"א-תשנ"ב], עמ' 668). ואכן זכיתי לערוך ולעצב מהדורה זו, ובשנת תשס"א הוציאה אותה האקדמיה ללשון

נמנתי לרכז את העבודה, הנעשית בידי צוות המשתנה מעת לעת, ועתה היא עומדת לפני סיום. קודם שנבוא לעמוד על חשיבותה של מהדורה זו ועל מקצת מן הלימודים העולים ממנה נסקור בקצרה את הפרסומים הקודמים, ונקדים לכך מילים אחדות על גילוי הגניזה בכלל.⁵

מקובל לראות את שנת תרכ"ד (1864) כשנת גילוי הגניזה: בראש חודש סיוון ביקר ר' יעקב ספיר בבית הכנסת בן-עזרא אשר בפוסטאט, היא העיר העתיקה של קהיר, הוציא מעליית הגג כמה דפים ולא מצא בהם תועלת, כמתואר בספרו "אבן ספיר".⁶ בשנת תרל"ב (1872) מספר יחיאל יהודה לוינזון שהשתמש גם בדפים "מן הגניזה של מצרים"⁷ כמקור ל"תקוני המלות וגם נוסחאות בספר 'חובות הלבבות'", כנוסח שבשער ספרו. החל בשנת תרנ"ג (1893) פרסם ר' שלמה אהרן ורטהיימר טקסטים שונים שמוצאם בדפים מגניזת קהיר.⁸ אבל הגילוי הנרחב של אוצרות הגניזה נזקף לזכותן של שתי החוקרות הסקוטיות, התאומות מרת אננס סמית' לואיס ומרת מרגרט דנלופ גיבסון בנות קיימברידג', שביקרו בקהיר בשנת תרנ"ו (1896) וקנו כמה דפים מן הגניזה. בשוכן לקיימברידג' הראום לשלמה זלמן שכטר, וזה זיהה אותם עם חיבורים שונים וביניהם התלמוד הירושלמי,⁹ ובמיוחד צדו את עינו

- העברית לאור: תלמוד ירושלמי יוצא לאור על פי כתב יד סקליגר 3 (Or. 4720) שבספריית האוניברסיטה של לידן עם השלמות ותיקונים [ועם] מבוא מאת יעקב זוסמן, ירושלים תשס"א. בעקבות הערות רבות שקיבלנו הוצאנו לאור בשנת תשס"ה קונטרס תיקונים למהדורה. תיקונים רבים נוספים מצויים באמחתחנו ופורסמו בכוא העת.
5. סקירה על הגניזה הציג פאול קאהלה בסדרת הרצאות שנשא בשנת 1941. הדברים יצאו לאור בספרו: P. E. Kahle, *The Cairo Geniza*, London 1947, במיוחד בפרק הראשון, עמ' 33-1.
6. "ספיר, אבן ספיר, ליק תרכ"ו, דף כא ע"ב.
7. "י"י [לוינזון], חיי לבבות, וינה תרל"ב, הקדמת המחבר. זוסמן ציין למקור זה בהוספותיו למאמרו "שרידי תלמוד בגניזה" (לעיל הערה 2) שעתידות לראות אור בקרוב כהקדמה ל"אוצר כתבי-היד התלמודיים". תודתי נתונה לו על שהפנה אותי למקור זה.
8. ש"א ורטהיימער, בתי מדרשות, יכילו מדרשים קטנים מכתבי יד ישנים, ירושלים תרנ"ג. בספר זה הדפיס ורטהיימר "קונטרס א' מהמדרש הלו [=מדרש חסרות ויתרות] אשר מצאתי בהגניזה הישנה אשר נמצאה לא כביר בארץ מצרים". ורטהיימר מוסיף ש"כעת אין גוף הס' בידי אך נשאר בידי העתקה ממנו". נראה שלאחר שהעתיק את כתב היד מכרו לאשורולוג הנודע מאוניברסיטת אוקספורד ארציבלד הנרי סייק (A. H. Sayce), וזה מכרו לספריית הבודליאנה באוקספורד, ששם הוא שמור עד היום כפריט 6 (2854, B. 59, 75-78 Heb. f. 59, 75-78) (כמצוין בקטלוג נויבאוור: A. Neubauer and A. E. Cowley, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library*, 2, Oxford 1906, p. xvi).
9. בסקירה מוקדמת תיאר שכטר באותה שנה את האוסף של לואיס וגיבסון ומנה בו תשעה חיבורים, ובהם כמה מסמכים (מס' 1-4), תשובה ופסקים (מס' 8), ירושלמי גיטין (מס' 5; בדונו בקטע זה האריך שכטר יותר והביא רשימה ארוכה של חילופי נוסחאות; להלן, עמ' 285, אדון במשהו מכתב יד זה), משנה כלים (מס' 6) ובבלי שבת (מס' 7) וברכות (מס' 9):

דפים המשתייכים לספר בן סירא העברי, שאותם פרסם מאוחר יותר עם צ'רלס טיילור.¹⁰ שכטר נסע לקהיר והביא עמו משם יותר ממאה אלף קטעים. הוא עצמו פרסם עם שמעון זינגר כבר בשנת תרנ"ה (1896) שני דפי תלמוד מן הגניזה, אחד מבבלי כריתות (המתוארך לשנת ד' תתפ"ג [1123]) ואחד מירושלמי ברכות,¹¹ שניהם מאוסף דפים שקנה גרוויל ג'ון צ'סטר (Rev. G. J. Chester).¹² בדף מירושלמי ברכות נחזור לדון זהלן.

בשנת תרנ"ח (1898) פרסם פאוול קוקובצוב¹³ שני דפי פלימפסט של קטע גניזה מספריית הבודליאנה באוקספורד ([Georg. C.1 [2672]) שהכתב התחתון בו הוא תרגום גאורגיאי של ספר ירמיהו והכתב העליון הוא ירושלמי בבא קמא.¹⁴ מהרי"ן

S. Schechter, "The Lewis-Gibson Hebrew Collection", *The Jewish Quarterly Review*, o.s. 9 (1896), pp. 115–121.

S. Schechter and C. Taylor, *The Wisdom of Ben Sira*, Cambridge 1899. 10.

S. Schechter and S. Singer, *Talmudical Fragments in the Bodleian Library*, Cambridge 1896. 11.
ביקורת על מהדורה זו פרסם בנימין זאב כבר כבר באותה שנה: W. Bacher, *The Jewish Quarterly Review*, o.s. 9 (1896), pp. 145–151. שני דפים נוספים מכתב היד לירושלמי ברכות שמורים בקיימברידג' (T-S F17/20), ותצלום מפתח אחד (ב ע"ב – א ע"א) פורסם בידי שלמה קלמן רייף בשנת תש"ס: S. C. Reif, *A Jewish Archive from Old Cairo*, Richmond 2000, p. 127.

12. הכוונה לפריטים Ms. Heb. b. 1, 1 (2673, 1) (בבלי כריתות), שנקנה בשנת 1890, ו-Ms. Heb. d. 45, 4–5 (2674, 3) (ירושלמי ברכות), שנקנה בשנת 1892. את שניהם קנה צ'סטר בעבור ספריית הבודליאנה באוקספורד, וכפי שמצוין בקטלוג נויבאוואר (לעיל הערה 8), עמ' xiii–xii.

13. P. Kokovtsov, "Eshcho odin rukopisnyj fragment Jerusalmiskogo Talmuda", *Zapiski vostochnago otdelenija imperatorskago Russkago archeologicheskago obshchestva* 11 (1897–1898), pp. 195–205. למעשה כבר בשנת 1895, סמוך לרכישת הדפים על ידי ספריית הבודליאנה באוקספורד (כנראה בשנת 1894, כמצוין בקטלוג נויבאוואר [לעיל הערה 8]), השתמש בכתב יד זה ישראל לוי במבואו לפירושו לירושלמי בבא קמא: I. Lewy, "Interpretation des I. Abschnittes des paläst. Talmud – Traktates Nesikin", *Jahres-Bericht des jüdisch-theologischen Seminars "Fraenckel'scher Stiftung" zu Breslau*, Breslau 1895, ושם בעמ' 20 הערה 1 הודה לשכטר על שבזכותו קיבל העתקה של הקטע הנזכר, שנקנה על ידי אדולף נויבאוואר בעבור ספריית הבודליאנה (המבוא תורגם לעברית בידי ז"י בריאר, נטועים ה [תשנ"ט], עמ' 101–120, והערתו זו של לוי באה שם בעמ' 118 הערה 53). נויבאוואר אף הוא ציין לכך בקטלוג (לעיל הערה 8), עמ' 74, וכן ציין לכך זוסמן במאמרו "שרידי תלמוד בגניזה" (לעיל הערה 2), עמ' 23 הערה 11. דפים אלו חזרו ונתפרסמו ב"שרידי הירושלמי" (להלן הערה 23), עמ' 242–244, 249–250.

14. תצלומי דפים אלו בצירוף דפים נוספים מאותו טומוס השמורים בקיימברידג' (T-S 12/183); R. P. Blake, "Catalogue of 1932" (T-S 12/741).

אפשטיין כתב על כתב יד זה שהוא "בוודאי מן המאה התשיעית", ¹⁵ והרא"ש רוזנטל כתב עליו "שהוא מן העתיקים והנאמנים ביותר בין קטעי הגניזה הקהירית". ¹⁶ הגבירות לואיס וגייבסון התעניינו בטקסטים סוריים של הברית החדשה ופרסמו כבר בשנת תר"ס (1900) כמה וכמה פלימפסטים השמורים בקיימברידג' שבהם הכתב התחתון הוא מן הברית החדשה בסורית ארץ-ישראלית והכתב העליון הוא תלמוד ירושלמי, ואף פרסמו תצלום של שלושה עמודים ובהם ירושלמי עירובין (T-S 16/325), ביצה (T-S 12/753) וסוטה (T-S 20/157). ¹⁷ באותה שנה פרסם טיילור כמה דפי פלימפססט של תרגום עקילס היווני לתהלים עם תצלומיהם; אף הם שמורים בקיימברידג' (T-S 12/186–188), ובהם הכתב העליון הוא ירושלמי סוף תענית ומועד קטן. ¹⁸ גם דפים אלו הם מן המעולים שבעדי הנוסח של הירושלמי, ובאופן כללי אפשר לומר שכל הפלימפסטים של הירושלמי מעולים הם, כולם מזרחיים וכולם קדומים יחסית – המאות התשיעית-העשירית. ¹⁹ הדפים הללו מבחינת נוסחם, כתיבם וצורת הכתב קרובים הם לכתובת רחוב המכילה קטעים מירושלמי דמאי ושביעית והמתוארכת למאה השביעית, שהיא למעשה, כלשונו של פרופ' זוסמן – מפרסם הכתובת ומפרשה: "הטופס הקדום ביותר מכל מה שהגיע לידנו מספרות התורה שבעל-פה". ²⁰

בשנת תרס"ו (1906) פורסם תצלום של שני עמודים מירושלמי ברכות

the Georgian Manuscripts in the Cambridge University Library", *The Harvard Theological Review* 25 (1932), pl. 1–4; "Khanmeti Palimpsest Fragments of the Old Georgian Version of Jeremiah", *ibid.*, pl. 7–8 (בסדר מסורס) בשנת 1974, והאחרון אף הוסיף עליהם קטע קטנטן מן הספרייה הבריטית, קטע הירושלמי היחיד בספרייה זו, המשלים את אחד מדפי קיימברידג': נ' אלוני, קטעי גניזה של משנה, תלמוד ומדרש מנוקדים בניקוד ארץ-ישראלי, ירושלים תשל"ד, עמ' 58–69. הקטע מן הספרייה הבריטית, שמספרו [1154/2] Or. 6581/2, פורסם שם בעמ' 145–146 בלא שזוהה כירושלמי.

15. י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח, עמ' 938.
16. א"ש רוזנטל, ירושלמי נזיקין, ירושלים תשמ"ד, עמ' יג.
17. A. S. Lewis and M. D. Gibson, *Palestinian Syriac Texts*, London 1900, pl. iv–v, vii.
18. C. Taylor, *Hebrew–Greek Cairo Geniza Palimpsests from the Taylor–Schechter Collection*, Cambridge 1900, pl. iii–viii. פרסום זה חשוב במיוחד בגלל התצלומים המעולים של כתבי היד שנתלו לספר ושנעשו סמך לגילויים.
19. מיכאל סוקולוף ויוסף יהלום הקדישו מאמר חשוב ביותר לכל קטעי הפלימפסטים מן הגניזה, שהציעו בו זיהוי מלא הן של הכתב התחתון הן של הכתב העליון וציינו לפרסומים קודמים: M. Sokoloff and J. Yahalom, "Christian Palimpsests from the Cairo Geniza", *Revue d'Histoire des Textes* 8 (1978), pp. 109–132. בעמ' 115–116 עמדו במיוחד על עניין התיארוך של הקטעים.
20. י' זוסמן, "כתובת הלכתית מעמק בית-שאן", תרביץ מג (תשל"ד), עמ' 93; ושם בעמ' 152–156 הרחיב בעניין זמנה של הכתובת. בעמ' 141 שיער "שהטקסט כולו [...] נובע מן הירושלמי".

באנציקלופדיה היהודית בתוך הערך המופתי "תלמוד" שכתב בנימין זאב בכר.²¹ החל בשנת תרס"ח (1897) משתמש אברהם משה לונץ ב"דפים שונים שנמצאו בהגניזה במצרים" לצורך מהדורתו לירושלמי זרעים.²² התקדמות משמעותית בפרסום קטעי הגניזה של הירושלמי חלה בשנת תרס"ט, בדיוק לפני מאה שנה, כאשר לוי גינצבורג פרסם את "שרידי הירושלמי מן הגניזה אשר במצרים" בהוצאת בית המדרש לרבנים אשר באמריקה.²³ כך זה נקרא "חלק א'", והוא "גוף הירושלמי אשר נמצא בהגניזה, עם שנויי נוסחאות של ההוצאה הראשונה, ועוד נוסף, א) מאמרי הירושלמי שבקונדרים אחרון לילקוט שמעוני, ב) שנויי נוסחאות לירושלמי סדר זרעים מן כ"י רומי". הכרך כולל 307 עמודים, ובהם נוסף לקטעי ירושלמי מקוריים גם ליקוטים מן הירושלמי,²⁴ קטעי

21. W. Bacher, "Talmud", *Jewish Encyclopedia*, 12, New York 1906, p. 4. הציון שם הוא רק "From the Cairo Genizah".

22. תלמוד ירושלמי, מסכת [...], תוצאה חדשה מוגהת ומתוקנת [...] על ידי א"מ לונץ, ירושלים תרס"ח-תרע"ו. המהדורה למסכתות ברכות-כלאים יצאה לאור בחייו, בשנים תרס"ח-תרע"ה, בחמש מחברות, והמהדורה למסכת שביעית עד הפרק החמישי, אמצע הלכה ח, יצאה בשנת תרע"ו (חוברת זו יצאה למעשה בשנת תרע"ט, לאחר מותו של לונץ בשנת תרע"ח, כפי שאלמנתו חנה לונץ מספרת בספרה "חיי אבי", ירושלים תרע"ט, עמ' 31). בשערי המעטפת מציין לונץ את מקורותיו, וביניהם גם קטעי הגניזה, כדלהלן: במעטפת של המחברת הראשונה (תרס"ז) הוא מציין שחתן הרא"ל פרומקין מלונדון העתיק בעדו דפים אחדים מספריית אוקספורד, הר"ר א' ריבלין העתיק דפים אחדים מ"אוצר הספרים הפרטי של החכם וכו' מר אלחנן אדלער בלונדון", "העתק של הדפים הרבים הנמצאים בביה"ס שבקעמברידג' נשיג בטובת עין של הרה"ג המביא את כל אוצרות הגניזה פרופיסור ש. שעכטער ראש ביה"מ הרבנים בניוארק, ובהשתדלות החכם הנודע ישראל אברהם פרוף' בבה"מ העליון בקעמברידג'". כך כתוב גם במעטפת המחברת השנייה (תרס"ט) בהשמטת שמו של אברהם. במעטפת המחברת השלישית (תרע"א) נזכרו פרומקין ואדלר כנזכר לעיל, וצוין ש"העתק של הדפים הרבים הנמצאים בביה"ס שבקעמברידג' נתפרסמו כבר בדפוס" – כוונתו בוודאי ל"שרידי הירושלמי" של גינצבורג, שפורסם בתרס"ט. במעטפת המחברות הרביעית (תרע"ד) והחמישית (תרע"ה) ציין ל"שרידי הגניזה הכוללים כמאתים דפים שונים שנמצאו בהגניזה במצרים שנמצאו ע"י [...] ש. שעכטער [...] ומלבדו השגנו העתק מדפים בודדים הנמצאים בביה"ס באקספארד ובאוצר הספרים הפרטי של החכם וכו' מר אלחנן אדלר". בוף הביבליוגרפיה שנוסף לכרך כולו מצוין בסעיף ד: "ספר שרידי הגניזה [...] יצא לאור ע"י החכם ד"ר גינצבורג".

23. ל' גינצבורג, שרידי הירושלמי מן הגניזה אשר במצרים, ניריורק תרס"ט.

24. הליקוטים אינם מסומנים כליקוטים בדרך כלל פרט לציון בשוליהם "עין בפרושים והערות". כתב יד אחד השמור בספריית קיימברידג' מכיל שני דפים שעמודיהם נדפסו בסדר מזור: א ע"א – עמ' 280, א ע"ב – עמ' 307, ב ע"א – עמ' 306, ב ע"ב – עמ' 297. נראה שהדפים צולמו במפתחים ומפתח אחד (א ע"ב – ב ע"א) נשמט ונוסף רק לאחר שרוב הספר סודר בדפוס. העמוד הראשון מכיל ליקוטים מירושלמי עבודה זרה שלא כסדר, פרט לשורה האחרונה בו שהיא מפסחים, ולכן נרפס בסוף קטעי עבודה זרה; בעמוד השני בא המשך

משנה²⁵ וקטע אחד ובו פירוש בערבית למסכת שבת.²⁶ קטעי הירושלמי שבספר מכסים כשנים-עשר אחוזים מן הירושלמי כולו (וכשישים אחוזים מכל קטעי גניזה קהיר לירושלמי הידועים היום). בהקדמותיו, העברית והאנגלית, מודה גינצבורג בראש ובראשונה לשכטר, שהעלה את שרידי כתבי היד מן הגניזה ו"אחרי אשר טרח ומצא שרידי הירושלמי מסרם לידי להוציאם לאור". גינצבורג אסף את הקטעים מ"אוצרי הספרים אשר באירופא", היינו ספריות קיימברידג' ואוקספורד, "ובאמריקא", כנראה ספריית בית המדרש לרבנים בניו-יורק. הוא מודע לקיומם של קטעים נוספים בסנקט-פטרבורג ובאוסף של אדם פרטי בלונדון שלא ניתן לו לראות – כנראה אלו הקטעים שהיו ברשותו של משה גסטר ושנקנו על ידי ספריות המוזאון הבריטי (כיום הספרייה הבריטית) וספריית ג'ון ריילנדס במנצ'סטר בשנת 1954.²⁷ כתבי היד שבקיימברידג' נעתקו ונדפסו בעבורו, כנראה על ידי מר ארנסט גיימס וורמן,²⁸ ובכל מקרה הוא השווה את ההעתקות למקור. בהקדמתו מודיע

הליקוט מפסחים, קטע משביעית, שני קטעים מעבודה זרה וקטע מנזיר, והוא נדפס ב"נוספות" ובכותרת נדפס רק "עבודה זרה פ"ה"; העמוד השלישי כתוב רק בחציו ובו ליקוט מבבא קמא, ונדפס לפני העמוד הקודם; העמוד הרביעי פותח בקטע מירושלמי חלה וראשיתו "פירשו חכמים", ואחרי קטעים מבבא קמא, בבא מציעא, שוב בבא קמא ולבסוף כלאים. עמוד זה נדפס אף הוא ב"נוספות" אחרי קטעי ברכות. כתב יד אחר מספריית קיימברידג' (T-S C1/59) מורכב משני דפים לא רצופים; כל הדפים החסרים ביניהם שמורים בספריית אוניברסיטת פנסילבניה שבפילדלפיה (Halper 85) ונדפסו ב"גנוי שכטר" (להלן הערה 30), עמ' 390–429. כתב היד הוא קונטרס שלם של "לקוטין מן ירושלמי", כפי שנכתב בכותרתו, ומכיל ליקוטים ממסכתות ראש השנה ותענית. הדף הראשון נדפס בסוף קטעי ראש השנה (עמ' 152–153), והדף השני בסוף קטעי תענית (עמ' 183–184), ובכותרת הרצה מצוין בסוגריים רבועים "לקוטין מן ירושלמי" ככתוב בראש הדף הראשון. ליקוטים אלו הועתקו בעבור גינצבורג כבר בתחילת 1904, כפי שציין זוסמן במאמרו "שרידי תלמוד בגניזה" (לעיל הערה 2), עמ' 23 הערה 10 (העתקות נוספות שנעשו בעבורו יידונו להלן בהערה 28). ליקוטים נוספים הם מ"הלכות הירושלמי להרמב"ם", ובהם נדון להלן.

25. כפי שגינצבורג ציין במבואו (עמ' v), הוא העתיק רק "שלושה שרידים מן המשנה הירושלמית", והם ממסכתות כלאים ושביעית (עמ' 45–50), שבת (עמ' 89–92) וסוף בבא קמא ותחילת בבא מציעא (עמ' 254–255).

26. קטע זה נדפס ב"נוספות", עמ' 298–301.

27. בנימין ריצ'לר תיאר את תולדות האוסף בספריית מנצ'סטר בספרו: B. Richler, *Guide to Hebrew Manuscript Collections*, Jerusalem 1994, p. 116.

28. בהקדמתו האנגלית, עמ' viii, מציין גינצבורג שעמדו לפניו הדפסות של הקטעים, ויש לשער שהמעתיק והמדפיס הוא וורמן, מי שהעתיק בעבורו קטעים נוספים, כפי שהוא מציין בהקדמתו ל"גנוי שכטר" (להלן הערה 30), עמ' ת. וורמן זה היה חוקר שישב בקיימברידג' והעתיק בעבור שכטר כבר בשנת 1903 קטעי גניזה שונים ובהם גם קטעי ירושלמי, ככתוב על גבי מעטפות שונות בספריית קיימברידג' בחתימה E.W. (כך מדווח זוסמן במאמרו "שרידי תלמוד בגניזה" [לעיל הערה 2], עמ' 23 הערה 10). הוא פרסם בשנת 1905 מאמר חשוב על תולדות

גינצבורג שהוא מקווה להוציא "בזמן לא רחוק" שני כרכים נוספים: אחד שיכלול "פרושים והערות", ואחד שיהיה "כמבוא לתלמוד ירושלמי" ושיכלול גם "כל מה שנוגע לכ"י הירושלמי ובפרט כ"י הגניזה". לדאבונו לא זכה הוא ולא זכינו אנו שכרכים אלו יפורסמו.²⁹ על טיבו של הספר אעמוד בהמשך.

כעבור כעשרים שנה פרסם לוי גינצבורג שוב קטעי ירושלמי, מהם ירושלמי ממש ומהם ליקוטים. קטעים אלו פורסמו בנספחים לכרך הראשון משלושת הכרכים המפוארים של "גנזי שעכטער", שיצאו לאור גם הם בני-יורק בהוצאת בית מדרש הרבנים אשר באמריקה, בשנת תרפ"ח (1928).³⁰ כאן פורסמו קטעים ממסכתות ברכות, שבת ופסחים המצויים בספריית בית המדרש לרבנים (ENA 1493) וקטע המצוי בספריית דרופסי קולג' בפילדלפיה (כיום ספריית אוניברסיטת פנסילבניה; Halper 85), והוא "קצור הגדות הירושלמי" ממסכתות ראש השנה ותענית.³¹ גם כאן לא הובא תיאור של הקטעים, וגינצבורג מפנה את הקורא אל ה"חלק השני של שרידי הירושלמי אשר אקוה להוציא לאור בזמן קרוב".³²

ארבע שנים לאחר מכן, בשנת תרצ"ב (1932), פרסם מהר"ן אפשטיין כמעט את כל הקטעים מן הגניזה באוסף אנטונין אשר בסנקט-פטרבורג,³³ והם ממסכתות ברכות (Ant. 42), חלה (Ant. 309), שבת (Ant. 324) ועבודה זרה (Ant. 165); (Ant. 999). כמו כן פורסם שם "קיצור ירושלמי מסכת כתובות" (כ"י קיימברידג' T-S F17/7a), והוא, כפי שאפשטיין מציין, מאותו כתב יד של קיצור ירושלמי ממסכת ברכות (כ"י קיימברידג' T-S F17/7) שפורסם ב"שרידי הירושלמי" בעמ'

E. J. Worman, "Notes on the Jews in Fustāt from : קטעי גניזה: Cambridge Genizah Documents", *The Jewish Quarterly Review*, o.s. 18 (1905), pp. 1–39. מלבד ההעתיקות השתמש גינצבורג בתצלומים שנעשו בשביל שכתור על ידי מר מוקאטה, כפי שהוא מציין שם.

29. במבואו לספרו "פירושים וחדושים בירושלמי" (להלן הערה 35), עמ' ז, כותב גינצבורג שכשכתב את הדברים ב"שרידי הירושלמי" "כבר היה בידי החומר לשני הכרכים, אולם כשבאתי לקיים מוצא שפתי נחמתי על דבריי". אבל במבוא שם בעמ' לט הערה 26 שוב כתב: "לעת מצוא נקוה לפרסם כל החומר שבידינו על כתבי יד אלה".

30. ל' גינצבורג, גנזי שכתור, א, ניריורק תרפ"ח, עמ' 387–448.

31. דיון נרחב בליקוטים דנתי לעיל בהערה 24. בהקדמתו האנגלית ל"גנזי שכתור" (שם, עמ' xvii) מציין גינצבורג שהדפים הובאו לדרופסי קולג' בפילדלפיה על ידי אלקן נתן אדלר, שרכשם בקהיר.

32. שם, עמ' 387, וכן בעמ' 430.

33. י"נ אפשטיין, "לשרידי הירושלמי", תרכ"ז ג (תרצ"ב), עמ' 15–26 (מול עמ' 16 צורף תצלום של דף א ע"ב מכ"י אנטונין 165), 121–136, 237–248 (=י"נ אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובמשנות שמיות, ב, בעריכת ע"צ מלמד, ירושלים תשמ"ח, עמ' 251–290 [ללא התצלום הנזכר]).

29–36. כידוע, הרמב"ם חיבר ספר בשם "הלכות הירושלמי"³⁴, אלא שגינצבורג במבואו ל"שרידי הירושלמי" (עמ' v) כתב ש"אין לייחס הלכות להרמב"ם", אבל במבואו ל"פירושים וחדושים בירושלמי", שיצא לאור בשנת תש"א (1941), כתב ש"יש פנים לכאן ולכאן, ואפשר שהקטעים מ'קצור הירושלמי' הם מספר 'הלכות ירושלמי' להרמב"ם, ואפשר שספרו היה מסוג אחר לגמרי, וימים ידברו"³⁵. אכן ימים דיברו, ולאחר שנים, בשנת תש"ח (1947), צירף הגר"ש ליברמן את הקטעים וזיהה אותם, בעזרתו של משה לוצקי, ככתיבת ידו של הרמב"ם מספרו "הלכות הירושלמי"³⁶. קטע נוסף מספריית קיימברידג' (T-S Ar. 34/169), המשלים את תחתיתו של הדף ממסכת כתובות שפרסמו אפשטיין וליברמן, זוהה ופורסם לאחר שנים בידי סיימון הופקינס.³⁷

בצד קטעי הגניזה הקהירית החלו להתגלות דפים מן הירושלמי בספריות נוספות. קטע ראשון כזה פורסם בשנת תרצ"ה (1935) בידי אברהם חיים פריימן,³⁸ והוא מכיל שני דפים ממסכת בבא קמא השמורים בספריית הוותיקן (Vat. 530). עברו חמש-עשרה שנים נוספות עד שפורסמו דפים נוספים של ירושלמי מן הגניזה בשנת תש"ו (1946) פרסם שלמה ווידר קטע ממסכת סנהדרין-מכות מאוסף הגניזה של קאופמן השמור בספרייה של בית המדרש לרבנים בבודפשט (594/229).³⁹ ארבע שנים מאוחר יותר, בשנת תש"י (1950), שוב פורסמו דפים מאוסף זה

34. כפי שהוא מציין למשל בפירוש המשניות שלו למסכת תמיד ה, א ועוד.

35. ל' גינצבורג, פירושים וחדושים בירושלמי, א, ניריורק תש"א, מבוא, עמ' קט.

36. ש' ליברמן, הלכות הירושלמי לרבינו משה בן מיימון ז"ל מעצם כ"ק ז"ל, ניריורק תש"ח, עמ' ג.

37. S. Hopkins, "A New Autograph Fragment of Maimonides' *Hilkhot ha-Yerushalmi*", *Journal of Semitic Studies* 28 (1983), pp. 273–296.

38. א"ח פריימן, "קטע של ירושלמי בבא קמא", תרביץ ו (תרצ"ה), עמ' 56–63 (מול עמ' 56 צורף תצלום של דף א ע"ב מכתב היד). בסוף המאמר הוסיף העורך הערות: [י"נ אפשטיין], "ל'קטע של ירושלמי ב'ק'", שם, עמ' 64–65 (=מחקרים בספרות התלמוד [לעיל הערה 33], עמ' 866–867).

39. ש' ווידר, "קטע ירושלמי מבין שרידי הגניזה בבודאפשט", תרביץ יז (תש"ו), עמ' 129–135. בסוף המאמר הוסיף העורך הערות: [י"נ אפשטיין], "ל'קטע ירושלמי", שם, עמ' 136–137 (=מחקרים בספרות התלמוד [לעיל הערה 33], עמ' 868–869). בעמוד האחרון של כתב היד מצוי לכאורה החסר מן הפרק השלישי של מסכת מכות, אבל כבר הראה זוסמן "שהקטע שנשתמר בקטע הגניזה אינו ירושלמי מקורי כלל, אלא השלמה ר'העתקה' מאוחרת יחסית, בדומה להעתקות שבסופי מסכתות נידה ואחרות" (י' זוסמן, "פרקי ירושלמי", מחקרי תלמוד, ב: קובץ מחקרים בתלמוד ובתחומים גובלים מוקדש לזכרו של פרופ' אליעזר שמשון רוזנטל, בעריכת מ' בראשר וד' רוזנטל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 269).

- (594/289), והפעם ממסכת פסחים, בידי דוד שמואל לוינגר.⁴⁰ בכך נשלם פרסומם של כל דפי הירושלמי המצויים בספריית בית המדרש לרבנים בבודפשט.
- בשנת תשי"ח (1958) פרסם אברהם יצחק כ"ץ קטלוג גדול של קטעי גניזה שבאוסף אנטונין בסנקט-פטרבורג, וביניהם תצלומים של כמה דפים ממסכתות חלה (Ant. 309) ועבודה זרה (Ant. 999),⁴¹ אותם דפים שפורסמו בידי אפשטיין.⁴² שנים רבות לאחר מכן, בשנת תשמ"א (1981), הוא שב ופרסם עמוד אחד בלבד מדף של מסכת שקלים המצוי אף הוא בספרייה זו (Ant. 381).⁴³
- קטעי הגניזה נתפזרו לארבע קצוות תבל, והנה בשנת תשכ"ד (1964) פרסם צבי מאיר רבינוביץ שני דפים מירושלמי שביעית מתוך גנזי תימן שבאוסף יודא לוי נחום שבחולון.⁴⁴ עד אז ומני אז ועד היום לא נודע שום קטע של ירושלמי בתימן, ובכלל "מקומו של התלמוד הירושלמי במסורת התימנית טעון עוד ליבון יסודי".⁴⁵ והנה נתברר שדפים אלו מצטרפים לדפים נוספים ממסכת זו המצויים בקיימברידג', שאף פורסמו ב"שרידי הירושלמי", ומכאן שהדפים נתגלגלו כנראה מקהיר לתימן בידי סוחר ספרים, ומשם הגיעו לגנזיו של נחום בחולון.⁴⁶
- עשר שנים לאחר מכן, בשנת תשל"ד (1974), הוסיף רבינוביץ ופרסם כמה קטעי ירושלמי מגניזת קהיר מסדרת הנוספות שבאוסף טיילור-שכטר בקיימברידג', והם ממסכתות ברכות (T-S NS 329/661 ; T-S NS 329/608), שבת (T-S NS 329/578) וקידושין (T-S NS 171/1).⁴⁷ באותה שנה הופיע ספרו של אלוני המכיל
40. ד"ש לוינגר, "שרידים חדשים מירושלמי פסחים פרק ה', ו', ז'", ספר היוכל לכבוד אלכסנדר מארכס, בעריכת ש' ליברמן, ניו-יורק תש"י, עמ' רלז-רפג (מול עמ' רפו צורך תצלום של דף ד ע"א של כתב היד). בסוף המאמר הוסיף העורך הערות: ש' ליברמן, "לשרידים החדשים", שם, עמ' רפד-רפו (=ש') ליברמן, מחקרים בתורת ארץ-ישראל, בעריכת ד' רוזנטל, ירושלים תשנ"א, עמ' 216-218).
41. A. I. Katsh, *Ginze Russiyah*, 2, New York 1958, pp. 67-68.
42. במאמרו "לשרידי הירושלמי" (לעיל הערה 33).
43. A. I. Katsh, "A Genizah Fragment of Talmud Yerushalmi in the Antonin Collection of the Saltykov-Shchedrin Library in Leningrad", *The Jewish Quarterly Review* 71 (1981), pp. 181-184. לא ברור מדוע פרסם רק צד אחד של הדף.
44. צ"מ רבינוביץ, "קטע של משנה וירושלמי שביעית", בראילין ב (תשכ"ד), עמ' 125-133 (=י"ל נחום, חשיפת גנוזים מתימן, חולון תשל"א, עמ' כ-כא, ושם בעמ' כג תצלום צד אחד של הגיליון [א ע"א - ב ע"ב]). תצלום צבעוני יפהפה של אותו גיליון פורסם במאמרו "שרידי גניזה מן הירושלמי ומספר המעשים", ספר טבריה, בעריכת ע' אבישר, ירושלים תשל"ג, מול עמ' 348.
45. י' זוסמן, "שרידי תלמוד בגניזה" (לעיל הערה 2), עמ' 30 הערה 42.
46. זוסמן, שם.
47. צ"מ רבינוביץ, "שרידי ירושלמי מתוך הגניזה", ספר זיכרון לחנוך ילון, בעריכת י' קוטשר ואחרים, רמת-גן תשל"ד, עמ' 499-511. תצלום עמוד א של הדף ממסכת שבת פורסם

תיאור ותצלומים של עשרות קטעי גניזה בניקוד ארץ-ישראלי, וביניהם קטעים רבים מן התלמוד הירושלמי.⁴⁸ בשנת תשל"ו (1976) פרסם שרגא אברמסון כמה דפי גניזה מירושלמי שבת השמורים בקיימברידג' (Or. 2116/14).⁴⁹ כדאי להצביע כאן על תופעה מעניינת: כמה דפי כתב יד על קלף שלא מן הגניזה שנתגלו לאוספים שונים. בשנת תשל"ו (1976) פרסם משה עסיס ארבעה דפים מירושלמי סנהדרין שנמצאו בכריכת ספר, השמורים בספרייתו של מאיר בניהו המנוח.⁵⁰ כיום אנו יודעים שדפים אלו מצטרפים לשני דפים נוספים שהיו באוסף ששון ותוארו על ידיו בקטלוג המפואר "אהל דוד" בצירוף חילופי נוסחאות נבחרים.⁵¹

- במאמרו בספר טבריה (לעיל הערה 44), עמ' 351, ובספרם של רפאל פוזנר וישראל תא-שמע: R. Posner and I. Ta-Shema, *The Hebrew Book*, Jerusalem 1975, p. 25 שני עמודים אחרים מאותו כתב יד של מסכת ברכות השמורים בקיימברידג' (T-S NS 313/43) פורסם שנים הרבה לאחר מכן, בשנת תשנ"ח, בידי ירחמיאל ברודי: R. Brody, *A Hand-List of Rabbinic Manuscripts in the Cambridge Genizah Collections, Volume 1: Taylor-Schechter New Series*, Cambridge 1998, pl. 23.
48. אלוני, קטעי גניזה (לעיל הערה 14), עמ' 42–77. בכרך מצויים תצלומים ממסכתות פסחים, תענית, מועד קטן, בבא קמא, שבועות ועבודה זרה. תצלומים של שני דפי ירושלמי ראש השנה השמורים בקיימברידג' (T-S F17/9) פורסמו על ידי אדוארד גולדמן במהדורתו למסכת זו: E. A. Goldman, "A Critical Edition of Palestinian Talmud Tractate Rosh Hashana, Chapter One", *Hebrew Union College Annual* 46 (1975), pp. 227c–d. דפים אלו שייכם לטומס גדול יותר שפורסם כולו ב"שרידי הירושלמי".
49. ש' אברמסון, "קטע גניזה מירושלמי שבת פרק המצניע", קבץ על יד ח [יח] (תשל"ו), עמ' 13–3; "תיקונים לקבץ על יד ספר ח [יח]", קבץ על יד י [כ] (תשמ"ב), עמ' 323–324. קטע זה מצטרף לקטעים אחרים, מהם שפורסמו ומהם שעדיין לא פורסמו. זהוהו של השריד מדף ב ע"ב בעמ' 13 שם "לפכ"ד ה"ג (?) תואר על ידי זוסמן במאמרו "שרידי תלמוד בגניזה" (לעיל הערה 2), עמ' 30 הערה 45, כ"טעות דפוס" ותוקן במאמרו השני של אברמסון (עמ' 324). זוסמן אף הפנה לכל הנזכר לעיל במאמרו "פרקי ירושלמי" (לעיל הערה 39), עמ' 225 הערה 29. אברמסון (שם, עמ' 3, 9) אמנם מציין לדמיון שבין דפי כתב היד שהוא מפרסם לאלו שפרסם אפשטיין (במאמרו "לשרידי הירושלמי" [לעיל הערה 33], עמ' 240–245 [=מחקרים בספרות התלמוד, עמ' 282–287]), אבל אין זה דמיון גרדא, אלא הדפים שייכים ממש לאותו טומס; בקטע אפשטיין מציין סוף המסכת, וכתוב שם: "חסרה מסכתא זו ארבעה פרקי" (שם, עמ' 245 [=מחקרים בספרות התלמוד, עמ' 287]), כלומר לא ייתכן שאותו שריד שייך לפרק כד כפי שסבר בתחילה!
50. מ' עסיס, "קטע של ירושלמי סנהדרין", תרביץ מו (תשל"ז), עמ' 29–90 (מול עמ' 48 צורף תצלום של דף ד ע"א מכתב היד). ש' ליברמן צירף למאמר "הערות לקטע ירושלמי סנהדרין", שם, עמ' 91–96 [=מחקרים בתורת ארץ-ישראל [לעיל הערה 40], עמ' 259–264]. "הוספות ותיקונים" נדפסו שם על ידי עסיס בעמ' 326–329.
51. D. S. Sassoon, *Ohel Dawid: Descriptive Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts in the Sassoon Library*, London, London 1932, no. 918 [2], pp. 679–682.

הם נמכרו לאספן איוון בוסקי ונמסרו למשמרת בספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק.⁵²

בשנת השמיטה תש"ם (1980) פרסם יהודה פליקס את מהדורתו לחמשת הפרקים הראשונים של ירושלמי שביעית, ובשנת השמיטה שאחריה, תשמ"ז (1987), ההדיר את חמשת הפרקים הנותרים.⁵³ בדפי הבטנה של הספר אנו מוצאים תצלומים לא משובחים, בלשון המעטה, של רוב קטעי הגניזה למסכת זו.

בשנת תשנ"ג (1993) פרסמה החוקרת קריסטה מילר-קסלר תצלום של שני דפי פלימפסט (למעשה דף ושני סרכים) ממסכת עירובין.⁵⁴ הטקסט של הדף השלם הוא מן הסדרה הישנה באוסף טיילור-שכטר שבקיימברידג' (T-S 12/742), וכבר פורסם ב"שרידי הירושלמי" (עמ' 93-94), ושני הסרכים פורסמו בידי עדיאל שרמר בשנת תשס"א (2001) על פי התצלומים הנזכרים.⁵⁵ ואגב, חלקים אחרים מאותו דף, המצויים בסדרה החדשה שבאותו אוסף ושטרם פורסמו, מצטרפים לסרכים אלו, ועתה אפשר להשלים את רוב הטקסט החסר.

מכאן ואילך זכינו לפרסומים של קטעי ירושלמי שלא מן הגניזה הקהירית. מציאותו של ירושלמי מעובד, כלומר ירושלמי עם הוספות שונות ועם שינויים מכוונים ובלתי מכוונים המושפעים בעיקר מן הבבלי, הייתה ידועה עד לפני שנים מעטות רק מציטוטים אצל ראשוני אשכנז כמו הראב"ה (ר' אליעזר בן יואל הלוי) ור' יצחק מווינה, בעל אור זרוע. ירושלמי מעובד זה כונה בפי אביגדור אפטוביצר "ספר ירושלמי".⁵⁶ והנה בא פרופ' זוסמן ופרסם בשנת תשנ"ד (1994) שנים-עשר דפי קלף גדולים ומרשימים שהופדרו מכריכות ספרים בספריות שונות בגרמניה, הכוללים קטעים ממסכתות ביצה, ראש השנה, תענית, מועד קטן, יבמות וקידושין.⁵⁷

52. מספרם היום: JTS, Boesky Family Collection 4. המידע מצוי אצל ג' דנציג, קטלוג של שרידי הלכה ומדרש מגניזת-קאהיר באוסף א"נ אדלר שבספריית בית המדרש לרבנים באמריקה, ניו-יורק וירושלים תשנ"ח, מבוא, עמ' לו הערה 129.

53. י' פליקס, תלמוד ירושלמי מסכת שביעית, א-ב, ירושלים תש"ם-תשמ"ז.

54. C. Müller-Kessler, "An Unidentified Christian-Palestinian-Aramaic Fragment in the Taylor-Schechter Collection: Isaiah 36:16-37:4", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 56 (1993), pp. 119-122, pl. i-ii. הכתב התחתון הוא תרגום ישעיהו בסורית ארץ-ישראלית, ואותו פרסמה המחברת, ואילו הכתב העליון הוא כאמור ירושלמי עירובין. צריך לציין שהמחברת אכן הודיעה בראש מאמרה שהקטע כבר זוהה בשנת 1900 בידי לואיס וגיבסון בספרן *Palestinian Syriac Texts* (לעיל הערה 17), עמ' xiii מס' vii.

55. ע' שרמר, "עוד פירור לשרידי הירושלמי", עלי ספר יט (תשס"א), עמ' 36.

56. אפטוביצר הקדיש מאמר לחיבור זה וקראהו בשם "ספר ירושלמי": V. Aptowitzer, "Unechte Jerusalmizitate", *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* 55 (1911) pp. 419-425. כמו כן במבוא לספר ראב"ה, ירושלים תרצ"ח, עמ' 276-277, תיאר שוב בקצרה את מה שכינה "ספר ירושלמי".

57. כתבי היד מצויים בדרימסטט (Darmstadt, Landes- und Hochschul-Bibliothek), בשרייך

בקטעים מסדר מועד אכן אנו מוצאים את התוספות והעיבודים האופייניים ל"ספר ירושלמי", ולעומת זאת בדפים מסדר נשים אין שום תוספות או עיבודים למצוי בירושלמי שלנו.⁵⁸ אף הוא פרסם שנתיים לאחר מכן מאמר הסוקר את ייחודיותם של דפי "ספר ירושלמי".⁵⁹

"למן תחילת שנות השבעים הלכו ונתרבו הידיעות שהגיעו למכון [לתצלומי כתבי היד העבריים] על מציאותם של פרגמנטים עבריים עתיקים, דפי פוליו גדולים, המשמשים כעטיפות לתיקים ארכיוניים איטלקיים מן המאות הט"ז והי"ז (בעיקר) וכחומר מילי לכריכות ספרים עתיקים בספריות הותיקות שם" – כך כתב ישראל תא־שמע בהקדמתו לקובץ המחקרים על הגניזה האיטלקית שנערך בעקבות כינוס בנושא ושיצא לאור בשנת תשנ"ח (1998).⁶⁰ באותו קובץ אף פורסם תצלום של עמוד אחד מכתב יד השמור בארכיון העיר של בולוניה (Fr. ebr. 275) לירושלמי ברכות.⁶¹ למעשה פורסמו תצלומים של חמישה עמודים מן הגניזה האיטלקית כבר שנה קודם לכן בקטלוג של ארכיון העיר בולוניה, והם ממסכתות ברכות (Fr. ebr. 457), שביעית (Fr. ebr. 107.2), בבא קמא (Fr. ebr. 564) ובבא מציעא (Fr. ebr. 574).⁶² בשנת תש"ס (2000) נערכה בבית הספרים הלאומי בירושלים תערוכה של דפים מן הגניזה האיטלקית, ובקטלוג של אותה תערוכה, בעריכת מאורו פראני,

– ובמינכן (Trier, Stadtbibliothek) ובמינכן (München, Universitätsbibliothek), כדלהלן: ביצה – דרמשטט Hs 916; ראש השנה – טרייר Heb. Fr. 6; תענית – דרמשטט Hs 413; מועד קטן – דרמשטט Hs 916 וטרייר Heb. Fr. 5; יבמות – דרמשטט Hs 898 ומינכן 2° Cod. Ms. xvii; קידושין – דרמשטט Hs 898. כל הטקסטים פורסמו על ידי י' זוסמן, "שרידי ירושלמי – כת"י אשכנזי, לקראת פתרון חידת 'ספר ירושלמי'", קבץ על יד יב [כב] (תשנ"ד), עמ' 1–120. למעשה כבר בראשית שנות השמונים של המאה העשרים זיהה זוסמן שהקטעים הללו שייכים ל"ספר ירושלמי" והעביר מידע זה לטוביה קווסמן (זוסמן, שם, עמ' 5 והערה 15), שפרסם בשנת תשמ"ו את הסיגנטורות שלהם ותצלומים של עמוד אחד ממועד קטן ושל שני עמודים מיבמות (T. Kwasman, *Untersuchung zu Einbandfragmenten und ihre Beziehung zum Palästinischen Talmud*, Heidelberg 1986; התצלומים שם בעמ' 8, 12–13).

58. זוסמן, שם, עמ' 18.

59. י' זוסמן, "ירושלמי כתב-יד אשכנזי ו'ספר ירושלמי'", תרביץ סה (תשנ"ו), עמ' 37–63. ועדיין אנו מצפים למאמרו הגדול שיכלול כדבריו "סקירה מקיפה על 'ספר ירושלמי' בכלל – מהותו, מוצאו ותפוצתו" (י' זוסמן, "שרידי ירושלמי" [לעיל הערה 57], עמ' 6 והערה 23 ועמ' 17). בהערה 166 בתרביץ שם חשף מעט מן התובנות החשובות ביותר בעניין "ספר ירושלמי" בפרט ובעניין "כל ספרות חז"ל הארצישראלית כולה, בהלכה ובאגדה" (שם, עמ' 63) בכלל.

60. א' דוד ו' תבורי (עורכים), הגניזה האיטלקית, ירושלים תשנ"ח, עמ' ז.

61. שם, עמ' פב.

62. M. Perani and S. Campanini, *I frammenti ebraici di Bologna: Archivio di Stato e collezioni minori* (Inventari dei Manoscritti delle Biblioteche d'Italia, 108), Firenze 1997.

פורסמו בין השאר גם שלושה עמודי ירושלמי, אף הם מארכיון העיר בולוניה, ממסכתות ברכות, שביעית ובבא מציעא.⁶³ פראני אף תיאר עם גינטר שטמברגר את קטעי הירושלמי שבספריית הסמינר האפיסקופי אשר בסבונה, ובמאמרם פורסמו גם תצלומים של ארבעה עמודים ממסכתות סנהדרין (Fr. 4.1), מכות (Fr. 3.1) ושבועות (Fr. 5.1).⁶⁴ בשנת תשס"ד (2004) פרסם פראני עם אנריקה סגרדיני קטלוג גדול של קטעי תלמוד מן הגניזה האיטלקית, ובו גם תצלומיהם של שישה עמודים מירושלמי ברכות, שביעית, יומא, שקלים, בבא מציעא ומכות.⁶⁵

63. מ' פראני, קטעים מ"הגניזה האיטלקית": תערוכה, ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ג טבת – ה שבט תש"ס, בולוניה 2000. בבא מציעא בעמ' 10, מס' 1 (תואר בטעות כבבא קמא!); שביעית בעמ' 11, מס' 4, וברכות בעמ' 12, מס' 6.

64. M. Perani and G. Stemberger, "The Yerushalmi Fragments Discovered in the Diocesan Library of Savona", *Henoch* 23 (2001), pp. 272–275. במקביל הוציא פראני עם מלומדים אחרים תקליטור ובו תצלומים דיגיטליים (באיכות לא משוכחת במיוחד) של כל קטעי הירושלמי שבספריית סבונה (על גבי מעטפתו: CD realizzato da: Giampiero Bof, Mauro Perani, Gerolamo Delfino, Leandra Scappaticci, Franco Fanni; Talmud in copertina, frammenti di Talmud rinvenuti nella Biblioteca del Seminario di Savona).

65. M. Perani and E. Sagradini, *Talmudic and Midrashic Fragments from the "Italian Genizah"* Reunification of the Manuscripts and Catalogue, Firenze 2004 – ברכות – Bologna, Archivio di Stato, – שביעית; Bologna, Archivio di Stato, Fr. ebr. 457; Mantua, Biblioteca Comunale, Ms. Ebraico 119 (binding) – יומא; Fr. ebr. 107.2; שקלים – Imola, Archivio Storico Comunale, Fr. ebr. 27 (1561); בבא מציעא – Savona, Biblioteca del – מכות; Bologna, Archivio di Stato, Fr. ebr. 574. Seminario Diocesano, 3.1. בעמ' 10 שם מודים המחברים לפרופ' יעקב זוסמן העומד בראש "מפעל המשנה" על שהעמיד לרשותם את הקטלוג של קטעי התלמוד האיטלקיים אשר הוכן בידי צוות המפעל.

לאחרונה הוציא דוד רוזנטל את הקטלוג "אוסף הגניזה הקהירית בועבה" (ירושלים תש"ע), ובו פרסם בלוויית תצלום משובח קטע מירושלמי ביכורים (כ"י 6, עמ' 168–175), הקטע היחיד הידוע לנו ממסכת זו מלבד כ"י לידן. נוסף לכך דווח שם על דף ובו ליקוט מירושלמי קידושין (כ"י 56 דף ב, עמ' 166–167 [תצלום עמוד ב מופיע בעמ' 121]); דף א מכיל ליקוט מבבלי קידושין וכתובות, ולתיאור שם בעמ' 121 ובעמ' 165 יש להוסיף את בבלי קידושין פב, ומה ש"נפסק באמצע העמוד" הוא הקיצור מהתלמוד הבבלי. מכיוון שהדפים מחוברים ולא רצופים והעמוד האחרון מסתיים באמצעו, סביר להניח שלפנינו גיליון עוטף של קונטרס שהדף הראשון שלו הוא מירושלמי קידושין והדף השני מבבלי קידושין וכתובות, ובתווך היו דפים נוספים שהכילו את ההמשך לליקוט מירושלמי קידושין ואת תחילת הליקוט מבבלי קידושין. בקונטרסים שלפני כן הייתה תחילת הליקוט מירושלמי קידושין, ואולי גם ממסכתות נוספות).

ב. המהדורה החדשה

למרות פרסומים מרובים אלה של קטעי ירושלמי, בין מן הגניזה הקהירית ובין מגניזות אחרות, מהדורה חדשה של כל קטעי הירושלמי נמצאת עתה בהכנה, ואנו מקווים שתראה אור במהרה.⁶⁶

הצורך במהדורה חדשה נובע משני גורמים: כמות ואיכות. אשר לכמות, שרידי הירושלמי של גינצבורג מכסים, כאמור לעיל, כשנים-עשר אחוזים מן הירושלמי, ויתר הקטעים שנתפרסמו מוסיפים עוד כשישה אחוזים, שעה שכלל הקטעים שבמהדורתנו מכסים כרבע מן הירושלמי כולו. נתון זה בלבד דיו להצדיק מהדורה חדשה שתכנס תחת קורת גג אחת את שנדפס ואת שלא נדפס.⁶⁷

ואשר לאיכות, ראוי לפתוח ולציין שההעתיקות של כתבי היד שב"שרידי הירושלמי" של גינצבורג בסך הכול טובות הן.⁶⁸ פה ופה אפשר לתקן אותיות ומילים,⁶⁹ ולעתים אפשר להשלים גם שורות שלמות, בעיקר בכתבי יד קשים לקריאה. נראה שלפעמים העדיף גינצבורג (או זה שהעתיק בעבורו חלק מן הקטעים, כנראה וורמן) שלא לטרוח יותר מדי בקטעים פגומים מאוד, ולכן יש שאנו מוצאים רק חצי עמוד מועתק. למשל במסכת חלה פרק ג עמוד א של הדף (עמ' 58 ב"שרידי הירושלמי") מועתק כולו, ואילו עמוד ב מועתק רק עד שורה 10 (עמ' 59), אף על פי שאין הוא שונה במצבו הפיזי מעמוד א. במקרים אחרים לא הועתקו דפים מסוימים כלל בגלל מצבם הגרוע, כגון הדף השני באותו כתב יד.⁷⁰ אין צורך לומר שבמהדורתנו הותקנו כל הדפים ובמלואם. בעיה נוספת בספר: הסיגנטורות והטומוסים אינם מצוינים,

66. כאמור, כבר בשנת תשל"ו הודיע זוסמן על כוונתו להוציא מהדורה של כל שרידי הירושלמי (במאמרו "שרידי תלמוד בגניזה"; לעיל הערה 2), ובשנת תשמ"ח נחתם הסכם בינו לבין האקדמיה ללשון העברית בדבר עיבוד החומר (לעיל הערה 3).

67. הנה עוד כמה נתונים מעניינים: סדר מועד, המחזיק כשליש מן הירושלמי, הוא המיוצג ביותר בקטעי הגניזה – שלושים ושישה אחוזים, ולמעשה רק למסכתות סוכה וחגיגה לא נמצאו קטעים; סדר נשים, שהוא כרבע מכלל הירושלמי, הוא הדל ביותר בקטעים – כארבעה-עשר אחוזים; סדר נזיקין, שהוא הקטן ביותר בהיקפו – כשבעה-עשר אחוזים מן הירושלמי כולו – מכוסה בכל מסכתותיו (אמנם מבבא בתרא אין קטעים, אבל כידוע כל הבבות הן מסכת אחת בירושלמי – מסכת נזיקין), וכשלושים אחוזים ממנו מיוצגים בקטעים; סדר זרעים, שגם הוא כרבע מכלל הירושלמי, מיוצג בקטעים בשיעור של כשישה-עשר אחוזים.

68. חלק מן הדברים כבר נאמרו על ידי זוסמן בשנת תשל"ו בכנס "חקרי גניזה קהיר" ופורסמו בשנת תש"ם במאמרו "שרידי תלמוד בגניזה" (לעיל הערה 2), עמ' 29–31 ובמיוחד הערה 40.

69. דוגמה לשיבוש של אות אחת בשרידי הירושלמי שגרם להערה מוטעית במילון בן-יהודה הביא מ' מישור, "שלוש הערות מילוניות", לשוננו 1 (תשמ"ו), עמ' 122–123, והיא המילה "תערובת" במקום "תערובת" בירושלמי גיטין, המצויה לכאורה בכ"י וסטמינסטר קולג' 4, Talm. II, על פי הנדפס ב"שרידי הירושלמי", אלא שבכתב היד כתוב "תערובת" כדפוסים!

70. וכן בפלימפטסט שכתבו התחתון הוא "חיי אנטונינוס" בסורית ארץ-ישראלית וכתבו העליון הוא ירושלמי פאה: עמוד א נדפס (עמ' 43), ועמוד ב לא נדפס.

ולכן אין לדעת לאיזה כתבי יד משתייכים העמודים, מה גם שהספר בנוי על פי סדר מסכתות הירושלמי, ויש שעמודים סמוכים משתייכים לטומוסים שונים. כך דרך משל בחיק שכמעט כולו קטעי ירושלמי השמור באוסף טיילור-שכטר בקיימברידג' – הפריט הראשון הוא ממסכת חלה, אבל מטומוס אחר ובו דף אחד ושני סרכים: עמוד אחד מן הדף השלם פורסם בעמ' 56, והעמוד השני בעמ' 60, ובתווך שני העמודים שהזכרנו קודם, ואילו הסרכים לא פורסמו כלל, כנראה בגלל זעירותם.⁷¹ כשל חמור בספר הוא זיהוי לא נכון של קטעים. למשל דף מירושלמי ביצה נחלק ב"שרידי הירושלמי" לשניים: עמוד א שלו נדפס במקומו בעמ' 172, ואילו עמוד ב זוהה כירושלמי שבת, שכן הסוגיות מקבילות, ונדפס בעמ' 84.⁷² עמוד אחד בספר נותר ריק, והוא עמ' 225 שבין גיטין לקידושין, ונדפס בו רק מספר הקונטרס – 15.⁷³ לשם הדגמת הדברים ביתר פירוט נבחן כאן רק את מסכת ברכות ונכנה את כתבי היד לפי יחידות:⁷⁴ עמ' 1 קרוי אצלנו יחידה ז, והוא בכתב ידו של ר' יוסף ראש הסדר.⁷⁵

71. לעתים עמוד אחד מכתב היד נדפס והעמוד השני לא נדפס, אבל מסיבה מוצדקת. למשל: עמ' 208 הוא עמוד א של דף קרוע לרוחבו השמור בקיימברידג' (T-S F17/54) ובו סוף מסכת מגילה, ואילו עמוד ב מכיל את "פרק זרעים". המשך העמוד שמור בקיימברידג' בסיגנטורה אחרת (T-S F2, 1, 84), כפי שכבר זיהה מרדכי מרגליות. עמוד זה עם עמוד נוסף מאותו חיבור (T-S E II, 137) פורסמו מעיזבוננו של מרגליות בידי פליקס עם מבוא, השלמות והערות בספרו של מרגליות: הלכות ארץ ישראל מן הגניזה, ירושלים תשל"ד, עמ' קצא-קצד. תצלומי העמודים הנידונים פורסמו שם בסוף הפקסימיליות, עמ' 26 (בהוצאה חדשה של הספר, כנראה רק בחיתוך העמודים ובכריכה חדשה [הדפוס נשארה כבהוצאה הראשונה], הושמטו משום מה הפקסימיליות). כעת נמצאת בידינו השלמה לעמוד ב והחיבור עומד לפנינו כמעט בשלמותו, והוא עומד להתפרסם בקרוב. דוגמה נוספת: הצד השני של מה שנדפס בעמ' 64 (ממסכת שבת), השמור בקיימברידג', הוא קטע מהלכות שחיטה בערבית-יהודית, ומובן שלא נדפס.

לפעמים הדף הקודם הוא מחיבור אחר. למשל בעמ' 154 מתחילה יחידה גדולה של מסכת יום טוב (ביצה), ובראשה הכותרת "בש" י" יום טוב תלמוד". כתב היד שמור בספריית קיימברידג' (T-S F17/34) ונידון בידי מ"ב לרנר, "עיונים ברשימת ספרים אחת מן הגניזה", חקרי גניזה קהיר, בעריכת מ"ע פרידמן (תעודה, א), תל-אביב תש"ס, עמ' 47. הדף שלפני כן כתוב ביד אחרת, והוא סוף תוספתא ביצה (ד, ה-יא). בסיגנטורה אחרת שם מצוי דף ובו המשך הירושלמי (אלא שכפי שנראה [בהערה הבאה], גינצבורג שייך אותו בטעות למסכת שבת), וגם שם הדף שלפני כן הוא תוספתא ביצה, מההלכות שלפני הדף הקודם (ג, טז – ד, ה).

72. זהו דף הירושלמי שנזכר בסוף ההערה הקודמת. דוגמה נוספת תידון להלן בסמוך, בדיון בעמ' 201 שב"שרידי הירושלמי", שהנדפס בו זוהה כירושלמי מועד קטן במקום ירושלמי ברכות. על שתי הדוגמאות עמד זוסמן במאמרו "שרידי תלמוד בגניזה" (לעיל הערה 2), עמ' 29 הערה 40.

73. יש לשים לב שלדף הבא יש הערות רבות והוא מתפרס על שני עמודים, וייתכן שגינצבורג רצה שהם ידפסו במפתח אחד (הסבר זה שמעתי מפרופ' זוסמן).

74. מספרי היחידות הם כפי מצבן כעת, וייתכן שלקראת הפרסום הם ישתנו.

75. כ"י קיימברידג' T-S F17/50; ציינו לכך לרנר, "עיונים" (לעיל הערה 71) ואלכסנדר שייבר

זהו עמוד ב של דף שעמודו הראשון ריק מכיוון שהוא ראש המסכת, ובמקרה זה גם ראש הספר, כדרך הסופרים להשאיר את העמוד הראשון חלק למען ישמור על הספר כולו. אחד הבעלים אף רשם עליו את שמו: חננאל בר שמואל נ"ע.⁷⁶ מובן שעמוד זה לא נדפס. ואגב, הפינה השמאלית העליונה של הדף הייתה חסרה עד שנמצאה בסדרת הנוספות שבקיימברידג', ובמהדורתנו הדף כמעט שלם. עמ' 2–5 שייכים ליחידה ב, אם כי הם משתי סיגנטורות שונות בקיימברידג'; עמ' 6 הוא למעשה דף אחד מספריית אוקספורד השייך ליחידה א שמשום מה שני עמודיו נדפסו ברצף (שורות 1–14 – עמוד א, ושורות 15–28 – עמוד ב), כפי שנדפסו קודם לכן על ידי שכטר וזינגר בתרנ"ה.⁷⁷ עמ' 7–8 שייכים גם הם ליחידה א, אלא שאלה נדפסו כראוי כנתינתם בכתב היד השמור בקיימברידג'. עמ' 9–11 הם דף ומחצה של יחידה ב מאותם כתבי יד שנדפסו בעמ' 2–5. המחצית השנייה של הדף נדפסה אצל גינצבורג בעמ' 201 בתור ירושלמי מועד קטן, וזאת משום שלכתוב בעמוד זה אכן יש מקבילה במועד קטן. עמ' 12–13 הם דף אחד מספריית קיימברידג' השייך ליחידה א מאותו כתב יד של עמ' 7–8. דף נוסף מאותה יחידה, מספריית אוקספורד, נדפס כולו על שני עמודיו ברצף וללא חלוקת שורות בעמ' 14, גם הוא כפי שנדפס כבר על ידי שכטר וזינגר.⁷⁸ עמ' 15–26 הם מיחידה אחרת – ג. כאן צריכים לבוא לפי סדר הטקסט עמ' 293–296, שנדפסו ב"נוספות" מכיוון שהגיעו אל גינצבורג "אחרי אשר

A. S. Scheiber, "Two Book Lists of Joseph b. Jacob Habavli", *Journal of Jewish Studies* 22 [1971], pp. 68–69 [= *Geniza Studies*, Hildesheim 1981, pp. 351–352] על

ר' יוסף ראש הסדר בר' יעקב בן זמנו של הרמב"ם במצרים כתב למשל יעקב מאן: J. Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs*, 2, Oxford 1922, pp. 310–313 ועוד. על התואר "ראש הסדר", שפירושו מי שמופקד על אחת השורות של חברי הישיבה, ומאוחר יותר אף ראש הישיבה עצמו, הרחיב ש"ד גויטיין בספרו המונומנטלי: S. D. Goitein, *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, 2, Berkeley 1971, pp. 198–199 (תמצית עברית יצאה לאור לאחרונה בתרגומה של איה ברורי: ש"ד גויטיין, חברה ים תיכונית, תל-אביב תשס"ה, עמ' 338).

76. לר' חננאל זה הקדיש ש"ד גויטיין מאמר נרחב: "ר' חננאל הדיין הגדול ביר' שמואל הנדיב מחותנו של הרמב"ם", תרביץ נ (תשמ"א), עמ' 371–395. הוסיפו עליו י' ינון (פנטון), "עוד על ר' חננאל בן שמואל הדיין, גדול החסידים", תרביץ נה (תשמ"ו), עמ' 77–107, ובעמ' 79 הערה 12 ציין לכתב יד זה, ומ"ע פרידמן, "משפחת אבן אלאַמְשָׁטִי, בית מחותני הרמב"ם", ציון סט (תשס"ד), עמ' 271–297, ובמיוחד עמ' 289–295. תודה לפרופ' זוסמן על שהפנה אותי למאמרים אלו.

77. בספרם *Talmudical Fragments* (לעיל הערה 11). הוא כ"י אוקספורד Ms. Heb. d. 45, 4–5 (2674, 3), כפי שצוין לעיל בהערה 12.

78. מכתבי היד שבקיימברידג' היו לגינצבורג תצלומים, ואילו מאלו שבאוקספורד כנראה היו לו רק העתקות, וזו הסיבה להדפסה הרצופה כאן ובעמ' 6. זו כנראה גם הסיבה לריבוי הטעויות (היחסי) שבקטעים מאוקספורד.

כבר היה החלק היותר גדול מספרי קבוע בדפוס", כדבריו בהקדמה.⁷⁹ ארבעה עמודים אלו שייכים ליחידה ה, והם למעשה דף אחד שכל עמוד בו כתוב בשני טורים. חלקו התחתון של הדף שמור בספריית הבודליאנה באוקספורד והוא הנדפס על ידי גינצבורג ב"שרידי הירושלמי", ואילו חלקו העליון שמור בספריית בית המדרש לרבנים שבני-יורק, ונדפס גם הוא על ידי גינצבורג ב"גנוזי שכטר", בלי שזיהה את הקשר ביניהם.⁸⁰ עמ' 27–28 שייכים ליחידה ו, וליחידה זו שייך גם הדף מכ"י אנטונין שהדפיס אפשטיין.⁸¹ בעמ' 29–36 נדפסו, כפי שכבר הראינו,⁸² ליקוטים מן הירושלמי (בלי לציין שאלו ליקוטים), והם כפי שנתברר מהלכות הירושלמי להרמב"ם. נוסף על כל אלו מצויות בידינו היום עוד שבע יחידות למסכת ברכות, מהן חמש מן הגניזה ושתיים מגניזות אירופה. נראה שסקירה זו של מסכת אחת דייה להרגיש את מבנה ספרו של גינצבורג ואת הצורך במהדורה חדשה.

המהדורה החדשה המוצעת של גנוזי הירושלמי אמורה לכלול את כל שרידי הירושלמי הידועים היום.⁸³ הכוונה היא להעמיד נוסח מודפס של כל הקטעים של הירושלמי, להוציא כתבי יד שלמים כמו כ"י רומי לזרעים וסוטה וכ"י אסקוריאל למסכת נזיקין. כתבי היד המפוזרים בספריות שונות ברחבי העולם צורפו ליחידותיהם וכך ידפסו, יחידות יחידות, שורה שורה ככתבי היד. אותיות מסופקות יסומנו, והשלמות, אם יובאו, יובאו בגופן אחר. יש שכתבי היד נפגעו במשך השנים ומהדיריהם קראו בזמנם אותיות שהיום אינן נראות, בתצלומים או אף במקור; אותיות אלו יסומנו גם הן בגופן מיוחד. נוסף על הטקסטים בכוונתנו לצרף לספר תקליטור ובו תצלומים דיגיטליים איכותיים של כל הקטעים. ייתכן שנצטרף לתקליטור גם את הטקסטים גופם; במקרה זה הם יובאו לצד התצלומים, ולפני המעיין

79. עמ' v. גם שאר ה"נוספות" שנדפסו שם (בעמ' 297–307) הן או מכתבי יד שבאוקספורד או פירוש בערבית למסכת שבת או ליקוטי ירושלמי.

80. על כתב יד זה כתב גינצבורג: "ב' דפים קלף ישר והכתב כתב מרובע עתיק מאוד, לא ראיתי כ"י עתיק כמותו בין שרידי הירושלמי ולא רחוק שנכתב זה יותר מאלף שנים" (גנוזי שכטר [לעיל הערה 30], עמ' 430; הביאו זוסמן, "כתובת הלכתית" [לעיל הערה 20], עמ' 155 הערה 497, ואף עמד על כך שגינצבורג לא חיבר בין הקטעים). שרידי הדף (ENA 1493/1) נדפסו שם בסי' לט (עמ' 432–435). כנראה לא עמד על החיבור בין קטע אוקספורד לקטע ניר-יורק מכיוון שלא ראה את קטע אוקספורד, כפי שציינו לעיל בהערה 78. לעומת זאת זיהה ששני הקטעים האחרים שנדפסו שם ממסכתות שבת ופסחים (סי' מ–מא, עמ' 435–448) שייכים לקטעים שנדפסו ב"שרידי הירושלמי" שלו, כפי שציין שם בעמ' 430.

81. במאמרו "לשרידי הירושלמי" (לעיל הערה 33), עמ' 237–239 (=מחקרים בספרות התלמוד, עמ' 279–281).

82. לעיל עמ' 267–268.

83. יובהר מראש שכל האמור להלן הוא בבחינת הצעה בלבד, ועדיין לא סוכמו כל הצדדים הטכניים והתוכניים של הספר.

תעמודנה שתי אפשרויות קריאה – עם ההשלמות ובלעדיתה. חלק מכתבי היד נקרא מהם גופם במקור בספריות השונות ברחבי העולם, ואנו מקווים שיעלה בידנו לקרוא את כל הקטעים כולם במקורם. כמו כן מקווים אנו שלכרך יצורף מבוא נרחב.

ג. מחידושי העיון בקטעי הירושלמי

כדי להדגים את העושר הרב השמור בקטעים נביא להלן כמה מאפיינים שידגישו את תרומתם להגהת הטקסט ולמניעת שיבושים, לשחזור אוצר המילים של לשון חכמים ולהבנה טובה יותר של עצם הסוגיות.⁸⁴ וכבר כתב גינצבורג ש"בלי הפרזה נוכל לומר שבכל קטע וקטע, ואפילו ביותר קטן שבהם, יש בו עזר אם במעט ואם הרבה להבנת הירושלמי".⁸⁵

1. לנוסח מסכת שקלים

פרופ' זוסמן הקדיש מאמר רחב היקף לבירור נוסחאותיה של מסכת שקלים ועמד על קיומם של שני ענפים – הענף המקורי הארץ-ישראלי, הקרוי נוסח א, ומנגד הענף שעבר בבליזציה מסיבית, הקרוי נוסח ב.⁸⁶ כ"י ליידן למסכת זו מראה זאת במוחש: גוף כתב היד, הכתוב בידי של הסופר הנודע ר' יחיאל בירבי יקותיאל, הוא "נוסח ירושלמי מקורי", כדבריו של זוסמן, והוא עבר הגהה יסודית לקראת הדפסתו בבית הדפוס של הבומברגי בוונציה בשנת רפ"ג (1523) על פי הנוסח שנדפס שנה קודם לכן באותו בית דפוס במסגרת הדפסת התלמוד הבבלי כולו, והוא נוסח ב מובהק. תוצאת השילוב מצויה בנוסח דפוס ונציה רפ"ג, כמובן ללא הבחנה בין המקורי לנוסף. הדבר בא על תיקונו במהדורת האקדמיה, שבה אפשר להבחין בנקל בין הידיים השונות. תופעה דומה אבל הפוכה אפשר לראות, באופן מפתיע, בכתב יד בן שני דפים המורכב מכמה וכמה קטעים שנשתמרו בגניזה ושעדיין לא פורסמו – נוסח א הורכב על גבי נוסח ב בדיוקנות רבה; "כלומר", כלשונו של פרופ' זוסמן, "לפנינו טופס קרום של ירוש' שקלים נו"ב שמוצאו מאיטליה/ביזאנץ, אשר התגלגל למזרח ושם (במצרים? בה נמצא) הגיהו חכם דייקן בעל רגישות גדולה לסגנון הירושלמי על-פי טופס של ירוש' שקלים מקורי (נו"א) שהיה מצוי בסביבתו".⁸⁷ לשם הדגמה

84. חלק מן הדברים התלבנו בעזרת עובד המילון מר עמנואל מסטיי, ותודתי נתונה לו על עזרתו.

85. גינצבורג, פירושים וחדושים בירושלמי (לעיל הערה 35), עמ' לו.

86. "זוסמן, "מסורת-לימוד ומסורת-נוסח של התלמוד הירושלמי – לבירור נוסחאותיה של ירושלמי מסכת שקלים", מחקרים בספרות התלמודית: יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לשאול ליברמן, ירושלים תשמ"ג, עמ' 12–76.

87. שם, עמ' 37–38 הערה 120א. כתב יד זה ראוי לפרסום בפני עצמו, וככוונתי אי"ה להדירו בזמן קרוב.

הרי קטע שימחיש את מעשה המגיה בכתב יד זה: בשקלים פרק ו מובאת ברייתא בעניין מיקום השולחן והמזבח במקדש.⁸⁸ במרכז מוצב נוסח הגניזה, לימינו נוסח כ"י לידן, ולשמאלו נוסח דפוס ונציה רפ"ב, ואפשר לראות בנקל כיצד הוגה נוסח ב בקטע הגניזה על פי נוסח א:

כ"י לידן (נו"א)	קטע הגניזה (נו"ב < נו"א)	דפוס ונציה רפ"ב (נו"ב)
השולחן היה נתון מחצי הבית ולפנים משוך מן הכותל כשתי אמות כלפי הצפון ומנורה כנגדו בדרום. מזבח הזהב היה נתון באמצע הבית חולק את הבית מחציו ולפנים משוך קימעה כלפי הצפון. וכולהם היו נתונים משליש הבית ולפנים.	השולחן היה נתון מחצי הבית ולפנים משוך מן הכותל כשתי אמות כלפי הצפון ומנורה כנגדו בדרום. ומזבח הזהב היה נתון בתוך הבית חולק את הבית (מחציה) ולפנים משוך קימעה כלפי הצפון. וכולהם היו נתונים משליש הבית ולפנים.	השולחן היה נתון מחצי בית ולפני משוך מן הקרן שתי אמות ומנורה בדרום. ומזבח הזהב היה נתון בתוך הבית חולק את הבית במחצה ולפני משוך קימעה כלפי צפון. משהו משליש הבית ולפנים.

קטע הגניזה גם שימר לנו כאן שימוש לשוני מיוחד: "השולחן היה [...] מושלך מן הכותל" – השימוש בצורת מושלך, של"ך בבניין הופעל, בהוראת 'מרוחק' איננו מתועד במילונים.⁸⁹

2. המומה/חמומה

למסכת נידה נותר בידינו רק קטע גניזה אחד, ואף הוא בכתובת ידו של ר' יוסף ראש הסדר, קטע שנרפס גם ב"שרידי הירושלמי" (עמ' 287–290) והשמור בקיימברידג' (T-S F17/17).⁹⁰ לפי שעה לא נמצאו קטעי ירושלמי נוספים בכתובת ידו, ואם כן תחילת הירושלמי וסופו מתועדים בכתובת ידו של ר' יוסף זה. מכיוון שר' יוסף נוסף להיותו סופר גם חכם היה, כדאי לעמוד על כמה תופעות מעניינות בקטע זה. בתחילת מסכת נידה בעניין בדיקת עידים אומר לוי: "בעד שלפני התשמיש המומה

88. ירושלמי שקלים ו (נ ע"ב; מהדורת האקדמיה [לעיל הערה 4], עמ' 627 שורות 29–33 [להלן יבא רק ציון העמוד והשורות]). מפתח הסימנים: עיגול מעל אות – אות מסופקת; סוגריים עגולים – מחיקה במקור; סוגריים מרובעים – הוספה במקור; סוגריים מזווים – השלמה. הפיסוק הוא של המהדיר.

89. אפשרות אחרת היא שזו טעות במקום "מושך", כמו במשפט השני (שם הוגה ל"משוך" על פי נוסח א).

90. שייבר במאמרו "Two Book Lists" (לעיל הערה 75) מנאו בין כתבי היד שכתבם ר' יוסף ראש הסדר. הספרות העוסקת בו צוינה גם היא בהערה שם.

היא לביתה ואינה בודקת יפה".⁹¹ כלומר לדעת לוי לפני התשמיש האישה אינה בודקת יפה מכיוון שהיא "המומה" לביתה – המומה בינוני פעול משורש המ"ם שעניינו מהומה, היינו האישה בהולה ולכן בדיקתה אינה עולה יפה. ואגב, זהו המקום היחיד בספרות חז"ל שבו מופיע שורש המ"ם בבינוני פעול. בבבלי נידה ה ע"א מופיעה אותה הלכה, אלא ששם במקום "המומה" כתוב "מהומה" (בכל כתבי היד!) – מהומה פועל בינוני משורש המ"ם שעניינו רעש, ואף זו הופעה יחידה בכל ספרות חז"ל לשורש זה בבניין זה. והנה בקטע הגניזה מכתיבת ידו של ר' יוסף ראש הסדר כתוב "חמומה היא לביתה" – חמומה גם הוא בינוני פעול, אבל משורש חמ"ם שעניינו חום. שורש זה בבינוני פעול מופיע רק עוד פעם אחת, ואף היא בירושלמי, באותו סיפור מפורסם במסכת סנהדרין על סיעת הלצנים ור' שמעון בן שטח ש"היו ידיו חמומות".⁹² קטע הגניזה נדפס כאמור גם ב"שרידי הירושלמי", אלא ששם בטעות "המומה" כבדפוסים! מהרי"ן אפשטיין דן בסוף ספרו הגדול "מבוא לנוסח המשנה"⁹³ בחילופי חי"ת וה"א בשורשים אלו ודומיהם, ובעיקר בעניין "הקורע בחמתו" שפירושו "בשעת חימום" והיא "קריעה של בהלה", ומביא אף את הירושלמי שלנו ואת מקבילתו בבבלי, אלא שלא ראה את כתב היד שממנו נדפס הקטע ב"שרידי הירושלמי" – וודאי וודאי שאילו ראהו היה מביאו.

3. שבת/שביעית

בירושלמי פאה נאמר: "אם אמ'. שדי מובקרת יום אחד שבת אחת חודש אחד שנה אחת שבוע אחד"⁹⁴ (המשך הסוגיה אינו מענייננו כאן). שבוע אחד כאן משמעו 'שבע שנים'. והנה בקטע ירושלמי שהוצא מכריכת ספר והשמור בגנוי הספרייה הלאומית בירושלים (Heb. 24°, 1428/1) כתוב במקום "שבוע אחד" – "שביעית אחת". אם כן מצאנו כאן שימוש מיוחד במילה שביעית, שאיננה 'שנת השמיטה' אלא 'שבע שנים' בלא קשר לשמיטה כלל.

4. היכן/איה

באותו מעשה מפורסם בתחילת ירושלמי עירובין על ר' אלעזר בן עזריה ור' עקיבה מובאת ברייתא: "מעשה ביר' אלעזר בן עזריה ור' עקיבה שהיו באין בספינה. ועשה ר' עקיבה סוכה בראש הספינה. ובאת הרוח והפריח(ה)[ת]ה. אמ' לו ר' אלעזר בן עזריה. עקיבה. היכן סוכתך".⁹⁵ על מילת השאלה היכן מסומנות בכ"י לידן שתי

91. ירושלמי נידה א (מט ע"א; עמ' 1434 שורות 6-8).

92. שם סנהדרין ו (כג ע"ב; עמ' 1292 שורה 36).

93. אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה (הערה 15 לעיל), עמ' 1303-1304.

94. ירושלמי פאה ו (יט ע"א; עמ' 101 שורות 38-39).

95. שם עירובין א (יט ע"ב; עמ' 458 שורות 5-8).

נקודות, ובגיליון נכתב בידי הסופר: "ס'א' איה" ונמחק בידי המגיה, כך שבדפוסים נדפס כמובן "היכן". אם כן מילת השאלה בלשון חכמים היכן הומרה בספרים אחרים לאיה המקראית. והנה בפלימפסטט קדום השמור בקיימברידג' (T-S 12/742) שכבר נידון לעיל⁹⁶ נכתב בגוף הטקסט "אייה" כנוסח הספרים האחרים שנזכרו בגיליון כ"י לידן. ומעניין שבמקבילה בירושלמי סוכה⁹⁷ כתב סופר כ"י לידן מלכתחילה "איה", וזה למעשה המקום היחיד בירושלמי שמופיעה בו מילת השאלה איה! עוד יש לציין שמילת שאלה זו אינה חוזרת בירושלמי בשום הקשר אחר, וגם בשאר ספרות חז"ל נדירה היא מאוד.

5. חמור/חָמָר

בעמוד נוסף מאותו פלימפסטט (שבניגוד לעמוד הקודם לא נדפס משום מה ב"שרידי הירושלמי") מצינו צורה מעניינת ונדירה למונח ידוע: בפרק השלישי שם מובאת מחלוקת בין ר' יוחנן לר' יאשיה אם הילכו בנדרים אחר לשון בני אדם או אחר לשון תורה, ודעת ר' יאשיה היא ש"הילכו בנדרים אחר לשון תורה". בהמשך מובא דיון על הנפקות שביניהם, ולבסוף אומר הירושלמי ש"לא אמ' ר' יאשיה אלא לחומרין"⁹⁸, כלומר שדעת ר' יאשיה היא שאין הולכים בנדרים אחר לשון תורה אלא לחומרה, אבל אם לשון בני אדם היא לחומרה ודאי שהולכים אחר לשון בני אדם. במקבילות לסוגיה בירושלמי נדרים ונזיר כתוב "לחומרין"⁹⁹. והנה בקטע הגניזה מצינו כתוב במקום "לחומרין" – "לְחָמְרִים" (והח"ת מנוקדת בקמץ), כלומר שם העצם המופשט חָמָר שעניינו חומרה וקושי. צורה זו מצויה רק עוד פעם אחת, והיא במשנת כלים ח, א, ששם כתוב ומנוקד בכתבי היד קאופמן, פרמה א ופרמה ב: "מת הַחָמָר"¹⁰⁰, כלומר מת שטומאתו חמורה (בדפוסים כמובן "מת החמור").

6. ארעית/ארצית

ולמילה שאיננה מתועדת כלל במילונים: בתחילת ירושלמי שביעית בעניין הרחקת האילן מן הכור "בין מלמעלן בין מלמטן" שואל הירושלמי: "ודרך השרשין לעלות מלמעלן?" – האם השורשים גדלים כלפי מעלה וכך זיקו לבור שמעליהם? ועונה ר'

96. עמ' 271.

97. ירושלמי סוכה ב (נב ע"ד; עמ' 642 שורות 15–18).

98. שם עירובין ג (כ ע"ד; עמ' 465 שורות 10–15). אמנם סופר כ"י לידן כתב "לחומלן", אבל המגיה תיקן אל נכון את הלמ"ד לרי"ש.

99. שם נדרים ו (לט ע"ג; עמ' 1034 שורה 3); נזיר ו (נה ע"ג; עמ' 1121 שורה 41).

100. ומשם, מכ"י פרמה ב, נכנס הערך "חָמָר" למילון בן־יהודה: א' בן־יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, ג, ירושלים וברלין תרע"ד, עמ' 1635 הערה 2; במבוא הגדול, ירושלים תש"א, עמ' 268 הערה 1, הובא תיאור של כ"י פרמה ב.

חנינא: "לא מפני השרשים אלא שהן עושין עפר תוחח והן מלקין ארעיתו שלבור",¹⁰¹ כלומר השורשים מדללים את העפר וכך מקלקלים את קרקעית הבור. את מה "מלקין" – מקלקלים – השורשים? את "ארעיתו" של הבור. המילה ארעית פירושה 'קרקעית',¹⁰² והיא מבוססת על ארעא הארמית, שמקבילתה בעברית ארץ. והנה בקטע גניזה השמור בקיימברידג' (T-S F17/38) שנדפס ב"שרידי הירושלמי" (עמ' 52) נכתב במקום "ארעיתו" – "ארציתו".¹⁰³ ראוי לציין שגם בכ"י רומי כאן כתוב "ארציתו", וכן בסוגיה המקבילה שבכלאים¹⁰⁴ כתוב בכ"י רומי "ארציתו", לעומת "ארעיתו" שבכ"י לידן. כמו כן בעניין דומה בירושלמי שבת נאמר לגבי הרחקת סלעים מן הכותל ש"הן מלקין ארעיתו שלכותל",¹⁰⁵ וגם שם בקטע גניזה השמור בספריית קיימברידג' – קטע שלא נדפס, כנראה משום מצבו הפיזי הגרוע, המצטרף לקטעים רבים אחרים שכן נדפסו – כתוב ומנוקד "אַרְצִיתו". מעתה אין אנו צריכים להיזקק לשורש הארמי, וכך נוספה לנו מילה עברית למילון: אַרְצִית.

7. שמות חכמים

בהזדמנות אחרת דנתי בשמות חכמים שנשתבשו בירושלמי.¹⁰⁶ אביא כאן דוגמה נוספת: בירושלמי שקלים פרק ז כתוב בכ"י לידן: "ר' הושעיה רבא אמ' רבא בדמיהן שנו".¹⁰⁷ הבי"ת שב"רבא" הראשונה מנוקדת בפתח ובדגש, כנראה כדי להבדילה מ"רבא" השנייה, כלומר הסופר חשב כנראה שר' הושעיה אמר בשם רבא, דבר שכמובן לא ייתכן.¹⁰⁸ אלא שלסוגיה זו מקבילה בירושלמי קידושין, ושם כתוב

101. ירושלמי שביעית א (לג ע"ב; עמ' 180 שורות 12–18).
102. במקבילה שבבבלי בבא בתרא כה ע"ב נאמר: "מפני שמחלידין את הקרקע ומלקין קרקעיתה של בור".
103. במהדורת ירושלמי שביעית שהוציא לאור פליקס (לעיל הערה 53), א, עמ' 41, לא נקראה תיבה זו כראוי אף על פי שקטע הגניזה זוהה שם בעמ' 16 ואף תצלומו ניתן בדף הבטנה שבסוף הכרך. מוזר הדבר שבעותק "שרידי הירושלמי" של אליעזר בן-יהודה המצוי בספריית האקדמיה סימן את התיבה מלקין בעיפרון אדום, כדרכו לסמן בספריו תיבות מעניינות, ולא סימן את התיבה ארציתו; ואכן בערך "לקה" הביא את הירושלמי שלנו ולא הביא כלל ערך "ארצית".
104. ירושלמי כלאים ז (ל ע"ד; עמ' 166 שורה 20).
105. שם שבת ד (ו ע"ד; עמ' 390 שורות 3–4).
106. בהרצאה שנשאתי בקונגרס העולמי השלושה-עשר למדעי היהדות בכ"ה באב תשס"א (ראה מדעי היהדות 41 [תשס"ב], עמ' 208).
107. ירושלמי שקלים ז (נ ע"ד; עמ' 630 שורה 4).
108. ר' הושעיה רבא (בן ר' חמא בר ביסא) הוא בן הדור הראשון בארץ ישראל, וכמובן אינו יכול למסור בשם רבא הבבלי בן הדור הרביעי. ואף אם נאמר שרבא כאן הוא ר' אבא, הרי כל החכמים בשם זה חיו אחרי ר' הושעיה רבא, כפי שעולה למשל מתיאור החכמים בפרק השישי

"ר' הושעיה רבה אמ'. לבא בדמיהם שנו".¹⁰⁹ כבר ראינו שמסכת שקלים הוגהה לפי הדפוס שנדפס בוונציה שנה קודם להדפסת הירושלמי במסגרת הדפסת הבבלי. והנה בדפוס זה כתוב "לבא", ומשום מה המגיה לא שם לב לכך ולא הגיה אל נכון את כ"י ליידין כאן. אנו במהדורתנו תיקנו את הדבר והגהנו על פי דפוס זה. מעניין שגם בקטע גניזה השמור בקיימברידג' (T-S F17/24) ושנדפס ב"שרידי הירושלמי" (עמ' 139)¹¹⁰ התיבה משובשת, ונכתב שם "ר' הושעיה רבה אמר לבריה". בקטע אחר שכבר הארכנו לעסוק בו, אותו כתב יד המגיה את נוסח ב של שקלים על פי נוסח א, כתוב אל נכון "לִבָּא", והלמ"ד והבי"ת בפתח. הנוסח "לבא" מאושש גם מן המקבילה העניינית שבבבלי קידושין (נה ע"א), ששם נאמר: "הכא בבא לחוב בדמיהן עסיקין" (כך הוא הנוסח בכל כתבי היד!), וכך ניסח את הירושלמי כאן רבנו חננאל,¹¹¹ וכן תלמיד ר' שמואל בר' שניאור בפירושו.¹¹²

8. בין זכר לנקבה

לא רק לשונות מעניינים עולים מקטעי הגניזה: תרומתם חשובה גם לביורר הנוסח ומהלך הסוגיה. ביבמות פרק ו מובאים דברי שמואל לגבי אישה שנתאלמנה: "אם היתה אוכלת בתרומה בחיי בעלה – אוכלת. ואם לאו – אינה אוכלת", וכסיוע לדבריו מובאת ברייתא, ולשונה "בת ישראל פיקחת שנישאת לכהן חרש אינה אוכלת בתרומה. מת ונפלה לפני היבם. אם היתה פיקחת אוכלת. חרשת אינה אוכלת".¹¹³ נוסח זה של הברייתא תמוה: ראשית כול, הרי כבר נאמר שהאישה פיקחת, ומדוע עולה האפשרות שעם מות בעלה החירש הפכה גם היא חירשת? ושנית, כפי שהדברים מנוסחים כאן אין בהם כל סיוע למימרה של שמואל! ואכן הפרשנים ניסו

בספרו של ח' אלבק, מבוא לתלמודים, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 144–145, ובמפתח שם, עמ' 669, וכן בעמ' 374 הערה 366.

109. ירושלמי קידושין ב (סג ע"א; עמ' 1167 שורה 25).

110. הקטע מובא בין שאר כתבי היד של מסכת שקלים אצל מ' עסיס, "לתולדות הנוסח של מסכת שקלים", דברי הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות, ג, ירושלים תשמ"א, עמ' 149.

111. מביאו הרשב"א בפירושו לבבלי קידושין שם בלשון "ר' הושעיה רבה אמר לחוב בדמיהן כו'", והובא גם בפירוש רבנו חננאל הנדפס באוצר הגאונים, בעריכת ב"מ לוין, מסכת קדושין, ירושלים ת"ש, עמ' 40; וברור שגם הוא על פי הבבלי.

112. א' סופר, מסכת שקלים עם שני פירושים לרבתינו מקדמוני הראשונים, א) פי' רבינו משולם, ב) פי' תלמידו של רבינו שמואל בר' שניאור, [...] עפ"י כת"י [אוקספורד 370], ניריורק תשי"ד, עמ' 85–86. וכך לשונו: "ואהא תיובתא הוא דמתרץ ר' הושע"י בבא לחוב בדמיהן עסיקין" (דף 198 ע"א בכתב היד). בפירוש רבינו משולם שם: "להביא דמיהן שנו", ובגוף הירושלמי שבכתב היד: "ר' הושע"י רבה א' לבד בר מיהו שלו" (דף 156 ע"א).

113. ירושלמי יבמות ו (ז ע"ב; עמ' 857 שורות 28–34).

לתקן את הדברים,¹¹⁴ אך למרובה הפלא התעלמו מן המקבילה כמה דפים הלאה, בפרק יד, ששם הובאה הברייטא בלשון "אם היה פיקח אוכלת, חרש אינה אוכלת";¹¹⁵ ברייטא כמעט וזהה מצויה בתוספתא: "בת ישראל פקח פקח שנישאת לכהן חרש אין אוכלת בתרומה. מת והניחה לפני יבם. היה פקח אוכלת. חרש אין אוכלת".¹¹⁶ והנה בכתב היד האשכנזי שפרסם זוסמן ושכבר דנו בו¹¹⁷ הנוסח כאן, בפרק ו, הוא בדיוק כנוסח שבפרק יד – "אם היה פיקח אוכלת חרש אינה אוכלת";¹¹⁸

9. השמטה שהושלמה

בירושלמי פאה אומר ר' יצחק "ועניי מרודים תביא בית"¹¹⁹ – כך בכ"י ליידי. והעניין תמוה, שהרי ר' יצחק רק מצטט את הפסוק בישיעיהו (נח, ז) בלא להוסיף על כך דבר. והנה מפלימפסטס השמור בקיימברידג' (T-S 12/746) שאף נדפס ב"שירידי הירושלמי" (עמ' 40)¹²⁰ מתברר שכנראה יש כאן דילוג על ידי הדומות: בית – בית, וצריך להוסיף את המשפט "אלו שמרדו בעניותן תביא בית".¹²¹ בקטע אחר שהוצא מכריכת ספר ושכבר הוזכר¹²² נוספו אחרי הפסוק המילים "אם עשית בית", ואולי יש כאן נוסח חלופי.

114. ר' דוד פרענקיל בעל קרבן העדה הביא את גרסת התוספתא (המובאת להלן) ופירש על פיה; ר' משה מרגלית בעל פני משה כתב שפיקחת פירושו 'אשת פיקח' וחרשת – 'אשת חירש'; ר' יצחק ב"ר אהרן מקארלין בעל קרן אורה הביא את הירושלמי כגרסת התוספתא ופירש בדומה לקרבן העדה (יצחק בן אהרן מינקובסקי מקארלין, קרן אורה והוא חדושי הלכות על מסכת יבמות והוריות, וילנה תר"ב, עמ' 72 [לדף נו ע"א]). על פירוש בעל קרבן העדה כתב הגר"ש ליברמן: "והגהת בק"ע רחוקה", והוסיף "ועיין גם בקרן אורה", ועל פירוש פני משה כתב: "ואין להכניס פירוש זה ללשון הברייטא", אבל כבואו לפרשה תיקן את נוסחה ברישה כמו פני משה ובסיפה במקום "חרשת" גרס "נתחרשה" וסיים ב"צריך עיון" (ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ו, ניר-יורק תשכ"ז, עמ' 89–90).

115. ירושלמי יבמות יד (יד ע"ג; עמ' 896 שורות 26–28).

116. תוספתא יבמות י, א (מהדורת ליברמן, עמ' 30). אמנם במסורת הש"ס בדפוסי פיעטרקוב, זייטומיר ווילנה אין מצוינת המקבילה, אבל בדפוס קרוטושין (תרכ"ו) היא מובאת, ואף ליברמן בתוספתא ציינה, אך בתוספתא כפשוטה התעלם ממנה.

117. לעיל עמ' 271–272 (München, Universitätsbibliothek 2° Cod. Ms. xvii).

118. זוסמן, "שירידי ירושלמי" (לעיל הערה 57), עמ' 97.

119. ירושלמי פאה ה (יט ע"א; עמ' 100 שורות 29–30).

120. כתב יד זה הוא פלימפסטס שכתבו התחתון ארמית נוצרית, וצוין בידי סוקולוף ויהלום במאמרם "Christian Palimpsests" (לעיל הערה 19), עמ' 119. כתב היד נרשם גם במהדורת נ' זק"ש, משנה זרעים עם שינויי נוסחאות [...], א, ירושלים תשל"ב, עמ' 43. הסימון בחילופי הנוסח ב"שירידי הירושלמי" (עמ' 40) מטעה.

121. בהבאה במהדורת האקדמיה שם צריך להוסיף את המילים "תביא בית".

122. לעיל עמ' 280.

10. טעויות סופרים

בכתיבת ידו של ר' יוסף ראש הסדר למסכת נידה, שכבר הזכרנוה, ¹²³ מצוטטת בפרק ג משנת בכורות פרק ג (משנה א): "בהמה גסה ששפעה חררת דם". ¹²⁴ והנה ר' יוסף ראש הסדר כותב במקום "ששפעה" – "שפשטה". לכאורה טעות סופר גרדא, אלא שנראה שנתחלפה לו לסופר, שהיה תלמיד חכם, משנת בכורות במשנת חולין, ששם שנינו בפרק ב (משנה ו): "בהמה דקה שפשטה ידה" וכו'. ממקרה זה ניתן ללמוד שאפילו סופר תלמיד חכם עשוי לטעות, ולעתים דווקא בקיאותו היא הגורמת לטעותו.

בירושלמי גיטין שנינו: "הקורע על העור כתבנית כתב כשר. הרושם על העור כתבנית כתב פסול", ¹²⁵ כלומר גט שכתבו על ידי חריטה על העור – כשר, ואילו אם רק צר רושם של כתב – פסול. בקטע גניזה מפואר בן דף אחד השמור בספריית וסטמינסטר קולג' בקיימברידג' (Talm. II, 4) ושנדפס ב"שרידי הירושלמי" (עמ' 223) נכתב במקום "כתב כשר" – "כתב איש" ¹²⁶! מה מקור הטעות? ייתכן שזו אשגרה בעלמא משתי שורות למעלה ונתחלף לו "אשת איש" ב"כתב איש", אבל ייתכן גם שעמד לפני הסופר הפסוק באיוב (לא, לה): "וספר פְּתָב איש ריבִי".

* * *

סיכומם של דברים: סקרנו כאן בקצרה את הפרסומים השונים של קטעי הירושלמי, ובראשם "שרידי הירושלמי" של גינצבורג, עמדנו על נחיצותה של מהדורה חדשה מכמה פנים ודלינו מקצת מן המקצת פנינים מן הקטעים, חלקן מוסיפות מילים חדשות למילון וחלקן מתקנות את נוסח הירושלמי הן מבחינת התוכן הן מבחינת הלשון.

123. לעיל עמ' 279.

124. ירושלמי נידה ג (נא ע"א; עמ' 1445 שורה 27).

125. שם גיטין ב (מד ע"ב; עמ' 1060 שורות 24–25).

126. שכטר בדונו בכתיב יד זה במאמרו "The Lewis-Gibson Hebrew Collection" (לעיל הערה 9) הביא גם חילוף זה (עמ' 118, לשורה 31). דוגמה לקריאה לא נכונה של מילה מכתב יד זה הובאה לעיל בהערה 69.

מפעל ומפעלה, מפעל ומפעלה – מה ביניהם

בספר "במלחמתה של לשון" ייחד זאב בן-חיים פרק ל"דקדוקי משקלים". בקשר לשאלת הקביעות או היעדר הקביעות בתפקידים הסמנטיים של המשקלים והסיומות הוא קובע:

אין לך חומר טוב יותר להכיר את השתלשלות העברית החדשה ולהבין את ייחודה מלהתבונן בקביעותיהם של ועד הלשון והאקדמיה ללשון [בתחום המינוח] במשך מאה שנה ולנתחן. מדובר בכמו מאה אלף קביעות. [...] כיוון שכל נתון רשום בו זמן פרסומו ברבים, יהא אפשר לעקוב, על פי כלל הקביעות, אחר היציב והמשתנה בתוך מאת השנים. אלה הם ציוני דרך למלחמת דעות, לגישושים ולניסיונות להקנות ללשון בת זמננו יסודות משמעות שנתגבשו מחוצה לה בכלים שלה, גם בכלים שלא נמצאו מן המוכן והמזומן במורשה. [...] [מש]ישראל הניתוח הלקסיקולוגי של הקביעות האמורות יושג בסיס מוצק להסיק מסקנות בדבר התהליכים שחלו בלשון החדשה בתחום הזה [ובדבר] התהליכים המייחדים אותה ממה שקדם לה (בן-חיים, במלחמתה, עמ' 335–336).

דומה שמולאו התנאים שהציב בן-חיים, ויש לפנינו זה כמה שנים מסד נתונים עשיר בדמותו של מאגר המונחים הממוחשב של האקדמיה ללשון העברית, שכוונסו בו המונחים מכל המילונים ורשימות המונחים שקבעו ועד הלשון והאקדמיה ללשון. מסד זה מאפשר לנו להתבונן במעשה המינוח בן מאה שנים חסר שתיים (המונחים הראשונים המתועדים במאגר לקוחים מזיכרונות ועד הלשון, מחברת א [תרע"ב]). ואולם המונחים שנקבעו ושעודם נקבעים אינם מתקיימים בחלל ריק, אלא הם מצטרפים למערכת לשונית חיה ותוססת, מערכת שפועלים בה כוחות יצירה שונים והיא נתונה להשפעות מתוך העברית ומחוצה לה.

אמנם נקודת המוצא לעיון במאמר זה הייתה המינוח העברי המכונס במאגר המונחים, אך כאמור המונחים הללו הם חלק מן המערכת של העברית החדשה, וכדי לעמוד על מגמות ועל כיוונים במה שנוגע לתפקידים סמנטיים שנקשרו במשקלים¹

1. רבים עסקו ועוסקים בשאלת היחס בין משקלים ומשמעיהם. ראה למשל אצל שתיל, משקלי השם, סקירה ביבליוגרפית והפניה למחקרים קודמים.

ובצורנים מסוימים – יש להרחיב את היריעה לכלל המילים המשמשות בעברית היום, מורשות כחדשות.

האות העשירה ביותר במילון העברי היא כידוע האות מ"ם, המשמשת אות פותחת לא רק בצורות הבינוני, שרבות מהן ממלאות תפקידים שמניים – אלא בסדרה של משקלים. בדבריי אתמקד בארבעה: מִפְּעַל וּמְפַעֵלָה, מִפְּעַל וּמְפַעֵלָה. אבחן את ארבעת המשקלים בתולדות העברית החדשה על המשמעויות שנתלו בהם ועל מידת ההיערכות של משמעויות אלו. לשם כך נאספו כלל המילים המשתייכות למשקלים הללו – מורשות וחדשות – במידה שיכולתי להתחקות עליהן. המילים נלקטו מן המילונים העבריים שהתפרסמו במחצית הראשונה של המאה העשרים, מן המילונים הרווחים בימינו, ובראשם "המלון החדש" של אברהם אבן-שושן (אב"ש תשכ"ז), וממאגר המונחים של האקדמיה.² נבדוק אם במבט על כמאה ועשרים שנות עברית מתחיה אפשר לעמוד על תכולה סמנטית³ קבועה של משקלים אלו.⁴

אקדים הערה על רשימות המילים: עצם עריכתן של הרשימות כרוכה בספקות רבים. כך למשל עולה השאלה מהי מילה הראויה להיכלל ברשימה. האם מילה הבאה פעם יחידה בפיוט כלשהו או מילה שחודשה במילון מקצועי ומעולם לא נקלטה או

2. מילוני ועד הלשון והאקדמיה יצינו להלן על דרך הבאתם במאגר המונחים: השם המקוצר של המילון ושנת פרסומו העברית. השם המלא של המילון ופרטים ביבליוגרפיים אחרים מצויים במאגר המונחים ב"הצגת מילון".

3. את המונח הזה נוקט בן-חיים במאמרו הנזכר בראש מאמר זה. לדבריו, "אנשי המקצועות הטכניים בעבר וגם היום תבעו מוועד הלשון ומן האקדמיה ללשון במפגיע להסתפק בהחלטות עקרוניות באשר לתפקידם ותכולתם הסמנטית של המשקלים והסימויות [...] (בן-חיים, במלחמתה, עמ' 335; ההדגשה שלי).

4. אשר לרובדי הלשון הקודמים ראה למשל את דבריו של בארט (J. Barth, *Die Nominalbildung* [Leipzig 1891] [in den Semitischen Sprachen, Hildesheim 1967], העומד על חוסר האחידות במשמעויות של משקלי המ"ם השונים בלשונות השמיות ומגיע למסקנה שהמשמעויות נדבקו למשקלים רק לאחר פיצול הלשונות; בעברית המקרא הוא מצביע על מגוון משמעויות – בעיקר שם פעולה, מקום ומכשיר – כמעט בכל משקל ממשקלי המ"ם (עמ' 234–236). "נ"ה טור-סיני במאמרו "תנועה ומשקל בעברית ובשמית" (הלשון והספר, כך הלשון, ירושלים תשי"ד, עמ' 218–283) מביא דוגמאות רבות לצורות שוות שורש במשקלים שונים שאין ביניהן הבדלי משמעות, ובהן גם צורות במשקלי מ"ם, למשל מְשַׁלַח (יד) וּמְשַׁלֹּחַ (יד) (עמ' 256), מְשַׁקֵּל וּמְשַׁקֵּלָה (עמ' 231), מְשַׁעֵן, מְשַׁעֵנָה וּמְשַׁעֵנָה (עמ' 255), וכן מובאות דוגמאות להבדלים בבסיס הנטייה, כגון מְזַלֵּג וּמְזַלְגוֹת (עמ' 247). הדוגמאות הללו מוכיחות לשיטתו כי "בתחום השם לא היה למלים השמיות רק משקל קבוע אחד, אלא משקלים שונים שימשו בהרבה מלים זה על יד זה" (עמ' 229), ולכן "אין מושג המשקל הדקדוקי קובע את המלה כיחידה בפני עצמה בלשון" (עמ' 256). עמדה דומה נוקט רבין, משקלי השם. סיון וקימרון, חילופים, דווקא נוטים לייחס משמעויות סדירה למקצת משקלי המ"ם, בעיקר למשקלים אחדים המציינים לדעתם כלים (ראה למשל הערות 25, 62), אלא שעיקר עניינם בהיבט הפונולוגי של חילופי התנועות (על חילופים במשקלי מ"ם במאמרם ראה בעיקר עמ' 10–12, 20–22, 27). וראה עוד קימרון, משקל מְקַטֵּלַת.

מילה שיוצר בלשון חידש לצורך יצירתו ולא מצאה לה מהלכים בלשונו – האם כל אלו ראיות להימנות? ויש שמיון המילים למשקלים נתקל בקושי. כך הם שמות מורשים המתועדים רק בצורות נוטות, כגון מְכַמְרָתוּ (חב' א, פס' טו, טז) ללא תיעוד לצורת הנפרד (מְכַמְרָת או שמא מְכַמְרָה); מְכַלְאֲתִיךְ (תה' ג, ט), מְכַלְאֲת (צורת נסמך; שם עז, ע) – האם צורת הנפרד היא מְכַלָּא, מְכַלָּה (חב' ג, יז) או מְכַלְאָה (כפי שהתקבל בעברית החדשה)?⁵ הוא הדין בלשון חכמים ובלשון הפיוט. ספרות חז"ל המורכבת והמורכבת מעלה בעיות נוספות: יש שמות שניקודם שנוי במחלוקת בין המסורות השונות, כגון מְרַחֵץ ומְרַחֵץ.⁶ יש שמות שלא רק בניקודם אלא גם באותיותיהם חלוקות המסורות השונות, כגון מעגל (מכילתא נזיקין, ד [עמ' 262], כ"י אוקספורד) לעומת מעג(י)לה במסורות אחרות ובמקבילות במשנה ובתוספתא.⁷ גם קביעת משקלם של שמות מן הגזרות – מורשים וחדשים כאחת – מתגלה לעתים כבעייתית למדי. למשל המילה מְדַלָּה יכולה להשתייך הן למשקל מְפַעֵל (בינוני הפעיל) הן למשקל מְפַעֵל; לפי הצורה אי אפשר לקבוע אם משקלו של מְדַלָּה הוא מְפַעֵל או מְפַעֵל (במקרה זה לא סביר להניח מְפַעֵל, מכיוון שאין פועל בבניין הפעיל מן השורש הזה). שיוכם של שמות ששורשיהם מגזרות הכפולים וע"ו למשקלי מ"ם מסוימים הוא במידה רבה ספקולטיבי. כך הם השמות מִמַּד, מִרְב, מְבֹרַךְ, מְנוּף, מְשֻׁב ודומיהם (מְפַעֵל? מְפַעֵל? ואולי מְפַעֵל) והשמות מְסַבָּה, מְסַלָּה, מְצַלָּה, מְכֻלָּה, מְנוּרָה, מְשִׁימָה (מְפַעֵל? מְפַעֵל?). יש ששיוך המילים למשקלים שנוי במחלוקת. למשל, יצחק לבני מעמיד את משקל מְפַעֵל (מְפַעֵל) שהצירי בו משתנה לפתח בנסמך כמשקל לעצמו – וכולל בו קודם כול את מְזַבֵּחַ ומְסַפֵּד, ואליהם הוא מצרף את מְעַשֵּׂר-מְעַשֵּׂר, מְרֹזֵחַ-מְרֹזֵחַ, מְרַבֵּץ-מְרַבֵּץ.⁸

5. מְכַלָּא הוא הערך שקבע אבן-שושן בקונקורדנצייה שלו (א' אבן-שושן, קונקורדנצייה חדשה לתנ"ך, ירושלים תשמ"א); במילון למונחי גידול צאן משנת תש"ב, שערך זאב בן-חיים, נקבע המונח מְכַלָּה, ובנטייה מְכַלָּת, מְכַלְאוֹת, מְכַלְאוֹת.
6. ראה עוד להלן הערה 9.
7. דוגמה מסוג אחר היא החילוף "מְרַבֵּץ/מְרַבֵּךְ של אבנים" (אהלות ג, ז). ראה ניסיון לבירור הגרסה אצל א' דמרי, "מקצת שמות בתחילית מ"ם במשנה: עיון מורפולוגי-סמנטי", שערי לשון: מחקרים בלשון העברית בארמית ובלשונות היהודים מוגשים למשה בראשר, ב, בעריכת א' ממן, ש' פסברג ו' ברויאר, ירושלים תשס"ח, עמ' 139–141.
8. לבני, לתקנת המשקל, עמ' 372. הוא אף מרחיק לכת וקובע כי שמות במשקל מְפַעֵל שבמקרא שאינם מציינים מכשיר שייכים למשקל זה גם אם אין צורת נסמך שלהם מתועדת במקרא, ורק על פי משמעם הוא משייכם לקטגוריה זו. בהקשר אחר – בדיון באקדמיה בכללי נטיית השם בשנת תשל"ה – מציע גם אהרן דותן הבחנה בין שתי הקבוצות אך ללא קשר למשמעות. לדעתו, בעקבות הממצא במקרא יש לקבוע כי בשמות במשקל מְפַעֵל שנסמכם בפתח הצירי אינו מתקיים בנטייה, ואילו בשאר השמות הצירי מתקיים. דעתו לא התקבלה, ונטיית כל

מַפְעֵל וּמִפְעֵל

מכלל המילים במשקל מַפְעֵל שנאספו מן המילונים וממאגר המונחים עולה קשר מובהק של המשקל למכשירים ולכלים. לקשר הזה יסוד כבר במילים המורשות, כגון מן המקרא מִפְתָּח, מִכְתָּשׁ וּמִרְצֵעַ ומלשון חכמים מִקְדָּח, מִשְׁפָּךְ וּמִרְדֵּעַ.⁹ אליהן מצטרפות מילים רבות שנתחדשו בדורות האחרונים, כפי שמעידים המילונים הכלליים ומילוני ועד הלשון והאקדמיה: מִגְהֵץ (מחידושי בן-יהודה),¹⁰ מִצְבֵּר (טלפונאות תרפ"ט), מִגְבֵּר (רדיו תרצ"ח), מִבְּרָג (מסגרות ונפחות תש"ב),¹¹ מִטְעֵן (טלפונאות תשי"ז), מִסְכָּת, מִקְלָף, מִשְׁגֵּר, מִשְׁבֵּת ועוד רבות. לצד הדוגמאות הללו יש כמובן מילים שאינן מציינות מכשירים, כגון מן המקרא מִתְּנֶן (=ערמת תבן),¹² מִסְגֵּר (בעל מלאכה), מִאֲפֵל, מִרְפֵּא, ומלשון חכמים מִשְׁטִיחַ (=מקום לשטחת פרות), מִרְפֵּק ועוד. המשקל השני, מִפְעֵל, הוא מן המשקלים העשירים והפוריים ביותר בעברית לתקופותיה, ובהן גם העברית החדשה. מקובל לקשור את המשקל למשמעות של מקום¹³ על סמך מספר לא מבוטל של מילים מן המקרא הנושאות משמעות זו,

- השמות במשקל מִפְעֵל נקבעה בביטול הצייר. ראה הרצאתו של דותן, זיכרונות האקדמיה ללשון העברית כא-כד (תשמ"א), עמ' 132-138, והוויכוחים בעקבות ההרצאה וההכרעה – שם, עמ' 140-151. ראה גם סיון וקימרון, חילופים, עמ' 10, וההסבר המובא שם לחילופים. 9. במשמעות השמות במשקל מִפְעֵל בלשון המשנה עסקו יצחק גלוסקא וחיים א' כהן. גלוסקא הראה שכמחצית השמות במשקל זה נושאים משמעות של מכשיר, ואילו השאר אינם מעמידים משמעות מגובשת אחרת. על סמך השוואה לממצא במקרא הוא הגיע למסקנה כי בלשון חכמים יש "התגברות הנטייה למשמעות 'מכשיר'" במשקל זה; ראה גלוסקא, משקל מִקְטֵל, בעיקר עמ' 297. ממצא דומה מעלה כהן, אם כי מסקנתו מסריגת: "נמצא אפוא שגם אם חשים אנו בהתגברות מה של מתן משמע של כלי ומכשיר לשמות במשקל מִקְטֵל דווקא, עדיין אין אנו יכולים לומר שמשמעות זו נתייחדה לו ביותר"; ראה כהן, תחילית מ"ם, בעיקר עמ' 107. על הממצא שבמאמרים אלו, המבוסס על כתבי היד הטובים של המשנה, אפשר להוסיף צורות רווחות במשקל מִפְעֵל שאינן בכתבי היד הללו – ובכל אופן לא בכולם – של שמות שמשמעם מכשיר, כגון מִכְתָּב (לעומת מִכְתָּב בכ"י קאופמן; ראה גלוסקא, שם, עמ' 293; כהן, שם, עמ' 108 הערה 34), מִתְּנֶן (בכ"י קאופמן צורת בינוני: מִתְּנֶן), ובכיוון ההפוך הצורה מִרְחֵץ (לעומת מִרְחֵץ שבכתבי היד; וראה כהן, שם, עמ' 107 הערה 30). לענייננו, כלומר לשאלת השפעת המורש על העברית החדשה, אין ספק שהממצא בלשון חכמים, וביתר שאת במסורות הרווחות, תרם תרומה של ממש לפירון הרב בחידוש מילים במשמעות מכשירים דווקא במשקל מִפְעֵל.
10. אצל גור תרס"ז: מִגְהֵץ.
11. המונח שנקבע קודם לכן, למשל במילון למונחי הטכניקה משנת תרפ"ט: סִבְרָג. המילה מִבְּרָג מתועדת אצל גור וילין תרע"ט, אלא שפירושה שם "מכונה לעשות בה ברגים".
12. כך כנראה גם בלשון חכמים; וראה כהן, תחילית מ"ם, עמ' 107 הערה 31. בעברית החדשה 'מקום לתבן'.

13. המשקל נקשר להוראת מקום בספרי דקדוק של המקרא. למשל גזניוס (W. Gesenius and E. Kautzsch, *Hebrew Grammar*, Second English edition, trans. A. E. Cowley,

דוגמת מְגַדֵּל, מְבַצֵּר, מְשַׁפֵּן, מְחַנֵּה, מְלוֹן, וחוכרות אליהן מילים מחודשות דוגמת מְאָהֵל, מְטַבֵּחַ, מְנַחֵת, מְעַנֵּן, מְשַׁלֵּט.

ואולם בחינה של מאות המילים במשקל מעלה כי את כמחציתן אפשר לשייך לקטגוריה של שמות פעולה או תוצרי פעולה, בהן מילים מן המקרא, כגון מְשַׁחֵק, מְשַׁפֵּט, מְכַתֵּב, מְבַחֵר, מְכַלֵּל, מְסַפֵּר, מְקַנֵּה, ובהן חידושים, כגון מְבַדֵּק, מְבַצֵּעַ, מְחַדֵּל,¹⁴ מִיזֵם, מְעַקֵּב, מְרַשֵּׁה, מְשַׁחֵה, מְרַעֵשׁ¹⁵ (=סנסציה). ויש מילים המשמשות הן שם פעולה הן מקום, כגון מוֹשֵׁב,¹⁶ מְקַלֵּט,¹⁷ מְאַרֵב, מְפַעֵל, מוֹצֵא, מְפַגֵּשׁ.¹⁸

[1910] Oxford 1963) קובע שלמשקלי המ"ם (שאינם בינוני) שני משמעים: מכשיר ומקום, ומדגים את המשמעות השנייה בשם מְדַבֵּר (85f§), אך בהמשך (85h§) הוא מדגים משמעות מגוונות למשקל זה. בספרי לימוד לבתי הספר משנות השמונים (של המאה עשרים) ואילך מְפַעֵל מופיע תדיר ברשימת המשקלים בעלי המשמעות המובהקת, ומשמעו מקום (לצד מְפַעֵל המציין מכשירים). למשל: מגיד, עמ' 187; נצר, עמ' 78 הערה 15, וספרי לימוד רבים נוספים. אך יש המסתייגים. למשל י' צדקה, ההגה, השם והפועל לחטיבה העליונה, [תל-אביב] תש"ן, מביא את משקל מְפַעֵל במשקלים המציינים מקום (עמ' 229), אבל בהמשך הוא מייחס לו שלוש משמעותות: "מקום", "כלים" (הדוגמאות שהוא מביא בעייתיות: מְתַקֵּן, מְלַמֵּד, מְפַזֵּן, מְנוֹף, מְקוֹל), "שם-פעולה" (עמ' 236). ניר, דרכי היצירה, מרחיק לכת: לדעתו לשמות במשקל זה אין "מכנה משותף סמנטי" (עמ' 47). גושן-גוטשטיין, הדקדוק העברי, אינו מייחס למשקל זה שום משמעות (עמ' 116 – שלא כמשקלים מְפַעֵל, מְפַעֵל ומְפַעֵל; ראה להלן הערה 37). במאגרים של המילון ההיסטורי מיוחסת לערך מְחַדֵּל הצורה מְחַדֵּלִים המופיעה באזהרות לשבועות של רס"ג (כפי שניקד מ' זולאי בסידור רס"ג, מהדורת י' דודזון, ש' אסף ו' יואל, ירושלים תשל"ט, עמ' ריג; על המנקד ראה הקדמה, עמ' 16): "נשכימה צור לשבח כי חס על דל לתורים ובני יונה ועשירות כמחודלים / יודע צדיק דין דלים", וראה שם הערה על חילופי נוסח.

15. מחידושי איתמר בן-אב"י (ראה ר' ויס, "חידושי לשון של איתמר בן אב"י", בשוט לשון, ירושלים 1982, עמ' 58). בשנת תשס"ה אימצה האקדמיה את המילה.

16. שם פעולה: "מוֹשֵׁב בני ישראל אשר ישבו במצרים" (שמ' יב, מ), וכן הצירופים המקראיים "עיר מושב", "מחנה מושבו", ובעברית החדשה "מקום מושבו", כגון "[...] אמר כהן בראיין לבי-ביסי ממקום מושבו בושינגטון" (הארץ, 13 באוקטובר 2009). מקום: "לא תבערו אש בכל מִשְׁבְּחֵיכֶם ביום השבת" (שמ' לה, ג), ובעברית החדשה סוג יישוב: "מושב עובדים", "מושב שיתופי". משמעות נוספת: 'דהיט לישיבה', ואפשר לראות בה כלי או מקום (מקום ישיבה במובן המצומצם). עוד על משמעות מושב ראה מ' בראשר, "על הלשון ב'חזון גבריאלי'", מגילות ז (תשס"ט), עמ' 209–211.

17. במקרא רק שם פעולה, בעיקר בצירוף "עיר מקלט", וכן 'והיו לכם הערים למקלט' (במ' לה, יב). אבינרי, יד הלשון, יוצא נגד הוספת משמעות המקום למילה זו: "אין מקלט אלא קליטה [...] ומה אנו עושים עכשיו? משפילים את ערך המושג החשוב הזה, מדלדלים אותו, ומריקים את תכנו עד היסוד", ומציע ל"אותה פנת-סתר, שאנו נמלטים ונפלטים לתוכה לרגעים מעטים עד יעבור זעם" את המילה מפלט (עמ' 363). יש לציין שהמשמעות החדשה לא דחתה לגמרי את המשמעות המקורית, והיא ממשיכה לשמש, כגון בצירוף "מקלט מדיני".

18. מר ארי אבנר העיד כי המילה חודשה בשורות ההגנה בשנות הארבעים המוקדמות כקיצור ל"מקום פגישה", חדר שהיה בקרבת מקום למפקדה העליונה בתל-אביב ושאליו היו מְכוֹנְיִים

עשרות אחדות של מילים במשקל זה נושאות משמעות של כלים, ובהן מִזְרָק ומַעְצָד מן המקרא ומִנְשָׁא, מִרְקָע ומִקְשׁ המיוחדות.¹⁹ עליהן אפשר להוסיף את המילים במשקל מִפְּעָלִים, כלומר מִפְּעַל + סיומת הזוגי, המאופיינ במשמעות של כלים,²⁰ כגון מִלְקָחִים ואולי גם מִשְׁפָּתִים²¹ (מן המקרא), מִסְפָּרִים,²² מִחְלָצִים²³ (מן המשנה), מִשְׁקָפִים²⁴ (מן העת החדשה) ועוד מונחים ממילוני ועד הלשון והאקדמיה.²⁵ ויתנתן הדעת שאין שמות בצורת זוגי של מִפְּעָל.²⁶

- המודיעים וכיוצא בהם. וראה דברים ברוח זו שמביא י' כנעני מפי משה שרת ("לחידושי הלשון של שרת ז"ל", הפועל הצעיר לו [תשכ"ה], גיליון 49–50, עמ' 28; מובא גם אצל ר' ויס, "משה שרת והלשון העברית", בשוט לשון, ירושלים 1982, עמ' 97). נראה שעד מהרה החלה המילה לשמש גם שם פעולה, כפי שמובא אצל אב"ש תש"י (משמעות 1): "כינוס של חברי תנועה לפגישה משותפת: מפגש החיילים המשוחררים".
19. מילים אחדות מציינות הן מקום הן כלי, כגון מוֹשֵׁב (לעיל הערה 16), מִסְעָף (ראה להלן עמ' 315) וכן מִסּוּף (=טרמינל בשדה תעופה ומסוף של מחשב).
20. להוציא מילים אחדות במשמעויות שונות: מִחְנִים (כיום מין משחק; במקרא שם מקום, אך בבראשית לב, ג מתפרש כצורת זוגי של מִחְנָה; ויש גם "מחול המחניים" על פי שה"ש ז, א); (בֵּית) מִטְבָּחִים (מלשון חכמים); פריטי לבוש: מִכְנָסִים (וראה להלן הערה 26), מִקְבָּצִים (=מכנסי תינוקות; תפירה ולבוש תשמ"ד); שם מצמחי ארץ ישראל: מִכְנָפִים (צמחים תשס"ג).
21. המפרשים והחוקרים חלוקים בפירוש מילה זו. למשל אצל קדרי, מילון העברית המקראית, מובאים לצד הפירוש העיקרי "מכלאות צאן" עוד שני פירושים: "סלי האוכף" ו"כיריים לשפיתת הכלים". וראה עוד להלן הערה 26.
22. על ניקודה של המילה ראה להלן הערה 26; וראה עוד י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה, עמ' 999–1000.
23. מועד קטן א, י; המילה לא נקלטה בעברית החדשה.
24. מחדש המילה הוא חיים ליב חזן מגרודנא, והוא הציעה במאמר בעיתון "הצפירה" מיום ז' באייר תר"ן (עמ' 352). ראה ר' סיוון, "עוד על 'משקפיים'", לשוננו לעם כג (תשל"ב), עמ' 30–31.
25. מִגְזִיזִים (צאן תש"ב), מִגְזִירִים (=מגזרי תיל – טכניקה תש"ו, כלי יד תשכ"ה), מִגְלָשִׁים (התעמלות תרצ"ז), מִלְחָצִים (טכניקה תרפ"ט, רפואה תש"ט, כלי יד תשכ"ה ועוד; ערך זה נקבע במאגרים של המילון ההיסטורי לצורה הבאה בספרות הגאונים, המקבילה למִחְלָצִים שבמשנת מועד קטן), מִכְבָּשִׁים (רצענות תרפ"א), מִצְבָּטִים (למשל רצענות תרפ"א, כלים תרפ"ט, רפואה תש"ט, טלפונאות תשי"ז, אפייה תשי"ט), מִקְבִּים (למשל טכניקה תרפ"ט, תפירה ולבוש תשמ"ד), מִטְפָּסִים (אלקטרוניקה תשי"ז ותש"ל), מִמְתָּחִים (כלים תרפ"ט), מִשְׁכָּבִים/מִנְשָׁכִים (טכניקה תרפ"ט ותש"ו, כלי יד תשכ"ה). מילים נוספות מובאות אצל אב"ש תשכ"ז: מִשְׁנָרִים (=זוג משוורות; לפי אבינרי, חדושי ביאליק – חידושו של ביאליק; הערך מובא עם מובאות מביאליק ומשלונסקי), מִעֲלָמִים (=משקפיים לעופות).
26. עם זאת בראייה דיאכרונית אפשר שההבחנה בין מִפְּעָלִים ל*מִפְּעָלִים אינה כה חתוכה, ואי אפשר לשלול את השתייכותם של כמה שמות למִפְּעָל דווקא על פי ניקודם המסור לנו: במקרא – מִשְׁפָּתִים ומִכְנָסִי; במשנה – מִסְפָּרִים (כלים טז, ח, כ"י קאופמן וכ"י פרמה) ומִכְנָסִים (יומא ז, ה, כ"י קאופמן; כלים כז, ו, כ"י פרמה, ובכ"י קאופמן: מִכְנָסִים – הנו"ן בצירי).

אפשר להצביע על קבוצות מילים נוספות במשקל מפֿעל הנושאות משמעות משותפת. לדוגמה: ברשימות מונחי הגאוגרפיה (תשי"ט, תשכ"א) נקבעו כמה שמות במשקל מפֿעל המציניים תופעות גאולוגיות ותצורות קרקע: מַגְעֵשׁ, מַחְדָּר, מַחְרָץ, מַפְעֵר, מַצְבֵּר, מַקְטֵם, מַקְרָם, מַרְבֵּד, מַרְבֵּץ, מַשְׁאָר, ועליהם אפשר להוסיף את מַחְצָב המורש, את מַבְתָּר שנקבע במילונים מקצועיים בתחומים נושקים (למשל קרקע תשכ"ו, תכנון מרחבי תשמ"ה)²⁷ ואת מַסְלֵעַ שהתחדש מחוץ למינוח הרשמי ועוד.²⁸ כמה שמות במשקל מפֿעל מציניים מאכלים:²⁹ מַטְעֵמִים, מַשְׁמָנִים, מַמְחָקִים, מַעֲדָנִים³⁰ מן המקרא, ובעקבותיהם חודשו מַחְמָצִים³¹ ומַדְגָּנִים (= "דגני בוקר"), וכן יש במקרא מַמְסָךְ (=משקה משכר) ומַאֲפָה, ובעברית בת ימינו חודשו מַאֲדָה, מַטְבֵּל, מַמְרָח ומַקְפָּא (jelly).³²

מכל מקום מבט כולל על משקל מפֿעל מעלה שמקומה של משמעות המקום הוא משני אם כי לא מבוטל: כמה עשרות מילים (כשמונים) מתוך המאות השקולות במשקל זה נושאות משמעות זו.

- וראה עוד סיון וקימרון, חילופים, עמ' 21, המניחים במפורש שמִשְׁפָּתִים ודומיו משקלם מפֿעל ושהחיריק במ"ם הוא "תוצאת ההשפעה ההדדית של המשקלים הדומים הללו".
27. מַבְתָּר הוא 'חפירה או חתך שנחצבו בידי אדם לצורך מעבר כביש וכדומה' וגם 'אפיק שנוצר בפעולת מים' (ההגדרה השנייה על פי המילון למונחי תכנון מרחבי משנת תשמ"ה). במילונים הכלליים המשמעות היא 'שטח מבוותר' בדומה לבתרונות, לצד ההגדרה הנוכרת ("אב"ש תשכ"ז) או כהגדרה בלעדית (רב-מילים).
28. בהקשר הגאולוגי משמשים עוד: מַרְקָם, מַרְצָף, מַשְׁטָף, מַשְׁקָע; ראה "מילון מונחים במדעי כדור הארץ – גיאולוגיה, גיאומורפולוגיה ומדעי הסביבה" במרשתת (מתוך "צפונות כדור הארץ" של האוניברסיטה הפתוחה; המילון הוכן בידי פרופ' שלמה שובאל). יש גם שמות בגזרת ע"ו: מַצּוֹק (מן המקרא), מַעוֹק (גאוגרפיה תשי"ט).
29. המילה מַאֲכָל עצמה היא בעיקרה שם פעולה שהורחב לציין את הדבר הנאכל, כגון "ותרא האשה כי טוב העץ למַאֲכָל" (בר' ג, ו); "כל שבעת הימים לא היו מונעים ממנו מאכל ומשתה" (יומא א, ד).
30. בייחוד צורה: פתח במ"ם ודגש חזק בלמ"ד השורש. למַעֲדָנִים עוד משמעות במקרא. השם המקראי מַגְדָּנֹת משיך לשורש מג"ד (ראה רש"י לבראשית כד, ג) ואינו שייך אפוא לעניינו.
31. אבינרי, חרדשי ביאליק, עמ' 25, מייחס חידוש זה לביאליק: "יְעוֹד פְּרָפְרוֹת תֵּאָנָה וּמַטְעָמוֹת חֶמְדָּה בְּאֵלָה וְכֵאֵלָה, מְמֻרָרִים, מַחְמָצִים וּמְלֻחִים, לְגִרֹת בֶּטֶן וּלְהַרְבוֹת תֵּאֲבֹחַ" (מתוך "שור אָבוֹס וְאֶרְחַת יֶרֶךְ", ויהי היום, תל-אביב תרצ"ד, עמ' קעג). המונח מופיע גם במילון למונחי מטבח משנת תרצ"ג.
32. מילים נוספות, מוכרות פחות, מובאות במילונים: מַחְמָא, מַחְשָׁח (מטבח תרצ"ח; המונח השני הוגדר: "נחל שמושחים בו את פני המאכל לשוות לו מראה חלק וגון רצוי"), מַתְבֵּל (=שטשופ; הצעת אבינרי, יד הלשון, עמ' 326; ראה גם אב"ש תשמ"ג), מַמְזָג (אב"ש תשכ"ז, על פי מובאה משמשון מלצר, במשמעות 'יין').

מַפְעֵלָה וּמִפְעֵלָה

אל המשקלים הזכריים מַפְעֵל וּמִפְעֵל מוצמדים בתודעתנו הדקדוקית בהתאמה המשקלים הנקביים מַפְעֵלָה וּמִפְעֵלָה. מי שתופס את צמד המשקלים הזכריים כבעלי תכולה סמנטית קבועה עשוי לתפוס גם את הצמד הנקבי כך: מַפְעֵל וּמִפְעֵלָה – למכשירים, מַפְעֵל וּמִפְעֵלָה – למקומות.

את החלוקה המרובעת לשני זוגות בעלי שני משמעים אנו מוצאים בדבריו של יצחק פרץ. במדור "לשונונו לעם" שהתפרסם בעיתון "הארץ" ב"ב במרחשוון תרצ"ו הוא משיג על החידוש מְנַסֵּרָה שהופיע באותו המדור קודם לכן:³³

ידוע, כי המשקל מפעל [=מַפְעֵל], מפעלה [=מַפְעֵלָה] משמש על פי הרוב לשם-מקום (nomen loci), כגון: מְקַדֵּשׁ, מְשַׁפֵּן, מְסַעֲדָה, מְשַׁטָּה (מל"ה מַפְעֵל, כגון: מְרַעָה, מְכַסֶּה; מע"ו מְפֹל, כגון: מְקוֹם, מְדוֹר, מְכוֹן; מפ"י מוֹעֵל, למשל: מוֹדֵר, מוֹשֵׁב) והמשקל מַפְעֵל, מַפְעֵלָה עפ"ר לשם מכשיר (nomen instrumenti), כגון: מְזַרְק, מְכַבֵּשׁ, מְזַלֵּג, מְחַרְשָׁה, מְזַמְרָה. לכן יפלא, כי ועדת-הלשון קבעה במדור "לשונונו לעם" ב"הארץ" מ-21 ביוני ש.ז. מְנַסֵּרָה – בית-מלאכה לנסירת עצים במקום מנסרה [=מְנַסֵּרָה],³⁴ וכי "דבר" השתמש באחת מתוספות ערב ב"מְדַרְכָּה" במקום "מְדַרְכָּה". וכן נכון לאמור: מְסַפֶּרָה,³⁵ מְכַבֵּסָה ולא מְסַפֶּרָה, מְכַבֵּסָה.

אם כן פרץ הוא שמכריז בפומבי על הקשר הסמנטי בין זוג המשקלים הזכריים למקבילותיהם הנקביות.³⁶ תפיסה זו מצאה את דרכה אל ספרי לימוד,³⁷ ויש לה הד במילונים הרווחים בימינו, כפי שיוראה להלן.

33. כ' בסיוון תרצ"ה; ראה גם שפה קמה, קטעים 150 (פרץ), 119 ("רשימת מלים שלוקטו מעתונים ומספרים").

34. נראה שכיום הוגים מְנַסֵּרָה, כפי שמעיד שלט במכתש רמון: "המינסרה".

35. את המילה חידש איתמר בן-אב"י; ראה "אגרת א' בן-אב"י לד' פרסקי", בן-סירא, עמ' 260, וכן עמ' 235. עדות משנת 1917 לצורה מְסַפֶּרָה נמצאת אצל יהואש (יהושע שלמה בלומגארטן) בספרו "פון ניריארק ביז רחובות און צוריק", ניר-יוק 1917: "אזעלכער איז געווען דער יונגער מאָן פון דער "מספרה" (מאַספּעריאַ) וואו איך בין אַרײַן זיך אָפּשערען די האָאַר" (א, עמ' 162; ההדגשה שלי). עדות נוספת, מאוחרת יותר, לצורה זו נמצאת בחיבורו של י' קלחנר "אליעזר בן-יהודה: תולדותיו ומפעל חייו" (לנער, חוברת ע, תל-אביב תרצ"ט), ברשימה של חידושים שהוא מייחס לבן-יהודה ובהם מְסַפֶּרָה (בניקוד זה).

36. ותינתן הדעת לשתי הדוגמאות שהוא מביא למשקל מַפְעֵלָה – מְסַעֲדָה, מְשַׁטָּה: שתיהן מחודשות, ומְשַׁטָּה אינה מציינת מקום כלל, כמוגדר אצל מחדשה, בן-יהודה, במילונו: "שלטון השוטרים וקבוץ השוטרים יחד".

37. למשל: ע' אביכור, ידיעת הלשון לתיכון, רמת-גן 1983, עמ' 251–253; מגיד, עמ' 187–188 (אבל מְקַטָּלָה גם לציין הפשטה, שם, עמ' 192); ד' רביד, לצפות וללמוד – יוצא מן הכלל, ב:

נבחן באיזו מידה תפיסה זו מעוגנת במציאות הלשונית. ראשית נתבונן במצאי השמות המורשים – מן המקרא ומלשון חכמים – בשני המשקלים הללו (נתמקד בשמות גזרת השלמים):³⁸

מפֿעלה

מ ק ר א: כלים – מגֿזרה, מזֿמרה, מִחֶרֶשׁה, מִרְגָּמָה;⁴⁰ שמות פעולה – מִדְּהָבָה, מִדְּחַפָּה,⁴¹ מִדְּקָרָה, מִהֶפְכָּה, מִכְּשָׁלָה, מִעֲצָבָה, מִרְגָּעָה, מִשְׁטָמָה, מִשְׁעָנָה; מקומות – מִדְּמָנָה, מִדְּרָגָה; שונות – מִקְהֶלָה.⁴²
ל ש ון ח כ מ ים: כלים – מגֿרפָּה (בשני משמעוים), מִכְתָּשָׁה (לצד מִכְתָּשֶׁת), מִעֲגָלָה (לצד מעגילה ומעגלה), מִפְּרָכָה (תוספתא, ברבים); מקומות – מִחְפָּרָה (תוספתא, ברבים); שונות – מִעֲזָבָה (משנה, 'שכבת טיח').⁴³

תורת הצורות, ירושלים תשנ"א, עמ' 89, בהסתייגות ש"משקל אחד עשוי לשאת משמעויות אחדות [...] למשל, משקל מִקְטֵל מביע משמעות מקום (מִשְׁלָט) או שם עצם מופשט (מִחְדָּל) " (עמ' 85); א' ברגר, ידיעת הלשון – ההגה והשם, תל-אביב תשנ"א, עמ' 182–185; הניל, שפה בהקשר, חלק שני – השם, תל-אביב 2001, עמ' 546; א' מרכב, עברית לשון-אם, חיפה תשנ"ה, עמ' 141. גושן-גוטשטיין, הדקדוק העברי, מציין משמעות שלוש מתוך ארבעת המשקלים: "מִפְעֵל (עפ"ר לציון מכשיר)" (עמ' 122), "מִפְעֵלָה (עפ"ר להוראת כלי, מכשיר או מכונה)" (עמ' 143), "מִפְעֵלָה (עפ"ר להוראת מוסד, בית מלאכה)" (עמ' 146). מ' רוזן, פרקי לשוננו, א: תורת ההגה והצורות, אבן-יהודה תשמ"ה, עמ' 160, מציין את משקל מִפְעֵלָה גם במשמעות של כלי (מִמְחָטָה), ואת משקל מִפְעֵלָה גם במשמעות של מקום (מִחֲצָבָה [!]), אבל בתרגילים (עמ' 161–163) הוא מדגיש את המשמעות ה"צפוייה": מִפְעֵלָה – מקום, מִפְעֵלָה ומִפְעֵל – מכשיר. ניר, דרכי היצירה, מביא רשימה של משקלים ה"מצטיינים בפרופיל סמאנטי כלשהו" (בהסתייגות ש"גם בהם מרובים החריגים") ומונה בה את מִפְעֵל ומִפְעֵלָה (וכן מִפְעֵלָת) לציון מכשירים ואת מִפְעֵלָה לציון מקומות ומוסדות (עמ' 46; לדעתו על משקל מִפְעֵל ראה לעיל הערה 13).

38. כאמור לעיל, בשמות מן הגזרות, ובעיקר משורשי ע"ו וע"ע, אין דרך לקבוע קביעה ודאית את ההשתייכות למשקל.

39. רק ברבים, וללא עדות על המין הדקדוקי.

40. מילה יחידאית במשלי כו, ח; לפי פירוש אחד – 'כלי לקלוע בו אבנים', כף קלע'; לפי פירוש אחר: 'גל אבנים'. ראה למשל ספר השרשים לרד"ק (מהדורת ה"ר בינתאל ופ' לברכט, ברלין 1847), F. Brown, S. R. Driver, and C. A. Briggs, *A Hebrew and English BDB* (1847), *Lexicon of the Old Testament*, Oxford 1907, פירוש מ"צ סגל (תורה, נביאים וכתובים: מהדורה ספרותית, תל-אביב תש"ך) ועוד.

41. יש מפרשים מקום. ראה למשל קדרי, מילון העברית המקראית, וכן הערה בפירושו של עמוס חכם לתהלים בסדרה דעת מקרא (ירושלים תשמ"א).

42. המילה באה רק ברבים – פעם אחת מִקְהֵלִים ופעם אחת מִקְהֵלוֹת בהקשר דומה (תה' כו, יב; סח, כז), ולפיכך אין לדעת מה צורת היחיד. עוד יש במקרא: מִפְעֵלָה (שם פרטי); ומן הגזרות: מִפְעֵלָה, מִפְעֵלָה (=הריסות, כאחת המשמעויות של מִפְעֵלָה), מִפְעֵלָה, מועצה, מוסדה.

43. וכן שם הפעולה מִרְגָּשָׁה באיכה רבה; כך הניקוד במילונים. יש עוד צורות שהן ספק מִפְעֵלָה

מפְעֵלָה

מ ק ר א: שמות פעולה – מַחְשָׁבָה, מְלַחֵמָה, מְמַשְׁלָה, מַעֲמָסָה, מַעֲרָכָה, מְרַקֶּחָה (תוצאת פעולה), וכן מְמַלְכָּה; כלים – מַעֲרָצָה, מְרַפֶּצָה; מקומות – מְלַתְחָה (?), מַעֲבָרָה (=מקום מעבר); שונות – מַפְשָׁעָה (כבימיו), מַשְׁפָּחָה.⁴⁴

נוסף על מילים אלו יש במקרא עוד שמות רבים הבאים רק בנטייה וצורת היסוד שלהם יכולה להיות גם מְפַעֲלֵת (מְפַעֲלָת),⁴⁵ ואף צורה זכרית במקום שאין עדות למין הדקדוקי. לשמות אחרים מהם אפשר לייחס משמעות של מקום – מְכַלְאוֹת,⁴⁶ מְחַרְאוֹת (?), מְנַהֲרוֹת, ואילו לשאר השמות משמעים ממשמעים שונים.⁴⁷

ל ש ו ן ח כ מ ים: מַשְׁמָרָה (=אשמורה), מְזוּדָה,⁴⁸ וכן מְדַלְעוֹת (רק ברבים).⁴⁹

אם כן מן הממצא בלשון המקרא ובלשון חכמים עולה כי אין משמעות בולטת לשני המשקלים הללו. אמנם יש כמה מילים במשקל מְפַעֲלָה המציירות כלים, אך המילים המציירות שמות פעולה רבות יותר, ויש אף מילים המציירות מקום. הקשר בין משמעות המקום למשקל מְפַעֲלָה נראה רחוק אף יותר.⁵⁰ על רקע הממצא הזה נחזור אל העברית החדשה. נפתח בבחינה של משקל מְפַעֲלָה.

מסקירת מצאי המילים המשמש בעברית החדשה במשקל מְפַעֲלָה נראה שאכן נוצר החיבור בין משקל זה למשמעות של כלים, ורבות המילים שחודשו בו

ספק מְפַעֲלָת/מְפַעֲלֵת: מגרדה/מגדרת, מגרה/מגרת; וראה דעתו של קימרון, משקל מְקַטֵּלָת, על מילים אלו וכן על מפרכה ומחפרה. עוד בספרות העתיקה – על פי הערכים שנקבעו במאגרים של המילון ההיסטורי: מְאֻפָּלָה (מגילת היוכלים), מְחַשְׁכָּה (יוסיפון, בנסמך), מְסַגְרָה (פיוט), מְסַתְמָה (דונולו, ברבים), מְרַפֶּצָה (פיוט, ברבים), מְרַגֶּעָה (פיוט), מְשַׁחֲרָה (פיוט, ברבים), מַשְׁכָּכָה (פיוט).

44. ומן הגזרות: מְקַשָּׁה, מְכָלָה; שמות אחרים הם בעיקר שמות פעולה, כגון מַצָּוָה, מְרָמָה, מוֹרְשָׁה, מוֹשְׁעָה, מְפָלָה, מְזֻמָּה.

45. ויש שמתועדות שתי צורות יסוד – מְפַעֲלָה ומְפַעֲלֵת/מְפַעֲלָת: מְחַשְׁכָּה/מְחַשְׁכָּת, מְלַחֵמָה/מְלַחֵמָת, מְמַלְכָּה/מְמַלְכָּת, מְרַקֶּחָה/מְרַקֶּחָת (אולי בהבחנת משמעות).

46. על מילה זו ראה לעיל עמ' 289.

47. הנה הרשימה: מְגַבְלוֹת, מְגַבְעוֹת, מְגַרְעוֹת, מְגַרְפוֹת, מְחַלְצוֹת, מְחַמְאוֹת, מְחַלְפוֹת (=קווצות שער), מְלַתְחוֹת (=שיניים), מְמַכְרָת, מְסַפְחוֹת (לבוש), מַעֲטָפוֹת (לבוש), מְפַלְאוֹת, מְפַרְקָאוֹ, מְפַהֲלוֹת, מְקַלְעָת, מְרַפֶּצָת, מְשַׁאֲלוֹת, מְשַׁאֲרָת, מְשַׁבְּצוֹת, מְשַׁמְעוֹת וכדומה, מְשַׁרְפוֹת (שם פעולה); וכן מְהַתְלוֹת, מְפַלְגוֹת, מַעֲשָׂקוֹת.

48. כלים כ, א, אבל בכתבי היד הטובים מְזַרָה, וגם בעדויות מאוחרות יותר אין מזודה. ראה תוספות יום טוב ומלאכת שלמה על אתר.

49. ספק רק אם צורת היחיד של מְדַלְעוֹת הייתה מְדַלְעָה. המילה באה תמיד לצד מקשאות; יתרה מזו, פעם אחת יש "מקשאו ומדלעיו" (בבלי עירובין קד ע"א, כ"י אוקספורד בודלי 366; בדפוסים הרגילים: ודלועיו), המעידה שמדובר בצורת זכר, כלומר מְדַלְע. ראה בפירוט כהן, תחילית מ"ם, עמ' 102 הערה 10.

50. דברים ברוח זו כתב לבני, לתקנת המשקל. ראה להלן, עמ' 312.

הנושאות משמעות זו. למשל: מַאֲפָרָה,⁵¹ מַעֲשָׂנָה (מחידושי בן־יהודה), מַעֲשָׂכָה,⁵² מִבְחָנָה (כימיה תרפ"ח), מִסְרָגָה (גור תרצ"ה), מִחְמָאָה (=כלי לחמאה; מטבח תרצ"ח).⁵³ ואולם שלא ככלים במשקל מַפְעֵל, שהם עצמם עושי הפעולה בדרך כלל, כגון מִפְתָּח, מִקְדָּח, מִקְלָף (אבל מִטְבֵּעַ) – יש כלים במשקל מַפְעֵלָה שאינם עושים דבר; מקצתם כלי קיבול, כגון בדוגמאות המובאות כאן (מַאֲפָרָה, מַעֲשָׂכָה ומִחְמָאָה), וכן מַאֲצָרָה ("משטח אטום מוקף דפנות שמטרתו לאגור שפך של החומרים [=חומרים מסוכנים] המאוחסנים בו ולמנוע את פיזורם"; ההגדרה מתוך מסמך של המשרד להגנת הסביבה).

יתרה מזו, עיון במילוני ועד הלשון מגלה מגמה, המתפתחת בעיקר בשנות הארבעים של המאה העשרים, לייחד למשקל זה מונחים המציינים מכוונות, לעומת שמות במשקל מַפְעֵל לציון כלי יד. המגמה הזאת בולטת כשמשווים בין המהדורה הראשונה של המילון למונחי טכניקה משנת תרפ"ט ובין המהדורה השנייה משנת תש"ו, ואף בהשוואה למילון למונחי נפחות ומסגרות משנת תש"ב: מְכוֹנֶת הַשְּׁחָזָה (תרפ"ט, תש"ב) הפכה לְמִשְׁחָזָה; מְכוֹנֶת הַקְּצָעָה (תרפ"ט) הפכה לְמִקְצָעָה (תש"ב); מַעֲבַת וּמַחְטָט (תרפ"ט) הפכו לְמַעֲבָתָה ולְמַחְטָטָה (תש"ו) ועוד. ובשנים מאוחרות יותר נקבעו מִפְּזֹרֶת חֶצֶץ וּמִרְסֵסֶת עֵטָרִין (הנדסת דרכים תש"ן). כידוע נוצרו גם זוגות – האחד כלי יד והאחר מכוונה, למשל מְבַרֵּג (כלי יד) וּמְבַרְגָּה⁵⁴ (מכונה), וכן: מְקַלֵּף וּמְקַלְפָּה, מְסַחֵט וּמְסַחֵטָה (כלכלת בית תשל"ח), מְמַדֵּד וּמְמַדֶּדָה (מדידה תשכ"ה), מְרִטֵט וּמְרִטֵטָה (בטון תשכ"ט), מְחַדֵּד⁵⁵ וּמְחַדֶּדָה (סרטוט תשל"ד).⁵⁶ אבל

51. השם חודש כנראה בעשור הראשון של המאה העשרים. ראה סיוון, מחיי המלים, ערך קלא (לשונונו לעם כד [תשל"ג], ט, עמ' 304).
52. גור וילין תרע"ט: "אסוף עשבים, קפסה לאסוף בה עשבים שונים", כלומר הרבריום. לצד מילה זו חודשה עֲשָׂבִיָּה במשמעות זו ודחקה את מַעֲשָׂכָה.
53. אבל אצל גור וילין תרע"ט ותרפ"ז ואצל גור תרצ"ה ותש"ו ובכל־בו לחקלאות תש": "כלי לחבץ בו חמאה".
54. מונח זה אינו מתועד במילוני האקדמיה.
55. זה גלגולו של מחדד: בראשית הייתה מְחַדָּה לְעֶפְרוֹנִים (טכניקה תרפ"ט; אבינרי, חדושי ביאליק, עמ' 52, מביא מילה זו בחידושי ביאליק שבעל פה ומציין למילון הנוכרי, זו נעשתה מְחַדָּה לְעֶפְרוֹנוֹת (טכניקה תש"ו), ובלחץ המציאות הלשונית שונה המְחַדָּה לְמְחַדָּה (החלטת האקדמיה, תשס"ג).
56. דוגמאות נוספות: מְשַׁחֵז (צאן תש"ב, כלכלת בית תשל"ח) וּמְשַׁחֶזָה (טכניקה תש"ו), מְרַסֵס (רפואה תש"ב ועוד) וּמְרַסֶסָה (הנדסת דרכים תש"ן), מְשַׁנֵּת וּמְשַׁנֶּתָה (מדידה תשכ"ה), מְחַקֵּף וּמְחַקֶּפָה (טלפונאות תשי"ו), מְגַמֵּר (יד) וּמְגַמֶּרָה (הנדסת דרכים תש"ן). בזוגות אחרים אין יחס ברור בין שני המונחים; אלה נקבעו בתחומים שונים ולעתים בתקופות רחוקות זו מזו: מְחַתֵּךְ (cutter; בתחומי טכניקה) וּמְחַתֶּכָה (slicing machine; מטבח תרצ"ח), מְחַרֵּץ (כלכלת בית תשל"ח) וּמְחַרֶּצָה (מכונה; טכניקה תרפ"ט), מְזַרֵק (במגוון תחומים) וּמְזַרֶקָה (מְזַרֶקָה גְרַעֲיָנִים;

יש זוגות שבהם שני המונחים מציינים כלי יד והשימוש בשני המשקלים נדרש לשם בידול, כגון מִחְבֵּט טָנִים (התעמלות תרצ"ז) לעומת מִחְבֵּט שָׁקִים (אפייה תשט"ז).⁵⁷ אם כן המגמה לייחד את משקל מִפְעֵלָה למכונות לא השתלטה על כלל המערכת, לא של הלשון הכללית ולא של המינוח (וראה הדוגמאות בפסקה הקודמת). יש מילונים מקצועיים שהעדיפו משקל אחר למונחים המציינים מכונות⁵⁸ ומילונים שלא נקטו דרך שיטה.⁵⁹

כך או כך, רוב מניינם של השמות המיוחדים במשקל מִפְעֵלָה מציינים כלים לגוניהם, ואפשר אפוא לקבוע שהמשקל הנקבי קיבל את האופי המכשירי של בן זוגו הזכרי.

ומה בדבר הקשר בין מִפְעֵלָה למשמעות של מקום בעברית החדשה? ראובן סיוון⁶⁰

יציקה תשל"ב), מִדְפֵּס (אלקטרוניקה תשל"ל) ומִדְפֵּסָה (יציקה תשל"ב), מִבְטֵש (אריגה תש"ז) ומִבְטֵשָה (הנדסת דרכים תש"ן), מִבְחֵן (tester; טלפונאות תשי"ז, מדידה תשכ"ה ועוד) ומִבְחָנָה (כימיה תרפ"ט ואילך), מִבְשֵׁל (דפוס תרצ"ג, אנרגייה תשנ"ב, הנדסת דרכים תש"ן) ומִבְשָׁלָה (מטבח תרצ"ח), מְטַעֵן (אלקטרוניקה תשל"ל ועוד) ומְטַעֵנָה (הנדסת דרכים תש"ן ועוד), מְמַרֵק (קדרות תש"י) ומְמַרֵקָה (אריגה תש"ז), מְנַשֵּׁם (רפואה תשנ"ט) ומְנַשֵּׁמָה (כבאות תש"ז). היחס בין מְקַדֵּחַ המורש למְקַדֵּחָה המחורש שונה: אלה שני אבזורים המשלימים זה את זה; על מְקַדֵּחָה ראה עוד בהמשך, עמ' 303.

57. בעברית הכללית ויתרו על ההבחנה הזאת, ומִחְבֵּט משמש הן לטניס הן לשטיחים. דוגמאות אחרות לבידול: לצד המונח הראשי מְצַלֵּמָה (המיוחס מפורשות לביאליק במילון למונחי צילום משנת תרצ"א) נקבע מְצַלֵּם במצלמת זיעור, ואולי כך גם מְקַלֵּט (reciever) לעומת מְקַלֵּטָה (recorder).

58. למשל במילון למונחי הספרנות (תשל"ו) הועדפו צורות פיעל בינונית: מְסוֹגָת (sorting machine), מְלוֹחַת (tabulating machine), מְנַקֶּת (punching machine), מְשַׁכְפֶּלֶת (duplicating machine), מְפַעֵנָת (interpreting machine), מְמַסְפֶּרֶת (machine numbering); סביר שגרמו לכך שלושת המונחים האחרונים – הגזורים משורשים מרובעים, שאינם יפים למשקלי המ"ם. פתרון אחר לשורשים מרובעים הוא הגיון של משקל מְפַעֵלָה: מְעַרְבֶּלֶת (whirlpool; למשל הידראוליקה תשכ"ג), מְעַרְבֶּלֶת (טכניקה תרפ"ט ותש"ו), מְעַרְסֶלֶת (שם פעולה; שלונסקי), אבל גם מְעַרְבֶּלָה (whirlpool; התעמלות תרצ"ז), מְעַרְבֶּל (אנטומיה תשי"ז; שונה אחר כך לְעַרְבּוֹל).

59. למשל כמונחי האפייה (תשט"ז-תשכ"א) נקבעו צורות מגוונות: משקל מְפַעֵלָה – מְקַצֶּפָה (cake mixer, whisking machine) ומְטַנֶּנָת סְפִגְנִיָּה (doughnut machine); משקל מְפַעֵלָה – מְקַלֶּפֶת שְׁקָדִים (almond peeling machine); בינונית – מְשַׁבֶּבֶת שְׁקָדִים (almond chipping machine); מְגַלְעֶנֶת (stoning machine) ואולי גם מְמַחֶת (straining machine); צירופים – מְקַשֵּׁיר מְלִוי לְסַפְגִּיָּה (cream filling machine), מְכוֹנַת נְפוּי (sifter, sifting machine); ויש פסיחה על שתי הסעיפים: מְכוֹנַת לִישָׁה או מְלוּשָׁה (kneading machine).

60. סיוון, חידושי המלים, עמ' 65.

מונה חמש-עשרה מילים שחידש בן־יהודה במשקל זה, בהן שמונה מציינות מקום, אבל שבע האחרות אינן שייכות למשמעות זו:

מקומות: מִדְרָכָה (?)⁶¹ מִדְרָשָׁה⁶² מַחְלָבָה⁶³ מַכְלָלָה, מַסְבָּאָה, מַסְעָדָה⁶⁴ מַשְׁתָּלָה⁶⁵ מִבְרָאָה.

אחרים: מִבְרָשָׁה, מִכְתָּבָה⁶⁶ מִמְחָטָה⁶⁷ מַעֲטָפָה, מַעֲצָמָה, מַשְׁטָרָה⁶⁸ מַשׁוּרָה⁶⁹.

אל הקבוצה הראשונה יש להוסיף את מַעֲבָדָה, שלא נמנתה אצל סיוון. חלוקה דומה למדי של המשמעויות יש במינוח הרשמי. מצד אחד יש נטייה לבחור במשקל מפַעֵלָה כשנחוץ מונח לבית מלאכה, למקום שנעשית בו פעולה מסוימת וכדומה, כגון מַשְׁתָּנָה (הבראת מעונות תרפ"ח), מַסְדָּרָה (composing room; דפוס תרצ"ג), מַשְׁאָפָה (inhalatorium; רפואה תרצ"ט), מַלְבָּשָׁה (player's box; תאטרון ת"ש)⁷⁰ מַסְגֶּרָה (=מסגרייה; מסגרות ונפחות תש"ב), מַטְבָּלָה ("מקום שנטבלות הצאן לשם חיטוי" – צאן תש"ב), מִבְדָּקָה (testing laboratory; טכניקה תש"ו). נטייה זו הופכת לעתים לשיטה, כמו במילון למונחי אריגה משנת תש"ז, שנקבעה בו סדרה של עשרה שמות כאלה.⁷¹ מצד שני אפשר למצוא מונחים שנקבעו במשקל זה באותן השנים במשמעויות ממשמעויות שונות, כמו מַחְפָּצָה ("כלי לשמר בו תכשיטין" – מילים בשימוש כללי תרע"ד), מַמְלָחָה (לצד פֵּית מֶלַח; כלים

61. וראה עוד סיוון, מחיי המלים, ערך נג (לשונונו לעם יט [תשכ"ח], ד, עמ' 100).

62. על מקור החידוש ראה סיוון, שם, ערך קנב (לשונונו לעם כו [תשל"ה], ח-ט, עמ' 271–272).

63. וראה עוד להלן עמ' 302–303.

64. וראה עוד סיוון, מחיי המלים, ערך קעה (לשונונו לעם כח [תשל"ז], ג, עמ' 83).

65. על מילה זו ועל ניקודה ראה להלן עמ' 301.

66. ראה עוד סיוון, מחיי המלים, ערך ע (לשונונו לעם כ [תשכ"ט], א, עמ' 5). וראה עוד להלן הערה 91.

67. ראה עוד סיוון, שם, ערך מה (לשונונו לעם יט [תשכ"ח], א-ב, עמ' 30).

68. סיוון, שם, ערך קנט (לשונונו לעם כו [תשל"ו], ו, עמ' 187), מביא היקרות של המילה משטרה במאמר מאת איתמר בן־אב"י "הצבי" תרס"ט.

69. מקצת המילים לא הובאו במילון כערכים לעצמם. מִבְרָאָה מובאת בערך "מחלה" (ללא הגדרה), מַחְלָבָה – בערך "חֶלֶב", מַשְׁוּרָה – בערך "אֵזֶן" (שונה אחר כך לַמְשׁוּרָת [אנטומיה תשי"ז]). ראה סיוון, חידושי המלים, עמ' 53, 54, 58.

70. המונח נקבע קודם לכן ברשימת מונחים בשימוש כללי משנת תרע"ד במשמעות "חדר לשמירת בגדים", ובמקביל נקבע מַלְתָּחָה – "מגדל [=ארון] לבגדים" – במונחי רהיטים מאותה השנה. במונחי תאטרון מַלְתָּחָה היא cloak room. על קביעות אלו ראה את דברי אבינרי, כבושי העברית, עמ' 54.

71. מִבְטָשָׁה (fulling mill), מִדְפָּסָה (printing house), מַטְרָאָה (=מטוריה, spinning mill), מַלְבָּנָה (bleaching yard), מַמְרָקָה (sizing department), מַסְלָלָה (winding room), מַסְרָקָה (teasel department), מַצְבָּעָה (dyer's house), מַשְׁוּרָה (twist mill), מַשְׁתָּאָה (warping department, warping room).

ותבשילים תרצ"ג,⁷² מְשׁוּאָה (מתמטיקה פשוטה תרצ"ג),⁷³ מְגֵרָה (=עגלת חורף;⁷⁴ התעמלות תרצ"ז), מְנִסָּה (=פריזמה; מתמטיקה ת"ש),⁷⁵ מְמָסָה (gear; טכניקה תש"ו).⁷⁶

גם בשנים שלאחר מכן נקבעו ונקבעים מונחים במשקל מְפַעֵלָה במשמעות של מקום: מְקָנָה (גם מְקָה אֶגִּירָה; הידראוליקה תשי"א; שונה אחר כך לְמֶאֱגֶר), מְרִשָּׁמָה (registry [משרד רישום]; סטטיסטיקה תשי"ב), מְסַפָּנָה (ימאות תשי"ב),⁷⁷ מְגִנָּה (ארכיונאות תש"ך), מְשַׁטָּה (washery; הנדסה כימית תשמ"ט), מְטָמָה (מילים בשימוש כללי תשנ"ג),⁷⁸ מְעַגָּה (מונחים יחידים תש"ס).⁷⁹ במילונים הכלליים מצויות עוד מילים רבות במשקל מְפַעֵלָה במשמעות של מקום, כגון מְקָרָה ("בית קריאה, בית שמתאספים בו לקרוא ספרים או עתונים" – גור וילין תרפ"ז, גור תרצ"ה ותש"ו),⁸⁰ מְסַבָּנָה ("בית בישול הסבון" – גור תש"ו),⁸¹ מְזַבָּלָה (גור וילין תרע"ט ותרפ"ז, גור תרצ"ה ותש"ו, כל-בו לחקלאות ת"ש), מְבִשָּׁמָה (=פרפומריה; אב"ש תש"י).⁸² לצד אלו יש גם מילים במשקל זה שאינן

72. במילוני גור למהדורותיהם (גור וילין תרע"ט ותרפ"ז, גור תרצ"ה ותש"ו): מְמָלָה.
73. כן-יהודה מביא במילונו את הערך "מְשָׁנָה" באותה המשמעות, והמוכאה המוקדמת ביותר מדור פריזנהריון, ספר כליל החשבון, ברלין תקנ"ז (1796): "פרק שני יתבאר בו ענין המשויות לפי מדרגותיהן [...] " (דף כד ע"ב). ושם במדור "באורים" מוגדר המונח "משויה" ומוכא בין סוגריים המונח הגרמני המקביל "גלייכונג" (Gleichung).
74. למונח זה הוצעו במהלך השנים חלופות נוספות, ובהן מוחלת, גררה, שחלקה, משלגה וממשכה, כמוכא אצל אבינרי, כבושי העברית, עמ' 100. ראה עוד שפה קמה, קטע 70.
75. שם זה מופיע קודם לכן אצל גור תרפ"ד ואצל גור וילין תרפ"ז. לפי אבינרי, כבושי העברית, שם, כ"רשימת המלים הישנות והמחודשות שעליהן באה הסכמת ועד הלשון [...] כ"ב שבת, ה'תרס"ד", שהתפרסמה בעיתון "השקפה" (שנה חמישית, גיליון מ), באה המילה נסרה כחלופה לפריסמה.
76. מונח זה מחליף את מְסוּרָה במילוני מונחים מקבילים מסוף שנות העשרים (של המאה העשרים).
77. אצל גור תש"ו: מְסַפָּנָה. ראה עוד להלן הערה 126.
78. ראה עוד להלן עמ' 304–305.
79. ומתברר שהמילה ותיקה בהרבה ומתועדת אצל גור תר"ץ; וראה עוד להלן הערה 123.
80. אצל גור תש"ו גם "ספר קריאה לילדים".
81. כך גם אצל לור וטורטשינר 1927. אבל גור וילין תרע"ט ותרפ"ז וגור תרצ"ה: מְסַבָּנָה. ע' אורנן, מילון המילים האבודות, ירושלים תשנ"ו, מביא תיעוד למילה משנת תרנ"ד. וראה עוד להלן הערה 122.
82. ועוד ממילוני גור וממילוני גור וילין: מְהֻלָּה (=שדרה), מְפַסָּה (=מדרכה; גור וילין תרע"ט ותרפ"ז, גור תרצ"ה ותש"ו), מְטָבָה ("הבית שטובעים בו מטבעות" – תרצ"ה ותש"ו), מְעַבָּה ("מוסד להלואת כספים על משכונות ועבויים" – תש"ו), מְקַבָּה ("בית שמתאספים בו לאיזו תכלית, להתפלל, לדון על דבר וכדומה" – תרצ"ה ותש"ו), מְקַבָּה ("בית הקברות, שדה קברות" – גור וילין תרפ"ז, גור תש"ו; בתרצ"ה: מְקַבָּה). כל-בו לחקלאות ת"ש: מְעַטָּה

במשמעות זו: מְדַרְסָה ("כעין שטיח קטן שנותנים אותו לפני הדלת [...]") – גור תרצ"ה ותש"ו, וכן אצל אב"ש תש"י ותשכ"ז, מְחַצְצָה ("קסם לנקות בו את השנים") ומְסַבֵּכָה⁸³ ("אותיות אחדות מאוחדות וסבוכות יחדו זו בזו בצירור אחד" – גור וילין תרע"ט ותרפ"ז, גור תרצ"ה ותש"ו; שתי ההגדרות מגור וילין תרע"ט). מאוחר יותר חודשו מְתַקְפָּה ומְגַנְנָה.⁸⁴

התרוצצות מורפולוגית

אבל שאלת התכולה הסמנטית של המשקל מְפַעֵלָה ושל המשקל מְפַעֵלָה נעשית מורכבת יותר אם אנו נותנים את דעתנו להתרוצצות המורפולוגית בין שני המשקלים, שראשיתה בראשית תחיית העברית בדיבור-פה.

כנקודת מוצא נתבונן במילה משתלה. המילה באה בכרך השביעי של מילונו של בן-יהודה⁸⁵ בסימון של חידוש המחבר, וניקודה שם מְשַׁתְּלָה. ראובן סיוון⁸⁶ מעיר על שתי הופעות נוספות של המילה במילונו של בן-יהודה: בערך "אדמה" בניקוד מְשַׁתְּלָה, ובערך "אילן" שוב בניקוד מְשַׁתְּלָה.⁸⁷ שלושה ניקודים שונים למילה זו מציעים מילוני גור למהדורותיהם: מְשַׁתְּלָה, מְשַׁתְּלָה, מְשַׁתְּלָה (ראה להלן את הפירוט).

המבוכה אינה נוגעת רק לצורתה של משתלה אלא לצורתן של מילים נוספות שמ"ם בראשן וה"א בסופן, וכפי שיוראה בהמשך המבוכה הולכת ונמשכת עד היום. עדות מפורשת לחוסר היציבות המשקלית מוסר יצחק אבינרי במאמר משנת תר"ץ

("בניין שבו נמצאים המעטנים לתסיסה"), מְקַרְחָה ("מקום גלוי לרוח קרה מאוד"). אב"ש תש"ו: מְגַלְפָה, מְמַתְנָה (=חדר המתנה; לפי אב"ש תשכ"ז, חידוש של בן-אב"י – ראה עוד אבינרי, כבושי העברית, עמ' 53), מְרַפְּדָה (ראה עוד להלן הערה 166; בן-יהודה מביא במילונו מְרַפְּדָה במשמעות "מטלית מקפלת ששימו על המכה" כחידושו של ד"ר מזיא), מְשַׁחֲזָה, מְשַׁעֲרָה (=בורסה; מובא גם אצל גורס תרפ"ד).

83. חלופה עברית למונְגְרָמָה; המונח המתחרה מְשַׁלָּת מופיע אצל גור תרצ"ה ואחר כך גם במילוני אבן-שושן.

84. אצל אב"ש תש"י ותש"ט עדיין אין המילים מופיעות. חידוש מאוחר יותר: מְכַרְזָה במשמעות 'בורסה, שוק מאורגן' או 'מעין מכירה פומבית מבוקרת' – משמש בתחום החקלאות ואינו מתועד כלל במילונים.

85. הכרך יצא אחר מותו של בן-יהודה, אך הוא גמר את עריכתו.

86. סיוון, חידושי המלים, עמ' 58.

87. סיוון, מחיי המלים, ערך קלו (לשונונו לעם כה [תשל"ד], ז, עמ' 184), מביא שלוש היקרויות של המילה מן העשור האחרון של המאה התשע-עשרה. אחת מהן, בעיתון "הצבי" של בן-יהודה מא' בכסלו תרנ"ח (בטעות נכתב אצל סיוון תרנ"ה), מנוקדת לפי סיוון בצירי: משתלה. ואולם עיון בתצלום הגיליון באתר הספרייה הלאומית מעלה שככל הנראה אין מדובר בסימן ניקוד בכלל ובצירי בפרט, אלא בכתם מקרי.

על "דרכי הלשון העברית בארץ־ישראל". בסעיף הדין ב"הזנחת משקלים" הוא מונה את המשקלים היוצרניים בעברית החדשה, ובהם משקל מפעלת, אלא שאין הוא מנקד אותו, ונימוקו עמו:

משקל זה לא נקדתי במתכון, מפני שטרם נקבעה צורה מסוימת לשמות הנקביים בהוספת מ"ם: רבים שהיו בנויים ע"מ מַפְעֵלָה (מפעלת) לפני שנים מספר, הולכים ונכבשים כעת ע"י הַמְפֵּעֶלָה, והתסיסה בענין זה טרם נגמרה (אבינרי, דרכי הלשון, עמ' 290; ההדגשות במקור).

בהזדמנות זו הוא נותן מידע על רשימה נכבדה של שמות שכבר היו מהלכים באותה העת:

מ פ ע ל ת: מברשת, מגדלת, מחבצת, מחרטה, מעצמה, מקרכת; מבראה, מכללה, ממחטה, מנהלה, מסבאה, מסעדה, משטרה, מקלחת, משקפת; מדגרה, מזרעה,⁸⁸ מחלבה, מחצבה, מכבסה, מספרה, מעשנה,⁸⁹ מפרעה, מקצצה, משאבה,⁹⁰ משדדה, משתלה ועוד ועוד (שם).

חוסר היציבות בצורתם של שמות אלו וכיוצא באלו מוצא את ביטויו גם במילונים בני התקופה, למשל במילוני גור ובמילוני גור וילין למהדורותיהם:

גור תרס"ז	גור וילין תרע"ט	גור וילין תרפ"ז	גור תרצ"ה	גור תש"ו
מְכַבֶּסָה	מְכַבֶּסָה	מְכַבֶּסָה	מְכַבֶּסָה	מְכַבֶּסָה
—	—	—	מְסַפְרָה	מְסַפְרָה
—	—	מַעְגָּנָה (תר"ץ)	מַעְגָּנָה	מַעְגָּנָה
—	—	מְפַרְעָה	מְפַרְעָה	מְפַרְעָה
מְשַׁאבֶּת	מְשַׁאבֶּת	מְשַׁאבֶּת	מְשַׁאבֶּת	מְשַׁאבֶּת
מְשַׁתְּלָה	מְשַׁתְּלָה	מְשַׁתְּלָה, מְשַׁתְּלָה	מְשַׁתְּלָה	מְשַׁתְּלָה, מְשַׁתְּלָה

לעתים הצורות שנויות במחלוקת בין המילונים. למשל: מְחַלְכָּה, מְכַתְּבָה אצל בן־יהודה לעומת מְחַלְכָּה, מְכַתְּבָה⁹¹ במילוני גור (תרע"ט ואילך; אבל גור תרס"ז וכן

88. השם מנוקד בחיריק – מוֹרְעָה – אצל גור וילין תרע"ט ותרפ"ז, אצל גור תרצ"ה ותש"ו ואצל קרופניק תרצ"ו. כך גם בכל־בו לחקלאות ת"ש בערך הראשי לצד מוֹרְעַת – (עמ' 452).

89. מַעְשָׁנָה – מחידושי בן־יהודה.

90. מְשַׁאבָּה – מחידושי בן־יהודה.

91. כך מנקד גם אב"ש תש"י, ואילו אב"ש תשכ"ז חוזר לצורה שקבע בן־יהודה. תינתן הדעת גם לצורה מְכַתְּבָּה, הנשמעת כפי דוברים באותה המשמעות (ישונה היא מן מְכַתְּבָּה – 'חיק לשמירת מכתבים וכדומה').

לור וטורטשינר 1927: מַחְלָה; מַחְבֶּצֶת במילוני גור (תרע"ט ואילך) לעומת מַחְבֶּצָה בכל-בו לחקלאות ת"ש. עדות נוספת ל"חסיסה" מצויה בספר "שעורי הסתכלות וידעית המולדת" המיועד "לשלוש שנות הלמוד הראשונות" מאת י' אוזקובסקי, מ' קרישבסקי וי' יחיאלי משנת תרע"ב: המילה מקצרה מנוקדת פעם אחת מְקַצֶּרָה (עמ' 155) ופעם אחת מְקַצֶּרָה (עמ' 160).⁹²

נוסף על כך בין שני המשקלים מְפַעֵלָה ומְפַעֵלָה אפשר למצוא עוד הגוונים ביניים, ובעיקר משקל מְפַעֵלָה (על דרך מְמַלְכָה שבמקרא). ואמנם יש שחודשו מילים במשקל זה; למשל המונח מְקַדְחָה נקבע לראשונה במילון למונחי כלים משנת תרפ"ט ושונה למְקַדְחָה במילון למונחי טכניקה מאותה השנה. במילוני גור וילין ובמילוני גור יש מְקַצֶּצָה, מְבַרְשָה (=מברשת), מְזַחֶלָה (לצד מְזַחֶלֶת), מְמַלְחָה (כל אלו – תרפ"ז, תרצ"ה ותש"ו), מְסַבֶּנָה (תרע"ט, תרפ"ז ותרצ"ה), מְמַטֶּרָה (תש"ו). פרץ ("הארץ" תרצ"ו; ראה לעיל עמ' 294) מעיד על הצורה מְדַרְכָה. הגוון נוסף עולה מן הניקוד מְחַלְקָה בשווא בלמ"ד (גזירה לאחר מן מְחַלְקוֹת [צורת נפרד] שבמקרא), המתקיים במילוני ועד הלשון עד שנת תרצ"ז. צורה זו היא בניין אב לכמה שמות – בראשם מְשַׁתֵּלָה כפי שניקד ב"יהודה בערכו, וכן במילון למונחי טכניקה משנת תרפ"ט מְסַמְרָה (שונה אחר כך למְסַמְרָה ומאוחר יותר למְסַמְרֶת); במילוני גור מְרַתֶּחָה ("סיר להרתח בור" – גור וילין תרע"ט ותרפ"ז), מְפַקְדָה (לצד מְפַקְדָה, תש"ו), מְקַדְמָה (לצד מְקַדְמָה, תש"ו; בתרצ"ה: מְקַדְמָה); בכל-בו לחקלאות ת"ש מְמַרְקָה (=קום), מְסַרְקֶת-מְסִיק. הצורות בשני הגוונים האלה – מְפַעֵלָה ומְפַעֵלָה – נעלמו מן העברית של היום.

להתרוצצות המתוארת יש להוסיף את חוסר הסדירות בנטיית השמות המתגלה פה ושם במילונים, למשל מַחְבֶּצָה ("כלי לחבוץ חמאה"), ובנטייה: מַחְבֶּצֶת, מַחְבֶּצֶת- (כל-בו לחקלאות ת"ש).⁹³

בין התרוצצות להסדרה

א. במינוח

מן הדוגמאות שהובאו לעיל נראה שההבחנה בין שני המשקלים מְפַעֵלָה ומְפַעֵלָה הייתה בגדר מוסכמה בקרב מניחי המונחים, או לפחות חלקם. בייחוד הדבר בולט במילון למונחי אריגה משנת תש"ז.⁹⁴ בשום מקום אין למצוא הנחיה מפורשת או

92. ראה גם ח' אדר, החידושים בלשון החקלאות בתקופת הביניים, עבודת גמר, האוניברסיטה העברית בירושלים תשכ"ה, עמ' 42, המביא דוגמה זו. במילונים שבדקתי תמיד מְקַצֶּרָה (גור וילין תרע"ט ותרפ"ז, גור תרצ"ה ותש"ו, כל-בו לחקלאות ת"ש ועוד).

93. עוד דוגמה ראה בהערה 88 לעיל.

94. ראה לעיל הערה 71 דוגמאות למשקל מְפַעֵלָה. ובעיקר תינתן הרעת לזוגות: מְמַרְקָה (sizing department) – מְמַרְקָה (לצד מְכַנֶּת מְרִיקָה; sizing machine, dressing machine);

החלטה רשמית של ועד הלשון או של האקדמיה בעניין זה. בכל זאת יוצא מבית מדרשה של האקדמיה בעלוני "למד לשונך" (שבהוצאת המזכירות המדעית) ניסוח מפורש, אף כי ממותן, של ההבחנה: "שמות רבים המציניים את מקום הפעולה, צורתם היא צורת מַפְעֵלָה"; "שמות רבים של מכוונות שקולים במשקל מַפְעֵלָה".⁹⁵ שאלת היחס בין שני המשקלים עולה גם בדיוני האקדמיה. בשנת תשכ"ג דנה מליאת האקדמיה,⁹⁶ במסגרת דיון במונחי ימאות, במונח מְרַחֵפָה שהוצע כחלופה עברית ל־hovercraft ("כלי חסר גלגלים דמוי מכונית גדולה, הנוסע [טס, מרחף] בגובה של 30–60 ס"מ מעל פני השטח [...]) על גבי כר של אוויר הנוצר על ידי מנועיו", כפי שהוגדר בישיבת המליאה). במהלך הדיון נשמעו דברים המשקפים חילוקי דעות והתלבטות. יצחק פרץ חזר על עמדתו מאמצע שנות השלושים והתנגד להצעה משום שמדובר ב"משקל המציין מקום", ואילו מאיר מרן טען כי משקל מַפְעֵלָה אינו מיוחד למקום דווקא וקשר את מְרַחֵפָה ל־מְרַבֵּבָה. ומעניינים דבריו של זאב בן-חיים בדיון: הוא ציין שמשקל מַפְעֵלָה יכול לשמש גם לכלי וגם למקום, "כלומר למקום שיושבים בו בשעת הריחוף ולעצם הכלי המרחף". שמואל ייבין העיד בדיון על מעמדה הלא-רשמי של הבחנות המשמעות, ועם זאת לדבריו, "רצוי שנשמור על כללים שונים שקבענו באופן בלתי רשמי. בוועדה למונחי הטכניקה מַפְעֵלָה הוא משקל שנשמר למכוונות גדולות בניגוד ל־מַפְעֵל, כגון מְגַהֵץ, שנשמר להורות על כלים מאותו סוג".⁹⁷

כשלושים שנה לאחר מכן התלבטה האקדמיה בשאלה דומה בנוגע למונח מטמנה. מנכ"ל המשרד לאיכות הסביבה דאז ד"ר ישראל פלג פנה לאקדמיה בבקשה לקבוע

מְסַלֵּלָה (winding room) – מְסַלֵּלָה (winder או winding machine); מְסַרְקָה (teaseling department) – מְסַרְקָה (combing machine).
 95. בעלון לא (אדר תשכ"ח): "[...] משקל מַפְעֵלָה משמש לשמות מכשירים ומכוונות, כמו: מְזַמֵּרָה, מְכַסֶּחָה, מְרַבֵּבָה ועוד. שמות רבים המציניים את מקום הפעולה, צורתם היא צורת מַפְעֵלָה, כגון: מְשַׁטָּרָה, מַפְקָדָה, מְדַרְכָּה, מְדַשָּׁאָה, מְשַׁתְּלָה, מְנַבֵּטָה, מְרַפָּאָה, מְכַבֶּסָה, מְסַפָּרָה, מְתַפָּרָה". עלון קמח (ניסן-אייר תשמ"ה) יוחד לשמות במשקל מַפְעֵלָה, ונמנים בו: מְפַלְסָה, מְטַעֵנָה, מְרַטָּטָה, מְפַנְנָה, מְרַסָּסָה, מְגַרְסָה, מְכַסֶּחָה. במדור "תן דעתך" באותו העלון נאמר: "שמות רבים של מכוונות שקולים במשקל מַפְעֵלָה ככל השמות שבדף זה. שמות רבים המציניים את מקום הפעולה שקולים במשקל מַפְעֵלָה, כגון: מְשַׁתְּלָה, מְכַבֶּסָה, מְסַפָּרָה ומְסַפָּרָה (ההדגשות במקור). את העלונים ערכה שושנה בהט. ראה [ש' בהט], למד לשונך: עלונים ומפתחות, ירושלים תשנ"ה. את השם מְפַלְסָה החליטה האקדמיה (בשנת תשס"ג) לשנות ל־מְפַלְסָה בעקבות השימוש הרווח.

96. ישיבה נה, ה' בתמוז תשכ"ג; וזכרונות האקדמיה ללשון העברית י-יא (תשכ"ה), עמ' 130–131.

97. המונח מְרַחֵפָה אושר אך לא נקלט, ובמקומו משמש רַחֲפָה – הצעה אחרת שהובאה באותו הדיון. רַחֲפָה מובא אצל אב"ש תשכ"ז, ואושר באקדמיה בשנת תשמ"ד.

את המונח מְטִמְנָה (= אתר קבורה של פסולת מוצקה, landfill) על משקל מְדַמְנָה. הוועדה למילים בשימוש כללי שדנה בהצעה קבעה מְטִמְנָה בנימוק ש"האקדמיה נוטה לשקול שמות מקומות במשקל מְפַעֵלָה".⁹⁸ ואולם בדיון במליאת האקדמיה⁹⁹ תמך אהרן דותן בהצעת הפונה: "אם חשקה נפשנו באסוציאציה למְדַמְנָה, אני חושב שאפשר לקבוע גם מְטִמְנָה. משקל מְפַעֵלָה אינו חייב להיות משקל של כלי מלאכה או של מכונות; זאת נטייה ואין הכרח לקיימה תמיד. הלא גם מְדַמְנָה אינה מכונה אלא מקום של דומן". למרות דעה זו אושרה דווקא הצורה מְטִמְנָה.¹⁰⁰

ב. במילונים הכלליים

נראה שאל המילונות העברית החלה לחדור ההבחנה בין מְפַעֵלָה לציון כלי ובין מְפַעֵלָה לציון מקום בראשית שנות החמישים של המאה העשרים. קודם לכן, בשנות הארבעים, אנו מוצאים במילונים הכלליים מְדַשָּׁה,¹⁰¹ מְכַבֶּסָה, מְסַפֶּרָה, מְרַפָּאָה,¹⁰² מְתַפֶּרָה¹⁰³ ועוד כמה שמות המציינים מקום במשקל זה,¹⁰⁴ אך לצדם שמות אחרים המציינים מקום במשקל מְפַעֵלָה. השינוי בולט בהשוואה בין "מלון חדש" של אבן-

98. כך הסביר מזכיר האקדמיה במכתב לד"ר פלג לאחר ישיבת הוועדה (י"ט בכסלו תשנ"ג; תיק הוועדה למילים בשימוש כללי).

99. ישיבה רט, י"ז באדר תשנ"ג; זיכרונות האקדמיה ללשון העברית לח-מ (תשנ"ה), עמ' 290-292.

100. וראה עוד להלן הערה 132. דיון נוסף הנושק לשאלה הנדונה ימצא המעיין בזיכרונות האקדמיה ללשון העברית ט (תשכ"ג), עמ' 51-53 – ישיבה מו, כ"ט בכסלו תשכ"ב, על המונח מְזַחֵלָה הלקוח מלשון חכמים ועל ההצעה לשנותו למְזַחֵלָה. מקצת הדוברים העדיפו את התאמת המונח "לדרך טביעת המונחים שאנו נוהגים בה לגבי כלים דומים" (גדעון הנמן, עמ' 53), היינו מְזַחֵלָה (בהסתמך על מסורת ההגייה של התימנים), ואילו אחרים הסתייגו: אהרן דותן התנגד ל"מיכניזציה של חידושים, צמצום אפשרויות הלשון ויציקתה אל דפוסים נוקשים וקפואים", וחיים רבין סבר ש"אין צורך בעקיבות" והציע להניח אותה לאספרנטו. סופו של הדיון שאושרה הצורה המורשת מְזַחֵלָה.

101. למשל אצל גור תרצ"ה ותש"ו במשמעות "מקום דשא, ככר דשא". סיוון, מחיי המלים, ערך קלט (לשוננו לעם כה [תשל"ד], ז, עמ' 185), מביא את המילה מעיתון "הצב"י, י"ט באב תרמ"ו.

102. לפי אביגדור בן-סירא את המילה מְרַפָּאָה חידש איתמר בן-אב"י; ראה בן-סירא, עמ' 235. סיוון, מחיי המלים, ערך קנר (לשוננו לעם כז [תשל"ו], ג, עמ' 91-92), מביא מובאה מ"האור" של אליעזר בן-יהודה משנת תרנ"א ובה הצירוף "בית מרפאה" (אך המילה אינה כלולה במילון בן-יהודה). אצל מזיא תרצ"ד המילה מובאת במשמעות "בית מרפא, בית חולים, בית שבו נמצאים חולים להתרפא [...]".

103. למשל אצל גור תרצ"ה ותש"ו במשמעות "בית תפירה".

104. ראה הרשימה ממילוני גור וממילוני גור וילין לעיל בהערה 82.

שושן משנת תש"י למילונים משנות הארבעים – "מלון כל-בו לחקלאות" מאת זגורודסקי משנת ת"ש ו"מלון עברי" מאת גור משנת תש"ו:

מקומות	כל-בו לחקלאות תש"ס ¹⁰⁵	גור תש"ו ¹⁰⁶	אב"ש תש"י
	מַחְלָכָה (בנין שאליו מאספים את החלב ובו מכינים אותו למכירה [...])	מַחְלָכָה	מַחְלָכָה
	מַחְצָבָה	מַחְצָבָה	מַחְצָבָה
	מַלְבָּנָה (בית משרפות לבנים)	—	מַלְבָּנָה
	—	מַלְבָּדָה (בית עשית לבד) ¹⁰⁷	מַלְבָּדָה
	—	מַכְבֶּשֶׁה (בית או מקום שבו כובשים פרי או ירקות [...])	מַכְבֶּשֶׁה
כלים	—	מַקְפָּצָה (קרש קפיצה) ¹⁰⁸	מַקְפָּצָה
	מַחְבֶּטָה (מכונת דישה פשוטה)	מַחְבֶּטָה (מכונה לחבוט את התבואה)	מַחְבֶּטָה
	—	מַקְצָעָה	מַקְצָעָה
	(מַקְטָף, מַקְטָפָה)	מַקְטָפָה, מַקְטָפָה (סכין או מזמרה לקטיפת פרי)	מַקְטָפָה

מגמת ההסדרה בולטת במילוננו זה של אבן-שושן למשל בצמד השמות מַחְרָטָה – "בית מלאכה שחורטים בו כלים שונים בעץ או במתכת, בית חרט", ומַחְרָטָה – "מכונת חריטה [...]"; והשווה למילון גור וילין תרפ"ז ולמילוני גור תרצ"ה ותש"ו: מַחְרָטָה – "מכונת חרוט". אב"ש תש"י אף מנקד מַמְלִיחָה ומַסְפָּרָה (לעומת מַמְלִיחָה¹⁰⁹

105. ועוד מצאנו במילון זה מכשירים במשקל מַפְעֵלָה: מַזְרָקָה ("מכשיר יד לרסס נזולים בריפי צמחים"), מַכְנֶסָה (collector, "כלי שאליו זורם ונכנס החלב [...]"), ומקומות במשקל מַפְעֵלָה: מַחְטָטָה ("מקום לבול לחיטוט העופות ברגליהם ובמקוריהם"), מַחְשֶׁשֶׁה ("מחסן למספוא גס"), מַגְמִילָה ("חדר מיוחד שבו הגבינה גומרת את גמולתה", בערך "גבינה"), מַרְפֶּכָה ("מקום מיוחד בגן או בפרדס ובמשתלה שבו מרכיבים את השתילים").

106. כל המילים להוציא מקטפה מופיעות עוד במהדורות הקודמות של מילוני גור.

107. ופירוש שני: "מכונה לעשות לבד". לפי אבינרי, חרושי ביאליק, עמ' 26, את המילה חידש ביאליק במשמעות 'מכונה'. אצל אב"ש תש"י המשמעות השנייה גם היא מקום: "בית חרושת להתקנת עץ לבד (דיקט)".

108. המונח מַקְפָּצָה (בניקוד זה) מופיע במונחי ועד הלשון כבר במונחי התעמלות משנת תרע"ג, ושוב במונחי ההתעמלות משנת תרצ"ה ובמילון למונחי ההתעמלות משנת תרצ"ז.

109. במונחי ועד הלשון משנות השלושים (כלים ותבשילים תרצ"ג, מטבח תרצ"ח), ואחר כך גם במילון של האקדמיה 500 מונחים בכלכלת הבית" משנת תשל"ח.

ומִסְפֶּרֶת¹¹⁰ שקבע ועד הלשון), וכן מִרְקָה ("עביט קטן לירוק לתוכו"),¹¹¹ מִזְרָה (במשמעות fountain).¹¹²

מגמת ההסדרה מתחזקת ביתר שאת במהדורה הבאה של מילון אבן-שושן משנת תשכ"ז. כך מתיישרים לפי "משקל המקומות" מִגְבֵּנָה ומִשְׁתָּלָה (בתש"י עדיין מִגְבֵּנָה ומִשְׁתָּלָה). במקרה אחר הניקוד נשמר אך ההגדרה מותאמת למשקל – מִבְּדָקָה¹¹³ במהדורת תש"י: "מכשיר המשמש במעבדה לבדיקת תכונותיהם או הרכבם של חומרים שונים", ואילו במהדורת תשכ"ז: "מקום או מעבדה לבדיקת טיבם והרכבם של חומרים שונים" (ההדגשות שלי). אל השמות הוותיקים מצטרפים במהדורה זו עוד שמות במשקל מִפַּעֲלָה המציינים מקום: מִלְטָשָׁה, מִסְלָקָה, מִשְׁחָטָה,¹¹⁴ וכן מִשְׁגָּרָה (אב"ש תשמ"ג).¹¹⁵ אבן-שושן וגם עורכי המילונים הבאים בעקבותיו מקפידים בדרך כלל להגדיר ערכים במשקלים מִפַּעֲלָה ומִפַּעֲלָה על פי ניקודם, ולא דווקא על פי שימושם: מִנְבֶּטָה – מקום,¹¹⁶ מִשְׁרָפָה – מקום,¹¹⁷ מִזְקָה – מכשיר,¹¹⁸ מִנְפֶּטָה – מכונה.¹¹⁹

110. במהדורת תשכ"ז אימץ אב"ש את מִסְפֶּרֶת.
111. במונחי האקדמיה נקבע מִרְקָקָה (רפואת שיניים תשנ"א), ונראה שכך המילה משמשת.
112. המילה מובאת בניקוד זה גם אצל גושן-גוטשטיין, הדקדוק העברי, עמ' 142. במילוני ועד הלשון והאקדמיה וכן במילונים האחרים, כגון גור וילין תרע"ט ואב"ש תשכ"ז: מִזְרָה.
113. המונח – כנזכר לעיל, עמ' 299 – נקבע במשמעות מקום במילון למונחי טכניקה משנת תש"י.
114. מילים נוספות שאב"ש תשכ"ז מביא: מִגְהָצָה, מִמְזָגָה (=מסבאה), מִפְסָגָה (מונח בטופוגרפיה); ועוד אצל אב"ש תשמ"ג: מִבְּרָסָה (לעיבוד עורות).
115. מדובר במקום שאליו באים הטייסים לפני הטיסה להתעדכן ולקבל פרטים על תנאי הטיסה ועוד, והוא קיים בחברות תעופה גדולות (בלועזית: dispatch). וראה עוד להלן הערה 127.
116. אב"ש תשכ"ז ורב-מילים: "מקום ש [...]". בדיקה מלמדת על קיומו של כלי הקרוי מִנְבֶּטָה בהגייה זו, כעדותה של נציגת אחת החברות המוכרות את המוצר. וזה תיאורו: "מנבטה ביתית הכוללת שני מגשי הנבטה, מגש לקליטת מים וכיסוי עליון ודוגמית זרעי אספסת" (מתוך המרשתת). כלי זה לא זכה לייצוג במילונים.
117. אב"ש תשמ"ג ורב-מילים. ברב-מילים מובאת גם הגדרת משנה המתייחסת ל"משרפות" במחנות ההשמדה, והן מוגדרות "מתקן".
118. למשל אצל אב"ש תש"י ותשכ"ז: "מערכת של כלים המשמשים לזיקוק מים או נוזלים אחרים [...]". לעומת זאת ברב-מילים הערך מוגדר "המקום שבו מזקקים משקאות חריפים [...] (אגב, האיור המתלווה לערך מתאר מכשיר). המונח מִזְקָה המצוין מקום (distillery) אושר לא מכבר באקדמיה במילון למונחי היין משנת תשס"ט, ולפי עדות אנשי מקצוע המילה משמשת בצורה זו.
119. מִנְפֶּטָה מוגדרת אצל אב"ש תשכ"ז ורב-מילים "מכונה להפרדה בין סיבי הכותנה לזרעי הכותנה". בפועל המילה מציינת גם את המקום ("מנפטת הצפון", "מנפטת הנגב", "מנפטת סיבי הדרום"); משמעות זו לא זכתה לתיעוד במילונים.

האם צלחה ההסדרה?

מן התמונה העולה מן המילונים אפשר היה לשער כי אכן התקבעה ההבחנה בין שני המשקלים, ויותר ויותר שמות שבעבר הייתה בהם התרוצצות הם עתה בעלי צורה קבועה המותאמת למשמעות. אך לא כך הם פני הדברים. בפי הדוברים נראה שיש נטייה חזקה להעדיף את משקל מַפְעֵלָה בשמות המציניים מקומות, או כפי שניסח זאת חיים רבין: "[...] עם כל השתדלותם של מורים בביה"ס ודוברים הנורמטיביות לא הצליחו להשריש בדובר העברית את הבדלי המשמעות בין מַפְעֵלָה וּמַפְעֵלָה".¹²⁰ העדפת משקל מַפְעֵלָה חלה לא רק במילים שנתחדשו בעשורים הראשונים של תחיית העברית והילכו בצורת מַפְעֵלָה – כפי שעולה מן העדויות שהובאו – כמו מַכְסֵּסָה, מַסְפָּרָה, מַחְלָכָה, מַגְבֵּנָה,¹²¹ מַסְבֵּנָה,¹²² מַעֲנָנָה,¹²³ מַחְצָכָה, מַשְׁתַּלָּה,¹²⁴ אלא גם במילים אחרות, בהן חדשות יותר: מַלְטָשָׁה,¹²⁵ מַסְפָּנָה,¹²⁶ מַשְׁגָּרָה,¹²⁷ מַשְׁחָטָה, מַסְלָקָה,¹²⁸ מַפְטָמָה,¹²⁹ מַרְפָּאָה,¹³⁰ מַתְפָּרָה¹³¹ ולאחרונה גם

120. רבין, משקלי השם, עמ' 258–259.

121. על הגייה זו מסר לי בעל מגבנה.

122. חברי קיבוץ דליה רחל שביט ואלני נצרו מסרו לי כי כך נקרא המפעל שהוקם בקיבוץ בשנת 1939 – שממנו התפתחה חברת זור-דליה לייצור סבון ודטרגנטים.

123. על הגייה זו מסר לי מר יובל מעגן מן המרינה בהרצליה, ולעומת זאת מר אהרן זיסו ממשדד התחבורה העיר כי רווחת הגיית מַעֲנָנָה, מַעֲנָנוֹת הן במשדד התחבורה הן בצבא, אך הוא אישר כי יש ההוגים מַעֲנָנָה ואף מַעֲנָנָה. עוד הוא העיר כי משמעות המונח שנויה במחלוקת בקרב בעלי המקצוע. וראה עוד לעיל הערה 79.

124. הגייה זו אינה צריכה ראייה, אך קיבלה חיווך – כפי שהעיר לי ד"ר חיים א' כהן – עם הקמתה של שכונה בצפונה של תל-אביב בשטח שהיה בעבר משתלה של העירייה והקרירה בפי כול המְשַׁתְּלָה (עדות כתובה להגייה זו היא תעתיק שם השכונה באתרים במרשתת: Hamashtela).

125. כך ההגייה הרווחת, כפי שמסרו לי מר עודי שנטל וגב' שירה עמי מהתאחדות תעשייני היהלומים, אך יש ההוגים מַלְטָשָׁה, כפי שמסרה לי גב' תמר כץ מפי סבתה. יצוין שחיפוש במרשתת מעלה שיש גם שימושים יחידים במלטשה (מן הסתם: מַלְטָשָׁה) כמכונה לליטוש מתכות (במקום מַלְטָשֶׁת הרשמית; ראה במאגר המונחים וכן במילונים).

126. לדברי מר יובל מעגן (ראה הערה 123 לעיל) זו ההגייה המקובלת. מר אהרן זיסו (ראה הערה 123 לעיל) מעיד על התרוצצות בין מַסְפָּנָה למַסְפָּנָה הן בצבא הן מחוצה לו. לדבריו בנסמך יחיד יש העדפה למַסְפָּנָה (חיל הים), אבל אומרים מַסְפָּנוֹת (!) יִשְׂרָאֵל. וראה עוד לעיל הערה 77.

127. מר נועם הרטוך מרשות שדות התעופה מסר לי שזו הצורה המשמשת.

128. כך שמעתי לאחרונה מפיהם של שני פקידים בנק.

129. המילה באה במילונים בניקוד מַפְטָמָה, אך נהגית בקרב אנשי המקצוע מַפְטָמָה, כפי שמסר לי אחי נדב גדיש. דוגמה נוספת: מַחְשָׁשָׁה (מילת עגה); אב"ש תשכ"ז מנקד מַחְשָׁשָׁה.

130. ההגייה מַרְפָּאָה רווחה יותר בשנים עברו, אך לאחרונה שמעתי באקראי מפי פקידה בשנות העשרים לחייה במרפאה של אחת מקופות החולים.

131. אני יכולה להעיד על צורה זו מילדותי.

מטמנה.¹³² ולעתים מועדפת צורת מפּעלה גם כאשר יש צורך בהבחנה בין המכשיר ובין בית המלאכה או המפעל שבו נעשית הפעולה, כגון מתרטה ומנפטה. אל רשימת השמות המתורצצים מצטרפים שני שמות שלפי משמעם יפה להם משקל מפּעלה אבל גם בהם יש התרוצצות: מגלשה¹³³ ומדפקה, וכך אמנם מנוקד במילונים הכלליים,¹³⁴ אבל יש מי שהוגה מגלשה,¹³⁵ מדפקה.¹³⁶ מי שרוצה לדבוק בהבחנה בין מקום לכלי יעדיף את הצורות במשקל מפּעלה. ממצאים חלקיים מכמה שאלונים שערכתי¹³⁷ מצטרפים אל העדויות בדבר ההתרוצצות בהגייתם של שמות במשקלים מפּעלה ומפּעלה. למשל נשאלים שהתבקשו לקרוא שמות לא מנוקדים בתוך הקשר התפצלו בקריאת השמות מגבנה, מבטשה ומסבנה אבל העדיפו מזגנה ומעגנה מצד אחד ומפחמה מצד אחר. כאשר התבקשו נשאלים אחרים להציע משמעם משלהם לשם מנוקד נמצאה בשמות מסוימים העדפה למשמע ה"מצופה", כגון מסבנה (מקום) ומסבנה (מכשיר), אבל בשם מפטמה הייתה העדפה בולטת למשמע של מקום. כמו כן בכמה מקרים הוציעו הנשאלים שני משמעם – אחד מקום ואחד מכשיר – הן לשם במשקל מפּעלה הן לשם במשקל מפּעלה, כגון לשמות משטפה ומשטפה. גם בשאלון שבו התבקשו הנשאלים להעריך משמעם נתונים עלה שאין קביעות בקשר שבין המשקלים

132. קריינית חדשות ביום 24 בדצמבר 2009: "אנשי החברה לשירותי איכות הסביבה איתרו עשן באחת המטמנות במקום".

133. ובפי רבים מגלצה, וכן הפועל התגלץ – בהשפעת היידיש: גליטשן (ראה ר' רוזנטל, מילון הסלנג המקיף, ירושלים 2005). אבל לאחרונה שמעתי גם מגלצה (מפי ילד כבן שלוש וחצי).

134. מגלשה – אב"ש תשכ"ז, ההווה, רב-מילים; מדפקה – אב"ש תש"ז ותשכ"ז, רב-מילים, וכך גם במונחי האקדמיה (כימיה כללית תשמ"ה, בולאות תשנ"א).

135. בניקוד זה באה המילה במונחי תחבורה אווירית תשס"א, אולי משום שהצורה במשקל מפּעלה נראתה "תקינה" יותר לקובעי המונח. לפי עדותו של מר נועם הרטוך (ראה לעיל הערה 127), שהיה מחברי הוועדה למונחי תחבורה אווירית מקרב אנשי המקצוע, המונח המשמש הוא מגלשת תרומ. סביר כי בעדכון הנערך עתה למילון ישונה הניקוד.

136. במילון ההווה נוקד כך – כנראה בטעות, כפי שאמר לי ד"ר מרדכי מישור, מעורכי המילון. מכל מקום ניקוד זה מעיד על קיומה של ההגייה במשקל מפּעלה, ויש בידי גם עדויות דבורות.

137. מדובר בשלושה שאלונים שהועברו בקבוצות קטנות: (1) טקסט בשם "סיוור בצפון: בעקבות התרבות החומרית בארץ ישראל" שבו נכללו שישה שמות – מזגנה, מעגנה, מפחמה, מסבנה, מבטשה ומגבנה (ללא ניקוד); הנשאלים התבקשו לקרוא בקול רם את הטקסט, ונאמר להם שמדובר בבדיקה של זיכרון מילולי (לאחר הקריאה התבקשו לציין כמה שיותר מקומות ואתרים שהופיעו בטקסט). (2) שאלון פתוח (בשתי גרסאות) שכלל שישה שמות מנוקדים ובהם שלושה במשקלים הנדונים – גרסה א: משטפה, מסבנה, מפטמה; גרסה ב: משטפה, מסבנה, מפחמה; הנשאלים התבקשו להציע שתי משמעויות אפשריות לכל שם. (3) שאלון סגור שכלל את אותם השמות; לכל שם ניתנו שלושה משמעם (של מקום או של מכשיר), והנשאלים התבקשו לציין לכל משמעות אפשרות אחת: (א) המשמע הסביר ביותר / (ב) משמע אפשרי / (ג) משמע לא סביר.

למשמעויות שיוחסו להם. למשל רק שלושה סברו כי המשמע הסביר ביותר של מִסְבֵּנָה הוא "מפעל לייצור סבונים" לעומת שישה שסברו כך בנוגע לִמְסִבָּה; מספר שווה של נשאלים – חמישה – פסל משמע זה בכל אחת מן הצורות. שמונה נשאלים סברו שהמשמע הסביר ביותר של מִשְׁטָפָה הוא "מכון לשטיפת מכוניות"; תשעה סברו כך בנוגע לִמְשְׁטָפָה, ורק אחד פסל משמע זה. עשרה נשאלים סברו שההגדרה "מקום לייצור פחמים" היא הסבירה ביותר לשם מִפְחָמָה, ואיש לא פסל אותה. בשם מִפְטִימָה התחלקו הנשאלים – חמישה סברו שהמשמע הסביר ביותר הוא "מכלאה לפיטום", חמישה ייחסו זאת להגדרה "מכשיר לפיטום", וארבעה אחרים סברו ששני המשמעים גם יחד הם הסבירים ביותר. המסקנה העולה מכלל הממצאים היא שאצל רוב הנשאלים לא נקשר קשר מובהק בין משקל מִפְעֵלָה למשמעות של מקום, וגם משקל מִפְעֵלָה יכול בהחלט להתאים למשמעות זו.

לצד רשימת המילים שנמנתה לעיל יש שורה של שמות במשקל מִפְעֵלָה המציינים מקום שהגייטם יציבה: ¹³⁸ מְבָרָקָה, ¹³⁹ מְגִנָּה, ¹⁴⁰ מְטַבְּעָה, ¹⁴¹ מְדִרְכָּה, מְדִרְשָׁה, מְדִשָּׁאָה, מְזִלָּה, ¹⁴² מְכַלָּאָה, מְכַלְלָה, מְסַבָּאָה, מְסַלְעָה, מְסַעֲדָה, ¹⁴³ מְעַבְּדָה. ¹⁴⁴ אל רשימת המילים היציבות מצטרפות מילים במשקל זה במשמעויות אחרות: מְגִנָּה, מְנַהֵלָה, מְעַצְמָה, מְפַקְדָה, מְפַרְעָה, מְקַדְמָה, מְקַרָּאָה, ¹⁴⁵ מְשַׁטָּרָה, מְתַקְפָּה. ¹⁴⁶ וכמובן יש עוד עשרות מילים במשקל מִפְעֵלָה שהגייטן יציבה.

יש גם מקרים יחידים של זוגות מונחים משני המשקלים: מְקַרָּאָה (חינוך תשכ"ב) לעומת מְקַרָּאָה (reader; צילום תשכ"ח ועוד; וכן מְקַרָּאָה עֶזֶר – teleprompter; מילים בשימוש כללי תשנ"ד); מְבַשֶּׁלָה (cooker; מטבח תרצ"ח; אב"ש תשי"י).

138. נמנות כאן רק מילים מחדשות ומשמשות. לרשימה אפשר להוסיף את מְזַנְגָה, המשמשת היום רק (?) בצירוף "מוזאון המזגנה" – מוזאון בקיבוץ נחשולים המשוכן במבנה ששימש בית חרושת לייצור קבוקי זכוכית ושהוקם בחוף טנטורה בשנות התשעים של המאה התשע-עשרה.
139. כך מסר לי מר הרצל ברמג מחברת דואר ישראל, ואגב כך הוא העיר כי מוסד המברקה הולך ונעלם בגלל התפשטות השימוש בדואר אלקטרוני וכיוצא בזה.
140. גב' אילנה בודובסקי מגנון המדינה ומר שלמה גלבוץ, בעל חברה לשירותי ארכיונאות, מסרו לי שאכן כך המילה נהגית.
141. כך המילה נהגית, כפי שמסר לי מר מגדי לרר, אספן מטבעות המנהל אתר במרשתת בנושא זה.
142. ברבי-מילים ובאב"ש תשס"ג המילה מיוחסת ללשון הדיבור.
143. לפי עדותו של יצחק שבטיאל, תימנים נהגו לקרוא מְסַעֲדָה, מְשַׁטָּרָה וכיוצא בהן. ראה י' שבטיאל, "מסורות התימנים בדקדוק לשון חכמים II", קובץ מאמרים בלשון חז"ל (א), בעריכת מ' בריאשר, ירושלים תשל"ב, עמ' 216.
144. וכן מְעַבְּדָה; כידוע, מילה מקראית זו קיבלה בראשית שנות החמישים משמעות חדשה לציון שיכוני העראי של העולים (את התיעוד הראשון של משמעות זו במילונים מצאתי אצל אב"ש תשי"ט).

145. במשמעות 'ספר'. וראה לעיל הערה 80.

146. לא נכללו ברשימה מילים מורשות כגון מנהרה, משפחה, מלחמה, מחשבה.

"מכונת בישול" לעומת מְבַשֶּׁלָה ("המקום שמיוצרת בו הבירה או משקה כהיל אחר מדגנים" – יין תשס"ט; אב"ש תשכ"ז: "מקום בישול"). אליהם אפשר לצרף את הזוגות שנקבעו במילון למונחי אריגה משנת תש"ז.¹⁴⁷ עם זאת החיות של הזוגות הללו מוטלת בספק.¹⁴⁸

מה הסיבה להעדפת משקל מְפַעֵלָה במקצת המילים? האם זו העדפה פונטית?¹⁴⁹ האם זו העדפה מורפולוגית? קשה לדעת, אך נראה יותר שמדובר במורשת לשונית מראשית תחיית העברית בדיבור-פה.

נחזור אפוא אל העשורים הראשונים של תחיית העברית. בעשורים אלו נתחדשו כמה וכמה מילים במשקלים מְפַעֵלָה, מְפַעֵלָה ומְפַעֵלָת, ללא יד מכוונת. באותם הימים עדיין לא נתגבשו הרגלי הדיבור, ולהתרוצות בהגייה (או "התסיסה" בפי אבינרי [לעיל עמ' 302]) הוסיפה בוודאי העובדה שהלשון הייתה עדיין במידה רבה לשון של כתב, וללא ניקוד אין לדעת מה צורתן של מילים אלו.

מטבע הדברים ההתרוצות מעודדת ניסיונות ייצוב, ועמם עמדות נורמטיביות. ניצן ראשון – עד כמה שידוע לי – הוא הערתו של משה צבי סגל שהתפרסמה בכרך הראשון של כתב העת "לשונונו" בשנת תרפ"ט תחת הכותרת "מְפַעֵלָה – מְפַעֵלָה":

ראיתי בתל-אביב בשלטים מְנַקִּים את השמות מְצַבָּעָה, מְכַבֶּסָה (חנות של צָבֵעַ, של כובס) וכדומה. וכן שמעתי במושבות השרון את השם מְשַׁתָּלָה לגן של שתילים. נקוד זה אינו מְדִיק, כי צורת מְפַעֵלָה שהיא בעקרה בינונית של בניין הפעיל¹⁵⁰ משמשת על פי הרב לשמות של כלים, כמו מְכַבֶּשׁ, מְסַרֵּק, מְפַתֵּחַ. יותר נכון לנקד מְצַבָּעָה,¹⁵¹ מְכַבֶּסָה, מְשַׁתָּלָה, כמו מְקַשָּׁאָה, מְדַלָּעָה¹⁵² (מ"צ סגל, "הערות [מתוך מכתב אל העורך]", לשונונו א [תרפ"ח-תרפ"ט], עמ' 321–322).

147. ראה לעיל הערה 94.

148. נמרוד שתיל מציע לבחון את עצמאותו של משקל מסוים על ידי בדיקת קיומו של ניגוד מינימלי, והוא מביא לדוגמה את המשקלים מְפַעֵל ומְפַעֵל, ש"הם בעלי משמעות נפרדת משום שהחלפה ביניהם משנה את משמעות המבט שהם מוצבים בו", כמוכח מן המשפט "המְשַׁדָּרִים הופצצו, אך המְשַׁדָּרִים נמשכו ממקום אחר" (שתיל, משקלי השם, עמ' 247–248). מכאן שלשיטתו המשקלים מְפַעֵלָה ומְפַעֵלָה אינם משקלים נפרדים, שכן קשה להצביע בהם על ניגוד מינימלי.

149. בעיקר אפשר להסביר את ההעדפה במילים דוגמת מחצבה, מחלבה – שבהן הצירי שובר רצף של שלוש תנועות a.

150. על הקישור של משקל מְפַעֵל ומְפַעֵלָה לבניין הפעיל יש להעיר כי שמות רבים במשקלים אלו, כמו גם במשקל מְפַעֵלָת, אין כנגדם צורות בבניין הפעיל.

151. ניקוד זה מצאתי אצל גרוס תרפ"ד ואצל לזר וטורטשינר 1927.

152. על מדלעה ראה לעיל הערה 49.

הערתו של סגל גררה תגובה של יצחק לבני בגיליון הבא של "לשונונו", שבה הוא דחה את הקישור של מִפְעֵלָה לכלים ושל מִפְעֵלָה למקומות:

[...] אבל משקל זה [מִפְעֵלָה] יכול בור־זמן לציין גם מקום, אם נעשית בו עבודה ידועה שיש בה מן ההכשרה וההכנה המלאכותית [...] כי מצאנו במקרא הרבה יותר שמות מפשטים ומקומות למשקל מִמְשָׁלָה [=מִפְעֵלָה] מאשר למִכְשִׁיר¹⁵³ [...] אדרבה המשקל מִמְשָׁלָה [=מִפְעֵלָה] שמר מ. צ. ס. מציע, כלו מפשט במקרא [...] בכל אפן אין כאן מִשְׁג מקום, בית, חנות וכדומה כלל (לבני, לתקנת המשקל, עמ' 373).

ועל כן לדבריו אין כל מניעה לומר מִשְׁתָּלָה, מִכְבֶּסָה, מִצְבֵּעָה. לבני דבק בעמדתו משנת תרפ"ט גם בספר הדקדוק שלו משנת תש"ב (וגם במהדורה משנת 1958).¹⁵⁴ הוא מונה שם במשקל מִפְעֵלָה מילים כמו משתלה, מחצבה, מספרה, מספנה, מתפרה, מצבעה, מאפיה (לדבריו "נתכוון למאפיה"), ולדעתו כך צריכות להישקל אף מִרְפָּאָה ומִסְעָדָה. דברים דומים עולים מחיבורו של יצחק אבינרי "כבושי העברית בדורנו" משנת תש"ו (עמ' 114). הוא מונה שם במשקל מִפְעֵלָה¹⁵⁵ את השמות מעצמה, מחלבה, מחצבה, מספרה, משתלה, מפרעה, לצד השמות מחרטה, מדגרה, מעשנה, משאבה ומשדרה.¹⁵⁶ ואילו במשקל מִפְעֵלָת (שהוא רואה אותו אחד עם משקל מִפְעֵלָה) הוא מונה לצד מברשת, משקפת, מקלחת – ממחטה, מנהלה, מסעדה, משטרה. אם כן מה שהיה מסופק בעיניו כחמש-עשרה שנה קודם לכן (לעיל, עמ' 302) הוא עתה חד-משמעי.

כנגד עמדה זו של לבני ושל אבינרי עומדים דבריו המפורשים של יצחק פרץ משנות השלושים (לעיל עמ' 294). אל העמדה הזאת הצטרפו ככל הנראה קובעי המונחים בוועד הלשון ואחר כך באקדמיה – אבל לא כולם: הבחנת המשמעות חלה רק על חלק מן המילים המתחדשות, כפי שהודגם לעיל בעיקר במשקל מִפְעֵלָה. אם כן ייחוס משמעות המקום למשקל מִפְעֵלָה לא זכה להסכמה בקרב מעצבי הלשון המתגבשת, ואף צורתם של שמות מסוימים הייתה שנויה במחלוקת. הזהות

153. והדוגמאות: "למפשטים: מִהֶפְכָה, מִכְשָׁלָה, מִעֲצָבָה, מִשְׁטָמָה, מִדְקָרָה. ולמקומות – מִדְרָגָה, מִדְמָנָה, מִכְפָּלָה, מִרְגָּמָה" (על פירוש המילה מִרְגָּמָה ראה לעיל הערה 40).

154. דקדוק הלשון העברית, ירושלים תש"ב, עמ' קסח, רו; דקדוק הלשון העברית החדשה והישנה, ירושלים 1958, עמ' רס 167§.

155. הניקוד (החלקי) במקור.

156. בספרו "יד הלשון" הוא מפצל רשימה זו לשתיים: "במשקל ממלכה – מעצמה, מחלבה; במשקל מדרגה – מספרה, מדגרה, מפרעה, משאבה, משדרה, משתלה ועוד" (עמ' 373; ההדגשות במקור).

הכפולה של מקצת המילים יכולה אפוא להתברר כפרי הוויכוח, ושל האחרות כפרי של הרגלי דיבור מתרועעים.

סביר שהעמימות המסוימת בהבחנה בין המשמעויות פעלה גם היא את פעולתה, שהרי יש מקרים שלא ברור היכן מסתיים המכשיר ומתחיל המקום, כגון מפחמה (=מקום או מתקן לייצור פחמים), ¹⁵⁷ מְשַׁרְפָּה (גידול צאן תש"ב) או מְשַׁרְפָּה (בשאר המילונים; המונח מתרגם הן incinerator הן crematory). ¹⁵⁸ ודוגמה מאוחרת יותר: המונח מְפַרְדָּה (separator), המוגדר במילון למונחי תכנון מרחבי משנת תשמ"ה: "משטח או מתקן, שאינו סתם פס-צבע, המשתרע לאורך בין שני כבישים" (ההדגשה שלי). ¹⁵⁹ יש מילים שהן ספק מקום ספק כלי, כמו מְדַרְגָּה ¹⁶⁰ המורשת ומְדַרְכָּה המחוודשת (בן-יהודה). על אלה אפשר להוסיף את הקרבה היתרה בין המשקלים כאשר השורש פותח בעיצור גרוני, דוגמת מְחַצֵּבָה ומְחַלְכָּה מחד גיסא ומְחַבֵּצָה ומְחַבֵּטָה מאידך גיסא. לחוסר היציבות של המשמעויות תורמים גם השמות המורשים (או הנגזרים מהם), אלה שאינם משתייכים אף לאחת משתי המשמעויות, דוגמת מְלַחֵמָה, מְשַׁאֵלָה, מְפַלְגָה, מְגַבֵּלָה, מְמַשְׁלָה, מְקַהֵלָה, מְהַפְכָה ומְכַשְׁלָה, ואלה שמשמעם הפוך מן ה"מצופה", כמְרַפָּה ומְדַמְנָה.

אין תמה שלא התקבעו בתודעה הלשונית הבחנות המשמעות שנתלו בשני המשקלים. כלומר אצל הדוברים לא נוצרה התאמה חד-חד-ערכית בין משקל מַפְעָלָה למשמעות של מקום וגם לא בין משקל מַפְעָלָה למשמעות של מכשיר. כאן המקום להעיר כי תצורת "מקום" שנתקבעה היטב בתודעתם של דוברי העברית החדשה היא סיומת יָה, דוגמת מַאֲפִיָּה, ¹⁶¹ מְדַגְרִיָּה ¹⁶² (לעומת מְדַגְרָה – המכשיר). ¹⁶³ ואפשר להצביע על כמה מקרים של תחרות בין שמות במשקל מַפְעָלָה

157. בכל-בו לחקלאות ת"ש: מְפַחֵמָה (=משרפת פחמים), וכך נהוגה המילה בדיבור עד היום, כפי שמסר לי הארכאולוג ד"ר דוד עמית. אצל אב"ש תשמ"ג: מְפַחֵמָה – 1. בית מלאכה לפחמי עץ; 2. הֶתְקָנִים לשרפה אטית של גורי עצים עד הפיכתם לפחמים; 2. מקום מצבור של פחמים" (ותינתן הדעת לפסיחה על שתי הסעיפים: "בית מלאכה [...] הֶתְקָנִים").

158. ראה לעיל הערה 117.

159. וראה דוגמה נוספת בדבריו של בן-חיים על מְרַחֵפָה, לעיל עמ' 304.

160. תינתן הדעת לשני המשמעים של המילה: step 'רטרסה'.

161. לדעת יצחק לבני המילה מאפיינה ביסודה במשקל מַפְעָלָה, וראה לעיל עמ' 312.

162. אף שהמילה משמשת היא אינה מובאת ברב-מילים, אבל היא מתועדת אצל אב"ש תשכ"ז. יוער כי בדיקות שעשיתי במסגרת מחקר זה העלו כי מילים משמשות – אף כי בתחומים ובמקצועות מוכרים פחות – שנכללו אצל אב"ש תשכ"ז הושמטו מרב-מילים. כך הוא הכלי מְבַצֵּרָה (כלי דומה למספריים המשמש לבציר ענבים, כפי שמסר לי מר פנחס רונן מקבוצת יבנה), וכך הם השמות מגבנה, מפחמה, משגרה, וכן מְמַשָּׁה (=מבדוק צף).

163. על סיומת זו ועל תפוצתה הרחבה במשמעות מקום (לצד משמעויות אחרות) וכן על ההסתייגויות ממנה ראה ד' אלמגור "פיצוחייה-יהיה", לשוננו לעם מה (תשנ"ד), עמ' 55–64. בקיבוצים נפוצה סיומת זו בשמות ענפים ובתי מלאכה. למשל בחיזור ראשיתו של קיבוץ

לשמות בסיומת יָה שבה גברה יד האחרונים: מְטוֹאָה – מְטוֹיָה, ¹⁶⁴ מְסַגְרָה – מְסַגְרִיָה, ¹⁶⁵ מְרַפְדָּה – מְרַפְדִּיָה או רְפַדְדָּה, ¹⁶⁶ וכן מַגְרָה – נַגְרִיָה, ¹⁶⁷ מַפְחָה – נַפְחִיָה ¹⁶⁸ ועוד. ¹⁶⁹

מן התמונה המצטיירת לנגד עינינו מתגלה יחס מורכב בין שני המשקלים מְפַעֵלָה ומְפַעֵלָה: מצד אחד יש מילים המשתייכות למשקל אחד במובהק, ומן הצד השני יש מילים המתרוצצות בין המשקלים. אי אפשר אפוא לומר שמדובר במשקל אחד בעל שני מימושים, ¹⁷⁰ אבל גם אי אפשר להפריד לחלוטין בין השניים. ¹⁷¹

חילופים בין מְפַעֵל לִמְפַעֵל

גם בין המשקלים מְפַעֵל ומְפַעֵל יש התרוצצות, אלא שהיא מצטמצמת למקרים יחידים. אחד הבולטים שבהם הוא חילופו של מְחַלֵּף התקני במְחַלֵּף. סביר שגם כאן

שמיר נזכרים הענפים רעפיה, שפנייה וברווזיה (מן המרשתת). לרוב לא זכו מילים אלו לתיעוד במילונים. יש אפוא עניין בעדותו של חבר קיבוץ שדה אליהו: "המילה 'שרברבייה' לא הייתה במילון אבן שושן המקורי. לאחר שקראנו כך למבנה שלנו, כתבתי לאברהם אבן שושן ושאלתי אותו אם זה שם נכון, והוא כתב לי שכן ואפילו הוסיף אותו בכרך המילואים..." (מן המרשתת).

164. מְטוֹיָה אצל גור וילין תרפ"ז ואצל גור תרצ"ה ותש"ו באה במשמעות "מכונה לטוית חוטים"; אצל אב"ש תש"י גם "בית מלאכה לטוית חוטים". מְטוֹאָה נקבע במונחי אריגה תש"ז.

165. מְסַגְרָה נקבעה במונחי מסגרות ונפחות תש"ב. אצל אב"ש תש"י: מסגרייה.

166. אבינרי, דרכי הלשון, מביא עדות מסוף שנות העשרים לשתי הצורות בסיומת יָה: "ההפקרות מבחינה זו עוברת כל גבול: זה כותב על שלטו – רפדיה, וזה – מרפדיה, איש כישר בעיניו" (עמ' 290). אב"ש תש"י ותשכ"ז מביא שתי צורות: מְרַפְדָּה, מְרַפְדִּיָה. ותינתן הרעת מְרַפְדִּיָה נוצר בהיקש לשמות דוגמת מְסַגְרִיָה, שהרי אין מְרַפְדִּיָה.

167. מַגְרָה במונחי ועד הלשון הוראתו 'נגרות' (עבודות עץ תרצ"ד); אצל גור תש"ו ואב"ש תש"י הוראתו 'נגרייה'.

168. מְפַחָה מופיע אצל גור וילין תרע"ט וכן במונחי טכניקה תרפ"ט ותש"ו ובמונחי מסגרות ונפחות תש"ב. אצל אב"ש תש"י באים שני השמות.

169. למשל זַגְנִיָה לעומת מְזַגְגָה. ויש גם מקרים של בידול בין שתי הצורות: צַפְעִיָה (=מחסן צבעים) לעומת מְצַפֵּה (=בית מלאכה לצביעת בדים או בגדים). יש מקרים שבהם גברה דווקא הצורה במ"ם: לזר וטורטשינר 1927 מביאים סְפָרָה (=מספרה) וְחֻלְבִּנְיָה (לצד מְחַלְבָה), וכידוע צורות אלו לא נקלטו.

170. כשיטת נמרוד שתיל. ראה לעיל הערה 148.

171. זוגות אחרים של משקלים שיש ביניהם חילופים בפי הדוברים: פְּעִיל ופְּעִילָה (לדוגמה: צמיג, פריט), פְּעִלון ופְּעִלון (לדוגמה: יתרון, דמיון), אלא שבמשקלים אלו כל הצורות הנוטות זהות, ואילו המשקלים מְפַעֵלָה ומְפַעֵלָה נבדלים גם בצורות הנוטות, ובצורת הנסמך ההבדל אף מתרחב: מְלֻטָּשֶׁת לעומת מְלֻטָּשֶׁת.

ההומוגרפיות תורמת לחוסר היציבות המשקלית, ואפשר שגם היעדר התחימה המובהקת שבין מקום למכשיר, שהודגם לעיל בצמדי השמות במשקלים הנקבים. האם יוכל דובר עברית שייתקל בתצלום שבסמוך ובכיתוב שלצדו לקבוע אם לפניו

מסעף

מַסְעֵף או מַסְעֵפָה? האומנם יש הבחנה של ממש בין מַסְעֵף קָמֶץ (= "צומת T") בכביש ובין אביזר צנרת שיש לו תפקיד דומה? האם גודלו של העצם קובע אם זה מקום או מכשיר?¹⁷² לעתים ההתלבטות ניכרת גם במעשה המינוח. למשל לאותו המונח הלועזי – grip, החלק שהיד אווזת בו – נקבע לעתים מַאָחֵז ולעתים מַאָחֵז: במונחי תרבות הגוף (טניס) תשי"ח הוא

"מַאָחֵז [חלק המחבט]", אבל במונחי תרבות הגוף (הרמת משקולות) תשכ"ה הוא "מַאָחֵז הַמְשָׁקֶלֶת".¹⁷³ הוא הדין לַמְתָּלָה וּמְתָלָה: במונחי הימאות (תש"ל) נקבע "מְתָלָה [חבל מראש התורן לזרועות הַסְקָרָה (= מוט עגול ארוך לפרישת מפרש רוחבי), תליתיה, ללכסונה או ליישורה]", ואילו בהקשרים אחרים נקבע מְתָלָה: מְתָלָה קְפִיצִים, מְתָלָה הַמְנוֹעַ (מכונית תשט"ו), מְתָלָה מְגָבוֹת (ביוב תשכ"ה). חוסר אחדות יש גם במילונים: אב"ש תש"י ותשכ"ז: מְתָלָה; ההווה, רב-מילים: מְתָלָה. התרוצצות מצאנו גם בצורה המורשת מרדה (= כלי להכנסה ולהוצאה של לחם מן התנור).¹⁷⁴

172. מאלפת לעניין זה ההגדרה הכפולה של גור תש"ו למילה מְתָקֵן: "מקום שתקנוהו וסדרוהו בשביל איזה צרך מִיָּחֵד; מכונה או מכשיר שסדרו אותו ותקנוהו בשביל איזה צרך מִיָּחֵד" (ההדגשות שלי). וראה לעיל, עמ' 313, דיון מקביל על המשקלים מַפְעֵלָה, מַפְעֵלָה.

173. וגם "אַחֵז [שם כללי לחלק שהיד אווזת בו]" במונחי נגרות הבניין תשל"א.

174. הרב עמר מנקד בתלמוד הבבלי: מְרָדָה (= מְרָדָה; י' עמר הלוי, תלמוד בבלי מנוקד על פי מסורת יהודי תימן, ירושלים תש"ם); רש"י פין (האוצר: אוצר לשון המקרא והמשנה, ד, ורשה תרע"ג) – מְרָדָה. יעקב לוי (J. Levy, Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim, Berlin and Vienna 1924) – מְרָדָה. את הניקוד מְרָדָה מצאנו אצל ח"י קוהוט (ערוך השלם, יונה תרל"ח–תרנ"ב) ואצל יסטרוב (וכן מְרָדָה; M. Jastrow, A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and The Midrashic Literature, New York 1886–1903). במילוני העברית החדשה: גור תרס"ז – מְרָדָה; בן-יהודה, גור תרצ"ה ותש"ו ואב"ש תש"י ותשכ"ז – מְרָדָה; זה גם הערך במאגרים של המילון ההיסטורי. לעומת זאת גור וילין תרע"ט ותרפ"ו, ההווה רב-מילים מנקדים מְרָדָה. במונחי ועד הלשון והאקדמיה: מְרָדָה (Brotcschaufel; כלים ותבשילים תרצ"ג), וכן מְרָדָה מְחַבֵּת (pancake knife, Pfannenmesser; מטבח תרצ"ח), אבל יש גם תַּנּוּר מְרָדָה (peel oven, Einschiessofen); אפייה תשט"ו). על השימוש המקובל כיום למדתי משני אופים בירושלים – במאפיית גרליץ ובמאפיית לנדר: המילה נהגית מְרָדָה.

דוגמאות אחרות להתרוצצות הן מַצְנָח¹⁷⁵ – מַצְנָח¹⁷⁶ מְקַלֵּעַ¹⁷⁷ – מְקַלֵּעַ¹⁷⁸ מִגֵּב – מִגֵּב, מִצֵּת – מִצֵּת.¹⁷⁹ ודאי שלא העמימות במשמעות פעלה כאן, וצריך למצוא גורמים נוספים שיסבירו למה דווקא במקרים אלו מועדף משקל מְפַעֵל. למשל סביר שהעדפת הצורות מִגֵּב וּמִצֵּת מושפעת מקיומן של צורות רבות הגזורות משורשי פ"ג ופ"י בתבנית הקמוצה (מְפַל, מְגַע, מְסַע, מְטַע, מְצַב, מְתֵן, מְשַב, מְקַש, מְקַף ועוד).¹⁸⁰ במצנח ובמקלע ייתכן שיש העדפה לצורות הדורהברתיות על הצורות התלת-הברתיות, אבל ייתכן שהסיבה היא היסטורית, כלומר ייתכן שכך שימשו המילים בשלבי קליטתן הראשונים וכך חדרו לשימוש.

ואולם כאמור דוגמאות אלו יחידות הן, ונראה שהיחס בין השמות במשקלים מְפַעֵל ומְפַעֵל יציב למדי, כפי שמעידים הזוגות מְטַעַן ומְטַעֵן, מְפַרֵט ומְפַרֵט, מְפַתַח ומְפַתַח, מְקַלֵט¹⁸¹ ומְקַלֵט ועוד.

חילופים תכופים יותר יש בין מְפַעֵל למְפַעֵל, במקום שקיים פועל בבניין פיעל, כגון מְחַשֵב ומְחַשְבִים, מְקַרֵר ומְקַרֵר, מְהַדֵק ומְהַדֵק, מְגַהֵץ ומְגַהֵץ, מְפַצֵח ומְפַצֵח, מְרַסֵס ומְרַסֵס ועוד. בכמה מקרים שונה המינוח הרשמי בעקבות השימוש הרווח: מְעַקֵר הוחלף בְּמַעְקֵר, ומְחַדֵד בְּמַחְדֵד (לעיל הערה 55).

175. הצורה מַצְנָח הונצחה בפזמון "שירו של צנחן" שכתב יורם טהרלב: "כשייפתח עליי, כשייפתח / את העולם כולו אשכח / אני לבד והמצנח / שייפתח, שייפתח".

176. על חידושו של מַצְנָח יש לנו מידע מפורש: א' ראובני מציע מונח זה במדור "לשונונו לעם" בעיתון "הארץ" מסיון ת"ש במקום המילה סוככן: "הפרשוט [parachute] שתעודתו היא להאט את הנפילה [...] אינו אפוא סוכך-נפילה אלא כלי-צניחה. נאמר – מצנח (ע"מ: מפתח, מקדח, מגרף) והאיש היורד במצנח הוא צנחן או צנח (ע"מ נגד, נפח וכדומה)" (ההדגשה במקור). ראה שפה קמה, קטע 344.

177. הצורה מְקַלֵעַ מתועדת במילון למונחי צבא מאת א' עקביה וס"ר גולדברג, חיפה 1951 (אבל שם מַצְנָח). היא אף הונצחה בפזמון "מלכות החרמון" שכתב יובב כץ: "[...] אך את לא נמצאת לצדי / ורק המקלע ביד". אני מודה לד"ר חיים א' כהן על שתי ההפניות האלה.

178. מְקַלֵעַ – מחידושי בן-יהודה. במילוני גור (גור וילין תרע"ט ותרפ"ז; גור תרצ"ה) יש מְקַלֵעָה – "רובה גדול, כלי תותח".

179. ההתרוצצות בין מִצֵּת ומִצֵּת וגם מִצֵּת מתועדת במילוני האקדמיה: מִצֵּת (plug) ומִצֵּת (lighter) במונחי מכונית תשט"ו; מִצֵּת (lighter) במונחי רתכות תש"ך; ואחר כך lighter מיתרגם מִצֵּת במונחי קשר ואלקטרוניקה תש"ל ובמונחי כימיה כללית תשמ"ה. עדות לנסיונות שבהן נקבעה מִצֵּת במונחי הרתכות מתגלה במכתבו של עלי איתן, מזכיר ועד המינוח, מ"ח בטבת תשט"ו (12 בינואר 1955) אל זאב בן-חיים, ראש ועד הדקדוק של האקדמיה, השמור בארכיון האקדמיה. כך כותב איתן לבן-חיים: "אין אני שמח כלל על ניצחונך בוועדה למונחי הרתיות בעניין 'מצת' בצד"י צרייה במקום 'מצית', שכל יהודי מצית בו את סיגרייתו עד ימות המשיח" (אני מודה לגב' יהודית הופקינס על שהביאה את המכתב לידיעתי). בשנת תשס"ג החליטה מליאת האקדמיה לבטל את הצורה מִצֵּת.

180. אני מודה לעמיתתי גב' תמר כץ על הצעת הסבר זו.

181. אביניר, יד הלשון, עמ' 363, מעיד על בלבול בין מְקַלֵט למְקַלֵט בקטע משנת תשכ"ב.

* * *

הכוונת הלשון במה שנוגע לתכולה הסמנטית של ארבעת המשקלים, ובעיקר של המשקלים מַפְעָלָה וּמַפְעֵלָה, לא הייתה פרי של החלטה רשמית. היא גם לא הופעלה בכל מונח ומונח שנקבע בוועד הלשון ובאקדמיה ללשון, ואף נוכחנו שהיו לה מתנגדים הן מחוץ לאקדמיה (לבני ואבינרי) הן מתוך האקדמיה (כעולה מהתבטאויותיהם של מאיר מרזן, של בן-חיים ושל דותן; ראה לעיל עמ' 304, 305). אבל הייתה לה השפעה של ממש: היא השפיעה על המינוח, היא השפיעה על המילונים, מקצועיים וכלליים, והיא חדרה לספרות תיקוני הלשון ולספרי הלימוד בלשון, ובמובן מסוים עיצבה את מה שאפשר לכוונת "התפיסה הדקדוקית". כך למשל כותב ניסן נצר:

שים לב להגייה הנכונה: מַכְבֶּסֶה, מִשְׁתַּלָּה, מְסַפֶּרָה, מְזַבְּלָה, מְדַרְכָּה, מְתַפְּרָה, מְסַפֶּנָּה, מְרַפָּאָה, מְחַלְכָּה, מְחַצֶּבָה (ולא מְכַבֶּסֶה, מְרַפָּאָה, מְחַצֶּבָה וכד') שהרי כל אלה מציינים מקום, ולא מכשיר. כן ראוי להבחין בין: מְחַרְטָה (בית-המלאכה של החרט) לְמַחְרֵטָה (כלי עבודתו), בין מְצַלְמָה (חדר-עבודתו של הצלם) לְמַצְלָמָה (מכשיר צילום) (נצר, עמ' 78; ההדגשות במקור).¹⁸²

אלא שבמקביל למערכת הנורמטיבית על שלוחותיה מתקיימת לאורך כל השנים שבהן העברית משמשת בדיבור-פה מערכת חיה שאינה נכבשת תחת מכש ההסדרה: משקל מַפְעָלָה נוח להם לדוברים בין שמדובר במקום ובין שמדובר במכשיר. יתרה מזו, נראה שלא נוצר הקישור האוטומטי בין צורה למשמעות במשקלים הללו, ולכן אין להתפלא שלא התפתחה בהם יצירה ספונטנית – כפי שיש למשל במשקל פָּעִיל להבעת האפשרות,¹⁸³ במשקל פִּעֵלִין לציון בעל תכונה או פועל ובסיומת יָה.

הסיבות לכך ויתר הקשרים והיחסים בין משקלי המ"ם הנדונים ומשקלי המ"ם שלא נדונו וביניהם ובין משקלים אחרים – עדיין דורשים בחינה וחקירה מקיפות.

182. ראה עוד א' בנודיד וה' שי, מדרך לשון לרדיו ולטלוויזיה, ירושלים תשמ"א (הדפסה שנייה), עמ' 84. לספרי לימוד ראה לעיל הערה 37.

183. על משקל זה ראה מאמרי "דרכי ההבעה של שם התואר לציון האפשרות: עיון במאגר המונחים של האקדמיה ובמילונות העברית", שערי לשון: מחקרים בלשון העברית בארמית ובלשונות היהודים מוגשים למשה בראשר, ג, בעריכת א' ממן, ש' פסברג וי' ברויאר, ירושלים תשס"ח, עמ' 71–85.

הקיצורים הביבליוגרפיים

אבינרי, דרכי הלשון = י' אבינרי (רב־לסקי), "דרכי הלשון העברית בארץ־ישראל, פרק שני: שם־העצם", לשוננו ב (תרפ"ט–תר"ץ), עמ' 287–306

אבינרי, יד הלשון = י' אבינרי, יד הלשון, תל־אביב תשכ"ד

אבינרי, כבושי העברית = י' אבינרי, כבושי העברית בדורנו, [מרחביה] תש"ו

בן־חיים, במלחמתה = ז' בן־חיים, במלחמתה של לשון, ירושלים תשנ"ב

בן־סירא = א' בן־סירא, "איתמר בן־אב" לוחם ומחדש: ד. חידושי הלשון של איתמר בן־אב", לשוננו לעם כד (תשל"ג), עמ' 233–240; "נספח: איגרת א' בן־אב" לז' פרסקי", שם, עמ' 259–260

גושן־גוטשטיין, הדקדוק העברי = מ' גושן־גוטשטיין, ז' ליבנה וש' שפאן, הדקדוק העברי השמושי, תל־אביב תשי"ד

גלוסקא, משקל מְקַטֵּל = י' גלוסקא, "שמות משקל מְקַטֵּל במקרא ובמשנה ומשמעויותיהם", לשוננו מה (תשמ"א), עמ' 280–298

כהן, תחילית מ"ם = ח"א כהן, "שמות עצם בתחילית מ"ם במשנה – משקל ומשמעות", מסורות ט–יא (ספר היוכל לגדעון גולדנברג; תשנ"ז), עמ' 101–113

לבני, לתקנת המשקל = י' לבני, "לתקנת המשקל", לשוננו א (תרפ"ח–תרפ"ט), עמ' 369–379

מגיד = ח' מגיד, ילקוט תיקוני הגיה, [תל־אביב] תשמ"ב

ניר, דרכי היצירה = ר' ניר, דרכי היצירה המילונית בעברית בת ימינו, תל־אביב תשנ"ג

נצר = נ' נצר, הנקוד הלכה למעשה, רמת־גן 1976

סיוון, חידושי המלים = ר' סיוון, "חידושי המלים של אליעזר בן־יהודה לפי מלונו", לשוננו לעם יב, ב–ג (תשכ"א)

סיוון, מחיי המלים = ר' סיוון, "מחיי המלים", לשוננו לעם יז (תשכ"ו) – לו (תשמ"ו), ערכים שונים

סיון וקימרון, חילופים = ד' סיון וא' קימרון, "חילופי פתח וחיריק ושאלת חוק ההידקקות", לשוננו נט (תשנ"ו), עמ' 7–38

קדרי, מילון העברית המקראית = מ"צ קדרי, מילון העברית המקראית: אוצר לשון המקרא מאל"ף עד תי"ו, רמת־גן תשס"ו

קימרון, משקל מְקַטֵּל = א' קימרון, "משקל מְקַטֵּל בלשון חכמים – עיון משווה", עיונים בלשון חכמים: תקצירי הרצאות לסדנה על הנושא דקדוק לשון חכמים ומילונה, ירושלים תשנ"ו, עמ' 91–95

רבין, משקלי השם = ח' רבין, "משקלי־השם", ספר אברהם אבן־שושן: מחקרים בלשון, במקרא, בספרות ובידיעת הארץ, בעריכת ב"צ לוריא, ירושלים תשמ"ה, עמ' 255–265

שפה קמה = ס' ברק ור' גדיש (עורכות), שפה קמה, ירושלים תשס"ט

שתיל, משקלי השם = נ' שתיל, "מערכת משקלי השם בעברית בת ימינו בראייה מבנית וקוגניטיבית", לשוננו סח (תשס"ו), עמ' 243–282

מילוני העברית החדשה

אבינרי, חדושי ביאליק = י' אבינרי, מלון חדושי ח. נ. ביאליק, תל-אביב תרצ"ה
 אב"ש תשי" = א' אבן-שושן, מלון חדש, כרך מ-ס, ירושלים תשי"ט
 אב"ש תשי"ט = א' אבן-שושן, מלון חדש, כרך המלואים, ירושלים תשי"ט
 אב"ש תשכ"ז = א' אבן-שושן, המלון החדש, כרך מ-ס, ירושלים תשכ"ז
 אב"ש תשמ"ג = א' אבן-שושן, המלון החדש, כרך המלואים, ירושלים תשמ"ג
 אב"ש תשס"ג = א' אבן-שושן, מילון אבן-שושן, בהשתתפות חבר אנשי מדע, תל-אביב תשס"ג

בן-יהודה = א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, מהדורה עממית מיוחדת, תל-אביב 1948–1959

גור תרס"ז = י' גרובסקי בהשתתפות י' קלוזנר, מלון של כיס, חלק ראשון: עברי-רוסי-אשכנזי, ורשה תרס"ז

גור תר"ץ = י' גרובסקי, מלואים אל המלון העברי של י. גרובסקי וד. ילין, תל-אביב תר"ץ

גור תרצ"ה = י' גרובסקי, מלון השפה העברית, תל-אביב תרצ"ה
 גור תש"ו = י' גור (גרובסקי), מלון עברי, תל-אביב תש"ו
 גור וילין תרע"ט = י' גרובסקי וד' ילין, המלון העברי, תל-אביב תרע"ט
 גור וילין תרפ"ז = י' גרובסקי וד' ילין, המלון העברי, תל-אביב תרפ"ז
 גרוס תרפ"ד = מ"ד גרוס, המלון השלם, חלק ראשון: עברי-גרמני, וינה תרפ"ד
 ההווה = ש' בהט ומ' מישור, מילון ההווה: מילון שימושי לעברית התקנית, ירושלים תשנ"ה

כל-בו לחקלאות ת"ש = מ' זגורודסקי, מלון כל-בו לחקלאות, תל-אביב תרצ"ט-ת"ש
 כנעני = י' כנעני, אוצר הלשון העברית לתקופותיה השונות, ירושלים ותל-אביב תש"ך-תשמ"ט

לזר וטורטשינר 1927, *Deutsch-Hebräisches Wörterbuch*, Berlin und Wien 1927

מזיא תרצ"ד = א"מ מזיא, ספר המונחים לרפואה ולמדעי הטבע, בעריכת ש' טשרניחובסקי, ירושלים תרצ"ד

מילוני האקדמיה וועד הלשון = מאגר המונחים במרשתת: <http://hebrew-terms.huji.ac.il>

מילון צה"ל = המילון למונחי צה"ל, בעריכת ש' הופמן, [חמ"ד] תשנ"ח
 קרופניק תרצ"ו = ב' קרופניק, מלון עברי חדש, תל-אביב תרצ"ו
 רב-מילים = י' שויקה, רב מילים: המילון השלם לעברית החדשה, תל-אביב 1997;
 חברת מלינגו, אתר רב-מילים במרשתת: <http://www.ravmilim.co.il>

מחקרי העברית החדשה – לאן?

מאמר זה על מחקר העברית החדשה בא לסכם את מצב המחקר בה כפי שהוא היום. מכיוון שהעברית החדשה מוגדרת בהגדרות אחדות, שחלקן מכוונות אל העברית מאז התחייה בדיבור בשלהי המאה התשע-עשרה, ובעיקר במאה העשרים, וחלקן מכוונות אל העברית מאז תחילת השימוש בה כלשון ספרות אופפת כול, מתקופת ההשכלה ואילך (ראה אורנן, תשס"ט; כהן, תשס"ט) – נושאי המחקר ודרכי המחקר מושפעים השפעה ישירה מן השיטות הבלשניות שהתפתחו בעולם המערבי באותן שנים.

בדבריי אעלה כמה עניינים הנובעים מבחינה כוללת של מחקרי העברית. בחינה זו מרחיבה את שכתבתי לאחרונה על מחקרי העברית בת זמננו בעברית בעשרים השנים האחרונות (שורצולד, תשס"ח). הפעם אבחן את מחקר העברית החדשה גם בפרסומים בלועזית ואדון גם בהיבטים אחרים. יינתנו כאן הכללות אחדות על תצפיותיי, וככל ההכללות יש בהן יוצאים מן הכלל. הנושאים שייסקרו הם העברית כנושא למחקר, הדיון הסינכרוני בעברית, התהוות העברית החדשה, אסכולות המחקר, תחומי המחקר, אגודות בלשניות ופרסומים. המחקרים שיוזכרו הם בעיקר ספרים.

א. העברית כנושא למחקר

כל התאוריות הבלשניות הרווחות בעולם מוחלות על העברית כמקרה פרטי. ואל יהא הדבר קל בעיני הקורא: העיסוק בעברית בת זמננו כנושא למחקר – שהחל באמצע המאה העשרים, במיוחד במחקריהם של חיים רוזן ושל חיים בלנק – קנה אחיזה של ממש בכל תחומי הבלשנות למרות ההסתייגויות הראשוניות ממנו, ואיש אינו מקל ראש בשפה העברית המשמשת היום כפי כול לכל מטרה שהיא בכתב ובעל פה. דיונים בנורמות הלשון אינם עניין לבלשנים; עיסוק הבלשנים הוא תיאור הלשון והסבר החוקיות בה.

* המאמר הוא הרחבה של הרצאת מליאה שנישאה בקונגרס העולמי החמישה-עשר למדעי היהדות בירושלים באוגוסט 2009.

ב. הדיון הסינכרוני

רוב מחקרי הבלשנות לענפיה על העברית החדשה הם מחקרים סינכרוניים. בשל העיון במהותה של העברית החדשה מחקרים רבים נדרשים לרקע ההיסטורי של התופעות. חלק מתיאורי העברית החדשה מעלים תופעות הקיימות בעברית מקדמת דנא, וחלקם עומדים על השינויים שהתרחשו בעברית בת זמננו בהשוואה לתקופות הלשון הקלאסיות. בכך הופכים רבים ממחקרי הבלשנות של העברית החדשה למחקרים דיאכרוניים. למשל בתחום התחביר הדיון בסדר המילים במשפט הוא סינכרוני, אבל הוא מבקש "אבות קדומים" במנהג הלשון לדורותיה. בתיאורי הקשרים ומילות תפקיד אחרות במשפט החוקרים מסתמכים על עובדות הלשון הנחשפות בטקסטים דבורים או כתובים, ובדרך כלל יש בתיאורים האלה אזכור לתחילת הופעתן של המילים בלשון ולתפוצתן בתקופות לשון אחרות. מחקרי המורפולוגיה אף הם מתארים את עובדות הלשון הסינכרוניות, אבל יש בהם גם הפניות אל נוהג הלשון בתקופות עברו. המחקר הסמנטי של אוצר המילים עומד על שינויי המשמעות בהשוואה לתקופות הלשון הקודמות. אפילו מחקר הסלנג, המסתמך על נוהג הדיבור היום, אינו נקי מהשוואות לשימושי לשון עברו. ומכיוון שהסלנג משתנה במהירות, כל דיון בו הוא דיאכרוני, ולפעמים אף אנכרוניסטי, אם אינו מתמקד בדור מסוים או בשנים מסוימות. הוא הדין בפונולוגיה של העברית: תיאור סינכרוני של העיצורים, של התנועות ושל ההטעמה נזקק תדיר להיתלות באותיות ובסימני הניקוד, קרי בהגייתם בעבר, כדי להסביר את מורכבות המערכת היום. והדוגמות רבות.

ג. התהוות העברית החדשה

שאלת התהוותה והתגבשותה של העברית בת זמננו אף היא נושא שאינו פוסק מלטרוך את מנוחת החוקרים. האם מדובר בתהליך היסטורי רצוף – שהרי השימוש היצירני בעברית לא פסק מעולם, ובספרות העברית לאורך הדורות התקיים השימוש החילוני בה לצד השימוש הרבני-הדת-המסורתי ובעקבותיו (למשל בן-חיים, תשנ"ב; בלאו, תשל"ו; סיוון, 1980)? האם מדובר ביצירת לשון חדשה בדומה ללשונות פידג'ין שהפכו ללשונות קראוליות עם התרבות דוברי לשון מלידה – שהרי התלקטו ובאו לישראל קהילות יהודים ממקומות שונים שלשונות האם שלהן היו מגוונות, והן יצרו מין שעטנו שהתקבע ויצר חוקיות משל עצמו (למשל יזרעאל, תשמ"ו)? האם מדובר בלקסיקליזציה עברית חלקית של היידיש או הסלאבית – שהרי רבים ממחיי הלשון בדיבור באו ממחוזות היידיש והרוסית ורקעם הלשוני הוא שעיצב את דקדוק העברית (וקסלר, 1990)? האם מדובר ביצירת עברית ישראלית שמרכיביה הם העברית הקלאסית והרוסית בעיקר (אבן-זוהר, תש"ם) או העברית הקלאסית והיידיש

בעיקר (צוקרמן, 2008)? האם זו העברית הקלאסית בצורתה המפושטת עם השפעות זרות רבות (יזרעאל, תשס"ב)? כל אלו תאוריות העולות וחוזרות ונידונות בידי חוקרים, ומדי פעם מעוררות פולמוסים ודוֹעֵכוֹת כלעומת שעלו. הרבה מן הדיונים בתחום הזה מתבססים על אוצר המילים ולא על מערכת הלשון השלמה, הכוללת גם את הדקדוק ואת הפרגמטיקה. הנושא עדיין טעון בירור ומחקר לאור תאוריות המגעים בין לשונות והתפתחות הלשונות (למשל ברייטין, 2001; טרדגיל, 1986; טרדגיל, 2004; מילר 2000).

בצד דיונים אלו התפרסמו עוד מאמרים וספרים על התגבשות העברית שעסקו בתקופות מסוימות או בתופעות ייחודיות. לדוגמה, מפעלו של בן-יהודה כמחיה הלשון (פלמן, 1973), עלייתו וירידתו של הדיאלקט הקרוי גלילי (בר-אדון, 1975), הקשר בין העברית לציטונות (כוזר, 2001), הפיכת לשון יחידים ללשון אומה (אפרתי, תשס"ד) ועוד. נושאים אלו אינם בלשניים במובהק, כי הם מתמקדים בהיסטוריוגרפיה של התגבשות העברית ובתהליכים הסוציולוגיים והסוציו-לינגוויסטיים שהביאו ליצירתה בדמותה היום.

ד. אסכולות המחקר

יש הבחנה ברורה בין הבלשנות התאורטית לבין הבלשנות התיאורית. כפי שטענתי בעבר (שורצולד, תשנ"ו; שורצולד, תשס"ח), שתי אסכולות רווחות במחקרי הבלשנות העברית: מחקרים תלויי תאוריה ומחקרים תלויי קורפוס. המחקרים תלויי התאוריה החלו להתפרסם בשנות השישים המאוחרות של המאה העשרים בעקבות התפתחות התאוריה הגנרטיבית ובנותיה, ואילו המחקרים תלויי הקורפוס החלו להתפרסם קודם לכן, באמצע המאה העשרים, והם התבססו על התאוריות המבניות. אלו ואלו יוצאים מתוך שאלות מחקר מסוימות, אלו ואלו בודקים את נתוני הלשון, ברם במחקרים תלויי התאוריה המטרה היא לבדוק את הנתונים לאור תאוריות נתונות, לתמוך בהן ואף לפתחן לאור הממצאים, ובדיקת העברית היא בבחינת חקר מקרה (case study) – הספקת נתונים לתאוריה כללית הבאה לידי ביטוי בלשונות אחרות, שאפשר להוכיחה גם בעברית. המחקרים תלויי הקורפוס, שהם המחקרים התיאוריים, יוצאים מבדיקת נתוני הלשון ומפתחים תאוריה על סמך החוקיות המתגלה. הנתונים בעברית הם היוצרים את התאוריה, שכן בכל גילוי של חוקיות יש יצירת תאוריה. לפיכך אין לדבר כלל על בלשנות ללא תאוריה. גם הבלשנות התאורטית וגם הבלשנות התיאורית מתמקדות בתאוריה, ושתייהן מבקשות את הרמות ההולמות של הניתוח, את רמת ההסתכלות (Observational Adequacy), שהיא הנמוכה ביותר, את רמת התיאור (Descriptive Adequacy) ואת רמת ההסבר (Explanatory Adequacy), שהיא הגבוהה ביותר.

הבדל מהותי בולט בין אסכולות המחקר מצוי בשיטות המחקר: המחקרים תלויי

התאוריה מחפשים את עיקר נתוני הלשון אצל הדוברים, על סמך ידיעותיהם האינטואיטיביות – אם כי היום יש מחקרים המתבססים גם על נתונים שנגזרו ממילונים ומטקסטים אותנטיים אחרים או על מחקרים אמפיריים הנובעים מן התאוריה; המחקרים תלויי הקורפוס מחפשים את התופעות בנתונים קיימים: בקורפוסים כתובים ובהקלטות מתועדות של דיבור טבעי. אלו ואלו משתמשים גם בשאלונים מובנים ובראיונות לבחינת תופעות לשון שהדוברים והקורפוסים אינם מזמנים בתדירות גבוהה. הדיון במחקרים תלויי התאוריה מפורט ביותר, הפסקאות הדנות בתאוריה ארוכות, ומגוון הדוגמות קטן יחסית. הדיון במחקרים תלויי הקורפוס קצר יותר, והנתונים הם עיקרו של המחקר.

רוב המחקרים על העברית החדשה בתחום הבלשנות התאורטית מתפרסמים באנגלית, ומיעוטם בעברית ובלשונות אחרות. חלוץ בהסבר המחקר התאורטי בעברית היה המאמר "דקדוק יוצר (גנרטיבי וטרנספורמטיבי) מהו?" של אורנן (תשל"ב). הספר הראשון שהתפרסם בעברית במסגרת הדקדוק הגנרטיבי היה "מבוא לדקדוק תיצורני עברי" של חן ודרור (1976), ובו הוצג דקדוק הטרנספורמציות במבחר סוגיות בעברית. הספר היה אימוץ בוסר של *Asperct of the Theory of Syntax* של חומסקי (1965), שהציג את הטכניקות של תורת הגלגולים התחביריים, וחשיבותו כספר מחקר אינה רבה. ראויים לציון בהקשר זה מחקריו החלוציים של אליעזר רובינשטיין, שהלך בדרכם של חומסקי ושל פילמור ושל תלמידיהם בתיאורי המשפט השמני והצירוף הפועלי (תשכ"ח; תשל"א). ברם מחקריו בעברית החילו את העקרונות התאורטיים על טקסטים כתובים, לא על לשון הדיבור ממש – ובכך הוא שמר על מסגרת הבלשנות התיאורית, אם כי אימץ את הבלשנות התאורטית. גם הספר "שטח ועומק בתחביר" של אזור (תשל"ז) נדרש לתאוריה הגנרטיבית. תיאור בלשני מפורט של העברית לאור התאוריה הגנרטיבית הוא *Modern Hebrew Structure* של ברמן (1978), שבו מתואר המבנה המורפולוגי והתחבירי (והפונולוגי מאת שמואל בולוצקי) של העברית בצורה שלא נעשתה קודם לכן בעברית. מאז תוארה העברית במאות מחקרים שהתבססו על התאוריה הגנרטיבית ובנותיה, ורובם באנגלית.

לאחרונה התפרסמו שני קובצי מחקרים בתחום הבלשנות התאורטית הגנרטיבית: האחד בעברית בעריכת גליה חטב: "בלשנות עברית תאורטית" (תשס"ט), והאחר באנגלית בעריכת שרון ערמון-לוטם ועמיתיה: *Current Issues in Generative Hebrew Linguistics* (2008).

הספר "בלשנות עברית תאורטית" כולל שלושה-עשר מאמרים, ומטרתו להביא לחוקר הישראלי, שכביכול לא יטרח לקרוא מחקרים כאלה בשפה שאינה עברית, את עיקרי המחקר הבלשני התאורטי בעברית, כדי שירחיב את אופקיו. שניים מן המאמרים הם כלליים ומעניקים לספר מסגרת תאורטית עיונית (טניה ריינהרט, טל סילוני). האחרים דנים בסוגיות שונות הקשורות לעברית – עשרה מאמרים מתמקדים

בעברית בת זמננו, ומאמר אחד בעברית המקראית, מאת העורכת. מעניין שארבעה מן המאמרים קשורים במורפולוגיה של העברית ועניינים מערכת הבניינים והזמנים, אבל הם דנים בה מהיבטים תחביריים (עידית דורון, מאיה ערד ואור שלונסקי, טל סילוני, יעל שרביט). שני מאמרים חורגים לכאורה מתחום המשפט – מאמרה של שרון ערמון-לוטם על רכישת השייכות והתאם הפועל לפני גיל שנתיים ומאמרה של נעמה פרידמן על סוג אפזיה הגורמת לאי-דקדוקיות – אבל הם מתקשרים לתאוריות הבלשניות, שכן הסבריהם מתבססים על מבנים תחביריים ומודגמים בעצי גזירה דקדוקיים. תחומים אלו מתקשרים לפסיכולוגיה הקוגניטיבית, הענף הבלשני בחקר המוח. מגוון הנושאים בספר רב וראוי לציון, והישגו הוא לא רק בתיאור התופעות אלא בהסברן, ובכך הוא חשוב. הוא מצביע על התהליכים, על העקרונות ועל המדדים לחוקיות ולהיעדר חוקיות המתגלים בנושאים שנחקרו בו. תחומי הפונולוגיה והמורפ-פונולוגיה אינם נידונים בספר כלל, ואין זה ברור אם חסר זה נובע מנטיית של העורכת לתחביר ולסמנטיקה או שלא נמצאו לה חוקרים בתחום הזה העובדים במסגרות הגנרטיביות התאורטיות.

ספר המחקרים השני כולל ארבעה-עשר מאמרים באנגלית, ותחומיהם: מבנה הלקסיקון (4); תכונות דקדוקיות ומורפולוגיה של נטייה (6); סמנטיקה, פרגמטיקה ושיח (4). בניגוד לקודמו יש בו ארבעה מאמרים על פונולוגיה ומורפ-פונולוגיה (בת-אל, שורצולד, הורבת וסילוני, אדם ובת-אל), וכן מאמרים העוסקים בפרגמטיקה ובחקר השיח. כמו קודמו יש בו גם מאמרים על רכישת שפה (ערמון-לוטם) ועל בעיות שפה בקרב קשי שמיעה (פרידמן ועמיתיה). אחדים מכותבי המאמרים השתתפו גם בקובץ שערכה חטב: טל סילוני, גבי דנון, שרון ערמון-לוטם, נעמה פרידמן, אירנה בוטוויניק-רותם ויעל שרביט. הספר הזה מאוזן יותר מבחינת התפרסות הנושאים ואינו מתמקד רק בסמנטיקה ובתחביר.

קורא העברית המעיין בספרים האלה יכול להרחיב את ידיעותיו בתאוריות הגנרטיביות, ללמוד את המתודות המשמשות בהן ולעמוד על חידושי המחקר הנחשפים במאמרים. הוא יכול גם להיחשף למושגים ולמונחים חדשים רבים המשמשים בתאוריות הגנרטיביות בזכות הספרים האלה.¹

1. הרבה מן המונחים החדשים חסרים ב"מילון למונחי בלשנות ודקדוק" (שורצולד וסוקולוף, תשנ"ב), לדוגמה: אופרטור, אינטנציונליות ואקסטנציונליות, אפזיה אגרמטית, בניין גמיל (=הדרי וחזור), גישת העקרונות והפרמטרים, דיסוציאציה, הרוויה סמנטית, זיקה מופחתת, חווה (=מתנסה, experiencer), לוויין פועלי, מבנה תמטי, מורפולוגיה דיסטריבוטיבית, מְזַק (trigger), משולש פארטי (Partee), נושא ריק, סוגי ארגומנטים (אירוע, אקזטיב, דטיב, חיזוני, פנימי, מוצרך ועוד), עקרון בורציו, עקרון החסכנות, עקרון המאמץ המועט ביותר, עקרון ויליאמס, עקרון פילמור, פועל נכוב, רדוקציה, רסן (Control), שאלת נספח, שליטת רכיב (C-command) ככינוי גוף, שפה טבעית, תאוריה דיוידסוניאנית, תאוריה נאור-דיוידסוניאנית, תאוריות של אנשים מסוימים (אריאל, באור, פינגו ומיי, פירס, קלאהסן).

הבעיה העיקרית של שני הספרים היא ההתעלמות הניכרת של כל המחברים ממה שנכתב בעברית באותם נושאים, פרט לאזכורי עבודותיהם של תלמידי המחקר שלהם באוניברסיטאות בארץ, וממה שנכתב בידי חוקרים ישראלים במסגרות תאורטיות אחרות על אותם נושאים. רוב כותבי המאמרים אינם שייכים למחלקות ללשון העברית אלא לאנגלית, לבלשנות כללית, לחינוך, למדעי המוח ולהפרעות בתקשורת. גליה חטב, עורכת הספר הראשון, מציינת ש"רוב המחקרים העוסקים בעברית במסגרת הבלשנות התאורטית נכתבים בשפה האנגלית ומתפרסמים בכתבי עת לועזיים היוצאים באירופה או בארצות הברית" (עמ' 3), וזה נכון, אבל בהערת שוליים היא מעירה שיוצאים מן הכלל הם מחקריהם של עוזי אורנן ושל אליעזר רובינשטיין ושל תלמידיהם בשנות השישים והשבעים ומחקרי אליעזר רובינשטיין ותלמידיו בתחום הסמנטיקה הגנרטיבית בשנות השמונים. הערה זו מעידה על חוסר היכרות של ספרות המחקר הנכתבת כאן. גם בספר השני כולטת ההתעלמות ממחקרים שנכתבו בעברית, ומאזכרים בעיקר מחקרים באנגלית. למשל "המושג ה'פנימי' בעברית" בספר הראשון הוא תרגום מאמר של אניטה מיטוון מ-1998, ואין בו אזכור של מה שכתבה נגה אילני ב-2007. בספר השני מאמרו של גבי דנון על היידוע מתעלם ממחקרה של פרוכטמן (תשמ"ב), מחקרה של יעל גרינברג על משפטי אוגד מתעלם מספרה הנזכר של פרוכטמן וממחקריהם של רובינשטיין (תשכ"ח) ושל רוזן (תשכ"ו; 1977), והמחקר של אליסה לוי על צייני השלילה אינו מאזכר את מחקריהן של צבעוני (תשנ"ג), של סוכרן (תש"ס) ושל פרוכטמן (תשמ"ב). רק במאמרה של העורכת גליה חטב על המערכת המודלית בעברית המקראית יש אזכור של מחקרים עבריים אחדים. יוצא אפוא שיש חיץ גמור בין הדברים הנחקרים "שם" (בתאוריה הגנרטיבית) לבין מה שנחקר "כאן" (בכל מסגרת תאורטית שהיא), אף על פי שאותם מחקרים המתבצעים כאן יכלו לתרום לדיון ולהעשיר אותו, שהרי המחקר נבנה נדבך על גבי נדבך מתוך התבססות על מה שנעשה בעבר.

במסגרת התיאורית התפרסמו ספרי חיים רוזן "העברית שלנו" (תשט"ז) ו"עברית טובה" (תשכ"ו) ומאוחר יותר *Contemporary Hebrew* (1977). ואף שהתנגד לתאוריה הגנרטיבית, אין ספק שנקט במחקרי התחביר שלו שיטה דומה לשיטותיהם של בעלי התאוריות הגנרטיביות (שיטת ההמרות והגלגולים) והסתמך כמותם על לשון הדיבור ולא רק על טקסטים כתובים. לפיכך היה חדשן לא פחות מן התאורטיקנים המצויים. הם גם יכלו להיבנות מאוד מתיאורי העברית שלו, לו טרחו לעיין בהם. אחרי מחקריו של רוזן ומחקרה הנזכר של ברמן התפרסם הספר *The Grammar of Modern Hebrew* של גלינרט (1989), שעיקרו תיאור תופעות

התחביר על סמך שיפוטיהם של דוברים אחדים. פרט לתיאור הקצר של דקדוק העברית החדשה בספרי *Modern Hebrew* (2001) אין תיאורים מקיפים אחרים של העברית החדשה,² אם כי יש ספרים שנגעו בסוגיות מסוימות של העברית, כגון *Measuring Productivity in Word Formation* של בולוצקי (1999), על היצרנות המורפולוגית בעברית, ו-*Roots and Patterns* של ערד (2005), גם הוא בתחום המורפולוגיה. באלו מהדהדות גישות הבלשנות התאורטית, גם אם הם אינם מסווגים כך בדרך כלל. ויש עוד בלשנים רבים העוסקים בעברית בת זמננו שאינם מגדירים את עצמם כשוייכים לאסכולה זו או זו ומחקריהם מעולים.

עד כה דיברנו על הבלשנות בכלל, והתמקדנו בבלשנות העוסקת למעשה בתחומי המשפט, אבל סקירת שני הספרים לעיל העלתה שנושאי המחקר הבלשניים אינם מתמקדים בדקדוק – בפונולוגיה, במורפולוגיה ובתחביר – ובסמנטיקה בלבד, אלא גם בחקר השיח, בהתפתחות הלשון אצל הילד ובלשנות של פגועי ראש או כבדי שמיעה. נושאים אלו מובילים אותנו אל העניין הבא.

ה. תחומי המחקר

אין ספק שבזכות התאוריה הגנרטיבית התפתח תחום התחביר התפתחות עצומה מאז אמצע המאה העשרים. הניתוח הדקדוקי אינו מתמקד רק בפונולוגיה ובמורפולוגיה, שהיו עיקר המחקר בעבר, אלא בעיקר בתחביר, ולא רק ברכיבים המידיים ובקשרי הרכיבים במשפט, אלא גם ביחסים התמטיים בין מרכיבי המשפט, בדרכי היווצרותם של משפטים ובהגדרת האפשרי והבלתי־אפשרי בניתוח התחבירי. גם מה שלכאורה הוא דיון מורפולוגי מערב בתוכו טיעונים סמנטיים ותחביריים בולטים (כאן, תשס"ב). בדקתי את רשימת הנושאים שהתפרסמו ב־Linguist List מ־1 בפברואר עד 3 במרס 2009. הממצאים מעידים על תחומי מחקר בולטים אלו בעולם:³ בלשנות כללית (78), בלשנות חישובית (41), תחביר (37), בלשנות שימושית־יישומית (34), סוציולו־לינגוויסטיקה (31), חקר השיח (25), תאוריה בלשנית ובלשנות תאורטית (22), סמנטיקה (22), מורפולוגיה (21), בלשנות היסטורית (19), בלשנות הטקסט (19), חקר הקוגניציה (Cognitive Science; 16), חקר הקורפוס (16), פרגמטיקה

2. יש תיאורים רבי ערך בכמה ספרי לימוד אקדמיים להוראת עברית, כגון רוזן, 1966; גלינרט, 1994; קופין וברלוצקי, 2005. וראה גם אורנן, תשכ"ח.

3. Linguist List היא רשימת תפוצה במרשתת המונה אלפי חברים מכל רחבי העולם. המספרים להלן מכוונים לקולות קוראים (לפרסום מאמרים בקבצים או למשלוח הצעות לכינוסים) ולהודעות על כינוסים העומדים להתקיים ועל ספרים וכתבי עת חדשים. מתפרסמים בה גם שאלות ועניינים אחרים, אבל אלו לא הובאו במניין הנתונים כאן.

(16), לקסיקוגרפיה (14), פונולוגיה (12), פסיכר-לינגוויסטיקה (9), פונטיקה (8), תרגום (7), טיפולוגיה (6), נירר-לינגוויסטיקה (5), תהלוך (5), חינוך (5). נושאים אחרים הוזכרו פחות: גלובליזציה, גרמטיקליזציה, דרלשוניות, דיאלוג, דיאלקטים, דקדוק גנרטיבי, חזרות, יחסי גומלין (אינטראקציה), כלי מחקר, כלי תקשורת, לשון המשפט, לשונות בסכנת הכחדה, לשונות טבעיות, מדיניות לשון, מחוות, ניתוח אזכורים, פילוסופיה של הלשון, קוגניציה, קונפליקט, רטוריקה, רכיבים, שחזור וסגנון, תקשורת.

מחקרי העברית החדשה הם בבואת מחקרי הבלשנות החדשה בעולם המערבי. מן התחומים הספציפיים של הבלשנות הקלאסית התחביר נמצא במקום הראשון הן בעולם והן במחקרי העברית, בין במסגרות הגנרטיביות ובין במסגרות האחרות. אחרי מחקרי התחביר עומדים מחקרי הסמנטיקה, המורפולוגיה, הפונולוגיה והפונטיקה ומחקרי הלקסיקון. הזכרתי כבר את מחקריהם של ברמן, של רובינשטיין, של אורנן ושל גלינרט, ועליהם אפשר להוסיף את מחקרי צדקה (תשמ"א; תשנ"ח) בתחביר, בורוכובסקי (תשס"א) בתחביר הפועל, הליינמירובסקי (תשנ"ט) בין תחביר ללקסיקון, סוברן (תשנ"ד; תש"ס) בסמנטיקה מושגית וכן שלונסקי (1997), סילוני (1997) ואוהאלה ושלונסקי (2003) בתחביר ובסמנטיקה בעיקר. בתחום המורפולוגיה יוזכרו "טבלת שורש – משקל" של אפרת (תשמ"ד), "המילה האחרונה" של אורנן (תשס"ג) ו"פרקים במורפולוגיה עברית" של שורצולד (תשס"ב), ובפונטיקה – "הנגנה" ו"פרקים בפונטיקה" של לאופר (תשמ"ד; תשס"ט), והרשימה עוד ארוכה. אינני יכולה לציין גם את כל המאמרים הרבים מספור שפורסמו.

מלבד נושאי הבלשנות הכללית האלה בולט חלקם של התחומים הקשורים בשיח ובחברה: בלשנות שימושית, סוציול-לינגוויסטיקה, חקר השיח, פרגמטיקה, פסיכר-לינגוויסטיקה (כולל חקר הקוגניציה), לשון והוראתה ועוד. ואכן תפוצת הפרסומים בהם גדלה עם השנים, הן בעברית הן בשפות לועזיות. מספר המאמרים והספרים הדנים בנושאים אלו באשר לעברית החדשה גדל והולך, ואני מציינת כאן רק ספרים מעטים: "תחביר השיח" של עבאדי (תשמ"ח), "הרטוריקה של מישלב הנאום הפוליטי בישראל" של לנדאו (1988), *The Word Systems in Modern Hebrew* and *Semiotics of Fortune-Telling* של אפק וטובין (1988; 1989), *in Child and Adult Hebrew* של רביד (1995), *Dinner Talk* של בלוס-קולקה (1997), "הצד הלשוני של המטבע" של הורביץ (תשנ"ט), "מבוא לתורת השיח" של שראל (תש"ן), "שפה במרחב" של מאיר וסנדלר (תשס"ד), *Reading Hebrew* של שימרון (2006), *Positioning in Media Dialogue* של ויצמן (2008) על הדיאלוג בתקשורת, "דרכי השכנוע של השיח המדעי" של לבנת (בדפוס). והתפרסמו גם אוספי מאמרים בנושאים אלו, למשל קובצי "העברית שפה חיה" (בן-שחר וטורי, תשנ"ג ואילך), "למ"ד לאיל"ש" (שלינגר ומוצ'ניק, תשס"ד), *Studies in Language* and *Language Education* (סטבנס וקופרברג, 2008) ועוד. תחום הסגנון, שאינו

בולט במחקרי העולם, זוכה לפריחה בעברית, למשל במחקרי פרוכטמן (תש"ן; תש"ס), בן-שחר (תש"ן; תשנ"ו), אפרת (2007) ורשף (תשס"ד).

שני תחומים זוכים למחקר רב בעולם: הבלשנות החישובית וחקר הקורפוס, והם עדיין לא הגיעו לכלל מימוש בולט בחקר העברית. בתחום הבלשנות החישובית היו אסא כשר ויעקב שויקה חלוצים בעברית בקובץ המאמרים שערכו "בלשנות חישובית" (כשר ושויקה, 1969). כתב העת בעריכתם "בלשנות עברית חפ"שית: חישובית, פורמלית ושימושית" ציין את ההתחלה, אם כי כעבור שנים שונה שמו ל"בלשנות עברית: כתב-עת לבלשנות עברית, תיאורית, חישובית ויישומית". עיקר העבודות בתחום הבלשנות החישובית נעשות במחלקות למחשבים באוניברסיטת בר-אילן (למשל משה קופל ויעקב שויקה ותלמידיהם), בטכניון (למשל עוזי אורנן ותלמידיו) ובאוניברסיטת חיפה (שולי וינטר, שלמה יונה, יעל כהן-סיגל, עידו דגן ואחרים; <http://cl.haifa.ac.il/publications.shtml>). התחום הזה הניב מאמרים שמספרם זעום בהשוואה למאות המאמרים בתחומים האחרים.

חקר הקורפוס זכה לפריחה בעברית בזכותם של שלמה יזרעאל ושל קבוצת המחקר שהתגבשה בתחום הזה, ושני ספרים נערכו במסגרת זו: "מדברים עברית" (יזרעאל, תשס"ב¹) ו-*Corpus Linguistics and Modern Hebrew* (הרי, 2003; וראה גם יזרעאל, תשס"ה). החידוש כאן הוא בניית קורפוס אותנטי של לשון דיבור המבוסס על חיתוך מייצג של מדדי חברה בישראל. המשך המחקר נדרש לתקציבים גדולים, והוא מתנהל בשלב זה באטיות אבל בהתמדה בזכות אסתר בורוכובסקי בר-אבא. תחום מחקר זה פורח במערב, ומחקרים רבים מבוססים על הממצאים העולים מקורפוסים אותנטיים של דיבור או של כתיבה לא פורמלית ולא ערוכה. המחקר אמנם צובר תאוצה בישראל, וחוקרים אחרים אוספים נתונים בדרך עצמאית, אבל הוא עדיין בחיתוליו.

1. אגודות בלשניות

הבלשנים העוסקים בעברית חברים באגודות בלשניות שונות בארץ ובחו"ל. בישראל קיימות שתיים: החוג הישראלי לבלשנות (מיסודו של חיים רוזן), שהחל את פעילותו בשנת תשמ"ד (1984) ונקרא בראשיתו "החוג הישראלי של חברי החברה האירופית לבלשנות", והאגודה הישראלית לבלשנות תיאורית, שהוקמה שנה מאוחר יותר, ב-1985. מלכתחילה לא הוגדרו שתי האגודות האלה לבלשנות כאגודות למחקר העברית דווקא, ואכן בשתיהן הדיונים נוגעים גם בעברית וגם בלשונות אחרות. החלטה ראשונית בחוג הישראלי לבלשנות הייתה שההרצאות במפגשים השנתיים יכולות להיות בלשונות המחקר, דהיינו מחקרים על צרפתית אפשר להרצותם בצרפתית, מחקרים על אנגלית ידווחו באנגלית וכו', אבל מכיוון ששליטתם של המאזינים בלשונות זרות הולכת ופוחתת, מרבית ההרצאות היום הן בעברית, ומיעוטן

באנגלית. כנגד זה ההרצאות במפגשי האגודה הישראלית לבלשנות תיאורטית היו מאז ומתמיד באנגלית בלבד, וגם דוברי עברית מלידה נושאים בהן הרצאות באנגלית.

הכינוסים של האגודה הישראלית לבלשנות תיאורטית נושאים אופי בין-לאומי יותר, ותדיר משתתפים בהם מרצים מחו"ל. הקולות הקוראים למפגשים השנתיים וההזמנות המפרטות את תוכני הכינוסים מפורסמים ב-Linguist List ומביאים להיענות של חוקרים מחו"ל, אם כי חלק מן המרצים האורחים מוזמנים. במפגשי החוג הישראלי לבלשנות זכור לי רק מקרה אחד של הרצאה מפי חוקר מחו"ל – אורח מגרמניה שנשא את דבריו באנגלית. בשאר המפגשים הרצו חוקרים מישראל העוסקים בעברית או בלשונות אחרות – יוונית, סינית, צרפתית ועוד, והרצאותיהם התקיימו בעברית על פי רוב.⁴

בצד אלו קיימות אגודות שעיסוקן בלשון העברית, למשל האגודה הישראלית לבלשנות שימושית, האגודה הישראלית לחקר שפה וחברה והאגודה הישראלית לאוריינות ושפה (לשעבר "סקריפט"). המפגשים וההרצאות בהן מפרים את מחקר הלשון העברית. בחו"ל פועל איגוד הפרופסורים לעברית בארצות-הברית (NAPH), המתמקד בעברית – לאו דווקא בעברית בת זמננו, ולא רק בצד הלשוני הטהור אלא גם בצד הספרותי. כל אחת מן האגודות מקיימת כינוס שנתי גדול ועוד כינוסים אזוריים או כינוסים קטנים לדיון בסוגיות מסוימות. למשל כינוסי "שפה ומגדר" מתקיימים בחסות האגודה הישראלית לחקר שפה וחברה.

ז. פרסומים

הזכרתי לעיל ספרים, ולא התמקדתי במאמרים. מאמרים בתחום הבלשנות העברית המתפרסמים בעברית מוגבלים לכתבי עת בודדים ולאסופות מחקרים המתפרסמות בארץ. כתבי העת המובהקים בארץ למחקרי הבלשנות העברית הם "לשונונו", "בלשנות עברית", "מחקרים בלשון" ו"העברית ואחיותיה" (ראה גם שורצולד, תשס"ח) ובמידה פחותה "לשונונו לעם". פרט ל"בלשנות עברית", המתמקד במחקרים על העברית (וכן "לשונונו לעם"), כתבי העת העבריים האחרים מפרסמים גם מאמרים על לשונות שמיות אחרות ועל לשונות היהודים.

מאמרים בבלשנות עברית בשפה שאינה עברית מתפרסמים או בכתבי עת כלליים

4. כאן המקום להעיר שב-28 בדצמבר 2008 התקיימה באוניברסיטה העברית סדנה באנגלית על "מורפולוגיה שמית: מבוססת שורש או מבוססת מילה" בחסות בית הספר למדע הלשון והמחלקות לבלשנות ולפסיכולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים. המרצים היו כולם מן המחלקות האלה וממחלקות מקבילות באוניברסיטאות בארץ ובחו"ל. לא הוזמן איש מן המחלקות ללשון העברית בארץ!

לבלשנות ובאסופות מחקרים בכל מקום שהוא בעולם ובכל שפה שהיא או באנגלית בכתב העת *Hebrew Studies* של ארגון הפרופסורים לעברית בארצות-הברית, אבל כתב העת הזה אינו מוגבל לדיונים בלשניים אלא הוא פתוח גם לנושאי ספרות ומקרא, ולכן מחקרי הבלשנות המתפרסמים בו מעטים יחסית (בעבר היה גם *Hebrew Language Review*, אבל הוא חדל להתקיים).

דברי הכינוסים של האגודה הישראלית לבלשנות תיאורטית מתפרסמים באתר <http://english.huji.ac.il/IATL>, באנגלית כמובן. דברי הכינוסים של החוג הישראלי לבלשנות מתפרסמים הן באתר <http://www.biu.ac.il/JS/hb/ils> והן בחוברות מודפסות, רובם בעברית ומקצתם באנגלית.

בשל פריחת המחקרים הקשורים בשיח, בחינוך, בהתפתחות השפה והחברה וכדומה, שהם רב-תחומיים, קמו אכסניות עבריות אחדות לפרסום הדברים. כתב העת הוותיק מכולם הוא "חלקת לשון", שהחל את דרכו ככתב עת יישומי להוראת העברית והפך ברבות הימים גם במת פרסום למאמרים בבלשנות עברית. בכתב העת "סקריפט – אוריינות: חקר, עיון ומעש" התפרסמו מאמרים בתחומי שפה, קריאה וכתיבה, פרשנות ותבניות טקסטואליות. מאז שנת תשס"ח מתפרסם במקומו כתב העת "אוריינות ושפה", שעניינו מחקרי התפתחות, למידה והוראה בתחומי הקריאה, הכתיבה והשפה בקרב אוכלוסיות רגילות ובקרב בעלי לקויות. האגודה הישראלית לחקר שפה וחברה מוציאה כתב עת אלקטרוני: <http://www.isralangsoc.org/isls>, והמאמרים כולם מתמקדים במחקרים הקשורים לעברית או לחברה בישראל בהיבטים סוציולינגוויסטיים. מאמרים אחרים מתפרסמים בכתבי עת שאינם ממוקדים בעברית אלא בחברה, בפסיכולוגיה, בחינוך ועוד, גם בארץ וגם בעולם.

ח. סיום

הסקירה לעיל האריכה בתאוריות הבלשניות, כי הן לב לבו של המחקר, וקיצרה בתחומים האחרים. השתדלתי לא להיות ביקורתית מדי, אבל מכלל הן משתמע גם לאו. לאן מועדות פני מחקר הבלשנות העברית היום? לכל מקום שיישא אותו מחקר הבלשנות הכללית. המחקר הבלשני של העברית בת זמננו פורח בהיבטים רבים ומגוונים, ותבוא הברכה על כל העוסקים במלאכה.

הקיצורים הביבליוגרפיים

אבן-זוהר, תש"ם = א' אבן-זוהר, "הצמיחה וההתגבשות של תרבות עברית מקומית וילידית בארץ ישראל, 1882–1948", קתדרה 16 (תש"ם), עמ' 165–189
 אוהאלה ושלונסקי, 2003 = J. Ouhalla and U. Shlonsky (eds.), *Themes in Arabic and Hebrew Syntax*, Dordrecht 2003

אורנן, תשכ"ח = ע' אורנן, תחביר העברית החדשה: המשפט הפשוט, ירושלים תשכ"ח

אורנן, תשל"ב = ע' אורנן, "דקדוק יוצר (גנרטיבי וטרנספורמטיבי) מהו?", לשוננו לעם כג (תשל"ב), עמ' 81-116

אורנן, תשס"ג = ע' אורנן, המילה האחרונה, חיפה תשס"ג
אורנן, תשס"ט = ע' אורנן, "מתי נולדה העברית החדשה?", מאתיים וחמישים שנות עברית חדשה, בעריכת ח"א כהן (אסופות ומבואות בלשון, ח), ירושלים תשס"ט, עמ' 3-16

אזר, תשל"ז = מ' אזר, שטח ועומק בתחביר, חיפה תשל"ז
N. Ilani, "Language of Modern Writers as a Means for = 2007 Teaching Stylistics: The Case of the Inner Object in Hebrew", *Higher Hebrew Education* 12 (2007), pp. 121-128

אפק וטובין, 1988 = E. Apehek and Y. Tobin, *Word Systems in Modern Hebrew: Implications and Applications*, Leiden 1988

אפק וטובין, 1989 = E. Apehek and Y. Tobin, *The Semiotics of Fortune-Telling*, Amsterdam 1989

אפרת, תשמ"ד = מ' אפרת, טבלת שורש - משקל: דרך המלך של תצורת המלה העברית, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ד
אפרת, 2007 = מ' אפרת, המילים המתבקשות: תחדישו של יונתן רטוש, רמת-גן 2007

אפרתי, תשס"ד = נ' אפרתי, מלשון יחידים ללשון אומה (אסופות ומבואות בלשון, ו), ירושלים תשס"ד

בולוצקי, 1999 = S. Bolozky, *Measuring Productivity in Word Formation: The Case of Israeli Hebrew*, Leiden 1999

בורוכובסקי, תשס"א = א' בורוכובסקי בר-אבא, הפועל - תחביר, משמעות ושימוש: עיון בעברית בת זמננו, באר-שבוע תשס"א

בלאו, תשל"ו = י' בלאו, תחיית העברית ותחיית הערבית הספרותית, ירושלים תשל"ו

בלום-קולקה, 1997 = S. Blum-Kulka, *Dinner Talk: Cultural Patterns in Sociability and Socialization*, Mahwah, NJ 1997

בן-חיים, תשנ"ב = ז' בן-חיים, "לשון עתיקה במציאות חדשה", במלחמתה של לשון, ירושלים תשנ"ב, עמ' 36-85

בן-שחר, תש"ן = ר' בן-שחר, סגנון הסיפורת: הלשון, הסגנון ולשון הספרות, תל-אביב תש"ן

בן-שחר, תשנ"ו = ר' בן-שחר, הלשון בדראמה העברית: הדיאלוג במחזה העברי המקורי והמתורגם מאנגלית ומצרפתית, 1948-1975, תל-אביב תשנ"ו

- בן-שחר וטורי, תשנ"ג ואילך = ר' בן-שחר וג' טורי (עורכים), העברית שפה חיה, א, חיפה תשנ"ג (עם ע' אורנן); ב, תל-אביב 1999; ג, תל-אביב 2003; ד, תל-אביב 2006; ה, תל-אביב 2010
- A. Bar-Adon, *The Rise and Decline of a Dialect: A Study in the Revival of Modern Hebrew*, The Hague 1975
- D. Britain, "Where Did It All Start?: Dialect Contact, the 'Founder Principle' and the So-Called (-own) Split in New Zealand English", *Transactions of the Philological Society* 99 (2001), pp. 1–27
- R. A. Berman, *Modern Hebrew Structure*, Tel Aviv 1978 = 1978
- L. Glinert, *The Grammar of Modern Hebrew*, Cambridge = 1989
- L. Glinert, *Modern Hebrew: An Essential Grammar*, = 1994
- London 1994
- הורביץ, תשנ"ט = מ' הורביץ, הצד הלשוני של המטבע: ספר מאמרים על העברית החדשה, אבן יהודה תשנ"ט
- הלוי-נמירובסקי, תשנ"ט = ר' הלוי-נמירובסקי, בין התחביר ללקסיקון: ההצטרפות המוגבלת בעברית בת ימינו, ירושלים תשנ"ט
- B. H. Hary (ed.), *Corpus Linguistics and Modern Hebrew: Towards the Compilation of the Corpus of Spoken Israeli Hebrew (CoSIH)*, Tel Aviv 2003
- E. Weizman, *Positioning in Media Dialogue*, Philadelphia = 2008
- 2008
- P. Wexler, *The Schizoid Nature of Modern Hebrew: A Slavic Language in Search of Semitic Past*, Wiesbaden 1990
- N. Chomsky, *Aspects of the Theory of Syntax*, Cambridge, = 1965
- MA 1965
- חטב, תשס"ט = ג' חטב (עורכת), בלשנות עברית תאורטית, ירושלים תשס"ט
- חן ודורו, 1976 = מ' חן ו' דורו, מבוא לדקדוק תיצורני עברי, תל-אביב 1976
- P. Trudgill, *Dialects in Contact* (Language in Society, 10), = 1986
- Oxford 1986
- P. Trudgill, *New-Dialect Formation: The Inevitability of Colonial Englishes*, Edinburgh 2004
- זרעאל, תשמ"ו = ש' זרעאל, "ההיתה תחיית העברית נס? על תהליכים של פידויניזאציה וקריאוליזאציה ביצירת העברית החדשה", דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, חטיבה ד, כך ראשון, ירושלים תשמ"ו,
- עמ' 77–84

- יזרעאל, תשס"ב, = ש' יזרעאל (עורך) בסיוע מ' מנדלסון, מדברים עברית (תעודה, יח), תל-אביב תשס"ב
- יזרעאל, תשס"ב₂ = ש' יזרעאל, "לתהליכי התהוותה של העברית המדוברת בישראל", בתוך יזרעאל, תשס"ב₁, עמ' 217–238
- יזרעאל, תשס"ה = ש' יזרעאל, "מאגר הלשון וקדוק המילון, או: האם הגישות החדשות במילונאות מביאות תועלת או גורמות נזק?", מחקרים בשומרוניות בעברית ובארמית מוגשים לאברהם טל, בעריכת מ' בראשר ומ' פלורנטיין, ירושלים תשס"ה, עמ' 336–359
- כאן, תשס"ב = ג' כאן, "חקר תחביר העברית החדשה", בתוך יזרעאל, תשס"ב₁, עמ' 279–297
- כהן, תשס"ט = ח"א כהן, "דברי מבוא", מאתיים וחמישים שנות עברית חדשה, בעריכת ח"א כהן (אסופות ומבואות בלשון, ח), ירושלים תשס"ט, עמ' ט-יג
- חזר, R. Kuzar, *Hebrew and Zionism: A Discourse Analytic Cultural Study*, Berlin 2001
- כשר ושוויקה, 1969 = א' כשר וי' שויקה (עורכים), בלשנות חשובית: ערב-עיון שנתי של קבוצת איל"א לבלשנות חשובית, אוניברסיטת בראיילן, רמת-גן, כ"ו בכסלו תשכ"ח, ירושלים 1969
- לאופר, תשמ"ז = א' לאופר, הנגנה, ירושלים תשמ"ז
- לאופר, תשס"ט = א' לאופר, פרקים בפונטיקה וברישום פונטי, ירושלים תשס"ט
- לבנת, בדפוס = ז' לבנת, דרכי השכנוע של השיח המדעי, רמת-גן (בדפוס)
- לנדאו, 1988 = ר' לנדאו, הרטוריקה של מישלב הנאום הפוליטי בישראל, תל-אביב 1988
- מאיר וסנדלר, תשס"ד = ע' מאיר וו' סנדלר, שפה במרחב: אשנב לשפת הסימנים הישראלית, חיפה תשס"ד
- מילר, E. R. Miller, *Jewish Multiglossia: Hebrew, Arabic, and Castilian in Medieval Spain*, Newark, DE 2000
- סוברן, תשנ"ד = ת' סוברן, שדות סמנטיים: עיון בלשני-פילוסופי בקשרי משמעות, ירושלים תשנ"ד
- סוברן, תש"ס = ת' סוברן, חקירות בסמנטיקה מושגית: המארג הלשוני וההיערכות של מושגים מופשטים, ירושלים תש"ס
- סטבנס וקופפרברג, A. Stavans and I. Kupferberg, *Studies in Language and Language Education*, Jerusalem 2008
- סיוון, R. Sivan, *The Revival of the Hebrew Language*, Jerusalem 1980
- סילוני, T. Siloni, *Noun Phrase and Nominalizations: The Syntax of DPs*, Dordrecht 1997

- עבאדי, תשמ"ח = ע' עבאדי, תחביר השיח של העברית החדשה, ירושלים תשמ"ח
 M. Arad, *Roots and Patterns: Hebrew Morpho-Syntax*, = 2005
 Dordrecht 2005
- S. Armon-Lotem, G. Danon, and S. Rothstein = 2008
 (eds.), *Current Issues in Generative Hebrew Linguistics*, Amsterdam 2008
- פלמן, 1973, J. Fellman, *The Revival of a Classical Tongue: Eliezer Ben*
Yehuda and the Modern Hebrew Language, The Hague 1973
- פרוכטמן, תשמ"ב = מ' פרוכטמן אגמון, הידוע והסתום, תל-אביב תשמ"ב
 פרוכטמן, תש"ן = מ' פרוכטמן, לשונה של ספרות, אבן יהודה תש"ן
 פרוכטמן, תש"ס = מ' פרוכטמן, לומר זאת אחרת: עיוני סגנון ולשון בשירה
 העברית בתימינו, באר-שבע תש"ס
- צבעוני, תשנ"ג = ל' צבעוני, דרכי השלילה בעברית הישראלית, עבודת דוקטור,
 האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ג
- צדקה, תשמ"א = י' צדקה, תחביר העברית בימינו, ירושלים תשמ"א
 צדקה, תשנ"ח = י' צדקה, מחקרים בתחביר ובסמנטיקה, באר-שבע תשנ"ח
 צוקרמן, 2008 = ג' צוקרמן, ישראלית שפה יפה, תל-אביב 2008
- קופין ובולוצקי, 2005 = E. Amir Coffin and S. Bolozky, *A Reference*
Grammar of Modern Hebrew, Cambridge 2005
- רביד, 1995 = D. Ravid Diskin, *Language Change in Child and Adult*
Hebrew: A Psycholinguistic Perspective, Oxford 1995
- רובינשטיין, תשכ"ח = א' רובינשטיין, המשפט השמני, תל-אביב תשכ"ח
 רובינשטיין, תשל"א = א' רובינשטיין, הצירוף הפועלי: עיונים בתחביר ימינו,
 תל-אביב תשל"א
- רוזן, תשט"ז = ח' רוזן, העברית שלנו, תל-אביב תשט"ז
 רוזן, תשכ"ו = ח' רוזן, עברית טובה: עיונים בתחביר², ירושלים תשכ"ו
- רוזן, 1966 = H. B. Rosén, *A Textbook of Israeli Hebrew*², Chicago 1966
- רוזן, 1977 = H. B. Rosén, *Contemporary Hebrew*, The Hague 1977
- רשף, תשס"ד = י' רשף, הזמר העברי בראשיתו: פרק בתולדות העברית החדשה,
 ירושלים תשס"ד
- שורצולד, תשנ"ו = א' (רודריג) שורצולד, "חקר העברית החדשה בראי הבלשנות
 לשיטותיה", מחקרים בלשון ז (תשנ"ו), עמ' 145–161
- שורצולד, 2001 = O. R. Schwarzwald, *Modern Hebrew*, München 2001
- שורצולד, תשס"ב = א' (רודריג) שורצולד, פרקים במורפולוגיה עברית, תל-אביב
 תשס"ב
- שורצולד, תשס"ח = א' (רודריג) שורצולד, "מחקרי העברית בת זמננו בעברית
 בעשרים השנים האחרונות", לשוננו ע (תשס"ח), עמ' 429–449

שורצולד וסוקולוף, תשנ"ב = א' רודריג-שורצולד ומ' סוקולוף, מילון למונחי בלשנות ודקדוק, אבן יהודה תשנ"ב

J. Shimron, *Reading Hebrew: The Language and the Psychology of Reading It*, Mahwah, NJ 2006

U. Shlonsky, *Clause Structure and Word Order in Hebrew and Arabic*, Oxford 1997

שלזינגר ומוצ'ניק, תשס"ד = י' שלזינגר ומ' מוצ'ניק (עורכים), למ"ד לאיל"ש: קובץ מחקרים במלאות שלוש שנה לאגודה הישראלית לבלשנות שימושית, ירושלים תשס"ד

שראל, תש"ן = צ' שראל, מבוא לתורת השיח, תל-אביב תש"ן

מן העבודה במילון ההיסטורי

חנן אריאל ואלכסיי (אליהו) יודיצקי

שלוש קריאות חדשות בתעודות מדבר יהודה

בימים אלה אנחנו עוסקים בהשלמת מאגרי המילון ההיסטורי בתחום תעודות מדבר יהודה. מוצעות כאן שלוש קריאות חדשות מפרות המחקר הזה.

1. ערך אור ותוה (4Q381, א, שורה 4)

החלק הימני של התיבה ערך פגום. מוצע לפענח את הקו האמצעי עם העוקץ משמאלו כרי"ש צרה, השווה למשל לרי"ש שבמילה מורה בשורה 1. הקו האלכסוני שמימין לרי"ש מתאים לצורת האות עי"ן. המהדירה איילין שולר קראה "שך" (=גִּנְדֵּר).¹ אך קריאה זו אינה מסתברת בגלל העוקץ הבולט משמאל לקו האמצעי, שכן האות שי"ן נכתבת במגילה הזאת ללא עוקץ. אשר לצד הסמנטי, ניתן להסתייע בהקשר הצר והרחב. נראה שיש לדחות את סברת שולר כי "אור ותיה" הוא כתיב פרוד של צורת הריבוי אורותיה, שהרי אין דרכם של סופרי המגילות להפריד את המחובר. עדיף לאמץ את הצעת אלישע קימרון (בעל פה) לקרוא אור ותוה, היינו 'אור ותוהו', על פי בר' א, ב-ג.² ואכן בהקשר הרחב מדובר בקריאת העולם, הטבע וגרמי השמים, כגון "הוא [...] עשה שמים וארץ [...] לילה וככבים וכסילים [...]". אמנם המקרא אינו משתמש בשורש ער"ך בקשר לכריאה, אך יש בו תיאורים רבים של הצבת גבולות וקביעת חוקים לאיתני הטבע,³ ובהקשר דומה נמצא השורש סד"ר: "ארץ עֲפָתָהּ כמו אֶפֶל צִלְמוֹת וְלא סְדָרִים" (איוב י, כב). תרגומי הארמית מחליפים בעקיבות את ער"ך בסד"ר; למשל "וְעָרַף עֲלֶיהָ הָעֶלֶה" (וי' ו, ה) מתורגם "וְיִסְדֵּר עֲלֶיהָ הָעֶלֶה". וכן בלשון חכמים: "וערך הכהן אֲתָם" (שם א, יב) מתפרש בספרי דברים "ועומד בקרוב וסודרן" (עז [עמ' 143]).⁴ בלשון התפילה נמצא

* אנחנו מודים לפרופ' אלישע קימרון, לפרופ' יוחנן ברויאר ולפרופ' דוד טלשיר על הערותיהם המועילות.

1. ראה שולר, שירי תהלים, עמ' 92–93.
2. על הכתיב תוה ראה קימרון, דקדוק, עמ' 17.
3. למשל יש' מ, יב; איוב לח, ד–לח.
4. ואצל בן סירא (ג, יד) תמצא "עד כלותו לשרת מזבח ולסדר מערכות עליון". ראה עוד מורשת,

"ומסדר את הכוכבים במשמרותיהם" (ברכה ראשונה של קריאת שמע של ערבית), ובתרגום יונתן (ש"ב כג, ה) ובלשון האמוראים (בבלי סנהדרין קח ע"ב) מזמור הצירוף סדרי בראשית.⁵

2. אני רא[י]תי פלשתי חורף [11Q5] 11QPs^a, כח, שורות 13–14)

הקריאה המקובלת לתחילת מזמור קנא השני היא:

תחלת גב[ו]רה ל[דו]יך משמשחו נביא אלוהים. אזי רא[י]תי פלשתי
מחרף[...]⁶

אולם העיון בתצלום PAM 43.792 מלמד שיש לקרוא חורף בבניין קל ולא בבניין פיעל.⁷

השורש חר"ף מופיע במקרא בבנינו של בניין קל שלוש פעמים, פעמיים בכתוב חסר ופעם אחת בכתוב מלא וי"ו: "כִּי קָנַאת בֵּיתְךָ אֶכְלָתִנִּי וְחָרְפֹת חוֹרְפִיךָ נָפְלוּ עָלַי" (תה' סט, י). כנגד זאת במסורת סופרי המקרא, היינו בטקסט הלא-מנוקד, יש רק עדות מפורשת אחת לבניין פיעל: מְחַרֵּף (שם מד, יז). כתיבן העיצורי של הצורות האחרות, כגון חֲרַף, עשוי לציין גם צורות בבניין קל.⁸

3. החזרת והמשוכים (בר כוכבא, נחל חבר 44, שורות 8, 15)

נחל חבר 44 הוא שטר חכירה מן השנה השלישית למרד בר כוסבה שנמצא במערת האיגרות שבנחל חבר. פעמיים מוזכר בשטר "המקום שנקרה החזרת והמשוכים והעפר הלבן שבהם".⁹

לקסיקון, עמ' 241–242 הערה 6**, ושם הפניות למקבילות במקורות עבריים שונים ובלשונות שמיות אחרות.

5. בתרגום יונתן לשמואל המילים "עֲרוּכָה בָּל" מיתרגמות תרגום מדרשי: "(למהוי מלכותי קיימא) כמה דקיימין סדרי בראשית". נדמה שהצירוף סדרי בראשית צירוף עברי הוא שהוכנס לתרגום הארמי.

6. ראה סנדרס, מזמורים, עמ' 60.

7. נראה כי גם שם הפעולה חֲרַפָּה, במשקל קְטֹלָה, מצביע על הזיקה של השורש חר"ף לבניין קל; השווה למשל לצורות עֲנָה, שָׁכַח.

8. ואכן במסורת בבל כמה מצורות הפועל חר"ף מנוקדות על דרך בניין קל, ולא על דרך בניין פיעל כמו במסורת טבריה. כך בחיבה חרף שבפסוקים "עֲשֵׂךְ דֵּל חֲרַף עֲשֵׂהוּ" (מש' יד, לא); "לַעֲג לְרֵשׁ חֲרַף עֲשֵׂהוּ" (שם יז, ה) החי"ת חלומה במקורות בבליים מהימנים. גם בצורת המקור לחרף שבמשפט "כִּי לְחַרֵּף אֶת יִשְׂרָאֵל עֲלָה" (שם"א יז, כה) הרי"ש מנוקדת בחולם. ראה ייבין, מסורת בבל, עמ' 517, 543; וראה עוד שם, עמ' 369–370.

9. המילים "והעפר הלבן שבהם" מופיעות רק בשורה 15.

המהדירים הראשונים קראו "חירת" והציעו לתיבה זו כמה פירושים. עדה ירדני הסתפקה אם חירת היא "קרקע לדקלים"¹⁰ או "סלעים עם נקרות".¹¹ לפי שתי ההצעות מדובר במילה יחידאית.

מהדירי מחקרי מדבר יהודה קראו "החירת" ופירשו על פי החירת שבשמות יד, ב. גם לפי פירושם מדובר במילה יחידאית. אם מתחשבים במסורת טבריה, שלפיה הרי"ש חלומה, הקריאה הזאת אינה מתאימה לנטייתו של הסופר לציין תנועת o באם קריאה.

ובאמת ניתן לקרוא את התיבה בוי"ו:¹² "החורת", היינו הַחֹרֶת, שכן בשטר הזה ההבחנה בין יו"ד ווי"ו אינה מובהקת. נדמה שהשם חורת שאל מן הארמית,¹³ ויש להשוותו לשם החפיר, המופיע באותו השטר בשורות 9, 11, 14 שגם הוא כנראה ארמי. המהדירים פתרו את החפיר על פי הב] ר (=הבור; נחל חבר 46, שורה 4) ומשנת בבא קמא ה, ה "החופר בור שיח ומערה".¹⁵ אבל נראה יותר להסתייע בתוספתא נדרים ד, ג: "הנודר מן {הפיאה} {החפירה}"¹⁶ אסור בקשואין ובדלועין ובמלפפונות ומותר בפירות אילן". מסתבר שהמילה החפירה בתוספתא דומה בהוראתה להחפיר דידן – בשני המקרים מדובר במונח חקלאי הקשור לגינת ירק.¹⁷ ההשערה שהשמות החורת והחפיר שאולים מן הארמית נתמכת בשטר חכירה ארמי-יהודי (נחל חבר 42) שעסקת החכירה שבשטרות העבריים נחל חבר 44–46 נשענת עליו.¹⁸ בשטר הארמי מחכירים פרנסיו של בר כוסבה את "חורתא ופיא"¹⁹

10. ירדני, תעודות, א, עמ' 114.

11. שם, ב, עמ' 53.

12. הקריאה ברורה במיוחד בשורה 15, שבה הוי"ו ארוכה.

13. אמנם בישיעיהו כט, כב מזדמן הפועל העברי יַחֲרֹר. השורש חו"ר נמצא גם בשמות מקומות בצפון ארץ ישראל, כגון חֲרֹרִין, חֲרֹרֶן; ראה פרס, ארץ ישראל, עמ' 253–254. הצירוף "חלת מחורנא" (=שדה הלכן שלנו) מופיע באוסטרקון אדומי מסוף התקופה הפרסית. ראה אחיטוב, אוסטרקון, עמ' 33–35.

14. ראה מחקרי מדבר יהודה, עמ' 44; ירדני, תעודות, ב, עמ' 53.

15. ראה מחקרי מדבר יהודה, עמ' 68.

16. בכ"י וינה נכתב הפיאה, ובכ"י ערפורט נכתב החפירה.

17. "הגנות של הירק" מוזכרות בנחל חבר 45 (שורה 21), שטר העוסק באותו השדה הנזכר בנחל חבר 44. על נוסח התוספתא ומשמעו ראה ליברמן, תוספתא כפשוטה, עמ' 455; ליברמן, תוספת ראשונים, עמ' 47.

18. ראה מחקרי מדבר יהודה, עמ' 147. המהדירים הראו כי קביש בר [שמו] אל שבשטרות הארמיים הוא אליעזר בר שמואל שבשטרות העבריים. השטר הארמי זמנו "אחד לאיר שנת חדא לגאלת ישראל", והשטר העברי הראשון זמנו "עשרים ושמונה למרחשון שנת שלוש לשמעון בן כוסבא".

19. המהדירים הציעו לפרש 'שְׁלָמָה', 'מְלָאָה', על פי הערבית. ראה מחקרי מדבר יהודה, עמ' 148; סוקולוף, ארמית יהודית, עמ' 45.

חפירא די הוא בר [קבי]ש מחשן מן קודמת דנה" (שורות 2–3), כלומר 'החורת [...] והחפיר'²⁰ שהיו בבעלותו של בר קביש קודם לכן'. ההשוואה בין השטרות מלמדת כי תווית היידוע הארמית בסוף השמות הומרה בתווית העברית בתחילתם, אך השורש חו"ר והשם חפיר, השקול כנראה במשקל קָטִיל, היינו הַחְפִּיר, משמרים את היסוד הארמי. הקריאה המוצעת מוצאת אישוש גם בשטר מתנה ארמי־יהודי (נחל חבר 7), שמשמש בו הצירוף ארעא חורתא.²¹

כאמור, השטר עוסק בחכירת "המקום שנקרה החורת והמשוכים והעפר הלבן שבהם". הצירוף העפר הלבן מקביל לביטוי שדה הלבן שבלשון חז"ל. במקרא עפר מציין רק את החומר ולא את השטח. במחקרי מדבר יהודה (עמ' 50) העירו שעפר בא בהוראת 'שטח' בשטרות מוודי מורבעאת: מן קצת עפר = 'שטח קטן',²² והוסיפו שהוראה זו קיימת אף בצירוף (הכבול) בית כור עפר המופיע בספרות חז"ל.

ואמנם כבר המשנה (בבא בתרא ז, א) מכירה בזורתו של הצירוף ואומרת שהמונח המשפטי בית כור עפר מכון לשטח הראוי לזריעה דווקא. וכך פירש רשב"ם (בבא בתרא קב ע"ב; הפיסוק שלנו): "בית כור עפר – כלומר הראוי לזריעה. אבל אם לא אמר 'עפר' – אפילו כולה סלעים הגיעו, דשמא לבנות בית או למישטח בה פירי זבין ליה, ויד לוקח על התחתונה. ונראה בעיני ד'בית כור קרקע אני מוכר לך' – אפי' כולו סלעים הגיעו". לפיכך מדובר בעפר ולא בקרקע סתם.²³ המשמע הייחודי נשתמר אפוא גם בתעודות בר כוסבה וגם במשנה באותו ההקשר המשפטי של זריעת תבואה.²⁴

מכאן עולה שגם הסיפה של המשפט, "והעפר הלבן שבהם", ראייה היא לקריאה החורת, לפי שמדובר בשטח נרחב הראוי לזריעה, ולא בתעלת מים²⁵ או בשן סלע כפי שהוצע לפרש את החירת.

20. בגלל ההקבלה עדיף להבין את התיבה חפירא כשם עצם ולא כשם תואר. ראה התלבטות המהיריים במחקרי מדבר יהודה, עמ' 148.

21. נחל חבר 7, שורה 10; ראה מחקרי מדבר יהודה, עמ' 80.

22. מחקרי מדבר יהודה, עמ' 50. ההיקריות מופיעות בשטר מורבעאת 24, ב (שורה 7) ובשטר מורבעאת 24, ג (שורה 7); ראה ירדני, תעודות, ב, עמ' 130.

23. הדוגמה הנוספת שהובאה שם מאהלות יז, ה שייכת למשמע הרווח של חומר ואיננה קשורה לדיון. וראה אחיטוב, אוסטרקון, עמ' 35. לדעתו זו בבואה של חלא (=החול) שבשטרי המכר הארמיים.

24. ואם כן יש נחל חבר 44 שני מונחים המתפרשים על פי לשון התנאים: החפיר והעפר הלבן.

25. ראה מחקרי מדבר יהודה, עמ' 49.

הקיצורים הביבליוגרפיים

- S. Ahituv, "An Edomite Ostrakon", *Michael: = אחיטוב, אוסטרקון Historical, Epigraphical and Biblical Studies In Honor of Prof. Michael Heltzer*, ed. Y. Avishur and R. Deutsch, Tel Aviv and Jaffa 1999, pp. 33–37
- יבין, מסורת בבל = " יבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה
- ירדני, תעודות = ע' ירדני, אוסף תעודות ארמיות, עבריות ונבטיות ממדבר יהודה וחומר קרוב, א–ב, ירושלים 2000
- ליברמן, תוספתא כפשוטה = ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה², ו–ז, ניו-יורק וירושלים תשנ"ו
- ליברמן, תוספתא ראשונים = ש' ליברמן, תוספתא ראשונים, ב, ירושלים תפרח"י [תרצ"ח]
- מורשת, לקסיקון = מ' מורשת, לקסיקון הפועל שנתחדש בלשון התנאים, רמת-גן תשמ"א
- Y. Yadin et al. (eds.), *The Documents from the = מחקרי מדבר יהודה Bar-Kokhba Period in the Cave of Letters: Hebrew, Aramaic and Nabatean-Aramaic Papyri* (Judean Desert Studies, 3), Jerusalem 2002
- M. Sokoloff, *A Dictionary of Judean Aramaic*, = סוקולוף, ארמית יהודית, Ramat-Gan 2003
- J. A. Sanders (ed.), *The Psalms Scroll of Qumran Cave = סנדרס, מזמורים 11 (11Qps^a)* (Discoveries in the Judean Desert, 4), Oxford 1965
- פרס, ארץ ישראל = " פרס, ארץ-ישראל: אנציקלופדיה טופוגרפית-היסטורית, ב, ירושלים תשכ"ד
- E. Qimron, *The Hebrew of the Dead Sea Scrolls*, Atlanta = קימרון, דקדוק 1986
- E. Shuller (ed.), "Non-Canonical Psalms", *Qumran = שולר, שירי תהלים Cave 4.VI: Poetical and Liturgical Texts, Part 1* (Discoveries in the Judean Desert, 11), Oxford 1998, pp. 75–172

“עשה אונן כאפרכסת”

המילה אפרכסת בצורותיה השונות מתועדת בספרות חז"ל ובפיוט הקדום בשלושה-עשר מקומות.¹ בשלושה מקומות מופיעה המילה באופן עצמאי במשמעות של כלי כלשהו – פעמיים במשנה: “וארפכס שלמתכת טמאה” (כלים יד, ח); “וארפכס של זכוכית טהורה” (שם ל, ד), ופעם במדרש בראשית רבה: “אמר לו. הבא לי אפרכס [נ"א: ארפכס]. הביא לו אפרכס [נ"א: ארפכס]. נתן עליה טס שלזהב ולא עמדו מים. טס שלכסף ולא עמדו מים. וכיון שנתן אצבעו עמדו מים” (ד, ד [עמ' 27]). בעשרת המקומות האחרים מופיעה המילה כחלק מן הצירוף “... אונן כ...”. בספרות התלמוד ובחיבורים מאוחרים לה יש שתי קבוצות של מקבילות. הראשונה: “כל מקום שאתה מוצא משנתו של ר' אליעזר בנו של ר' יוסי הגלילי באגדה עשה אונן כארפכסת” (ברייטא דל"ב מידות); “נקב אונן כאפרכס” (ירושלמי קידושין א, י [סא ע"ד; מהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 1160 שורות 19–20]); “עשה אונן כארפכסת” (בבלי חולין פט ע"א); “הרעיש אונן כפרכס הזו” (פסיקתא רבתי, י [לח ע"ב]).

הקבוצה השנייה: “אף אתה עשה אונן כאפרכסת וקנה לך לב לשמוע דברי אוסרין ודברי מתירין דברי מטמאין ודברי מטהרין דברי פוסלין ודברי מכשירין” (בבלי חגיגה ג ע"ב); “עשה אונן כאפרכסת” (אבות דר' נתן, נ"א, יח [לד ע"ב]); ובמקור מאוחר יותר, מבית מדרשו של ר' משה הדרשן בן המאה האחת-עשרה: “עשה אונן כאפרכסת” (במדבר רבה יד, ד).

המילה מופיעה כחלק מן הצירוף גם בפיוט: “פקח אונן כאפרכסת לשמוע” (יוסף אבן אביתור, יוצר לשמיני עצרת, אתה גלית את, שורה 10); “ופיתחו כארפכסת אוזן” (בנימין בן שמואל, אזהרות לשבועות);² “כְּאַפְרַכְסֵת עֲשֵׂה אֹנִיךְ הַאֲטוּמִים” (קנינה ליוסף הלוי החבר בן חלפון).³

1. כל המובאות להלן הן על פי מאגר המילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית. אני מודה לבנימין אליצור על הערותיו ולחבריי עובדי המילון ההיסטורי על עזרתם.
2. פורסם על ידי ע' פליישר, “אזהרות לר' בנימין (בן שמואל) פייטן”, קבץ על ידי יא, א [כא] (תשמ"ה), עמ' 49 שורה 77, ועל ידי י' פרנקל, מחזור שבועות, ירושלים תש"ס, עמ' 701 שורה 69.
3. פורסם על ידי מ' ולנשטיין, “על אלגיה אחת מגניזת קהיר”, פרקי שירה, ב, בעריכת י' דישון.

נראה שמקורה של המילה ביוונית, אך בשל ריבוי הגרסאות במסירתה בכתובים נחלקו המפרשים בזיהוי המקור היווני ולא נתברר פתרון המילה.⁴ השתלשלות המסירה של המילה בכתבי היד והצעות המילונים לפירושה יראו שפתרון זיהויה פשוט דווקא. יתר על כן, תיעוד המילה השאולה בעברית מלמד שהמילה המקורית שימשה בהוראה שאיננה מצויה במילונים היווניים.

מסירת המילה במקורות

השתלשלות המסירה של המילה בכתבי היד מתעדת התנודדות בין הצורות ארפכס ואפרכסט. ההבדלים בין הצורות מסתכמים בשיכול אותיות: "רפ" לעומת "פר", ובקיום סיומת תי"ו של צורת נקבה מובהקת לעומת היעדרה.⁵ ברור כי ריחוקם של כתבי היד מן החיבורים המקוריים, העתקתם החוזרת ונשנית ושינויי הנוסח התדירים אינם מאפשרים הכרעה לגבי הצורה המקורית, אולם ניתן להסתייע בבדיקה המסתמכת על כתבי היד המהימנים לשם קבלת תמונה כללית של מסירת המילה. במסכת כלים במשנה, על פי כ"י קאופמן מאמצע המאה השתים-עשרה, נמסרה המילה פעמיים בכתוב ארפכס. אחת ההופעות (יד, ח) תוקנה לארפכס.⁶ בשני המקומות מופיעה המילה ברשימה של כלים בעלי נקבים או פיות, אולם מאומה לא נאמר באשר לצורתו או לתכליתו של הכלי. בברייתא דל"ב מידות, המתוארכת לסוף המאה השלישית, מופיעה, על פי כתב יד מן הגניזה (אוקספורד 84, [2643] d. 46),

וא' חזן, רמת-גן תשנ"ט, עמ' 45 שורה 7 (זיהוי המחבר שם כ"שלוש" מוטעה; עובדי המילון ההיסטורי שייכו את הקטע ליוסף הלוי על סמך האקרוסטיכון, המשמר בבירור חלק משם הפייטן).

4. לעף (I. Löw) בתוספותיו למילון של קראוס, בערך "אפרכס" (S. Krauss, *Griechische und lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrasch und Targum*, 2, Berlin 1899, p. 601: "Ungelöst").

5. שיכול אותיות בסדר הפוך, מ"פר" אל "רפ", מתועד בשינוי הצורה אפרכיות אל ארפכוסיא; ראה קראוס (הערה 4 לעיל), עמ' 116, בערך "אפרכיא". דוגמאות לשיכול ההגאים השוטפים (למנ"ר) בתלמוד הבבלי ראה אצל י' קוטשר, מלים ותולדותיהן, ירושלים תשכ"א, עמ' 45. השינוי ארפכס < אפרכס נוצר בדרך של פירוק צורר, כפי שקרה בשמות הסגוליים בעברית.

6. בכ"י פרמה ב, בדומה לכ"י קאופמן, מופיעה הצורה ארפכס בשני המקומות, ובאחד מהם ארפכס בגלילון. בכ"י מינכן 95: ארפכס. רק בכ"י פרמה א מופיע הנוסח אפרכס, וגם שם תוקן אחד משני המקומות לארפכס. אלבק במהדורתו העדיף את הנוסח אפרכס (ח) אלבק, ששה סדרי משנה, סדר טהרות, ירושלים ותל-אביב תשי"ט, עמ' 68, 120) – וזאת בניגוד לנוסח ארפכס במהדורת ו"ה לו למשנה (קיימברידג' תרמ"ג, דף 199 ע"א, דף 206 ע"א) על סמך כ"י קיימברידג' Add. 470.1, ובניגוד לאפשטיין, שהעדיף את הנוסח ארפכס במהדורתו לפירוש הגאונים (י"ג אפשטיין, פירוש הגאונים לסדר טהרות, בעריכת ע"צ מלמד, ירושלים ותל-אביב תשמ"ב, עמ' 37, 79–80).

הצורה אפרכסת, לראשונה בצירוף "עשה אונן כאפרכסת".⁷ כבר בהופעה המתועדת הראשונה של הצירוף שהפך לימים ביטוי שגור ניתוספה למילה סיומת תי"ו של צורת נקבה. הצורה נטולת התי"ו ארפכ/קס זוהתה כשם נקבה כבר במשנה, באמצעות שם תואר נקבה (טמאה/טהורה). ניתן היה לחשוב שהוספת העיצור הסופי היא שהשפיעה על שיכול האותיות "רפ" אל "פר", אולם הצורה המקדימה את הפ"א לרי"ש הופיעה כבר בכתבי יד של המשנה (אפרכס), ובתיעוד הבא של המילה, בתלמוד הירושלמי, היא מופיעה – למרות דמיון ההקשר לברייתא דל"ב מידות – בשיכול אותיות ללא הוספת תי"ו: "נקב אונן כאפרכס". בתלמוד הבבלי מתועדות שתי הצורות כחלק מן הצירוף: במסכת חגיגה "עשה אונן כאפרכסת",⁸ ובמסכת חולין "עשה אונן כאפרכסת".⁹ הנוסח בבבלי חולין חוזר בבירור אל הברייתא דל"ב מידות ומשמר את המילה כצורתה. במקבילה לבבלי חגיגה באבות דר' נתן, שחובר כנראה במאה השביעית,¹⁰ הועתקה גם כן המילה כצורתה בצירוף "עשה אונן כאפרכסת". במדרש בראשית רבה, על פי כ"י וטיקן 60 המתוארך לסביבות אמצע המאה העשירית, מופיעה הצורה ארפכס.¹¹ במקום זה בלבד חוזר השימוש העצמאי במילה לתיאור כלי מנוקב כמו במשנה, בניגוד לשאר המקומות, שהמילה משמשת בהם בצירוף "... אונן כ...". בפסיקתא רבתי על פי כ"י פרמה 1240, שנכתב בידי סופר אשכנזי בשנת 1270:¹² "הרעיש אונן כפרכס הזו". ההקשר מקביל לברייתא דל"ב מידות, לירושלמי קידושין ולבבלי חולין, אך מבחינת הכתיב צורת המילה חוזרת אל הירושלמי. ייתכן ששינוי הפועל מעשה אל הרעיש נבע מחוסר הבנה של התיבה כפרכס. מדרש במדבר רבה המאוחר מביא מקבילה לבבלי חגיגה ולאבות דר' נתן. על פי כ"י מינכן 97, שנכתב בשנת 1418, נשמרת שם הצורה בצירוף "עשה אונן כאפרכסת".

7. הצורה אַפְרַכְסַת השתמרה במסורת יהודי תימן במדרש הגדול, דברים, ואתחנן, ז, ז, בכתבי יד מן המאה השבע-עשרה (י' רצהבי, אוצר לשון הקדש שלבני תימן, תל-אביב תשל"ח, עמ' 23), בניגוד למסורת התימנית המאוחרת המשתקפת בניקוד הרב יוסף עמר הלוי במהדורתו לתלמוד הבבלי: אַפְרַכְסַת. ראה גם י' רצהבי, "עיוני לשון ב' מדרש הגדול", ב-ראילין יג (תשל"ו), עמ' 307.
8. בכתבי היד מינכן 6, גטינגן 3 ומינכן 95 אפרכסת, ואילו בכ"י לונדון Harley 5508 אפרכסת.
9. בכתבי היד וטיקן 122, 120, 121 אפרכסת, ואילו בכ"י מינכן 95 אפרכסת (בכ"י וטיקן 122 "אונן" נוסף).
10. מ' קיסטר, עיונים באבות דר' נתן – נוסח, עריכה ופרשנות, ירושלים תשנ"ח, עמ' 220–221.
11. כך גם בכ"י לונדון 340, שזמנו סביבות המאה האחת-עשרה, אולם בכ"י וטיקן 30 בן המאה העשירית לערך מופיעה הצורה אפרכס, ונוסף בשולי הגיליון, אולי בידי אותו סופר, הנוסח ארפכס. מתוספת הסופר בגיליון ניתן לשער שלא הכיר את המילה, אך ראה לפניו גרסאות שונות בכתבי היד. חילופי נוסחאות ראה גם במהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 27.
12. ב' אליצור, פסיקתא רבתי – פרקי מבוא, ירושלים תש"ס, עמ' 21.

המסירות של המילה המופיעות בפיוטים מבוססות כולן על כתבי יד מן הגניזה: אצל ר' יוסף אבן אביתור, פייטן ספרדי בן המאה העשירית והאחת-עשרה, מתועד הצירוף "פקח אֶזְנִיךָ כִּאֲפֶרְכֶּסֶת לְשִׁמוֹעַ". לעומת זאת אצל ר' בנימין בן שמואל, פייטן בן המאה האחת-עשרה, כנראה ממרכז אירופה: "ופיתחו כִּאֲפֶרְכֶּסֶת אוֹזְן". בקינה מאת ר' יוסף הלוי החבר בן חלפון, אשר פעל בארצות הסמוכות לארץ ישראל: לבנון, סוריה ומצרים, בשלהי המאה האחת-עשרה, מופיע הצירוף "כִּאֲפֶרְכֶּסֶת עֲשֵׂה אֶזְנִיךָ הַאֲטוּמִים"¹³.

לסיכום, למעט שלושה מקומות, שניים במסכת כלים במשנה ואחד במדרש בראשית רבה, אשר בהם משמשת המילה לציון כלי מנוקב או בעל פייה, המילה מתועדת עשר פעמים כחלק מן הצירוף "... אֶזְנִיךָ ...". כבר בכתבי יד של המשנה מתועדות שתי צורות בשיכול אותיות: אֲרַפְכָּס וּאֲפֶרְכָּס, ובברייתא דל"ב מידות, בתיעוד המוקדם ביותר של הצירוף "עֲשֵׂה אֶזְנִיךָ כִּאֲפֶרְכֶּסֶת", נוספה תי"ו סופית. יתרה מזו, למרות דמיון ההקשר ועל אף השתרשותו של הביטוי "עֲשֵׂה אֶזְנִיךָ ..." נתפלו המקבילות אף בכתבי היד המהימנים. בקבוצה הראשונה – בברייתא דל"ב מידות ובבבלי חולין אֲרַפְכָּס, ואילו בירושלמי ובפסיקתא רבתי (א) פֶּרְכָּס. בקבוצה השנייה – בבלי חגיגה, אבות דר' נתן ובמדרש רבה מעידים כולם על הצורה אֲפֶרְכָּס. על פי הצורות המתועדות במסורת כתבי היד ניתן לשער שימוש מקביל בשתי הצורות אֲרַפְכָּס וּאֲפֶרְכָּס בשלב מוקדם, אפשר כבר במשנה. שתי הצורות מתועדות במקבילות בתלמוד הבבלי, לכל המאוחר בסביבות המאה השישית. השימוש המקביל בשתי הצורות נמשך גם בפיוט במאה האחת-עשרה ומתועד בכתבי היד לאורך המסירה.

זיהוי הכלי

במסכת כלים במשנה נזכרת האֲרַפְכָּס בשני הקשרים, האחד של כלים בעלי נקבים והאחר של כלים בעלי פיות. האֲרַפְכָּס הראשונה, העשויה מתכת, מקבלת טומאה, ואילו השנייה, העשויה זכוכית, אינה מקבלת טומאה.

פירוש הגאונים לסדר טהרות, הפירוש הראשון למשנה שהשתמר בידינו, מפנה לצירוף "עֲשֵׂה אֶזְנִיךָ כִּאֲפֶרְכֶּסֶת", המתועד לראשונה בברייתא דל"ב מידות: "והֲאֲרַפְכָּס א' ד' [אֲרַפְכָּס] עֲשֵׂה אֶזְנִיךָ כִּאֲפֶרְכֶּסֶת. פ' כִּמֵּין כְּלִי שֶׁעַל הָרִיחִים שְׁהוּא מְכַנֵּס הַרְבֵּה וּמוֹצִיא קְמֵעָ וְשִׁמוֹ דְּלוֹ וְזֶה הוּא הָאֲגָנָה שֶׁעַל הָרִיחִים וְכוּ מְנִיחִין הַתְּבוּאָה וְיֵשׁ בּוֹ חוֹר וְתַחַת יֵשׁ לוֹ כְּלִי שֶׁל עֵץ שֶׁמִּמֶּנּוּ נּוֹפֶלֶת הַתְּבוּאָה וְהִיא נִקְרָאת (ה) אֲרַפְכָּס"¹⁴. הרמב"ם בפירושו למשנה פירט: "ואֲפֶרְכָּס, הוּא דְּלִי שֶׁל רַחִים וְעוֹשִׂין אוֹתוֹ עַל הָרֹב

13. ראה הערות 2, 3 לעיל.

14. אפשטיין (הערה 6 לעיל), עמ' 79, השלים מדעתו "[אֲרַפְכָּס]".

מנצרים רחב מלמעלה והולך וצר עד שתהא צורתו כשפוע ה'אסטואנה', נותנין את החטים מלמעלה וקצוהו הצר על העין של רחים וממנו יורדין החטים בשעת הטחינה".¹⁵ פרשנים לתלמוד הציעו גם הם אותו פירוש לצירוף, כהשאלה מכלי אשר שימש כמשפך לחטים המובאות לטחינה על גבי הרחיים. רבנו גרשם בפירושו לבבלי חולין תיאר את האפרכסת כ"קופה מנוקבת שעל גבי הרחיים שמקבלת כל החטים שמביאין לטחון". רש"י בפירושו לבבלי חגיגה וחולין תרגם את אפרכסת/אפרכסת ללעז "טירמויי"א שעל הרחיים".¹⁶ ר' משה מרגלית בעל פני משה ור' דוד פרנקל בעל קרבן העדה בפירושיהם לירושלמי קידושין פירשו את הדימוי "נקב אונך כאפרכסת" באופן דומה: קרבן העדה תיאר "כנקב של ריחיים שהוא מכניס הרבה ומוציא קמעא כך תעשה נקב אונך שתשמע דבריו ואל תשכחם", ופני משה תיאר "כאפרכסת הזו שעל הרחיים שמקבל החטין כן שמע ותקבל דבריו".

בראשית רבה מתאר באופן ברור פיפית, מזלף, שאת פתחו העליון ניתן לכסות באצבע. המפרשים למקום, ר' יששכר בר בן נפתלי הכהן בפירושו מתנות כהונה ור' שמואל יפה אשכנזי בפירושו יפה תואר, שניהם בעקבות רש"י, תיארו כלי בעל נקבים דקים בדפנותיו סביב או בתחתיתו. ר' נתן בר יחיאל מרומי בעל הערוך, בערך "אפרכסת", כתב כי אפרכסת בבראשית רבה "הוא ארק ומפורש בדיופי". ואכן בערך "דיופי" כתב (גרסת דפוס פיזורו רע"ז):

בסוף גמ' דערובין מעלין בדיופי ומטיפין מאדק [...] ופי' בדיופי כגון מינקת שיש לה שני פיות [...] פי' מטיפין מאדק שמענו כי הוא כלי עשוי זלועא כמין כוז נקוב בקרקעיתו נקבין דקין ופיו צר ממלאין אותו מים וסותמים פיו וכל זמן שפיו סתום אין המים שבתוכו שותתין מן הנקבין שכח הרוח מונע את המים וכשפותחין פיו ויכנס האויר דוחה את המשקה שבתוכו ומטיפ טיפה אחר טיפה טיפות דקות ונותנין תחתיו כלי נחשת כגון ספל וכיוצא בו וכשנופלת טיפה על הכלי משמעת את הקול טיפה אחר טיפה כמין קול משורר ואמרינן מאי לאו מטיפין מאדק שהתירו חכמים לחולה לא בחולה ישן ומבקשין להקיצו ועושין לפניו זה הקול כדי שיקץ והנה לחולה בלבד התירו משום סכנה אבל לבריא כי האי גוונא אסיר שמוליד קול בשבת וקשיא לרבא דאמר לא אסרו אלא בקול של יד בלבד ופריק לעולם בחולה נעור ורוצה לישן דמשתמעי הללו טיפי דמטיפין מאדק כי מזמימי.

15. י"ד קאפח (מהדיר), משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון, סדר טהרות, א, ירושלים תשכ"ח, עמ' קלט. אסטואנה פירושה 'סל גלילי'; ראה י' בלאו, מילון לטקסטים ערביים-יהודיים מימי הביניים, ירושלים תשס"ו, עמ' 11.

16. מ' קטן, אוצר הלעזים – המלים הצרפתיות שבפירושי רש"י על התלמוד, ירושלים תשמ"ד, עמ' 71 מס' 1078: "אפרכסת טירמויא"ה tremuie אפרכסת, משפך (שדרכו מכניסים חומר לריחיים וכדומה)".

תיאורי הכלי במקורות השונים על פירושיהם מציעים שני סוגים של כלים, כפי שתוארו כבר במשנה: כלים בעלי נקבים וכלים בעלי פיות, אם כי אפשר שאין בין הנקב והפה אלא הבדל של גודל. על פי שני המקומות במשנה לא ניתן לזהות את טיבו של הכלי או הכלים, האחד עשוי מתכת והאחר זכוכית. לעומת זאת את הכלי בבראשית רבה אפשר לזהות בביורר כפיפית, מזלף, מכשיר בעל פה עליון שניתן לכסותו באצבע ובתחתיתו או בצדדיו פה או נקבים, ושתפקידו להעביר נוזלים מכלי אל כלי. הכלי האחר הוא זה המשמש בעשרת המקומות כחלק מהצירוף "עשה אונך כאפרכסת" וכדומה. מן הדימוי נראה שזהו כלי רחב בצדו האחד וצר בצדו האחר, כדמות משפך.

מקורה היווני של המילה

המילונים ללשון המשנה והתלמוד הציעו מילים אחדות ביוונית כמקור למילה ארפכס או אפרכסת. בעוד שר' נתן בר יחיאל בערוך, קהוט בערוך השלם וקראוס בתוספות הערוך השלם העמידו את הערך ארפכס¹⁷ וקראוס במילונו העדיף את הצורה אפרכס,¹⁸ ביכרו לוי, דלמן ויסטורב להציג במילוניהם את שני הערכים, גם ארפכס וגם אפרכס/ת.¹⁹ תיאודור במהדורתו לבראשית רבה בחר את הצורה ארפכס, אך לא הכריע בפירושו באשר למקור היווני.²⁰ שתי הצעות עיקריות עלו במחקר לזיהוי המקור היווני של ארפכס/אפרכס, במיוחד מבחינת ההתאמה הצורנית:

ההצעה הראשונה: ἄραξ, αργός, ὁ, ἡ (הרפכס), הגזורה מן הפועל ἀρπάζω, זהה בצורתה לארפכס ומשמעותה הבסיסית 'חוטף', 'שודד', 'תופס'.²¹ ההצעה השנייה: ἡ πρόχοος (פרוכאוס), הגזורה מן הפועל προχέω,

17. נתן בר יחיאל מרומי, ערוך, פיזור רע"ז; ח"י קהוט, ספר ערוך השלם, וינה תרל"ח-תרנ"ב; ש' קראוס (עורך), תוספות הערוך השלם, וינה תרצ"ז – כולם בערך "ארפכס".

18. קראוס (הערה 4 לעיל), בערך "אפרכס".

19. J. Levy, *Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim*, Berlin and Vienna 1924;

G. H. Dalman, *Aramäisch-neuhebräisches Handwörterbuch zu Targum, Talmud und Midrasch*, Frankfurt am Main 1922; M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, London 1903 – כולם בערכים "ארפכס", "אפרכס/ת".

20. ראה הערה 11 לעיל.

21. לידל-סקוט-ג'ונס H. G. Liddell, R. Scott, and H. S. Jones, *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1996, בערכם; קהוט, לוי, דלמן ויסטורב (הערות 17, 19 לעיל), בערכים "ארפכס", "אפרכס", "אפרכסת".

מתאימה בצורתה לאפרכס בתוספת אל"ף פרוסתטית ומובנה 'כלי לשפיכה ולמזיגה של נוזלים', 'קנקן'.²²

המילה ἀράγιον, (הרפגיון), צורת ההקטנה של ἄραξ, אשר משמעותה 'פיפית', 'מזלף', קרובה פחות לאפרכס מבחינת הצורה אך הולמת יותר מצד המשמעות.²³

הצעה אחרת, משכנעת פחות מן ההצעות שלעיל מבחינת הצורה והמשמעות, היא המילה ἑπίχυσις, εως, (אפיכוזיס), הגזורה מן הפועל ἐπιχέω, שמשמעותה 'שפיכה' או 'כלי קיבול בעל זרבובית'.²⁴

מאחר שאף אחת מן המילים היווניות אינה הולמת את המילה השאולה גם מצד הצורה וגם מצד המשמעות, לא הוכרעה עד עתה שאלת זיהויה של המילה ואף לא צורתה המקורית בעברית. ייתכן שבשל שימושה – כבר במקורות התלמודיים ברוב המקומות – כחלק מן הביטוי "עשה אונך כאפרכסת" נתקבלה המילה בעברית המודרנית בצורתה זו, שהיא ככל הנראה המשובשת מן השתיים.

הצורה אפרכסת מזוהה עם המילה היוונית πρόχοος כ"מלון החדש" של אבן-שושן: "אפרכסת נ' [מיוונית: prochoos כלי לשפיכה]".²⁵ לשם כך יש להניח שיבוש מוקדם של הצורה פרוכוואוס, בתוספת תנועה פרוסתטית ובשיכול אותיות, לצורה ארפכס שמופיעה כחלק ניכר מכתבי היד. מבחינת מובנה של המילה, הזיהוי מתאים בדיוק.

המילה ἀράγιον מתאימה מבחינת המשמעות לפחות לשלושת המקומות שנזכרים בהם כלים: כלים מנוקבים ובעלי פייה במשנה ופיפית בבראשית רבה. כדי להרחיב את משמעותה של המילה ולכלול בה את המובן 'משפך' יש לשנות את גבולות ההגדרות הסמנטיות שקבע המילון היווני. מילון לידל-סקוט-ג'ונס מציין שמשמעותה של ἀράγιον זהה למשמעותה הראשונה של המילה κλεψύδρα – 'פיפית', 'מזלף'. עוד מצוין שם שמשמעות זו זהה גם למשמעות המילה ὑδράραξ – 'כלי קטן בעל נקב או נקבים בצדו התחתון ופתח אוויר בצדו העליון, המשמש להעברת כמויות קטנות של נוזלים'.²⁶ מרכיבה השני של המילה ὑδράραξ הנו הצורה ἄραξ הנזכרת לעיל.

22. לידל-סקוט-ג'ונס (הערה 21 לעיל), בערכם: קוהוט, קראוס, לוי ודלמן במקומות הנזכרים לעיל (הערות 17, 19).

23. לידל-סקוט-ג'ונס (הערה 21 לעיל), בערכו: דלמן ויסטרווב (הערה 19 לעיל), בערכים "ארפכס", "אפרכס", "אפרכסת".

24. לידל-סקוט-ג'ונס (הערה 21 לעיל), בערכם: קוהוט (הערה 17 לעיל), בערך "ארפכס".

25. א' אבן-שושן, המלון החדש, א, ירושלים תשכ"ט, בערך "אפרכסת".

26. לידל-סקוט-ג'ונס (הערה 21 לעיל), בערך (ὑδρῶν, ἡ, κλεψύδρα, a: ὑδράραξ, = "pipette, small vessel with one or more perforations below and air vent above, for transferring small quantities of liquid").

המילים $\kappa\lambda\epsilon\psi\acute{\upsilon}\delta\rho\alpha$ ו- $\acute{\upsilon}\delta\rho\acute{\alpha}\rho\pi\alpha\zeta$ שתיהן הרכב שמני של שם העצם $\acute{\upsilon}\delta\omega\rho$ (=מים) ושל גזע פועלי, אבל סדר הרכיבים שונה: $\kappa\lambda\epsilon\psi\acute{\upsilon}\delta\rho\alpha$ – $\acute{\upsilon}\delta\omega\rho$ + $\kappa\lambda\epsilon\pi$, מילולית 'גונב מים', מן הפועל $\kappa\lambda\acute{\epsilon}\pi\omega$; $\acute{\upsilon}\delta\rho\acute{\alpha}\rho\pi\alpha\zeta$ – $\acute{\alpha}\rho\pi\alpha\gamma$ + $\acute{\upsilon}\delta\omega\rho$, מילולית 'חוטף מים', 'שודד מים', מן הפועל $\acute{\alpha}\rho\pi\acute{\alpha}\zeta\omega$. בשתי המילים דימוי תפיסתם של המים, חטיפתם, שדירתם, גנבתם, משמש להביע את אחיזתם והכלתם. המילה $\acute{\upsilon}\delta\rho\acute{\iota}\alpha$ עצמה, הגזורה משם העצם $\eta\delta\omega\rho$, משמעותה 'כלי לאצירת נוזלים', ושימשה גם במובן 'שעון מים'. הרחבת מובנה של המילה $\acute{\alpha}\rho\pi\acute{\alpha}\gamma\iota\omega\upsilon$ מ'פית' ל'משפך' מתאפשרת על סמך השימוש הרווח של המילה $\kappa\lambda\epsilon\psi\acute{\upsilon}\delta\rho\alpha$ במובן 'שעון מים'. על פי מילון לידל-סקוט – ג'ונס מדובר בחכית בעלת פתח צר בתחתיתה אשר דרכו טפטפו מים באטיות כדי למדוד פרקי זמן. הקלפסידרה מתועדת ככלי למדידת זמן בנאומים משפטיים, בשמירות צבאיות ואף באסטרונומיה וברפואה (בבדיקת דופק).²⁷ מבנה שעון המים – מכל ופתח צר בתחתיתו – דומה דמיון רב למשפך, ואין קושי להניח כי שמו הושאל לסוגים שונים של משפכים, ביניהם זה אשר שימש לשפיכת הגרגרים לטחינה באבני הרחיים.

אם $\acute{\alpha}\rho\pi\acute{\alpha}\gamma\iota\omega\upsilon$ צורת ההקטנה של $\acute{\alpha}\rho\pi\alpha\zeta$, ו- $\acute{\upsilon}\delta\rho\acute{\alpha}\rho\pi\alpha\zeta$ מילה המורכבת מן היסודות $\acute{\upsilon}\delta\omega\rho$ ו- $\acute{\alpha}\rho\pi\alpha\zeta$, זהות ל- $\kappa\lambda\epsilon\psi\acute{\upsilon}\delta\rho\alpha$ לא רק במשמעות הראשונה ('פית', 'מזלף') אלא גם במשמעות השנייה: 'שעון מים בצורת משפך' – ניתן להניח במידה רבה של סבירות שהצורה המקורית העצמאית ארפכס, המתועדת בעברית, שימשה אף היא באותם מובנים.

סיכום

יש לקבל את הצעתו של קוהוט בערוך השלם: "ארפכס (=ארפכס, ארפכסת, ארפכת מל"י ורר' $\hbar\alpha\rho\alpha\chi \acute{\alpha}\rho\pi\alpha\zeta$ פי' חוטף, שודד, תופש, אוחז בעצמו, והושאל לכינוי המשפך)". שינוי קל דרוש לשם הבנה חדשה של המילה היוונית. $\acute{\alpha}\rho\pi\alpha\zeta$ תועדה במקורות התלמודיים בצורה ארפכס במשמעות 'פית', 'מזלף', ותוארה על ידי הפרשנים המוקדמים כמשפך לחיטה על אבן הרחיים. ניתן לשער במידה רבה של

27. שם, בערך II η : $\kappa\lambda\epsilon\psi\acute{\upsilon}\delta\rho\alpha$, "water clock, a water butt with a narrow orifice underneath, through which the water trickled slowly, for measuring periods of time, used to time speeches in the law courts [...]; for measuring military watches [...]; for astronomical measurements [...] (in the form of a perforated bowl floating on water [...]); rarely for other purposes" ר' נתן בר יחיאל בעל הערוך זיהה, כאמור, את ארפכס בבראשית רבה עם ארק, המפורש בערך "דיפוי" ככלי אשר שימש להקין ישנים ולהרדים חולים לקול טפטוף המים. ראה תוספתא שבת ב, ז; ירושלמי עירובין י, יד (כו ע"ד; מהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 496 שורות 7–8); בבלי עירובין קד ע"א.

ביטחון שהיא עצמה שימשה באותה משמעות גם ביוונית, ולא רק בהופעתה כצורת ההקטנה ἀράγιον כמתועד במילון לידל-סקוט-ג'ונס. המילים היווניות ἄραξ = ἄραξ = ὕδραραξ²⁸ = κλεψύδρα = ἀράγιον שימשו ככל הנראה הן במשמעות 'פיפית', 'מזלף' הן במשמעות 'משפך'.

הדוגמה של ארפכס/אפרכסת מראה שניתן ללמוד מלשון חכמים על משמעותן של מילים ביוונית. בספרות חז"ל, כמו בפפירוסים ממצרים, השתמרו צורות יווניות גם ממשלבים לא ספרותיים של השפה. משלבים אלו, אשר תיעודם חסר בטקסטים היווניים שהשתמרו בידינו ועל כן גם בלקסיקוגרפיה היוונית, מתגלים לעתים במקורות התלמודיים.

28. ראה יסטורב (הערה 19 לעיל), בערך "ארפכס (אפרכס)": "(ἄραξ = ὕδραραξ, ἀράγιον)"
 "clepsydra, water-clock"; בערך "אפרכסת (אפרכס)" הציע מקור מן הפועל פרכ"ס.

שניים שהם אחד: שיר "חדש" לשמואל הנגיד

בכ"י ששון של דיוואן שמואל הנגיד¹ מצוי השיר שלהלן בתוך חטיבת השירים הקצרים (מקטעאת) החותמת את "בן תהלים":

איה עפרים בבכי עברו / שחר ואיכה אחרי נשארו
יבכו לפירודי כנחל ואני / אבכה למען כי ברית הפרו.

השיר, שסימנו בכתב היד קע, חריג מעט בין שירי הדיוואן. שירים באורך שני בתים בלבד כמעט שאינם מצויים בחטיבת המקטעאת, שרוב שיריה בני שלושה או ארבעה בתים לפחות. גם אופיו של השיר ייחודי. מצד אחד המוטיבים בשיר אופייניים לשירת החשק: העופר הבוגד עוזב את הדובר ומפר את ברית האהבה. מצד אחר השימוש במוטיבים אינו שגרתי. אין זה מקובל כי העופר יתייגר על בגידתו בחושק, ואילו כאן העופרים עוזבים בבכי ושותפים גם הם לצער הפרידה. יתר על כן, שירי החשק מופנים לצבי יחיד שעורר את תשוקתו של הדובר, ואילו כאן מתלונן הדובר על לכתם של עופרים מספר. השימוש יוצא הדופן במוטיבים מלמד כי עיקר עניינו של השיר אינו בייסורי האהבה אלא בצער המשותף על הפירוד. לפיכך קרוב השיר דווקא לשירי התלונה על הפרידה מן הידידים, ואולי בייחוד ל"עתאב" – שיר התוכחה לידיד.² העופרים אינם עלמים נחשקים כי אם ידידים ששהו במחיצת הדובר ועזבוהו. הוא מוכיח אותם על שהפרו ברית, אך גם מדגיש את קרבתו אליהם ואת ההקבלה בין צערו לצערם. השימוש בגוף שלישי, שאינו אופייני ל"עתאב", והמוטיבים הלקוחים מן השירים אל העופר יוצרים מזיגה ייחודית של שיר החשק ושיר התלונה.³

- * אהרן ברבריאן קרא את טיוטת המאמר והציע מעצותיו הטובות. אני מבקש להודות לו על כך.
1. ראה ד' ששון, דיוואן שמואל הנגיד, אוקספורד תרצ"ד. את הדיוואן העתיק בשנת 1584 תם בן גדליה ו' יחיא. כידוע, זהו כתב היד השלם ביותר של דיוואן הנגיד.
 2. ראה ד' פגיס, שירת החול ותורת השיר למשה אבן-עזרא ובני דורו, ירושלים תש"ל, עמ' 282–284.
 3. על זיקות בין הסוגים בשירת החול בספרד ראה, בין היתר, שם, עמ' 130–131.

אחרי שיר זה מביא כ"י ששון את שיר היין "עליכם לפועלכם" (סימן קעא). אחרי מופיע שיר קצרצר נוסף, בן שני בתים גם הוא (סימן קעב):

גזלו שנתי ואני אגזול תנר / מתם ואורם כאשר בי יורו
לא יטעמו שינה כאשר דברה / גם לי וגם לה⁴ לא יהי וגזור.

שיר זה מכיל רק שני משפטים, שניהם לקויים מן הבחינה התחבירית. הם חסרי נושא, ולמעשה גם חסרי התחלה. השיר אינו מגלה מי גזלו את השינה ומי לא יטעמוה, ועל כן נראה כחפץ פגום. ליקויי השיר יפתרו אם נבחין בדמיון התוכני והצורני המובהק בינו לבין השיר "איה עפרים": שני השירים נחרזים בהברה רר; שניהם שקולים במשקל השלם; שניהם עוסקים בצער שגורמים זה לזה הדובר ואוהביו; שניהם משתמשים לשם כך במוטיבים משירת החשק (גזל השינה, היָר). יתר על כן, בין הבית האחרון של השיר הראשון לבין הבית הראשון של השיר השני נגלה תקבולת תחבירית וספרותית מלאה: "יבכו לפירודי כנחל ואני אבכה [...]" – "גזלו שנתי ואני אגזול [...]". תקבולת שלמה כזו לא ייתכן שהיא מקרית. מסתבר שהשיר "גזלו שנתי" הוא המשכו הישיר של "איה עפרים"; אין כאן כי אם שיר אחד שפוצל משום מה בהעתקה היחידה שבה נשתמר.

כעת, במקום שיר קצרצר שלא הציע סיום של ממש ושיר נוסף, לקוי תחבירית וחסר התחלה, מתגלה שיר בן ארבעה בתים המציג מהלך ספרותי שלם. השיר פותח בתהייה על עזיבתם המצערת של הידידים-העופרים, אשר פנו ללכת בשעת שחר כשהם בוכים (בבית הראשון). משם עובר השיר להצגה מסוגנת של צער הפרידה ההדדי, הכוללת גם דברי תוכחה לידידים הנוטשים (בבתים הפנימיים). בחלק זה מביא הנגיד כמה מוטיבים משירת החשק – הבכי, חוסר השינה, ירי החץ – דווקא כדי לחרוג מן השימוש השגורתי בהם, ולהדגיש את הסבל המשותף של שני הצדדים בפרידה. השיר נחתם בבית הרביעי באמצעות תמונה מקראית ממשפט שלמה: דימוי הידידים לאם המתחזה הפוסקת "גם לי גם לך לא יהיה גזור" (מל"א ג, כו). כאן נחשפת נקודת הכובד שאליה חתרו כל ארבעת הבתים, והיא שקבעה את החרוז המבריק (ואולי גם את המשקל: דרושים תיקונים מעטים וקלים בלבד בלשון הפסוק כדי להתאימו למשקל השלם). הרעיון הברוקי כמעט כי הידידים העוזבים מבטרים את האהבה המשותפת כאישה המסכינה לביתור התינוק הוא שהכתיב את מהלך השיר, והוא שיוצר בו תחושת חיתום ושלמות ספרותית.⁵

4. המילה "לה" חסרה בגוף כתב היד. התבנית המשקלית מלמדת שחסרה כאן הברה, ועל פי לשון הפסוק ממשפט שלמה (מל"א ג, כו) ראוי היה להשלים "לך". אך נדמה שהמעתיק ניסה להשלים דווקא "לה": בשולי כתב היד מופיע כתם דיו מזור, המזכיר את צורת האותיות למ"ד וה"א.

5. לחיתום שירים קצרים בתמונה מקראית או בלשון מקרא אצל הנגיד ראה למשל את השירים

אין זה המקרה היחיד בכ"י ששון ששיר אחד מתפצל לשניים. גם השירים קצה, קצו – "אשר עמד וערה" ו"ידיך לכך המר" – הם למעשה שיר אחד (סימן קצו קודם דווקא לסימן קצה),⁶ וכך פרסמו המהדירים. חשדנו צריך אפוא להתעורר במקרה שאנו נתקלים בין שירי המקטעאות בכתב יד זה בשני שירים שאורכם שני בתים בלבד ושהם זהים בחרוז ובמשקלם.⁷ בשיר שלנו אף אפשר לשער כיצד חלה הטעות בהעתקה. השיר "איה עפרים" מופיע בכתב היד מיד אחרי השיר "הנה ימי הקור", שגם חרוזו בהברה דו. נראה שאחרי שהעתיק הסופר את "הנה ימי הקור", גרם לו החרוז המשותף לעבור לבתים מ"איה עפרים" במקום להמשיך לשיר "עליכם לפועלכם". רק אחרי שני בתים הבחין המעתיק בטעותו וחזר ל"עליכם לפועלכם"; אחר כך השלים את שני הבתים הנותרים. ייתכן שהדבר קרה באחת ההעתקות הקדומות לזו שבכ"י ששון, ובין העתקה להעתקה סימן הטעות נשמט.

השיר שלנו, כאמור, אינו ידוע משום מקור אחר פרט לכ"י ששון. אולם קיים כתב יד אחר שעשוי ללמד אותנו על הצורך לאחות את שני חלקי השיר. כ"י פירקוביץ' 333/1, שפרסם בשעתו הרכבי, מורכב משרידי שמונה קונטרסים שונים מכרך אחד של דיוואן הנגיד. הרכבי לא הכיר את כ"י ששון, המשקף בקירוב את הסדר הקנוני של הדיוואן,⁸ כפי שקבעו מסדר הדיוואן יהוסף בן שמואל הנגיד. לכן הוא לא ידע באיזה סדר להביא את הקונטרסים. אולם הסדר הפנימי בכל קונטרס וקונטרס משקף בדיוק את הסדר שבו מופיעים השירים בדיוואן ששון.⁹ בכתב יד זה מופיע השיר

"אלהי הפוך נא" (סימן קסא), "עליכם לפועלכם" (סימן קעא), "לך ידידי" (סימן קפב), "חבלו בני עבים" (סימן קצד), וכן השיר המיוחס לנגיד "ישק עלי ידו" (מהדורת ירדן [הערה 13 להלן], עמ' 311; אינו בדיוואן ששון).

6. כך מעידים כ"י טיילור-שכטר ס"ח 193.71 וכתבי היד התימניים שבספריית ברלין: Or. Qu. 576; Or. Fol. 1233.

7. מן השיר "אש נדודים", המופיע במלואו בכ"י טיילור-שכטר ס"ח 108.76 (מהדורת ירדן [הערה 13 להלן], עמ' 306), בא בכ"י ששון רק הבית השלישי (סימן קפו). אפשר שגם שיר זה "התפצל", ובתיו הנותרים הועתקו בדפים האחרונים של "בן תהלים", החסרים בכ"י ששון. פיצול נוסף של שיר לשני חלקים בכתב יד זה מצוי ב"בן קהלת", בשיר "אראה לך הדר" (סימן מג). שני הבתים האחרונים של השיר הופרדו ממנו ונכתבו כשיר עצמאי. שם מקור הטעות בסידור האלף-ביתי של הספר: המעתיק נתקל בבית שתחילתו באל"ף וחשב שלפניו התחלה של שיר חדש. השיר מועתק במלואו בכ"י טיילור-שכטר 13 K 5.7 ובכ"י טיילור-שכטר ס"ח 193.9 (ומופיע בהשמטת בית אחד בכתבי יד נוספים).

8. כך אנו למדים ממספר רב של קטעי גניזה ששירי הדיוואן מופיעים בהם באותו הסדר של כ"י ששון.

9. להוציא מקרה יחיד, בקונטרס שבו מופיע השיר "ידידי קום", שנשמט כנראה מכ"י ששון. בקונטרס זה שונה גם מיקומו של השיר "מזימותי תקלענה לבבי" (סימן כח). השיר בא מיד אחרי "ידידי קום" ולפני "לבבי תוך" (סימן כד). גם במקרה זה נראה שהטעות היא בכ"י ששון. שם קוטע השיר את הרצף שבין "ראה היום" (סימן כז) ו"הלי תעש" (סימן כט), המדברים שניהם באותו עניין – מלחמתו של הנגיד באסמאעיל אבן עבאד. ראה תיאור הקונטרסים

"עליכם לפועלכם" מיד אחרי "הנה ימי הקור", ומעיד כי שני הבתים שתחילתם "איה עפרים" אינם אלא נטע זר בין שני שירים אלה.¹⁰

יש להעיר כי שירים בני שני בתים בלבד אינם כה נדירים ביצירתו של הנגיד. הם מצויים למכביר בספרי המכתמים "בן משלי" ו"בן קהלת". ב"בן תהלים" נמצא שירים כאלה בחטיבת שירי האבל על מות יצחק אחי הנגיד¹¹ ובחטיבת השירים המתארת את שעשועי החצר.¹² אולם שם ההקשר הספרותי הייחודי פוטר את המשורר מן הצורך להעמיד בשני בתים בלבד תמונה עצמאית, והאופי המכתמי – של האבל או, להבדיל, השעשוע – מבקש את הקיצור דווקא. ואילו בחטיבת המקטעאות נדרש כל שיר לעמוד בפני עצמו ולהכיל עולם פיזי שלם. אם נוציא מן החשבון את השירים שפוצלו בשל טעויות המעתיקים, ייוותרו בחטיבה זו רק שני שירים שאורכם אינו עולה על שני בתים – "הלעד אני שוכן" ו"הידידים ישתיו". בשני שירים אלה מצליח המשורר לבנות אמירה שירית שלמה ועזה, והדבר ממחיש ביתר שאת את הסברה כי "איה עפרים" ו"גזלו שנתי" אינם שירים שלמים אלא חלקים של שיר אחד.

"איה עפרים" ו"גזלו שנתי" פורסמו כשירים נפרדים במהדורות של הברמן ושל ירדן.¹³ על פי ניקוד המהדירים כתובים השירים בשני דגמים שונים של המשקל השלם: "איה עפרים" נכתב במשקל "מתפעלים מתפעלים נפעלים" בדלת ובסוגר, בהנחת החטף במילה ואני (=וְאֲנִי), בעוד "גזלו שנתי" נכתב במשקל "מתפעלים מתפעלים מתפעלים" בדלת ו"מתפעלים מתפעלים נפעלים" בסוגר. די בשינוי קטן של הניקוד במהדורות כדי ששני חצאי השיר השלם יתאימו למשקל אחד. בדלת הבית השני של "איה עפרים" יש להשיב את התנועה החטופה לאל"ף בּוֹאֲנִי, כך שיתקבל המשקל של "גזלו שנתי". כעת רק הדלת הראשונה ב"איה עפרים" כתובה במשקל "מתפעלים מתפעלים נפעלים", וזאת כחלק מ"תפארת הפתיחה", כלומר הנוהג לנקוט משקל וחרוז זהים בשתי צלעות הבית הראשון, גם אם מנוגד משקל הדלת הראשונה למשקלן של יתר דלתות השיר.¹⁴

בהקדמת הרכבי: א"א הרכבי, זכרון לראשונים וגם לאחרונים: זכרון רב שמואל הנגיד בן יוסף הלוי, ס"ט פטרבורג תרל"ט, עמ' v-xii.

10. הקונטרס נחתך באמצע "עליכם לפועלכם". יש לשער שאחריו הופיע השיר שלנו.
11. "לבבי יאשה" (סימן לה), "אמור נא לאשר אתאו" (סימן מב), "בנפשי אח" (סימן מח).
12. "חבצלת בארץ" (סימן קיד), "אמור מה צפורים" (סימן קטו) ומרבית שירי התפוחים (סימנים קטז-קלב). על אלה יש להוסיף את שירו של אבן כלפון "הראית ארי נוהם", המובא בדיוואן הנגיד (סימן יח).
13. א"מ הברמן, כל שירי רבי שמואל הנגיד, ספר שלישי: שירי צער ושעשועים, תל-אביב תש"ו, עמ' 87, 89; ד' ירדן, דיוואן שמואל הנגיד: בן תהלים, ירושלים תשכ"ו, עמ' 303.
14. ראה ד' ילין, כתבים נבחרים, ב, ירושלים תרצ"ט, עמ' 176-177.

יש להכניס בניקוד השיר תיקון נוסף. אין הצדקה לניקוד "ואיכה אחרי נשארו", הבא הן אצל הברמן והן אצל ירדן. בזכרנו כי הנגיד מתיר לעצמו פסיחות בין הבתים,¹⁵ ניווכח כי אין כאן אלא משפט ארוך המתפרש על פני שני בתים: "[...] ואיכה אחרי נשארו / יבכו לפירודי" וכו' (=אחרי שנשארו, ששהו במחיצתי, עזבו ובכו לפירודי).

נביא אפוא את השיר השלם והמתוקן, על פי שני חצאיו הנפרדים בכ"י ששון:

אֵיִה עֲפָרִים בְּכִי עָבְרוּ / שִׁחַר, וְאִיכָה אַחֲרֵי נִשְׁאָרוּ
 יִבְכּוּ לְפִירוּדֵי כְנַחַל וְאֲנִי / אֶבְכֶּה לְמַעַן פִּי בְּרִית הַפָּרוּ,
 גָּזְלוּ שְׁנָתִי, וְאֲנִי אֶגְזֹל תְּנוּרָה / מִתָּם וְאוֹרָם כְּאֶשֶׁר בִּי יוֹרוּ,
 לֹא יִטְעֲמוּ שִׁינָה, כְּאִשָּׁה דִּבְרָה / גַּם לִי וְגַם לָהּ לֹא יִהְיֶה וּגְזוּרוּ.

15. ראה ש' אליצור, שירת החול העברית בספרד המוסלמית, ג, תל-אביב תשס"ד, עמ' 15.

ב י ק ו ר ו ת

אביגדור ויקטור הורוויץ

הילכו שניים יחדיו?

עיון במלווה אכדי חדש לעברית ולארמית של המקרא

Hayim ben Yosef Tawil, *An Akkadian Lexical Companion for Biblical Hebrew: Etymological-Semantic and Idiomatic Equivalents with Supplement on Biblical Aramaic*, Jersey City, NJ: Ktav Publishing House, 2009, xxiv + 502 pp.

העברית איננה אכדית והאכדית איננה עברית! אין להניח אפוא שכל מילה בשפה האחת יש לה אחות תאומה בשפה האחרת; וגם במקרה של מילים או ביטויים זהים בשתי השפות אין להניח כמובן מאליו זהות במשמעות. ועם זאת העברית והאכדית שתיהן בנות למשפחת השפות השמיות (אם כי הן שייכות לענפים מרוחקים זה מזה), שתיהן ינקו והתפתחו מאותה תשתית לשונית שרגילים לכנותה "פרוטו-שמית", ודובריהן וכותביהן באו במגע ישיר או עקיף אלה עם אלה מפעם לפעם, כך שהשפה האחת יכולה להשפיע על האחרת – ובמקרים רבים גם אם אין זהות בין השפות יש ביניהן דמיון רב. כתוצאה מעשית של הקרבה בין השפות ניתן להאיר את האחת בעזרת זולתה. והנה מאז פענוח כתב היתדות כאמצע המאה התשע-עשרה ודליית השפה האכדית מתהום הנשייה אין החוקרים חדלים מניצול העברית להבין את האכדית ומשימוש באכדית להבהיר את העברית. אין צריך לומר שניצול האכדית להבנת העברית מוסיף נדבך חשוב להבנת לשון המקרא.

במרוצת מאה וחמישים השנים האחרונות הופיעו כמה ספרים שמטרתם לאסוף את המילים האכדיות הזהות למילים העבריות ולפרש את האחרונות על פי הראשונות. יש להזכיר בעיקר את ספריהם של היינריך צימרן על מילים זרות אכדיות בעברית,¹ של חיים כהן על מילים יחידאיות בעברית המקראית על פי האכדית והאוגריתית² ושל פאול מנקווסקי על מילים שאולות מן האכדית בעברית

1. H. Zimmern, *Akkadische Fremdwörter als Bewies für babylonischen Kultureinfluss*², Leipzig 1917

2. H. R. Cohen, *Biblical Hapax Legomena in the Light of Akkadian and Ugaritic* (SBL Dissertation Series, 37), Missoula 1978

המקראית.³ הזיקות בין השפות אינן מוגבלות למילים בודדות אלא נוגעות גם לביטויים שלמים ולצירופי לשון, כמו שמצאנו בספרו של מאיר גרובר על תקשורת בלתי מילולית,⁴ הדן בביטויים פיזיוגנומיים בעברית ובאכדית, ובספרו של יצחק אבישור על צמדי מילים משותפים לשפות השמיות העתיקות (עברית, ארמית, אוגריתית ואכדית).⁵ המילונים לעברית המקראית, כגון BDB⁶ ו-HALOT⁷, מזכירים בחלק האטימולוגי של הערכים את ההקבלות הגיזרניות באכדית בתוך שאר השפות השמיות, והמילון לאכדית של וולפרם פרייהר פון-זודן⁸ מזכיר את המילים העבריות המקבילות למילים באכדית. רק המילון של שיקגו⁹ נמנע כמעט לחלוטין מהזכרת העברית, ככל הנראה מתוך אמונה באוטונומיה המושגית של השפה (Eigenbegrifflichkeit) במינוח של בנו לנדסברגר) והתפישת שיש להבין את האכדית מתוך עצמה בלי להזדקק לשפות אחרות מתרבויות זרות. נוסף לאלה מצאנו עשרות מחקרים המוקדשים למילים ולביטויים בודדים בעברית על סמך האכדית. אחרון אחרון, הפירושים החדשים לתנ"ך רגילים לנצל את האכדית כדי להבהיר את לשון הכתוב במקרא.

בניגוד לחיבורים אלה, המוגבלים בהיקפם והמתמקדים בסוג מסוים של מילים או בספר תנ"ך מסוים, הספר החדש של חיים בן יוסף טויל הוא מאמץ אמיץ ונועז ראשון לסקור בצורה מקיפה וגורפת את כל המילים, הביטויים וצירופי הלשון בעברית המקראית שיש להם הקבלה גיזרנית או סמנטית בשפה האכדית. מטרת הספר "להעמיד סיכום חלוצי של הישגי הפילולוגיה המשווה עד היום [...] ולרשום באופן ממצה את כל המקרים שהאכדית זורה אור על העברית המקראית" (עמ' xiii). ספר כזה אמור לענות על שאלה (ואולי היא שאלת תם) הנשאלת חדשים לבקרים על ידי קוראי מקרא, למן חוקרים ותיקים ומנוסים ועד תלמידים דבית רבן: האם יש משהו באכדית שיסביר או יאיר מילה זו או זו בתנ"ך? לאור החשיבות הידועה של

3. P. V. Mankowski, *Akkadian Loanwords in Biblical Hebrew* (Harvard Semitic Studies, 47), Winona Lake 2000
4. M. I. Gruber, *Aspects of Nonverbal Communication in the Ancient Near East* (Studia Pohl, 12, 1-2), Rome 1980
5. Y. Avishur, *Stylistic Studies of Word-Pairs in Biblical and Ancient Semitic Literatures*, Kevelaer 1984
6. F. Brown, S. R. Driver, and C. A. Briggs, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, (להלן: BDB), Oxford 1906
7. L. Köhler and W. Baumgartner et al., *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, (להלן: HALOT), Leiden 1994-2000
8. W. von Soden, *Akkadisches Handwörterbuch*, Wiesbaden 1965-1981 (להלן: AHw)
9. *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*, (להלן: CAD), Chicago 1956-

האכדית להבנת העברית המקראית ולאור העניין הרב בזיקות בין השפות אמור הספר החדש להיות תרומה חשובה ואף חיונית לחקר המקרא ולפרשנותו. יש להקדים ולומר שהספר אמנם טומן בחובו אוצר בלוס של מידע לשוני חשוב ומאלף להבנת המקרא ולשונו, ואין ספק שיהיה לתועלת רבה לכל שוחר תנ"ך (ואף לאשורולוגים). הוא מביא שפע מפרות המחקר הקיים ומוסיף חידושים לא מעטים משל המחבר. מעכשיו שהספר קיים, לא יהיה אפשר להתעלם ממנו – מכאן ואילך לא ייתכנו מחקר פילולוגי ופרשנות מקרא בלעדיו, והוא יעמוד על מדף הספרים של החוקר במקום מכובד ליד המילונים הקיימים לעברית המקראית, כמו BDB ו-HALOT, והמילונים לאכדית AHW ו-CAD. אך ייאמר באותה נשימה שהספר איננו נקי כלל מבעיות בפרטים, במתודולוגיה, בתפישה כללית ובעיצוב טכני, כפי שנראה להלן. בביקורת זו אתאר קודם את הספר ואת תרומותיו, ולאחר מכן אעמוד על הבעיות הכלליות, ולבסוף אביא מבחר קטן ואקראי של הערות. נראה בהמשך שהספר מרתק ומאלף ומוטב שנכתב, אך הוא רחוק משלמות מרחק רב.

הספר פותח במבוא המסביר את מטרותיו, את מבנהו ואת מבנה הערכים. עיקר הספר וחלקו הגדול (עמ' 1–436) נקרא כשם הספר כולו "מלווה לקסיקלי" (Lexical Companion) עברי-אכדי לעברית המקראית. טויל איננו קורא לספרו "מילון", אך יש בו מאפיינים פורמליים ותוכניים המתאימים למילון דווקא, ובמיוחד התעניינות במשמעות המילים והביטויים. הערכים מסודרים בסדר אלף-ביתי של מילים (ולא של שורשים) ודומים במבנם לערכים מילוניים. כל ערך פותח בדיבור מתחיל בעברית, ולידו, אחרי סימן השוויון (=), מילה אכדית מקבילה. אחרי כן באים מידע על המילה האכדית, כגון תפרוסתה ההיסטורית, היינו ניבי האכדית שבהם היא מופיעה, הפניה לערך במילונים CAD ו-AHW ותרגום המילה לאנגלית. עיקר הערך הוא הדיון המשווה, הרושם את השימושים הדומים של המילים בשתי השפות. חלק מן המילים המשווה אינן תאומות אטימולוגיות (cognates) אלא קרובות סמנטיות, ובמקרים של ביטויים וצירופי לשון יש פעמים רבות עירוב של מילים זהות גזרון ומילים נרדפות.

למעשה, טויל מונה במבוא חמש-עשרה קטגוריות של שימושים משותפים, החל במשמעות הבסיסית, בשימוש אידיומטי ובהשאלה וכלה בצירופי מילים ובביטויים קבועים. משום מה הוא איננו מונה צמדי מילים כקטגוריה בפני עצמה, אך נראה שתופעה זו כלולה אצלו ב-Sequencing או Parallelism. לכל שימוש מביא טויל מובאה מן התנ"ך ולידה מובאה מן האכדית המדגימה שימוש דומה. הוא משתדל, עד כמה שאפשר, להביא שימושים דומים בהקשרים דומים, אך כמובן לא בכל מקרה הדבר הוא בגדר האפשר. יש להטעים שהוא חורג בזה באופן בולט מן השיטה ההקשרית, שהיא השיטה שנקט ה-Doktorbruder שלו, חיים כהן, בכתביו – מה

שהוא כינה "שיטת ה'הלד'".¹⁰ בערך הראשון בספר, בדונו בביטוי בית אב במשמעות 'משפחה', טויל מפנה לבמדבר ג, כד ומשווה למשפט *tarbītum šī ana bīt abīšu* ('המאומצת ההיא תשוב אל בית אביה'), ואיננו מפנה לויקרא כב, יג: "ושבה אל בית אביה כנעוריה", שהוא כמעט זהה לטקסט האכדי. בערכים מסוימים הוא מציין גם שימושים טכניים (כגון דיפלומטיה, לשון נקיה) או את הסוגה הספרותית של ההיקרות (כגון כתובות מלכותיות), אך על פי רוב לא מצאנו בספר אפיונים חשובים של הטקסט המצוטט, כגון פולחני, מאגי, ליטורגי, מיתולוגי, ספרותי, מנהלי, כלכלי (וחבלי!). בהרבה מקרים בא דיון פילולוגי במילה ובמשמעותה, וכאן טויל סוקר ולעתים מבקר את המצוי במחקר. הדיונים האלה הם זוטות מחקריות בפני עצמן, והם מגיעים לפעמים לאורך ניכר. הדיון במילה היחידאית אפדן משתרע על פני עמוד שלם, ובזה הוא חריג; הדיונים במשל ובשכלל (בחלק הארמי) מקיפים טור וחצי; ויש הרבה דיונים שאורכם טור שלם. יש לציין שבדיונים הפילולוגיים טויל מתחשב גם בדבריהם של המילונאים והפרשנים של ימי הביניים. בסוף כל ערך הפניה ביבליוגרפית לספרות המחקר.

הבדל גדול בין הספר הזה ובין מילון רגיל הוא בזה שהספר איננו מביא את כל המילים בשפה. אבל יש מילונים מקוצרים, ולא כל ספר המכונה מילון צריך להיות מקיף כמו מילון אוקספורד לשפה האנגלית או המילון ההיסטורי לעברית של האקדמיה ללשון העברית לכשיופיע. מאפיין אחר המבדיל את הספר ממילון הוא שהערכים אינם בנויים לפי התפתחות המשמעות של המילה אלא לפי סוג הדמיון בין השימוש האכדי והעברי. אך גם בזה יש חשיבות מסוימת למשמעות (המשמעות הבסיסית של המילה לעומת שימוש אידיומטי וכדומה). לדעתי מתבקש לראות את הספר כמילון, אך אמנע משימוש במונח זה פן אטיל על הספר ציפיות בלתי מוצדקות לדברים שלא התכוון אליהם המחבר. במקום זה אשתמש במונח "גלוסר", שהוא מחייב פחות באשר לשלמות התיאור.

כאמור, הספר הוא אוצר בלוס של דיונים מעניינים ומאלפים שיש בהם חידושים מרעננים, והוא יהיה מקור לתענוג לכל המתעניין בקשרים בין העברית המקראית והאכדית. אזכיר רק דוגמאות אחדות מני רבות. הערך "מכתם" (עמ' 211) מפרש את המונח הסתום הזה, המופיע בכתורות לכמה מזמורי תהלים, על סמך *kitmu* באכדית (מן הפועל *katāmu* ['כיסה']), שהוא מונח טכני מתחום המוזיקה המורה על סוג

10. C. Cohen, "The 'Held Method' for Comparative Semitic Philology", *The Journal of the Ancient Near Eastern Society* 19 (1989), pp. 9–23. טויל (עמ' x) מביא תמצית של "שיטת ה'הלד'" על פי מאמר של ויליאם הלו שהופיע בחוברת זיכרון להלד (W. W. Hallo, "Biblical Abominations and Sumerian Taboos", *The Jewish Quarterly Review* 76 [1985], pp. 21–40).

מסוים של מודוס. בערך "מצר" (עמ' 221–222) טויל מציין שמילה זו מופיעה במקרא שלוש פעמים ורוב החוקרים גוזרים אותה בשלושת המקומות משורש צר"ר, אך לדעתו יש לפרש את "בין המצרים" (איכה א, ג) על סמך *mišru* האכדית במשמעות 'גבול'. הוא מוסיף שפירוש זה כבר הוצע על ידי רשב"ם ועל ידי בן-יהודה על סמך מצר בלשון חכמים. בערך "כוס" (עמ' 159–160) טויל מציין שהצירוף של כוס ושולחן (תה' כג, ה: "תערך לפני שלחן [...] כוסי ריזה") אופייני לטקסי ברית. בערך "מס" (עמ' 217–218) הוא דן גם במילה *māsa* בדברים טז, י: "מסת נדבת ירך אשר תתן", שהתקשו בה פרשנים במשך הדורות. הוא מעלה את ההצעה שמסה היא צורת נקבה של מס משורש מס"ס (כמו *gāṣa* ו*gāṣ* משורש גנ"ן) במשמעות 'סל' (כמו *massu* באכדית). לעניין השימוש בסל להגשת מנחות הוא משווה לדברים כו, ב: "ולקחת מראשית כל פרי האדמה [...] ושמת בטנא". פירוש זה יפה מאוד ואפשרי לעצמו, אבל הוא איננו מסביר את הפסוק כולו, והקשר בין הצירוף הנידון ובין תחילת הפסוק – "ועשית חג שבועות לה' אלהיך" – נשאר רופף. אבל קושי זה קיים גם בפירושים אחרים, ובתרגומים לאנגלית אנו מוצאים תכסיסים לשוניים שונים המנסים לגשר על הפער.

אחד הדברים הבולטים בגלוסר העברי-האכדי הוא השימוש הרב במכתבי אל-עמארנה. מכתבים אלה כוללים מילים שאינן אכדיות ממש אלא שמיות מערביות, וביניהן גלוסות למילים אכדיות. גלוסות אלה חשובות, כידוע, לחקר ההיסטוריה הקדומה של העברית, שכן הטקסטים מאל-עמארנה קדמו לכתובים המקראיים הקדומים ביותר. טויל אף מרבה להביא מילים שמיות מערביות המופיעות באכדית לניביה, ובמיוחד בבבלית החדשה, וגם מניבים פריפריים בספר המערבי, כמו מארי, אוגרייט, אימר וקטנה.

גלוסר העברי-האכדי מוסיף טויל ארבעה נספחים: (1) גלוסר קצר לארמית המקראית; במקרה של מילים ארמיות שיש להן אחות בעברית המקראית טויל מפנה לגלוסר העברי. (2) "אלפון" סלקטיבי לשמות עצם פרטיים המופיעים בשתי השפות, היינו שמות מקראיים המופיעים בכתבים אכדיים (כגון יהוא, חזקיהו) ושמות אכדיים המופיעים במקרא (כגון תגלת-פלאסר, סרגון). נזכרים באלפון גם מלכים לא מסופוטמיים המופיעים במקרא ובטקסטים אכדיים, כגון ארתחשטא וכוורש מלכי פרס (אך אין נזכרים דריוש או אחשורוש), כדלעמר מלך עילם ותדעל (שם חתי?), ומלכים ארמים (חזאל, בן-הדד, רצין) ופניקים (אתבעל, חירם). (3) סקירה קצרה של השפה האכדית. סקירה זו מיועדת ליודעי עברית מקראית, כי יש בה הפניות לכל מיני הקבלות בין השפות. בחלק זה מובא גם לוח של מעתק עיצורים, אך למרבה הצער מעתקים מסוימים חסרים בו, למשל k באכדית כנגד g בעברית (כגון *Šarru-ukīn* = סרגון; *sikiltu* = סגולה). (4) שתי "קונקורדנציות", שהן למעשה מעין מפתחות, האחת אכדית-עברית והאחרת אכדית-ארמית. הספר נחתם ברשימת ספרות נבחרת.

למרות חשיבותו של הספר ועל אף התועלת הרבה שניתן להפיק ממנו אין הוא נקי מבעיות, ולהלן אגע בכמה מהן.

כבר בתוכן הספר ניכרת בעיה של חוסר איזון. יש אלפון לשמות פרטיים של אנשים ונשים המופיעים בשתי השפות, אבל אין גלוסר לשמות גאוגרפיים (גאזטיר), היינו לשמות מקום המופיעים בשתי השפות. הדבר הזה חשוב לא רק לשם השלמות והאיזון, אלא מצאנו לא פעם ששם מקום אכדי שופך אור על ההגייה הקדומה של שם מקראי. יש שמות המוסברים בגוף הגלוסר, כמו תל אביב (עמ' 432, בערך "תל"), אבל אין זכר למקומות כגון אכד, אֶרֶךְ, נינה ובבל או שמרון, עקרון, אשקלון וירושלם. ואם בשמות עסקינן, יש לציין עוד שבשמות האנשים והנשים לא הובאו שמות שאין להם הקבלות אכדיות מובהקות אלא שהוסברו על פי האכדית – כמו פִּזְּי, הגזור כנראה מ־kuzbum ('תשוקה מינית'), ומרים, שפורש 'מתנה' על סמך $\text{rāmu III} < \text{riāmu}$ ('נתן מתנה').¹¹ השמות לאה ורחל, המתפרשים 'כפרה' ו'שה' על סמך האכדית: $\text{lahru-} \text{littu}$, מוסברים בגלוסר דווקא, בערך "רחל" (עמ' 361), ולא באלפון. נוסף על אלה יש שמות עבריים שמקביליהם באכדית אינם מורים על אותו אדם (כמו אבימלך = Abi-milki באל-עמארנה; בלדד = Apla- adad ; מיכאל = Mannu-ki-ili). ובכלל מקום השמות הפרטיים קופח בספר על אף חשיבותם הלשונית (קיפוח השמות יכול להיתלות במילונים לאכדית, שאינם עוסקים על פי רוב בשמות עצם פרטיים, אך להיעדר דיון בשמות כאלה אין תקדים במילונים לעברית המקראית).

בסוף הספר יש קונקורדנצייה למילים האכדיות ולמקבילותיהן בעברית, אך חסר מפתח למילים העבריות. מפתח כזה מיותר לכאורה בגלוסר לעברית, אך מצאנו בגלוסר דיונים במילים מסוימות בתוך ערכים של מילים אחרות (כגון אפריון בערך "אפדן", שפן בערך "ארנבת", תל-אביב בערך "תל") וגם אזכורים למילים עבריות שאינן במקרא (כמו נחתום, הנידונה בערך "אָפָה" [עמ' 29]). מכיוון שפה ושם באים דיונים במילים אוגריות וארמיות, היה ראוי להעמיד מפתח גם להן.

אך עיקר הקושי בגלוסר הוא מה שנראה בעיני כחוסר איזון בטיפול במילים שונות – עיון מעמיק ומפורט במילה אחת לעומת עיון שטחי במילה אחרת וחוסר עקיבות מוחלט ביישום אחת השאיפות המוצהרות המרכזיות של החיבור: להביא את ההקבלות הסמנטיות ולא רק את ההקבלות האטימולוגיות. חוסר עקיבות זה הופך את הספר ללקט גדול של הארות והערות ספורדיות, מעין *Randglossen*, ולמעשה אין זה גלוסר מקיף ואחיד. אין ספק שגם בזה יש תרומה נכבדה ואין לנו אלא לברך עליה, אך אין זו התרומה המובטחת והצפויה. מצד אחד חסרים ערכים, ומצד אחר יש התמקדות בזוטות ובתופעות שוליות. יש להניח מראש שלרוב המילים

11. W. von Soden, "Miryām – Maria (Gottes)geschenke", *Ugarit-Forschungen* 2 (1970), pp. 269–272.

בעברית תהיינה מילים מקבילות באכדית, מהן מקבילות סמנטיות ומהן מקבילות גיזוניות. רק מושגים ייחודיים לתרבות אחת ולשפה אחת לא יהיו להם מונחים בשפה האחרת, וההבדלים באגרון של השפות יצביעו על הבדלי תרבות ומחשבה. מילים מחיי יום יום פשוטות בעברית, כגון כתב, חיה, עשה, ראה, אין להן מקבילות אטימולוגיות באכדית, אך יש להן מקבילות ונרדפות סמנטיות – *balātu*, *šaṭāru*, *amārum*, *epēšum* והנה ההקבלות האלה אינן מוזכרות בספר ואין בו הערכים "כתב", "חיה", "עשה" ו"ראה". משום כך הצירוף "כתב על הלוחות", הנרדף ל-*šappim šaṭārum*, שהוא צירוף שכיח למדי (CAD, Š/2, p. 326), מוזכר רק בערך "לוח" (עמ' 187). יש הערכים "שוטר" ו"משטר", אך אין בהם דיון ממצה בפועל *šaṭāru*. הערך "חיי" (עמ' 104) מזכיר רק את המילה *ḥayyu*, שהיא גלוסה במכתב מאל-עמארנה, ואין בו זכר למילה השכיחה *balātu* ולביטויים מקראיים כגון כעת חיה במשמעות 'בשנה הבאה' (בר' יח, יד; מל"ב ד, פס' טז, יז), על סמך הקבלה ל-*ana balātu* (CAD, B, p. 51), ואולי כה לחי (שמ"א כה, ו). מילה עברית כגון למד יש לה באכדית שתי מקבילות סמנטיות – *lamādum* ו-*aḥāzum*, האחת שכיחה והאחרת נדירה יותר, אך בערך "למד" נמסרת רק ההקבלה האטימולוגית בלי הפניה לערך "אחז", ובערך "אחז" הדיון בהוראת הלמידה מוגבל. בערך "שלח" מוזכר שהמקבילה הרגילה באכדית היא *šapāru*, אך אין דיון במילה האכדית. ובאשר ל-*šaṭāru*, אף על פי שהוא קשור אטימולוגית לשוטר העברית אין דיון במילה העברית. יש הערך "שמר II", המביא כמה מקרים של שורש זה במשמעות 'זעם' על סמך *šamāru*, אבל אין "שמר I" עם הפניה לנרדפת *našāru*, הנידונה בערך "נצר". ועוד היד נטויה! נפקא מיניה שאין לו ידע באכדית לא ימצא חלק מן המידע המבוקש.

הערות על מבחר ערכים

דיון בכל ערך בפני עצמו היה מחייב כתיבה מחדש של הספר כולו. במקום זה אביא להלן כמה הערות מזדמנות בלי כל שאיפה לשלמות. אציג את הדברים לפי סדר האלף-בית – המדור העברי-האכדי קודם, ואחריו המדור הארמי-האכדי.

עברית

אבד – טויל משווה ל-*abātu*, אך אבד נרדף גם ל-*ḥalāqu* ומתחלף ב-*abātu*. טויל איננו יוצא ידי חובתו ל-*ḥalāqu* בהערה שהוא הנרדף הסמנטי האמתי ושהוא מוסבר בגלוסה במכתב מאל-עמארנה. ראה להלן "חל"ק (החליק)".

אָבָה – טויל מתרגם את הצירוף אניות אבה (איוב ט, כו) *reed boats* ('סירות עשויות קנים'), אך המילה האכדית המקבילה *apu* מציינת ביצת קנים ולא קנים בודדים. התעתיק של טויל שונה מזה של CAD, המתעתק *GI api*, ושל בורגר

R. Borger, *Die Inschriften Asarhaddons Königs von Assyrien* [Archiv für Orientforschung, Beiheft, 9], Osnabrück 1967, p. 97 והמפרש כנראה את GI כמגדיר ולא כמילה qanu. יש לתרגם marsh boats ('סירות השטות בביצה'). לעניין סירות עשויות קנים השווה AHw, p. 199, elep urbati. (s.v. eleppu, 4d: "Papyrusboote (?)").

אבן – טויל מזכיר את ישעיהו ל, ל: "המטר אבן ברד" (צ"ל: "נפץ וזרם ואבן ברד"!); כדוגמה לאבן במשמעות 'ברד'. יש להזכיר גם את יהושע י, יא: 'וה' השליך עליהם אבנים גדולות מן השמים עד עזקה וימתו רבים אשר מתו באבני הברד מאשר הרגו בני ישראל בחרב', הקרוב יותר לטקסט האכדי שהביא טויל: abnum rabītum izannun ('תמטר אבן גדולה').

אבן חן (עמ' 4, ס"ק 7) – טויל משווה ל-aban nisiqti, אך הוראתו המדויקת של הצירוף האכדי 'אבן נבחרת'.

אגן – מלבד המקומות הנרמזים במילונים המילה agannu מופיעה גם בכתובת הקדשה מקוטעת על גבי אגן אבן שנתגלתה לאחרונה בחצור. ראה W. Horowitz and T. Oshima, *Cuneiform in Canaan*, Jerusalem 2006, p. 86, Hazor 14:1. אהב – טויל מזכיר בערך זה רק את השורה ברשימה המילונית Malku-Šarru, המשווה את ḥābu, שהוא לדעתו שווה הערך האטימולוגי של אהב, ל-rāmu. אך יש לדון כאן ב-rāmu, שהוא הנרדף הסמנטי לאהב ושלו שפע הקבלות חשובות לעברית, למשל בהקשרים דיפלומטיים. בביבליוגרפיה אין זכר למאמר הקלאסי של מורן בעניין זה: W. L. Moran, "The Ancient Near Eastern Background of the Love of God in Deuteronomy", *The Catholic Biblical Quarterly* 25 (1963), pp. 77–87.

אור – טויל מזכיר כאן רק את urru, שהיא שוות ערך אטימולוגית של אור ושפירושה 'יום'. הוא גם מפנה, משום מה, לנור בארמית. אך יש לדון כאן גם ב-nawārum, שהיא הנרדפת הסמנטית של אור. טויל דן בביטויים כגון אור פנים במשמעות 'שמחה' בתוך הערך "פנים" (עמ' 297), אך בערך "אור" אין הפניה לערך "פנים", וגם ההפניה לערך "נור" בגלוסר הארמי לא תוביל לצירופים הנכספים. אח (עמ' 11) – בדיון בצמד אח/בן אם טויל מזכיר גם את המקבילה באוגריתית. השוואה זו מעניינת אך מיותרת בספר הזה, אלא אם ידון בכל מילה שיש לה מקבילה אוגריתית.

אחז – בנוגע ל-uḥḥuzum כלשון ציפוי (מונח טכני) טויל מזכיר את מלכים א, ו, פס' ו, ו' ואת אסתר א, ו, אבל יש להזכיר גם את הביטוי הנרדף בחבקוק ב, יט: "תפוש זהב וכסף". אין בספר ערך "תפש", ולפיכך הרוצה להבין את הפסוק בחבקוק לא ידע על ההקבלה.

אכל – טויל משווה את הדגם "אכל בשר פלוני" (תה' כז, ב) ל-karša akālu, שפירושו 'הוציא שם רע' או 'הוציא דיבה', כמו "אכל קרצא" בארמית (דנ' ג, ח; ו,

כה), וכך פירש גם *The New JPS Translation*. אולם פירוש זה איננו ודאי, ועדיף להשוות את הביטוי העברי ל-šira akālu (והשווה CAD, A/1, p. 250, s.v. akālu, 1b) כלשון קניבליזם (כמו בהמשך הערך אצל טויל), אם כי בהשאלה. והשווה אבות ג, ב: "הווה מתפלל בשלומה של מלכות שאלמלא מוראה איש את רעהו חיים בלעו".

לאל ידי (עמ' 19) – טויל משווה ל-ilšu ana idišu (šukun) [שים] את אלוהיו (לצדו) בעקבות ויינפלד, אך עדיפה הצעתו של פרנק מור קרוס לפרק את הביטוי הקבוע יש לאל ידי ולקרוא "יש לֵא לִידִי". לֵא פירושו 'כולת' על פי לאי באוגריתית, וראה גם le'û באכדית. ראה י' דור ומ' מלול, "למשמעותו המשפטית של הצירוף 'יש/אין לאל ידי' במקרא", בית מקרא מא (תשנ"ו), עמ' 13–45.

אליל – טויל מפרש את המילה כמקובל 'חסר ערך' ומשווה ל-ulālu, אך ייתכן שיש לקשור אותה ל-Ilil/Enlil, שם האל הראשי בפנתאון השומרי. והשווה ש"א ליונשטאם וי' בלאו (עורכים), אוצר לשון המקרא, א, ירושלים 1957, עמ' 177. אמה (עמ' 23–24; מידת אורך) – השווה את בָּאֲמָה (שמ' כו, ב ועוד) ל-ina ammati.

אנה (לשון אבלות) – טויל משווה ל-āniyāna ('שני מתאבלים'), מילה שמית מערבית באימר. ראה גם "תאניה ואניה" (איכה ב, ה).

אנח – טויל מזכיר את אנח ואת אנחה רק כלשון הוצאת קול מחמת כאב ועייפות, ומשווה ל-anāḫu B ול-inḫu. יש להזכיר גם את anāḫu A ('התאמץ', 'התעייף'), למשל "ויאנחו בני ישראל מן העבדה ויזעקו" (שמ' ב, כג) // aššum ittīšu inaḫu // dulla illiku ('כי התעייפה אתו ועשתה עבודה'; CAD, A/2, p. 102). יש להניח שזה מקרה של פוליסמיה.

אנכי – הדיון מוגבל לצורות הכינוי anūki הנמצאות באל-עמארנה. כמובן יש להשוות ל-anāku.

אסף – בערך זה טויל היה צריך להפנות לערך "אשף" (עמ' 40), שבו הוא דן בהצעה שהדגם אסף מצרעת (מל"ב ה, פס' ג, ו, ז, יא; ראה גם במ' יב, יד–טו) קשור ל-uššupu ('לטהר/לרפא על ידי לחשים'). אף על פי שהוא דוחה את ההצעה, ראוי היה להזכירה במקום המתאים. באשר להצעה עצמה, טויל סומך על תדמור ועל כוגן (בפירושה למלכים ב בסדרת Anchor Bible), שטענו בפסקנות שאין באכדית המילה uššupu. אבל ב-AHw וגם ב-CDA¹², הכולל תיקונים ל-AHw, קיים הערך (w)ašāpu, ובבניין D (שהוא הבניין היחיד שפועל זה נוטה בו) רשומים מקרים אחדים של uššupu, וזה פועל לכל דבר. גם אם הפועל גזור משם עצם, כדרכם של הרבה פעלים בבניין D, אין בזה לשנות את עצם קיומו.

12. J. Black, N. George, and N. Postgate (eds.), *A Concise Dictionary of Akkadian*², Wiesbaden 2000.

אֶפְדִּין – טויל מקדיש עמוד שלם למילה ומציע אגב הדיון שהמילה היחידאית אפריון (שה"ש ג, ט) היא שיבוש של מילה זו. אך אין בספר ערך "אפריון" עם הפניה ל"אֶפְדִּין".

אֶשְׁדָּה – צורה זו איננה מסומנת בכוכבית אף על פי שאיננה מתועדת, וגם אין נימוק לניקוד. טויל מפנה לערך "יסוד", שבו הוא דן דרך אגב באשדה ובצורת הזכר אשד ומקשר אותן ל-išdu. הוא איננו מזכיר את במדבר כא, טו: "אשד הנחלים". האם מדובר באותה מילה?

אֶשְׁפָּה – טויל דן במילה במשמעות 'כלי לחצים', אך לא בהומונים שפירושו 'מזבלה', כגון שם"א ב, ח; תה' קיג, ז: "מאשפת ירים אביון". משום כך אין הוא מזכיר את הצירוף הנרדף *ina libbi kiqillati imtathanni* (SAA 10, 14) = ABL¹³ 1285:15 J. C. Greenfield and A. Shaffer, "Notes on the Akkadian Aramaic Bilingual Statue from Tell Fekherye", *Iraq* 45 (1983), pp. 109–116, esp. p. 116. (שער האשפות כחלק מן העיר (שער האשפות) [נחמ' ב, יג; ג, פס' יג, יד; יב, לא]; איכה ד, ה: "האכלים למעדנים נשמו בחוצות האמנים עלי תולע חבקן אשפות") ראה *tubkinnu* (CAD, T, p. 446) *šumma ina āli*: *tubkinnu ma'du* (אם בעיר יש זבל רב').

בהק – טויל משווה ל-*epqu* ומתרגם את שתי המילים *leprosy*. בכך הוא הולך בעקבות תרגומים ישנים וחדשים. אולם מן המפורסמות שהמילה האנגלית *leprosy* היא תרגום מוטעה של צרעת שגרמו לתרגום השבעים. משום כך עדיף לנטוש את התרגום המסורתי ולתרגם 'מחלת עור', 'תפרחת בעור' או בדומה.

בוא – טויל משווה ל-*bā'u* ('הלך'), אך בו"א הוא גם לשון כניסה, ואין בספר זכר למילה הנפוצה יותר *erēbum* ('נכנס') ואף לא הפניה לערך "ערב", המקבילה האטימולוגית של *erēbum*. כמו כן אין בו זכר למבוא = *nērebtum* ('כניסה') ולתבואה = *erbum* ('הכנסה').

בול II – איוב מ, כ: "כי בול הרים ישאו לו". המילה היחידאית בול מתפרשת על פי *būlu* ('בהמה'). טויל מקביל לביטוי *būl šēri* ('בהמת השדה'), על פי BWL¹⁵ 172:15–16; ביטוי זה מתועד גם ב-CAD (B, pp. 315–316). אך לבול הרים יש מקבילה מדויקת: *būl šadī* ('בהמת ההרים'): *išme bajāru ša būl šadī* (i)ddabbabū: (LKA¹⁶ 62:15; ראה 'הצייד שמע את אשר בהמות ההרים אמרו זו לזו'; ראה

13. R. F. Harper, *Assyrian and Babylonian Letters*, Chicago 1892–1914.

14. S. Parpola, *Letters from Assyrian and Babylonian Scholars* (State Archives of Assyria, 10), Helsinki 1993.

15. W. G. Lambert, *Babylonian Wisdom Literature*, Oxford 1960.

16. E. Ebeling, *Literarische Keilschrifttexte aus Assur*, Berlin 1953.

E. Ebeling, "Ein Heldenlied auf Tiglatpileser I", *Orientalia* 18 (1949), pp. 30–39; וראה גם שורה 19 באותו טקסט.

בְּכִיתָ (בְּכִי) – טויל משווה ל-bikītu, אך שכח להזכיר את בראשית נ, ד: "ויעברו ימי בכיתו", שהוא ההיקרות היחידה של צורת בכית (והשווה בשבית [במ' כא, כט] במקום "בשבי").

במה*/במות – יש להפריד בין: (1) במה – ציון למתקן פולחן או למקום פולחן, והוא רוב ההופעות במקרא; (2) במה – ציון אנטומי (דב' לג, כט: "ואתה על במותימו תדרך"; יש' יד, יד: "אעלה על במתי עב"); (3) *במות (ריבוי תמידי) – ציון טופוגרפי (דב' לב, יג: "וירכיבוהו על במותי ארץ ויאכל תנוכת שדי"; יש' נח, יד; מי' א, ג; והשווה גם שמ"ב א, פס' יט, כה; יר' כו, יח = מי' ג, יב: "במות יער"; יח' לו, ב [?]: "במות עולם" בנבואה על הרי ישראל). לבמה כמונח פולחני אין אח באכדית. את במות כמונח אנטומי יש להשוות ל-bamtu (CAD, B, pp. 78–79). עם זאת יש לשים לב שבעברית במה היא כנראה 'גב', ובאכדית bamtu B היא 'חזה' או 'בטן'. את במות כציון גאוגרפי יש להשוות ל-bamātu (ריבוי תמידי) – 'מרחב פתוח', 'מישור' (CAD, B, pp. 76–77). לצמד במותי//שדי השווה bamât šadî ו-bamâte ša šadî*.

בָּן – טויל משווה ל-bīnu הנדירה יחסית, אך איננו דן בנרדף הרגיל mārūm, אף על פי שהוא מזכיר את המילה השכיחה יותר אגב הדין. הוא משווה כאן את הדגם בן בן (שמ' י, ב ועוד) ל-bīn bīni = liblibbi ('נכד'), אך אין אצלו זכר ל-mār mārī. בנה – טויל מזכיר שהמילה האכדית הרגילה לציון בנייה היא epēšu, אך איננו דן בה כלל. הוא מפנה לערך "רצף" (= rašāpu), שבו הוא דן בצמד rašāpu//šuklulu בהקשר של תיאור בנייה, אך אין דיון לא כאן ולא שם בנרדפים כגון בנה//כלה, עשה//כלה. כל שיש הוא דיון בערך "שכלל" בחלק הארמי, שבו נזכרים הצמד בנה//שכלל והמקבילות banū//šuklulu ו-epēšu//šuklulu. ראה V. (A.) Hurowitz, *I Have Built You an Exalted House: Temple Building in the Bible in Light of Mesopotamian and Northwest Semitic Writings* (Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series, 115), Sheffield 1992, pp. 235–242. ברית – טויל מזכיר שני חוזים מקטנה שיש בהם הביטוי TAR bēriti ('כרת ברית') ומציע שהמילה האכדית היא מילה שמית מערבית. היה עליו להזכיר הצעות (לא נכונות) לגזור את ברית ממילים אכדיות שונות, כמו barū ('ראה'), biritu ('קשר', 'אזיקים') ו-birit ('בין', מילת יחס). השווה ח' תרמור, "ברית ושבועת אמונים במזרח הקדום: גישתו של היסטוריון", שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום ה-10 (תשמ"א–תשמ"ב), עמ' 149–173, המביא את הצעתו של משה הלד לגזור את ברית משורש בר"א/י בהוראת כריתה. אך המחדל הגדול בערך זה הוא היעדר דיון במילים adē-riksu, ואף אין הפניה לערך "עָד" (עמ' 271), שבו נידונה המילה עדות.

ברך, ברכה – טויל משווה בצדק ל-karābu. לביטוי "יברך הזבח" (שמ"א ט, יג) השווה puḥadam karābum ('אמר תפילת ikribu [=ברכה] בשביל שה לפני הקרבתו לצורך ראייה בכבוד'). (ראה V. A. Hurowitz, "'Blessing the Sacrifice' (I Samuel 9:13): An Overlooked Allusion to Ancient Israelite Extispicy (?)", *Aharon Kempinska Memorial Volume: Studies in Archaeology and Related Disciplines*, ed. E. D. Oren and S. Ahituv (Beer-Sheva, 15), Beer-Sheva 2002, pp. 182–193).

*בָּתָר – טויל מציין שבמקרא מופיעה מילה זו רק בהקשרי ברית ואילו באימר היא מופיעה בטקסט מקוטע והקשרה איננו ברור. המילה העברית מופיעה גם באוסטרקון שרקעו איננו ידוע ותוכנו מנהלי. (ראה V. Hurowitz, "Notes on a Recently Published Administrative Document", *Israel Exploration Journal* 48 (1998), pp. 132–135, esp. p. 134).

גָּדִי – טויל משווה ל-gadû, מילה שמית מערבית שאולה המופיעה בבבלית החדשה. הוא מזכיר גם את גדיה ואת המקבילה הסמנטית munīqu, שגם היא בבלית חדשה, אך איננו משווה לעז ול-enzu, שהן המילים הרגילות. גִּיד – לצירוף גיד הנשה (בר' לב, לג) השווה nimšu ('גיד'; CAD, N/2, p. 235). וראה להלן 'נִשָּׂה / גיד הנשה' ברשימת הערכים החסרים.

דָּבָר – בערך "דָּבָה" טויל מזכיר את המשמעות המשפטית של dibbu, המקבילה האטימולוגית של דָּבָה, אך איננו מזכיר את הנדרף דָּבָר, שיש לו אותן משמעויות, כגון שם' יח, טז: "כי יהיה להם דבר בא אלי ושפטתי בין איש ובין רעהו"; שם כד, יד: "מי בעל דברים יגש אלהים".

דָּבָר – טויל משווה ל-mūtānu. הקבלה זו מקבלת חיזוק מאונקלוס (וי' כו, כה), המתרגם דבר במילה מותנא.

דָּגַל – טויל משווה ל-diglu, הגזור מ-dagālu ('הביט'), ומעיר שהמילה העברית מציינת דבר נראה לעין, 'נס' (banner). הדבר נכון באשר לשיר השירים ב, ד ("ודגלו עלי אהבה"), אך דורש הסבר באשר לבמדבר (ב, פס' ג, י, יח, כה; י, פס' יד, יח, כב, כה ועוד), שבו דגל הוא ציון ליחידה צבאית, כמצוי במסמכי יב.

דחף – טויל מפרש את מדחפת בתהלים קמ, יב ("יצודנו למדחפת") 'מכלאה' על פי *The New JPS Translation*, המתרגם corral. אך יש לפרשו ככלי ציד על סמך da'āpu במזמור לכבוד המלך אשורנצרפל השני (LKA 64:6): šarru bajjāri utta'ipu kal mālīkī ('המלך הצייד הרוחף את כל המלכים').

דָּלַת – טויל משווה לביטויים הציב דלת והעמיד דלת את dalta zaqāpu. ניתן להשוות גם ל-dalta retû, כגון ina bābīša ertā dalāti ('בשעריה הציבתי דלת'; CAD, R, p. 298).

דמות – יש להפנות ל"צלם". לצמד צלם//דמות (בר' א, כו; ה, ג) השווה את הכתובת הדו-לשונית של הדדיסעי מתל פחריה, המקבילה את דמותא הארמי ל-šalmu האכדי.

דן – טויל משווה את יין מאוול ל-karāna ša Izalli. לסיווג יינות לפי אזור הפקתם ראה CAD, K, p. 205.

היכל – בלשון המקרא היכל מציין את ארמון המלך, את בית המקדש, את מושב ה' בשמים (תה' יא, ד: ה' בהיכל קדשו ה' בשמים כסאו) ואת החדר בתוך בית המקדש בין האולם ובין הדביר. ההוראה האחרונה, היינו 'חדר בתוך בניין', היא ההוראה בטקסט שמביא טויל כהקבלה אכדית להיכלי שן (שם מה, ט). בצדק הוא מתרגם את הצירוף palace halls, אך אין הוא מזכיר את השימוש בהיכל לציון חדר בתוך בניין.

חלה – טויל מודיע שהמילה האכדית לחלה היא marāšu ומפנה לערך "מרץ", אך בערך ההוא נידון רק הצירוף קללה נמרצת במשמעות 'קללה קשה'. המילונים אינם מקשרים את דו"י בעברית עם di'u באכדית ('כאב חזק, במיוחד כאב ראש'), אך יש לשקול את האפשרות שהצמד חלה//דוה (יש' א, ה: "כל ראש לחלי וכל לבב דו"י"; מחלה במצרים [שמ' טו, כו] // מדוה מצרים [דב' ז, טו; כח, ס]) קשור לצמד האכדי maršu//di'u, כגון nussu dihi ša zumrīja // muruṣ qaqqaḏīja nukkir ('הרחק את דו"י גופי' // 'את חלי ראשי שנה'; CAD, D, p. 165).

*חרוב – מילה זו איננה מתועדת בנוסח המסורה, וקיומה במקרא מתבסס על תיקון של חֲרֹב בישעיהו א, יט. אם כן צריך היה להפנות בערך "חרב" לערך "חרוב". יתר על כן, אין בגלוסר הערך "חריונים", ודיון במילה נמצא רק בערך "צאה" (עמ' 315). מי שלא קרא את מאמרו הקלאסי של משה הלד (M. Held, "Studies in Comparative Semitic Lexicography", *Studies in Honor of Benno Landsberger on His Seventy-Fifth Birthday, April 21, 1965*, ed. H. G. Güterbock and T. Jacobsen [Assyriological Studies, 16], Chicago 1965, pp. 395–406) ומבקש להבין את מלכים ב יח, כז = ישעיהו לו, יב, לא ידע לאן לפנות.

חרא/חריונים – ראה לעיל "חרוב".

טוב עין (עמ' 128) – טויל דן בביטוי טוב לב / לב טוב = libba ṭābu במשמעות 'מרוצה ושבוע', על פי ספרו המפורסם של יוחנן מופס על הפפירוסים המשפטיים מיב (J. Muffs, *Studies in the Aramaic Legal Papyri from Elephantine*, Leiden 2003 [1969]), העוסק בביטוי זה בהרחבה. יש להוסיף גם את הצירוף טוב עין במשמעות 'נדיב'/'נדיבות' (משלי כב, ט: "טוב עין יכרך כי נתן מלחמו

לדל") ואת מקבילו *damiq inim*. ראה בלוח גלגל החמה של נבוכדאדן (¹⁷BBSt in *ina ūmīšu ša Nabû-apla-iddina šar Bābīlī libbašu iḥdūma immerū* : 36:35–46 *zamūšu eli Nabû-nādin-šumi [...] itruša būnīšu ina būnīšu namrūti zīmēšu* מלך (בעת ההיא שמח לבו של נבוכדאדן מלך בבל ואורו פניו. על נבונדנשוש [...]) הטה את פניו בפניו המאירות וזיוו האדום בפי/ טוב עיניו בשמחה ראה' [ואחר פירוט של מענק לכוהנים המגדיל את הכנסתם לעומת הכנסותיהם הקודמות]). השווה בן סירא יד, י: "עין רע עין תעיט על לחם. ומהומה על שלחנו. עין טובה מרבה הלחם. ומעין יבש יזל מים על השלחן".

יד – טויל מסתפק כאן בהבאת המילה *badi'u*, גלוסה שמית מערבית במכתב מאל-עמארנה. השוואה זו מעניינת בפני עצמה, אך יש לדון כאן ב-*qātum* האכדית, שהיא המילה הרגילה ל'יד', או להפנות לערכים אחרים, כגון "מלא" (עמ' 212), שנזכר בו הביטוי "מלא יד". בערך "אחז" טויל דן בביטוי אחז ביד = *qātam aḥāzum* במשמעות 'נתן עזרה' בלי להזכיר את *qātam šabātum* באותה משמעות (CAD, S, p. 30). כמו כן אין זכר לביטוי הנרדף החזיק ביד במשמעות 'הוליק' (השווה יש' מב, ו: "אני ה' קראתיך בצדק ואחזק בידך").

יד ליד – משי' יא, כא; טז, ה: "יד ליד לא ינקה (רע)". יש המסבירים את יד ליד כלשון תקיעת כף בעשיית הסכם ובמתן ערבות ורואים בו ביטוי לדבר ודאי ומובטח כאילו בתקיעת כף. לביטוי זה ניתן להשוות את *qātātu* ('ידיים') במשמעות 'עֲרֵב' ו'ערבות' (ראה CAD, Q, pp. 168–172), ואם כך הפירוש הוא בוודאי 'הרשע לא יינקה אלא בוודאי ייענש'. אבל עדיף לפרשו 'תכף ומיד', על סמך הביטוי הנרדף באכדית ממארי ומנוזי *qātaqāti*, *qāta ana qāti* ('יד ליד'; ראה CAD, Q, pp. 165–166). פירוש הכתוב במשלי יהיה אפוא 'עונש הרשע הרע יבוא עליו מיד, ולא יינקה אף לרגע', והדבר מתאים להמשך הפסוק.

לאל ידי – לביטוי *le'u ana idīja* ראה לעיל "אל".

יש – מילה רגילה להביע הוויה או בעלות. טויל מגדיר אותה כפועל, אבל במשלי ח, כא: "להנחיל אהבי יש ואצרתיהם אמלא", היא מופיעה כמושא וכשם נרדף לאוצרות. פירושה אפוא 'רכוש' כמו *būšu* באכדית, הגזור מ-*bašû* ('יש', 'היה'), ואולי יש להשוות גם אל משלי יג, כג: "יש נספה בלא משפט"; בן סירא מב, ג: "על חשבון שותף ודרך ועל מחלקת נחלה ויש". לתקבולת יש//אוצרות השווה *aptēma bīt* את בית נכותם [אוצרותיהם] שאצורים בתוכו כסף, זהב, יש ורכוש'; CAD, N/1;

17. L. W. King, *Babylonian Boundary-Stones and Memorial-Tablets in the British Museum*, London 1912

V. A. Hurowitz, "Two Terms for Wealth in Proverbs VIII in ראה (p. 183). Light of Akkadian", *Vetus Testamentum* 50 (2000), pp. 252–257.

כרת – טויל מביא את המקבילה האטימולוגית karātu, שהיא נדירה יחסית, אך מדלג על המקבילה הסמנטית parāsu השכיחה למדי. משום כך אין אצלו צירופים כמו "הכרת מנחה ונסך מבית ה'" (יואל א, ט), המקביל לצירופים כמו nindabê bitāti aprus ('את מנחת הלחם של המקדשים כרתי'; CAD, P, p. 166). בהקשר זה יש להזכיר גם את הביטוי המקראי המאוחר "הסיר התמיד" (דנ' יא, לא; יב, יא), השווה לצירופים כגון satukku šuātu ipparisma baṭil [...] ginê Šamaš baṭil iqbīma ('התמיד ההוא נכרת ובטל [...] התמיד של האל שמש בטל, הוא אמר'; CAD, G, p. 81). כל זה הוליד את הביטוי החז"לי בטל התמיד (תענית ד, ו).

נפל – לביטוי נפל אל במשמעות 'ערק' השווה maqātum. ראה י' אפעל, "אל הכשדים אתה נפלי", ארץ-ישראל כד (ספר אברהם מלמט; תשנ"ד), עמ' 18–22.

פת – טויל מקשר את המילה בישעיהו ג, יז ל-pūtu ('מצח'), אך הוא מתקשה להסביר את מלכים א ז, נ: "והפתות לדלתות הבית" בנוגע לבית המקדש. אך יש לפרש כאן כמו רש"י וכמו ההולכים בדרכו: "מפתחות שמעתי שמפתחין בהם את המנעול", והוא למעשה מתקן את הטקסט וקורא "פִּתְחוֹת". אסמכתה לקריאה זו והד לטקסט קודם נמצא בדברי הימים ב ד, כב: "ופתח הבית דלתותיו הפנימיות וגו'". ראה V. A. Hurowitz, "Solomon's Golden Vessels (1 Kings 7:48–50) and the Cult of the First Temple", *Pomegranates and Golden Bells: Studies in Biblical, Jewish, and Near Eastern Ritual, Law, and Literature in Honor of Jacob Milgrom*, ed. D. P. Wright, D. N. Freedman, and A. Hurvitz, Winona Lake 1995, pp. 151–164, esp. pp. 160–161.

עֶמֶל – טויל מקשר בצדק את עמל ל-nēmelu במשמעות 'רווח'. מן הדין היה להזכיר שבפירוש זה קדם לו ח"א גינזברג (בפירושו לקהלת, ירושלים ותל-אביב תשכ"א, עמ' 15), שדן במילה הזאת בהרחבה והסתמך על רשב"ם. ככל הנראה זה פירוש עמל גם במשלי כד, ב: "כי שֹׁד יִהְיֶה לָבֶם וְעַמֵּל שִׁפְתֵיהֶם תִּדְבְּרֶנָּה", שפירושו 'אנשי רעה מדברים בלבם על רווח משוד, אך כלפי חוץ, בשפתותיהם, הם מדברים על רווח מעבודה'.

העתיקו – מש' כה, א: "גם אלה משלי שלמה אשר העתיקו אנשי חזקיה מלך יהודה". עת"ק עניינו מעבר, הן בבניין קל (איוב יד, יח; יח, ד; וכן etēqu באכדית) והן בבניין הפעיל (בר' יב, ח; כו, כב). אך מצאנו גם העתיק (הפעיל) בתפקיד גרימה במשמעות 'העביר ממקום למקום' (איוב ט, ה: "המעתיק הרים ולא ידעו"), ואף

במשמעות 'התרחק' (שם לב, טו: "העתיקו מהם מלים"). אין מתועד שימוש אחר של העתיק בנוגע לחיבור ספרותי, ואף אין שימוש מקראי אחר בפועל זה במשמעותו המודרנית: 'כתב טקסט במקום חדש' (הוראה זו ראשיתה בימי הביניים). רבו ההשערות בנוגע לכוונה המדויקת של הכתוב, ואכמ"ל. חיים כהן הצביע על מקבילות אכדיות לשימוש ב-*etēqu* בנוגע לדבר כתוב, כגון מכתב אשורי קדום (TCL 4,¹⁸ 10:8–11): *šubpīka ana šalāšišu maḥašma ana panīka lušētiqūma u*: *attā urkatam alik* ('חלק את מסמכיך לשלוש קבוצות, ושיעבירו (אותם) לפניך, ובוא אתה אחר כך'). אך עדיף לפרש את העתיקו כנרדפת סמנטית ל-*šubbalkutu* – נטיית בניין *š* של הפועל *nabalkutu*, שפירושו 'נע ממקום למקום' ורבות מהוראותיו כהוראות עבר בעברית. אחת מהוראותיו בבניין *š* היא 'כתב טקסט זהה לטקסט אחר', היינו המובן המודרני של העתיק, והיא מופיעה בשימוש זה בקולופונים לציין שהמסמך שהקולופון כתוב בו הועתק ממסמך אחר. השימוש הקולופוני ב-*šubbalkutu* זהה לשימוש העתיקו בכותרת במשלי. ראה, CAD, N/1, p. 18, s.v. *nabalkutu*, 4c, 3. מכאן שאנשי חזקיהו מצאו משלים כתובים שיוחסו לשלמה והעלו אותם על הכתב מחדש.

פִּוּר ('גורל') – טויל דן בקיצור באטימולוגיה של פִּוּר ודוחה את ההצעה שהמילה האכדית *pūru* גזורה מ-*bur* בשומרית ('קערה'), בלי להציע הצעה משלו. יש לתת את הדעת שבאימר טקס הכנסתה של כוהנת חדשה לתפקיד מתחיל בשימוש בחפץ הנקרא *purū*. CAD, p. 527 (P, p. 527) מביא את הטקסט הזה בערך *pūru A* ('קערה'), אבל אחרים מתרגמים 'גורלות' (*pūru B*) ומציעים שהשלב הראשון בטקס הוא בחירת הכוהנת על ידי גורלות. ראה A. Tagar-Cohen, "The Casting of Lots among the Hittites in the Light of Ancient Near Eastern Parallels", *The Journal of the Ancient Near Eastern Society* 29 (2002), pp. 97–103; idem, "The EZEN *pulaš* – A Hittite Installation Rite of a New Priest", *Journal of Ancient Near Eastern Religions* (2002), pp. 127–159. יש לשאול אם *B pul* גזור מ-*pul* בחתית ('גורל').

צָנָה – טויל מפרש 'חבל משיכה' על פי *šerretu*, אך יש לקשרו ככל הנראה ל-*šinnatum* באכדית ממארי ('מגן'), ונשא הצנה הוא נושא המגן והוא מקביל

18. G. Contenau, *Tablettes Cappadociennes* (Textes cuneiformes du Louvre, 4), Paris 1920; ראה ח' כהן, "רעים לא נאמנים: משמעים רגילים של מילים בעברית בת זמננו שנולדו מתוך טעות", שערי לשון: מחקרים בלשון העברית בארמית ובלשונות היהודים מוגשים למשה בראשר, א, בעריכת א' ממן, ש' פסברג ו' ברויאר, ירושלים תשס"ח, עמ' 39–41.

V. M. Berginer and C. Cohen, "The Nature of *arītu* באשורית. ראה Goliath's Visual Disorder and the Actual Role of His Personal Bodyguard: נִשָּׂא הַצָּנָה (I Sam 17:7, 41)", *Ancient Near Eastern Studies* 43 (2006), pp. 27–44, esp. pp. 32–33 n. 12.

רְבַע – במ' כג, י: "מי מנה עפר יעקב ומספר את רבע ישראל". טויל גורס בעקבות אולברייט ורבים אחרים "מי מנה עפר יעקב / ומי סָפַר את <רבע ישראל> ומשחזר את *תרבע על סמך *turbu'u* ('עפר' או 'ענן עפר'). הוא תומך בתיקון בעזרת צמד המילים האכדי *epu//tarbu*, אבל בראשית הערך הוא מזכיר את הערתו של ברוך לויין בפירושו לספר במדבר (בסדרת Anchor Bible, עמ' 175–176) שלפיה הפירוש המסורתי ('רְבַע') דחוק. מכאן אפשר להבין שלויין מקבל את התיקון המוצע ואת פירוש אולברייט, ולא היא! למעשה לויין מציע פירוש משלו. לדעתו רבע ועפר הם ציונים טופוגרפיים המצביעים על שטח או על טריטוריה, והוא מקביל אותם ל-*rebitu* ול-*epēru*.

רחם – לביטויים "נתן א לרחמים לפני ב", "נתן רחמים" ו"לרחמים לפני א" V. A. Hurowitz, "Three Biblical Expressions for Being Merciful in ראה Light of Akkadian and Aramaic", *Text, Temples, and Traditions: A Tribute to Menahem Haran*, ed. M. V. Fox et al., Winona Lake 1996, pp. 359–368.

שָׁבַר (עמ' 387) – טויל משווה את "שני רשעים שברת" (תה' ג, ח) לביטוי אכדי יחידאי מאימר: *šumma iragammū ṭuppu annū šinnatišunu u[š]abbar* ('אם יערערו, ישבר הלוח הזה את שניהם'). ברור שהביטויים זהים מבחינה אטימולוגית, אך הביטוי האכדי הוא נוסח משפטי מטפורי, ובעברית השימוש המטפורי מופיע לראשונה רק בספרות חז"ל, כגון תוספתא בבא קמא י, לח: "וכן היה בן בג בג אומר: אל יגנוב אדם את שלו מבית הגנב שמא אף הוא ייראה כגנב; אלא משבר את שניו [במשפט!] ומוציא את שלו מידו" (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 369). ובבבא קמא כח ע"א מצאנו: "עמך בן בג בג יחידאה הוא ופליגי רבנן עליה רבי ינאי אמר מאי שבור את שיניו בדין". ראה J. A. Hackett and J. Huehnergard, "On Breaking Teeth", *The Harvard Theological Review* 77 (1984), pp. 259–287.

נתן שלום (עמ' 398, ס"ק 7) – לדיון זה הוסף: ב' עודד, "ונתתי שלום בארץ" (ויקרא כ"ו 6) – נוסח אשורי: פרק באידיאולוגיה המלכותית האשורית, ארץ-ישראל כד (ספר אברהם מלמט; תשנ"ד), עמ' 148–157. יש לציין שהביטוי האכדי *šulmam qāšum*, שפירושו המילולי 'נתן שלום', מוזכר אצל טויל כמקביל לנשא שלום דווקא ולא לנתן/עשה/שם/שפת שלום.

חוט – הביטוי "מחוט ועד שרוך נעל" (בר' יד, כג), שפירושו 'דבר חסר ערך', נדרף לביטוי האכדי *lu ḥāmu lu ḥuṣābu* ('או קש או טיט'), והקשר ביניהם נמצא בארמית של יב, בביטוי "מחם ועד חוט", כפי שהעיר א"א ספיוור. ראה Y. Muffs, "Abraham the Noble Warrior: Patriarchal Politics and Laws

of War in Ancient Israel", *Journal of Jewish Studies* 33 (1982), pp. 81–107.

קִיָּה (פועל) – נרדף ל-*balāṭum* ול-*nêšu*. המשמעות 'החלים ממחלה' מופיעה בפרשת נחש הנחושת (במ' כא, ח): "והיה כל הנשוך וראה אותו וחי", ובפרשת מחלתו של חזקיהו (יש' לח, כא): "ישאו דבלת תאנים וימרחו על השחין ויחי". כמוהו גם בטקסטים רפואיים אכדיים: *annām teppuš iballuṭ* ('את זה תעשה ויחיה/יחלים'; CAD, B, p. 54); *ikkalma iniaš* ('יאכל [את התרופה] ויחיה/יחלים'; CAD, N/2, p. 187). ראה V. A. Hurowitz, "Healing and Hissing Snakes – Listening to Numbers 21:4–9", *Scriptura* 87 (2004), pp. 278–287. חיה (הִחְיֶה) – פועל זה במשמעות 'הזין' מופיע בסיפור הרעב בימי יוסף (בר' מז, כה): "ויאמרו החיתנו"; והשווה *ikkalū ina libbi baltū* (CAD, B, pp. 57). ראה V. A. Hurowitz, "Joseph's Enslavement of the Egyptians (Genesis 47:13–26) in Light of Famine Texts from Mesopotamia", *Revue biblique* 101 (1994), pp. 355–362.

חלק (החליק) – יר' לו, יב: "לִחְלֹק משם בתוך העם", במשמעות 'ערק' לאור *ḥalāqu*. ראה מאמרו של אפעל הנזכר לעיל (בערך "נפל").
חפץ – לשורש חפ"ץ אין הקבלה אטימולוגית באכדית, אבל יש לו הקבלות סמנטיות ותפקודיות, כגון *ṣabû-ṣašāšu*, *erešu*. המילה *ṣabītu* ('חִפְּץ') מוזכרת אצל טויל בערך "צבי" (עמ' 317), ושם צוינה הקבלה ליחזקאל כ, פס' ו, טו: "צבי היא לכל הארצות", ולירמיהו ג, יט: "ארץ חמדה // נחלת צבי", אבל אין זכר למלאכי ג, יב ולביטוי הנרדף ארץ חפץ. הקבלה ל-*ḥašāḥu* נמצאת בחשח ובחשחות בארמית (עמ' 443–444). 'יתר על כן, במלכים א ה, כב–כג בדברי חירם לשלמה נאמר: "אני אעשה את כל חפצך בעצי ארזים ובעצי ברושים [...]" ואתה תעשה את חפצי לתת לחם ביתי", ולזה יש הקבלות במכתבי אל-עמארנה, כגון במכתב 6, שורות 13–16: "מה שאתה חפץ (*ša ḥašḥata*) מארצי שלח אליי [הודעה] וייקחו אליך; ומה שאני צריך (*ša ḥašḥaku*) מארצך אשלח אליך [הודעה] וייקחו אליי". במכתב מאוגרית מצאנו: *ana muḥḥija ana mēreštika u šibūtik šupra* ('שלח אליי את חפצך ואת רצונך'; CAD, M/2, p. 22). לנוסחאות דומות באכדית ובאוגריתית ולהפניות לספרות קודמת ראה ספרי הנזכר לעיל (בערך "בנה"), עמ' 186–187.

מועד ('זמן שנקבע מראש') – הנרדף האכדי הוא *adannu*. טויל דן במילה האכדית במדור הארמי בערך "עדן", שווה הערך האטימולוגי, אבל הנרדפת העברית היא מועד. לביטויים שם מועד (שמ' ט, ה): "וישם ה' מועד לאמר מחר יעשה ה' הדבר הזה בארץ" ובא מועד (תה' קב, יד): "אתה תקום תרחם ציון כי עת לחננה כי בא מועד" יש להשוות את *adannam šakānum* ואת *adannum kašādum*, כגון בסיפור המבול בעלילת גילגמש: *adanna Šamaš iškunamma [...] adannu šû itkalda*

(שמש שם לי מועד [...] והמועד הוא בא'; CAD, A/1, p. 99). הביטויים בא מועד ושם מועד יש להם גם נרדפים עבריים: עת בא (חגי א, ב: "העם הזה אמרו לא עת בא עת בית ה' להבנות") ושם עת (קה' ג, יז: "כי עת לכל חפץ ועל כל המעשה שם" [צ"ל: שם]). ראה ח' תדמור, "ההבטחה לאבות בימי גלות בבל ושיבת ציון", בן-גוריון והתנ"ך – עם וארצו, בעריכת מ' כוגן, באר-שבע תשמ"ט, עמ' 45–53.

מַעֲנִית – תה' קכט, ג: "על גבי חרשו חרשים האריכו למעניתם". מקובל לפרש את מענית על פי مَعْنَاةٌ, 'השטח בקצה השדה שבו המחרשה פונה', אבל ייתכן שיש לקשור אותה ל-inītu A 'שירותי צמד שוורים' או 'שכר השוורים': 1 inīt erēši 1 inīt majāri eli PN PN2 išu (פלוני ואלמוני חייבים לספק שירותי צמד שוורים אחד לחרישה [לשם לזריעה] וצמד שוורים אחד לחרישה [מתחת לקרקע]; CAD, I/J, pp. 148–150). המילה inītu גזורה מן הפועל enû ('שינה' או 'השיב'). פירוש הכתוב הוא אפוא [הצוררים] חרשו על גבי והאריכו כדי למלא את חובת החרישה שלהם'. ראה גם שמ"א יד, יד: "כבחצי מענה צמד שדה", והשווה [ina eqlim ...] iniāti illak ul illak kīma šimdat šarrim ('בשדה ימלא את חובת החרישה; אם לא ימלא את חובת החרישה ייענש לפי גזרת המלך'; CAD, I/J, p. 149).

*מַרְעָה – בר' כו, כו: "ואבימלך הלך אליו מגרר ואחזת מרעהו ופיכל שר צבאו". מקובל לפרש את מרעהו מ'הרעים שלו', אך יש לקשור אותו ל-merḥû, הידוע ממארי, והוא 'שר הרועים' כפי שהראה י' ספרן, "אחזת מרעהו' וברית באר שבע", באר-שבע ב (תשמ"ה), עמ' 121–130.

מָשֶׁךְ – מילה זו מופיעה בתהלים קכו, ו: "נשא משך הזרע", במשמעות 'עור' או 'כלי עשוי מעור', על סמך mašku. וראה גם את הצורה הדנומיניטית בעמוס ט, יג: "משך הזרע". השווה S. Paul, *Amos* (Hermeneia), Minneapolis 1991, p. 293. n. 53.

נגף – השווה nakāpu. "וכי יגף שור איש את שור רעהו" (שמ' כא, לה) = šumma alpum alpam ikkimma uštamīt ('אם שור נגף שור [אחר] והמיתו'; חוקי אשננה, CAD, N/1, p. 157).

נֶשֶׁה/גיד הנשה (בר' לב, לג) – ייתכן שיש להשוות ל-nimšu (CAD, N/2, p. 235). I. Starr, *The Rituals of the Diviner* (Bibliotheca Mesopotamica, 12), Malibu 1983, pp. 64–65.

סַחְרָה – תה' צא, ד: "צנה וסחרה אמתו". שם התואר sāḥirtu ('חוזרת') מופיע במכתבים ממארי כתיאור של כלי הנשק tilpānu ('קשת'; CAD, S, p. 60; T, p. 414). המונח tilpānu sāḥirtu, שהוא ציון לסוג מסוים של קשת, פירושו 'קשת חוזרת' או 'קשת מוחזרת', היינו קשת קמורה. סחרה היא ככל הנראה קיצור של

P. Abrahams, "Hébreu-soherah / Akkadien-sâhirum", *ראה*, B. Eichler, "Of *N.A.B.U.* 20–21 (1991), no. 26 Slings and Shields, Throw Sticks and Javelins", *Journal of the American Oriental Society* 103 (1983), pp. 95–102, esp. pp. 101–102.

סמגר – simmagir (CAD, S, pp. 272–273). רצף המילים "נרגל שר-אצר סמגר-נבו שר-סכים רב-סריס" (יר' לט, ג) נחשב שורה של שמות פרטיים ושמות תפקידים. אך היום ידוע שיש לחלק את המילים כך: "נרגל-שראצר סמגר; נבו-שר-סכים רב-סריס", על סמך התואר simmagir, הידוע מתעודות מן התקופה הבבלית החדשה, והשם והתואר Nabû-šarrussu-ukīn rab ša-rēši, המופיע בלוח מן העיר ספר משנת 595 לפסה"נ, שנתגלה בשנת 2007 במוזאון הבריטי. אם כן סמגר הוא התואר של נרגל שראצר.

סתם – דנ' יב, ט: "כי סתמים וחתמים הדברים עד עת קץ". הביטוי סתמים וחתמים נרדף ל-sakku kakku (שמות תואר מן הפעלים kanāku ו-sakāku), מונח טכני לטקסט אזוטרי. *ראה* S. Paul, "Daniel 12:9: A Technical Mesopotamian Scribal Term", *Sefer Moshe: The Moshe Weinfeld Jubilee Volume: Studies in the Bible and the Ancient Near East, Qumran, and Post-Biblical Judaism*, ed. C. Cohen, A. Hurvitz, and S. M. Paul, Winona Lake 2004, pp. 115–118.

עצרה – לעצרה/עצרת במשמעות 'אספה' או 'ועידה' השווה III raḥāṣum < riḥṣum באכדית ממארי. *ראה* N. Wasserman, "On *raḥāṣum* I, II, III and on Akkadian *riḥṣum* = Hebrew 'עצרה'", *Birkat Shalom: Studies in the Bible, Ancient Near Eastern Literature, and Postbiblical Judaism Presented to Shalom M. Paul on the Occasion of His Seventieth Birthday*, ed. C. Cohen et al., 2, Winona Lake 2008, pp. 705–712.
עת – ראה לעיל "מועד".

קול – בר' ד, י: "קול דמי אחיך צעקים אלי מן האדמה"; שה"ש ה, ב: "קול דודי דופק". בשני הפסוקים האלה קול פירושו 'הקשב!', ויש להשוותו ל-qālu A ('שמעו!', 'הקשבו!': Qūla napharkunu amātija limdā) ('הקשיבו, כולכם, הבינו דברי!'; CAD, Q, p. 74). קול זה קשור ככל הנראה למילת הקריאה הקול (שהשתבשה להכול) בלשון הליטורגיה היהודית המאוחרת. על הקול במשמעות 'הקשיב' ראה אצל נ' וידר, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, א, ירושלים תשנ"ה, עמ' 89–90, 181–184.

קסמים – במ' כב, ז: "וילכו זקני מואב וזקני מדין וקסמים בידם". על קסמים לציון התוצאה הפיזית של שאילה באל, לאור tērētum במכתבי קוסמים ממארי, ראה א'

הורוויץ, "מה הביאו מלאכי בלק אל בלעם", ארץ-ישראל כד (ספר אברהם מלמט; תשנ"ד), עמ' 83–86.

רמיה – rimītu ('רפויה'). טויל מזכיר את הביטוי קשת רמיה (עמ' 348) במשמעות 'קשת רפויה', אך מצאנו רמיה במשמעות זו ובהשאלה גם במשלי י, ד: "ךאש עשה כף רמיה ויד חרוצים תעשיר"; יב, כד: "יד חרוצים תמשול ורמיה תהיה למס"; יב, כז: "לא יחרך רמיה צידו והון אדם יקר חרוץ". על קשת רמיה ראה כבר י" אפעל, "הערות לקסיקאליות על כמה מונחי צבא קדומים", ארץ-ישראל כ (ספר יגאל ידין; תשמ"ט), עמ' 115–119.

*שבים – יש' ג, יח: "יסיר ה' את תפארת העכסים והשביסים והשהלנים". יש מפרשים את שביסים 'עדיים בצורת שמש', בדומה לשהרונים, שהם עדיים בצורת סהר. השווה šamšatu ('עדי בצורת שמש'): 1 gín KÙ.GI.HI.da.ud.sar samsatum (igi.3.gal.ta 3.šè 'שקל אחד [...] זהב לשלושה שהרונים ועדיים בצורת שמש, כל אחד שקל'; CAD, Š/1, p. 333). לעדיים בצורת סהר השווה uskaru ('סהר').

תקע כף – מש' ו, א: "אם ערכת לרעך תקעת לזר כפיך"; וכן שם יז, יח; כב, כז. השווה ida maḥāṣum ברשימה לקסיקלית דו-לשונית מאבלה, והוא ככל הנראה כמו מחא יד בארמית ('נתן ערבות'). ראה E. Lipiński, "Old Aramaic Contracts of Guarantee", *Written on Clay and Stone: Ancient Near Eastern Studies Presented to Krystna Szarzyńska on the Occasion of Her 80th Birthday*, ed. J. Braun et al., Warsaw 1998, pp. 39–44. לביטוי האכדי qātam maḥāṣum יש המשמעות ההפוכה: סירוב לעסקה (CAD, M/1, p. 80). לביטוי qātam napāšu ('ביטל הסכם' – נפץ יד [דנ' יב, ז]) ראה אצל טויל בערך "נפץ". תְּשׁוּרָה – שמ"א ט, ז: "ותשורה אין להביא לאיש האלהים". שם העצם תשורה גזור משורש שו"ר, שהוא לשון ראייה, ויש להשוותו ל-tāmartum מן הפועל amāru ('ראה'). זו מתנה המובאת בשעת ריאיון עם המלך. ראה S. Paul, "I Samuel 9:7: An Interview Fee", *Biblica* 59 (1978), pp. 542–544.

ארמית

גב – לצירוף גב אריותא (דנ' ו, פס' ח, יג, יז, כ) השווה SAA gab'i ša neši (S. Parpola, "The Forlorn Scholar", *Language, Literature, and History: Philological and Historical Studies Presented to Erica Reiner* (American Oriental Series, 67), ed. F. Rochberg-Halton, New Haven 1987, pp. 257–278).

היכלא – עז' ה, יד: "ואף מאניא די בית אלהא די דהבה וכספא די נבוכדנצר הנפק מן היכלא די בירושלם והיכל המו להיכלא די בבל הנפק המו כורש מלכא מן היכלא די בבל ויהיבו לששבצר שמה די פחה שמה". ייתכן שהביטוי היכלא די בבל, המורה כאן על בית המקדש, מכונן למקדש מרדוך אֶסְגַּל בבבל, הנקרא ekal ilāni במקורות האכדיים; והרי ברוב המכריע של המקרים שהכינוי ekallu חל על מקדש הכוונה לאֶסְגַּל דווקא ולא למקדשים אחרים. ראה: CAD, E, p. 55, s.v. ekallu, 1, a, 7'; AHW, p. 192, s.v. ekallu, 8.

נִדְבָכָּךְ – עז' ו, ד: "נדבכין די אבן גלל תלתא ונדבך די אע חדת". טויל משווה ל-natbāku. ניתן להזכיר גם את tibku, שמשמעותו ושורשו זהים והוא שכיח יותר. ראה CAD, T, p. 379.

תקף – דנ' ו, ח: "לקימה קים מלכא ולתקפה אסר". יש לפרש את לתקפה אסר על פי S. Paul, "Dan 6:8: An riksa dununu ('אשרר את קשרי החובה')", *Biblica* 65 (1984), pp. 106–110.

בעיות טכניות

ספק בעיה טכנית ספק קושי ענייני: כמעט כל המובאות מצוטטות מ-CAD, בציון העמוד במילון אך בלי מידע על הטקסט המצוטט – שמו ורקעו ההיסטורי. מעטים הם הטקסטים המצוטטים לפי מהדורה מדעית או לפי שם היצירה, ובראשם Ludlul המצוטט לפי BWL, ומכתבי אל-עמארנה, המצוינים דרך קבע לפי EA.¹⁹ קשה למצוא היגיון בשיטת הציטוט.

אי דיוקים טכניים בספר מעידים על חוסר עקיבות ועל עריכה לקויה. בעמ' 258, בערך "סִדְר", יש הפניה לערך "שְׁדִרָה". ערך זה אמור להופיע בעמ' 376 אך איננו קיים. בכמה מקומות יש הפניה ל-Cohen, והכוונה היא לספרו של חיים כהן על מילים יחידאיות, הרשום בביבליוגרפיה Cohen, Chayim 1978. בעמ' 324, בערך "צלמות", ההפניה Cohen, Hapax 1996:287–309 מכוננת לא לספר אלא למאמרו של חיים כהן על צלמות מ-1996 המופיע בביבליוגרפיה. בעמ' 246, בערך "נפש", מופיעה ההפניה Avigdor Hurowitz, VT 47 [1997] 43–52. פריט זה איננו מופיע ברשימה הביבליוגרפית בסוף הספר. בעמ' 275, בערך "עין", נזכר אותו מחבר: Hurowitz, *Text, Artifact and Image* [2006] 3–23, וגם הפריט הזה איננו מופיע

19. J. A. Knudtzon, *Die El-Amarna Tafeln*, ed. O. Weber and E. Ebeling (Vorderasiatische Bibliothek, 2), Aalen 1964 (Leipzig 1915).

בביבליוגרפיה. בעמ' 247, בערך "נקב", באה ההפניה Aitken, SAH 101–5, אך אין זכר לפריט בביבליוגרפיה ו-SAH איננו מופיע ברשימת הקיצורים. בעמ' 63, בערך "גבעה": Pentiuc 2001:49–50, אך לפי הביבליוגרפיה שנת הוצאת הספר היא 1991. ופן נחשוד בטויל שהוא מקפח רק אחרים, בעמ' 108, בערך "חליל", מופיעה ההפניה Tawil, ZAW 117 (2005) 91–94, אך פריט זה איננו מופיע ברשימה הביבליוגרפית. וכן בעמ' 372, בערך "רצף": Tawil, ZAW 151 (2003) 266–71. בעמ' 197, בערך "מגדל": Tawil, BASOR 341 (2006) 37–52, אך בביבליוגרפיה שנת ההופעה היא 2004.

סיכום

אין ספק שספרו של טויל הוא תרומה נכבדה ומבורכת למחקר ההשוואתי של העברית המקראית לאור האכדית, ושיהיה לנכס צאן ברזל לחוקרים ולסטודנטים. אבל זהו ניסיון חלוצי על כל הכרוך בו, לטוב ולמוטב. הסקירה הכללית וההשגות המפורטות שהבאנו כאן הן רק מעט מזער מן הממצא הכולל, אבל קרוב לוודאי שהן מדגם מייצג. יוצא בבירור שטויל השיג רק באופן חלקי את מטרתו המוצהרת להביא את הידוע ולרשום את כל המקומות בעברית המקראית שהאכדית יכולה להאיר. הספר משאיר מילים וביטויים רבים בלי טיפול נאות, ובביבליוגרפיה פעורים חורים רחבים. כמו כן ניתן לחלוק על כמה מהשוואותיו הסמנטיות. מבחינה טכנית מצאנו שלא כל ערך נמצא במקום המתאים, חסרות הפניות פנימיות ורמזות מערך לערך, היקף הדיון במילים איננו אחיד, ואין התאמה מלאה בין הביבליוגרפיה ובין גוף הספר.

נשאלת אפוא השאלה מה יש לעשות כדי ליצור כלי מושלם יותר? אי אפשר לפרוש כאן תכנית מפורטת להצלחה, אך ניתן להציע אלגוריתם ברור לצעדים ראשונים. חוט השדרה של הספר, כטור ראשון בטבלה, צריך להיות רשימה מלאה של כל המילים בעברית המקראית. לידה, בטור השני, יש לרשום את כל המילים האכדיות הזהות למילים העבריות מבחינת הגיזרון (cognates). בטור השלישי, שיהיה ארוך בהרבה מן הטור הראשון, יש לרשום את כל המילים האכדיות הנרדפות למילים העבריות מבחינה סמנטית. כאן אין לבחול במילים שגרתיות ואין להעדיף מילים נדירות ומיוחדות. לאחר מכן יש לחזור לערכים העבריים (הטור הראשון) ולהרחיב כל מילה ומילה על ידי צירופי המילים שבהם היא כלולה ועל ידי הביטויים הקבועים. בשלב הבא יש למצוא את הנרדפים האכדיים לביטויים ולהשלים בהם את הטורים השני והשלישי. על תשתית כזאת ניתן לבנות דיונים ראויים הנתמכים בביבליוגרפיה מתאימה. אין ספק שיש דרכים אחרות לבצע את המשימה, אך תהא הדרך אשר תהא, יש ללכת בה באופן שיטתי ויש לזכור שבמפעל כזה אין להפלות בין מילים מעניינות ולא מעניינות – בכל מילה יש עניין!

ניתן להניח שהספר יזכה לביקורות רבות ושכל מבקר יעיר על מילה זו או אחרת ויוסיף כמיסת ידו מילים, ביטויים, צירופי לשון ומחקרים שחסרו בו או שטופלו באופן לקוי. יש לקוות שד"ר טויל לא ירפה מן העבודה המבורכת שהתחיל בה בשנת 1998 ושיטה את שכמו (ואולי גם את שכמם של שותפים) להוציא מהדורה מורחבת ומתוקנת.

Summaries

Moshe Bar-Asher

On the Scientific Activity of the Academy of the Hebrew Language

This short paper surveys the scientific activity at the Academy: in the Historical Dictionary Project and by the Academy's scientific secretariat. It also provides information on the activity of additional units: the computer and publication units. It notes the role of government support in improving the Academy's material situation, particularly by Minister of Culture and Sport Limor Livnat and Government Secretary Zvi Houser.

Abraham Tal

The Historical Dictionary of the Hebrew Language: Fifty Years

Fifty years have passed since the plenary of the Academy of the Hebrew Language assigned Professor Ze'ev Ben-Ḥayyim the task of developing a historical dictionary of the Hebrew language. This initiative was the implementation of the proposal by the late Professor N. Tur-Sinai five years earlier. After a thorough examination of similar projects abroad, Ben-Ḥayyim presented his plan to the Academy in 1959 and, following its approval, he immediately gathered a team of specialists and began to draw up a blueprint for the future dictionary. After consulting specialists, the teams created lists of compositions to be linguistically treated for the dictionary. The linguistic treatment of these compositions has produced a

large database, which is in constant development. It presently consists of hundreds of parsed documents, which represent the Hebrew lexicon at various stages of its development.

Gabriel Birnbaum

On Compiling the Dictionary for the Classical Period of Hebrew

For nearly fifty years the Historical Dictionary of the Academy of the Hebrew Language has meticulously collected the sources for the dictionary, perusing all manuscripts of ancient Hebrew literature. The impressive results of these efforts are widely available in the form of a computerized Internet database. The database includes the literary sources, based on the most reliable manuscripts, together with an advanced concordance.

When compilation of the dictionary itself began in 2005, this gave rise to several problems. One was the question of the potential users of this dictionary. The present writer thinks the dictionary should not be aimed exclusively at an audience of linguists or other experts; on the other hand, it cannot be constructed for ignoramuses. This issue has bearing on deciding to what extent the compiler may or should modify the original text of the citation as set in the database for the reader.

Another moot point concerns entries for common words, for which numerous potential citations should be quoted. An ideal citation is one that encapsulates the meaning of the headword. There are, however, few such sentences for each entry, if any, whereas a historical dictionary must provide citations for all historical periods of the language. Also, in the writer's opinion, priority should be given to citations from rabbinic sayings, both halakhic and homiletic, which are well known by many, either from their childhood, or from daily prayer or Torah study.

The article concludes with three entries for words from the root **יָקַח**. Discovered by the compilers of the Historical Dictionary Project, these meanings have not been previously included in any Hebrew dictionary.

Binyamin Elizur

Towards a New Publication of *Yerushalmi Fragments*

One hundred years have passed since the 1909 publication of Louis Ginzberg's *Yerushalmi Fragments*, and a new edition of all the fragments of the Talmud Yerushalmi – from the Cairo Genizah, the European genizah, as well as other sources – is about to appear. Ginzberg's edition covers about 12 percent of the Yerushalmi, and the remaining fragments published to date provide approximately an additional 6 percent, whereas the fragments found in the new edition cover about a quarter of the entire Yerushalmi. This alone justifies the publication of a new edition. By way of introduction, the article provides a thorough overview of all of the materials published since the discovery of the Genizah to the present, with special stress on Ginzberg's fragments. In addition, by way of illustration of the fragments' richness, a number of their characteristics are discussed, especially their contribution to the collation of the text, the elimination of scribal errors, the recovery of the rabbinic Hebrew lexicon, as well to as an improved understanding of the talmudic pericopes themselves.

Ronit Gadish

The Noun Patterns מַפְעֵל, מַפְעִלָּה, מַפְעֵל and מַפְעִלָּה

The article discusses the diachronic organization of the meanings assigned to the patterns מַפְעֵל, מַפְעִלָּה, and מַפְעֵל, מַפְעִלָּה in modern Hebrew.

In contemporary Hebrew, the מַפְעֵל pattern is strongly linked to instruments, a meaning that may be deduced from some words in earlier strata of Hebrew. The case of the pattern מַפְעִלָּה, one of the more productive patterns in modern Hebrew, is rather different: although textbooks of Hebrew language link this pattern to the meaning of loci, collation of hundreds of words in this pattern shows that it is mainly used as a verbal noun or as a noun expressing the result of an action, whereas locus is far from being the dominant signification.

In the grammatical awareness of many contemporary Hebrew speakers, the feminine *מַפְעֵלָה* and *מַפְעֵלָה* patterns correspond to the masculine ones: *מַפְעֵלָה* is perceived as denoting tools and instruments, and *מַפְעֵלָה* as denoting loci. This differentiation of the two patterns may be inferred from an exhaustive examination of the words and terms set by the Hebrew Language Committee (Va'ad ha-Lashon) and its successor, the Academy of the Hebrew Language, and by scrutinizing the inventory of contemporary Hebrew dictionaries and textbooks: in these corpora *מַפְעֵלָה* has been used to denote tools and especially machines; *מַפְעֵלָה*, on the other hand, has been often assigned a meaning of locus.

Although the data of these corpora seem to yield a neat differentiation between the two feminine patterns, there is morphological fluctuation between them in a considerable number of words in modern spoken Hebrew (e.g., *מַשְׁתַּלָּה* and *מַשְׁתַּלָּה*). The article attempts to trace the sources of this phenomenon. The basis for this distinction is not earlier layers of Hebrew. Moreover, during the first decades of the revival of spoken Hebrew, the patterns were not differentiated, nor was there a single accepted pronunciation for a considerable number of words. It was only in the early 1930s that regulatory attempts were made to assign *מַפְעֵלָה* to instruments and *מַפְעֵלָה* to loci, due to the perception that the feminine patterns are related to the masculine ones. Dictionaries of modern Hebrew reflect the growing acceptance of the proposed regulation, especially since the 1950s. But, as demonstrated through an examination of actual speech, the regulation failed to influence the spoken language, and speakers tend often to prefer *מַפְעֵלָה* even for words that denote loci (in contradistinction to the grammatical awareness of many).

Morphological fluctuation, albeit more limited in scope, may be discerned also in the masculine patterns *מַפְעֵל* and *מַפְעֵל* (e.g., *מַצְנָח* and *מַצְנָח*). On the other hand, there are many words in which each of the masculine patterns is distinguished from the other one (e.g., *מַקְלָט* and *מַקְלָט*).

Ora (Rodrigue) Schwarzwald

Trends in Modern Hebrew Studies

The article addresses seven issues related to the study of modern Hebrew in detail. It first discusses the legitimacy of modern Hebrew as a research subject from the mid-twentieth century on. Second, it notes the partly diachronic nature of the synchronic study of Modern Hebrew, which emerges from the need for comparison to its classical forms. Third, it examines the misperception by various scholars of modern Israeli Hebrew as a European language which uses Hebrew vocabulary. Fourth, it describes the two main theoretical frameworks that serve researchers in the study of modern Hebrew: structural-descriptive and generative. Two recent collections of articles from the generative approach, one in Hebrew, the other in English, are subjected to a critical description. Fifth, the article addresses the topics on which the linguistic study of Hebrew focuses. Although the study of applied linguistics, discourse analysis, sociolinguistics, pragmatics, and psycholinguistics are on the rise, most linguistic studies of Hebrew focus on syntax, semantics, morphology, phonology, and lexicon. Two major, widely researched areas of linguistics are scarcely studied in Hebrew: computational linguistics and corpus linguistics. Sixth, the article relates to linguistic associations in Israel, especially the Israeli Linguistic Society initiated by H.B. Rosén, and the Israeli Association for Theoretical Linguistics. Other associations devoted to applied linguistics, sociolinguistics, and text linguistics are also listed. Seventh, the article finds that a considerable number of studies relating to modern Hebrew are published in Hebrew periodicals (*Lěšonénu*, *Balshanut Ivrit*, *Ha'Ivrit Ve'Ahyoteha* and *Meḥqarim BaLašon*) and in other Hebrew collections of articles, mostly within the nongenerative theoretical framework. All generative works on modern Hebrew are published in English. The general conclusion is that all current trends in general linguistics are applicable to the study of modern Hebrew.

Chanan Ariel and Alexey (Eliyahu) Yuditsky

Three New Readings in the Dead Sea Scrolls

The present article suggests new readings for texts from the Dead Sea Scrolls, at which we arrived during our work on the Historical Dictionary Project. For 4Q381 1:4, we suggest that the reading and restoration ערך שך אור ותיה “(he) organized light and chaos” are preferable to אור ותיה. For 11Q5 XXVIII:13–14, the correct reading is אני ראיתי פלשתי חורף and not מחורף. Third, in the phrase החורר והמשוכים (5/6Hev 44:8, 15), the *hachorret* is more appropriate than החירר and should be interpreted as “the white”; compare to the synonymic שדה הלבן.

Nurit Shoval-Dudai

“Make Your Ear Like an *Afarkeset*”

Some of the Greek loanwords preserved in rabbinic literature are not attested in the extant Greek texts; these words often belong to nonliterary registers of the language. The search for the Greek origin of the Hebrew loanword *afarkeset*, which became current in the idiom ‘make your ear like a funnel [= *afarkeset*]', required a threefold examination: of manuscript transmission, of the term's signification, and, primarily, identification of the Greek original. My findings suggest that this use attested in Hebrew indicates a meaning of the term unknown to Greek lexicography.

Jonathan Vardi

Two That Are One: A “New” Poem by Shmuel Hanagid

This paper argues that a poem by Shmuel Hanagid has been mistakenly broken into two segments in the course of its transmission. Preserved only in MS Sassoon 589, which contains the *Diwan* of Shmuel Hanagid, the two poems in question are גזול שנתי and איה עפרים. In demonstrating that

these are indeed two parts of a whole, the author relies on evaluation of the syntactic, structural, and poetic flaws of the two segments when considered separately, and on their shared stylistic features and common theme. When the two segments are joined, a well-formed poem emerges. The paper, furthermore, provides a possible explanation of how and why the poem was segmented, and notes the existence of similar mistakes in MS Sassoon. Finally, several minor corrections to previous editions of the segments are suggested.

Victor Avigdor Hurowitz

Can Two Walk Together? A Look at a New Akkadian Lexical Companion to the Hebrew and Aramaic of the Bible

The recently published glossary of biblical Hebrew and Aramaic words by Hayim ben-Yosef Tawil aspires to list and discuss all words, expressions, and collocations in biblical Hebrew and Aramaic which have etymological or semantic equivalents to, and can be elucidated by, Akkadian. This volume is an important, new tool for biblical scholars and a treasure trove of information and insights about the relationships between the two languages. However, welcome as it is, it must be used with caution and can best be considered a pioneering attempt which would be better served by a team effort. Despite its numerous contributions the glossary is far from comprehensive and its coverage is uneven. One major problem is a preference for etymological equivalencies involving rare lexemes and the ignoring of equally important semantic parallels involving more mundane words, and 'interdialectal equivalents'. This review article discusses the nature and content of the book and examines a random sample of over eighty individual lexemes, both those included in or missing from the glossary, and points out major and minor deficiencies.

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לשוננו

כתב־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך שבעים ושניים, חוברת רביעית
אלול התש"ע

האקדמיה ללשון העברית
קמפוס גבעת דם
ירושלים 91904

5 / 2 ~ 30

ירושלים התש"ע

”לשוננו” יוצא לאור בסיוען של הקרן על שם זאב שמחה ומלכה זאלצמאן
ושל הקרן על שם מיכאל ומרי וילנסקי

עריכת לשון והתקנה לדפוס: אורי מור

ISSN 0334-3626

© כל הזכויות שמורות
לאקדמיה ללשון העברית, התש”ע

הפקה: עירית בריס

סֵדֶר ועריכה במחשב: האקדמיה ללשון העברית
לוחות: מכון לאופסט נתן שלמה, ירושלים
הדפסה: דפוס ”גרפית” בע”מ, ירושלים

האקדמיה ללשון העברית, גבעת־רם, ירושלים 91904
טל’ 02-6493555, פקס’ 02-5617065
דואר אלקטרוני: acad3u@vms.huji.ac.il
אינטרנט: <http://hebrew-academy.huji.ac.il>

לְשׁוֹנֵנוּ

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

העורך: משה בר-אשר

מזכיר המערכת: חיים א' כהן

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

לְשׁוֹנֵנוּ

נערך בידי ד"ר א' צפרוני ז"ל (תרפ"ט-תרצ"ד)
בידי פרופ' ג"ה טור-סיני ז"ל (תרצ"ד-תשי"ד)
בידי פרופ' ז' בן-חיים (תשט"ו-תשכ"ה)
בידי פרופ' י' קוטשר ז"ל (תשכ"ו-תשל"ב)
בידי פרופ' ש' אברמסון ז"ל (תשל"ג-תש"ם)
בידי פרופ' י' בלאו (תשמ"א-תשנ"ט)

את כתבי היד המוצעים למערכת יש למסור, ובלוויית תקציר באנגלית, על פי
ההנחיות המתפרסמות בלשוננו סז (תשס"ה), חוברת א, עמ' 113-114.
המערכת לא תטפל במאמרים שיימסרו בלא תקציר ושלא בהתאם להנחיות אלו.

תוכן העניינים

עם חילוף המשמרות

מאמרים	
תניא נוטריוס	צורות מודליות בעלות תחילית בשירה המקראית
יהודית הנשקה	הארכאית ובכנענית העתיקה
של המשנה	העיצורים הנחציים בכתב יד קיימברידג' (הוצאת לו)
משה מורגנשטרן	הארמית הבבלית היהודית והמנדאית הקלאסית –
נקודות מגע	
נורית רייך	על הערת מסורה לצפניה ג, ב
אילן אלדר	תפיסת השורש של חכמי צרפת הראשונים
רבקה בליבוים	קוטביות סמנטית והתנטרלות

הערות ותגובות	
דב ספטימוס	על לשון הפיוט "יה אלי"
ראובן מירקין	עוד על שכיחות ופוריות במערכת הפועל: תוספת
למאמרו של שמואל בולוצקי	

ספרים שנתקבלו במערכת

תקצירים באנגלית

כתובות המחברים המשתתפים בחוברת זו :

ד"ר תניא נוטריוס, רח' נחמה 11/6, ירושלים 93121 • tnotarius@mscc.huji.ac.il

ד"ר יהודית הנשקה, החוג ללשון העברית, אוניברסיטת חיפה, חיפה 31905
henshke@mscc.huji.ac.il

ד"ר משה מורגנשטרן, החוג ללשון העברית, אוניברסיטת חיפה, חיפה 31905
mmorgen@research.haifa.ac.il

גב' נורית רייך, בית הספר למדעי היהדות, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 69978
פרופ' אילן אלדר, החוג ללשון העברית, אוניברסיטת חיפה, חיפה 31905
ieldar@univ.haifa.ac.il

ד"ר רבקה בליבוים, בית הספר לתלמידים מחו"ל ע"ש רוטברג, האוניברסיטה העברית בירושלים,
הר-הצופים, ירושלים 91905 • rikkib@savion.huji.ac.il

פרופ' דב ספטימוס, Harvard University, Widener Library 776, Cambridge, MA 02138,
USA • septimus@fas.harvard.edu

פרופ' ראובן מירקין, האקדמיה ללשון העברית, גבעת רם, ירושלים 91904 • reuven35@012.net.il

עם חילוף המשמרות

בעשרת הכרכים סג-עב של "לשוננו" (בשנים התש"ס-התש"ע) שימש ד"ר חיים א' כהן מזכיר המערכת. בידענות ובתבונה, במסירות ובטוב טעם, בנועם דרכים ובשום שכל הרים תרומות נכבדות לרמתו של כתב העת. עשרות כותבים בכרכים אלו נהנו מהערותיו המלומדות של ד"ר כהן. רבים מהם הביעו את תודתם בכתב, ואחרים שיבחוהו בעל פה. כיום שד"ר כהן נושא בעול בתפקידים חשובים אחרים באקדמיה – המשנה לעורך המילון ההיסטורי ויושב ראש ועדת הדקדוק – הוא מסיים את עבודתו ב"לשוננו". אני מבקש להביע כאן את תודת האקדמיה ואת תודתי לד"ר כהן על המשימה החשובה שהוא מילא שנים הרבה כמזכיר כתב העת ולאחל לו הצלחה רבה בתפקידיו החדשים ובמחקריו.

מעתה ימש פרופ' יוסף עופר מזכיר המערכת של "לשוננו". במינוי זה נמשכת המסורת שממלאי התפקיד הזה הם חוקרים בכירים ובקיאים היטב במלאכת העריכה. תודתי נתונה בזה לפרופ' עופר הנוטל על עצמו את התפקיד החשוב הזה, ואיחוליי להצלחתו במשימה הנכבדה.

צורות מודליות בעלות תחילית בשירה המקראית הארכאית ובכנענית העתיקה

מערכת זמני הפועל בלשון השירה המקראית נתפסה בעבר כבעלת אופי חופשי ואפילו כאוטי.¹ במחקר שערכתי ניסיתי להראות כי מערכת זמני הפועל בלשון השירה ניתנת לניתוח סמנטי מדויק כמו בכל סוג שיח אחר.² יתר על כן, ניתוח לשון השירה תורם רבות לעיון הדיאכרוני בעברית המקראית. במאמר זה אתרכז במערכת המודלית של צורות בעלות תחילית בקורפוס של הפרקים הפואטיים בתורה ובנביאים ראשונים, המוגדרים בדרך כלל "ארכאיים" (ברכת יעקב, שירת הים, ברכת בלעם, שירת האזינו, ברכת משה ותפילת חנה). באמצעות חומר זה יוצגו בעיות מחקר אחדות הקשורות זו בזו: (1) הניתוח הסמנטי של הפועל בשירה כרוך בבעיות מתודולוגיות מסוימות. בסעיף הראשון יוגדרו העקרונות לניתוח המודליות בטקסטים פואטיים. (2) מהתיאור של מערכת הפועל בכלל ושל המערכת המודלית בפרט עולה שונות לשונית גבוהה למדי. בסעיף השני יוצע פירוש לשונות הזאת במושגים של כרונולוגיה יחסית ותשוחזר מערכת צורות מודליות בסוג הלשון הארכאי המיוצג בחלק מהקטעים בקורפוס. (3) בסעיף השלישי יידון ההקשר ההיסטורי של הנתונים,

* הגרסה הלועזית של המאמר הוצגה במיינץ בסדנה בין-לאומית לעברית העתיקה (MICAH 19) בנובמבר 2008. בעברית הוצג החומר בסמינר המחלקתי בחוג לתרבות העברית באוניברסיטת תל-אביב ובסמינר המחלקתי בחוג ללשון העברית באוניברסיטה העברית. אני מודה למשתתפי הפורומים האלה על שאלותיהם והערותיהם. חלק ניכר של המאמר מבוסס על עבודת דוקטור (נוטריוס, תשס"ח) שנכתבה בהדרכתו של פרופ' שמואל פסברג. תודה מיוחדת לפרופ' שלמה יורעאל מאוניברסיטת תל-אביב על נכונותו לדון בסוגיות שונות הקשורות למחקר זה.

1. השווה יוסטן, 2002, עמ' 52: "It is a general rule in research on morphosyntax to take on poetic texts only when the prose rules have been approximately established [...] The occurrence of archaism, code-switching, and other forms of poetic license makes grammatical analysis of poetry particular hazardous" קוטשר, 1982, עמ' 80: "The imperfect is used freely for all 'tenses' even without the waw conversive". 1997, עמ' 24: "Poetry often violates otherwise valid linguistic norms". ראה גם בלאו, תש"ל.

2. ראה נוטריוס, תשס"ח, עמ' 301–302.

דהיינו המערכת המודלית של צורות בעלות תחילית בכנענית העתיקה של אל-עמארנה: ייבדקו עקרונותיה ובעיותיה של התאוריה הסטנדרטית של אנסון רייני, הקובעת שלוש צורות מודליות במערכת (יוסיב, ווליטיב/סוביונקטיב ואנרגיקום),³ יוצע פירוש חלופי של מערכת מודלית בעלת תחילית, המבוססת על קטגוריה מודלית אחת (יוסיב, המשמש עם סיומת הוונטיב האנרגי השמי-מערבי או בלעדיה), וההיפותזה הזאת תיבדק על סמך כלל הצורות המודליות בעלות התחילית בקורפוס מכתבי גבל מאל-עמארנה. (4) לבסוף אתאם את התאוריה הזאת לסוג הלשון הארכאי בקורפוס המקראי כדי ליצור רצף היסטורי לשוני בין שני הרבדים האלה.

1. הדיון המתודולוגי

כידוע, אפילו בלשון הפרוזה הקלאסית ההבחנה בין צורות דרך האיווי לבין צורות יקטול הרגילות אינה חד-משמעית תמיד. נוסף לסימנים מורפולוגיים (צורות מקוצרות ומוארכות) גם הסימנים התחביריים (המקום התחילי בפסוקית, המילית נא, מילית השלילה אל) והערך הסמנטי של האמירה (לשון פקודה) מאפשרים את זיהוי צורות דרך האיווי (דהיינו היוסיב והקוהורטיב).⁴ הבעיה היא שהסימנים התחביריים והסמנטיים האלה אינם יעילים באותה מידה בלשון השירה: סדר המילים גמיש הרבה יותר, המילית נא אינה משמשת כלל בקורפוס הארכאי, והערך הסמנטי אינו חד-משמעי.⁵ הנה דוגמאות לא ודאיות מהקורפוס:

1. אמר אויב ארדף אשיג אחלק שלל תמלאמו נפשי אריק חרבי תורישמו ידי (שמ' טו, ט).
2. שמעו מלכים האזינו רזנים אנכי לה' אנכי אשירה אזמר לה' אלהי ישראל (שופ' ה, ג).
3. אספה עלימו רעות חצי אכלה במ (דב' לב, כג).
4. תברך מנשים יעל אשת חבר הקיני מנשים באהל תברך (שופ' ה, כד).
5. יהודה אתה יודוך אחיך ידך בערף איביך ישתחוו לך בני אביך (בר' מט, ח).

בדוגמה 1 לא ברור אם אלה צורות אימפרפקט או צורות קוהורטיב ללא סיומת *-āh* וצורות יוסיב. גם בדוגמה 2 אין סיומת *-āh*. בדוגמה 4 הצורה מופיעה במקום לא

3. ראה רייני, 1996, עמ' 221.
4. השווה ולטקה ואוקונור, 1990, עמ' 566–568; זיבאן ומראוקה, 2006, §§45–46. ראה ניקצ'י, 1987, ושם סקירה של ספרות המחקר. סקירה ביבליוגרפית והצגה של בעיות המחקר ושל הנתונים אפשר למצוא בעבודת הדוקטור של שולמן (1996).
5. באשר לבעיות סדר המילים והערך הסמנטי בלשון השירה השווה נטריוס, תשס"ו, עמ' 128–126.

תחילי בפסוקית, ובדוגמה 3 הוראת הפקודה אינה חד־משמעית. גם בדוגמה 5 הערך הסמנטי של האמירה אינו ברור: האם מדובר בברכה או בהוראה הרגלית? אם נפעיל בחנים דיסקורסיביים מתאימים לניתוח סמנטי בלשון השירה, נוכל לזהות צורות מודליות חד־משמעיות וכך לבסס את הזיהוי המורפולוגי־התחבירי והסמנטי של צורות מסופקות יותר.⁶ השאלה היא מהם הבחנים. חוקרים רבים התמקדו בפן הקווי של השיח הפואטי, דהיינו בתקבולת המבנית, ופירשו כאחד הגורמים העיקריים לתפקוד הייחודי של זמני הפועל בלשון השירה.⁷ אך הדעה הזאת טרם הוכחה: לא ברור מה מידת השפעתה של התקבולת על ההיבט (האספקט), על הזמן ועל המודליות. גם השוואתה של לשון השירה לדר־שיח הפרוזאי אינה מספקת.⁸ הגישה הדיסקורסיבית בעבודה זאת מתבססת על ארבעה בחנים שאומצו מתורת השיח ומתורת הפרגמטיקה. הבחנים האלה תורמים לניתוח הסמנטי של צורות הפועל ומסייעים להבהיר מקרים לא ברורים.

1.1 המצב התקשורתי בטקסט פואטי ושימוש בצורות מודליות

טקסטים פואטיים רבים הם ביסודם תקשורת ישירה בין שני גורמים, ולכן חשוב לנתח את דמות המוען ואת דמות הנמען. כך אפשר לעמוד על מקור הסובייקטיביות ועל טיב המודליות. בדרך כלל צורות דרך האיווי באות בקטעים שיש בהם קשר מידי בין המוען לנמען, לפעמים בקרבה לפועלי אמירה (דוגמאות 6–8). בכל זאת בלשון השירה המקרים שלא בא בהם פועל אמירה לסימון תחילת הדיבור אינם מעטים (דוגמאות 9–10):

6. ואמר [...] יקומו ויעזרְכֶם יהי עליכם סתרה (דב' לב, לו–לח).

7. ויאמר אסתירה פני מהם אראה מה אחריתם כי דור תהפכת המה בנים לא אמן בם (שם, כ).

6. לפי הבוחן של פולוצקי, אבל בהיבט דיסקורסיבי יותר מאשר תחבירי; השווה פולוצקי, 1988.

7. גיבסון, 1993, עמ' 147: "Poetry, narrative or otherwise, shares the same aspectual verbal system with prose but, because of parallelism, disposes it quite differently".

ניקצ'י, 2006, עמ' 248: "The main difference is that direct speech, as prose in general, consists of pieces of information conveyed in a sequence, while poetry communicates segments of information in parallelism".

8. ראה גם ניקצ'י, 2006, עמ' 247: "the functions of the verbal forms in poetry are: basically the same as in prose, more precisely in direct speech"; קוק, 2005, עמ' 133, על זמני הפועל בלשון ספר משלי: "the TAM values for the finite verb forms in generic sentences are consistent with the value these forms have in direct speech". סבורים גם גרינשטיין, תש"ס וזן דר מרווה ואחרים, 1999, עמ' 165.

8. אמרתי אפאיהם אשכית⁹ מאנוש זכרם (שם, כו).
9. לכה ארה לי יעקב ולכה זעמה ישראל (במ' כג, ז).
10. קום בלק ושמע האזינה עדי בנו צפר (שם, יח).¹⁰

על אף הדמיון הזה יש הבדל משמעותי בין השיח הפואטי לבין המצב התקשורתי הקונוי המוצג בדרשיח הפרוזאי.¹¹ בניגוד לדרשיח פרוזאי (א) בשירה מספר המשתתפים בתקשורת מוגבל מאוד.¹² (ב) השיח הפואטי מונולוגי מטבעו. (ג) המשתתף בתקשורת בשירה, למשל המוען, יכול להיות אנונימי¹³ או אנונימי קולקטיבי¹⁴ או להפוך לסתמי.¹⁵ בתנאים אלה יש ביטוי מצומצם לאלמנטים אגוצנטריים, ויש שהם חסרים לחלוטין, למשל בשיח הסתמי. התכונות האלה יכולות להקשות על זיהוי הצורות המודליות בשיח הפואטי.

1.2 פעולות הדיבור ומודליות בשיח הפואטי

הבחון השני נוגע לניתוח כוונות פרגמטיות שונות, במיוחד לניתוח פעולות הדיבור של המוען.¹⁶ צורות דרך האיווי אופייניות לא רק לפעולת דיבור של פקודה (דירקטיב) אלא גם לפעולות דיבור כמו ברכה וקללה:¹⁷

11. פחו כמים אל תותר כי עליית משככי אביך אז חללת יצועי עלה (בר' מט, ד).
12. תמת נפשי מות ישרים ותהי אחריתי כמהו (במ' כג, י).¹⁸
13. יחי ראובן ואל ימת ויהי מתיו מספר (דב' לג, ו).

9. כך בטקסט המסורה, אבל ב-QDeut¹⁹ "אשכית" (ברתלמי ומיליק, 1955, עמ' 60, לוח x).
 10. בקטע זה פועל האמירה נמצא במסגרת הפרוזאית, כלומר מחוץ לטקסט הפואטי.
 11. באשר למצב התקשורתי הקונוי השווה ליונס, 1972, עמ' 638: "The canonical situation- of-utterance is egocentric in the sense that the speaker, by virtue of being the speaker, casts himself in the role of ego and relates everything to his viewpoint. He is at the zero-point of the spatiotemporal co-ordinates of what we will refer to as the deictic context. Egocentricity is temporal as well as spatial, since the role of speaker is being transferred from one participant to the other as the conversation proceeds, and the participants may move around as they are conversing: the spatiotemporal zero-point (the here-and-now) is determined by the place of the speaker at the moment of utterance; and it is this, as we shall see, which controls tense".

12. על משתתפי התקשורת בשיח הפואטי במקרא ראה נטרירוס, תשס"ח, עמ' 36–37.
13. כך בברכת יעקב ובשירת האזינו; ראה שם, עמ' 53, 117–119.
14. כך בברכת משה; ראה שם, עמ' 164–165.
15. כך בחלק השני של תפילת חנה (שמ"א ב, ו-); ראה שם, עמ' 188–189.
16. על מגוון הכוונות הפרגמטיות ועל תורת פעולות הדיבור ראה למשל לווינון, 1983; ראה גם סרל, 1969 וסרל, 1979.
17. באשר לצורות דרך האיווי בלשון ברכה השווה ולטקה ואוקונור, 1990, עמ' 569.
18. פסוק זה הוא ברכה עצמית של המדבר; השווה נטרירוס, 2008, עמ' 81.

ראה גם בר' מט, פס' ו, ז, כד-כו; במ' כד, ז;¹⁹ דב' לג, פס' טז, יח, כד, כט.
הן מבטאות גם שבח ותפילה:

14. אשירה לה' כי גאה גאה סוס ולכבו רמה בים (שמ' טו, א).
15. יורו²⁰ משפטיך ליעקב ותורתך לישראל ישימו²¹ קטורה באפך וכליל על מזבחך (דב' לג, י).

כך גם בדב' לב, ג; שמ' טז, ב; שופ' ה, ג; דב' לג, פס' ז, יא.

1.3 מיקום הזמן בטקסט הפואטי

הבוחן השלישי נוגע למיקום הזמן ולמשמעויות ההיבטיות בטקסט ובהקשר.²² הגדרת "כאן ועכשיו" בשיח וקביעת רמז הזמן חשובות לא רק לטמפורליות אלא גם למודליות. לצורות דרך האיווי אופייניות דינמיות, זיקה לנקודת הדיבור וציפייה לביצוע מידי של הפעולה;²³ השווה דוגמאות 6-15 לעיל. גם בבוחן הזה יש פער ניכר בין הדר-שיח הפרוזאי לבין השיח הפואטי, שכן הגדרת "כאן ועכשיו" בשיח הפואטי אינה פשוטה וחד-משמעית תמיד.

1.4 קדמת השיח וכללי ההתקדמות בטקסט הפואטי

הבוחן הרביעי קשור למבנה הקדמה והרקע וכלכלי התקדמות הטקסט הפואטי.²⁴ המידע בקדמה הוא חשוב ביותר, ואילו המידע התומך נמצא ברקע. התקדמות הטקסט נעשית בעזרת אלמנטים של קדמה. הבוחן הזה מציע התבוננות מעניינת על צורות דרך האיווי. מתברר שהצורות המודליות, לפחות בהוראתן הוולטיבית, הן תמיד בקדמה מבחינה פרגמטית. עם זאת הן אינן בונות יחידות טקסטואליות ארוכות. ליתר דיוק, יש להן תפקידים מטה-טקסטואליים מובהקים. הן מסמנות את מסגרת היחידה הטקסטואלית, כגון פתיחה וסגירה:

16. האזינו השמים ואדברה ותשמע הארץ אמרי פי (דב' לב, א) [...] הרנינו גוים עמו כי דם עבדיו יקום ונקם ישיב לצריו וכפר אדמתו עמו (שם, מג) =

19. הפסוק מבטא את לב הברכה בדברי בלעם; ראה שם, עמ' 82.

20. ב-4QDeut "יורו".

21. ב-4QDeut "ישם". השווה דונקן, 1995, עמ' 282: "May he teach [...] May he place [...] In other words v. 10 in this textual tradition does not appear to continue the narrative mode of vv. 8b-9c; rather, it belongs, in mood, to the final two lines of the section invoking Yahweh's blessing".

22. ראה סמית, 2003 וכן קאמפ ורייל, 1990.

23. השווה לגישתה של חטב, 1997, עמ' 117-161.

24. על הקדמה והרקע בסוגי שיח שונים ועל התקדמות הטקסט ראה סמית, 2003, עמ' 25-37.

4QDeut^q: הרנינו שמים עמו והשתחו לו כל אלהים כי דם בניו יקום ונקם ישיב לצריו ולמשנאיו ישרם ויכפר אדמת עמו.

השווה שופ' ה, ב-ג; בר' מט, ב; במ' כג, יב.²⁵
צורות דרך האיווי מסמנות גם מעבר לסוג שיח אחר בתוך חיבור פואטי:

17. זכר ימות עולם בינו שנות דר ודר שאל אביך ויגדך זקניך ויאמרו לך (דב' לב, ז).²⁶

ראה גם שופ' ה, פס' ט, י²⁷, י²⁸ יב.
הן מסמנות את תחילתה של יחידה חדשה או קריאה מחודשת לקהל:

18. ראו עתה כי אני אני הוא ואין אלהים עמדי אני אמית ואחיה מחצתי ואני ארפא ואין מידי מציל (דב' לב, לט).

הבחנים האלה מאפשרים לדון במקרים דו-משמעיים (דוגמאות 1–5 לעיל). אף על פי שצורות המדבר בשמות טו, ט (דוגמה 1) אינן מסומנות כמארכות, אלה צורות קוהורטיב (תופעה ידועה היטב בעברית המקראית הקלאסית): האמירה מופיעה בקרבה מידית לפועל הדיבור בלשון פקודה וקשורה לזמן הדיבור. אזמר בשופטים ה, ג (דוגמה 2) גם היא קוהורטיב ללא סיומת āh- בפתיחת השיח ההמנוני. לעומת זאת דברים לב, כג (דוגמה 3) הוא חלק מנאום נבואי רחב ואינו מבטא נכונות מידית של המוען לבצע את הפעולות הנזכרות, ולפיכך אין מדובר בקוהורטיב. הצורות בשופטים ה, כד ובבראשית מט, ח (דוגמאות 4, 5) הן צורות איווי, שכן מדובר בפעולת דיבור של ברכה כמובן הצר של המילה.

2. השונות הלשונית בקורפוס וסוג הלשון הארכאי

אחרי שנאספו כל הצורות המודליות בעלות התחילית, התגלתה תמונה מגוונת למדי. יש צורך בקני מידה מתאימים לפירושה.²⁹ החשוב שבקני המידה האלה הוא הבוחן הכרונולוגי. אפשר להעריך תופעה מסוימת במערכת הפועל לפי הבוחן הכרונולוגי אם היא אינה תוצאה של מצב דיסקורסיבי מיוחד בטקסט פואטי. ההגדרה הכרונולוגית אף חייבת להתאים לעקרונות הטיפולוגיה הלשונית הכללית ולידע על

25. בפתק זה צורות דרך האיווי מסמנות את סגירת היחידה.

26. הפתק מסמן מעבר לנרטיב פואטי.

27. הפתק מסמן מעבר לשיר המלחמה.

28. הפתק מסמן מעבר לדיווח ההיסטורי.

29. על קני המידה להערכת השונות הלשונית בלשון השירה המקראית ראה נוטריוס, תשס"ח, עמ'

התהליכים ההיסטוריים בעברית המקראית בהקשרה ההיסטורי. כמו כן ההגדרה הכרונולוגית חייבת להישען על גישה מערכתית: יש למצוא לתופעה מקום במערכת הפועל כפי שאנו משחזרים אותה על סמך כל הנתונים. לפי גישתו של אבי הורביץ מדובר בתיארוך טיפולוגי ויחסי,³⁰ הנותן ביטוי ליחס כרונולוגי בין תופעות דקדוקיות, מערכות משוחזרות וקבוצות טקסטים, ולא בתיארוך אבסולוטי. בלי להיכנס לפרטי הניתוח, הכולל לא מעט בעיות פילולוגיות, אציע מיון טקסטים לפי סוגי הלשון. המיון מבוסס על כל מערכת הזמנים,³¹ אבל כאן אדבר על צורות דרך האיווי ואתרכו בסוג הלשון הארכאי.

2.1 מערכת צורות דרך האיווי בסוג הלשון הארכאי

סוג הלשון השמרני והארכאי ביותר מבחינה טיפולוגית היסטורית מיוצג בשלושה טקסטים: שירת האזינו (דב' לב), שירת הים (שמ' טו) ושירת דבורה (שופ' ה).³² לסוג הלשון הארכאי יש קווי יסוד משותפים לו וללשון הפרוזה הקלאסית.

2.1.1 צורות דרך האיווי בסוג הלשון הארכאי ובפרוזה הקלאסית: קווים משותפים צורות האיווי (צורות בעלות תחילית וצורות ציווי כאחד) באות בתנאים הדיסקורסיביים שהוגדרו לעיל ונותנות ביטוי לגוונים של מודליות דאונטית, כמו פקודה, החלטיות של הדובר לבצע פעולה ומתן אישור:

19. האזינו השמים ואדברה ותשמע הארץ אמרי פי (דב' לב, א).

ראה גם דב' לב, פס' ג, ז, מ.

צורות דרך האיווי בונות שרשראות וממשות כצורת תכלית או כסיפה בהקשר ווליטיבי:

20. זכר ימות עולם בינו שנות דר ודר שאל אביך ויגדך זקניך ויאמרו לך (דב' לב, ז).

ראה גם דב' לב, א; שמ' טז, ב.

כעיקרון הן מופיעות במקום התחילי בפסוקית (ראה דוגמאות 19, 20 לעיל); רק בשירת דבורה עומדות צורות איווי במקום לא תחילי:

21. שמעו מלכים האזינו רזנים אנכי לה' אנכי אשירה אזמר לה' אלהי ישראל (שופ' ה, ג).

30. השווה הורביץ, תשל"ב.

31. השווה נוטריוס, תשס"ח, עמ' 303–307.

32. לשון ברכת בלעם (במ' כג–כד) אינה סותרת ככלל את סוג הלשון הארכאי בנוגע לצורות דרך האיווי, אבל היא מגלה תכונות חדשניות בתחומים אחרים (השווה נוטריוס, 2008). האמירות בברכת יעקב ובברכת משה אינן אחידות מבחינה לשונית; אבאי דוגמאות בהמשך.

גם בשופ' ה, פס' ט, י, כד.

למרות הבסיס המשותף לשני הסוגים סוג הלשון הארכאי מתאפיין בכמה תכונות מעניינות ולא שגרתיות.

2.1.2 צורות דרך האיווי בסוג הלשון הארכאי: תכונות מאפיינות

הצורות המודליות יכולות לשמש אחרי וי"ו החיבור כצורות דרך המשאלה בהקשר לא ווליטיבי (חלק מהדוגמאות כאן הן מברכת בלעם):

22. כי אָשָׂא אל שמים ידי ואמרתי חי אנכי לעלם; אם שנותי ברק חרבי ותאחז

במשפט ידי (דב' לב, מ-מא).³³

23. ויִרְדֵּךְ מיעקב והאביד שריד מעיר (במ' כד, יט).³⁴

ראה גם במ' כג, יט. אמנם השימוש מתועד בלשון הפרווה, אך הוא נדיר ושולי במערכת.

התופעה המבדילה בין סוג הלשון הארכאי לבין הפרווה הקלאסית בצורה החדה ביותר היא חוסר סימנים לתפוצה תחבירית משלימה ולזיקה סמנטית בין מערכת דרך האיווי לבין צורות האימפרפקט יקטול בהקשר ווליטיבי. הנושא שנוי במחלוקת.³⁵ כמו רוב חוקרי לשון המקרא אני סבורה שבסוג הלשון הקלאסית במקרא יש סימנים ברורים לתפוצה תחבירית זאת, במקרים שבאותה אמירה מודלית צורות דרך האיווי (קוהורטיבי, ציווי, יוסיב) נמצאות במקום התחילי בפסוקים וצורות יקטול באות במקום הלא-תחילי.³⁶ בסוג הלשון הארכאי התופעה הזאת אינה מתועדת: יש הפרדה סמנטית ברורה בין צורות דרך האיווי לבין צורות האימפרפקט. שתי המערכות האלה אינן באות בהקשר תחבירי הדוק. בסוף שירת האזינו יש מקרה אחד שההוראה המודלית בו אינה חד-משמעית:

24. כי אָשָׂא אל שמים ידי ואמרתי חי אנכי לעלם; אם שנותי ברק חרבי ותאחז

33. בעיניי הצורה ותאחז היא פסוקית תכלית במשפט שבועה; תרגום הפסוקים: For I lift up my hand to heaven, and swear: as I live forever – I will not whet my flashing sword, in order that my hand takes hold on judgment (תרגומי הפסוקים לאנגלית כאן ולהלן הם של המחברת).

34. יירד הנה פסוקית נושא ברישה; תרגום הפסוק: The one who rules out of Jacob will destroy survivors from Ar.

35. השווה דעותיהם של קימרן, 1986–1987 ושל פלורנטיין, תש"ס–תשס"א.

36. תופעת התפוצה התחבירית הזאת זכתה לתשומת לב נרחבת של החוקרים; ראה ניקצ'י, 1987 ורוול, 1989. ההבדל הסמנטי בין שתי המערכות האלה מוסבר במושגים של סוגים שונים של מודליות (גיאנט, 1998) או כהבדל בזמן ההתייחסות (Reference Time; חטב, 1997) או בפרספקטיבה הפרגמטית של המדבר (שולמן, 1996).

- במשפט ידי אשיב נקם לצרי ולמשנאי אשלם; אשכיר³⁷ חצי מדם וחרכי תאכל בשר מדם חלל ושביה מראש פרעות אויב (דב' לב, מ-מב).³⁸
- יש להוסיף כי בסוג הלשון הארכאי יש דוגמאות לקוהורטיב ללא סיומת -āh:³⁹
25. אמר אויב ארדף אשיג אחלק שלל תמלאמו נפשי אריק חרבי תורישמו ידי (שמ' טו, ט).
26. שמעו מלכים האזינו רזנים אנכי לה' אנכי אשירה אומר לה' אלהי ישראל (שופ' ה, ג).
- שימוש זה מתועד היטב בלשון הפרווה הקלאסית.⁴⁰ עכשיו נמצא לו תיעוד מעניין גם בסוג הלשון הארכאי. אדון בכך בהמשך.

2.2. סימנים לסוגי לשון אחרים בקורפוס

מעניין שבקורפוס הפואטי בתורה ובנביאים ראשונים יש תיעוד לסוגי הלשון האחרים, הלא-ארכאיים. את סוג הלשון הקרוב ביותר לפרווה הקלאסית ולשירה הקלאסית (כמו ספר עמוס) אפשר לזהות באמירות אחדות בברכת משה (דב' לג). הטקסט הזה אינו אחיד מבחינה לשונית, אבל יש בו לא מעט סימנים ללשון הלא-ארכאית. כן יש בו דוגמאות ברורות לתפוצה תחבירית משלימה ולזיקה סמנטית בין צורות דרך האיווי התחיליות (כמו ציווי ויוסיב) לצורות "מלאות" של יקטול לא תחילי:

27. שִׁמַע ה' קול יהודה ואל עמו תביאנו ידי רב לו ועזר מצריו תהיה (דב' לג, ז).
28. בָּרַךְ ה' חֵילו ופִּעַל יָדָיו תִּרְצָה מִחֵץ מִתְּנִים קִמְיוּ וּמִשְׁנָאֵיו מִן יְקוֹמוֹן (שם, יא).
29. אֲשֶׁרִיךְ יִשְׂרָאֵל מִי כִמּוֹךְ עִם נוֹשַׁע בָּה' מִגֵּן עֶזְרֶךְ וְאֲשֶׁר חָרַב גְּאוֹתְךָ וִיכַחְשׁוּ אֵיבֶיךָ לָךְ וְאֵתָה עַל בְּמוֹתֵימוֹ תִּדְרֹךְ (שם, כט).

את התופעות החדשניות ביותר בקורפוס ניתן לזהות בחלק השני של תפילת חנה (שמ"א ב, ו-י) ובאמירת דן בברכת יעקב. לפנינו אותה תפוצה תחבירית משלימה

37. ב-4QDeut^a "אשכירה".

38. מבחינה פרגמטית הפסוק הוא חלק מנאום נבואי רחב ויכול להיתפס כהמשך של משפט שבועה (השווה לדוגמה 22 לעיל): קודם באה ההבטחה לעם, אחר כך בא האיום לאויב. סוף שירת האזינו משובש מאוד מבחינת המסירה, וייתכן שאינו מייצג סוג לשון אחיד.

39. השווה לדוגמאות 1, 2 לעיל.

40. ראה דוגמאות אצל רוול, 1989, עמ' 2.

של צורות דרך האיווי התחיליות וצורות יקטול הלא־תחיליות, אבל ללא הפרדה סמנטית או פרגמטית ברורה ביניהן – גם בהוראה של הרגליות או סוגתיות:

30. ה' יחתו מריכו (מריכו) עלו (עליו) בשמים ירעם⁴¹ ה' ידן אפסי ארץ ויתן עז למלכו וירם קרן משיחו (שמ"א ב, י).⁴²

31. דן ידן עמו כאחד שבטי ישראל; יהי דן נחש על דרך שפיפן על ארץ הנשך עקבי סוס ויפל רכבו אחור (בר' מט, טז–יז).⁴³

בברכת יעקב מתועדת עוד תופעה נדירה בלשון הקלאסית – נו"ן אנרגית בצורת יוסיב. צורות עם כינוי מושא נדירות בקורפוס וקשה להכריע לגביהן:

32. מאל אביך ויעזורך ואת שדי ויברכך ברכת שמים מעל ברכת תהום רבצת תחת ברכת שדים ורחם; ברכת אביך גברו על ברכת הו"י עד תאות גבעת עולם תהיין לראש יוסף ולקדקד נזיר אחיו (בר' מט, כה–כו).

3. הקשר לפירוש הטיפולוגי ההיסטורי:

ההיפותזה בדבר צורן הוונטיב האנרגי בכנענית העתיקה

תיאור סוג הלשון הארכאי דורש הקשר היסטורי, וכאן יש למצוא בכנענית העתיקה של מכתבי אל־עמארנה. בתחילת מחקרי הסתייעתי בתאוריה הסטנדרטית על הפועל הכנעני המגובשת במחקריהם של ויליאם מורן, אנסון רייני, שלמה יורעאל וחוקרים אחרים.⁴⁴ אבל התברר שהתאוריה הזאת בעייתית בנוגע למעמדן של צורות מודליות בעלות תחילית. כדי לבדוק את התאוריה הסטנדרטית ואת הביקורת עליה ולגבש את דעתי באשר למהות המערכת המודלית בכנענית העתיקה עברתי על כל הקורפוס של מכתבי גבל מאל־עמארנה (EA 68–95, 101–135, 139–140, 362).⁴⁵ אציג את

41. ספק אם הכוונה כאן לצורה מקוצרת; ראה קלר–באומגרטנר, 1994–1999, עמ' 1267.

42. זו אמירה הרגלית או ברכה סתמית (ללא סימנים אגוצנטריים בהקשר).

43. זו אמירה סוגתית מטפורית; כך גם גזניוס, 1910, §109. וסטרמן, 1986, עמ' 235: "Either a jussive form with an indicative meaning or a redactional link between the two Dan sayings; it certainly does not indicate that the saying is a wish or looks to the future; this does not fit the text of the saying, which is purely a description of Dan – his people is strong, like one of what Dan does, as in v. 9" the tribes of Israel; Dan is a snake by the way, a viper by the path; that bites the horse's heels so that the rider falls backwards".

44. השווה מורן, 2003, עמ' 47–49, 84–98; רייני, 1996, עמ' 244–264; יורעאל, 2005, עמ' 35–38; השווה גם בלאו, 1971, עמ' 133–146; סיון, תשנ"ג, עמ' 68–69.

45. הרשימה ממורן, 2003, עמ' 7.

עקרונות הבדיקה הזאת כאן. בסיום אצביע על קשר טיפולוגי והיסטורי הדוק בין הכנענית העתיקה לבין הרובד הארכאי של העברית המקראית.

3.1 עקרונות התאוריה הסטנדרטית

לפי רייני, בכנענית העתיקה היו שתי נטיות מודליות סדירות: היסביב *yaqtul* והווליטיב *yaqtula*.⁴⁶ היסביב משמש בכל הגופים.⁴⁷ גם הווליטיב, שלפי מורן ורייני הוא במקורו נטייה פועלית של סוביונקטיב,⁴⁸ משמש בכל הגופים.⁴⁹ הווליטיב *yaqtula* יכול לשמש עם *-na* אנרגית:⁵⁰

33. jussive *yaqtul*
 volitive *yaqtula*
 energetic *yaqtula-na*

צורות היסביב והווליטיב משמשות במקום תחילי או לא תחילי בפסוקית, אבל הופעתן במקום התחילי נפוצה יותר.⁵¹ מבחינה סמנטית שתי הנטיות האלה הן כמו תאומות: הן משמשות שתיהן להבעת רצון, בקשה, נתינת אישור, ברכה, תנאי וכדומה.⁵² שתיהן בונות שרשראות ומשמשות כפסוקית תכלית, במיוחד בהקשר מודלי של איווי:⁵³

34. EA 83:30–35: {*yi*}!-*din-ni* i-na qa-at m.ia-an-ha-mi ù *ia-di-na* ŠE-im-HÁ a-na a-ka-li ia-ši *a-na-ša-ra* URU LUGAL a-na ša-a-šu ù *ia-aq-bi* LUGAL ù *yu-wa-ši-ra* LÚ-ia LÚ.MEŠ-šu – (now that...), may [*he*] put me in Yanḫamu's charge so he will give me grain to eat th<at> I may guard for him the king's city. May the king also give the order and release my man.
35. EA 117:72–74: *yu-wa-ši-ra* LUGAL-ru ANŠE.KUR.RA<MEŠ> >a-na< a-[n]a ÌR-šu ù *a-na-ša-ra* URU.KI LUGAL – May the king send horses to «to» his servant that I may guard the city of the king.

46. רייני, 1996, עמ' 244–263.

47. שם, עמ' 245.

48. מורן, 2003, עמ' 179–196; רייני, 1996, עמ' 254.

49. רייני, 1996, עמ' 255.

50. כך רייני, שם, עמ' 263.

51. השווה גם גיאנטו, 1990, עמ' 89–92.

52. השווה רייני, 1996, עמ' 245–261.

53. התעתיק של מכתבי אל-עמארנה לפי יזרעאל, אל-עמארנה; התרגומים לפי מורן, 1992.

3.2 הביקורת על התאוריה הסטנדרטית

רייני עצמו הדגיש שיש רק דוגמה אחת ל-*yaqtulana*, אף היא אינה חד־משמעית, עם כינוי מושא:⁵⁴

36. EA 77:36–37: [p]al-ha-ti LÚ.MEŠ hu-u[p-ši-ia] ul ti-ma-ha-ša-na-[ni] –
I am afraid the peasa[ntry] will strike m[e] down.

מורן עצמו וגם חוקרים אחרים לא הצליחו לקבוע את ההבדל הסמנטי בין שתי הנטיות המודליות הבסיסיות, היוסיב והווליטיב *yaqtula*:

In conclusion, we would note one problem which our material raises: the distinction between jussive *yaqtul* and *yaqtula*. To judge from attested usage one would conclude that in the Amarna period there was little or no distinction, but whether this was actually the case and the earlier distinction, which certainly existed, had broken down by the 14th century, or whether the apparent lack of distinction derives from the special conditions which gave rise to the use of *yaqtula* in these letters, the evidence at our disposal makes it impossible to decide.⁵⁵

הונרגרד טען כי לא רק יוסיב ווליטיב הן צורות מודליות, אלא גם צורת האימפרפקטיב *yaqtulu*.⁵⁶ ואכן בבדיקה הסמנטית מתברר כי צורת האימפרפקטיב *yaqtulu* מופיעה בהוראות מודליות: במודליות האפיסטמית, בגלל האופי האימפרפקטיבי שלה ובגלל הוראת זמן עתיד, אבל גם בחלק מההוראות הדאונטיות, כגון מחויבות וצורך:⁵⁷

37. EA 119:50–51: [ú-nu-te/ta⁵]š[i-he-ru-ta ia-di-nu EN-li a-na
i[R]-d.[IŠ]KUR – [O]r my lord shall give the small(er) [things] to
‘Abdi-Ha[dda].
38. EA 83:18–20: ú-ul ka-a-ma yu-uq-bu i-na UD.KÁM.MEŠ ù la-a
ti-le-ú la-qa-ši – Not so shall it be said in the days <of the
commissioners>, or you will not be able to take it back.

54. רייני, 1996, עמ' 263–264.

55. מורן, 2003, עמ' 195.

56. הונרגרד, 1988; השווה גם מורן, 2003, עמ' 47.

57. על הטיפולוגיה של משמעויות מודליות ראה פלמר, 2001.

39. EA 102:25–27: ti-de i-nu-ma gáb-bu ša-ru ù la-[mi t]i-ša-lu-ni(!)a-na LÚ.ha-ia-b[i-i]a – Know that all are traitors, and you must not inquire about me from my enemies.
40. EA 114:26–28: a-nu-ma ki-ma iš-[tap-]ru a-na ka-ta⁵ UGU URU šu-mu-ra – Look, I (must) keep writing like <th>is to you about Šumur.
41. EA 140:5–7: la-a ya-qú-lu⁵⁸ LUGAL EN-ia i-na URU gub-la GEMÉ-šu URU LUGAL-ri iš-tu da-ri-ti – The king, my lord, shall not neglect Gubla, his maidservant, a city of the king from most ancient times.

גם yaqtulu עם הסיומת האנרגית -na משמש בהוראות מודליות:

42. EA 114:60–62: LÚ.MEŠ ma-ša-a[r-ti] [LUGAL-ru yú-]wa-ši-ru-na [a-na na-ša-ar ÌR ki-t]i-k[a] – [*The king must*] send a garrison [*to protect*] yo[ur loya]l [*servant*].
43. EA 108:52–56: mu-ša tu-ba-lu-na ù mu-ša tu-te-ru-na LÚ.MEŠ DUMU ši-ip-ri ša-a LUGAL-ri iš-tu pa-ni UR.GI⁷ – The king's messengers must bring (news) by night and bring (it) back by night because of the dog.

אף על פי כן חשוב לציין כי בכל הדוגמאות האלה yaqtulu בהוראה מודלית אינה באה בזיקה תחבירית וסמנטית לצורות yaqtul או yaqtula. ההפרדה בין שתי המערכות האלה ברורה לחלוטין.

רייני עצמו⁵⁹ ובעקבותיו טרופר⁶⁰ הביעו ספק בקיומה של yaqtula הכנענית, או לפחות באפשרות להוכיח את קיומה. בלשון אל-עמארנה צורות yaqtula מסומנות על ידי הוונטיב האכדי,⁶¹ ורייני מדגיש כי הסופרים הכנענים ידעו היטב את כללי הוונטיב.⁶² טרופר סבור שכל ההיקרויות של yaqtula אינן אלא שימוש בוונטיב

58. השווה גם EA 139:5; מורן, 2003, עמ' 48, כותב על דוגמה זו: "[...] only yaqtul is used as a jussive [...] There are three apparent exceptions to this rule [...] However, since this usage of yaqtulu as a virtual command has good parallels in Arabic, it is really no difficulty at all"

59. רייני, 1993–1991.

60. טרופר, 1997.

61. סיומת a(m) - בצורות היחיד רִי־nim - בצורות הרבים; ראה פון זודן, 1995, עמ' 133. על הפירוש הסמנטי של הצורן ראה קונברג, 2002.

62. רייני, 1996, עמ' 202.

האכדי חוץ מצורות אחדות במדבר/מדברים ובציווי עם *-āh paragogicum*.⁶³ לכן טרופר מציע פירוש מורפולוגי חלופי לסימט *-a* במערכת המודלית: אין מדובר בנטייה נפרדת של סובינוקטיב, אלא בסימט *-āh paragogicum* בצורות יסיב בגוף ראשון או בצורות ציווי:⁶⁴

44. EA 74:56: li-iš-mé LUGAL-ru a-wa-te ĪR-šu ù ia-di-na ba-la-tá ĪR-šu ù yu-ba-li-iṭ ĪR-šu ù **a-na-ša-r⁵a⁷** [URU k]i-it-ti-šu a-di N[I]N-nu DINGIR.MEŠ-nu a[⁵-na ka-ta⁵] – May the king heed the words of his servant. May he grant provisions for his servant and keep his servant alive so I may guard his [lo]yal [city], *along with our L[ad]y* (and) our gods, *f[or you]*.
45. EA 83:23–27: šu-te-ra a-wa-ta⁵ a-na ia-ši ù **i-pu-ša** a-na-ku ki-ta it-ti m.ĪR-a-ši-ir-ta ki-ma m.ia-pa-d.IŠKUR ù m.zi-im-re-[d]a ù bal-tá-ti – Send back word to, or like Yapaḥ-Hadda and Zimredda I will make an alliance with ‘Abdi-Aširta and stay alive.
46. EA 123:25–28: [ù] uš-ši-ra [3] LÚ ù **ib-lu-tá** ù **i-na-ši-ra** URU a-na LUGAL-ri – [then] send (back) the [3] men that I may live and guard the city for the king.

טרופר אף ניסה לטעון כי *-na* אנרגית משמשת עם יסיב ועם פרטריט, אבל טיעונו אינו משכנע, כפי שהראה רייני.⁶⁵ לזה יש להוסיף כי בבדיקה מחדש של מכתבי גבל מתברר כי אין דוגמאות רבות וטובות לנטיית הנוכח של יסיב או של *yaqtula*; במקום זה משמש הציווי.

מורן ורייני טענו כי הצורות של יסיב ושל *yaqtula* יכולות לשמש כרישה או כסיפה במשפט תנאי וכי צורות *yaqtula* מופיעות אחרי פועלי פחד.⁶⁶ אבל הבדיקה הסמנטית של החומר מגבל מראה שכרוב הדוגמאות לרישה או לסיפה האלה יש פירוש ווליטיבי, למשל:

47. EA 116:34–35: šum-ma **ia-di-nu** LUGAL-ru a-na ĪR-šu ù **i-di-in4** – If the king gives (the property) to his servant, well and good!

ראה גם EA 117:59–63; EA 74:32–38.

יש מעט מקרים שבהם צורת היסיב וצורת *yaqtula* (כאחד!) ואין שום עדיפות

63. טרופר, 1997–1998, עמ' 136; טרופר, 1997, עמ' 403.

64. הדוגמאות מישראל, 2007, עמ' 129; השווה גם לדוגמה 35 לעיל.

65. רייני, 2008.

66. מורן, 2003, עמ' 81; רייני, 1996, עמ' 252, 260.

ל-yaqtula) משמשות בהקשר לא ווליטיבי – פעם אחת אחרי פועל פחד,⁶⁷ אבל תמיד בקשר של איחוי ולעולם לא בשעבוד תחבירי:

48. EA 107:32–34: ù šum-ma ki-a-ma i-ba-šu ù [l]a-a ti-zi-za⁶⁸ URU šu-mu-ra – If things go as they are now, Šumur will not stand.
49. EA 130:49–52: [i]-na-ši-ru i-na [b]a-la-ti-ia i-nu-ma [a]-mu-ta⁶⁹ mi-nu [y]i-na-ša-ru-še – [I] will guard it while I am [a]live. When [I] die, who is going to [gu]ard it?
50. EA 131:27–30: ù pa[l-h]a-ti a-n[a-k]u la-a-mi ú-da-a-k[a]⁷⁰ – I myself am afraid I will be *kill*ed.
51. EA 362:9–13: šum-ma LUGAL be-li la-a yu-ša-ru ERÍN.MEŠ pí-tá-ta⁵ ù ni-nu-mi BA.UG⁵.MEŠ ni-mu-ut ù URU.MEŠ gub-ub-li tu-ul¹¹-qú – If the king, my lord, does not send archers, then we ourselves must die and Gubla will be taken.

גם פליצ'ה ישראל הדגיש כי yaqtula כאל-עמארנה אינה משמשת כצורת דרך משאלה בשעבוד תחבירי, ולכן אין מקום להשוות אותה לסוביונקטיב.⁷¹ דיון נוסף על הוונטיב השמי-מזרחי והאנגריקים השמי-מערבי הצביע על פרטים מעניינים. ישראל מבדיל בין שלוש תאוריות באשר למוצאו ההיסטורי של הקהורטיב העברי – בהקשר שלנו למוצאה של yaqtula הכנענית:⁷² (א) האנגריקים;⁷³ (ב) הסוביונקטיב;⁷⁴ (ג) הוונטיב.⁷⁵ רבקה הסלכך מקדמת את הדיון ומראה באופן משכנע ביותר כי מבחינה היסטורית הוונטיב השמי-מזרחי והאנגרי השמי-מערבי

67. ראה רייני, 1996, עמ' 252–253, 260.

68. רייני (שם, עמ' 321) אינו שולל כאן הוראה ווליטיבית.

69. השווה רייני, שם, עמ' 260; הוא מציין כי mâtu באכדית משמש עם ונטיב.

70. השווה רייני, שם: “It so happens that, in this regard, there is one lone example in the EA texts from Canaan. Furthermore, the verb, a G passive of *dāku*, is one which does not take the ventive in Akkadian. There is no contextual reason to suppose modus attraction to explain the -a suffix on the verb in question. Although the final sign is somewhat defaced on the tablet, it is most probably k[a] (Moran 1987b:351 n.7)”

71. ישראל, 2007, עמ' 127–129.

72. שם, עמ' 132–134.

73. כך למשל אלסהאוזן, 1861; שטדה, 1879.

74. כך מחברי התאוריה הסטנדרטית, וגם בלאו, 1971 וולטקה ואוקונור, 1990.

75. כך גנסברג לגבי האוגריתית (ראה הפניה אצל ישראל, 2007, עמ' 134) ופסברג (תשנ"ד, עמ' 34 הערה 100) לגבי הציווי המוארך בעברית.

אינם אלא אותו צורן – במילים שלה הוונטיב האנגרי השמי.⁷⁶ מתברר כי אין הבדל משמעותי בין תאוריות א-ר-ג אצל ישראל, ומתגבשת חלופה לתאוריה הסטנדרטית: yaqtula הכנענית אינה אלא היסבי yaqtul עם סיומת הוונטיב האנגרי השמי-מערבי.⁷⁷ בעיני התאוריה הזאת עדיפה. היא גם מתאימה יותר לחומר העברי הארכאי. אביא כמה ראיות בסיסיות להיפותזה זאת.

3.3 מערכת הצורות המודליות בכנענית העתיקה: היסבי עם סיומת הוונטיב האנגרי ובלעדיה

3.3.1 ההיבט הסוציו-לינגוויסטי

כפי שקבעו חוקרים רבים, עלינו להתבונן על האכדית הכנענית כעל לשון תערוכת:⁷⁸ לפי יזרעאל הכנענית העתיקה משרתת כשפת השלד, דהיינו בונה את תחום הדקדוק, ואילו האכדית משרתת כשפת התוכן, דהיינו בונה את תחום הלקסיקון.⁷⁹ לאור הניתוח הטיפולוגי הזה עלינו לראות את מערכת הפועל כמשקפת את שפת השלד ולהניח כי הסופרים הכנענים השתמשו בעקיבות ביוסבי yaqtul עם סיומת הוונטיב האכדי a- מפני שהשימוש הזה לא היה מנוגד לשימוש ביוסבי האנגרי השמי-מערבי ולפעמים גם התאים לו. בולטת לעין העובדה שאף על פי שהסופרים השתמשו בסיומת היחיד a- לפי כללי האכדית כמעט ללא יוצא מן הכלל, הם לא השתמשו בסיומת הרבים – nim, לפחות במערכת הצורות המודליות, וזאת מפני שהוונטיב האנגרי השמי-מערבי אינו משמש בצורות הרבים.⁸⁰ חוקרי לשון אל-עמארנה טענו כי רק במקרה שהסופרים שוגים וסוטים מכללי הדקדוק האכדי ניתן להבחין ברובד הכנעני.⁸¹ אבל מכיוון שמדובר בשתי שפות קרובות זו לזו שאלמנט דקדוקי דומה קיים בשתייהן, נמנעת ההפרדה הפורמלית החדה בין שני הרבדים.

76. הסלכר, 2006.

77. במסגרת המחקר הזה אינני עוסקת בשאלת המקור של צורת הסובינוקטיב הערבית yaktuba. אבל היו שהעלו אפשרות כי גם הצורה הזאת מקורה בצורות אנרגיקים; ראה זבורסקי, 1996, עמ' 71 וזבורסקי, 2005, עמ' 20.

78. על תורת לשון התערובת (mixed language או split language) ראה מאירס-סקוטון, 2002; דיון בלשני עדכני יש למצוא אצל מטוס ובקר, 2003. על האכדית הכנענית כלשון תערוכת ראה גיאנטו, 1990; גיאנטו, 1999; קוסמן, 1994; יזרעאל, 2005.

79. יזרעאל, 2005, עמ' 1: "the Akkadian lexicon almost entirely predominated, but the grammar of which was almost completely predominated by Canaanite". על המושגים שפת השלד (matrix language) ושפת התוכן (embedded language), על גישות שונות לבעיות החלפת הצופן ועל הגבלות של כל אחת מהגישות ראה קוק, 2001, עמ' 507.

80. השווה יזרעאל, 2005, עמ' 38; וראה גם בהמשך.

81. שם, עמ' 2: "The substratal dialects reflected in the mixed language of these texts can be reconstructed on evidence deduced from the letters after eliminating the

3.3.2 ההיבט המורפולוגי

צורך הוונטיב האנרגי השמי-מערבי מגלה שני אלומורפים עיקריים: a-, -na. הצורך a- מופיע אחרי אפס תנועה (דהיינו בצורות היוסיב yaqtul), ואילו הצורך -na מופיע אחרי תנועה קצרה (דהיינו בצורות האימפרפקטיב yaqtulu). בדוגמאות שלהלן הסיומת a- מופיעה בצורות היוסיב ואילו הסיומת -na מופיעה בצורות האימפרפקט של אותם פעלים:

52. EA 83:30–35: {yi}!-dīn-ni i-na qa-at m.ia-an-ha-mi ù ia-dī-na ŠE-im-HÁ a-na a-ka-li ia-ši **a-na-ša-ra** URU LUGAL a-na ša-a-šu ù ia-aq-bi LUGAL ù **yu-wa-ši-ra** LÚ-ia LÚ.MEŠ-šu – (now that...), may [he] put me in Yanḫamu's charge so he will give me grain to eat th<at> I may guard for him the king's city. May the king also give the order and release my man.
53. EA 112:10: iš-tu ma-an-ni **i-na-ša-ru-na** – With what shall I guard?
54. EA 71:10–16: a-na mi-nim qa-la-ta ù la-a ti-iq-bu a-na LUGAL-ri ù **yu-wa-ši-ru-na** ÉRIN.MEŠ pí-tá-ti ù ti-il-te⁹-qú-na URU šu-mu-ra – Why have you been negligent, not speaking to the king so he will send archers to Šumur?
55. EA 82:21–23: la-a i-le-ú uš-ša-ar-š[u] ú-ul **yi-iš-ma** m.ÌR-a-ši-ir-[ta] – I am unable to send <him>. Let not 'Abdi-Aši[rta] hear about it.
56. EA 85:7: [ù] la-a **yi-iš-mu-na** a-wa-te-ia – he does not heed my words.

בצורות הרבים אחרי הסיומות ù ו-āna צורך הוונטיב האנרגי אינו מתועד:
במכתבי גבל ניתן לקבוע ניגוד פורמלי מינימלי בין צורות יוסיב עם הוונטיב
האנרגי ובלעדיו:⁸²

yišme – yišma

57. EA 85:16–22: **yi-iš-mé** LUGAL-ru EN-li a-wa-te ÌR ki-ti-šu ù yu-wa-ši-ra ŠE-im.HÁ i-na lib-bi GIŠ.MÁ.MEŠ ù yu-ba-li-iṭ ÌR-šu ù (!)

non-Canaanite components and comparing them with diachronic reconstructions drawn from extant data from Canaanite inscriptions of the first millennium BCE (Hebrew, Phoenician, and less documented dialects)" 1996, עמ' 13–14.
82. בעניין הפעלים leqû ו-šemû בדוגמאות להלן יש לזכור כי בכנענית יש בהם עיצור גרוני סופי.

URU (!)-šu ù ia-di-na 4 me LÚ.MEŠ 30 ta-pa[l ANŠE.KU]R.R[A].MEŠ
 ki-ma na-da-ni a-na m.sú-[r]a-ta ù ti-na-ša-ru URU a-na ka-ta⁵ –
 May the king, my lord, heed the words of his loyal servant, and
 may he send grain in ships in order to keep his servant and his city
 alive. May he grant 400 men and 30 pair[s of h]orses, as were given
 to Su[r]a[t]a, that they may guard the city for you.

58. EA 82:21–23: la-a i-le-ú uš-ša-ar-š[u] ú-ul **yi-iš-ma** m.İR-a-ši-ir-[ta] –
 I am unable to send <him>. Let not ‘Abdi-Aši[rta] hear about it.

yilqe – yilqa

59. EA 116:34–36: šum-ma ia-di-nu LUGAL-ru a-na İR-šu ù i-di-in⁴ ù
 šum-ma ap-pu-[n]a-ma **yi-il-qé** LUGAL gáb-ba a-na ša-[š]u – If the
 king gives (the property) to his servant, well and good! Or, on the
 other hand, let the king take everything for himself.
60. EA 71:28–31: ú-ul yu-pa-hi-ra ka-li LÚ.MEŠ GAZ.MEŠ ù **yi-il-qa**
 URU ši-ga-t[a] ù URU am-pí – Let him not gather together all the
 ‘Apiru so he can take Šigat[a] and Ampí.

yaddin – yaddina

61. EA 116:44–47: ù yi-iš-mi L[UGAL]-ru a-wa-te İR ki-ti-šu ù **ia-di-in**⁴
 ba-la-ta a-na İR-šu ù GEMÉ-šu URU gub-la – May the king heed
 the words of his loyal servant and give provisions to his servant
 and his maidservant, Gubla.
62. EA 74:53–57: li-iš-mé LUGAL-ru a-wa-te İR-šu ù **ia-di-na** ba-la-ťá
 İR-šu ù yu-ba-li-iť İR-šu ù a-na-ša-r[a] [URU k]i-it-ti-šu a-di N[I]N-nu
 DINGIR.MEŠ-nu a[-na ka-ta⁵] – May the king heed the words of
 his servant. May he grant provisions for his servant and keep his
 servant alive so I may guard his [lo]yal [city]”, *along with our L[ad]y*
 (and) our gods, *f[or you]*.

ibluṭ – ibluṭa

63. EA 123:25–28: [ù] uš-ši-ra [3] LÚ ù **ib-lu-ťá** ù i-na-ší-ra URU a-na
 LUGAL-ri – [then] send (back) the [3] men that I may live and
 guard the city for the king.
64. EA 84:26–35: šá-ni-tam lu-wa-ší-ra-am LUGAL [BE-i]a
 LÚ.MAŠKIM-šu ša da-an qa-d[u ERÍN.MEŠ] ù li-iš-šur URU.KI
 BE-ia ù **ib-luṭ** a-na-ku ù u[r-r]a-[a]d BE-ia d.UTU KUR.KI.HIA ù

lu-wa-ši-ra be-li-ia LÚ.MEŠ ú ti-íl-qú mi-im-mi.MEŠ d.DA.MU-ia a-na
ma-har BE-ia ù ú-ul il-te⁹-qa mi-im-ma.MEŠ [š]a DINGIR.MEŠ-ka
LÚ UR.GI⁷ šu-ut – Moreover, may the king, [m]y lord, send his
commissioner who is strong al[ong with troops], to guard the city
of my lord so that I may be alive and serve my lord, the Sun of all
countries. May my lord send men to take the possessions of my
Adonis to the king, lest that dog take the possessions of your god.

גם לפני כינוי מושא הצורות yaqtulu ו־ yaqtul משמשות עם הוונטיב האנרגי או
בלעדיו. לוונטיב האנרגי לפני כינוי מושא יש שני אלומורפים: -(a)n(n)a, -(a)n(n)a,
אבל יחסי התפוצה ביניהם אינם ברורים לחלוטין.⁸³ להלן צורות יוסיב עם כינוי
מושא:

yaqtul-ni

65. EA 83:30: {yi}!-din-ni – may [he] put; EA 89:66: [yú/yi-pa-l]i-ih-šu-
nu – May he [ter]rify them; EA 90:12: yi-íl-qé-ši – lest he take it;
EA 114:46: ti-íl-qí-ni – to fetch me; EA 126:48: yi-[na-ša-a]r-ši – to
guard it; EA 127:24: i-ša-al-šu – he should inquire; EA 129:50:
ti-íl-qú-ni – to fetch me [in plural].

yaqtul-a(n)-ni⁸⁴

66. EA 79:32: yu-da-na-ni – may something be give to me for their
food; EA 81:33: yi-íl-qa-ni – may he take me; EA 85:82: [ú]tu-
tu-da-bi-ra-šu – lest he... drive him; EA 118:33: yi-íl-qa-šu-nu – to
take them; EA 126:45: ù i-zi-ba-ši – let him abandon it; EA 126:47:
i-pa-tá-ra-ni-mi – let him dismiss me.

yaqtul-an(n)a-ni

67. EA 77:37: ul ti-ma-ha-ša-na-[ni]⁸⁵ – less they strike [me] down.

אין תיעוד לצורות רבים של היוסיב עם הוונטיב האנרגי לפני כינוי מושא.

83. שחזור ההתפתחות ההיסטורית של צורות עם כינוי מושא אינו אפשרי במסגרת מאמר זה.

84. יש לציין שבצורות אלה אין סימון פורמלי של הכפלה בשום מקרה.

85. לפי רייני, 1996, עמ' 8: "the one almost certain instance of an injunctive energetic";

הוא גם מדגיש (עמ' 263–264) כי הפועל אינו משמש עם ונטיב באכדית. מורן (2003, עמ' 11)

סבור כי זו צורת נסתרת לנושא בנסתרים. מכל מקום המקרה יחידאי.

גם צורות האימפרפקטיב משמשות עם הוונטיב האנרגי או בלעדיו לפני כינוי מושא, ולסיומת הוונטיב האנרגי שלהן יש אלומורפים דומים:

yaqtulu-ni

68. EA 69:23: *yi-ri-šú-ni* – can rescue me; EA 74:33: *ša ú-še²⁰-ze-bu-[š]e* – that will save it; EA 117:64: *ti-il-qú-na-še* – they will take it.

yaqtul(u)-an-ni⁸⁶

69. EA 74:44: *ša ú-še-ze-ba-an-ni* – who will save me; *mi-nu yi-na-ší-ra-an-ni* – who would guard me; EA 82:24: *ma-an-nu il-te⁹-qa-n{i}* – who would rescue m[e].

yaqtulu-(a)n(n)a-ni

70. EA 77:22: *ù yu-wa-ši-ru-n[a-k]a* – so he will send you; EA 131:17: *ti-il-qú-na-ši* – they will take it.

3.3.3 ההיבט התחבירי והסמנטי

בחקר העברית המקראית הוכח כי הצורן *āh paragogicum* של הקוהורטיב ושל הציווי המוארך מקיים זיקה פורמלית וסמנטית לנו"ן האנרגית.⁸⁷ דעה זו מתחזקת עתה מתוך ההנחה בדבר הוונטיב האנרגי השמי-מערבי: *a* – פרגוגית, *na* – אנרגית, *a(n)* – *a(n)a* – לפני כינוי מושא אינם אלא אלומורפים של אותו צורן, לפחות מבחינה היסטורית. בעקבות גישתו של פסברג יש מקום לטעון כי סיומת הוונטיב האנרגי *a* בצורות היוסיב מסמנת התעניינות ומעורבות של המוען בפעולה לפחות בחלק מהדוגמאות לעיל.⁸⁸ זיקתה הסמנטית האפשרית לצורות האימפרפקטיב *yaqtulu-na* ולצורות עם *a(n)* – *a(n)a* – לפני כינוי מושא דורשת בדיקה נוספת.⁸⁹

4. יצירת רצף היסטורי: הכנענית העתיקה וסוג הלשון הארכאי בשירה המקראית

ההיפותזה בדבר הוונטיב האנרגי השמי-מערבי והתפיסה שהצורות *yaqtul* ו-*yaqtula* מייצגות אותה נטייה יוצרות הקשר היסטורי מתאים לסוג הלשון הארכאי. למערכת

86. יש לציין כי בצורות *yaqtul(u)-an-ni* ההכפלה מסומנת במקרים רבים וסיומת האימפרפקט *-u* מושמטת לפני סיומת הוונטיב האנרגי.

87. למבר, 1903; רייני, 1986; פסברג, תשנ"ז; יוסטן, 1999.

88. השווה דוגמאות 57–64.

89. ניתוח תחבירי של צורות עם הסיומת האנרגית ניתן למצוא אצל צבי, 1999.

המודלית בעלת התחילית בכנענית העתיקה ולמקבילה בעברית המקראית הארכאית יש כמה תכונות טיפולוגיות משותפות:

סדר המילים אינו קבוע, ומקום הצורה בעלת התחילית בפסוקית אינו יכול לשמש כוחן פורמלי. צורות דרך האיווי יכולות להופיע במקום תחילי או לא תחילי בפסוקית, אף שהופעתן במקום התחילי נפוצה יותר. גם צורת האימפרפקטיב yaqtulu יכולה להופיע במקום תחילי או לא תחילי בפסוקית. שתי המערכות האלה אינן באות בתפוצה תחבירית משלימה.

בהקשר הוולטיבי לא זו בלבד שאין תפוצה תחבירית משלימה של המערכת המודלית והמערכת האינדיקטיבית, אלא גם אין זיקה סמנטית ביניהן. אף שהאימפרפקטיב yaqtulu בלשון אל-עמארנה משמש, כפי שצוין לעיל, בהוראות של מחויבות וצורך, הדוגמאות אינן רבות, וגם במקרים האלה צורות yaqtulu וצורות האיווי אינן באות בהקשר הדוק או בזיקה סמנטית כלשהי. בסוג הלשון הארכאי במקרא לא הצלחתי למצוא את האימפרפקטיב יקטול בהוראות מודליות. בהקשר הלא-וולטיבי צורות דרך האיווי משמשות כצורות דרך משאלה ברישה או בסיפה ובפסוקיות תכלית, אך רק בקשר של איחוי; שימוש זה הוא נדיר. הן בכנענית העתיקה הן בעברית הארכאית אין דוגמאות טובות ליוסיב בגוף נוכח, והציווי משמש במקומו.

כלל זאת יש הבדלים בין שני הרבדים האלה:

כנראה בכנענית העתיקה צורות yaqtul ו-yaqtula שימשו גם בגוף מדבר/מדברים וגם בגוף נסתר/נסתרת, אך בעברית הארכאית אין דוגמאות טובות לצורה מקוצרת של מדבר/מדברים מחד גיסא ולצורה מוארכת של נסתר/נסתרת מאידך גיסא. ציינו כי בעברית הארכאית צורות דרך האיווי בגוף מדבר יכולות לשמש עם āh paragógicum או בלעדיה (דהיינו כצורות מוארכות או כצורות מלאות).⁹⁰ לאור הנתונים האלה אני מציעה פירוש להתפתחות מערכת מודלית בעלת תחילית מהכנענית העתיקה לעברית המקראית הארכאית:

א. הכנענית העתיקה

גוף מדבר/מדברים: ²áqtul, ³aqtúl-a; גוף נסתר/נסתרת: ²yáqtul, yaqtúl-a.

ב. הכנענית העתיקה: שלב המעבר

גוף מדבר/מדברים: ²áqtul, ³aqtúl-a; גוף נסתר/נסתרת: ²yáqtul, (yaqtúl-a).

ג. העברית המקראית הארכאית (אחרי נשילת התנועות הקצרות)

גוף מדבר/מדברים: ²aqtúl – אקטול, ²aqtúlāh – אקטולה; גוף נסתר/נסתרת: ²yáqtul.

90. ראה דוגמאות 25–26 לעיל.

בכנענית העתיקה היוסיב שימש עם הוונטיב האנרגי או בלעדיו בכל הגופים, אבל כבר אז צורות הציווי שימשו בגוף נוכח, וכך נפתח הפתח להיערכות מורפולוגית חדשה. בשלב המעבר לעברית הארכאית – מכיוון שהציווי היה לצורה שהתייחדה לגוף נוכח, *aqṭúla* הפכה לצורה מיוחדת לגוף מדבר, אולי מפני שהמרכיב הסמנטי של הוונטיב האנרגי התאים לגוף זה דווקא. הצורה *áqṭul* (צורת היוסיב ללא סיומת הוונטיב האנרגי בגוף מדבר) לא שרדה זמן רב (לכן צוינה בסוגריים); לכן אין דוגמאות טובות ליוסיב מדבר בעברית המקראית הארכאית ובכלל. גם הצורה *yaqṭúl-a* (נסתר עם סיומת הוונטיב האנרגי) לא האריכה ימים ולא נותרו ממנה שרידים משמעותיים בעברית המקראית (לכן צוינה בסוגריים). כך התייחדה כל אחת מהצורות האלה לגוף מסוים. הפירוש לצורה המלאה אקטול בשימוש הקוהורטיבי בעברית הארכאית טמון בהתפתחות פונטית של *aqṭúla* הכנענית: אחרי נשילת התנועה הסופית הקצרה היא הייתה אמורה להפוך ל-*aqṭúl* או בהארכה משנית של התנועה הסופית ל-*aqṭúlāh*.⁹¹ שתי האפשרויות האלה מומשו, וכך נוצרו שני וריאנטים בגוף מדבר בדרך האיווי – *aqṭúl* (בהטעמת מלרע אחרי נשילת התנועה הסופית) ו-*aqṭúlāh* (בהארכה משנית של התנועה הסופית); בגוף נסתר לא קרה תהליך דומה מפני שמהצורה *yaqṭúla* לא נותרו שרידים משמעותיים במערכת. התפתחות צורות דרך האיווי עם כינוי מושא לא תטופל כאן.

בעברית המקראית הקלאסית מערכת הצורות המודליות מציגה שלב אחר לגמרי: צורות דרך האיווי וצורת יקטול של דרך החיווי באות בתפוצה תחבירית משלימה, ויש זיקה סמנטית ברורה בין שתי המערכות האלה. בעברית המקראית המאוחרת יש עדויות לשני שלבי ההתפתחות: כללי התפוצה התחבירית המשלימה נשארו כשהיו, אבל ההפרדה הסמנטית בין שתי המערכות האלה משוכשת לחלוטין;⁹² יש גם סימנים לכך שכללי התפוצה התחבירית המשלימה קרסו.⁹³ לא אדון בנושאים אלה כאן.

הקיצורים הביבליוגרפיים

J. Olshausen, *Lehrbuch der hebräischen Sprache*, = 1861
Braunschweig 1861

בלאו, תש"ל = י' בלאו, "בעיות בהיסטוריה של הלשון העברית", ספר זכרון לגדליהו

91. תנועות קצרות בהברות פתוחות בלתי מוטעמות נוטות להיחטף או להתארך גם בעברית המקראית במסורת הטברנית, ואף בסוף המילה: בכינוי הקניין בגוף נוכח התנועה מתארכת בצורת הקשר (־ָ), אבל נחטפת בצורת הפסק (־ָ). בעברית השומרנית התנועות מתארכות תמיד (ראה בן-חיים, 2000, §1.3.0). אני מודה לפרופ' משה פלורנטין על שהסב את תשומת לבי לתופעות אלה.

92. השווה דוגמאות 30–31 לעיל.

93. הסימנים לתהליך זה חסרים בקורפוס שלנו, אבל השווה יוסטן, 2007.

- אלון: מחקרים בתולדות ישראל ובלשון העברית, בעריכת מ' דורמן, ש' ספראי ומ' שטרן, תל-אביב תש"ל, עמ' 9–23
- J. Blau, "Studies in Hebrew Verb Formation", *Hebrew* = 1971, *Union College Annual* 42 (1971), pp. 133–158
- Z. Ben-Hayyim, *A Grammar of Samaritan Hebrew, Based on the Recitation of the Law in Comparison with the Tiberian and other Jewish Traditions*, Jerusalem 2000
- D. Barthélemy and J. T. Milik, *Qumran Cave 1* = 1955 (Discoveries in the Judaean Desert, 1), Oxford 1955
- E. Kautzsch, *Gesenius' Hebrew Grammar*, trans. A. E. Cowley, Oxford 1910
- A. Gianto, *Word Order Variation in the Akkadian of Byblos*, Rome 1990
- A. Gianto, "Moods and Modality in Classical Hebrew", *Israel Oriental Studies* 28 (1998), pp. 183–198
- A. Gianto, "Amarna Akkadian as a Contact Language", *Languages and Cultures in Contact: At the Crossroads of Civilizations in the Syro-Mesopotamian Realm – Proceedings of the 42th RAI*, ed. K. van Lerberghe and G. Voet, Leuven 1999, pp. 123–132
- J. C. L. Gibson, "The Anatomy of Hebrew Narrative Poetry", *Understanding Poets and Prophets: Essays in Honour of George Wishart Anderson*, ed. A. G. Auld, Sheffield 1993, pp. 141–148
- גריןשטיין, תש"ס = ע' גריןשטיין, "הדיבור הישיר וצורת התקבולת", מנחות ירידות והוקרה לאוריאל סימן, בעריכת מ' גרסיאל ואחרים (עיוני מקרא ופרשנות, ה), רמת-גן תש"ס, עמ' 33–40
- J. A. Duncan, "New Readings for the 'Blessing of Moses' from Qumran", *Journal of Biblical Literature* 114 (1995), pp. 273–290
- J. Huehnergard, "The Early Hebrew Prefix-Conjugations", *Hebrew Studies* 29 (1988), pp. 19–23
- הורביץ, תשל"ב = א' הורביץ, בין לשון ללשון: לתולדות לשון המקרא בימי בית שני, ירושלים תשל"ב
- R. Hasselbach, "The Ventive/Energic in Semitic – A Morphological Study", *Zeitschrift der deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 156 (2006), pp. 309–328
- B. K. Waltke and M. O'Connor, *An Introduction to Biblical Hebrew Syntax*, Winona Lake 1990

- C. H. J. van der Merwe, J. A. Naudé, and J. H. = 1999, *ןן דר מרווה ואחרים*, Kroeze, *A Biblical Hebrew Reference Grammar*, Sheffield 1999
- C. Westermann, *Genesis 37–50: A Commentary*, trans. = 1986, *וסטרמן*, J. J. Scullion, Minneapolis 1986
- A. Zaborski, “The Origin of Subjunctive and Energicus in = 1996, *זבורסקי*, Semitic Languages”, *Inconri Linguistici* 19 (1996), pp. 69–76
- A. Zaborski, “Tense, Aspect and Mood Categories of = 2005, *זבורסקי*, Proto-Semitic”, *Current Issues in the Analysis of Semitic Grammar and Lexicon*, 1, ed. L. Edzard and J. Retsö (Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, 56, 3), Wiesbaden 2005, pp. 11–30
- P. Joüon and T. Muraoka, *A Grammar of Biblical = 2006, זיואון ומוראוקה*, Hebrew, Rome 2006
- G. Hatav, *The Semantics of Aspect and Modality: Evidence = 1997, חטב*, from English and Biblical Hebrew, Amsterdam 1997
- J. Tropper, “Ventiv oder yaqtula-Volitiv in den = 1997, *טרופר*, Amarnabriefen aus Syrien-Palästina?”, *Ana šadî Labnāi lū allik*, ed. B. Pongratz-Leisten, H. Kühne, and P. Xella (Alter Orient und Altes Testament, 247), Kevelaer 1997, pp. 397–405
- J. Tropper, “Kanaanäisches in den Amarnabriefen”, = 1998–1997, *טרופר*, *Archiv für Orientforschung* 44–45 (1997–1998), pp. 134–145
- J. Tropper, “Der Energikus an Jussiven im Kanaano- = 2005, *טרופר*, Akkadischen der Amarna-Periode”, *Orientalia* 74 (2005), pp. 57–64
- J. Joosten, “The Lengthened Imperative with Accusative = 1999, *יוסטן*, Suffix in Biblical Hebrew”, *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft* 111 (1999), pp. 423–426
- J. Joosten, “Do the Finite Verbal Forms in Biblical Hebrew = 2002, *יוסטן*, Express Aspect?”, *Journal of Ancient Near Eastern Studies* 29 (2002), pp. 49–70
- J. Joosten, “The Syntax of Volitive Verbal Forms in = 2007, *יוסטן*, Qoheleth in Historical Perspective”, *The Language of Qohelet in Its Context: Essays in Honour of Prof. A. Schoors on the Occasion of His Seventieth Birthday*, ed. A. Berlejung and P. van Hecke, Leuven 2007, pp. 47–60
- S. Izre’el, *Canaano-Akkadian*², Munich 2005 = 2005, *יזרעאל*
- S. Izre’el, *The Amarna Tablets*, <http://www.tau.ac.il/~humanities/semitic/amarna.html>

- F. Israel, "Il coortativo e le sue origini storiche", "...der = 2007, ישראל, *seine Lust hat am Wort des Herrn!*" *Festschrift für Ernst Jenni zum 80. Geburtstag*, ed. J. Luchsinger, H.-P. Mathys, and M. Saur, Münster 2007, pp. 108–142
- S. C. Levinson, *Pragmatics*, Cambridge 1983 = 1983, לווינזון,
- J. Lyons, *Semantics*, Cambridge 1972 = 1972, ליונס,
- M. Lambert, "De l'emploi des suffixes pronominaux avec = 1903, למבר, *noun et sans noun au futur et a l'impératif*", *Revue des études juives* 47 (1903), pp. 178–183
- C. Myers-Scotton, *Contact Linguistics: Bilingual = 2002, מאירס-סקוטון, Encounters and Grammatical Outcomes*, Oxford 2002
- W. L. Moran, *The Amarna Letters*, Baltimore 1992 = 1992, מורן,
- W. L. Moran, *Amarna Studies: Collected Writings*, ed. J. = 2003, מורן, Huehnergard and S. Izre'el, Winona Lake 2003
- Y. Matras and P. Bakker (eds.), *The Mixed Language = 2003, מטרס ובקר, Debate: Theoretical and Empirical Advances*, Berlin and New York 2003
- נוטריוס, תשס"ו = ת' נוטריוס, "בין לשון לשיח: בעיות מתודולוגיות בסיסיות בתיאור מערכת הזמנים בלשון השירה המקראית", מחקרים בלשון י (תשס"ו), עמ' 138–125
- נוטריוס, תשס"ח = ת' נוטריוס, מערכת הזמנים בשירה המקראית הארכאית והקלאסית, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ח
- T. Notarius, "Poetic Discourse and the Problem of Verbal = 2008, נוטריוס, Tenses in the Oracles of Balaam", *Hebrew Studies* 49 (2008), pp. 55–86
- A. Niccacci, "A Neglected Point of Hebrew Syntax: Yiqtol = 1987, ניקצי, and Position in the Sentence", *Liber Annuus* 37 (1987), pp. 7–19
- A. Niccacci, "The Biblical Hebrew Verbal System in = 2006, ניקצי, Poetry", *Biblical Hebrew in Its Northwest Semitic Setting: Typological and Historical Perspectives*, ed. S. E. Fassberg and A. Hurvitz, Jerusalem and Winona Lake 2006, pp. 247–268
- סיון, תשנ"ג = ד' סיון, דקדוק לשון אוגרית, ירושלים תשנ"ג
- C. Smith, *Modes of Discourse: The Local Structure of Texts*, = 2003, סמית, Cambridge 2003
- J. R. Searle, *Speech Acts*, Cambridge 1969 = 1969, סרל,
- J. R. Searle, "A Taxonomy of Illocutionary Acts", *Expression = 1979, סרל, and Meaning: Studies in the Theory of Speech Acts*, Cambridge 1979, pp. 1–29

- H. J. Polotsky, "Egyptian Tenses", *Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanity* 2 (1988), pp. 75–100
- W. von Soden, *Grundriss der Akkadischen Grammatik*, = פון זודן, 1995
Rome 1995
- פלורנטין, תש"ס–תשס"א = מ' פלורנטין, "יעיר לי אֶזן לְשִׁמְעַ פְּלִמּוּדִים: על מקומות היקרותן של צורות פועל קצרות וארוכות במקרא – בעקבות מאמרו של אלישע קימרון", לשוננו סג (תש"ס–תשס"א), עמ' 9–18
- F. R. Palmer, *Mood and Modality*, Cambridge 2001 = פלמר, 2001
פסברג, תשנ"ד = ש' פסברג, סוגיות בתחביר המקרא, ירושלים תשנ"ד
- פסברג, תשנ"ז = ש' פסברג, "הציווי המוארך 'קטלה' כנגד הציווי הרגיל 'קטל' בעברית המקרא", פרקים בעברית לתקופותיה: אסופת זיכרון לשושנה בהט, בעריכת מ' בר-אשר, ירושלים תשנ"ז, עמ' 71–77
- T. Zewi, *A Syntactical Study of Verbal Forms Affixed by -n(n) Endings in Classical Arabic, Biblical Hebrew, El Amarna Akkadian and Ugaritic*, Münster 1999
- H. Kamp and U. Reyle, *From Discourse to Logic: An Introduction to the Modeltheoretic Semantics of Natural Language, Formal Logic and Discourse Representation Theory*, Dordrecht 1990
- N. J. C. Kouwenberg, "Ventive, Dative and Allative in Old Babylonian", *Zeitschrift für Assyriologie* 92 (2002), pp. 200–240
- E. Y. Kutscher, *A History of the Hebrew Language*, ed. R. Kutscher, Jerusalem 1982
- M. Kossmann, "Amarna-Akkadian as a Mixed Language", = קוסמן, 1994
Mixed Languages: 15 Case Studies in Language Intertwining, ed. P. Bakker and M. Mous, Amsterdam 1994, pp. 169–173
- V. Cook, "Linguistics and Second Language Acquisition", = קוק, 2001
The Handbook of Linguistics, ed. M. Aronoff and J. Rees-Miller, Malden, MA 2001, pp. 488–511
- J. A. Cook, "Genericity, Tense, and Verbal Patterns in the Sentence Literature of Proverbs", *Seeking Out the Wisdom of the Ancients: Essays to Honor Michael V. Fox on the Occasion of His Sixty-Fifth Birthday*, ed. R. L. Troxel, K. G. Friebel, and D. R. Magary, Winona Lake 2005, pp. 117–134
- E. Qimron, "Consecutive and Conjunctive Imperfect: The Form of the Imperfect with Waw in Biblical Hebrew", *The Jewish Quarterly Review* 77 (1986–1987), pp. 149–161

- L. Koehler and W. Baumgartner, *The* = 1999–1994, קלר-באומגרטנר, *Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, Leiden 1994–1999
- E. J. Revell, “The System of the Verb in Standard Biblical = 1989, רוול, *Prose*”, *Hebrew Union College Annual* 60 (1989), pp. 1–37
- A. F. Rainey, “The Ancient Hebrew Prefix Conjugation in = 1986, רייני, the Light of Amarna Canaanite”, *Hebrew Studies* 27 (1986), pp. 4–19
- A. F. Rainey, “Is There Really a *yaqtula* Conjugation = 1993–1991, רייני, Pattern in the Canaanite Amarna Tablets?”, *Journal of Cuneiform Studies* 43–45 (1991–1993), pp. 107–118
- A. F. Rainey, *Canaanite in the Amarna Tablets: A Linguistic* = 1996, רייני, *Analysis of the Mixed Dialect Used by the Scribes from Canaan*, 2: *Morphosyntactic Analysis of the Verbal System*, Leiden 1996
- A. F. Rainey, “The Energic in Northwest Semitic”, *Orientalia* = 2008, רייני, 77 (2008), pp. 79–83
- A. Shulman, *The Use of Modal Verb Forms in Biblical* = 1996, שולמן, *Hebrew Prose*, Ph.D. dissertation, University of Toronto, 1996
- B. Stade, *Lehrbuch der hebräischen Grammatik, erster* = 1879, שטדה, *Theil: Schriftlehre, Lautlehre, Formenlehre*, Leipzig 1879

העיצורים הנחציים בכתב יד קיימברידג' (הוצאת לו) של המשנה

1. שלושה כתבי יד הם העדים המקיפים של המשנה: כ"י קאופמן A50 (להלן: ק), כ"י פרמה, דה-רוסי 138 (להלן: פא), וכ"י קיימברידג' Add. 470, הידוע בכינויו "הוצאת לו", על שם מהדירו (להלן: קמ).¹ שני העדים הראשונים, שמוצאם באיטליה של המאות האחת-עשרה-השתיים-עשרה, כבר נחקרו מחקרים רבי היקף ורבי איכות;² ואילו קמ, שמוצאו באחת מארצות הים האגאי וזמנו המוערך הוא המחצית השנייה של המאה החמש-עשרה,³ לא נחקר עד כה בדרך שיטה בהיקף הראוי לו. אמת, רובו המכריע של כתב היד אינו מנוקד,⁴ שלא כשני רעיו הבכירים, ואף זה היה בוודאי מן הגורמים לניחתו היחסית; אך כמובן אין בכך כדי לפטרנו מבחינת כתב היד בשאר כל ענייניו. דומה כי בחינה מדוקדקת של הלשון הנמסרת בכתב היד היא אכן צורך חיוני לחקר לשון המשנה בכלל ולמסורות לשון חכמים בפרט. בחינה זו, שהולכת ונשלמת בידי, העלתה כי כתב היד מתאפיין בקווי לשון ייחודיים המבחינים אותו הבחנה של ממש משני חבריו.⁵ מאמר זה יתמקד בחקר פינה חשובה אחת של תורת ההגה במסורת קמ – טיבם של העיצורים הנחציים.

* מאמר זה מבוסס על הרצאה בכינוס "על העברית ועל לשונות היהודים" לכבוד פרופ' משה בראשר עם פרישתו לגמלאות, שהתקיים בהר הצופים בימים י"א-י"ב בכסלו תשס"ח. שְׁמִחָה היא לי להקדיש לו עיון זה; על פי הצעתו החילוית, לפני שנים הרבה, לעסוק בכתב היד הנידון כאן.

1. ו"ה לו, מתניא דתלמודא דבני מערבא, קיימברידג' 1883. למרות דייקנותו הכללית של המהדיר מצויות פה ופה טעויות בהעתקתו; הנתונים דלהלן נבדקו אפוא בתצלום כתב היד עצמו במכון לתצלומי כתבי היד העבריים שליד הספרייה הלאומית בירושלים מספרו 15910.
2. כגון קוטשר, לשון חז"ל; הנמן; מחקריו של משה בראשר; בראשר, איטליה; בראשר, לשון חכמים (וראה שערי לשון, עמ' כט-מה); ועוד הרבה.
3. כך קבע מרדכי גלצר על פי כתיבתו הבינונית-ביונטינית (הוא אף נרכש בקושטא) ועל פי סימן המים הטבוע בו, המלמד שנכתב בשנים 1463-1467 בקירוב. דבריו הובאו בידי גולדברג, עירובין, עמ' מה הערה 64, וכך מסר גם לי ד"ר גלצר בעל פה ובכתב; תודתי נתונה לו על סיועו במאור פנים.
4. כ-180 תיבות מנוקדות בכל כתב היד; בחקר הניקוד של כתב היד אני עוסקת במקום אחר.
5. לפי שעה ראה הנשקה.

בדיקה של העיצורים הנחציים בכתב יד זה מגלה חילופים בין העיצורים הללו לבין מקביליהם הלא-נחציים ברב או במעט. נתחיל את דיונונו בחילופי צ-ס/ש.⁶

1. חילופי צ-ס/ש

א. סקירת הנתונים

2. חילופי צ-ס/ש בכתב היד משתקפים בכל מעמד במילה, הן במילים עבריות הן במילים שמקורן יווני או לטיני. כן יש לציין שהחילופים אינם בכיוון אחד בלבד: החילופים הם הדדיים – ס < צ וגם צ < ס/ש. החילופים האלה מתועדים גם בעדים אחרים של ספרות התנאים והאמוראים, אך לקמ ייחוד מובהק בהיקף התופעה ובאופייה, כמתפרט והולך להלן. אפתח במשותף לקמ ולחבריו.

3. צורה שכבר נידונה במחקר היא "צַבֵּר של קורות" / "סואר שלקורות" (נספח 1, יד).⁷ המילה צבר מופיעה במשנה פעם אחת בלבד, בצירוף זה. ק וקמ גורסים מילה זו בצד"י ובבית"ת, וכן הוא בקטע גניזה;⁸ אף כ"י לידן של הירושלמי גורס כן, וכך הוא גם בפיוט הארץ-ישראלי.⁹ ואילו פא גורס סואר (בסמ"ך ובוי"ו), וכן הוא גם בכ"י וינה של התוספתא.¹⁰ כ"י פרמה ב (להלן: פב) גורס אף הוא בסמ"ך, אך ללא אל"ף נחה: סוור.¹¹ בכתבי היד של התלמוד הבבלי מצויים שני הכתיבים.¹² כיוצא בכך פסים/פצים (נספח 1, ב). וכאן יש להבהיר: שתי מילים יש במשנה, פצים ביחיד ופסים שהיא ריבוי של פס,¹³ ומשמעותן קרובה:¹⁴ פס הוא נסר או קרש,

6. לפירוט ההיקריות ולהשוואתן לכתבי יד אחרים של המשנה ראה להלן נספח 1.

7. אפשטיין, מבוא, עמ' 1224–1225; ליברמן, הירושלמי כפשוטו, עמ' 94.

8. קטע אוקספורד Heb. C 8, 2665; ראה גולדברג, אהלות, עמ' 32.

9. ראה ירושלמי שבת ד, ב (ו ע"א; מהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 390); קרובה קדם-ינאית לגבורות טל: ע' פליישר, "לקדמוניות פיוטי הטל (והגשם)", קבץ על יד ח [יח] (תשל"ו), עמ' 113 שורה 18; ר' פינחס הכהן, רהיט ל"זואת הברכה": ש' אליצור, פיוטי רבי פינחס הכהן, ירושלים תשס"ד, עמ' 573 שורה 32.

10. ביצה ג, יא (מהדורת ליברמן, עמ' 296). זוהי הצורה שנשתרשה ברפוסים.

11. צורה חסרת אל"ף מצויה גם בפירוש הרמב"ם למשנת אהלות ג, ז (רמב"ם, דירנבורג, ב, עמ' 19), אך שם: צוור. יש לציין כי במשנה הבאה לפני הפירוש הדפוס דירנבורג צוואר; אך ראה רמב"ם, קאפח, ו, עמ' רנח הערה ד (יש לזכור שלסדר טהרות לא נשתמר כתב ידו של הרמב"ם עצמו). הרמב"ם מעיר שם על חילופי צוור-צבר.

12. ראה חילופי הנוסח שנרשמו במאגרים ובמאגר עדי הנוסח במקומות האלה: שבת קכה ע"ב; סוכה כ ע"ב; ביצה לא ע"ב; נזיר כו ע"ב.

13. צורת הרבים מצויה במשנת עירובין ב, א-ד, ואילו צורת היחיד באה רק בביטוי "פס ידו" במגילה ד, ח ובמנחות א, ב. הוראתה שם היא "קצה של דבר, חלק קיצוני בו, ביחוד פס יד, רגל ואצבע" (מילון בן-יהודה, עמ' 5011).

14. ולא כפי שהעיר יסטרוב, עמ' 1195, שפסים היא פצים, אף שהוא מבחין בין ערך "פס" לערך "פצים".

ופצים הוא עמוד מעץ או מאבן בבניין.¹⁵ בכתבי היד ק, פא, פב ואף בדפוסים הבחנה זו נשמרת.¹⁶ אך באחת משלוש ההיקריות של פצים (שבת ח, ז) התחבט סופר ק בין שתי הצורות, וכתב שם: פפצים. פסים באה במקום פצים גם בכ"י אנטונין¹⁷ ובפירוש המשנה של הרמב"ם בכתב ידו.¹⁸ בכתבי היד של התוספתא התמונה מתגוונת. פצים,¹⁹ שיש לה גם צורת ריבוי: פצימין,²⁰ משמשת כראוי, אבל פסים גולשת לתוך תחומה של פצים ובאה בשתי ההוראות. לדוגמה בתוספתא מעשרות (א, ז), המקבילה למשנתנו: "אע"פ שירד נוטל מן העקל ומן הממל ומבין הפסין".²¹ יושם אל לב שזוהי גרסת קמ, אבל ק ופא מעידים על פצים. ועוד חידוש נתחדש בתוספתא: שש פעמים²² נמצאה בה צורת היחיד פס בהוראת 'עמוד או יתר'.²³ נמצא שפצים ופס משמשות בתוספתא באותה המשמעות.

היוצא לנו מכאן הוא שהבחנה בין פסים לפצים בספרות התנאים אינה מקוימת תמיד. פא שומר בעקיבות על ההבחנה, ק ואף קמ אינם שומרים עליה אלא לרוב, ואילו כ"י וינה של התוספתא אינו מקפיד בזה. עם זאת המעבר הוא תמיד מפצים לפסים ולא ההפך. מכל זה עולה כי בדוגמה זו אין להצביע על ייחוד בקמ, אלא הוא משתלב בתמונה הכללית של כתבי היד.

רבי חוצפית מופיע כך בק ובפא, וכך גם בשאר עדיה של ספרות התנאים, ואף בעדי ספרות האמוראים. אולם עדותו של קמ, הגורס חוספית (נספח 1, א), נתמכת בשלושה קטעי גניזה, שניים מהם קדומים.²⁴ למסורת זו אף יש שני עדים מאוחרים המעידים על תוספתא שביעית (ח, י'): ר' יהודה הברצלוני, בן ספרד של סוף המאה האחת-עשרה, ור' יהודה ברבי קלונימוס, מגדולי אשכנז בסוף המאה השתים-עשרה; שניהם גורסים שם ר' חוספית.²⁵ אך כתבי היד של התוספתא גורסים שם ר' חוצפית.

15. מילון בן-יהודה, עמ' 5081. במעשרות פצים הם "הקורות סביב העקל המחזקות אותו שלא יתפרק מדוחק הקורה" (אלבק, משנה, עמ' 225).

16. פצים בהוראת 'קורה או עמוד' באה במעשרות א, ז (ו), בשבת ח, ז ובנגעים יב, ד (בשני המקומות האחרונים היא צורת יחיד). פסים בהוראת 'קרשים' באה בעירובין ב, א–ד.

17. משנת נגעים שם (נגזי משנה, עמ' קצז). מעל התיבה נכתב: "כדומסין".

18. משנת מעשרות שם (רמב"ם, קאפח, א, עמ' שכד); בגוף המשנה שם בכתב יד הרמב"ם: פסין.

19. ראה לדוגמה בבא מציעא ב, יג x2 (מהדורת ליברמן, עמ' 68); נגעים ו, ה (כ"י וינה, על פי מאגרים).

20. בבא בתרא ב, יג (מהדורת ליברמן, עמ' 136); אהלות י, ד–ה; טז, יד (כ"י וינה).

21. מהדורת ליברמן, עמ' 229. בעירובין א, יב–יג (שם, עמ' 90–91) באה פסין כראוי, ושם מפרש ליברמן: "קרשים". וכך גם שם, טו (שם, עמ' 91).

22. עירובין א, א; ג (מהדורת ליברמן, עמ' 87); א, י x2 (שם, עמ' 89); ז, ט x2 (שם, עמ' 129); וראה גרסת הדפוס.

23. ראה ליברמן, תוספתא, מועד, עמ' 87.

24. משנה, זק"ש, ב, עמ' צו.

25. ר' יהודה בר' ברזילי הברצלוני, ספר השטרות, מהדורת האלברשטאם, ברלין תרנ"ט, עמ' 70.

חילופי צ-ס בכתבי היד של ספרות חז"ל מצויים כמובן גם במילים זרות. כך, לדוגמה, חילוף קופים-קופיץ (נספח 1, יב). מילה יוונית זו ($\kappa\omicron\pi\iota\zeta$)²⁶ באה במשנה שמונה פעמים. בק היא באה בסמ"ך או במ"ם סופית (במקום סמ"ך), ופעם אחת – בצד"י על גבי המחק.²⁷ בפא מצויות שלוש היקרויות בצד"י, והשאר בסמ"ך.²⁸ אף בעדים לחיבורים שמחוץ למשנה יש חילופי צ-ס.²⁹ בקמ רווחת קפים; חילופי סמ"ך ומ"ם סופית נפוצים מאוד בכתב היד הזה.

4. חילופי צ-ס נוספים הנמצאים בקמ אינם נתמכים אלא מספרות האמוראים. כך, לדוגמה, בשני שורשים קרובים המצויים במשנה – נפ"ס ונפ"ץ. ק ופא מבחינים ביניהם: נפ"ס קשור לצמר ולניעורו, ואילו נפ"ץ – לניעור פרות ולפזורם.³⁰ לפיכך בכתבי היד הללו אנו מוצאים ינפץ (כלאים ה, ז)³¹ ונופץ (ביכורים א, ח)³² כנגד והמנפסו (שבת ז, ב),³³ והמנפס (שם יג, ד).³⁴ הבחנה זו ניכרת גם בכ"י וינה של התוספתא.³⁵

- למטה (השווה הערת המהדיר שם); יהודה ברבי קלונימוס, יחסי תנאים ואמוראים, ירושלים תשכ"ג, עמ' תמא ("ובמשנה דווקנית מצאתי ניקוד ר' חצפית, ובתוספתא דשביעית מצאתי ר' חוספית"). ראה ליברמן, תוספתא כפשוטה, מועד, עמ' 1340; נשים, עמ' 598.
26. קראוס, מילים שאולות, ב, עמ' 517.
27. פסחים ז, יב – קופים (הסמ"ך נראית כמ"ם סופית, כמצוי לרוב בכתב יד זה); קמ: קופים; פא: קופיץ. שקלים ח, ג – קופים (דגש בפ"א); קמ: קופים; פא: קופים. ביצה ג, ו – קופים; קמ: קופים; פא: קופים. שם ד, ג – קופים (הסמ"ך נראית כמ"ם סופית); קמ: קופים; פא: קופים (הסמ"ך פתוחה בראשה). סוטה ט, ה – קופים; קמ: קופים; פא: קופיץ. סנהדרין ז, ג – קופיץ (הצד"י על גבי מחק); קמ: קופים; פא: קופיץ. בכורות א, ז – קופים; קמ: בקפים; פא: בקופים. שם ג, ג – קופים; קמ: לכפים; פא: לקופים.
28. ראה בהערה שלפני זו.
29. ראה ברויאר, עמ' 115.
30. אלבק, מבוא, עמ' 144, 191. הבחנה כזאת מצויה גם בסורית (מורשת, לקסיקון, עמ' 233). מילוני יסטרוב (עמ' 925) ובן-יהודה (עמ' 3731) לא הבחינו ביניהם: בערך "נפס" מובא במילון בן-יהודה: "נקה צמר מפסלת", ובערך "נפץ" הוא מביא את שתי המשמעויות: פיזור וגם ניקוי צמר מפסלות. וראה גם נתן, עמ' 100.
31. "אם עשבים יופך אם אביב ינפץ" – מנפץ את האביב (אלבק, משנה, עמ' 117).
32. "הפריש בכוריו [...] נופץ ואינו קורא" – מנער את הסל מן הפרות (שם, עמ' 313).
33. "הגוזז את הצמר המלבנו והמנפסו והצובעו והטווהו" – מנער ומפריד בין שערות הצמר (שם, עמ' 35). וכן בכ"י לידן של הירושלמי, שבת שם י' ע"ג; מהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 411.
34. "שיעור המלבן והמנפס הצובע והטווה", וכן הוא בקמ ובכ"י לידן של הירושלמי, שבת ט, ה (יב ע"ב; מהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 421). אבל בכתבי היד של משנת הבבלי, וכן בקטעי גניזה שבקיימברידג', יש חילופי מנפס-מנפץ; ראה גולדברג, שבת, עמ' 254.
35. "עד שגזו ולבן ונפס וצבע וטווה וארג [...] (ברכות ו, ב [מהדורת ליברמן, עמ' 33]) –

בניגוד לאלה קמ מטשטש הבחנה זו בגרסו והמנפצו (נספח 1, ד).³⁶ אך חילוף זה מצוי גם בעדים של ספרות האמוראים: בכ"י לידן של הירושלמי משמש פעם אחת השורש נפ"ס בקשר לפרות,³⁷ ובבבלי נפ"ץ בא כמה פעמים בהוראת 'ניפס', בקשר לצמר.³⁸ גרסת קמ היא אפוא כגרסת כתבי היד של ספרות האמוראים, והוא גורס מנפצו אף בקשר לצמר.

כיוצא באלה, לצורות הציקוה (נספח 1, ג) וכן והוצק (שם, טו) הבאות בקמ אין מקבילה בעדים של ספרות התנאים. פועל זה (הסיק) בהוראת 'העלה באש' בא בכל העדים של ספרות התנאים בשי"ן כבמקרא³⁹ או בסמ"ך, וכך גם בעדים של התלמודים.⁴⁰ עם זאת בכתבי היד של ספרות האמוראים בא חילוף דומה: לשון צולקן, צלקן בבראשית רבה (ה, ב) מתחלף בעדי הנוסח בצורות מסלקן, סלקן.⁴¹ נראה כי הקרבה של סמ"ך לקו"ף גרמה לניחוח ([s] < [ʃ]), ממש כפי שמוצאים במשנת קמ.⁴²

ולבסוף שתי צורות ייחודיות לקמ, שאף על פי כן אפשר שהן מתועדות בשוליה של ספרות האמוראים: חוספא (נספח 1, ח),⁴³ שנקרתה בכתב היד שלנו בהוספה

- בהוראת 'ניער את הצמר' (גם בכ"י ארפורט בא פועל זה בהוראה זו בסמ"ך, אך בדפוס ראשון: וניפץ). ואילו הפועל בהוראת 'ניער ופיזר את הפרות' בא בכ"י וינה בצד"י: נפץ (כבא בתרא ד, ב [מהדורת ליברמן, עמ' 141]; עבודה זרה ח, ה; טהרות יא, ט).
36. וכן בשני קטעי גניזה של המשנה ובקטע גניזה של משנת הבבלי; ראה גולדברג, שבת, עמ' 135.
37. שבת ז, ב (י ע"א; מהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 409).
38. לדוגמה ברכות נח ע"א: "עד שגזו וליבן ונפץ וטווה וארג ותפר". נפץ/ניפץ בכל העדים (בכ"י מינכן כל המשפט חסר); ראה מאגר עדי הנוסח.
39. יש' מר, טו; יח' לט, ט; תה' עח, כא. קדרי, עמ' 1104–1105, גזר פעלים אלה מן השורש הארמי של"ק; לענייננו אין הדבר מעלה או מוריד, לפי שבלשון חכמים הוא נוהג כשורש מגזרת פ"ג. כתבי היד של בן סירא (לד, יט [מהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 30]; מג, כא [שם, עמ' 52]) נוקטים אף הם את הכתיב המקראי.
40. בק, בכ"י אוקספורד 151 של המכילתא, בכ"י וטיקן 66 של הספרא, בכ"י לידן של הירושלמי ואף בכתבי היד של התלמוד הבבלי המופיעים במאגרים פעלים משורש זה יבואו תמיד בסמ"ך. כן הוא אף בכ"י וינה של התוספתא, אלא שבשבת טז, יח (מהדורת ליברמן, עמ' 79) ובביצה ב, י (שם, עמ' 289) באות צורות בשי"ן.
41. ראה מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 33. וראה אפשטיין, מבוא, עמ' 1228; קוטשר, מחקרים, עמ' קעח.
42. החילוף הידוע בין מסיקין למציקין בספרות חז"ל אינו עניין לכאן: כבר עמדו על כך שמסיקין/מציקין אלה אינם אלא *μισθοσιος*, חיילים רומים משוחררים, אריסים חוכרי קרקעות; ראה גיל (אני מודה לפרופ' שלמה נאה על ההפניה הזאת).
43. אפשר שהכתיב באל"ף סופית נועד לשלב את התיבה במשפט הארמי הבא לאחריה.

האגדית המסיימת את משנת סוטה, אינה מוצאת תימוכין בכל יתר העדים, הגורסים חוצפה בלבד. עם זאת אנו מוצאים את חוספא (פעמיים) בכ"י פירנצה של הבבלי (סנהדרין קה ע"א).⁴⁴

כך גם באשר להאצלה שבקמ (נספח 1, יג). מילה לטינית זו (⁴⁵sella) באה פעם אחת במשנה. שאר כל העדים גורסים אותה בסמ"ך, וכן בכל היקריות התיבה שמחוץ למשנה.⁴⁶ זאת פרט לפעם אחת בכ"י אוקספורד 366 של התלמוד הבבלי (שבת כ ע"א),⁴⁷ שבאה בה סמ"ך על גבי המחק: וא(ס)לא. אמנם אין לדעת מה היה הנוסח לפני המחיקה, אך כפי שהודגם לעיל במילה קופיץ, מצויים חילופי נחציים במילים זרות.

5. ומכאן לייחודו המובהק של קמ. לדוגמה צרדה (נספח 1, ה), שהיא מילה יחידאית במשנה, באה בצד"י בכל העדים, אבל בקמ: שרדה; ולכתיב זה לא מצאתי כל עדות אחרת.

בכיוון ההפוך גורס קמ צררה (נספח 1, ו) חלף "סְרָרָה/שְׂרָרָה" שבשאר כל עדיה של ספרות התנאים והאמוראים. במשנה באה צורה זו ארבע פעמים:⁴⁸ ק גורס תמיד סמ"ך, פא גורס שלוש פעמים סמ"ך ופעם אחת שיי"ן,⁴⁹ ואילו קמ גורס שלוש פעמים שררה בשי"ן, אך בפעם הרביעית כאמור צררה; ולכתיב זה לא מצאתי חבר. שבי הבאה בקמ במקום "צבי" (נספח 1, ט) אף היא אינה מקרימת מקום אחר. בכל העדים שבדקתי (לרבות קמ עצמו בשאר ההיקריות) יש צבי, צבאים, בצד"י בלבד.

גם הכתיב גריסות (נספח 1, יא), תחת "גריצות", אינו מוכר ממקורות אחרים. בּוֹסֵר מצויה במשנה ארבע פעמים,⁵⁰ וכתיבה בק בסמ"ך וניקוד עיי"ן הפועל בסגול. אך באחת הפעמים (נספח 1, י) גרס ק בּוֹשֵׁר בשי"ן,⁵¹ ועיי"ן הפועל נוקדה

44. מהדורת צילום, ירושלים תשל"ב, עמ' 269.

45. קראוס, מילים שאולות, ב, עמ' 88.

46. בק: הסלה. בפא: הסלא, ונוקדה בארבעה פתחים – אחד הפתחים מתייחס לאל"ף הכתובה מעל השורה, בין הה"א לסמ"ך. בכ"י וינה של התוספתא פעם אחת האסלא (כלים בבא בתרא א, יד), ובדפוס ראשון: האסלה. בכ"י וטיקן 109 של הבבלי באה הסלא פעמיים (עירובין י ע"ב).

47. על פי מאגר עדי הנוסח.

48. שקלים ה, ב; מכות ב, ח x2; עדויות ה, ו.

49. במכות הוא גורס סרה, ובעט אחר נוספה רי"ש על גבי המילה, אבל בהמשך המשנה בצלע המקבילה: "ר' יהוד' א' לא היה חוזר לסררה שהיה בה". במשנת עדויות הוא גורס שיי"ן.

50. שביעית ד, ח; גיטין ג, ח; עדויות ב, ו; עוקצין ג, ו.

51. בתוספתא המקבילה (עדויות א, ט): והבוטר. ראה תוספתא, צוקרמאנדל, עמ' 455 שורה 32; מאגרים.

בצירי.⁵² בשאר עדיהן של ספרות התנאים ושל ספרות האמוראים מופיעה בוסר על דרך הרוב בסמ"ך, אך יש אף מיעוט בשי"ן. כנגד כל אלה קמ יחיד בגרסתו: בוצר (עדות שם).⁵³

הדוגמה הבאה מפתיעה בכפליים – חילופי צ-ס שלפנינו באים בפסוק מן המקרא: "שנ' הושיעה ה' כי גמר חסיד כי פצו אמונים מבני אדם" (נספח 1, ז) – ובמקרא: פסו (תה' יב, ב).⁵⁴ ולא זו בלבד אלא ששורש זה (פצ"י) איננו קיים כלל בלשון חכמים. דומה שהמרת סמ"ך בצד"י אף בצורה זו מלמדת עד כמה נרחב חילוף זה במסורתו של קמ; ולא מצאתי כן בכל עד אחר.⁵⁵

6. סקרנו אפוא את חילופי צ-ס בקמ ונוכחנו כי אף שיש חילופים המתועדים בשאר עדיה של ספרות חז"ל, הרי בצדם מצאנו חילופים לא מעטים שאין להם כל מקבילה. השאלה העולה מאליה היא: האם המרת צ-ס, הרווחת כל כך בקמ, אינה אלא הרחבת תופעה קיימת בלשון חכמים או שמא יש לבקש לה מקורות נוספים?

ב. לשאלת מוצא החילופים בכ"י קיימברידג'

7. לבירור התופעה שנצטיירה בסעיף הקודם נבוא למפות את חילופי צ-ס במקורותיה של לשון חכמים. כבר באיגרות העבריות של בר כוכבא עלה הפועל והפצתך, שקוטשר (בעקבות גינזברג)⁵⁶ סבר שמקורו בפס (מיוונית: πείθω).⁵⁷ אף השם יהוסף בן ארצטון, תחת "ארסטון", נמצא באיגרות בר כוכבא.⁵⁸ אך הנתונים מעטים ולא נוכל להסיק מהם מסקנות של ממש. אשר למשנה, סקירתנו העלתה כי בכתבי היד ק ופא חילופים פנימיים שכאלה, בתוך כל אחד מכתבי היד, מעטים ביותר, וכך גם באשר לחילופים בין כתבי היד הללו.⁵⁹ גם מכתבי היד של מדרשי ההלכה ניבטת

52. חילוף סגול-צירי משקף את הגיתו של נקדן ק. ניקוד בצירי בא גם במסורת סופר ב של ק, במשנת עוקצין שם.

53. יש להעיר כי בכ"י לידן של הירושלמי (ערלה א, ז [סא ע"ב; מהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 336]) יש צורת בוסר, שבה הסמ"ך באה כנראה על גבי צד"י. נראה כי הסופר כתב תחילה "בוצר", אך הצד"י נמחקה והמגיה החליפה בסמ"ך. אולם קריאת הטקסט שלפני ההגהה אינה בטוחה.

54. כבקמ מצינו גם בשני עדי נוסח אשכנזיים שצוינו בידי קניקוט, על אחר.

55. חילופי עיצורים בפסוקי מקרא מצויים בקמ גם בתחום העיצורים הגרוניים; ראה הנשקה. על טיבו של נוסח המקרא בקמ, ועל משמעו, מקווה אני להרחיב את הדיבור במקום אחר.

56. קוטשר, מחקרים, עמ' סד.

57. ראה דיונו של מור, עמ' 80–81.

58. ראה קוטשר, מחקרים, עמ' סד; רחנטל, עבודה זרה, עמ' 14.

59. אף שאין להפליג כמורשת, לקסיקון, עמ' 45, שסבר כי צבר-סוור הוא החילוף היחיד במשנה בענייננו.

תמונה זו – הדוגמאות לחילוף זה מעטות: ⁶⁰ ספסף-צפצף, ⁶¹ מצטרפות-מסטרפות, ⁶² שיסף-שיצף. ⁶³

8. אך עיקר הופעתם של חילופים אלה הוא בכתבי היד של התוספתא ובכתבי היד של ספרות האמוראים. בכתבי היד של התוספתא ⁶⁴ מצוי מגוון של חילופים, הן בסתם חיבות (פוסה-פוצה, מפציע-מפסיע, פיקס-פיקץ, סיידין-ציידין, מסננת-מצננת, רמוצה-רמוסה, מקוצין-מקוסין, עוקציהן-עוקסיהן, קרצוליו-קרסוליו) הן במילים זרות (קצדור-קסדור, אסטווה-אצטבא, קרצוף-קרסוף). ואילו באשר לספרות האמוראים הארץ-ישראלית, כבר העמיד ילון על שכיחותו של חילוף סמ"ך בצד"י בירושלמי. ⁶⁵ אף בעדים של מדרשי האגדה מצויים חילופים הללו, ⁶⁶ למשל: וסולקן-וצולקן (שנידון לעיל), מצטער-מסטער, איצטריכיה-איסטריכה, נצטווה-נסטווה, צדני-סדני. ולא להאריך מצטרפים העדים של התלמוד הבבלי, שהחילופים הללו מצויים גם בהם. ⁶⁷

9. על בסיס הנתונים שהצגנו נבוא עתה להציע הסבר לתופעה ולדון בשורשיה. המחקר העמיד על מציאת החילוף של סמ"ך בצד"י במילים יווניות, ובמילים אחדות תלה אותו בהשפעת קרבתו של העיצור השפתי פ"א. ⁶⁸ ברם מתוך שלושים ותשעה מילים ושורשים של חילופי צ-ס שנמצאים מחוץ למשנה ⁶⁹ רק בשלושה-עשר אירע

60. חילופי צ-ס נעדרים מכ"י וטיקן 66 של הספרא וכן מספרי במדבר ומספרי זוטא לדברים – ראה נאה, עמ' 32–48; כהנא, ספרי במדבר, עמ' 135–140; כהנא, ספרי זוטא דברים, עמ' 72–73.

61. ילון, פרקי לשון, עמ' 29–30, וכן מורשת, לקסיקון, עמ' 252.

62. מורשת, שם, עמ' 45.

63. שם, עמ' 377.

64. ראה שם, עמ' 44–45, וכן בערכי התיבות הנזכרות להלן בסמוך; נתן, עמ' 97–100. וראה גם ליברמן, תוספתא, מועד, עמ' 226, חילופי נוסחאות לשורה 80.

65. ראה ילון, דברי, עמ' 191, וכן רוזנטל, פירושים, עמ' 175. רוזנטל סובר כי הנטייה היא הפוכה – סמ"ך אופיינית לארץ ישראל וצד"י לבבל. ליברמן (חשבון, עמ' 332) מבחין אף הוא בין "צט" בבבלי לבין "סט" במקורות ארץ ישראל. בהמשך לגישה זו רוזנטל (עבודה זרה, עמ' 14) נוטה לקשור בין הכתיב באגרות בר כוכבא, הנוקט צד"י בארצות ולא סמ"ך כצפוי, לבין הענף הבבלי, הנוטה אף הוא לצד"י.

66. קוטשר, מחקרים, עמ' קעח; אפשטיין, מבוא, עמ' 1228; סוקולוף, עמ' 263; בנודיד, עמ' 186.

67. קארה, עמ' 78–79; בריאר, עמ' 112–117.

68. קוטשר, מחקרים, עמ' סד; ליברמן, חשבון, עמ' 332; מורשת, לקסיקון, עמ' 45; בנודיד, עמ' 186; בריאר, עמ' 116 – וכל אלה בעקבי קראוס, מילים שאולות, א, עמ' 4. ליברמן (שם) אף ראה את העיצור טי"ת כגורם לחילוף, וברויאר (שם) מעלה סיבות פונטיות נוספות; עיין שם. וראה אף מור, עמ' 80.

69. ראה פירוש ומיון בנספח 2.

החילוף בסמיכות לפ"א;⁷⁰ ארבעה-עשר חילופים באים בסמיכות לעיצורים נחציים,⁷¹ ושניים נוספים בסביבת נחציים; ארבעה בסמיכות לרי"ש;⁷² ושישה אחרים חסרי אפיון.⁷³ אם נוסיף אפוא לשישה-עשר הבאים בסביבת נחציים את ארבעת החילופים בהשפעת הרי"ש, נמצא כי מעל מחצית החילופים באים בסביבה נחצית.⁷⁴ על כן ניתן לקבוע כי בלשון חכמים הסביבה הנחצית היא הגורם הראשון במעלה בהמרת צ-ס, ורק אחריה באה הסמיכות לפ"א.

ואילו באשר לנתונים בקמ, הרי מתוך חמישה-עשר חילופים שהוצגו לעיל שישה הם בסמיכות לפ"א השפתית (חוספית, פסים, מנפצו, פצו, חוספא, קופיס), ארבעה בסמיכות לרי"ש (שרדה, צר, בוצר, גריסות), שניים בסמיכות לבי"ת השפתית (שבי, צבר), ואחת היא מילה לטינית (אצלה). רק בשתי דוגמאות חל השינוי בסמיכות לעיצור נחצי (הציקוה, הוצק) – הפך הממצאים בשאר עדיה של ספרות חז"ל. אכן כמחצית מן החילופים בקמ נעדרים כל אסמכתות מספרות התנאים והאמוראים. משנצרך לכך את שיבושו של הפסוק המקראי (פסו < פצו), יקשה למצוא את שורש התופעה במסורת לשון חכמים גרדא. נראה כי מקור ייחודו של קמ יוכל להתברר כל צורכו על יסוד פרישת הנתונים באשר לשאר חילופי הנחציים.

2. חילופי כ-ק

10. קמ אינו מתייחד רק בחילופי המכתשיים צ-ס אלא אף בחילופי וילוני-ענבלי: כ-ק.⁷⁵ לחילוף זה במשנה הקדיש י"נ אפשטיין פחות ממחצית העמוד בחיבורו הגדול "מבוא לנוסח המשנה" (עמ' 1227), והנושא עדיין דורש הבהרה. מספר מצומצם של חילופים מצוי בקמ, אף שהוא עולה על מספרם של חילופי צ-ס: שלושה חילופים פנימיים מצויים בקמ עצמו,⁷⁶ ויש גם דוגמאות אחדות לחילופים בין

70. ובהם רק ארבע מילים יווניות.

71. ראה בנרדוד, עמ' 186; רחנטל, עבודה זרה, עמ' 14; ליברמן, חשבון, עמ' 332; ברויאר, עמ' 117-116.

72. שניים מהם באים בסביבת פ"א. אך נראה שאף הרי"ש עשויה לגרום לנחציות; על כך ראה ברויאר, עמ' 116.

73. אם כי שלושה מהם באים בסמיכות לעיצורים שפתיים.

74. על הרי"ש כגורם לנחציות ראה ברויאר, עמ' 116.

75. ראה להלן נספח 3.

76. (א) קופח באה פעם אחת בק (שבת ג, ב) בצד שש דוגמאות של כופח; וראה ילון, מבוא, עמ' 62-63; אפשטיין, מבוא, עמ' 1227. בקמ תמיד בכ"ף (פעם אחת כופח). (ב) כפיה מתחלפת כנראה בק בקפיה: ארבע פעמים באה קפיה (שבת כ, ב; סוטה ב, א; כלים כו, א x2); פעם אחת [כפיה] – הכ"ף על גבי מחק (תרומות ט, ג); פעמיים בקר"ף על גבי מחק (סוטה ב, א; ג, א). פא גורס כמעט תמיד כפיה (להוציא כלים כו, א x2: פעם אחת קפיה, ובפעם השנייה

ק לכתבי יד אחרים – בין כתבי היד של המשנה ובין עדי החיבורים שמחוץ למשנה.⁷⁷

11. חילופי כ-ק מצויים גם מחוץ למשנה, בעדים של ספרות התנאים והאמוראים. צורת כופח שנמצאה בעדי המשנה (ראה לעיל הערה 76) מצויה גם בכ"י וטיקן 66 של הספרא,⁷⁸ ואילו כ"י אוקספורד של ספרי במדבר מקיים את ר' אלעזר הכפר.⁷⁹ בכתב יד זה אנו אף מוצאים מכה כשה, תחת "קשה".⁸⁰ בכתבי היד של התוספתא חילופי כ-ק מצויים פעמיים: קופא בכ"י ארפורט תחת "כיפה"⁸¹ ורקן בכ"י ארפורט תחת "רכן".⁸² שאר הדוגמאות שהובאו במחקר אפשר להסבירן כפרי חילופי נוסח, ולא כחילופים פונולוגיים.⁸³

- בכ"ף המתוקנת לקר"ף). קמ גורס לעולם בקר"ף. (ג) ק הופך קופה לכופא במקום אחד (שבת ח, ב); בשאר המקומות: קופה (ופעם אחת: קופא).
77. (א) ר' אלעזר הקפר (אבות ד, כא) – ק גורס הכפר, ובשאר העדים הקפר. (ב) כפסים (כבא בתרא א, א 2x) – ק גורס קפסים; פא: כפסים, וקמ: בפסין. יש להעיר כי בכתבי היד של הבבלי (על פי מאגר עדי הנוסח) יש הבחנה של תוכן: 'כפס מעץ' יבוא תמיד בכ"ף, ואילו כפסים/כפסים בהוראת 'אריחים' – בין בכ"ף בין בקר"ף, אך לרוב בכ"ף. על שתי הוראות אלה של כפס ראה מילון בן־יהודה, עמ' 2489–2490. (ג) כרכום (גידה ב, ו1–2) – ק: קורקום; בקמ ובפא: כורכום. אף בשאר המקורות – ספרא, תוספתא, ירושלמי ובבלי – בכ"ף. (ד) פרקס מופיעה במשנה פעם אחת בלבד: "אין מפרקסין לא את האדם ולא את הבהמה" (כבא מציעא ד, יב) – כך בק (מפרקסין – היר"ד מחוקה), בקמ ובכ"י לידן של הירושלמי. אבל בפא ובדפוסים: מפרקסין (לפרקס שבספרי דברים, שמג [מהדורת פינקלשטיין, עמ' 397], אין יסוד בכתבי היד; לנתונים שציין פינקלשטיין שם הוסיפו את קטע קיימברידג' שהדפיס כהנא, מדרשי הלכה, עמ' 318). הגרסה בכ"ף מופיעה גם בתלמוד הבבלי ובמקורות מאוחרים יותר. הכתיב בקר"ף בא אולי כדי להבדיל מפרקס בהוראת פרפור ונענוע; ראה מורשת, לקסיקון, עמ' 297.
78. זאת בצדה של צורת קופח: גרסת כ"י וטיקן 31 וכ"י אוקספורד 151 שם בקר"ף (נאה, עמ' 32).
79. ראה כהנא, ספרי במדבר, עמ' 138.
80. שם.
81. עירובין ה, ב: "ואין בני חמתא באין אלא עד מקום הקופא". אך בכתבי היד וינה ולונדון ובדפוסים: הכיפה/הכיפ; ראה ליברמן, תוספתא, מועד, עמ' 111.
82. השורש רכ"ן מופיע בתוספתא בבניינים פיעל והפעיל ועניינו כיפוף. לדוגמה: "ומותר לרכן ברגל" (שביעית ב, י בכ"י ארפורט; בכ"י וינה: "לרכן"), ופירש ליברמן (תוספתא, זרעים, עמ' 172): "לדרוס [...] כדי להרכינן" (ליברמן קבע שצ"ל "לרכן" – בלא שציין לגרסת כ"י ארפורט). ושם, ט בכ"י ארפורט נתחלפה כ"ף בקר"ף: "בצלים הקצוצין שריקנן" (בכ"י וינה ובדפוסים: "שרבצן", וכבר תיקנו ליברמן, שם), היינו "שריכן" (הרכין) את צווארם, כדי שלא יעשו עוד זרע" (ליברמן, שם, וכן בתוספתא כפשוטה, זרעים, עמ' 505–506). וראה גם מורשת, לקסיקון, עמ' 350.
83. למשל: (א) מכונן-מקנן; ראה לדוגמה מכילתא דרשב"י יד, יג (מהדורת אפשטיין-מלמד, עמ' 55), וראה מורשת וקליין; (ב) פרקס-פרכס, כדלעיל הערה 77; (ג) קרסם-כרסם (=קצץ

אשר לספרות האמוראים, כאן החילוף מתועד יותר: בכ"י וטיקן 30 של בראשית רבה באו כשטים במקום "קשטים",⁸⁴ מכעכע תמורת "מקעקע",⁸⁵ נתקרקם שתוקן לנתכרכם⁸⁶ ודוקסין תחת "דוכסין"⁸⁷ היוונית.⁸⁸ אף בירושלמי מצינו בכ"י ליידין⁸⁹ ובקטע גניזה⁹⁰ תקשיטין תמורת "תכשיטים".

12. ברם ברקע החילופים הללו מצויים בדרך כלל שלושה גורמים: סמיכות לעיצור השפתי פ"א; סמיכות לעיצור רי"ש או סביבה לועית או נחצית; מילים זרות. בקטגוריה הראשונה יש לכלול את החילוף קפל-כפל⁹¹ במסכת נדרים (נספח 3, ה) – גרסת קמ, שיקפלו, מקוימת באחדים מן הטובים שבעדים, לרבות קטעי גניזה,⁹² וכן מצאנוה בירושלמי;⁹³ מנגד ק ופא, וכן קטע גניזה מקיימברידג' ועדים נוספים,⁹⁴

וגזו ענפים יבשים) – במקרא פועל יחידאי: יכרסמנה (תה"פ, יד), אך בלשון חכמים נשתנתה הכ"ף לקו"ף, כגון "המנכיש והמקרים והמזרד כל שהוא" (שבת יב, ב; ראה וייס, עמ' 83); ואילו וכירסמו (כלים כב, ט), המופיע בפא, נכתב בק, בפא ובקמ כירכמו/כרכמו, וכן מצוי בקמ כרסמן במקום "כירכמן" (שם טו, ב), "וכנראה טעיות הן, שכן כל הכתיבים של פועל זה בלח"א [=בלשון חכמים א'] הם בקו"ף" (מורשת, לקסיקון, עמ' 338); (ד) שקשק-שכשך-קשקש – בכתבי היד וינה, ארפורט ולונדון של התוספתא: "[ו]משקשק את רגלו בנחל קדרון" (תענית ב, יג); בדפוס ראשון ומשקשקש (ליברמן, תוספתא, מועד, עמ' 334); במובאה בבבלי וישכשך (שם כב ע"ב), אבל בירושלמי (שם ג, ח [סז ע"א; מהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 722]): ומשקשק; וראה מורשת, לקסיקון, עמ' 377, וכן מורשת, ערכי, עמ' 33–34. 84. נו, יא (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 611; בפעם הראשונה: "כשטים", אך בשלוש הפעמים הבאות "כשטים"). וראה קוטשר, מחקרים, עמ' קעט; סוקולוף, עמ' 263. 85. צה, מו (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 1232), לדברי סוקולוף, שם; אבל במאגרים באה מילה זו כארמית, ולא כללו אותה בשורש קעק"ע העברי. 86. כ, ד (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 185; הגרסה לא צוינה שם); וראה סוקולוף, שם. על חילוף קורקום-כורכום במשנה ראה לעיל הערה 77. 87. סז, ו 2 (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 762), אלא שבהיקרות הראשונה תוקנה הקו"ף ביד שלישית לכ"ף (הדבר לא צוין שם); ראה מאגרים, וראה סוקולוף, שם. 88. קראוס, מילים שאולות, ב, עמ' 188–189. 89. כתובות ג, ג (ל ע"ד; מהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 987). אף בפסחים ג, א (כט ע"ד; שם, עמ' 512) יש תיקון נוסח: ת(ק)[כ]שיטי x3. הנוסח המקורי היה אפוא "תקשיטי", ומגיה א' תיקנו ל"תכשיטי". וכן בשבת ו, א (ח ע"א; שם, עמ' 395): ת(ק)[כ]שיט x2 (בפעם השנייה התי"ו מטופקת).

90. גינצבורג, עמ' 106: טכשיטין (שורה 21), טקשיטי x2 (שורה 22). 91. טור-סיני (מילון בן-יהודה, עמ' 6067 הערה 3) סבור כי קפ"ל של לשון חכמים אינו אלא מבטא נחצי של כפ"ל המקראי. וכך רשמו סגל, עמ' 107. 92. ראה דק"ס השלם על אתר (נדרים סא ע"ב, עמ' קכא). 93. דמאי א, א (כא ע"ג; מהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 115); נדרים ח, ד (מא ע"א; שם, עמ' 1041). 94. ראה דק"ס השלם, שם.

גורסים שיכפילו (או שיכפלו). חילופים הללו מצויים גם בעדים של התוספתא (שבת י [יא], טו): הוכפלו בכ"י לונדון כנגד הוקפלו בכתבי היד וינה וארפורט ובדפוס ראשון.⁹⁵

13. אלא שקמ מרבה בחילופי כ-ק ללא זיקה לשלושת הגורמים שמנינו. הנתון המפתיע ביותר בהקשר זה הוא כתיבה של כ"ף השימוש בקו"ף: במקום "כמקוה" בא בקמ: קמקוה! (נספח 3, יא). היקרות רבת עניין נוספת היא חילוף כ-ק בפסוק מקראי, ושם עוד נותרה עדות להיסוסיו של הסופר: בהביאו את הפסוק "כי כל שלחנות מלאו קיא צאה בלי מקום" (יש' כח, ח) כתב סופר קמ את המילה "קיא" בכי (נספח 3, ח), ורק אחר כך תיקן לקו"ף והוסיף אל"ף מעל השורה. יש לזכור כי בלשון חכמים שם העצם קיא אינו קיים כלל, ואין אפוא דרך לזקוף חילוף זה למסורת לשון חכמים.

התחבטות שכזאת של סופר כתב היד ניכרת גם במסכת ראש השנה (ג, ג [ב]): "שופר מאריך וחצוצרות מכ/מקצרות שמצות היום בשופר" (נספח 3, ג). בסוף השורה החל לכתוב "מכ" – אך בתחילת השורה הבאה נתעשת וחזר בו.

14. חילופי כ-ק אינם עניין טכני גרדא; יש מהם המשבשים את הוראת המילים. שלוש פעמים מוצאים אנו בכתב היד צורת קונס בקו"ף – בהוראת כונס (=מכניס) בכ"ף: "קֹנֶס בתוך ביתו" (נספח 3, א); "אם קָדְמוּ וקִנְסוּ יוציאו" (שם, ז); "בִּקְוֹנֶס משקה" (שם, י). השורש קנ"ס בקו"ף איננו מופיע במשנה במערכת הפועל כלל,⁹⁶ ואין הוא מצוי אלא בלשון הנדר קונס.⁹⁷ זאת ועוד, מחוץ למשנה מתועדת הבחנה ברורה בין קנ"ס בקו"ף לבין כנ"ס בכ"ף: בקו"ף הוראתו קנס ועונש, ואילו בכ"ף עניינו הכנסה או איסוף.⁹⁸

95. ליברמן, תוספתא, מועד, עמ' 44. ראה מורשת, לקסיקון, עמ' 335; מורשת, ערכי, עמ' 41–43. במשנת אהלות יא, ג; טו, א מקוימת בכתבי היד צורת קפילין, אבל בפירוש הגאונים לסדר טהרות ובפירוש ר"ש משאנץ עולה גם גרסה בכ"ף – ראה דברי אפשטיין בפיה"ג לטהרות, עמ' 90 הערות 25–26; גולדברג, אהלות, עמ' 83.

96. במשנה מצוי רק שם העצם היווני קנס; ראה קראוס, מילים שאולות, ב, עמ' 554.

97. לשון הנדר בא בק גם כקונס; ראה להלן הערה 100.

98. ראה, לדוגמה בעלמא, תוספתא פאה ב, א (מהדורת ליברמן, עמ' 46): "נטל מקצת פאה וזרק על השאר אין לו בה כלום. ר' מאיר אומ': קונסין אותו ונטלין הימנו זו וזו"; דמאי ה, כ (שם, עמ' 91): "ולא עוד אלא שביקשו חכמים לקונסן להיות פירותיהן צריכים להפריש תרומה"; בבא מציעא ה, כב (שם, עמ' 92): "המלוה את חבירו בריבית ובא לפני בית דין קונסין אותו ואינו גובה לא את הקרן ולא את הריבית"; ובירושלמי גיטין ד, ד (מו ע"א; מהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 1069): "שטר שיש בו רבית קונסין אותו ואינו גובה לא את הקרן ולא את הריבית"; דמאי ו, ב (כה ע"ב; שם, עמ' 136): "קנסו חכמ' בחוכר מן הגוין ולא קנסו בחוכר מישי". כנס במשמע 'הכניס' בא בתוספתא שביעית ח, א (מהדורת ליברמן, עמ' 200): "הגיע זמן זתיץ שלוחי בית דין שוכרין פועלין ומוסקין אותן ועוטנין אותן בית הבד וכונסין אותן

אף זו: מן החילוף שבמסכת עדויות ("אם קדמו וקנסו") עולה כי החילוף הוא בין קר"ף לכ"ף סותמת, ולא לכ"ף חוככת כמצופה אחר וי"ו החיבור. חילוף זה מוביל למסקנה כי במקום "וִכְנָסוּ" ביטא מי שביטא "ופנסו", ומתוך כך המיר העיצור הענבלי את הווילוני הסותם. אגב האורח נפתח לנו כאן צוהר קטן למסורתו של כתב היד באשר למעמד בג"ד כפ"ת אחרי מיליות, או למצער אחרי וי"ו החיבור.⁹⁹ חילוף הפוך מתגלה בשם קרוב מבחינת הצליל. לשון הנדר קונס או קונם¹⁰⁰ מקיים כך בכל המקורות – למעט קמ לבדו, הגורס כונס (נספח ד, 3).

15. צורת בקרן ביבנה, תחת "בכרם ביבנה" (נספח 3, ו), אף היא ייחודית לקמ. אמנם חילוף מעין זה מצוי בצורת משחק לשון בברייתא שבבבלי (ראש השנה כט ע"ב): "אמר להם רבן יוחנן בן זכאי לבני תירא: נתקע! אמרו לו: נדון. אמר להם: נתקע ואחר כך נדון. לאחר שתקעו אמרו לו: נדון! אמר להם: כבר נשמעה קרן ביבנה, ואין משיבין לאחר מעשה". כאן מדובר בשופר, ולצורך משחק הלשון קרן-כרם הפך השופר לקרן. אולם רחוק להניח שברייתא זו שבבבלי ראש השנה השפיעה על סופר קמ במשנת עדויות שלנו; מסתבר אפוא שתחילה הוחלף כרם בכרן,¹⁰¹ ומתוך כך הפך כרם לקרן – כדרכו האמורה של כתב היד שלנו. ואם כך הוא הדבר, הרי אף מכאן יש ללמוד על דיגוש בג"ד כפ"ת לאחר מילית, כפי שכבר ראינו לעיל: דיגוש זה הפך "בכרן" ל"בפרן", ואזי נפתחה הדרך לחילוף בקר"ף.

16. אף דוגמאות נוספות לחילוף זה ייחודיות לקמ לבדו. מרקולים שבקמ (נספח 3, ב) אינה אלא מרכולים, הבאה בכתבי היד ק ופא בכ"ף רפה.¹⁰² במשנה זו דוגמתה היחידה, אך גם בהיקריות שמחוץ למשנה מרכולים¹⁰³ תבוא תמיד בכ"ף.¹⁰⁴ קריאה

בבחינת; יבמות ו, ב (שם, עמ' 17): "הכונס את יבמתו ונמצא מעוברת וילדה"; ובירושלמי שם ב, ט (ד ע"א; מהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 840): "ואם רצו אחד נותן גט ואחד כונס"; בבא מציעא ח, ו (יא ע"ד; שם, עמ' 1234): "אבל באילו שעושי בעפר לבן כונס גורנו ומסתלק".

99. על בג"ד כפ"ת קשות לאחר וי"ו החיבור והמיליות ראה מורג, תימן, עמ' 57–59; מורג, בגדאד, עמ' 25–28; כ"ץ, גירבה, עמ' 33–35; כ"ץ, ארם-צובא, עמ' 27–28.
100. בקמ תמיד בסמ"ך; בק יש מעיט היקריות במ"ם סופית (נדרים ח, ז x2; בגיטין ד, ז איני בטוחה אם הגרסה היא "קונם" או "קונס"; במאגרים הובא במ"ם סופית), אך הכתיב בסמ"ך הוא הרווח (נדרים א, ב; ד, א; ב, א; ב, ב; ג, א; ט, ג). וכך גם בעדים מאוחרים של המשנה; ראה מאגרים.

101. כרן מצויה בק לבבא בתרא ד, ט, וכבר תוקן שם לכרם.

102. על ריפוי בג"ד כפ"ת אחרי רי"ש ראה בראשר, פרמה ב, עמ' 172.

103. או: אמרכל, מרכל, אמרכלין.

104. בכ"י וטיקן 66 של הספרא פעם אחת בכ"ף; בכ"י וטיקן 32 של ספרי במדבר שלוש פעמים אמרכלין; בכ"י וינה של התוספתא חמש פעמים אמרכל (גם בנטייה) ופעמים מרכל (ראה מאגרים). בכ"י לידן של הירושלמי שמונה פעמים מרכל ופעם אחת אמרכל (שם).

זו מוכחת אף מן האטימולוגיה המדרשית של ר' יהודה בתוספתא שקלים ב, טו (מהדורת ליברמן, עמ' 211): "למה נקרא שמו אמרכל? מפני שמר [כ"י לונדון: שהוא מר] על הכל".

ותיזכר עוד כפיס (נספח 3, ט), תחת "קפיץ"¹⁰⁵ – אף היא בודדה במועדה.

17. נמצינו למדים כי בעוד שחילופי כ-ק בשאר עדיה של לשון חכמים מצויים במסגרת מוגדרת ומוסברת, הרי קמ פרץ גדר זו ומרבה בחילופים אלה בלא הגבלה. מוסיף עליהם החילופים בפסוק מקראי וכתוב כ"ף השימוש בקו"ף (שנזכרו לעיל, פסקה 13), אשר מעמידים את מסורת קמ באופן מובהק מחוץ למסורת המשותפת של כתבי היד של לשון חכמים. מהו אפוא רקע התופעה?

3. הרקע לריבוי החילופים בכ"י קיימברידג'

18. לאור כל מה שהעלינו עד כה נראים הדברים שחריגותו של קמ קשורה בגורמים מאוחרים שסופר כתב היד היה חשוף להשפעתם – בין מרקע גידולו ובין מסביבתו הקרובה.¹⁰⁶ כפי שכבר צוין בראש דברינו, כתב היד נכתב באחת מארצות הים האגאי במחצית השנייה של המאה החמש-עשרה.¹⁰⁷ בתקופה זו ישבו בביזנטיון שתי קבוצות יהודים: האחת כללה יהודים רומניוטים, שישבו בביזנטיון מקדמת דנא, והאחרת – יהודים ספרדים, שהגיעו לביזנטיון בזמן מאוחר יותר, בעיקר בעקבות פרעות קנ"א, וכמובן אחר גירוש ספרד.¹⁰⁸ קבוצה זו נחלקה לקהילות על פי ארצות המוצא, וכל קהילה נקראה על שם מחוז האם – ארגון, קסטיליה, קטלוניה וכו'.¹⁰⁹ יהודים אלה אף שימרו כידוע את לשונם הספרדית.¹¹⁰ אין בידינו עדויות ברורות לשיוכו הקהילתי של הסופר – הרומניוטי אם ספרדי? מכל מקום הוא היה מעורה היטב במסורת הכתיבה הביזנטית, ונראה שאף הבין יוונית.¹¹¹

105. הכתיב חסר הוי"ו אינו ייחודי לקמ, שכן מצאנוהו בעדים אחרים של ספרות חז"ל (כ"י וטיקן 32 של ספרי דברים [רז; מהדורת פינקלשטיין, עמ' 242]; כ"י וינה של התוספתא [בכורות א, ז; שם מופיעה גרסת "בקפוצ"; ראה מאגרים]; כ"י גטינגן של בבלי ביצה וכ"י אנלאו של בבלי פסחים [ראה ברואר, עמ' 293]).

106. טופס המקור שממנו הועתק כתב היד אינו ידוע, אך פוקס (עמ' לב-לד) שיער שהוא נעתק מטופס ספרדי או פרובנסי.

107. ראה לעיל עמ' 421.

108. ראה הקר, עמ' 460-467.

109. שם, עמ' 463-464. חלוקה זו נשתמרה עוד שנים רבות. לחלוקה מפורטת של הקהילות במאה השבע-עשרה ראה בן-נאה, יהודים, עמ' 48-72.

110. ראה הקר, עמ' 463. מצב זה נמשך גם במאות הבאות עד כדי השתלטות מוחלטת של הספרדית היהודית, שדחקה את היוונית היהודית. ראה הד, עמ' 313-314; בן-נאה, יהודים, עמ' 324-325.

111. על כך אדון אי"ה במקום אחר.

כדי לתור אחר מקורות ההשפעה האפשריים על סופר כתב היד עלינו להיזקק אפוא הן ללשון היהודית בספרד באותה התקופה הן ללשון היוונית היהודית. על ההגייה בספרד של ימי הביניים יש עדיות הרבה: תעתיקים,¹¹² קריאת התורה והמשנה של קהילות יוצאי ספרד,¹¹³ המרכיב העברי בספרדית היהודית¹¹⁴ ובלשונם של האנוסים בצרפת¹¹⁵ ואף אמירות מפורשות של מדקדקים. מנגד העדויות על הלשון היוונית היהודית אינן מרובות,¹¹⁶ אף כי בשנים האחרונות גברה ההתעניינות באזור זה, והמחקר העוסק בו נתפתח ונתרחב.¹¹⁷ וכבר קבע חוקר ביזנטיון נ' דה לאנג' ש"אין זו תגלית חדשה, ששפת האם של יהודי ביזנטיון ולשון דיבורם הייתה יוונית".¹¹⁸

19. והנה עדויות על אבדן נחציות הצד"י בספרד הנוצרית של ימי הביניים עולות מתעתיקים רבים, המאששים את טשטוש ההבחנה בין צד"י לסמ"ך. שני העיצורים העבריים הללו מתועתקים כ-c/z בלא כל הבחנה ביניהם.¹¹⁹ גם מסורת הקריאה של המקרא והמשנה בפי גולי ספרד¹²⁰ וגם המרכיב העברי בדיבורם אינם מבחינים בין צד"י לסמ"ך. שני העיצורים נהגו בלא נחץ.¹²¹ יתרה מזאת, מסורת יהודי תיטואן, דוברי הספרדית היהודית שבמרוקו, אף שחייתה בכפיפה אחת עם הערבית, שהבחינה בין [s] ל-[ʃ], גם היא אינה מבחינה בין צד"י לבין סמ"ך.¹²² עדויות מפורשות על כך עולות אף מפי מדקדקים,¹²³ כגון ר' משה בן יצחק

112. ראה מאמרה המקיף של גרבל ובירוורו המדוקדק של בר־אשר, העברית, א, עמ' 223–244.

113. ראה הרטום; ממן; בר־אשר, שם, עמ' 236–237.

114. ראה למשל בנבנשתי; בונים.

115. בר־אשר, העברית, א, עמ' 237–238.

116. גם ידיעותינו בתחום ההיסטורי לוקות בחסר בגלל "שתיקתם של הרומאניוטים"; ראה בן־נאה, יהודי איסטנבול, עמ' 5; וראה עוד ברנאי, עמ' 77–78.

117. לסקירה כללית על מצב המחקר ראה דה לאנג', יוונית יהודית. על מאפייני היוונית היהודית ראה למשל הסלינג, lxi–i; אלטבאואר–שיבי; שנול; דה לאנג', ביזנטיון; אסלנוב.

118. דה לאנג', שם ופת, עמ' 13. אפשר שהלשון היוונית היהודית שבפי הרומניוטים חדלה מלהיות מדוברת במאה השבע־עשרה בעקבות חזוק מעמדם של היהודים הספרדים; ראה בן־נאה, יהודים, עמ' 286.

119. גרבל, עמ' 670–671; שטיינר, עמ' 38.

120. מעשה אפד, עמ' 175: "לא תחשוב כי אנחנו היום בקיאים בקריאת הכתוב", ובהמשך דבריו הוא מדגים בפסוקי מקרא.

121. מולכו; בנבנשתי, עמ' יג, וכן עמ' 88–90; הרטום, עמ' 55. וראה בונים בערכים בעלי צד"י, דוגמת צבועים = siviim, צניעות = seniut ועוד הרבה. וראה שטיינר, עמ' 37.

122. ממן, עמ' 67.

123. לעדותו של מדקדק שאינו מבני ברית ראה גרבל, עמ' 671.

פרופיאט דוראן מקטלוגיה בספר הדקדוק שלו "מעשה אפד" (נתחבר בשנת קס"ג).
וכך כתב:

והיה מספר התנועות¹²⁴ לפי זה קמ"ה [...] אבל לפי שהיו תנועתה אצל
העברים שוה אל תנועת הבית הרפה. ותנועות הכף הדגושה והקוף שוות
והתיו הדגושה והטית שוות, והסמך והצדי גם כן שוות, לכן ישארו הקולות
אצל קריאתו קכ"ה.¹²⁵

ובהמשך דבריו:

ואולי יאמר אומר כי בעל [הלשון] הניח שתי צורות לקול א' והם הצדי
והסמך והקוף והכף דגושה והואו והבית הרפה. והטית והתיו דגושה. והאמת
כן הוא אצל קריאתנו הלשון העברי היום.¹²⁶

ולבסוף הוא מסכם כך:

לא תחשוב כי אנחנו היום בקיאים בקריאת הכתוב ובתנועת האותיות על
הדרך שהיה זה אצל הקדמונים מאנשי הלשון העברי אבל כמו שחייב גלות
האומה וטלטולה והתערבה בגוים קצורה בידיעת שרשי הלשון הזה וסדריו
ואופניו כפי שהם והעלם הרבה [...] וכמו שהתבאר הענין הזה בעצמו חייב
קצורינו בידיעת אמתת הקריאה והוצאות הקולות האותיות [...] וחושב אני
כי על דרך זה היה אצל הראשונים הבדל בין קול הסמך והצדי והשין, והיה
אצלם הבדל בקול בין דרכי סורר (איכה ג' י"א) לכל איש שורר בביתו
(אסתר א' כ"ב) וצורר היהודים" (שם ג' י').¹²⁷ וכן בין הקוף והכף הדגושה
ובין הויו והבית הרפה כמו שמבדילים ביניהם הישמעלים היום אבל שזה
אם אמת אין לנו דרך אל השגתו והוא מעוות לא יוכל לתקן עד יבא ויורה
צדק לנו. וכבר יעד זה באמרו ולשון עלגים תמהר לדבר צחות (ישעי'
ל"ב ד') [...]¹²⁸

המחבר משער אפוא שאמור להיות הבדל בין צד"י לסמך – אך מעדותו ברור כי
ההבדל אינו מוכר לו כל עיקר. אף ר' דוד אבן יחיא מליסבון מעיד על טשטוש
בהגיית צד"י וסמך בכתבו:

דע שאנחנו אין אנו בקיאים היום בקריאת הכתוב בתנועת האותיות על הדרך

124. אצל האפודי תנועות הן קולות.

125. מעשה אפד, עמ' 33. ההדגשה שלי, וכן במובאות להלן.

126. שם, עמ' 34.

127. ראה חילוף דומה אצלנו: צררה-סררה (נספח 1, ו).

128. שם, עמ' 175.

שהיה אצל הקדמונים מאנשי הלשון העברי. כי כמו שאין אנו מבדילין גם כן בין הקוף והכף הדגושה ובין הטית והתיו הדגושה ובין הסמך והצדי.¹²⁹

ומן הצד הרומניוטי, הרי תעתיקים רומניוטיים מעידים אף הם על ערעור הנחציות בהגיית הצד"י העברית.¹³⁰ מכתב יד של תרגום החומש ליוונית ולספרדית שנכתב באותיות עבריות בשנת 1547 (חומש קושטא) עולה כי במילים יווניות מתחלפות האותיות צד"י וסמ"ך ללא כל הבחנה,¹³¹ והסופרים עשויים להחליף בין האותיות הללו באותן המילים עצמן. גם בתרגום יווני ממפנה המאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה מצוי חילוף צ-ס.¹³² ברור אפוא שדוברי היוונית היהודית לא הכירו את הצד"י הנחצית הן בדיבור הן בכתובה, ושחילוף בינה לבין ס/ש היה טבעי וצפוי.

20. מעתה יש לומר כי חילופי צ-ס בקמ, הכוללים חילופים ייחודיים לו ואף חילופים בפסוקי מקרא, אינם נובעים ממסורת עברית קדומה; מקורם כנראה בתהליך המסירה, לפי שהפונמות האלה נודחו בפיו של סופר כתב היד או בפיהם של סופרי סופס המקור.

21. הוא הדין מעתה כאשר לריבוי חילופי כ-ק הייחודי לקמ: אף הוא מתבאר מתוך רקעו של סופר כתב היד. הנה בתרגום היווני לחומש מן המאה השש-עשרה עולה שקו"ף העברית מתעתקת את האות היוונית α ואילו כ"ף ממירה את χ היוונית.¹³³ עם זאת חילוף בין קו"ף לכ"ף מצוי פעם אחת בתרגום זה, והוא מתרחש באותה המילה.¹³⁴ אף בתרגום מקרא מאוחר ביוונית יהודית כ"ף דגושה וקו"ף מתעתקות

129. לשון למודים, שער ראשון, ראש פרק חמישי, דף 10 ע"א. נראה כי הוא מצטט כאן את דברי האפודי. אמנם הוא אינו מציין זאת במפורש, אך בהקדמתו (עמ' 2) הוא מזכיר את "מעשה אפודי" ומשבחו, אף שנסתייג מאריכות ויכוהיו והשגותיו על אבן ג'נאח ועל רד"ק. ברור אפוא שהכיר את ספרו ואף השתמש בו. ציטוט דברי האפודי בידי ר' דוד מעיד על תוקפם גם בפורטוגל.

130. גם שטיינר, הסבור כי מימוש הצד"י בביזנטיון היה מחוכך, מודה כי יש עובדות המעידות על המימוש החוכך; ראה שטיינר, עמ' 21–25. עדיות על חילוף צ-ס בתרגום יווני מן המאה הארבע-עשרה (Graecus Venetus-Pentateuchi) אינן מתיישבות עם טענת שטיינר כי חילופי צ-ס בביזנטיון מקורם בהשפעה הספרדית (שטיינר, עמ' 22–23, 25).

131. הסלינג, עמ' xii.

132. ראה Graecus Venetus-Pentateuchi, עמ' lii. אך בגלוסר לחמש מגילות משנת תר"ג מצינו עקיבות בתעתיק: העיצור היווני [s] יתועתק בסמ"ך או בשי"ן, ואילו העיצור המחוכך [c] יתועתק בצד"י. אך ביוונית עצמה יש פעם אחת [c] במקום [s] ופעם אחת [s] במקום [c]. ראה אלטבאואר-שיבי, עמ' שפא.

133. הסלינג, עמ' xii. א המתועתקת בקו"ף בלבד מצויה גם בגלוסר לחמש מגילות; ראה אלטבאואר-שיבי, עמ' שעד.

134. כבר בתעתיק מילים יווניות בלשון חכמים מצוי חילוף זה. האות היוונית α נכתבת לרוב בקו"ף, אך יש תעתיקים בכ"ף. ראה קראוס, מילים שאולות, א, עמ' 64.

שתיהן את א היוונית, ואילו χ מתועתקת בחי"ת או בכ"ף רפה.¹³⁵ נראה שבתרגומים היווניים יש הבחנה ברורה בין הווילוני הסותם לבין בן זוגו החוכך: הסותם נודהה עם הקו"ף הענבלית בעוד שהחוכך נותר כפי שהוא.

אף העברית של יהודי ספרד איבדה את תכונת הנחציות, וכ"ף וקו"ף נזדהו בלשונם. על כך מעידים מדקדקים ספרדים רבים, כגון ר' משה בן יצחק פרופיאט דוראן מקטלוניה,¹³⁶ ר' דוד אבן יחיא מליסבון¹³⁷ ואחרים. תכונה זו נותרה בעברית של יוצאי ספרד באשר הם,¹³⁸ אף בתיטואן שבמרקו.¹³⁹ תעתיקים בני התקופה מעידים אף הם על חילופים בין קו"ף לכ"ף דגושה.¹⁴⁰

22. נראה אפוא שבסוגיות אלה לשונו המדוברת של סופר קמ השפיעה השפעה של ממש על טיב העתקתו, עד כדי שיבושה; שהרי לפי שעה אין לתלות חילופים אלה במקורות קדומים אחרים.

4. חילופי ת-ט ומקורות ההשפעה של כ"י קיימברידג'

23. לחילופי ת-ט בקמ לא מצאתי אלא ארבע דוגמאות שהן שתיים;¹⁴¹ אך נראה שניתוחן מעורר ספק של ממש בזיקתן לענייננו.¹⁴²

צורת הריבוי מטפחות בטי"ת מקרימת ככל העדים (נספח 4, א), ואף גרסת קמ מפתחות אינה מעידה על חילוף ט < ת בלבד, שהרי אף סדר האותיות התחלף: "פת" תחת "טפ". אפשר אפוא שאין לפנינו חילוף פונולוגי כי אם מילוני. בהקשר זה יש לציין לשתיים: תחילה, הצירוף "מטפחות הידיים" רווח יחד עם "מטפחות הספרים" ו"מטפחות הספג",¹⁴³ ואילו במשנתנו אין אלא "מטפחות הן של ידיים" ובהמשך "של ספרים". ועוד, אף ק מעיד על חילוף כלשהו בעניין, שכן "טפ" שבמטפחותיהן מצוי בו על גבי המחק, ואין לדעת מה היה הנוסח המקורי. נמצא שספק גדול הוא אם יש למנות חילוף זה במסגרת דיוננו.

135. שגול, עמ' 338.

136. מעשה אפר, עמ' 34. וראה גם גרבלי, עמ' 653-656; ילון, שבילי מבטאים, עמ' 71-72. וראה לעיל פסקה 19.

137. לשון למודים, שער ראשון, ראש פרק חמישי, דף 10 ע"א. ראה לעיל פסקה 19.

138. ראה למשל הרטום; בנבשתי, עמ' 51-56; בוניס בערכים שונים.

139. ממן, עמ' 66-70.

140. גרבלי, עמ' 655-656, 662.

141. ראה להלן נספח 4.

142. דוגמה נוספת, פתור בתי"ו תחת "פטור" בטי"ת במשנת בבא קמא ה, ד, אינה אלא שיבוש של מהדיר כתב היד, ו"ה לו: בדיקה בצילום כתב היד מגלה את הצורה הנכונה בטי"ת.

143. בכלאים ט, ג; מועד קטן ג, ב.

24. פשטה/פסתה (נספח 4, ב): צורת הנסתרת של פועל זה נמצאת רק במשנה זו שבמסכת נגעים, אלא שכאן היא באה שבע פעמים (ד, ז – ה, ד). בתחילה קמ מחליף בין פשטה לפסתה פעמיים;¹⁴⁴ ופעמיים אחרות הוא ממיר את השורש העלול פס"י בשורש השלם פש"ט: פשטת. אך אף כאן החילופים עשויים להתפרש שלא על רקע פונולוגי, שכן אפשר שהכתיב בשי"ן שמאלית פשתה הטעה את הסופר וגרם לו שימיר את השורש העלול בשורש השלם ויהפוך את הנסתרת פשת ללא ה"א לפשטת; מה גם שמשמעות הפועל לא נשתנתה.¹⁴⁵

25. ואמנם חילופי ת-ט נדירים בעדים של המשנה.¹⁴⁶ בק שורש טע"י בא תמיד בטי"ת פרט לפעם אחת שהוא גורס תעה,¹⁴⁷ שמא בעקבות תעה המקראי.¹⁴⁸ בכתבי היד קמ ופא טעה בטי"ת תמיד. אף חילוף אסטניס-אסתניס, שנמצא פעם אחת בק,¹⁴⁹ דומה שיש לראותו על רקע מוצאה היווני של המילה.¹⁵⁰ וכן מצינו חילופי תפח-טפח בין כ"י אנטונין לשאר כתבי היד¹⁵¹ וחילוף תרוטות בטי"ו או בטי"ת

144. וכבר העיר על כך בריאשר, צורות הפסק, עמ' 75 הערה 43.

145. אני מודה לד"ר יצחק ספיר על הערתו זו.

146. חתף באה במקרא (איוב ט, יב: יִחַתֵּף) ובמגילות ים המלח (ראה אבג, בערכו). ראה מילון בן-יהודה, עמ' 1829, הסבור שיש שני שורשים: חת"ף, חט"ף. חת"ף הוראתו עזה ורעה יותר, אולי 'מוות'. וראה קדרי, עמ' 368.

147. סנהדרין ה, ה: "ואם תעו ברבר סופרי דיינין מזכירין אותן". שמא יש להסביר כתיב זה בקדמותה של משנת סנהדרין, לפי קביעת אפשטיין, מבואות, עמ' 55: "במסכת זו הרבה חלקים ישנים מזמן הבי"ת" (ההדגשה במקור); ומשנתנו אכן נכללת לדבריו בחלקים הקדומים (ראה שם, עמ' 55–56).

148. תעה במקרא בטי"ו תמיד פרט למקרה אחד ("יען ביען הטעו את עמי" [יח' יג, י]). במגילות יש תעות (ראה אבג, בערכו). מילון בן-יהודה (עמ' 7829–7830) סבור שהטי"ת היא תוצאתה של השפעת העי"ן על מבטא הטי"ו כבארמית, בסורית ובערבית. על טעה בהוראת 'שכח' ראה קוטשר, מחקרים, עמ' תמו-תמח; צרפתי. וראה עוד עמית, עמ' 122–126.

149. בברכות ב, ו גורס ק אסטנס, וביומא ג, ה – אסטנס. היפוך הדברים בפא: בברכות בטי"ו וביומא בטי"ת, ואילו קמ גורס בטי"ת בשני המקומות. בכ"י ליידין של הירושלמי שולט הכתיב בטי"ו למעט פעם אחת בטי"ת (קידושין א, ז [סא ע"א; מהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 1155]).

150. בריאר, עמ' 110.

151. תפח בהוראת 'התנפח' בא בטי"ו בכתבי היד הטובים של מדרשי ההלכה, של התוספתא, של הירושלמי ושל הבבלי. אולם מצאתי טפח בהוראת גאוה פעמיים בספרות האמוראים: בכ"י וטיקן 30 ובכתבי יד אחרים של בראשית רבה (פא, ב [מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 971]) וכן בכ"י ליידין של הירושלמי (יבמות יב, ו [יג ע"א; מהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 889]). פועל זה מופיע במשנה בבניין קל פעם אחת בלבד – מקוואות ז, ז (י): "כדי שיתפחו המים". כך בכתבי היד ק וקמ, ואף בדפוסים; בפא: שיתפתחו; בכ"י אנטונין: שיטפתחו. ואילו בבניין נפעל תמיד בטי"ו (כלים כ, ב; טהרות ג, ד; עוקצין ב, ח) בכל כתבי היד (ק, קמ, פא

תחילה.¹⁵² במקרה האחרון אפשר שמקור המילה ביוונית, אך הדבר לא נתברר כל צורכו.¹⁵³

גם מחוץ למשנה החילופים מעטים.¹⁵⁴ הפועל היווני קנטר¹⁵⁵ בא ברוב כתבי היד של מדרשי ההלכה בתי"ו, תחת טי"ת שבדפוסים; ואילו בעדים של לשון האמוראים הוא מצוי גם בתי"ו וגם בטי"ת.¹⁵⁶ חילוף אחר נמצא בסביבה נחצית: צורת מקשטין, בהוראת 'עשויים כקשת', 'מקומרים', באה בתוספתא.¹⁵⁷ וכבר הצגנו צורה דומה לעיל (סוף פסקה 11).

26. והנה לפי הנחתנו שטיב מסורתו של קמ מושפע מלשון הדיבור של הסופר, יש בפרשה זו כדי לדייק יותר במקורה של מסורת זו. שכן בסוגיית החילופים צ-ס-כ-ק מצאנו שני מקורות אפשריים למסורת הסופר – הן יוונית יהודית הן ספרדית יהודית, לפי שהמידע על מוצא כתב היד מאפשר את שתיהן. לעומת זאת בפרשת החילופים בין תי"ו לטי"ת מתקיימת הבחנה בין מסורת יהודי יוון לזו של יהודי ספרד: התרגום היווני לחומש מן המאה השש-עשרה מעיד על הבחנה ברורה בין תי"ו לטי"ת. טי"ת

ופב; בכלים שם מצוי חילוף נפתח-נפתחה). אשר לטפח במקורות מאוחרים ראה מורשת, לקסיקון, עמ' 390.

152. הוראתה של מילה זו לא נתבארה כל צורכה. במשנה צורה זו מצויה רק במידות ב, ה: "לא היו תרסות אלא מוקפות חצי גורן עגולה" – כך בכתבי היד ק, קמ ופא. אבל בדפוסים ובמשנת הבבלי: טרסות. צורת תרסות מצויה פעם אחת גם בתוספתא בכורות ה, ג (כ"י וינה). כך גם בכ"י לידן של הירושלמי (סוכה א, א [נב ע"א; מהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 637] ועוד). בעדי הנוסח של הבבלי באים שני הכתיבים; ראה מאגר עדי הנוסח. מילון בן-יהודה מבחין בין "תרוט" ל"טרוט" (עמ' 7903, 1921). יסטרוב מציג גם הוא שני ערכים (עמ' 550, 1696), אך בערך "תרוט" הוא מפנה ל"טרוט". אבל אחרים סבורים ששורש אחד לפנינו (ראה פירוט אצל מורשת, לקסיקון, עמ' 393). גם ליברמן (הירושלמי כפשוטו, עמ' 14) רואה בהם ערך אחד. אציין כי גם אם ייחשבו אלה כשני שורשים מובחנים, מכל מקום חילופי ת-ט ייוותרו על מקומם.

153. מורשת, לקסיקון, עמ' 393.

154. בכל כתבי היד שלהלן אין חילופי ת-ט: בכ"י וטיקן 66 של הספרא (נאה, עמ' 32–47), בכ"י וטיקן 32 של ספרי במדבר (כהנא, ספרי במדבר, עמ' 135–140) ובכ"י וטיקן 30 של בראשית רבה (סוקולוף, עמ' 262–265).

155. במשנה לא בא אלא שם העצם הקנטר (כלים יד, ג); כך בכתבי היד ק, קמ, פא ופב. ואילו בתוספתא כלים בבא מציא ד, ה (כ"י וינה): קנתור; ראה מאגרים.

156. מורשת, לקסיקון, עמ' 331. אולם על פי כתבי היד המצויים במאגרים ובמאגר עדי הנוסח רוב מכריע של ההופעות הוא בתי"ו.

157. עירובין ו, כו (מהדורת ליברמן, עמ' 126): "בביבין המשקטין תחת הבתים" כך בכ"י וינה, וכבר העיר ליברמן (תוספתא כפשוטה על אתר) שהנכון בככ"י ארפורט: המקשטין (כ"י לונדון: המשקטטים; דפוסים: המקשטין).

מתעתקת את האות τ ותי"ו מתעתקת את θ .¹⁵⁸ תמונה זהה עולה בתרגומים יווניים אחרים.¹⁵⁹

לעומת זאת על פי תעתיקים מספרד הנוצרית¹⁶⁰ ועל פי עדויותיהם של בעל "מעשה אפר",¹⁶¹ של ר' דוד אבן יחיא מליסבון¹⁶² ושל אחרים אנו למדים כי מסורת יהודי ספרד מטשטשת בין טי"ת לבין תי"ו, כל שזו דגושה. האפודי אף מדגים את הדילמה שהוא חש בין הדקדוק הנורמטיבי ובין מבטאו; וכך כתב:

[...] וגם זה להקל במבטא. וכל זה כבר אמרו אותו המדקדקים אלא שאני לא

ארגיש הקל במבטא בהצטידנו ונצטדק בהיותו עם טית מאשר הוא עם תיו

ומפני שלא יורגש הבדל ביניהם בדבור [...] ¹⁶³

אף בתעתיקים מספרד של ימי הביניים¹⁶⁴ וכן במסורת הקריאה והדיבור של מגורשי ספרד (כולל יהודי טיטואן)¹⁶⁵ מצויים חילופים בין טי"ת לבין תי"ו – הן רפה הן דגושה.

27. מעתה, אם צדקנו בהנחה שמסורתו החריגה של קמ נובעת מטיב לשון הדיבור שלו, יש בידינו לאשש את ההנחה כי לשון זו מוצאה איננו ספרדי כי אם יווני: מכאן ריבוי חילופי צ-ס וכ-ק – בצדה של הבחנה בין תי"ו לטי"ת.

דומה אני שבחינתה של פרשת העיצורים הנחציים בקמ מלמדת כי מסורתו הלשונית של כתב יד זה איננה נקייה כלל וכלל מהשפעות הלשון המדוברת בזמנו ובמקומו של סופר כתב היד (או שמא של "אביו"). לשון זו השגירה בתוך כתיבתו סממנים מאוחרים, החורגים מכלל המסורות הקדומות של לשון חכמים. אלא שבירי כי ציור התמונה השלמה דורש בירור יסודי של היבטים נוספים במסורתו של כתב היד.

158. הסלינג, עמ' xii.

159. שגול, עמ' 338; אלטבאואר-שיבי, עמ' שעג, וראה הערתם על הגלוסר ה"ירושלמי".

160. גרביל, עמ' 657.

161. מעשה אפר, עמ' 34.

162. לשון למודים, שער ראשון, ראש פרק חמישי, דף 10 ע"א.

163. מעשה אפר, עמ' 117.

164. גרביל, עמ' 672-673.

165. הרטום, עמ' 57; ממן, עמ' 69.

נספח 1: חילופי צ-ס/ש בכ"י קיימברידג'

המקור	קמ	ק	פא	פב
א שביעית י, ו	ר' חוספית אומ' כותבין לאיש על נכסי אשתו	ר' חוצפית	רבי חוצפית	
ב מעשרות א, ז (ו)	ושוהה השמן משירד לעוקה אף על פי שירד נוטל מן העיקל ומן הממיל ומבין הפסים ונותן לחמיטה ולתמחוי	הפצים	הפצים	פצים (נגעים יב, ד)
ג שבת ג, א	כירה שהציקוה בקש או בגנבה נותנים עליה תבשיל בגפת או בעצים	שהציקוה	שהציקוהא	
ד שבת ז, ב	אבות מלאכות ארבעים חסר אחת [...] הגוזז את הצמר המלבנו והמנפצו והצובעו	והמנפסו	והמנפסו	
ה יומא (כיפורים) א, ז	ביקש להתנמנם פרחי לוייה מכים לפניו באצבע שרדה	צַרְדָּה	צרדה	
ו שקלים ה, ב (ג)	ואין עושין צררה על הציבור בממון פחות משנים	סררה	סררה	
ז סוטה ט, יב (יד)	משחרב בית המקדש בטל השמיר ונופת צופים ופסקו אנשי אמנה שנ' הושיעה ה' כי גמר חסיד כי פצו אמונים מבני אדם	פסו אמונים	(המשך הפסוק אינו מופיע בכתב היד)	
ח סוטה ט, טו (כב)	בעקיבות המשיח חוספא יסגי וייקר ימיר ¹⁶⁶	חוצפה	(משנה זו אינה מופיעה בכתב היד)	
ט בבא מציעא א, ה (באבא תינינא יא, ה)	ראה אותן רצין אחר המציאה אחר שבי שבור ואחר גוזלות שלא הפריחו [...] היה צבי רץ כדרכו [...]	צבי	צבי	
י עדויות ב, ו (ז)	השנ ¹⁶⁷ /השום והבוצר והמלילות שריסקן מבעוד יום	והבושר	והבוסר ¹⁶⁸	

166. גם בהמשך המשפט שונה גרסת קמ מגרסת ק: "חוצפה ייסגי ויקר יאמר".

167. סוף שורה. בצילום כתב היד איני רואה "שנ" אלא נו"ן וקו מטושטש מעליה. אפשר שזוהי צלע של השי"ן.

168. יש קו עבה מתחת לסמ"ך; אינו נראה כמחיקה של צד"י.

המקור	קמ	ק	פא	פב
יא עדויות ג, י (יא)	ואין אופין פיתן גריצות (x1); אופין את פיתן גריסות (x2)	פיתן גריצות (x3)	גריצות (x3)	
יב בכורות א, ז (ט)	לא רצה לפדותו עורפו בקפים מאחרי וקוברו	בקופין	בקופיס	
יג כלים כב, ט	האצלה טמאה מדרס	הַסְלָה	הסלא ¹⁶⁹	הַאֲסְלָה ¹⁷⁰
יד אהלות ג, ז (ט)	וכן צבר של קורות	צבר שלקורות	סואר ¹⁷¹ שלקורות	
טו טהרות ג, ב	ר' שמע' השיזורי אומ' אף היין וגוש של זתים שנפל לתנור והוצק כביצה מכוון טהור יתר מכביצה טמא	והוסק	והוסק	והוסק

נספח 2: חילופי צ-ס בלשון חכמים

סמיכות לפ"א	סמיכות לנחציים	סמיכות לר"ש	סביבת נחציים	אחרים
א אספתי-יצבתו [אצבתי]	איצטוביל	קרצף-קֶרֶסֶף	ציק-סיק	צנן-סנן
ב צפירה-ספירה	אצטיא	קרצוליו-קֶרֶסוליו	קוס-קוץ	רמס ₂ -רמץ
ג קפצה-קפסה	אצטרולוגוס	פרצוף	צדני-סדני	
ד צפן-ספן	אצטלין-אסטלין		סמדין [סמכן] - צמדן	
ה שצף-שסף	אסטווה-אצטבא		סואר-צבר	
ו פצע ₂ -פסע	איצטמא-איסטמא		ציד-סיד	
ז פצה ₂ -פסה	קצדור-קסדור		אברוסי-אברוצי	
ח נפס-נפץ	עקץ-עקס			
ט אפס ₂ -אפץ	יסטרפו-מסטרפות			
י ספסף-צפסף-פספס	נסטווה [נצטווה]			
יא והפצתיך	איסיטרכיה [איצטרכיה]			

169. ראה לעיל הערה 46.

170. בצד הערת תיקון בכתב אחר: הַאֲסְלָה. בפב מילה זו באה במשנה יב.

171. הסמ"ך מעובה. בצד המשנה מופיעה גלוסה: סָנָר בשני פתחים.

	סמיכות לפ"א	סמיכות לנחציים	סמיכות לרי"ש	סביבת נחציים	אחרים
יב	נפוס-נפרץ	אריצתון - ארצטון/ארסטון			
יג	לפס-לפץ	מסטער-מצטער			
יד		פקץ-פקס			

נספח 3: חילופי כ-ק בכ"י קיימברידג'

	המקור	קמ	ק	פא	פב
א	שביעית ד, ז	ביחלו קונס בתוך ביתו	כונס	כונס	
ב	שקלים ה, ב (ג)	אין פוחתינ משלושה גיזברין ומשבעה מרקולין ואין עושין צורה ¹⁷² על הציבור	מרכולים	מרכולין	
ג	ראש השנה ג, ג (ב)	שופר מאריך וחצוצרות מכ/ ¹⁷³ מקצרות שמצות היום בשופר	מקצרות	מק/מקצרות	
ד	גדרים ה, ג	האומר לחבירו כונס לביתך שאני נכנס שדה זו שאני לוקח מת או שמכרן לאחר מותר	קונס	קונס	
ה	גדרים ח, ה (ד)	עד שיעבור הקין עד שיקפלו המקצועות	שיכפילו	שיכפילו	
ו	עדויות ב, ד (ה)	שלשה דברים אמ' ר' ישמעאל לפני חכמים בקרן ביבנה	בכרם ביובנה ¹⁷⁴	בכרם ביבנה ¹⁷⁵	
ז	עדויות ה, ה	ארבעה אחים שנים מהן נושאין שתי אחיות [...] אם קדמו וקנסו יוציאו	וכנסו	וכנסו	
ח	אבות ג, ג	שלשה שהיו אוכלין על שלחן אחד ולא אמרו עליו דברי תורה הרי כאילו אכלו מזבחי מתים שני' כי כל שלחנות מלאו כ/קי ¹⁷⁶ צואה בלי מקום	קיא	קיא ¹⁷⁷	

172. על חילופי צ-ס ראה לעיל נספח 2.

173. סוף שורה. ראה לעיל פסקה 13.

174. לצורות הכתיבה של יבנה, כולל מקומנו, ראה אפשטיין, מבוא, עמ' 1225.

175. בצילום כתב היד העמודים הוחלפו.

176. ראה לעיל פסקה 13.

177. כך גם בכ"י אנטונין.

המקור	קמ	ק	פא	פב
ט בכורות ג, ג (ד)	השוחט את הבכור עושה מקום לכפים מיכן ומיכן	לקופים	לקופים	
י כלים ט, יא	ולכך מטילים אותו לחומריו בצמיד פתיל ובקונס משקה	ובכונס משקה	ובכונס משקה	ובכונס משקה
יא פרה ח, ח (י)	כל הימים קמקוה שני ולמקוה המים קרא ימים	כמקוה	כמקוה ¹⁷⁸	

נספח 4: חילופי ט-ת בכ"י קיימברידג'

	המקור	קמ	ק	פא	פב	כ"י אנטונין
א כלים כד, יג	שלש מפתחות הן של ידים	מ[טפ]חותיהן ¹⁷⁹ שליידים	מטפחות הן שליידים	מטפחות הן שליידים		
ב נגעים ד, ז	כנסה ופשטה או פשטה וכנסה	זפסתה ¹⁸⁰ (ליתא)	ופשתה פשתה	ופסתה פסת	ופשתה פשתה	
ג נגעים ד, ח	ופשטת	ופסת	ופשת	ופסת	ופסת	
ד נגעים ד, ט (י)	ופשטת	ופסת	ופשת	ופסת	ופסת	

הקיצורים הביבליוגרפיים

M. G. Abegg et al., *The Dead Sea Scrolls Concordance*, Leiden = אבג 2003

אלבק, מבוא = ח' אלבק, מבוא לתלמודים, תל-אביב תשכ"ט
אלבק, משנה = ששה סדרי משנה מפורשים בידי ח' אלבק ומנוקדים בידי ח' ילון, ירושלים ותל-אביב תשי"ט

אלטבאואר-שיבי = מ' אלטבאואר וי' שיבי, "גלוסאר יווני-יהודי לחמש המגילות", ספונות טו (ספר יוון, ה; תשל"א-תשמ"א), עמ' שסז-תכא

C. Aslanov, "The Judeo-Greek and Ladino Columns in the Constantinople Edition of the Pentateuch (1547): A Linguistic Commentary on Gn 1:1-5", *Revue des études juives* 158 (1999), pp. 385-397

178. כך גם בכ"י אנטונין.

179. "טפ" על גבי מחק, ואילו היר"ד מחוקה. וכך נוצרו שתי מילים: "מטפחות הן".

180. הוי"ו מחוקה.

- אפשטיין, מבוא = י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה³, ירושלים תש"ס
 אפשטיין, מבואות = י"נ אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, ירושלים תשי"ז
 בונים = D. M. Bunis, *A Lexicon of the Hebrew and Aramaic Elements in Modern Judezmo*, Jerusalem 1993
 בנבנשתי = ד' בנבנשתי, מלים עבריות בספרדית יהודית, ירושלים תשמ"ה
 בנדויד = א' בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים, תל-אביב תשכ"ח-תשל"א
 בן-נאה, יהודי איסטנבול = י' בן-נאה, קהילת יהודי איסטנבול בשנים 1650-1750:
 מבנה, ארגון ומוסדות על פי ספרות השאלות והתשובות, עבודת גמר,
 האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ב
 בן-נאה, יהודים = י' בן-נאה, יהודים בממלכת הסולטנים, ירושלים תשס"ז
 בר-אשר, איטליה = מ' בר-אשר, פרקים במסורת הלשון של יהודי איטליה [על-פי
 כתב-יד פאריס 328-329] (עדה ולשון, ו), ירושלים תש"ם
 בר-אשר, העברית = מ' בר-אשר, העברית שבפי צאצאי האנוסים בצרפת, א-ב,
 ירושלים תשס"ו
 בר-אשר, לשון חכמים = מ' בר-אשר, מחקרים בלשון חכמים, א-ב, ירושלים
 תשס"ט
 בר-אשר, פרמה ב = מ' בר-אשר, "משנה כתב יד פארמה ב' לסדר טהרות -
 מבוא", בתוך קובץ מאמרים בל"ח, עמ' 166-185
 בר-אשר, צורות הפסק = מ' בר-אשר, "צורות הקשר וצורות הפסק בלשון המשנה
 [על פי מסורת כתב-יד פארמה ב]", מחקרים בלשון ד (תש"ן), עמ' 51-100
 ברויאר = י' ברויאר, העברית בתלמוד הבבלי לפי כתבי היד של מסכת פסחים,
 ירושלים תשס"ב
 ברנאי = י' ברנאי, "היהודים באימפריה העות'מנית", תולדות היהודים בארצות
 האיסלאם, א, בעריכת ש' אטינגר, ירושלים תשמ"א, עמ' 71-118
 גולדברג, אהלות = א' גולדברג, מסכת אהלות: מהדורה מדעית, ירושלים תשט"ו
 גולדברג, עירובין = א' גולדברג, פירוש למשנה מסכת עירובין, ירושלים תשמ"ו
 גולדברג, שבת = א' גולדברג, פירוש למשנה מסכת שבת, ירושלים תשל"ו
 גיל = מ' גיל, "מסיקין", קתדרה 105 (תשרי תשס"ג), עמ' 33-40
 גינצבורג = ל' גינצבורג, שרידי הירושלמי מן הגניזה אשר במצרים, ניו-יורק תרס"ט
 גנזי משנה = א"י כץ, גנזי משנה: מאה חמשים ותשעה דפים של המשנה מהגניזה
 הקהירית מאוסף אנטונין בספריה הלאומית בלנינגרד, ירושלים תשל"ו
 גרבל = I. Garbell, "The Pronunciation of Hebrew in Medieval Spain",
Homenaje a Millás Vallicrosa, 1, Barcelona 1954, pp. 647-696
 דה לאנג', ביזנטיון = N. R. M. De Lange, "A Thousand Years of Hebrew in
 Byzantium", *Hebrew Study from Ezra to Ben-Yehuda*, ed. W. Horbury,
 Edinburgh 1999, pp. 147-161

N. R. M. De Lange, "Judeo-Greek Studies: = יוונית יהודית Achievements and Prospects", *Bulletin of Judaeo-Greek Studies* 17 (1995), pp. 27–34

דה לאנג', שם ויפת = נ' דה לאנג', "שם ויפת: על היהודים והלשון היוונית", פעמים 38 (תשמ"ט), עמ' 4–20

דק"ס השלם = תלמוד בבלי עם שינויי נוסחאות, ירושלים תשל"ב–תש"ע
U. Heyd, "The Jewish Communities of Istanbul in the Seventeenth = הד Century", *Orient* 6 (1953), pp. 299–314

הנמן = ג' הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה על פי מסורת כתב־יד פרמה (דה־רוסי 138), תל־אביב תש"ם

Y. Henshke, "Gutturals in MS Cambridge of the Mishnah: A = הנשקה Historical-Linguistic Study of Rabbinic Hebrew Traditions", *Hebrew Studies* 52 (2011) (in press)

D. C. Hesselning, *Les cinq livres de la loi (le Pentateuque)*, Leide = הסלינג and Leipzig 1897

הקר = י' הקר, "יוצאי ספרד באימפריה העות'מנית במאה הט"ז – קהילה וחברה", מורשת ספרד, בעריכת ח' ביינארט, ירושלים תשנ"ב, עמ' 460–478
הרטום = א"ש הרטום, "מבטא העברית אצל יהודי איטליה", לשוננו טו (תש"ז), עמ' 52–61

וייס = א"ה וייס, משפט לשון המשנה, וינה תרכ"ז
ילון, דברי = ח' ילון, "דברי לשון ב'קרובה לחנוכה של ר' פינחס הכהן", גנזי קדם ה (תרצ"ד), עמ' 191–192

ילון, מבוא = ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד
ילון, פרקי לשון = ח' ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א
ילון, שבילי מבטאים = ח' ילון, "שבילי מבטאים", קונטרסים לעניני הלשון העברית, ב, ירושלים תשכ"ד, עמ' 70–76

M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli = יסטרוב and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, New York 1950 (1903)
כהנא, מדרשי הלכה = מ"י כהנא (מהדיר), קטעי מדרשי הלכה מן הגניזה, ירושלים תשס"ה

כהנא, ספרי במדבר = מ' כהנא, אקדמות להוצאה חדשה של ספרי במדבר, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ב
כהנא, ספרי זוטא דברים = מ' כהנא, ספרי זוטא דברים: מובאות ממדרש תנאי חדש, ירושלים תשס"ג

כ"ץ, ארם־צובא = ק' כ"ץ, מסורת הלשון העברית של יהודי ארם־צובא (חלב) בקריאת המקרא והמשנה (עדה ולשון, ז), ירושלים תשמ"א

כ"ץ, ג'רבה = ק' כ"ץ, מסורת הקריאה של קהילת ג'רבה במקרא ובמשנה: תורת ההגה והפועל (עדה ולשון, ב), ירושלים תשל"ח

ליברמן, הירושלמי כפשוטו = ש' ליברמן, הירושלמי כפשוטו, ירושלים תרצ"ה
ליברמן, חשבון = ש' ליברמן, "חשבון אותיות", מחקרי לשון מוגשים לזאב
בן-חיים בהגיעו לשיבה, בעריכת מ' בר-אשר ואחרים, ירושלים תשמ"ג, עמ'
335-329

ליברמן, תוספתא = ש' ליברמן (מהדיר), תוספתא, זרעים-נוזיקין, ניו-יורק תשט"ו-
תשמ"ח

ליברמן, תוספתא כפשוטה = ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, זרעים-נוזיקין, ניו-יורק
תשט"ו-תשמ"ח
לשון למודים = ר' דוד אבן יחיא מליסבון, ספר לשון למודים, קושטאנטינה ר"פ
(1519)

מאגרים = האקדמיה ללשון העברית, המאגר המקוון של מפעל המילון ההיסטורי
ללשון העברית (<http://hebrew-treasures.huji.ac.il>)
מאגר עדי הנוסח = המכון לחקר התלמוד ע"ש שאול ליברמן, מאגר עדי הנוסח של
התלמוד הבבלי (<http://liebermaninstitute.org>)
מולכו = מ' מולכו, "מילים עבריות בשפה הספרדית יהודית", עדות ג, ג-ד (ניסן-
תמוז תש"ח), עמ' 77-88

מור = א' מור, דקדוק העברית של תעודות מדבר יהודה בין המרד הגדול למרד בר
כוכבא, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע תש"ע
מורג, בגדאד = ש' מורג, מסורת הלשון העברית של יהודי בגדאד בקריאת המקרא
והמשנה: תורת ההגה (עדה ולשון, א), ירושלים תשל"ז
מורג, תימן = ש' מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג
מורשת, לקסיקון = מ' מורשת, לקסיקון הפועל שנחתחדש בלשון התנאים, רמת-גן
תשמ"א

מורשת, ערכי = מ' מורשת, "נוספות ללשונן של הברייתות העבריות בבבלי
ובירושלמי", ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, ב, בעריכת מ"צ קדרי, רמת-גן
תשל"ד, עמ' 31-73

מורשת וקליין = מ' מורשת וי' קליין, "השורש כנן בלשון חז"ל באנאלוגיה
לאכדית", לשוננו מ (תשל"ו), עמ' 95-116
מילון בן-יהודה = א' בן-יהודה, מילון הלשון העברית הישנה והחדשה, ירושלים
תש"ם (ברלין וירושלים 1908-1959)

ממן = א' ממן, "מסורת הקריאה של יהודי תיטואן במקרא ובמשנה: פרקים בתורת
ההגה", מסורות א (תשמ"ד), עמ' 51-120

מעשה אפד = ר' יצחק בן משה פריפוט דוראן הלוי, מעשה אפד, וינה תרכ"ה

משנה, זק"ש = נ' זק"ש (עורך), משנה זרעים עם שינויי נוסחאות, א-ב, ירושלים תשל"ב-תשל"ו

נאה = ש' נאה, לשון התנאים בספרא על-פי כתב-יד וטיקאן 66, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ט

נתן = ח' נתן, מסורתו הלשונית של כ"י ארפורט של התוספתא, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ד

סגל = מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל-אביב תרצ"ו

סוקולוף = מ' סוקולוף, "העברית של בראשית רבה לפי כתב-יד ואטיקן 30", בתוך קובץ מאמרים בל"ח, עמ' 257-274

עמית = א' עמית, "טעה" בדבר משנה: עיון במשנה ברכות ב, ד", סידרא יט (תשס"ד), עמ' 117-135

פוקס = מ"צ פוקס, מהדורה ביקורתית למשנה מסכת סוכה, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ט

פיה"ג לטהרות = י"ג אפשטיין (מהדיר), פירוש הגאונים לסדר טהרות, ירושלים ותל-אביב תשמ"ב

צרפתי = גב"ע צרפתי, "עוד לעניין טעה = שכח", לשוננו לב (תשכ"ח), עמ' 338

קארה = י' קארה, כתבי היד התימניים של התלמוד הבבלי: מחקרים בלשונם הארמית (עדה ולשון, י), ירושלים תשמ"ד

קדרי = מ"צ קדרי, מילון העברית המקראית: אוצר לשון המקרא מאל"ף עד תי"ו, רמת-גן תשס"ו

קובץ מאמרים בל"ח = מ' בראשור (עורך), קובץ מאמרים בלשון חז"ל (א), ירושלים תשל"ב

קוטשר, לשון חז"ל = י' קוטשר, "לשון חז"ל", בתוך קובץ מאמרים בל"ח, עמ' 35-1

קוטשר, מחקרים = י' קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, בעריכת ז' בן-חיים, א' דותן וגב"ע צרפתי, ירושלים תשל"ז

קניקוט = B. Kennicott, *Vetus Testamentum Hebraicum cum variis Lectionibus*, 2, Hildesheim 2003

קראוס, מילים שאולות = S. Krauss, *Griechische und lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrasch und Targum*, 1-2, Berlin 1898-1899

רוזנטל, עבודה זרה = ד' רוזנטל, משנה עבודה-זרה: מהדורה ביקורתית ומבוא, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"א

רוזנטל, פירורים = א"ש רוזנטל, "פירורים וניסיונות ללקסיקון התלמודי", לשוננו כט (תשכ"ה), עמ' 167-182

רמב"ם, דירינבורג = נ"י דירינבורג (מהדיר), סדר טהרות עם פירוש הרמב"ם, א-ג, ברלין תרמ"ז-תרמ"ט

רמב"ם, קאפח = י' קאפח (מהדיר), משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון, א-ז, ירושלים תשכ"ג-תשכ"ט

R. C. Steiner, *Affricated Sade in the Semitic Languages*, New York 1982

שנול = ש' שנול, "הפטרת 'נחמו' בתרגום ליוונית-יהודית", בית מקרא 42 (תשנ"ז), עמ' 332-342

שערי לשון = א' ממן, ש' פסברג וי' ברויאר (עורכים), שערי לשון: מחקרים בלשון העברית בארמית ובלשונות היהודים מוגשים למשה בראשר, א, ירושלים תשס"ח

תוספתא, צוקרמאנדל = מ"ש צוקרמאנדל, תוספתא על פי כתבי יד ערפורט ווינה, פוזולק תרמ"א (דפוס צילום: ירושלים תשכ"ג)

Graecus Venetus-Pentateuchi = O. Gebhardt (ed.), *Graecus Venetus-Pentateuchi Proverbiorum Ruth Cantici Ecclesiastae Threnorum Danielis Versio Graeca*, Leipzig 1875

הארמית הבבלית היהודית והמנדאית הקלאסית – נקודות מגע

הקדמה

המוצא המשותף של הארמית הבבלית היהודית (התלמוד הבבלי וספרות גאוני בבל; להלן: אב"י) ושל המנדאית הקלאסית אינו מוטל בספק, וכבר עמד תאודור נלדקה, גדול מדקדקי הארמית במאה התשע-עשרה, על קרבתן הלשונית והגאוגרפית.¹ אף על פי שאינן מהוות להג (דיאלקט) אחד, הקשר ביניהן הדוק עד כדי כך שקשה להבחין בין חידושי לשון מורשים המשותפים לשתייהן לבין תופעות אזוריות שהשפיעו על שתייהן.² הדמיון בין הלהגים מזדקר לעין עוד יותר אם מביאים בחשבון את כתבי היד המזרחיים הקדומים של אב"י.³ כתבי יד אלו, שרבים מהם נתגלו בגניזת קהיר, משמרים את הלהג שבו נכתבה הספרות הרבנית הבבלית בצורה מדויקת יותר מאשר כתבי היד האירופיים (הספרדיים והאשכנזיים כאחד), וההתפתחויות במחקרם בשנים האחרונות שינו באופן ניכר את תיאור הדקדוק של אב"י. במקביל, בעשרים השנים האחרונות גברו והתרבו הפרסומים של קערות מאגיות יהודיות, שהן בגדר מקור ראשון לטיפוסי הארמית ששימשו את יהודי בבל במאות שקדמו לאסלאם. אף על פי שרבים מן הלחשים נוסחו בשפה ספרותית

* מחקר זה הנו גרסה מעודכנת ומורחבת של מאמר העתיד להופיע בלועזית בשנתון *Aram*. המחבר מבקש להודות לפרופ' שאול שקד, לד"ר ג'יימס נתן פורד ולד"ר דן לוי על שהואילו למסור לו את תעתיקי הטקסטים של אוספי קערות מאגיות אחדים שלא פורסמו ועל הרשות שהעניקו לו להשתמש במחקריהם שטרם ראו אור (פרופ' שקד – The Martin Schøyen Collection [= אוסף סכוין]; ד"ר פורד – אוסף פורד ואוסף לני וולף; ד"ר לוי – Vorderasiatisches Museum, Berlin [= אוסף ברלין]), ולד"ר מרקו מוריגי על שמסר לו בטובו את נוסח מאמרו על הקערות המאגיות בסורית, העתיד להופיע גם הוא בכתב העת *Aram* (= מוריגי, ארמית מאוחרת). את התמונות שבמאמר זה צילם המחבר.

1. נלדקה, דקדוק מנדאי, עמ' xxv ואילך.
2. את ההבדלים בין הלהגים בגיבושם הספרותי הדגישה מילר-קסלר, ניסוח מנדאי, עמ' 296 הערה 13.

3. על כתבי היד הללו ועל חשיבותם לחקר אב"י ראה בפירוט מורגנשטרן, מחקרים, ובייחוד הפרק השני. ראה גם המחקרים סוללי הדרך של מורג, גניזה; פרידמן, שיירי כ"י; וקארה, כ"י. וראה מלון, הערות, שכבר עמד על תרומת כ"י ששון להלכות פסוקות לחקר היחס בין אב"י לבין המנדאית.

סטנדרטית הדומה בצורתה החיצונית ללשון תרגום אונקלוס (אם כי גם באלו מבצבצים ועולים סימנים מובהקים של הלהג השגור בפי הסופרים),⁴ הרי יש לחשים שלשונם קרובה ביותר ללהג של התלמוד הבבלי.⁵ מחקר השוואתי מדויק בין המנדאית לבין אב"י חייב להיערך מתוך נתינת דעת ראויה לכתבי היד הללו ולנתונים העולים מן הקצרות המאגיות היהודיות.

במאמר זה אתמקד בתופעות דקדוקיות בלבד. עם זאת כפי שמלמד החומר המשווה הרב השאוב מן המנדאית במילוננו של סוקולוף,⁶ קווי דמיון רבים מתגלים גם במישורי הלקסיקון והסגנון.

תופעות פונולוגיות

1. התערערות העיצורים הגרוניים

1.1 הקדמה

מעתקם של העיצורים הגרוניים *^c (< ʔ) ו-^h (< h) נמנה עם התופעות הכולטות ביותר במנדאית. השינויים הפונולוגיים גררו אחריהם שינויים צורניים ניכרים.⁷ בדינוני במנדאית הציג נלדקה אגב אורחא דוגמאות רבות לתחולתם של מעתקים אלו באב"י, ועדויות נוספות הביא רילף במונוגרפיה שהקדיש לנושא.⁸ ואולם, הן נלדקה, הן רילף השתיתו את מחקרים על נוסח הדפוס של התלמוד הבבלי, בעוד שהמחקר החדש של אב"י שבכתבי היד המזרחיים מגלה כי ממדי התופעה רחבים בהרבה מן המצוי במהדורות המודפסות של התלמוד, שהן תוצאה של עריכה לשונית תניינית מתמשכת. הבדל זה בין לשון נוסח הדפוס לבין לשונם של כתבי היד בולט במיוחד במערכת הפועל – הכתיבים הפונטיים שכיחים בכתבי היד הרבה יותר מאשר בנוסח הדפוס. גם הקצרות המאגיות חושפות התערערות ניכרת של העיצורים הגרוניים, והכתיבים הפונטיים שבהן מאשרים כי מדובר בתופעה חיה שחלה באב"י עוד לפני הכיבוש המוסלמי.⁹

4. לפיכך אין לקבל את החלוקה של מילר-קסלר, אונקלוס, באופן פשטני; בפועל הלחשים רוויים השפעות של הלהגים המקומיים, אפילו אלו המנוסחים לכאורה בדיאלקט הספרותי של התרגומים הרשמיים. גם מקצת נתוני אב"י הנזכרים במאמר אינם הולמים את הממצאים במקורות המהימנים כפי שתוארו בספרות המחקר.
5. נתונים רבים ומועילים נאספו אצל יוסולה, קווי ייחוד, אולם בעשור האחרון פורסמו קצרות רבות, ורבות נוספות עומדות להתפרסם.
6. סוקולוף, מילון. דוגמאות נוספות תובאנה במאמר העתיד להופיע.
7. נלדקה, דקדוק מנדאי, עמ' 57–71; מצוץ, מדרך, עמ' 79–94.
8. נלדקה, שם; רילף, תורת ההגה.
9. השווה מורגנשטרן, כתיבים חריגים, עמ' 249 ואילך (ושם הפניות לספרות נוספת).

1.2 התערערות העי"ן

יוסולה, בספרו על לשונן של ההשבעות המאגיות שבכתב היהודי (יוסולה, קווי ייחוד), אסף דוגמאות לא מעטות של התערערות העי"ן, וניתן להוסיף עליהן כהנה וכהנה, ואף מחומר שפורסם מזמן, למשל ואזינא ואכרנא להון (=והולך אני ועוצר אותם; מונטגומרי [ניפור] 6, שורה 6). כפי שציין אפשטיין, אכר מקבילה ל-*ḥ* בסורית הקלאסית.¹⁰ קערות אחרות מעלות דוגמות נוספות רבות, וכאן נסתפק במדגם קטן בלבד:¹¹ זבן ואידן (=זמן ועת; המוזאון הבריטי 91767, שורה 11), במקום "זבן ועידן";¹² מתן ארכין ותמניא הדמין (=מאתיים ארבעים ושמונה אברים; גורדון [קערות מאגיות] 8, שורה 8); ומבדי ביש (ומעשים רעים; פורד 13, שורה 5); ולא תיקבין ליהון ולתיפגן בהון (=ואל תקרבי¹³ אליהם ואל תפגעי בהם; גורדון [קערות מאגיות] G, שורה 8);¹⁴ הצורה אאבדניכו (=על עושכם; המוזאון הבריטי 135563, שורה 10) עומדת כנגד על עבדניהון שבנוסחה מקבילה.¹⁵

יש ערך מיוחד לדוגמאות באב"י שבהן ניכר גם שינוי מורפולוגי. שינויים אלה מורים שההתערערות המוחלטת של ההגה הגרוני הביאה לנטיית המילה לפי הכללים של גזרה דקדוקית אחרת, והם שכיחים למדיי במנדאית.¹⁶ יוסולה הדגיש בצדק את חשיבותה של הדוגמה אשבעיתי (=השבעתי; גורדון [קערות מאגיות] 2, שורה 6) – צורן גוף המדבר השמור לגזרת ל"י בפועל מגזרת ל"ג.¹⁷ עם זאת היעדר תצלום של הקערה הביא את יוסולה להרהר בדיוקה של הקריאה. עתה ניתן להסיר את הספק ולאשר את חידושו של יוסולה, שכן אותה צורה ממש מתועדת בקערה אחרת (ברלין 2484). המעבר מל"ג לל"י נרמז גם בכתיבים מעורבים (היסטוריים למחצה ופונטיים למחצה) כגון סטאנאשביעית (=הסטן – השבעתי; פורד 112). אפשר להציע כי צורה זו נהגתה למעשה *sāfānāšbīt*, הגייה המקבילה לצורה המנדאית אשבית (=השבעתי).

10. אפשטיין, מילים, עמ' 34.

11. לאור הנתונים החדשים נדמה לי שיש לשקול מחדש את המסקנה של יוסולה, קווי ייחוד, עמ' 36.

12. כי סימני היחלשות העי"ן נדירים בקערות המאגיות יותר מבתלמוד הבבלי.

13. על קריאה זו ראה מורגנשטרן, מ"ב 91767, עמ' 18.

14. על היחלשות הרי"ש ראה מורגנשטרן, כתיבים חריגים, עמ' 259–260.

15. הכתיב לתיפגן אומר דרשני. מחד גיסא הלמ"ד צריכה להתפרש כתיב פונטי של לא הארמית; כמו במילים ולתצמיח ולתוצר בהבאה מעובדת של דברים כט, כב (המוזאון הבריטי 91767, שורה 16). מאידך גיסא את הכתיב החסר בסוף המילה (היינו לתיפגן ולא "לתיפגין") אפשר להסביר בהנחה שפועל זה נוטה כגזרת ל"י ולא כפועלי ל"ג, כלומר הכתיב משקף את הקריאה *lātipgān*, במשקלן של צורות כגון ויתישרן (=ותגורי; המוזאון הבריטי 91767, שורה 3): *(wi)tišrān > (wi)tišrayn*.* על צורות העתיד והציווי של גוף הנוכח בגזרת ל"י הנהוגות באב"י ראה מורגנשטרן, מחקרים, 2.7.2§.

16. ראה מורגנשטרן, קערה מאגית, עמ' 216–219.

17. נלדקה, דקדוק מנדאי, עמ' 236–238.

18. יוסולה, קווי ייחוד, עמ' 37, המביא את דברי גורדון, קערות מאגיות, עמ' 119.

דוגמאות נוספות נמצאות בספרות הרבנית הבבלית, במיוחד (אך לא רק) בכתבי היד הטובים. מעברים מורפולוגיים מזדמנים לעתים גם בנוסח הדפוס, כגון פסא (=היא פוסעת; בבא מציעא פו ע"ב) הנוטה כגורת ל"י, במקום *פסעא, ונלדקה כבר עמד על הדמיון לצורות המקבילות במנדאית.¹⁸ מעניין להעיר כי בכ"י ה, שהועתק בשנת 1184 ועבר עריכה לשונית "טהרנית", הצורה הומרה בגרסה המנוסחת בארמית המופתית: למפסע (=לפסוע).¹⁹ בכתבי היד המדויקים ניתן למצוא צורות נוספות שחל בהן שינוי מורפולוגי:

• דנפק משמרתו דיהויריב ולא תבעי (=שיצאה משמרתו של יהויריב ולא תבעה; בבא קמא קיא ע"א, כ"י גניזה אוקספורד 2833, דף 36 ע"ב); ובהמשך: כגון דינפק משמרתן דהני ודהני ולא תבעי (=כגון שיצאה משמרתם של אלה ואלה ולא תבעה; שם).²⁰ המילה משמרת היא צורת נקבה (יחידה), ובהתאם לכך הפעלים נוטים בגוף הנסתר. בפועל נפק נשל צורן הנטייה, כמקובל באב"י, ואילו היו"ד הכפולה במילה תבעי מעידה על הדרתנועה ay, המשמשת בדיאלקט זה לנסתרת בגורת ל"י דווקא, למשל בפעלים הואי (=הייתה; סנהדרין לג ע"ב כ"י י), רמאי (=הטילה; שבת קנו ע"ב [תג"ה, עמ' 207 שורה 31]) ועוד. בפסקה שלנו מבבא קמא הוגה נוסח כ"י ה, ובמקום לגרוס "תבעי" הומרה היו"ד בוי"ו ונוצרה הגרסה תבעו, כלומר משמרת נתפסה כנראה שם קיבוצי. ואילו במקבילה שבהמשך כתב היד לא נגעה יד המגיה, ושם הגרסה "תבעי": כגון דנפק משמרתן דהני ודהני ולא תבעי.

• שמעאי אזל אחילתיה (=שמעה, הלכה ויתרה עליו; כתובות פח ע"ב [הג"פ, עמ' 444 שורה 16]).

• בכ"י ה מצאנו את הדוגמה טבאי ארביה (=הלוואי ש[טבעה אנייתו; בבא בתרא קנג ע"א]), גרסה הנתמכת גם מן הערוך.²¹

בשלוש הדוגמאות הראשונות הסופרים כתבו את העי"ן ההיסטורית אף על פי שהתצורה אינה מתאימה לשורש שהעי"ן מקיימת. מכאן עדות נוספת לקיומו של כתיב היסטורי או היסטורי למחצה, גם במקרה שאינו תואם עוד את צורת המילה הנטויה.

בנוסח הדפוס נמצאות דוגמאות אחדות לנטייתם של שורשי ע"ג היסטוריים על דרך גורת ע"י, למשל דמדייתי (=שמזיעים; עבודה זרה לד ע"א), הגזור משם העצם דעתא (=זעה); לא תדוץ (=לא תנעץ; סוכה לו ע"א) > דע"ץ;²² סייר (=ביקר;

18. נלדקה, דקדוק מנדאי, עמ' 273.

19. על עריכה לשונית תניינית בכתב יד זה ראה פרידמן, טיפולוגיה, ובמיוחד מסקנותיו בעמ' 181-182.

20. קטע גניזה זה עשיר בכתבים פונטיים.

21. ראה סוקולוף, מילון, עמ' 494, ערך "טבע".

22. השווה נלדקה, דקדוק מנדאי, עמ' 58 הערה 2.

תענית ט ע"ב) > סע"ר. דוגמאות נוספות עולות מכתבי היד, למשל טיינו (=נושאים; ראש השנה כג ע"א [כ"י נא]).²³ דוגמה אחת לפחות מתועדת בקערות המאגיות: כד היא טינא חסדא ורחמי (=כשהיא נושאת חן חסד; פורד 58, שורה 5). ניתן להניח כי טינא היא צורת הבינוני הסביל של בניין קל, שכן הצירוף טען (בבניין קל) + כינוי מושא + חיסדא נמצא פעמים אחדות בנוסחי הקערות, למשל אתון טעוונה חיסדה למהדוך בת איצפינדרמיד באפי כל חזה ומחזה (=ואתם השיאו את מהדוך בת איצפינדרמיד חסד לפני כל רואה ומראה).²⁴ יוצא אפוא כי התצורה של טינא זהה לתצורה של הבינוני הפעול בבניין קל בפועלי ע"ג במנדאית.²⁵

1.3 מעמד החי"ת

כמו המנדאית גם הקערות המאגיות הכתובות בכתב היהודי משתמשות לעתים קרובות בסימן גרפי אחד בעבור ה"א וחי"ת אטימולוגיות.²⁶ יתרה מזו, אפילו סופרים המקפידים בדרך כלל על ההבדל הגרפי בין שתי האותיות עשויים לכתוב ה"א במקום חי"ת, למשל וימהתמין (=ומחתמים; סכין 1927/48, שורה 7). יש שהחי"ת נשמטת לגמרי, כגון במילה תותי (=תחת; למשל סכין 1927/57, שורה 11; וולף 33, שורה 2).²⁷ אין צריך לומר כי צורה זו מוכרת לנו היטב מן התלמוד הבבלי. גם מכתבי היד התלמודיים עולות עדויות למעקף של חי"ת היסטורית לה"א או להשמטתה המוחלטת. דוגמאות רבות נרשמו בספרות המחקר, ואין צורך להביאן כאן.²⁸ עם זאת עניין מיוחד יש בצורות הנדירות יותר שה"א היסטורית נכתבת בחי"ת. כתיבי ה"א וחי"ת אף משמשים לסירוגין, כפי שניתן לראות בדוגמה זו:

ואי איכא קרובים או נמי שיאראתא דאזלי ואתו, נטרינן ומשהינן ליה עד תריסר ירחי שתא. כי הא דראבינא שחייה למארא דאהא בר סמא תרי סר ירחי שתא עד דאזיל שליחא ואתי לבי הוזאיי (בבא בתרא קיב ע"ב [הפ"ש, עמ' 124 שורות 4–7]).

החילוף החופשי בין ה"א לחי"ת מלמד כי לא הייתה הבחנה בין שני העיצורים בהגייה. מעטים המקרים שסימן החי"ת משמש לכתיבת ה היסטורי, ורבים המקרים

23. קארה, כ"י, עמ' 192.

24. פורסם אצל שקד, תבנית ומטרה, עמ' 25. הטקסט מובא כאן בשינויים קלים.

25. נלדקה, דקדוק מנדאי, עמ' 256: "טין belastet".

26. כבר עמד על כך יוסולה, קווי ייחוד, עמ' 35 הערה 44. יוסולה ציין כי שתי האותיות הן "practically indistinguishable in the script". לדעתי אפשר להרחיק לכת ולומר כי במקרים רבים אין הבדל בין שתי האותיות כלל.

27. לפיכך יש לתקן את הכתוב אצל יוסולה, שם, עמ' 34.

28. ראה רילף, תורת ההגה, עמ' 27–31; אפשטיין, דקדוק, עמ' 18; פרידמן, שיירי כ"י, עמ' 17;

קארה, כ"י, עמ' 58–62; מורגנשטרן, תשובות הגאונים, עמ' 64–65.

שסימן הה"א משמש לכתובת ה־היסטורי, גם בקרב סופרים דוברי ערבית שאכן ידעו להבחין בין ה"א לחי"ת, ולכן סביר להניח שביצועו של העיצור חי"ת היה סדקי ולא וילוני.

1.4 התחלות שגויות ותיקוני יתר

מסתבר כי לעתים הכתיב השמרני של הטקסטים בכתב היהודי מסתיר את ממדי התערערות החי"ת והעי"ן בשפה היום-יומית השגורה בפי הסופרים. על הגיית השפה המדוברת ניתן ללמוד מן ההתחלות השגויות בקערות המאגיות, היינו מקרים שהסופר כתב תחילה את המילה ללא העיצור הגרונני וחזר וכתב אותה לפי הכתיב התקני. בשלוש הדוגמות שלהלן הסופר אפילו לא השלים את המילה אלא כתב אותה מחדש: ונ וחנק יתיה (= וחנק אותו; נוה ושקד, קמעות וקערות, קערה 12b, שורה 8); ולא אינ איחנוק ולא איקטול (= ולא אחנוק ולא אהרוג; שם, שורה 12); מלכא אש אחשוירש (= המלך אחשוורוש; פורד 58, שורה 5). סביר להניח שהסופר הגה את השם *Āšwēroš* ולא *Āhašwēroš*.

תצלום א: מלכא אש אחשוירש (= המלך אחשוורוש; פורד 58, שורה 5)

ברשימת כוחות דמוניים אנו קוראים: ומסרין ועיקי ומיקי ומעיקי (= ומאסרים וצרים ו"מיקים" ומעיקים; K3449, שורה 6).²⁹ נוסח מקביל גורס רק ומאסרין ועיקי ומעיקי (גלר [ארבע קערות] D, שורה 9), ומכאן שאין מיקי אלא כתיב פונטי של מעיקי. במקרה זה הסופר חזר וכתב את המילה לפי הכתיב ההיסטורי, אולם לא מחק את כתיבתו הראשונה. במקרה אחד לפחות אנו מוצאים התחלה שגויה בכיוון ההפוך, היינו הסופר הוסיף עיצור גרונני לא היסטורי וחזר בו: ומן מא דעתיד למע למהווא להון (= וממה שעתיד להיות להם; פורד 11, שורה 7). תחילה כתב הסופר למע בעי"ן לא היסטורית, אולם מיד חזר בו וכתב למהווא.

1.5 סיכום – התערערות העיצורים הגרונניים

הממצאים מצביעים על כך שהמעמד הפונולוגי של החי"ת ושל העי"ן באב"י היה כמעמדן במנדאית: בדרך כלל החי"ת נעתקה לה"א והעי"ן נעתקה לאל"ף. בדומה למנדאית לפעמים נשלו שני ההגאים לגמרי. לעתים הביאה נשילת העי"ן גם

29. גלר, ארבע קערות, עמ' 60.

לשינויים מורפולוגיים משמעותיים. הכתיב ההיסטורי, הרגיל למדי בארמית היהודית, מסתיר את פניה האמתיות של המערכת הפונולוגית, אך כתיבים פונטיים מזדמנים והתחלות שגויות חושפים את הערך האמיתי של הפונמות. כאן כדאי להדגיש שוב כי תופעות אלו אינן נחלתן הייחודית של הקערות המאגיות. הן נמצאות גם בכל עדי הנוסח של הספרות התלמודית, ובהיקף רחב במיוחד בעדי הנוסח המזרחיים. כיוון שאין עילה לחשוד בהשפעה דקדוקית של השפה המנדאית על הספרות התלמודית, כפי שנטען לגבי הנוסחאות המאגיות הבבליות, אין סיבה לתלות את התופעות הלשוניות הללו בהשפעה מנדאית.³⁰

2. תנועות עזר

תנועות העזר הן תופעה בולטת של אב"י שכבר נדונה בספרות המחקר.³¹ במקום אחר הבאתי ראיות להופעתן הרחבה בכתיב היד המזרחיים הקדומים.³² העדויות שהובאו עד כה נוגעות לתנועות העזר המערכתיות במערכת הפועל בלבד, ואלה שכיחות למדי גם באב"י, בתפוצה דומה למדי לזו שבמנדאית.³³ הבדל משמעותי בין שני הלהגים יש בבניין החוזר-הסביל אתפעיל. במנדאית בניין זה נוטה באופן סדיר בתנועת עזר במקרה שתי"ו של צורן הבניין נשמרת, כגון עתניסבי (=נלקח, נלקחו) במקום *עתנסבי, ואילו באב"י אין עדות מוצקה לתנועת עזר בקטגוריה זו.³⁴ במערכת השם התמונה שונה. נלדקה הצביע על דוגמאות אחדות של המעטק $CVCCVCV < *CVCCaCV$, כגון נציכתא > *ניצכתא (=נטע).³⁵ לעומת זאת מאב"י נרשמה עד כה דוגמה אחת בלבד בספרות המחקר: רַבְרַבְנֵהּ (=גדוליו; מגילה טז ע"א [כ"י ק]).³⁶ ברם תנועת העזר שבדוגמה זו עולה רק מן הניקוד ולא מן הכתיב, ומכאן חשיבותן של דוגמאות אחרות שעשויות להיחשף במקורות קדומים. ידועה לי

30. הממצאים מורים שהתערערות העיצורים הגרונים חלה גם בדיאלקטים הארמיים המזרחיים המיוצגים בקערות המאגיות בכתיבים הסוריים והמניכאיים, והביאה לחילופים חופשיים בטקסטים אלו בין אל"ף ועי"ן מחזר גיסא ובין ה"א וחי"ת מאידך גיסא. ראה מוריגי, קערות, עמ' 124–113. יוצא אפוא שאין לתלות את התופעות הללו בהשפעת המנדאית, בניגוד לדעתה של מילר-קסלר, אוסף הילפרכט, עמ' 99. הניסוח אצל מילר-קסלר, ביקורת, עמ' 267, כאשר למעמדם הפונולוגי של ההגאים h ו־h בקערות המאגיות ה"סוריות" אינו בהיר כל צורכו.

31. אפשטיין, ספר המצוות, עמ' 237–236 (=אפשטיין, מחקרים, א, עמ' 73–74); מורג, גניזה, עמ' 66–65; פרידמן, שיירי כ"י, עמ' 25 והערה 94; קארה, כ"י, עמ' 119–120. מדובר בתופעה פונולוגית בבליית מובהקת, המוצאת ביטוי גם בלשון תרגום אונקלוס במסורת הבבליית (דודי, דקדוק, עמ' 123–130) ובמסורת הבבליית של העברית (ייבין, יקוטלנו).

32. מורגנשטרן, מחקרים, 3.3.2.2§.

33. על תפוצת התופעה במנדאית הקלאסית ראה נלדקה, דקדוק מנדאי, עמ' 26–27.

34. שם, §169.

35. שם, §25.

36. קארה, כ"י, עמ' 121.

דוגמה אחת לפחות: עקירבא (=עקרב; גיטין ס"ט ע"א [כ"י קיימברידג' T-S F1(1) 31]); צורת הרבים שלה עקירבי (סנהדרין סז ע"ב [כ"י י; וכן מדרש הגדול דברים, כ"י הספרייה הלאומית 4 118 = מהדורת פיש, ירושלים תשל"ג, עמ' תכ שורה 16]). צורה זו, המופיעה בכתבי יד מימי הביניים, נתמכת מן הכתוב בקערה מאגית שטרם פורסמה, כפי שניתן לראות בתצלום ב.

תצלום ב: בעקירבא (=בעקרב)

אפשר להציע כי צורת היסוד של שם העצם היא **aqrēbā*, ולאחר המעטק הנזכר לעיל – *aqirbā* (או אולי *aqirbā* באל"ף, כפי שהצענו לעיל, §1). ניתן להסביר את הכתיב ביו"ד, המשקף את תנועת העזר, רק אם נניח שתחילה הרי"ש הייתה מונעת בשווא נע. לכן לא ניתן לגזור את הצורה דידן מצורת המילה בתרגום אונקלוס, עקרבין (דב' ח, טו), ואף לא מן הצורה המקבילה בסורית הקלאסית, جفرا³⁷. לעומת זאת משקל השם במנדאית תומך בשחזור המוצע כאן. במנדאית מצאנו ארקבא, הלוא היא תוצאת שיכול עיצורים של **aqrēbā*³⁸. יוער כאן כי שיכול עיצורים מסוג זה שכיח יחסית במנדאית אך נדיר למדיי באכ"י.

שם העצם הזה מדרגים היטב את הקשר בין שני הדיאלקטים. צורת היסוד של המילה זהה בשניהם, והשתקפות צורה זו בשניהם היא תוצאה של אותם תהליכים פונולוגיים. עם זאת בכל אחד מן הדיאלקטים התהליכים האלה השפיעו על שם העצם הספציפי בדרך אחרת, ולפיכך מצאנו בהם צורות שונות של המילה.

אנקליזה והידמות בגבולות מילים

1. מבוא

תופעה בולטת במערכת הפועל של המנדאית היא הצמדות של מילות היחס ב' ול' לצורות פועל נטוי (כולל הבינוני) הבא לפניהן ובעקבות זאת הידמות התיי"ו או

37. אונקלוס – דלמן, מילון, עמ' 307; סורית – ברוקלמן, מילון, עמ' 878.

38. נלדקה, דקדוק מנדאי, עמ' 74. הצורה ארקבי מופיעה עתה בקערה מאגית בכתב היהודי, אך בנוסחה שיש בה השפעות מנדאיות. ראה לוין, מוסיף, עמ' 100.

הנו"ן של הבסיס הפועלי. כך למשל מצאנו עמרית emrit (=אמרתי) לעומת אמרילה amaralli (=אמרתי לו); עמראת/אמראת emrat (=אמרה) לעומת אמאראלה amaralli (=אמרה לו); אמארותון amarton (=אמרתם) לעומת אמארותולה amartolli (=אמרתם לו).³⁹ בצורות העתיד של הנוכחות והנסתרות הנו"ן הסופית נושלת לעתים קרובות גם ללא צירוף יחס צמוד.

2. האנקליזה בארמית הבבלית היהודית

כבר נאספו עדויות רבות להצמדת מילת היחס ל- לתיבה הקודמת לה באב"י. על סמך נוסח הדפוס של התלמוד הבבלי ציין לוצאטו את התופעה בדקדוקו לאב"י, והביא את הדוגמה מנלן > מנא לן.⁴⁰ צעד נוסף צעד גינצבורג, בהסבירו את הצורה פרשנלהו בתשובת רב עמרם גאון ככתיב חלופי של "פרשנא להו".⁴¹ עדויות נוספות לאנקליזה הביא בויארין, והוא הציע באופן משכנע כי הכתיב משקף תופעה פונטית, היינו הגיית מילת היחס יחד עם המילה הקודמת לה כמילה אחת.⁴² במחקר אחר הראה בויארין כי כתיבים כגון קיל לה (=מוֹכֵר לה; קידושין ז ע"ב [הפ"ש, עמ' 165 שורה 5]) תחת "קים לה" עשויים להתפרש היטב כהידמות בגבולות המילה בעקבות הצמדתה של מילת היחס ל- לפועל.⁴³

לימים זיהה פרידמן עוד דוגמאות בקטע גניזה קדום לבבא מציעא (כ"י ג), למשל נטרולי (=שִׁמְרוּ לו; פא ע"א) ולמאלי (=למה לי).⁴⁴ דוגמאות נוספות הביא קארה מתוך כתבי היד התימניים של התלמוד הבבלי, למשל קא משמעלן (=משמיענו; פסחים ז ע"א [כ"י ני ב]).⁴⁵ אף עיוני כתיב יד מזרחיים קדומים העלו דוגמאות שטרם נרשמו בספרות המחקר: קשיליה (=קשה לו; בבא קמא פא ע"ב [כ"י אוקספורד Bod. Heb. c.17]); מסייליה (=מסייעת לו; תשובת גאון, כנראה רב האיי [כ"י קיימברידג T-S G1.88 r]); איבילהו (=הם שאלו; תשובת רב נטרוני גאון [כ"י אוקספורד Bod. Heb. b.10, fol. 81a]). התופעה מתועדת גם בהשבעות

39. מצוך, מדרין, עמ' 62–63, 110; נלדקה, דקדוק מנדאי, עמ' 53.

40. לוצאטו, דקדוק, עמ' 60.

41. גינצבורג, גאוניקה ב, עמ' 335.

42. בויארין, עיונים, עמ' 173.

43. בויארין, נע"ס. עם שהיבט זה בהסברו של בויארין משכנע, ניסיונו להסביר את נשילת ההגאים הסופיים בכללה כתוצאה של אנקליזה אינו תואם את תפוצת התופעה במציאות.

44. פרידמן, שיירי כ"י, עמ' 14 והערה 18*.

45. קארה, כ"י, עמ' 48.

46. כך לפני ההגה; יד אחרת הוסיפה עי"ן בין השיטין, ובכך נוצרה הגרסה מסייעלילה. שיוך התשובה לרב האיי גאון מבוסס על שיוך של תשובות אחרות בקונטרס אליו וכן על השימוש בצורות הבינוני לגוף המדברים בעלות הצורן יננא, הלוא הוא אופייני לסגנון של גאון זה. ראה מורגנשטרן, תשובות הגאונים, עמ' 162.

הבבליות: אמנליה (=אומר אני לו; מוסיוף 145, שורה 9); משיילנליה (=שואל אני אותו; שם).⁴⁷

תצלום ג: אמנליה (מוסיוף 145, שורה 9)

בויארין העמידנו על כך שבהפ"ש תנועת ā סופית, המשתקפת בדרך כלל בניקוד בבלי במקפץ פומא (י), היינו בתנועה מעוגלת: כ, משתקפת במפתח פומא (י) כאשר באה אחריה מילת היחס ל-. בויארין הביא את הדוגמאות הללו: הוה ליה (=היה לו; הפ"ש, עמ' 29 שורה 18, 206 שורה 20); דאיבעי'א להו' (=הם שאלו; יבמות מא ע"א [הפ"ש, עמ' 231 שורה 18]).⁴⁸ והנה הן מוצאות תימוכין בדוגמאות מנוקדות נוספות שלא רשמין: למ' לי (=למה לי; הפ"ש, עמ' 222 שורה 18); וקמלה (=עמדה לה; תשובת רב עמרם גאון [כ"י קיימברידג' T-S 10 G3]). יתרה מזו, הדוגמאות הללו מלמדות שההפרדה בכתיב בין התיבה הראשונה לבין מילת היחס אינה מצביעה בהכרח על הגייתן כיחידות נבדלות. ההנחה שהסופרים נטו לפעמים לכתיבים היסטוריים או היסטוריים למחצה כוחה יפה להסביר כתיבים כגון איביי' להו' (=הם שאלו; בבא מציעא צד ע"א [הפ"ש, עמ' 127 שורה 21]). לדעתי יש לפרשו כמשקף את ההגייה ⁴⁹ibbaiyālāhū אף על פי שהתנועה הסופית של הבסיס הפועלי אינה נכתבת באם קריאה, כמקובל בדיאלקט זה.

קארה הצביע על תופעה קרובה. מילת היחס המורכבת ניה ל-⁵⁰ גזורה מבחינה היסטורית מחזרה על מילת היחס ל-: ל- הראשונה התאבנה עם הוספת כינוי החבור לנסתר (ובעקבות בידול לבשה את הצורה ניה-), ול- השנייה מקבלת כינוי חבור. מילת יחס מורכבת זו משמשת לסימון מושא עקיף, וכפי שלימדנו קארה, גם היא

47. לרין, מוסיוף, עמ' 100. אף על פי שיש בהשבעה זו ניסוחים גנוסטיים המקבילים למנדאית, רבות מתופעותיה המיוחדות נמצאות גם באב"י, ויש מהן שאין להן זכר במנדאית. ראה מורגנשטרן, מוסיוף, עמ' 362-357.

48. בויארין, עיונים, עמ' 175.

49. הנחתי כאן כי הטעם חל על מילת היחס, לאור הדיון להלן, עמ' 466. ייתכן כי גם התנועה הארוכה שבסוף הבסיס הפועלי נתקצרה, ואכמ"ל.

50. הניקוד מתועד בהפ"ש: יהביה ניה לה (=נתן אותו לה; עמ' 230 שורה 20).

עשויה להיצמד לפעלים שכבר יש להם כינוי המושא הישיר.⁵¹ במקרים אלו כינוי המושא עשוי להישמט או אולי להידמות לנו"ן של ניה לי. קארה הביא את הדוגמאות הללו: הביניה לי (=תן אותו לי; קידושין יג ע"א [הפ"ש, עמ' 167 שורה 6]), שניתן להסביר כמעטק: $habēnēh\ lī < *habēh + nēh + lī$ או $habēnnēh\ lī$; דליעברניה לך (=שיעבר אותה לך; סנהדרין קט ע"ב [כ"י י]), שניתן להסביר כמעטק: $li'abbārēnēh\ lak < *li'abbārēh + nēh + lak$ או $li'abbārēnēh\ lak$.⁵² נוסף על הדוגמאות שהביא קארה ניתן להזכיר את הדוגמאות האלה מהפ"ש: אהרנה להו (=החזר אותה להם; בבא בתרא לג ע"א [הפ"ש, עמ' 191 שורה 7]) = אהרדה ניהליהו (כ"י ה);⁵³ דזבניניה לי (=שמכר אותו לי; שם ע"ב [הפ"ש, עמ' 137 שורה 2]) = דזבניה ניהלי (כ"י ה); שדייניה לה (=זרק אותו לה; קידושין נב ע"ב [הפ"ש, עמ' 167 שורה 7]) > *שדייה ניה ליה.⁵⁴

3. הידמות בגבולות מילים: מילת היחס "ל-"

האנקליזה של מילת היחס ל-, בין שהיא מתבטאת בכתיב בין שלא, יש בה כדי להסביר כמה וכמה צורות תמוהות באכ"י. נפתח בדוגמה מקצרות ההשבעה המאגיות. בהשבעה הכתובה בכתיב היהודי אנו קוראים: בן דסניא לי וכן דרחמא לי וכן דרחיקן וכן דקריבן (פורד 158). אף על פי שההקשר קשה מעט לפירוש, מסתבר כי כל הנשואים כאן בצורת הרבות וכי יש לתרגם 'בין ששונאות אותי ובין שאוהבות אותי ובין שרחוקות ובין שקרובות'. הצורות רחיקן וקריבן אין אחריהן מילת היחס ל-, ולפיכך הן משמרות את הצורן המקורי של הרבות, היינו ān. לעומת זאת צורות הבינוני סניא ורחמא יש אחריהן מילת היחס לי. לאור מה שראינו לעיל אפשר להניח של- נהגתה יחד עם הבסיס הפועלי כמילה אחת ושכתוצאה מכך הידמיתה הנו"ן. יוצא אפוא כי אין סניא לי אלא sānyāllī > sānyān⁵⁵ + lī, ואין רחמא לי אלא

51. לצורות השונות של ניהל-, ובהן גם הכתיבה בשתי חיבות, ראה קארה, כ"י, עמ' 49–50. על גזרונה של מילת היחס הזאת ראה קוטשר, מחקר דקדוק, עמ' 157. השווה עוד קוטשר, ארמית גלילית, עמ' 8.

52. הכינוי ניה עשוי לשמש גם לנסתרת. ראה פרידמן, שלוש הערות, עמ' 64–69; יוסולה, קווי ייחוד, עמ' 89–92 (כינוי הקניין); מורגנשטרן, תשובות הגאונים, עמ' 89 (כינוי הקניין). 108–109 (כינוי המושא).

53. אגב אורחן נעיר כי הדוגמה מהפ"ש רומזת שהצורה בכ"י ה, בעלת הדרתנועה ay לאחר הלמ"ד, תניינית היא. כיוון שלא מצאנו את הדרתנועה במילת היחס ל- שאין לפניה ניה-, כלומר מצאנו רק להו ולא *ליהו, היינו מצפים למצוא צורה דומה גם לאחר ניה-, כלומר ניה להו ולא ניהליהו. השווה גם את שקליה יהביה ניהלהו (=לקח אותו ונתן אותו להם; בבא קמא קיז ע"ב [הג"פ, עמ' 18 שורה 27]) אל שקליה ויהביה ניהליהו (שם [כ"י ה]; הגרסה שקליה תוקנה מ"שקלוה"). וצ"ע.

54. כתבי היד האירופיים גורסים כאן ושדא לה ללא כינוי מושא ישיר.

55. הניקוד בהפ"ש מלמדנו כי השווה בלמ"ד הפועל התאפס במעמד זה.

*rāhmān + lī > rāhmāllī. ועם זאת כפי שראינו בכתבי היד של הספרות הרבנית הבבלי, אף כאן העדיף הסופר לכתוב את הצירוף לפי הכתיב ההיסטורי בשתי תיבות.

נדמה לי שהסבר דומה מתאים לכתיבים חריגים אחרים בספרות הרבנית הבבלי. מחקר כתבי היד המזרחיים קבע כי בארמית שבתלמוד הבבלי הצורך הרגיל לגוף המדברים בעבר היה -נן.⁵⁶ להלן דוגמאות תלמודיות השאובות מכתבי יד קדומים:

קל: חתמנן (=חתמנו; גיטין נב ע"ב [הפ"ש, עמ' 81 שורה 20]); טרחנן (=טרחנו; בבא מציעא עו ע"א [כ"י ג₁]);⁵⁷ סמכנן (=סמכנו; בבא בתרא קכח ע"ב [הפ"ש, עמ' 93 שורה 7]); עבדנן (=עשינו; בבא מציעא עו ע"א [כ"י ג₁]); פתחנן (בבא קמא קיב ע"ב [הפ"ש, עמ' 123 שורה 7]); שלחנן (=שלחנו; שם [הפ"ש, שם שם]; שבועות מח ע"א [הפ"ש, עמ' 198 שורה 3]).

פִּעַל: אֶשְׁכַּחֲנָן (=מצאנו; שבועות מח ע"א [הג"פ, עמ' 14 שורה 26]); אשכחנן (=מצאנו; שם [הפ"ש, עמ' 198 שורה 3]).

בכתבי היד המזרחיים הקדומים מצאנו את הצורך -ן בשני שורשים בלבד, אמ"ר ושכ"ח:

אמרן (=אמרנו; פסחים ו ע"א [הפ"ש, עמ' 10 שורה 6]; ראש השנה לד ע"ב [הפ"ש, עמ' 23 שורה 3]; שם לה ע"א [הפ"ש, עמ' 26 שורה 14]; יבמות מא ע"ב [הפ"ש, עמ' 230 שורה 2]; גיטין מב ע"ב [הפ"ש, עמ' 83 שורות 2, 4, 6]; בבא קמא ח ע"ב [הפ"ש, עמ' 82 שורה 19]; שם קיב ע"ב [הפ"ש, עמ' 124 שורה 12]; שם קיג ע"א [הפ"ש, שם שורות 13, 15]; אשכחנן (=מצאנו; קידושין כז ע"ב [הפ"ש, עמ' 197 שורה 5]; שם כח ע"א [הפ"ש, שם שורה 8]).⁵⁸

בכל כתבי היד הללו מצאנו אך דוגמה אחת של הצורך -נא (שאמנם הוא מוכר לנו מן הארמית המופתית) בטקסט תלמודי: אמרנא ליה (=אמרנו לו; נדרים צא ע"א [הפ"ש, עמ' 176 שורה 10]). לאור הנאמר לעיל על ההידרמות שחלה בצימוד מילת היחס ניתן להסביר את הכתיב אמרנא ליה כמשקף את ההגייה *amamallēh*.²

56. זאת בניגוד לספקותיו של קוטשר, מחקר דקדוק, עמ' 165, באשר להימצאותה של צורה זו

בכתבי יד מדויקים. על מעמדו של הצורך -נן עמדו פרידמן, שירי כ"י, עמ' 31, וקארה, כ"י,

עמ' 147. וראה מורגנשטרן, תשובות הגאונים, עמ' 140-141, לדוגמאות מתשובות הגאונים.

57. הניקוד הטברני במקור; ראה פרידמן, שם.

58. בכתבי היד התימניים יש דוגמאות נוספות של צורך זה בשורשים אחרים, למשל שכיבן

(=שכבנו; סנהדרין ז ע"א [כ"י י]).

תפוצה דומה עולה בכתבי היד התימניים. כפי הנראה כל הדוגמאות של הצורן "נא לגוף המדברים בעבר שהביא קארה שייכות לקטגוריה זו, ואלו הן: אתן לר' מאיר דשמענא ליה לר' מאיר (=הגענו ל[דעתו של] רבי מאיר, ששמענו את רבי מאיר; פסחים מג ע"א [כ"י ני ב = כ"י ק]); ⁵⁹ (קא) ⁶⁰ יהבנא לך כסא (=נתנו לך כוס; שם פו ע"ב [כ"י ני ב = כ"י ק]); ⁶¹ איצטריכנא ליה (=הצטרכנו לו; סוכה י ע"א [כ"י ניר-ירוק, בית המדרש לרבנים, JTS Rab. 218]); ⁶² כי קבילנא לך עלון (=כי קיבלנו אותך עלינו [על עצמנו]; סנהדרין ו ע"א [כ"י י]). ⁶³

מן הממצאים בכתבי היד המזרחיים (קדומים ותימניים כאחד) עולה אפוא כי תפוצת צורני המדברים באב"י קרובה לתפוצתם במנדאית הקלאסית. גם במנדאית הקלאסית מצאנו נפאקנין במקרה שאין מילת היחס באה אחרי הפועל, ואילו בליווי מילת היחס מצאנו תראצנאלון, בשמירת התנועה המקורית של הצורן -nan ובהידמות הנר"ן הסופית. ⁶⁴

4. הידמות בגבולות מילים: מילת היחס "ב"

הממצאים רומזים לתפוצה דומה בצורות הבינוני בגוף המדברים, אם כי הדוגמאות מן התלמוד מוגבלות בינתיים לגזרת ל"י בלבד. ליד הצורן הרגיל "נן, כגון שרינן (=אנו מתירים; פסחים מז ע"ב [כ"י ני ב]), קארה רשם דוגמאות ספורות בצורן "נא, למשל בעינא (=אנו מבקשים; שם פד ע"ב [כ"י ני ב = כ"י ק]). את הדוגמאות הללו הסביר כתוצאת היקש לצורות העבר. ⁶⁵ אולם כפי שניסיתי להראות, אין תפוצת צורני העבר שרירותית, ונדמה לי כי ההתניות שהצגתי לצורני העבר תקפות גם לצורני הבינוני. בהפ"ש, למשל, צורן המדברים בפועלי ל"י הוא כמעט תמיד "נן, למשל חזינן (=אנו רואים; כתובות פה ע"א [הפ"ש, עמ' 100 שורה 4]; בבא מציעא קא ע"ב [הפ"ש, עמ' 108 שורה 6]), אלא אם כן הוא מלווה ב" תוכפת: קרינא ביה (=אנו קוראים בו; ברכות לח ע"א [הפ"ש, עמ' 16 שורה 11]; הפ"ש, עמ' 242 שורה 14). מצאתי רק דוגמה אחת היוצאת מכלל זה, והיא בכתובה גאווית (שאינה

59. קארה, כ"י, עמ' 147, 199.

60. המילה קא מיותרת כאן, שכן היא מסמנת בטעות את הפועל יהבנא כצורת הבינוני. יתר הפעלים בהקשר זה מופיעים בעבר, והמילית חסרה בכ"י ק ובעדי הנוסח האחרים.

61. קארה, כ"י, עמ' 199, 252. בעמ' 252 קארה מביא גם את הדוגמה ידענא ממגילה ח ע"א (כ"י ק), אולם לדעתי לפי ההקשר עדיף לפרש את הפועל כצורת הבינוני בגוף המדבר: "ואי מזובו הוה אמינא לא ידענא כמה ראיות קא משמע לן דר' סימאי".

62. קארה, שם, עמ' 147.

63. שם, עמ' 147, 212.

64. גלדקה, דקדוק מנדאי, עמ' 225. מצוך, מדרין, עמ' 270, מציין כי במנדאית החדשה מילת היחס ל"י מידמה לצורן המדברים "נן, כלומר: *hābnan lax > hābnannax.

65. קארה, כ"י, עמ' 172.

באה מן התלמוד): בעינא (הפ"ש, עמ' 64 שורה 10). בכתב היד התימני למסכת מכות (כ"י י) מצויה הצורה קרינא אך ורק לפני מילת היחס ב-, ואילו את הצורה קרינן ניתן למצוא הן לפני ב- (מכות ג ע"ב x3; יט ע"ב x3) הן לפני תיבה אחרת (שם ג ע"ב; ז ע"ב). בכתב היד התימני למסכת פסחים (כ"י ק) מצויה תפוצה משלימה ממש בין קרינן (פסחים לו ע"א x3) לבין קרינא ב- (שם לה ע"ב; לו ע"ב; נ ע"ב; עה ע"א; עט ע"א x3; צו ע"א x3). וכן בכ"י ה: קרינן (בבא מציעא כב ע"ב; ל ע"א x3; בבא בתרא כא ע"ב) לעומת קרינא ב- (בבא קמא יד ע"א; עא ע"ב x2; בבא בתרא קמה ע"ב). סביר להניח שאת הכתיב קרינא ביה קראו qarinnabbēh, בהידמות הנו"ן למילת היחס ב-⁶⁶.

תפוצת הצורות רומזת בבירור שבאב"י גם מילת היחס ב- הוצמדה לבסיס הפועלי והביאה להידמות הנו"ן הסופית של צורן הנטייה של גוף המדברים. גם תפוצה זו קרובה למצוי במנדאית הקלאסית, כפי שמדגימות המובאות האלה מגינזא יאמינא: וחאדינין וחאדינאבה (=ואנו שמחים ושמים אנו בו; פיטרמן, גינזא, עמ' 106 שורה 6); באותא ד'אנין באינאבין (=התפילות שאנו מתפללים בהן; שם, עמ' 334 שורה 9).⁶⁷

עד כה לא מצאתי עדות להצמדת מילת היחס ב- בקורות המאגיות, אולם ד"ר גיימס נתן פורד הסב את תשומת לבי לדוגמה אחת של הצמדת מילת היחס לבסיס הבינוני בגוף המדבר: מסברנבה (=אני מכיר אותה; סכוין 2053/27, שורה 4; פורד 27, שורה 3). כתיב זה מקביל לכתיב מסברנא בה (סכוין 2053/200, שורה 7) בעותק אחר של אותה נוסחה. אמנם כאן אין אלא הצמדה של מילת היחס, ולפי שעה אין עדות להידמות עיצור סופי בקורפוס ההשבעות.

תצלום ד: מסברנבה (סכוין 2053/27, שורה 4)

66. תעתקתי כאן בתנועת a קצרה לאחר q כי מעולם לא מצאנו כתיב מעין *קארינן, אפילו בכתבי יד הנוטים בחזקה לכתיב מלא של תנועת ā. לדעתי עובדה זו מלמדת שהתנועה נתקצרה בהברה הראשונה, מן הסתם בגלל הטעמת התנועה i בהברה הסגורה. דיון מפורט בסוגיה זו יבוא במאמר על הארמית הבבלית ועל המנדאית החדשה העתיד לראות אור.

67. בספרי הדקדוק של המנדאית הקלאסית צורות הבינוני בגוף המדברים שצמודה להן מילת היחס ב- לא הובאו מגזרת ל"י, אולם השווה את הצורות הצמודות ל- אצל נלדקה, דקדוק מנדאי, עמ' 259.

5. סיכום – אנקליזה והידמות בגבולות מילים

ממצאים רבים באב"י מצביעים על כך שלעיתים קרובות מילות היחס ל- וב' הוצמדו למילה הקודמת להן, במיוחד בצורות פועליות. בעקבות הצמדה זו חלה לעתים הידמות מלאה של העיצור האחרון של הבסיס לעיצור הראשון של מילת היחס. בשל מנהגי סופרים שמרנים, כלומר השימוש בכתיב היסטורי או היסטורי למחצה, האנקליזה וההידמות אינן מתבטאות בכתיב תמיד, אלא מזדמנות זעיר שם זעיר שם, ולפיכך קשה לעמוד מתוך העדות שבכתב על ההיקף האמיתי של התופעה בשפה היום-יומית. עם זאת על סמך אותם רמזים שהזכרנו ניתן להסיק, לדעתי, כי תופעת האנקליזה באב"י לא הייתה שונה בהרבה מן התופעה המקבילה במנדאית הקלאסית, שבה היא מתבטאת בפירוש גם בכתיב.⁶⁸

השורש יה"ב⁶⁹

1. פועלי פ"י בארמית הבבלית

המעטק $y\bar{e}/y\bar{i} < i\bar{y}-y\bar{i}$ (') בראש מילה, הנמצא בכמה דיאלקטים ארמיים, חל גם באב"י. לפיכך ליד פעלים מגזרת פ"י מן הטיפוס יקר (=יקר, התייקר; בבא קמא קג ע"א [כ"י אוקספורד Bod. Heb. b.1; הפ"ש, עמ' 72 שורה 13]) מצאנו גם את הטיפוס איקר (גיטין נב ע"א [הפ"ש, עמ' 81 שורה 9]). וכן בצורת הנסתר המקוצרת: יקר (בבא מציעא קט ע"א [הפ"ש, עמ' 141 שורה 16]), ייקר (קידושין ח ע"א [הפ"ש, עמ' 165 שורה 16]); בבא מציעא עז ע"א [כ"י קיימברידג' T-S Fl(1) 58]) לצד איקר (גיטין נב ע"א [הפ"ש, עמ' 81 שורה 5]). מסתבר כי ההברה הראשונה נגתה $i\bar{y}$ (') ולעיתים $y\bar{i}$, ולכן נוסף על כתיבים כגון איתיב (=יִשָּׁב; סנהדרין קט ע"ב [כ"י I]) אנו מוצאים את הצורה המנוקדת יִתִּי (בבא מציעא פג ע"ב [כ"י ג₁]). המעטק $y\bar{i} < i\bar{y}$ חל גם במילים אחרות, כגון איסורי (=ייסורים; בבא מציעא פד ע"א [כ"י ג₁]); אישראל (=ישראל; בבא קמא קיג ע"ב [הפ"ש, עמ' 125 שורה 11]). המעטק מתועד גם בקערות המאגיות הבבליות, הן בארמית, כגון אידי (=ידיי; המזואן הבריטי 91767, שורה 12),⁷⁰ הן בעברית, למשל איגער (סכין 2053/38) במקום יִגְעַר במובאה מזכריה ג, ב.

68. לדעתי גם במנדאית החדשה צורות הבינוני צמודות כינוי המושא בניות מבסיס פועלי וממילת היחס ל-, אם כי אין הלמ"ד נשמרת תמיד. בכוונתי לחזור לעניין זה במקום אחר.

69. זהו השורש הארמי ההיסטורי. לגלגוליו במנדאית ראה דרוור ומצור, מילון, עמ' 189–190, ערכי "חיב", "עחב", "אחב". וראה נלדקה, דקדוק מנדאי, במיוחד עמ' 244–246.

70. לדוגמאות נוספות ראה מורגנשטרן, מ"ב 91767, עמ' 21.

תצלום ה: איגער (סכ"ן 2053/38)

בעבר נסתר יש מן השורש יה"ב כמה חלופות. נוסף על הצורה ההיסטורית יהב (=נתן; למשל כתובות צא ע"ב [הפ"ש, עמ' 78 שורה 3]) מצאנו במקורות תימניים את הכתיבים אהב (=נתן), אהבו (=נתנו); את הצורות הללו השווה אפשטיין בצדק לעחאב במנדאית.⁷¹ יש גם דוגמאות רבות שבהן היו"ד נשלה לגמרי, למשל הב (=נתן; ברכות נו ע"א [כ"י קיימברידג' 41 T-S F1(1)]; הבנן (=נתנו; בבא בתרא עג ע"ב [כ"י ה]).⁷² אולם עד כה לא הוער כי הצורה המקוצרת מתועדת אך ורק לפני מילות היחס ל- וב-, למשל דגשמים הבנן לך ליתן לך נמי דתחית המתים (=של גשמים נתנו לך, ניתן לך גם של תחיית המתים? סנהדרין קיג ע"א [כ"י י]).⁷³ הפירוש הסביר ביותר לתופעה הוא שההברה הראשונה הייתה למעשה תנועה, ושבתזוזת הטעם עם הצמדת מילת היחס תנועה זו נשלה. אותו תהליך ממש נמצא בהשתקפויות השורש הזה במנדאית החדשה.⁷⁴

2. צורות ציווי

עוד חידוש המשותף כנראה למנדאית ולאב"י הוא צורת הציווי הבא (=תן) במקום הב, הרגילה ברוב הדיאלקטים הארמיים הקדם-מודרניים. נלדקה ציין כי במנדאית האלומורף (א)חבא משמש לפני מילת היחס ל-, למשל (א)חבאלאן (=תן לנו). זמן

71. אפשטיין, דקדוק, עמ' 78, על פי גסטר, ספר המעשיות, עמ' 174, 68. השווה קוטשר, מחקר דקדוק, עמ' 163.

72. דוגמאות כיוצא באלו שרדו גם בנוסח דפוס; ראה יסטרוב, מילון, עמ' 328, ערך "הב". עם זאת הצורות לא הוזכרו אצל אפשטיין; אולי ראה בהן טעויות סופר. הביאן בויראין, עיונים, עמ' 175; וראה את הערת העורך הלא-נדיבה שם, עמ' 177.

73. הדוגמאות לפני ב- מתועדות רק בכתבי יד מהימנים פחות, ובינתיים קיומן זקוק להוכחה נוספת. עם זאת לאור העדויות שהצגתי להצמדת מילת היחס ב- לתיבה הקודמת לה ולאור העובדה כי במנדאית הקלאסית דין ב- צמודה כדין ל- צמודה, סביר להניח כי יש לקיים את עדותם של כתבי היד הללו.

74. מצוך, מדריך, עמ' 134, 303-304.

רב לאחר מכן רשם בן-אשר את הבא ליד הב כצורות חלופיות בהפ"ש, שתיהן במשמעות 'תן'.⁷⁵ סוקולוף ערער על ניתוחו של בן-אשר וטען כי את האל"ף בסוף הבא יש לפרש ככתיב פונטי של כינוי המושא לגוף הנסתרת.⁷⁶ אך קארה הראה כי ניתוח זה אינו הולם רבות מן הדוגמאות, ואף הצביע על הצורה המקבילה במנדאית הקלאסית, המוכיחה לדעתו כי הבא אינה אלא צורה חלופית של הב.⁷⁷ לדעתי הממצאים מעידים שהקשר בין המנדאית לבין אב"י הדוק יותר מכפי שהציע קארה. תפוצת הצורות מורה שבאב"י, כמו במנדאית, הצורה הארוכה שימשה בראש ובראשונה כשהייתה צמודה לה מילת היחס ל-. הדוגמאות שזוהו ככתיב היד עד כה הן כדלהלן:⁷⁸

הבה לי (=תן לי; בבא בתרא קעב ע"א [הפ"ש, עמ' 104 שורה 12]); הבא לי (=תן לי; קידושין ט ע"א [הפ"ש, עמ' 166 שורה 8]; בבא קמא פה ע"א [כ"י אוקספורד Bod. Heb. c.3]; שם קא ע"א [כ"י אוקספורד Bod. Heb. c.3]; שביעית מא ע"ב [הפ"ש, עמ' 199 שורה 12]; הפ"ש, עמ' 156 שורה 13).

שתי דוגמאות בלבד אינן מתאימות לכלל זה: הבא שטריך (=תן את שטריך; בבא מציעא קי ע"א [הפ"ש, עמ' 143 שורה 1; הג"פ, עמ' 2א שורה 38]); הבא נברין [...]. הבא נישתי (=הבה⁷⁹ נברין [...]) הבה נשתה; פסחים קג ע"ב [כ"י ק, כ"י ני ב.]. לאור תפוצת החלופות באב"י ותפוצתן במנדאית אני מציע כי הצורה הבא נוצרה בנסיבות של הצמדת מילת היחס, אולי להתאים את משקל הציווי הב למבנה תלת-עיצורי. באב"י נוצרה בגזירה לאחר גם צורה עצמאית, ששימשה לעתים גם שלא לפני מילת היחס.

צורה נוספת של הציווי, המשותפת גם היא לאב"י ולמנדאית, היא יהוב (=תנו; חולין קלא ע"ב [הפ"ש, עמ' 58 שורה 10, 61 שורה 11]), המשמרת באופן חריג את היר"ד בפ"א הפועל.⁸⁰ והרי צורה זו מקבילה לצורות המנדאיות עחוב

75. נלדקה, דקדוק מנדאי, עמ' 246; בן-אשר, הפועל, עמ' 26.

76. סוקולוף, הפעלים הארמיים, עמ' 239.

77. קארה, כ"י, עמ' 252 הערה 148.

78. ברשימה זו הובאו הדוגמאות שאספו בן-אשר, קארה וכותב מאמר זה בעבודתו על כתיב יד מזרחיים קדומים.

79. על שימוש זה באב"י ראה סוקולוף, מילון, עמ' 527, ערך "היב", פָּעַל, הגדרה 7.

80. גרסה זו ופירושה כצורת ציווי מוצאים סימוכין בהקשר: "דכי אתא עולא אמר: יהוב מתנאתא לכהנתא" (=כשבא עולא, אמר: תנו מתנות [הכהונה] לכהונות [=בנות הכהנים]). וכן היא פורשה כצורת ציווי בתרגום העברי שבהלכות ראו: "תנו מתנות לכהונות" (שלוסברג, ה"ר, עמ' 34 שורות 12-13). הגרסה נתמכת גם ממובאה מקבילה בהלכות גדולות, הגורסת הבו (=תנו; הילדסהיימר, ה"ג ג, עמ' 271 שורה 7, 292 שורה 41). לעומת זאת כתיב היד

ואחוב.⁸¹ סוקולוף כבר ציין כי צורת הציווי צמודת כינוי המושא יהביה (=תְּנֶהוּ; גיטין יד ע"א [כ"י וטיקן 130, כ"י אוקספורד 368]), השומרת על ה"ו", מקבילה לצורה המנדאית יוחבה.⁸² בכל המקרים הללו מדובר גם כן בהתאמת צורת הציווי למבנה תלת-עיצורי.

3. סיכום – השורש יה"ב

נוסף על ההתפתחויות בגזרת פ"י המשותפות לכמה דיאלקטים ארמיים חלו בשורש יה"ב התפתחויות המיוחדות לאב"י ולמנדאית בלבד. בשל ייחודן של הצורות סביר להניח שמדובר בצורות מורשות ולא בצורות אזוריות.

סיכום

מאמר זה התמקד בתופעות דקדוקיות נבחרות במטרה להראות כי לעתים קרובות הכתיב השמרני יחסית של אב"י מסווה קווי דמיון בין הדיאלקט הזה לבין המנדאית. עוד ניתן להראות כי תיאור מדוקדק של הקשר בין שני הדיאלקטים מתאפשר רק הודות להתפתחות המחקר של המקורות המהימנים ביותר של אב"י, הן כתבי יד מדויקים הן הקורפוס המאגי שעל גבי הקצרות. בכתבי יד אירופיים ובדפוסים התלמוד הבבלי רבים מייחודי הניב טושטשו, הוחלפו בצורות השאובות מדיאלקטים אחרים או איבדו את שימושם המותנה היטב. קווי הדמיון בין הדיאלקטים רומזים שהגיבוש הספרותי של הדיאלקטים משקף אך פן אחד שלהם. אפילו המנדאית הקלאסית, שכתביה שמרני פחות מזה של אב"י, אינה אלא שפה ספרותית, ויש לזכור שהשפה המדוברת על צורותיה המגוונות הייתה שונה ממנה.⁸³ הוא הדין בדיאלקטים

האירופיים גורסים "כי אתא עולא יהיב מתנתא לכהנתא" (כ"י וטיקן 121, 122; כ"י מינכן 95), שכנראה יש לתרגם 'כשבא עולא, הוא נתן מתנות לכוהנות'.

81. נלדקה, דקדוק מנדאי, עמ' 246.

82. סוקולוף, מילון, עמ' 526; והשווה שם לנלדקה, דקדוק מנדאי, עמ' 269 הערה 1.

83. בסוגיה זו אדון במקום אחר, וכאן אסתפק בכמה ציונים: (א) הימצאותו של הכתיב דמא כבר בקצרות מאגיות מנדאיות, במקום הכתיב השגור במנדאית הקלאסית זמא, רומזת להגייתה האמתית בתקופה הקדומה. המילה לציון דם במנדאית החדשה הנה demā, והכתיב דמא מופיע פה ושם גם בכתבי היד. (ב) במנדאית הקלאסית כינוי הרמז הרגיל לקרוב הוא חאזין, אולם בגינזא רבא מזדמנת גם הצורה חאי, הלוא היא האיני (הרגילה באב"י. (ג) מעצב הפועל קא נדיר במנדאית הקלאסית בהשוואה לאב"י, אך כבר בגלוסריום של לייזן, שנכתב במאה השבע-עשרה ושכל ערכיו המנדאיים כתובים במנדאית החדשה, המעצב (בצורה גא') הוא רכיב חובה המופיע לפני כל פועל בבינוני; וכן הוא במנדאית המדוברת בצורות חיווי. (ד) בטקסטים מנדאיים בתר-קלאסיים אנו מוצאים שורשים ארמיים עתיקים שאין להם זכר במנדאית הקלאסית, כגון חת"ר (=שמח); במנדאית הקלאסית משמשים השורשים חד"י ופרפ"י במשמעות זו. ייתכן ששורשים אלו התגלגלו אל המנדאית החדשה מתוך דיאלקט

המסופוטמיים השונים הכתובים בכתבים "סוריים", שאינם כסורית הקלאסית אלא קרובים הרבה יותר לאב"י.⁸⁴

הקיצורים הביבליוגרפיים

עדי נוסח

הג"פ = הלכות גדולות, כ"י פריז 1402; מובא לפי העמוד והשורה במהדורת הפקסימיליה (ירושלים תשל"א)

הפ"ש = הלכות פסוקות, כ"י ששון 263 (היום: כ"י פרידברג); מובא לפי העמוד והשורה במהדורת הפקסימיליה (ירושלים תשל"א)

כ"י ג, = כ"י גניזה 1 של בבא מציעא, המורכב מכמה קטעי גניזה (ראה פרידמן, שיירי כ"י, עמ' 7-11)

כ"י ה = כ"י המבורג 165

כ"י י = כ"י ירושלים, יד הרב הרצוג

כ"י ני א = כ"י ניריורק, בית המדרש לרבנים, JTS Rab. 108

כ"י ני ב = כ"י ניריורק, בית המדרש לרבנים, JTS Rab. 1623

כ"י ק = כ"י קולומביה X893 T141

תג"ה = א"א הרכבי, זכרון לראשונים וגם לאחרונים, חלק ראשון: זכרון לראשונים, מחברת רביעית: זכרון כמה גאונים וביחוד רב שרירא ורב האי בנו והרב ר' יצחק אלפאסי, ברלין תרמ"ז; מובא לפי העמוד והשורה

מחקרים

אפשטיין, דקדוק = י"נ אפשטיין, דקדוק ארמית בבלית, ירושלים ותל-אביב תש"ך
אפשטיין, מחקרים = י"נ אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות,
בעריכת ע"צ מלמד, א-ג, ירושלים תשמ"ד-תשנ"א

J. N. Epstein, "Gloses Babylo-Arameenes", *Revue des études juives* 73 (1921), pp. 27-58; 74 (1922), pp. 40-72

J. N. Epstein, "Notes on Post-Talmudic-Aramaic = ספר המצוות = Lexicography I: Linguistic Remarks to Anan's Sepher ha-Miṣwot",
The Jewish Quarterly Review 5 (1914), pp. 233-251

הקרוב למנדאית הקלאסית אם כי לא זהה לה, או שנחשבו תת-תקנים ולכן לא הועלו על הכתב. (ה) ד"ר גיימס נתן פורד מסר לי כי גילה את הצורה נאחמא (=לחם), היינו הצורה הדיאלקטית של אב"י, בקערות המאגיות המנדאיות – במקום לאחמא ולחאמא, הרגילות בטקסטים מנדאיים (במנדאית החדשה: lamnā). (ו) onnā (=און), ההגייה של המנדאית החדשה, מקבילה לאונא באב"י; בטקסטים המנדאיים הקלאסיים מצאנו רק עודנא.

84. ראה מוריגי, ארמית מאוחרת, ושם הפניות לספרות נוספת.

D. Boyarin, "The Loss of Final Consonants in Babylonian = בויארין, נע"ס Jewish Aramaic (BJA)", *Afroasiatic Linguistics* 3 (1976), pp. 103–107
 בויארין, עיונים = ד' בויארין, "עיונים בארמית בבלי", לשוננו מ (תשל"ו), עמ' 177–172

בן-אשר, הפועל = מ' מן-אשר, "דקדוק הפועל הארמי ב'הלכות פסוקות'", לשוננו לה (תשל"א), עמ' 20–35

C. Brockelmann, *Lexicon Syriacum*², Halle 1928 = מילון ברוקלמן, גורדון, קערות מאגיות = C. Gordon, "Aramaic Incantation Bowls", *Orientalia* 10 (1941), pp. 116–141, 272–284, 339–360

גינצבורג, גאוניקה ב = ל' גינצבורג, גאוניקה, ב: שאלות ותשובות הגאונים מן הגניזה אשר במצרים, ניו-יורק תרס"ט

M. J. Geller, "Four Aramaic Incantation Bowls", *The Bible World: Essays in Honor of Cyrus H. Gordon*, ed. G. Rendsburg et al., New York 1980, pp. 47–60

גסטר, ספר המעשיות = מ' גסטר, ספר המעשיות, לייפציג 1923
 דודי, דקדוק = ע' דודי, דקדוק תרגום אונקלוס על פי כתב-יד מן הגניזה, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראילן, רמת-גן תשמ"א

G. Dalman, *Aramäisch-Neuhebräisches Wörterbuch zu Targum, Talmud und Midrasch*, Frankfurt am Main 1901

E. S. Drower and R. Macuch, *A Mandaic Dictionary*, = מילון דרור ומצוך, Oxford 1963

הילדסהיימר, ה"ג ג = ע' הילדסהיימר, ספר הלכות גדולות, חלק שלישי, ירושלים תשמ"ז

H. Juusola, *Linguistic Peculiarities in the Aramaic = קווי ייחוד Magic Bowl Texts* (Studia Orientalia, 86), Helsinki 1999

"ייבין, יקטלנו" = "ייבין, יקטלנו" במגילות מדבר יהודה לאור מסורת הניקוד הבבלי", המקרא ותולדות ישראל: מחקרים במקרא ובספרות ימי בית שני לזכרו של יעקב ליוור, בעריכת ב' אופנהיימר, תל-אביב תשל"ב, עמ' 276–256

M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud = יסטרוב, מילון Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, London and New York 1903

D. Levene, *A Corpus of Magic Bowls: Incantation Texts in = מוסיוף Jewish Aramaic from Late Antiquity*, London 2003

S. D. Luzzatto, *Elementi grammaticali del caldeo Biblico = לוצאטו, דקדוק e del dialetto Talmudico babilonese*, Padova 1865

J. A. Montgomery, *Aramaic Incantation Texts from Nippur* (The Museum, Publications of the Babylonian Section, 3), Philadelphia 1913

מורג, גניזה = ש' מורג, "מחקר הארמית הבבלית וכתבי־היד של הגניזה", תרכ"ץ מב (תשל"ג), עמ' 60–78 (=ש' מורג, עיונים בעברית, בארמית ובלשונות היהודים, בעריכת מ' בר־אשר, "ברויאר וא' ממן, ירושלים תשס"ד, עמ' 293–312)

M. Morgenstern, "On Some Non-Standard Spellings in the Aramaic Magic Bowls and Their Linguistic Significance", *Journal of Semitic Studies* 52 (2007), pp. 245–277

M. Morgenstern, "The Jewish Babylonian Aramaic Magic Bowl BM 91767 Reconsidered", *Le Muséon* 120 (2007), pp. 5–27

M. Morgenstern, "Linguistic Notes on Magic Bowls in the Moussaieff Collection", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 68 (2005), pp. 349–367

M. Morgenstern, *Studies in Jewish Babylonian Aramaic Based upon Early Manuscript Sources* (Harvard Semitic Studies; forthcoming)

M. Morgenstern, "Notes on a Recently Published Magic Bowl", *Aramaic Studies* 2 (2004), pp. 207–222

מורגנשטרן, תשובות הגאונים = מ' מורגנשטרן, הארמית הבבלית היהודית בתשובות הגאונים: עיונים בתורת ההגה, בתצורת הפועל, בכינויים ובסגנון, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2002

M. Moriggi, "Between Late Aramaic and Neo-Aramaic: Reflections on Some Phenomena in Late Antiquity", *Aram* (forthcoming)

M. Moriggi, *La lingua delle coppe magiche siriache* (Quaderni di semitistica, 21), Firenze 2004

C. Müller-Kessler, "The Earliest Evidence for Targum Onqelos from Babylonia and the Question of Its Dialect and Origin", *Journal for the Aramaic Bible* 3 (2001), pp. 181–198

C. Müller-Kessler, *Die Zauberschalentexte in der Hilprecht-Sammlung, Jena, und weitere Nippur-Texte anderer Sammlungen*, Wiesbaden 2005

C. Müller-Kessler, Review of *La Lingua delle Coppe* = ביקורת מילר-קסלר, *Magiche Siriache*, by M. Moriggi, *Die Welt des Orients* 36 (2006), pp. 265–272

C. Müller-Kessler, "Phraseology in Mandaic = ניסוח מנדאי Incantations and Its Rendering in Various Eastern Aramaic Dialects: A Collection of Magic Terminology", *Aram* 11–12 (1999–2000), pp. 293–310

מלון, הערות = 'י מלון, "הערות על דמיון בלשני בין הארמית של 'הלכות פסוקות' ובין המנדאית", לשוננו לו (תשל"ג), עמ' 161–164

R. Macuch, *Handbook of Classical and Modern Mandaic*, = מצוך, מדריך Berlin 1965

J. Naveh and S. Shaked, *Amulets and Magic* = נוה ושקד, קמעות וקערות *Bowls: Aramaic Incantations of Late Antiquity*, Jerusalem 1987

T. Nöldeke, *Mandäische Grammatik*, Halle 1875 נלדקה, דקדוק מנדאי סוקולוף, הפעלים הארמיים = מ' סוקולוף, "הפעלים הארמיים ב'הלכות פסוקות'", לשוננו לה (תשל"א) עמ' 235–242

M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic* = מילון *of the Talmudic and Geonic Periods*, Ramat-Gan and Baltimore 2002

H. Petermann, *Ginzā: Thesaurus s. Liber magnus vulgo* = גינזא *'Liber Adami' appellatus opus Mandaeorum summi ponderis*, Leipzig 1867

פרידמן, טיפולוגיה = ש"י פרידמן, "כתבי-היד של התלמוד הבבלי – טיפולוגיה של כתיב", מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים מוגשים לשלמה מורג, בעריכת מ' בראשור, ירושלים תשנ"ו, עמ' 163–190

פרידמן, שיירי כ"י = ש"י פרידמן, "שיירי כתבי-יד קדומים למסכת בבא מציעא", עלי ספר ט (תשמ"א), עמ' 5–55

פרידמן, שלוש הערות = ש"י פרידמן, "שלוש הערות בדקדוק ארמית בבבלי", תרביץ מג (תשל"ד), עמ' 58–69

קארה, כ"י = 'י קארה, כתבי-היד התימניים של התלמוד הבבלי – מחקרים בלשונם הארמית (עדה ולשון, י), ירושלים תשמ"ד

קוטשר, ארמית גלילית = 'י קוטשר, מחקרים בארמית הגלילית, ירושלים תש"י (=קוטשר, מחקרים, עמ' קסט–רכו)

קוטשר, מחקר דקדוק = 'י קוטשר, "מחקר דקדוק הארמית של התלמוד הבבלי", לשוננו כו (תשכ"ב), עמ' 149–183 (=קוטשר, מחקרים, עמ' רכז–רנה)

קוטשר, מחקרים = 'י קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, בעריכת ז' בן-חיים, א' דותן וגב"ע צרפתי, ירושלים תשל"ז

- רילף, תורת ההגה = G. Rülff, *Zur Lautlehre der aramäisch-talmudischen Dialecte*, 1: *Die Kehllaute*, Leipzig 1879
 שלוסברג, ה"ר = א"ל שלאסבערג, ספר הלכות פסוקות או הלכות ראו המיוחסות
 לתלמידי רב יהודאי גאון, וויסייליס 1886
- שקד, תבנית ומטרה = S. Shaked, "Form and Purpose in Aramaic Spells: Some Jewish Themes [The Poetics of Magic Texts]", *Officina Magica: Essays on the Practice of Magic in Antiquity*, ed. S. Shaked, Leiden 2005, pp. 1–30

על הערת מסורה לצפניה ג, ב

זיכרון לאימא,
אסתר רייך
(לבית גרינבוים)

העיון בכ"י קהיר לנביאים (גוטשהיל 34; להלן: כ"י ק) ¹ מעלה שהערות המסורה שבו משופעות ארמית. ² יש שם הערות מסורה קטנה וגדולה שבהן מונחים מיוחדים בארמית ³ ולשונות פירוש אף הן בארמית. ⁴ מרובים שם סימני הזיכרון בארמית. ⁵ הללו באים בהערות המסורה הקטנה, ⁶ אך בעיקרם מפרנסים הם את הערות המסורה הגדולה של כתב היד הזה. ⁷

ואולם בחינת השפעה הזאת, כל הערה והערה לעצמה, מלמדת שהן כולן מהלכות בתלמיה של המסורה ואינן חורגות משיטתה המקובלת. ואף על פי כן אחת יש בהן חריגה במיוחד ובה ענייני.

- * יסודם של הדברים בהרצאתי: "ענייני משמעות בהערות מסורה בכ"י קהיר לנביאים", שנשאתי בקונגרס העשרים ושניים של הארגון הבין-לאומי לחקר המסורה (IOMS) ביום י"ב באב תשס"ט (2 באוגוסט 2009). הוא נערך במסגרת הקונגרס העולמי החמישה-עשר למדעי היהדות, שהתכנס בירושלים.
1. לתיאור מפורט של כתב היד ראה מצחפים, עמ' 25–29. וראה גם דותן, דקה"ט, א, עמ' 70–71; דותן, קהיר. על זמנו עיין דותן, ניצנים, עמ' 63 הערה 34.
 2. ראה לווינגר, קהיר, עמ' 38.
 3. ראה קהיר, ניתוח א"ב, כגון עמ' 125: יִנְקוּתִי; 215: וַיַּעֲמֵד לְמַלְךְ אֶל הַדָּרֶךְ; 260: וַהֲשִׁיבוּם; 283: וּלְאִישׁ (בְּשֵׁת); 292: יוֹנָתָן; 301: קַעֲלָה.
 4. עיין טחרו, מסורה, עמ' 18: לָמַד, והערות 23–24; שם: וַתְּפִיחַ, והערות 25–27. וראה עוד קהיר, ניתוח א"ב, כגון עמ' 32: אֶל יָתֵר; 151: שָׁה; 233: וְקוֹץ; 253: וְשָׁכָר; 293: וַיִּפְתָּח. על סימני זיכרון בהערות מסורה עיין ייבין, המסורה, עמ' 67; רייך, שלשלת, עמ' 208–211; עופר, סימני זיכרון.
 6. ראה קהיר, מס"ק, כגון עמ' 454: כְּאָרִי; 455: וְאֵת הַכֶּהֱן; 463: וְחֹזֶק; 465: בְּחִרְבוֹת; 471: לָקַח; 479: מַעֲמֵד; 488: וַיִּשְׁתַּחֲוּ; שם: יִשְׁמַע.
 7. ראה קהיר, ניתוח א"ב, כגון עמ' 15: אָבִיהוּ; 66: הֶבֶן; 112: חֲרָשׁ; 143: וְכָל עַם; 163: בְּלִילָה הוּא; 164: קָח; 174: יִפְלֹט; 213: מַעֲלָה; 235: וַהֲקִסְמִים; 269: שָׁם; 280: תְּלוֹי.

חסר ספרין

1. מקרא חסר

על הצירוף "לא שמעה בקול" אשר בצפניה ג, ב: "לא שְׁמָעָה בְּקוֹל לֹא לָקַחָה מוֹסֵר בָּהּ לֹא בְּטָחָה אֶל אֱלֹהֶיהָ לֹא קָרְבָּהּ", אומרת הערת המסורה הגדולה בכ"י ק: ⁸

לא שמעה בקול חס ספר ושאר מלפנין⁹ וספרין.

לדברי מהדירי כ"י ק, ¹⁰ הערת המסורה הזאת נוגעת לחסרון הסומך הצפוי לבוא בלוויית בְּקוֹל, וזו ההיקרות היחידה במקרא, כמתאשר על פי בדיקתם אצל מנדלקרן, שבה השורש שמ"ע קודם לקול בלי סומך (או כינוי קניין). ¹¹ אם כן על העניין עמדו, אך את הלשון הארמית של הערת המסורה לא ביארו. ¹² ר"י זר, בעבודת הדוקטור שלו "היסוד הפרשני שבהערות המסורה הלא-טפוסיות", הביא את הערת המסורה הזאת בפרק הראשון: "הומופונים", וכך כתב: ¹³

הצירוף "שמע בקול" (בגופים שונים) מצוי ארבעים פעם במקרא, ורק כאן לא מצוין בקולו של מי. נראה שאכן זו כוונת המסרן, אם כי משמעה המדויק של הערת המסורה סתום וחידתי במקצת, כדרכו של מסרן זה.

ובכן, גם זר, כמהדירי כ"י ק לפניו, את חידת דברי המסורה לא פיצח. ואף יש לתמוה עליו מה ראה לשבץ את הערת המסורה הזאת בפרק "הומופונים", שהרי גם על פי הגדרתו שלו הם "תיבות שוות-הגייה ושוונות-משמע". ¹⁴ בכתבי יד אחרים שבדקתי מצאתי שהמסרנים נתנו דעתם אך ורק לדבר הישנות תיבת לא בפסוק שלפנינו, ¹⁵ ולעניינו – "לא שמעה בקול", לא נמסר דבר. לשונו של צפניה בממצאי מדבר יהודה כנוסח שבידנו: "לא שמעה בקול". ¹⁶ וכך, בלי כל סומך שהוא, גם אצל הפשיטתא, הוולגטה ותרגום השבעים.

8. ראה כ"י ק, ב, עמ' 561.

9. בקהיר, תריעשר, עמ' 126, נדפס: "מלפנים" – מ"ם בסוף המילה. בקהיר, ניתוח א"ב, עמ' 153, תוקן: "מלפנין" (כנראה בעקבות דבריו של דותן, קהיר, עמ' 173 הערה 50).

10. קהיר, תריעשר, עמ' 126 הערה a.

11. וכדברי אחיטוב, צפניה, עמ' 42: "בשאר מקראות שמ"ע בקול זוקק משלים [...]".

12. ראה דותן, קהיר, עמ' 173.

13. זר, היסוד הפרשני, עמ' 93 הערה 264.

14. שם, עמ' 3, מונחי יסוד, ב.

15. למשל כתר אר"צ, הערת המסורה הקטנה למקום-העיגון (עמ' תב): "ח' פסו לא לא לא לא לא"; וראה גם וייל, בית צפורה, עמ' 346, רשימה מס' 3132.

16. צפניה, ממצאים, עמ' 201. וראה מירסקי, יוסי, עמ' 105 שורה 8.

מי שראו בכתוב מספר צפניה מקרא חסר¹⁷ מילאו אותו בפירושם באחת מן הדרכים האלה:

1. על ידי הוספת שם הוי"ה,¹⁸ כנוסחו של הפסוק במדרש איכה רבתי:¹⁹ "לא שמעה בקול ה' ולא לקחה מוסר בה' לא בטחה ואל אלהיה לא קרבה" – כך נהג הקראי דניאל אלקמסי בחיבורו פתרון שנים-עשר,²⁰ ואלה דבריו: "ועתה סרה לא שמעה בקול ה', ככ' [=ככתוב] וכל ישראל עברו את תורתך²¹ [דנ' ט, יא]". המשכו של הכתוב הזה הוא: "וסור לבלתי שמוע בקולך [...]". בפסוק הקודם (דנ' ט, י) נזכר במפורש שם הוי"ה, וזה הלשון: "ולא שמענו בקול ה' אלהינו ללכת בתורתיו אשר נתן לפנינו ביד עבדיו הנביאים".
2. על ידי הוספת כינויו של האל – כנמצא בתרגום אנונימי לספר צפניה הכתוב בערבית-יהודית:²² "לם תסמע בצות רב־אלעאלמין" (והתרגום: לא שמעה בקול ריבון העולמים).
3. על ידי הוספת שלוחיו²³ – זו הדרך שנקט תרגום יונתן למקום:²⁴ "לא שמעת²⁵ בקל עבדוהי נביא". ר' אברהם אבן עזרא פירש: "לא שמעה בקול מוכיח", ורד"ק – "בקול המורים אותה".

כדי להצביע על דפוס היקרות חריג של צירוף תיבות כלפנינו נוקטת המסורה שלושה מונחים: יתמי (=יתומים), מִיחֲדִין וחסר, וכבר הרחבתי בעניינם במאמרי "מזמורא יתמא – מאי ניהו?"²⁶ לצורך העיון כאן אדגים את השימוש במונח חסר.²⁷

17. למקרא מלא השווה לשונו של ירמיהו ז, כח: "זה הגוי אשר לוא שמעו בקול ה' אלהיו ולא לקחו מוסר [...]". ציינו לו, למשל, מרגלית, צפניה, עמ' קי; בן-צבי, צפניה, עמ' 188; ועוד ראה עליו להלן, עמ' 479. אחיטוב (צפניה, עמ' 42) מביא להדגמת מקרא מלא את הפסוקים: "לא תשמעון בקול ה' אלהיכם" (דב' ח, כ); "איננו שמע בקול אביו ובקול אמו" (שם כא, יח).
18. ראה אבישור, צפניה, עמ' 132. בולה (צפניה, עמ' יט) מפרש כך על פי חלקו השני של הפסוק.
19. מדרש איכ"ר, פתיחתא דחכימי [לא], דף "יוד ג".
20. אלקמסי, פתרון, עמ' 58. הוא בן המאה החשיעית, יליד פרס, ועבר להתגורר בירושלים. עליו ועל פועלו ראה אלקמסי, א"ע.
21. בנוסח שבידנו: "תורתך" – בלי יו"ד אחרי התי"ו.
22. ראה הייס, צפניה, עמ' 13, וכן אבישור, תרי-עשר, עמ' 131.
23. בולה (צפניה, עמ' יט) הביא את תרגום יונתן למקום, והוסיף עליו את ירמיהו כו, ה: "לשמע על דברי עבדי הנבאים אשר אנכי שלח אליכם והשכם ושלח ולא שמעתם".
24. ראה שפרבר, יונתן, ג, עמ' 470.
25. שפרבר, שם, שם; באפרט חילופי הגרסה: "קבילת".
26. רייך, מזמורא, עמ' 277–281.
27. וכוונתו: חסרון תיבה, ולא חסרון אות כפי שרגיל ושכיח בהערות המסורה. על המשמע המיוחד הזה עמדה ירקוני, ב"ב, עמ' 95–96, המונח "חסר", מס' 2.

על הצירוף "את כל הדברים" שבפסוק: "וַיַּעַשׂ אֱהֶרֶן וּבָנָיו אֶת כָּל הַדְּבָרִים אֲשֶׁר צִוָּה ה' בְּיַד מֹשֶׁה" (וי' ח, לו'), אומרת הערת המסורה הגדולה בכ"י ל: 28

את כל הדברים יג

1. ויספר העבד ליצחק (בר' כד, סו)
 2. וידבר אהרן (שמ' ד, ל)
 3. ויעש אהרן (מקום-העיגון)
 4. ואצוה אתכם (דב' א, יח)
 5. ויגד לו שמואל (שמ"א ג, יח)
 6. עמד בחצר בית יי' (יר' כו, ב)
 7. שלחני להנבא (שם שם, יב)
 8. כתב לך (שם ל, ב)
 9. קח לך מגלת ספר (שם לו, ב)
 10. ויגד להם מיכיהו²⁹ (שם שם, יג)
 11. ויהי כשמעם (שם שם, טז)
 12. ויבאו אל המלך חצרה (שם שם, כ)
 13. (טוב) <שוב> קח לך (שם שם, כח)
- אלין חסיר האלה
וכל קריה
את כל הדברים האלה.

אם כן כך מנהגה של המסורה: ³⁰ הצגת תיבות-הנושא (בכותרתה של ההערה): "את כל הדברים", ועמן (שם) אות המניין: יג; לשון מונחי המסורה (בדברי החיתום): אלין, חסיר, וכל קריה, אמנם ארמית היא, אך התיבה הנחסרת – האלה, והדפוס השכיח – "את כל הדברים האלה", מובאים בלשון הפסוקים – עברית, ובדרך כלל התיבות ניתנות כדיוקן במקרא.

28. הוא כ"י סנט פטרסבורג (לנינגרד), הספרייה הלאומית של רוסיה, Evr. I B 19a. לקביעת זמנו של כתב היד ראה דותן, דקה"ט, ג, עמ' 325 הערה 68. להערת המסורה הגדולה ראה בכתב היד דף 16 ע"א (עמ' 133). הערת המסורה הזאת התפרסמה בתיקונים שונים אצל וייל, בית צפורה, עמ' 85–86, רשימה מס' 707.

29. בפנים כתב היד: "מכיהו" – חסר יו"ד אחרי המ"ם.

30. לדוגמאות מן המסורה הבבלית ראה, למשל, גימ"ס, ג, עמ' 243א (לבמדבר לד, יט [=עופר, בבלי, עמ' 520b]): "יהודה [מקום-העיגון] שמעון [במ' לד, כ] בנימן [שם שם, כא] חס' נשיא בכול"; גימ"ס, שם, עמ' 244א (לבמדבר לה, לב [=עופר, בבלי, עמ' 524b]): "עד מות הכהן דחס' הגדול דק ובסוף פסוק".

לא כך דרכו של מסרן כ"י ק: אות המניין (ל = לית[א]) לא נמסרה; התיבה הנחסרת הובאה בארמית: ספרין – 'מוריס';³¹ וכמוהו הדפוס השכיח (בלשון הערת המסורה כאן: "ושארא") "מלפנין וספרין" – 'מלמדים ומוריס'. בחינת לשונות "לא שמע בקול" + סומך מלמדת שבכל המקרא כולו יש רק פסוק אחד שדפוסו השלם יכול לשמש בן-השוואה לדפוס החסר בצפניה, וכבר הצביעו על הדמיון הזה חוקרים שונים,³² והוא ירמיהו ז, כח:

זה הגוי אשר לוא שמעו בקול ה' אלהיו ולא לקחו מוסר.

לעומת צפניה ג, ב:

לא שמעה בקול לא לקחה מוסר.

אך משום שהערת המסורה שלפנינו אומרת: "חסר ספרין", מתחוור שלא ירמיהו ז, כח הוא הפסוק המכוון. אמנם יש בו משהו מן "מלפנין", שכן התרגום הארמי לאמור בו "ולא לקחו מוסר" הוא: "ולא קבילו אולפן"³³ (כלשון התרגום לצפניה ג, ב: "ולא קבילת אלפן במימרא דיוי"³⁴). ואולם "ספרין" בוודאי אין בו, שכן ה'קול' שלא שמעו לו הנזכר בפסוק הזה הוא "קול ה' אלהיו", ובלשון התרגום: "דלא שמעו"³⁵ למימרא דיוי אלההון".³⁶ על כן יש לצאת ולבקש פסוק בן-השוואה אחר, שבדפוסו השלם יהיו גם 'שמיעה בקול' גם 'מלמדים' וגם 'מוריס'. רק פסוק אחד כזה נמצא לי במקרא, אך סדר הרכיבים ברצף הזה, שאינו צירוף ממש, הפוך: 'מוריס' קודם ל'מלמדים', ושתי התיבות באות בלוויית כינוי הקניין למדבר. אם אמנם לכך כיוון המסרן, הרי הכתוב הוא משלי ה, יג: "וְלֹא שָׁמַעְתִּי בְּקוֹל מוֹדִי וְלִמְלָמְדִי לֹא הִטִּייתִי אָזְנִי". נקיטת המונח "ושארא", שאינו אלא היקרות אחת במקרא, אינה נדירה במסורה.

31. ראה סוקולוף, ארמית א", עמ' 3386, הערך "ספר". ויש שמילת ספרין מתרגמת את נביאים העברית. כגון הכתוב: "והנה עם נבאים נבא [...] הגם שאול בנביאים" (שמ"א י, יא), שתרגומו (ראה שפרבר, יונתן, ב, עמ' 112): "והא עם ספריא משבח [...] האף שאול בספריא".

32. ראה לעיל הערה 17.

33. ראה שפרבר, יונתן, ג, עמ' 154.

34. ראה שם, עמ' 470.

35. הנוסח אצל דה לגרד, ירמיהו, עמ' 472, הוא: "דלא קבילו למימרא דה' אלההון".

36. ראה לעיל הערה 33.

37. גי'ת, משלי, שם, בחילופי הגרסה: "כן בקול למדנחאי: למערבאי לקול [...]". וראה גם גימ"ס, ב, עמ' 639, § 714. וראה הנוסח אצל רס"ג, משלי, עמ' נו; עמנואל הרומי, משלי, עמ' כח.

הערת המסורה הקטנה בכ"י ק עצמו, לצירוף "כָּזֹזוּ לָהֶם יִשְׂרָאֵל" (יה' ח, כז),
אומרת:³⁸

ל

ושאר בני ישראל

כלומר הצירוף "כזוזו להם ישראל" יחידאי במקרא (ל = לית[א]), ושאר ההיקריות
הן "כזוזו להם בני ישראל". אך גם כאן ה"שאר" הוא רק היקרות אחת (יה'
יא, יד).³⁹

2. סדר הרכיבים וטיב הארמית

ועתה לסדר הרכיבים "מלפנין וספריין" ולטיבה של הארמית שבה נכתבה הערת
המסורה הגדולה שלפנינו.

התרגום הארמי למשלי ה, יג אומר:⁴⁰

ולא שמעית קלא⁴¹ דמרוותיי ולמלפניי לא צלית אדני.⁴²

'מורים' ("מרוותיי") קודם ל'מלמדים', כסדר הרכיבים בפסוק שבמקרא, ואולם לא
ספריין כאן אלא מרוותא – לשון מְרוּת.
אצל הפשיטתא:⁴³

ולא שמעית לקלא⁴⁴ דמלפני ולמשמעני לא צלית אדני.

אמנם 'מלמדים' ("מלפני") קודם ל'מורים', כסדר הרכיבים בהערת המסורה, אך גם
כאן התרגום אינו ספריין אלא מְשַׁמְעֵנִין – 'מוכיחים', 'מטיפים'.⁴⁵
מילת מלפין (ולא "מלפנין") בסמיכות לספריין, וגם כאן בהיפוך הסדר (כנראה

38. ראה כ"י ק, א, עמ' 23, טור ב (=קהיר, לית, עמ' 16).

39. לעדות נוספת למונח "שאר", שהוא רק היקרות אחת במקרא, ואף היא מכ"י ק, ראה הערת
המסורה הגדולה ליומיהו כה, יא (שם, ב, עמ' 391 [=קהיר, ניתוח א"ב, עמ' 111]), לצירוף
"לְתַרְבֵּה לְשִׁמָּה"; וראה גם או"א, § 273, עמ' 148 א שורות 24–25.

40. דה לגרד, משלי, עמ' 122.

41. כך, בלי כל מילת יחס בראש התיבה.

42. הנוסח אצל מרינו, משלי, עמ' 176: "ולא שמעית לקל מרוותא ולמלפני לא צלית אודני".

43. פשיטתא, משלי, עמ' 7.

44. "לקלא" – במילת היחס ל- בראש התיבה, כגרסת "מערכאי" דווקא (ראה לעיל הערה 37).

45. לפירוש המילה ראה סמית, סורית, עמ' 308 א, הערך "משמענא".

מכוח הכלל "כל הקצר קודם"⁴⁶, נקריט ב"תרגום הקטעים" הארמי. למשל, "אַחֲלָקָם בְּעֵקֶב וְאַפְיִצִּים בְּיִשְׂרָאֵל" (בר' מט, ז) מתורגם שם:⁴⁷

אפליג ית בני שבטוי דשמעון ספרין⁴⁸ ומלפי אוריתא דבני כנישתא דיעקב ואבדר ית בני שבטוי דלוי בבית מדרשא דבני ישראל.

היקרותם של הצירוף "ספרין ומלפי אוריתא" ב"תרגום הקטעים" הנזכר מכאן ושל "ספרין ומתניינין" (=סופרים ומְשַׁנִּים) בתלמוד הירושלמי⁴⁹ מכאן מקרבת אל הדעת את ההנחה שאם מסרן כ"י ק סמך על תרגום ארמי כלשהו, הרי היה זה תרגום המשקף את הארמית של ארץ ישראל⁵⁰ ולא את הארמית של הענף המזרחי. ואולי כאן, בעקיפין, עוד רמז לקיומו של אותו תרגום יהודי "עצמאי" למשלי, שלא הייתה לו זיקה לפשיטתא.⁵¹

ואף זאת: שמא ניתן לשער שהערת המסורה הגדולה לצפניה מקורה בהערות מסורה לתרגום ארמי, ואין עניינה הנוסח העברי של המקרא. אמנם עד כה לא נודע שהתרגום הארמי – שאינו אונקלוס – לווה במערכת של הערות מסורה,⁵² אך אולי לפנינו שריד וזכר לאשר היה.

3. מעשה פרשני

מכל מקום, יהא אשר יהא מקורה של הערת המסורה הגדולה בכ"י ק, ייחודה בא לה לא מן הארמית שבה נכתבה אלא מעצם ניסוחה. הדברים הפסקניים של המסרן: "לא שמעה בקול חס ספר", הם גילוי דעתו בתחום שאינו אופייני למלאכתו. ברגיל עיסוקו של מסרן הוא ספירת ההיקריות במקרא, הצבעה על ייחוד בכתוב או בניקוד, ציון טעמים או הטעמה. לעתים יש שיעמוד גם על ענייני משמע ופרשנות.⁵³

46. ראה פרידמן, כל הקצר.

47. קליין, קטעים, עמ' 66.

48. גרסת השוליים אצל נאופיטי 1: "סברין".

49. חגיגה א, ז (עו ע"ב; ירושלמי, האקדמיה, טור 779): "[...] בשכר סופרים ומשנים. [...] למתקנא לון ספרין ומתניינין. [...] לא ספר ולא מתניין. [...] ספרייא ומתנייניא".

50. וכבר כתב לויגנר (קהיר, עמ' 8ב) שעל ידי עיבוד החומר הארמי בכ"י ק "נגיע אל מקורות נוספים לחקר הארמית הגלילית". ואולם דותן (מן המסורה, עמ' 165), בדברו על לשונן של הערות המסורה ככלל, סובר כי "[...] ההבחנה הדיאלקטית בין ארמית מערבית למזרחית אינה חתוכה ונחרצת, ומזרח ומערב משמשים בה יחד. אין ספק שיש במסורה משקע מערבי ברור, אך בדרך כלל ארמית זו ניתנת להיגדר ארמית יהודית כללית, שברכות הימים סיגלה לה דפוסים קבועים, מטבעות לשון ומערכת מונחים שקפאו לכדי זירגון מקצועי שאף מלים עבריות נתעברו בו".

51. על עדויות לקיומו של תרגום יהודי "עצמאי" למשלי עיין כשר, תרגומים, עמ' 96–97.

52. על המסורה לתרגום אונקלוס ראה ייבין, המסורה, עמ' 100–101.

53. ראה דותן, מן המסורה, עמ' 156; דותן, ניצנים, עמ' 24–31.

כמנהגו של התרגום הארמי להמיר לשונות "לא שָׁמַע בְּקוֹל ה'" בלשונות "לא קָבִיל לְמִימְרָא דְה'" ⁵⁴ כן הבחירה במילת ספרין דווקא. מילוי המקרא החסר "לא שמעה בקול" על ידי מילת ספרין הוא סילוק והוא הרחקה של הגשמת האל, ⁵⁵ ובכך יש משום מעשה פרשני ⁵⁶ תחוק וממור מידיו של מסרן כ"י ק. אם התרחקות זו מהגשמת האל נעוצה בהשקפת עולם קראית ⁵⁷ אין בידי לקבוע. ⁵⁸

אם כן, כך יש לבאר את הערת המסורה שבעיונו: "לא שמעה בקול חס ספר ושא' מלפנין וספרין" – מן הצירוף היחידאי שבצפניה (ג, ב) נחסר, על פי תפיסתו של מסרן כ"י ק, הסומך ספרין = 'מורים'. נראה שלהשלמה מיוחדת זו מצא לו המסרן עזר וסמך במצוי, כלשונו, ב"שאר" המקרא – "שאר" שכאמור לעיל אינו אלא פסוק אחד, והוא משלי ה, יג. פסוק זה יש בו, במפורש, אי-ציות לקולם של מלפנין = 'מלמדים' וספרין = 'מורים'.

הקיצורים הביבליוגרפיים

אבישור, צפניה = עולם התנ"ך – תרי עשר, ב: ספרי נחום חבקוק וצפניה, מאת י' אבישור, תל-אביב 1994

אבישור, תרי-עשר = תרגום קדום לנביאים אחרונים בערבית-יהודית בבליית וסורית – יחזקאל ותרי-עשר, מהדורת י' אבישור, תל-אביב-יפו תש"ס

או"א = ספר אכלה ואכלה, מהדורת ז' פרענסדארף, הנובר תרכ"ד

54. כגון לשון המקרא: "אשר לא שמעו בקול ה'" (יה' ה, ו), והתרגום הארמי למקום (ראה שפרבר, יונתן, ב, עמ' 7): "דלא קבילו למימרא דיזי". וראה גם לעיל הערה 35. אך עיין קומלוש, התרגום, עמ' 72.
55. ראה ורבלובסקי, הגשמה, טור 425; קליין, הגשמה.
56. על המשמעות הפרשנית של הערות מסורה לתרגום אונקלוס עיין פוזן, משמעות.
57. על התרחקותם של הקראים מביטויים המגשימים את האל ראה בן-שמאי, קראים, טור 46, סעיף ד: "באמונות ודעות".
58. דותן (קרא, עמ' שי-שיא [=דותן, אמונתו, עמ' 52–53]) לומד על רבניותו של מסרן כ"י ק מהערות הגיליון, במקומות שונים בכתב היד, המוסרות: "יזה מלין בקר תיקון סופר וחכמ" (ראה קהיר, מס"ק, עמ' 439). לדבריו, רשימת מילים זו מקורה במדרש חז"ל, ואין הקראים מודים בה. למרבה התמיהה, בדיוק על פי הדברים הללו כתב זר (היסוד הפרשני, עמ' 359 הערה 886): "דותן [האמנם (=אמונתו)], עמ' 52, סבור שמסרן הכתר היה קראי על סמך היעדר הערות 'תיקוני סופרים' במסורה של הכתר; קדם לו בזה לוינגר-כתר [=מקוריות], עמ' סג [...]. ככתוב לעיל, דותן דיבר בכ"י ק וברבניות של מסרנו ולא בקראיות של מסרן כתר אר"צ. ולא זו אף זו: דברי דותן – בנוסחם העברי (סיני מ-מא, ויש לתקן אצל זר ב"מפתח ביבליוגרפי", עמ' 385) – ראו אור כבר בשנת תשי"ז, ואילו דבריו של לוינגר נתפרסמו רק בשנת תש"ך. לוינגר עצמו, במאמר שמוכיר זר (לוינגר-כתר [=מקוריות]), עמ' סא הערה 176), מפנה אל "מאמרו המקיף של א. דותן [...] סיני, תשי"ז [...]."

- אחיטוב, צפניה = מקרא לישראל: פירוש מדעי למקרא – צפניה עם מבוא ופירוש, מאת ש' אחיטוב, תל-אביב תשס"ו
- אלקמסי, א"ע = ח"ה בן-ששון, "דניאל בן משה אלקמסי", האנציקלופדיה העברית, יב, ירושלים ותל-אביב תשי"ט, טורים 877–878
- אלקמסי, פתרון = פתרון שנים עשר – פירוש לתרי עשר, חברו דניאל אלקמסי, מהדורת י"ד מרקון, ירושלים תשי"ח
- בולה, צפניה = תורה נביאים וכתובים עם פירוש דעת מקרא – תרי עשר, ב: ספר צפניה, מפורש בידי מ' בולה, ירושלים תש"ן
- בן-צבי, צפניה = E. Ben Zvi, *A Historical-Critical Study of the Book of Zephaniah*, Berlin 1991
- בן-שמאי, קראים = ח' בן-שמאי, "קראים", האנציקלופדיה העברית, ל, ירושלים ותל-אביב תשל"ח, טורים 36–47
- גימ"ס = C. D. Ginsburg, *The Massorah Compiled from Manuscripts*, 1–4, London 1880–1905 (repr. with Prolegomenon, Analytical Table of Contents and List of Identified Sources and Parallels by A. Dotan, New York 1975)
- גי"ת, משלי = כ"ד גינצבורג, כתובים, לונדון תרפ"ו
- דה לגרד, ירמיהו = P. de Lagarde, *Prophetae Chaldaice* 1872, Osnabrück 1967
- דה לגרד, משלי = P. de Lagarde, *Hagiographa Chaldaice* 1873, Osnabrück 1967
- דוּתן, אמונתו = A. Dotan, *Ben Asher's Creed, A Study of the History of the Controversy* (Masoretic Studies, 3), Missoula 1977
- דוּתן, דקה"ט = ספר דקדוקי הטעמים לר' אהרן בן משה בן אשר על פי כתבי יד עתיקים, עם מבואות ומחקרים, א–ג, מהדורת א' דוּתן, ירושלים תשכ"ז
- דוּתן, מן המסורה = א' דוּתן, "מן המסורה אל הדקדוק – ניצני המחשבה הדקדוקית העברית", לשוננו נד (תש"ן), עמ' 155–168
- דוּתן, ניצנים = א' דוּתן, ניצנים ראשונים בחכמת המילים: מן המסורה אל ראשית המילונאות העברית, ירושלים תשס"ה
- דוּתן, קהיר = A. Dotan, "The Cairo Codex of Prophets and Its Spanish Edition", *Sefarad* 46 (Volumen en Homenaje al Prof. Perez Castro; 1986), pp. 161–175
- דוּתן, קראי = א' דוּתן, "האמנם היה בן-אשר קראי?", סיני מ–מא (תשי"ז), עמ' רפ–שיב, שנ–שסב
- הייס, צפניה = A. Heisz, *Eine anonyme arabische Uebersetzung und Erklärung der Propheten Zephania, Haggai und Zecharja*, Berlin 1902

- B.19a וייל, בית צפורה = ג"ע וייל, בית צפורה: המסורה הגדולה לפי כתב־יד B.19a מלנינגרד, א: הרשימות, רומא 1971
- ורבלובסקי, הגשמה = צ' ורבלובסקי, "הגשמה", האנציקלופדיה העברית, יג, ירושלים ותל־אביב תשכ"א, טורים 421–427
- זר, היסוד הפרשני = ר"י (זינגר) זר, היסוד הפרשני שבהערות המסורה הלא־טפוסיות, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ז
- טחרו, מסורה = E. Fernandez Tejero, "Masora or Grammar Revisited", *Masoretic Studies* 8 (1995), pp. 11–23
- ייבין, המסורה = י' ייבין, המסורה למקרא, ירושלים תשס"ג
- ירושלמי, האקדמיה = תלמוד ירושלמי יוצא לאור על פי כתב יד סקליגר 3 (Or. 4720) שבספריית האוניברסיטה של לידן עם השלמות ותיקונים, הקדים מבוא י' זוסמן, האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשס"א
- ירקוני, ב"ב = ר' ירקוני, כתב־יד שלמה בן בויאעא – שיטתו ומונחיו, עבודת גמר, אוניברסיטת תל־אביב, תשל"ג
- כ"י 7 = *The Leningrad Codex: A Facsimile Edition*, ed. D. N. Freedman et al., Leiden 1998
- כ"י ק = תנ"ך כתב יד קהיר [...], מהדורה פקסימילית, א–ג, הקדים מבוא ד"ש לוינגר, ירושלים תשל"א
- כשר, תרגומים = ר' כשר, "תרגומי המקרא הארמיים", פעמים 83 (תש"ס), עמ' 70–107
- כתר אר"צ = כתר ארם צובא, א: הלוחות, הוציא לאור מ' גושן־גוטשטיין, ירושלים תשל"ו
- לוינגר, מקוריותו = ד"ש לוינגר, "מקוריותו של כתב־יד חלב", מחקרים בכתר ארם צובה, בעריכת ח' רבין (כתבי מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית, א), ירושלים תש"ך, עמ' לח–פכ
- לוינגר, קהיר – ראה כ"י ק
- מדרש איכ"ר = מדרש חמש מגלות – איכה רבתי, דפוס פיזורו רע"ט, נדפס שנית: ברלין תרפ"ו
- מירסקי, יוסי = פיוטי יוסי בן יוסי, מהדורת א' מירסקי, ירושלים תשל"ז
- מצחפים = מ' בית־אריה, ק' סיראט, מ' גלצר ואחרים, אוצר המצחפים העבריים: כתב־יד בכתב עברי מימי הביניים בציוני תאריך, א: עד שנת 1020, פריז ירושלים 1997
- מרגלית, צפניה = תורה נביאים וכתובים עם פירוש מדעי, יוצא בהשתתפות למדנים מומחים על ידי אברהם כהנא – נביאים, ספר תרי עשר, חלק שני: צפניה, מפורש ע"י מ' יו"ט מרגלית, תל־אביב תר"ץ
- מרינו, משלי = L. D. Merino, *Targum de Proverbios* [...], Madrid 1984

- A. Díez Macho, *Neophyti 1 – Targum Palestinense*, 1: *Génesis*, = 1 נאופיטי
Madrid and Barcelona 1968
- M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period*, Ramat-Gan 1990
- J. P. Smith, *A Compendious Syriac Dictionary* [...], Winona = סמית, סורית
Lake 1998
- עופר, בבליית = י' עופר, המסורה הבבליית לתורה, עקרונותיה ודרכיה, ירושלים
תשס"א
- עופר, סימני זיכרון = י' עופר, "סימני זיכרון במסורה של כתר ארם צובה", מגדים נ
(תשס"ט), עמ' 170–198
- עמנואל הרומי, משלי = ספר משלי עם פירוש עמנואל הרומי, נאפולי רמ"ז לערך,
הקדים מבוא ד' גולדשטיין, ירושלים תשמ"ח
- פוזן, משמעות = י"ב פוזן, "המשמעות הפרשנית של הערות מסורה לתרגום
אונקלוס", מנחת ידידות והוקרה למנחם כהן, בעריכת ש' ורגון ואחרים (עיוני
מקרא ופרשנות, ז), רמת-גן תשס"ה, עמ' 163–182
- פרידמן, כל הקצר = ש"י פרידמן, "כל הקצר קודם", לשוננו לה (תשל"א), עמ'
116–129, 192–206
- The Old Testament in Syriac according to the Peshitta =* משלי
Version, part 2, fasc. 5: *Proverbs*, Leiden 1979
- P. Benoit, J. T. Milik, and R. de Vaux, *Les Grottes de* = ממצאים
Murabba'ât (Discoveries in the Judaean Desert, 2), Oxford 1961
- M. T. Ortega Monasterio, *La Masora Parva del Codice de* = קהיר, לית
Profetas de El Cairo, Casos lê, Madrid 1995
- M. J. de Azcarraga Servert, *La Masora Parva del Codice de* = מס"ק
Profetas de El Cairo, Indice analitico, Madrid 1997
- E. Fernandez Tejero, *La Masora Magna del Codice de* = קהיר, ניתוח א"ב
Profetas de El Cairo, Transcripcion alfabetico-analitica, Madrid 1995
- El Codice le Profetas de El Cairo, 7: Prophetas Menores*, = קהיר, תרי-עשר
ed. F. P. Castro et al., Madrid 1979
- קומלוש, התרגום = י' קומלוש, המקרא באור התרגום, תל-אביב תשל"ג
- קליין, הגשמה = מ' קליין, הגשמת האל בתרגומים הארמיים לתורה, ירושלים
תשמ"ב
- M. L. Klein, *The Fragment-Targums of the Pentateuch* [...], = קליין, קטעים
1: *Texts, Indices, and Introductory Essays*, Rome 1980
- רייך, מזמורא = נ' רייך, "מזמורא יתמא – מאי ניהו?", תרכ"ץ עו (תשס"ז), עמ'
273–282

רייך, שלשלת = נ' רייך, "לשמותיו של הטעם שלשלת", מסורות יג-יד (תשס"ז), עמ' 203-224

רס"ג, משלי = תרגום ופירוש הגאון רבנו סעדיה בן יוסף פיומי זצ"ל [...], מהדורת י"ד קאפח, ירושלים תשל"ו

שפרבר, יונתן, ב = כתבי הקדש בארמית, ב: תרגום יונתן לנביאים ראשונים, מהדורת א' שפרבר, ליידן 1992

שפרבר, יונתן, ג = כתבי הקדש בארמית, ג: תרגום יונתן לנביאים אחרונים, מהדורת א' שפרבר, ליידן 1992

תפיסת השורש של חכמי צרפת הראשונים

פתיחה

בסוף המאה האחת-עשרה, עת נהיה אזור צפון צרפת למרכז היהודי החשוב ביותר באירופה הנוצרית, התפתחה שם אסכולה חדשה בפרשנות המקרא, היא אסכולת הפשט או הפרשנות הפילולוגית-הפשטית.¹

מעבר להפרדה בין הפשט לדרש ולהכרה ברורה בעליונות הפשט של הכתוב על פני הדרש (ולהתרחקות ממנו) התייחדה אסכולה פרשנית זאת בעיסוק מרובה בענייני לשון – ובכללו בירור שורשי הפעלים, בדרך כלל לצורך הבנת הכתוב² – ובביאור משמעויותיהן של מילות הטקסט המקראי על סמך ההקשר ולפי ההיגיון המקובל.³

עצם נכונותם של חכמי צפון צרפת להסתגל לגישה הרציונלית בפירוש המקרא וההכחרה שהוענקה לניתוח הלשוני של הכתובים ולחיפוש אחר טקסטים משובחים ונוסחאות מדויקות – מקורן, ככל הנכון, בהשפעת הרנסנס התרבותי של המאה השתים-עשרה, הוא "הרנסנס הלטיני",⁴ ואולם את הדרכים להבנת מילות המקרא ואת הכללים הפילולוגיים המתאימים לעיון הרציונלי במקרא סיפק להם המרכז התרבותי של היהודים בספרד המוסלמית.⁵ ככלל ניתן לקבוע כי הידע הבסיסי בתחום הלשוני, הן מצד תוכנו הן מצד היקפו, וכללי הדקדוק שעל פיהם מבארים חכמי

1. על אסכולת הפרשנות הפשטית ועל הפעילות הספרותית במרכז היהודי שבצפון צרפת ראה גרוסמן, חכמי צרפת, עמ' 457–470; מ' גרינברג, "פרשני צרפת", פרשנות המקרא היהודית – פרקי מבוא, בעריכת מ' גרינברג, ירושלים תשמ"ג, עמ' 68–85.
2. יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 210–211.
3. גרוסמן, חכמי צרפת, עמ' 474; טויטו, שיטת רשב"ם, עמ' 50, 61, 63. רשב"ם, פרשן הפשט החשוב ביותר שהוציאה מקרבה היהדות הצרפתית, "מבטא בבחינות את ההכרה שיסוד היסודות של הפשט הוא ידיעת הלשון: בירור מדויק וקולע של משמעות הטקסט על פי הדקדוק, התחביר והלקסיקון" (יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 210).
4. על הרנסנס התרבותי באירופה הנוצרית ועל זיקתו לפרשנות המקרא היהודית ראה גרוסמן, שם, עמ' 21–24, 473–475; טויטו, שם, עמ' 54–67; יפת, שם, שם.
5. גרוסמן, שם, עמ' 323, 471. על הזיקה שבין המרכז היהודי בספרד לזה שבצפון צרפת ראה שם, עמ' 539–571.

צרפת הראשונים את פסוקי המקרא – מקורם, עיקרם ורובם, בחיבוריהם הכתובים עברית של חכמי הלשון הראשונים שפעלו על אדמת ספרד, מנחם בן סרוק ויריבו דונש בן לברט.⁶

אחד הגילויים הבולטים לעניין הגובר שגילו חכמי צרפת בדקדוק לשון המקרא ובביקורת הטקסט המקראי מצוי בחיבורי הדקדוק העצמאיים שכתבו במאה השתים-עשרה ר' שמואל ב"ר מאיר (רשב"ם) ורבנו יעקב ב"ר מאיר (רבנו תם), נכדיו המפורסמים של רש"י, שהניח את יסודותיה של אסכולת הפשט הצרפתית;⁷ וכן בחיבורו האורתואפֿי של ר' יקותיאל הכהן בן יהודה, הוא יהב"י הנקדן, תלמידם של נכדי רש"י הנזכרים. המאמר שלפנינו מבקש לבחון ולתאר בקצרה את תפיסת השורש של רש"י כפי שהיא עולה מפירושו למקרא, את תפיסת השורש של רשב"ם ושל רבנו תם כהשתקפותה בחיבוריהם הדקדוקיים, "דייקות" (לרשב"ם) ו"הכרעות רבנו תם", ואת תפיסת השורש של יקותיאל הנקדן הנחשפת בספרו "עין הקורא".

1. רש"י

רש"י, המקצה בפירושו למקרא מקום נרחב לענייני לשון ודקדוק,⁸ מקבל בעיקרון את תפיסת השורש של מנחם בן סרוק⁹ ומבחין בין הבנתו של השורש כצורן הלקסיקלי היסודי, שחייב להיות – ברגיל – שלשי לפחות, לבין ההכרה המורפולוגית

6. שם, עמ' 323, 458, 472; טויטו, שיטת רשב"ם, עמ' 61.
7. על רש"י כאחד ממניחי היסוד לאסכולת הפשט הצרפתית ראה גרוסמן, חכמי צרפת, עמ' 458, 466, 467; יפת, דור דור, עמ' 138–139. על יצירתו הספרותית של רש"י ראה א' גרוסמן, רש"י, ירושלים תשס"ו, עמ' 77–161.
8. גמליאל, חשיבתו הבלשנית, עמ' 124. על השקפותיו של רש"י בעניין דקדוק הלשון ראה H. Englander, "A Commentary on Rashi's Grammatical Comments", *Hebrew Union College Annual* 17 (1942–1943), pp. 427–498; idem, "Grammatical Elements and Terminology in Rashi's Biblical Commentaries, Part II: Rashi's Vowel Terminology", *ibid.* 12–13 (1937–1938), pp. 505–521; אנגלנדר, שורשים חלשים; ח' גמליאל, תפיסות תחביריות בפירוש רש"י לתורה, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ג (בעמ' 329–338 מסקנות מסכמות); נ' אליקים, דקדוק ולשון בפירושי רש"י על התורה, גבעת וושינגטון תשס"ג.
9. אנגלנדר, מינוח דקדוקי, עמ' 372–373; אנגלנדר, שורשים חלשים, עמ' 399–402, 437; א' גרבלי, "דקדוקית, חשיבה", האנציקלופדיה העברית, יג, ירושלים תשכ"א, טור 37. על הסתמכותו המרובה של רש"י על מחברת מנחם ראה א' מירסקי, "רש"י ומחברת מנחם", סיני ק (תשמ"ז), עמ' תקעט–תקפו; "אזולוס, ייחסו של רש"י למנחם בן סרוק בפירושי התורה", טורא ד (1966), עמ' 73–85; גרוסמן, חכמי צרפת, עמ' 201, 472, 562; מ' זהרי, מדקדקים וחיבוריהם בפירושי רש"י, ירושלים תשנ"ד, עמ' 13–176. לדעת גמליאל (חשיבתו הבלשנית, עמ' 135), רש"י לא היה תלוי במנחם כלל, לא מבחינה מילונית ולא מבחינה דקדוקית.

- שיש בעברית מילים שהשורש שלהן¹⁰ משתקף בהן על ידי שתי אותיות, ולעתים רחוקות גם על ידי אות (שורש) אחת.¹¹
- רש"י, כמוהו כמנחם בן סרוק לפניו, קובע את מספרן של אותיות השורש של מילה על פי האותיות המשותפות לקבוצת צורות, היינו אותן אותיות המתקיימות תמיד בכל צורות הנטייה של מילה ובכל נגזרותיה.¹²
- המושג המרכזי בשיטת השורש של רש"י הוא המושג (מעורר המחלוקת) "עיקר/יסוד נופל". מבדיקת היקרויותיו בהערות הדקדוקיות של פירוש רש"י למקרא עולה שהמושג הזה מכונן לאות (משרתת) המצטרפת לשורש קצר (לרוב דו-עיצורי) והמתפקדת (א) כאות שורשית העלולה להישמט בצורות נטייה מסוימות,¹³ כגון "פל" + "נו"ן (משתרשת) – נַפַּל – יַפַּל (נו"ן של יסוד נופלת),¹⁴ או (ב) כמוספית משקל, כגון תי"ו של תַגְרָה ומ"ם של מָקוֹם.¹⁵
- בהצטרפה כחלק מן השורש (היסוד) אין האות המשתרשת מפקיעה את השורש המורחב מהיותו שורש דו-עיצורי במהותו ואין היא עושה אותו לשורש שלשי. השורש המורחב באות המשתרשת (והעלולה להישמט) אמנם יש לו מתכונת שלשית והוא נראה כשלשי, אך הוא אינו שלשי באמת. שורש שלשי אמתי – כל אותיותיו חייבות להיות יציבות וקבועות ומשותפות לכל צורות הנטייה שלו ולכל הצורות הנגזרות ממנו. אשר על כן אין לקבל את הקביעה כי רש"י רואה ביסוד הנופל אות שורשית ממש (שהיא חלק אינטגרלי של השורש) העשויה להיעלם לעתים.¹⁶
10. המונחים האלה משמשים אצל רש"י לציון השורש של מילה: יסוד, יסוד תיבה, יסוד בתיבה, עיקר, יסוד ועיקר, עיקר התיבה, שורש התיבה, עיקר היסוד.
11. לציון אות שורש משמשים בהערות הפירוש של רש"י המונחים האלה: (אות) נשרשת, מושרשת בתיבה, מן היסוד, אותיות של עיקר, אות של יסוד, אותיות שורש התיבה, (אל"ף) משמשת שורש, (נו"ן) שורש בתיבה.
12. במאמר מקיף שהתפרסם לאחרונה (גמליאל, רש"י) נותחו ובוררו באורח שיטתי ההערות הפרשניות של רש"י (בפירושו לתורה) בנושא השורש, ונבחנו בו מחדש תפיסת השורש שלו. לדעת המחבר, הערות הפירוש של רש"י משקפות שיטה מגובשת, אף כי לא שיטה ערוכה, השונה לחלוטין מזו של מנחם בן סרוק ושל דונש בן לברט. לשיטתו של רש"י, ההבדל בנטיית הפעלים הוא הקובע את המיון לגזרות נפרדות: גזרת פ"י, גזרת ל"י וכדומה (שם, עמ' 111, 121–128).
13. לדעת אנגלנדר (מינוח דקדוקי, עמ' 372–373, 374, 381, 383), המונח "יסוד נופל" אינו מתייחס – כמקובל להניח – לאות שורש ממשית שלפרקים היא נעלמת מן השורש, אלא רק לאות לא שורשית, שעשויה להיות מהותית או בלתי מהותית בצורה מסוימת.
14. ראה למשל רש"י לתהלים לח, ג.
15. ראה רש"י לתהלים לט, יא; ירמיה מג, ט; וכן שמות יח, ח; ויקרא כח, לו.
16. כדעת גמליאל (רש"י, עמ' 121–122); הבנה זו של המונח "יסוד נופל" הביאה את גמליאל לתלות את מיון צורות הפועל לגזרות שונות (ראה לעיל הערה 12) ואת ראיית ההגאים העלולים/החלשים כחלק מן השורש בנטיית השונות של הפעלים.

- מעיון בהערות הפירוש של רש"י העוסקות בניתוח צורני עולה בכירור שרש"י מניח שורש בן שתי אותיות + יסוד נופל בפעלים מגזרת פ"י,¹⁷ מגזרת פ"נ,¹⁸ מגזרת פ"א,¹⁹ מגזרת ל"א²⁰ ומגזרת ל"ה,²¹ ושורש בן שתי אותיות בלבד (ללא תוספת של יסוד נופל) בפעלים מגזרת ע"ו²² ומגזרת ע"ע (הכפולים).²³ אף הוא מניח שורש אחדי (חד-עיצורי) בצורה של הגזרה המעורבת פ"י/ל"ה (או פ"נ/ל"ה).²⁴
- המקור שממנו שאב רש"י את עיקרי תפיסת השורש שלו (כהשתקפותה בפירושו למקרא) הוא מחברת מנחם, שאינה אלא מילון מקראי. המילון הזה, הכולל הקדמה כללית ובה דיון בכמה ענייני דקדוק,²⁵ נכתב בעברית ומיהר להתפשט אל מחוץ לגבולות ספרד, והתקבל באיטליה, בפרובנס, בצפון צרפת ובגרמניה.
- מהתבטאויות אחדות בהקדמת המילון עולה כי מחברה, מנחם בן סרוק, סבר שהיחידה הלסקיקלית הבסיסית נדרשת להיות לפחות שלשית, היינו בעלת שלוש אותיות שורשיות.²⁶ יתר על כן, מנחם אף קובע כי מילים קצרות הבנויות משתי אותיות שורשיות או מאות שורש אחת ראיות להתרחב ולהתמלא על ידי אות משרתת, אחת או שתיים.
- לשיטת מנחם, המילים מתחלקות לחמש קבוצות: "יש מלה אשר יסודה חמש אותיות, ויש מלה אשר עיקרה ארבע אותיות, ויש אשר שורשה שלוש ויש שתיים ויש אחת".²⁷ חלוקה זו מבוססת אפוא על סוגה של המהות הקרויה "יסוד" או "שורש" או "עיקר". מהו "יסוד" וכדומה אצל מנחם? מן העיון בהקדמת ה"מחברת" עולה שהיסוד הוא צירוף האותיות (השורשיות) המתקיימות, הבלתי-נשמטות, במילה לכל נטיותיה ולכל הצורות הדקדוקיות הקשורות בה.
17. ראה רש"י לבראשית מט, י; שמות א, כ; ט, יח. ועיין אנגלנדר, שורשים חלשים, עמ' 403–405.
18. ראה רש"י לבראשית יז, יא; מט, י; שמות ג, כב; ישעיהו ט, יז; תהלים לח, ג. ועיין שם, עמ' 417–425.
19. ראה רש"י לבראשית לב, כו; ישעיהו ט, יז; יג, כ; איוב כה, ה. ועיין שם, עמ' 429–430.
20. ראה רש"י לשמות ז, א. ועיין שם, עמ' 431–434.
21. ראה רש"י לשמות ב, י; שמאל ב כא, כ; ישעיהו יא, ח; עובדיה, ג. ועיין שם, עמ' 405–416.
22. ראה רש"י לשמות ב, י; כא, יג. ועיין שם, עמ' 434–435.
23. ראה רש"י לבראשית לג, יא; מט, יט; שמות כג, כז; תהלים נח, ט. ועיין שם, עמ' 435–437.
24. ראה רש"י לצפניה ג, יח. ועיין שם, עמ' 402–403.
25. לסקירת ענייני הדקדוק בהקדמת מחברת מנחם ראה בכר, ניצני הדקדוק, עמ' 75–81; בדיליוס, מחברת, מבוא, עמ' 21–25. על מטרת ה"מחברת" כהיצגה בידי מנחם בהקדמה הכללית ראה ש' מורג, "המורשת הלשונית העברית של קהילות ספרד", פעמים 53 (תשנ"ג), עמ' 13–14.
26. בדיליוס, מחברת, עמ' 2* שורות 7–9, עמ' 3* שורות 26–27, עמ' 4* שורות 1–2; ועיין גולדנברג, שורש, עמ' 285.
27. בדיליוס, מחברת, עמ' 73*.

השיטה שבה רש"י קובע את השורש אינה דומה כלל לשיטתו של ר' יהודה חיוג' הספרדי בזיהוי השורש ובקביעתו,³⁴ לא רק משום קרבתה והתאמתה לשיטת השורש של מנחם, כמוצג לעיל, אלא משום ריחוקה משיטתו הדקדוקית של חיוג'.³⁵ תפיסת השורש של חיוג', העולה מחיבורו על הפעלים העלולים (הנודע בשם "ספר אותיות הנוח והמשך") ומחיבורו על הפעלים הכפולים (נכתבו בערבית סביב שנת 1000 בספרד המוסלמית), מתאפיינת בארבעה ייחודים:

א. פועל לא ייתכן בפחות משלוש אותיות שורש; גם פעלים כגון קָם וּמַת הם בעלי שורש שלשי ולא בני שתי אותיות שורש; אשר על כן מערכת הפועל העברי כוללת פעלים שלשיים ופעלים מרובעים בלבד.

ב. אות שורש חלשה/עלולה שאינה הגויה (ולעתים אף אינה נכתבת) מיוצגת בצורה הפועלית על ידי מהות פונולוגית מופשטת הקרויה (במינוח הערבי של חיוג') "סאכן לין", ובתרגום עברי (של חיבורי חיוג') "נח נעלם" או "נח נסתר".³⁶

ג. הפעלים השלשיים הם או "שלמים" או "עלולים" ("אלאפעאל אלמעטלה"), כלומר בעלי רדיקל חלש.³⁷ את ה"עלולים" מקובל לכנות גם "נחים".

ד. הצורה הפועלית הממשית, זו המופיעה בטקסט המקראי, נגזרת מצורת תשתית תאורטית, שמכוון לה המונח "אצל" (הוא המונח המציין גם לשורש המילה). בצורת התשתית האותיות העלולות (אל"ף, וי"ו ויו"ד) מופיעות במימושן העיצורי ולא כנחים נעלמים.

רק הימצאותו של סימן אחד לפחות מסימני ההיכר המובהקים הללו יכולה לשמש עדות של ממש לדמיון או לקרבה אל תורת השורש של יהודה חיוג', מייסד שיטת השורש השלשי.

2. רשב"ם

ר' שמואל בן מאיר (=רשב"ם) נולד בשנת 1080 בערך. הוא גדל בבית רש"י, סבו, ולמד מפיו. לאחר פטירת רש"י (בשנת 1105) עזב רשב"ם את טרויש (היא טרואה) ועבר לרמרו (Ramerupt), מקום מגורי אביו ר' מאיר בן שמואל, ובה ישב בשנת

34. גמליאל (רש"י, עמ' 111, 123, 127) סבור ששיטתו של רש"י בקביעת השורש לפי ההבדל בנשיות הפועל (ראה לעיל הערה 12) קרובה לשיטת השורש שפיתח ר' יהודה חיוג', אך היא פרי מחשבה מקורית ופיתוח עצמי.

35. על משנתו הדקדוקית של חיוג' ראה אלדר, חיוג'; נ' בסל, תורתו הדקדוקית של רבי יהודה חיוג', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ב.

36. יהודה תיכון, מתרגם "כתאב אללמע" (=ספר הרקמה) של ר' יונה אבן ג'נאח, מתרגם את המונח "סאכן אללין" על ידי הצירוף "נח רפה". על תרגומי המונח הערבי הזה ראה גולדנברג, שורש, עמ' 281–282.

37. על מונחי "מעטלה" ותרגומיהם העבריים ראה גולדנברג, שם, עמ' 282–283.

1130. הוא נפטר לאחר שנת 1158.³⁸ רשב"ם פירש את רוב ספרי המקרא,³⁹ אך היה גם מגדולי מפרשי התלמוד ואיש הלכה חשוב.⁴⁰ רשב"ם עלה על כל פרשני הפשט של צפון צרפת, ובפירושו הפשטיים למקרא הגיעו לשיאם הניתוח הלשוני של המילים וביאור דרכי הסגנון המקראי.⁴¹

חיבורו הדקדוקי של רשב"ם נשתמר בכתב יד אחד ויחיד (הספרייה הלאומית של ברלין; קטלוג שטיינשניידר, מס' 118), שבראשו באה מידי המעתיק הכתובת "דייקות מרבנו שמואל".⁴² החיבור הזה⁴³ כולל שני חלקים:

א. ספר דקדוק אשר פתיחתו היא "פקח עיניך וראה ותן לך והטה אזנך לשמוע ולהתבונן ולראות תולדות לשון הקודש וכל חוקותיו ומשפטיו".

ב. פירוש דקדוקי לתורה (המגיע בכתב היד הנזכר עד בראשית ז, ה).⁴⁴

"דייקות" הוא ספר הדקדוק הראשון שנכתב בידי חכם מן היהדות האשכנזית. חשיבותו נעוצה בעיקר בראשוניותו, אבל יש לו כמה היבטים נוספים: הוא משקף את ההבנה הדקדוקית שהבינו את המקרא יודעי העברית ולומדיה בצפון צרפת למן המאה האחת-עשרה, והוא מעמיד לפנינו על דרך הסיכום והקיצור את היקפה ואת תוכנה של הפעולה המטה-לשונית שנעשתה במאות האחת-עשרה והשתים-עשרה במסגרת מפעל הפרשנות שלפי שיטת הפשט, שבמרכזו עומד פירושו המקראי של רש"י על כל החומר הדקדוקי המשוקע בו.⁴⁵

חיבורו הדקדוקי של רשב"ם עוסק בשני נושאים מרכזיים: בתורת הצורות של

38. על קורות חייו של רשב"ם ראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 42–44; יפת וסולטרס, רשב"ם לקהלת, עמ' 11–13.

39. על פירושו רשב"ם למקרא ראה יפת וסולטרס, שם, עמ' 13–16.

40. על יצירתו של רשב"ם בתחומי הפרשנות התלמודית וההלכה ראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 45–52.

41. פוננסקי, חכמי צרפת, עמ' xlvi; טויטו, שיטתו של רשב"ם, עמ' 250, 272; יפת וסולטרס, רשב"ם לקהלת, עמ' 31; יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 9.

42. לשאלת זיהויו של "רבנו שמואל" שבכותרת העתקת ספר דייקות ראה שטיין, דייקות, מבוא, עמ' v–iv; יפת וסולטרס, שם, עמ' 15–16; מרדלר, דייקות, עמ' ג. בכינוי "רבנו שמואל" נזכר רשב"ם בספר הגלוי לר' יוסף קמחי (מהדורת מאתיאוס, ברלין תרמ"ז, עמ' 13).

43. לשאלת זמן כתיבתו של ספר דייקות ראה מרדלר, שם, עמ' ד–ז; י' עופר, "מתי נכתב 'דייקות', ספר הדקדוק של רשב"ם?", שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום יז (תשס"ז), עמ' 233–249.

44. לפירוש הדקדוקי בספר דייקות ראה ר' מרדלר, "דייקות מרבנו שמואל: פירושו הדקדוקי של רשב"ם לתנ"ך ותורמותיו הפרשניות", שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום יד (תשס"ד), עמ' 241–255. מרדלר (שם, עמ' 255) מציינת כי "את שיטת הניתוח הלשוני ואת הכללים שהגדיר והדגים רשב"ם בספר הדקדוק הוא מיישם בחיבור זה על הטקסט המקראי".

45. אלדר, ספרות הדקדוק האשכנזית, עמ' 7; ד' טנא, "לעניין אחדות ההסתורית של העברית וחלוקתה לתקופות", מחקרים בלשון א (תשמ"ה), עמ' 141.

הפועל ובתורת הניקוד.⁴⁶ ראשוניותו של רשב"ם ניכרת בדיון ובעריכה של הספר: העריכה אינה שקופה כל צורכה, הסדר מבובלל לעתים, יש חזרות בהרצאת הדברים, והמינוח אינו בהיר דיו ואף אינו עקיב.⁴⁷

בדיון בגזרות הפועל רשב"ם מבחין בין פעלים שלמים לבין פעלים חלשים; בחלשים הוא מבחין שני סוגים:⁴⁸ א. "הפעלים החטופים" (גזרות פ"נ, פ"י ול"ה, הגזרות המעורבות פ"י/ל"ה ופ"נ/ל"ה וגזרת ע"ע, היינו הכפולים).

ב. "הפעלים השניים", "תיבות בנות שתי אותיות" (גזרת ע"ו). העיון בחיבור מעלה שרשב"ם החשיב פעלים מגזרת ע"ו בתור פעלים בעלי שורש של שתי אותיות, ופעלים מגזרת השלמים – בתור פעלים בעלי שורש שלשי "אשר לא ינתקו ולא יעקרו שרשיהם". "הפעלים החטופים" תופסים מעמד ביניים בין "השלשיים" לבין "השניים".⁴⁹ המיוחד להם שהם בעלי שורש ("יסוד", "עיקר") שלשי שאחת מאותיות השורש שלו "אינה נשרשת לגמרי" אלא "נחטפת", ובלשון אחר: "תמוש מן התיבה", "נופלת לפרקים", "חסרה". בגזרות החטופות המעורבות, פ"י/ל"ה ופ"נ/ל"ה, שתיים מאותיות השורש, הראשונה והאחרונה, עלולות להיחטף (כגון ויור, ויט). בגזרת ע"ע ("הפעלים הכפולים בסופם בשתי אותיות שוות") אחת מאותיות הכפל "גם היא תחטף".

שורש שלשי אמתי – אותיותיו אינן משות בכל צורות הפועל הנגזרות ממנו, ואילו שורש שלשי חטוף – אחת מאותיות העיקר והיסוד שבו נחסרת בחלק מצורות הפועל הנגזרות ממנו. לעתים "יבוא דגש במקומה", ככגון יבול ויגח בגזרת פ"נ, זמתי וספי בגזרת ע"ע, ולעתים היא תתחלף באות אחרת, כגון מושיב, מושב והוידר שמגזרת פ"י.⁵⁰

בהקשר זה יש עוד להעיר שבגזרת פ"י מבחין רשב"ם בין פעלים שהאות החלשה "נחטפת" בהם, כגון שֵׁב ואֵשֵׁב, לבין פעלים שהיא מתקיימת בהם ("נשרשת היו"ד לגמרי", "שהיו"ד לא תמוש מהם"), כגון ייעץ וייקץ, ואינה מתחלפת ביו"ו כמו נוֹדַע ומוֹדָא שמן יָדַע ויָדָא.⁵¹

46. לפירוט הנושאים ולתוכן עניינים מלא ומפורט של ספר דייקות ראה מרדלר, דייקות, מבוא, עמ' א-ב, יט-כג.

47. אלדר, ספרות הדקדוק האשכנזית, עמ' 7.

48. שטיין, דייקות, עמ' לה-מב; מרדלר, דייקות, עמ' 2-14.

49. יפת (רשב"ם לאיוב, עמ' 228) ובעקבותיה מרדלר (רשב"ם והדקדוק, עמ' 280-281) קובעות כי לפי גישתו של רשב"ם יש בשורש העברי שתי קטגוריות: תלת-עיצורית מכאן ודו-עיצורית מכאן; בקטגוריית השורשים התלת-עיצוריים כלולות גזרת השלמים וכל הגזרות העלולות (להוציא גזרת ע"ו), ואילו בקבוצה הדו-עיצורית נמנית רק גזרת ע"ו.

50. מרדלר, דייקות, עמ' 4, 11.

51. שם, עמ' 8-9.

נראה להניח כי רשב"ם הגיע לקביעת שורשי הפעלים על פי מה שהחשיב כצורת היסוד של הפועל, כלומר צורת הנסתר בעבר של בניין קל,⁵² ובלי שים לב לשאר צורות הנטייה, שבהן עשויה לעתים אחת מאותיות השורש להיעלם (ובלשוננו: "להיחטף") בכתב. אם כן צורות כגון נָפַל, יָרַד, נָטָה ויָדָה, המייצגות את גזרות החטופים, וצורות כגון סָכַב וּשְׁמַם, המייצגות את גזרת הכפולים (ע"ע), הן בנות שלוש אותיות שורש לשיטתו, ואילו צורות כגון קָם וּשָׁב השורש שלהן הוא בן שתי אותיות (שורש שני), והן מייצגות אפוא את גזרת "השניים" כולה.

גישתו של רשב"ם לעניין שורשי הפעלים היא, לדעתי, פיתוח והעמקה של השקפת רש"י על השורש, שהיא עצמה מתבארת, כאמור (לעיל פרק 1), לאורה של מחברת מנחם. את תפיסת השורש המפותחת של רשב"ם אין לתלות בייחודי תורת השורש של חיוג' (ראה לעיל סוף פרק 1).⁵³ ואלה הנימוקים לכך:

א. רשב"ם עדיין אינו מכיר את המושג המופשט של הנח הנעלם ("סאכן לין"), חידושו הגדול של חיוג',⁵⁴ שאפשר לו להגיע להכרה בשלשיות השורש כמתכונת המזערית במערכת הפועל העברי.

ב. רשב"ם מזהה את שורשי הפעלים על פי צורה קונקרטי (כאמור, צורת עבר נסתר בבניין קל), ואילו חיוג' קובע את המתכונת השלשית של השורש על פי צורת תשתית תאורטית.

ג. רשב"ם עדיין לא הגיע להכרה בשלשיות השורש של הצורות קָם, יָקוּם, מָת, וַיָּמָת וכדומה, וממילא אינו מניח בהן שורש שלשי בעל אות מצעית נחה נעלמת (אל"ף בקם ווי"ו ביקום).

ד. רשב"ם כורך את פועלי פ"נ עם פועלי פ"י, ל"ה וכדומה בגזרת החטופים, בעוד שלפי שיטתו המורפולוגית של חיוג' הפועל נָפַל ורעיו, שאין בהם אות רפה, אינם נמנים (ומכל מקום אינם נידונים) עם הפעלים העלולים/החסרים.

52. מרדלר (רשב"ם והדרקוק, עמ' 281) מקבלת את ההנחה שהשורש הפועלי נקבע לפי צורת עבר נסתר, שהיא צורת הבסיס.

53. לדעת מרדלר (שם, עמ' 298), ניתן לומר בהכללה כי "מסקנותיו של רשב"ם באשר למהות השורש וקביעת גזרות הפועל מתקדמות בהרבה מאלו של מנחם ודונש, דומות מאד לאלו של חיוג' ודומות אף יותר לאלו של ראב"ע". אף היא סבורה שאין לבאר את הקרבה הגדולה בין התאוריות של רשב"ם ושל חיוג' בפיתוח עצמאי של רשב"ם (שם, עמ' 299), אלא בכך שהכיר את תורתו של חיוג' (שם, עמ' 301) והושפע ממנה במישרין או בעקיפין (שם, עמ' 299), אף כי לא אימץ אותה במלואה (שם, עמ' 301). עם זאת "רשב"ם בונה מערכת של גזרות ומנוחים שייעודה הוא להבליט את ייחודה של שיטתו על פני שיטותיהם של מנחם וחיוג'" (שם, עמ' 302).

54. מרדלר (שם, עמ' 296–297) סבורה שרשב"ם הכיר את הנח הנעלם המופיע בספרי חיוג', אך הוא התעלם ממנו במכוון.

3. רבנו תם

רבנו יעקב תם, גדול חכמי צפון צרפת, נולד בסמוך לשנת 1100 ולמד תורה אצל אביו, ר' מאיר בן שמואל (חתנו של רש"י), ואצל אחיו, רשב"ם. בקיאותו העצומה בהלכה ובספרות התלמודית, חריפותו ועמקותו הביאו לו הערצה וכבוד אצל בני דורו גם מחוץ לגבולות מולדתו. הוא נפטר בשנת 1171, שנת גזרות בלויש (=בלואה). חיבורו העיקרי הוא ספר הישר, שנועד ליישב ולברר גרסאות בתלמוד.⁵⁵

רבנו תם כתב חיבור דקדוקי הידוע בשם "הכרעות" (אם כי חכמים ראשונים מזכירים אותו בכינוי "מחברת"), ובו יצא להכריע בין השקפותיו וביאוריו הלשוניים של מנחם בן סרוק במחברת מנחם, המילון העברי הראשון שנכתב בספרד המוסלמית, לבין הביקורת של דונש בן לברט עליהם בחיבור ההשגות שלו הקרוי "תשובות דונש".⁵⁶ לרוב משתדל רבנו תם להגן על מנחם, להסביר את עמדתו ולאוששה בשיקולים משלו, אך פה ופה הוא מצדיק את עמדת דונש או שאינו מכריע בין השניים.⁵⁷ מעצם טבעו כחיבור הקשור במילון מקראי ספר ההכרעות של רבנו תם מכיל ביאורים רבים למילות המקרא ולפסוקיו, ובהם, כמתברר, הוא נוקט את כללי פירוש המקרא של רש"י ושל רשב"ם.⁵⁸

חוץ מבירורים מילוניים של מקראות נכללים ב"הכרעות" של רבנו תם⁵⁹ כמה דיונים קצרים בשאלות של מסורה וניקוד ובשאלות דקדוקיות.⁶⁰ הדיון הדקדוקי המרכזי והחשוב ביותר מוקדש לחלוקת הפעלים לגזרות. מן הדיון הזה עולה כי תפיסת השורש של רבנו תם הייתה קרובה מאוד, אם כי לא זהה בפרטיה, לזו של אחיו, רשב"ם.⁶¹

55. על רבנו תם, על פעולתו ועל חיבוריו ראה פוננסקי, חכמי צרפת, עמ' li-lv; אורבך, בעלי התוספות, עמ' 55-97.

56. על הכרעות רבנו תם ועל המשנה הדקדוקית המשוקעת בחיבור הזה ראה פוננסקי, שם, עמ' lii-lili; אנגלנדר, רבנו תם.

57. דוגמה מצוינת למחלוקת בין מנחם לדונש ולהכרעתו של רבנו תם הביאה יפת, דור דור, עמ' 328-337.

58. פוננסקי, חכמי צרפת, עמ' lii; אורבך, בעלי התוספות, עמ' 93.

59. חיבורו הדקדוקי של רבנו תם יצא לאור על ידי צ' פיליפוסקי על פי כתב יד יחיד מספריית בודליאנה שבאוקספורד במשולב עם ספר ההשגות של דונש בן לברט על מנחם (פיליפוסקי, תשובות והכרעות).

60. ראה שם, עמ' 10-11, 25, 71. הדיונים הדקדוקיים של רבנו תם אינם תלויים בדברי מנחם ודונש ואינם מסתעפים מהם.

61. לדעת אנגלנדר (רבנו תם, עמ' 485), אין הברל בין תפיסת השורש של רבנו תם לזו של מנחם ושל דונש.

- רבנו תם מחלק את כלל הפעלים לתשע גזרות, ואלו הן:⁶²
- א. פועל של שתי אותיות שורש, כגון בא ודש (גזרת ע"ו).⁶³
- ב. "חטופי למד פעל", כגון אבה וגלה (גזרת ל"ה).
- ג. "חטופי פה פעל של נון", כגון נגד ונדב (גזרת פ"נ).⁶⁴
- ד. "חטופי פה פעל של יוד", כגון יבש, יגע וידע (גזרת פ"י).⁶⁵
- ה. "חטופי למד פה פעל של יוד", כגון ידה וירה (גזרת פ"י/ל"ה).
- ו. "חטופי למד פה פעל של נון", כגון נזה ונטה (גזרת פ"נ/ל"ה).
- ז. "חטופי למד פעל של כפל", כגון פלל וגלל (גזרת ע"ע).⁶⁶
- ח. "פעל של שלש אותיות יסוד [...] ולא תפול אחת משלשתן לעולם" (גזרת השלמים); פועלי פ"א הפועל אל"ף (אמר וכדומה) כלולים בגזרה זו ואינם מעמידים גזרה נפרדת.⁶⁷
- ט. "פעל של ארבע אותיות", כגון שעשע וכרסם (גזרת המרובעים).
- רבנו תם מונה ברשימת הגזרות הנזכרת עוד שלוש קבוצות פעלים ייחודיות (שלפי תפיסתנו הדקדוקית אינן בגדר גזרות נפרדות), ואלו הן:⁶⁸
- א. "פועל של מלאפום", כגון אור, פוש וטוב.⁶⁹ לדעת רבנו תם, אילו פעלים אלו היו בעלי שתי אותיות שורש (היינו שייכים לגזרת ע"ו), "היה לו להיות פשוט אור וטוב כמו מן קם שב רץ שבו קמו רצו". הצורות "ארו עיני" (שמ"א יד, כט), "פשו כי בטח" (איוב ו, כ), "מה טבו אהליך יעקב" (במ' כד, ה) גזרות אפוא מן השורשים אור, בוש וטוב ולא מן א"ר, ב"ש וט"ב.
- ב. "פועל של חטופי פה פעל של פתח [=קמץ ההגוי כפתח] ומלאפום", כגון נמוג, נסוג ונבון. קרוב לשער שבפעלים אלה ובדומיהם הניח רבנו תם את האפשרות של פועל משני שורשים, כלומר נמוג מן נמ"ג ומן מו"ג.⁷⁰
62. פיליפוסקי, תשובות והכרעות, עמ' 38–42.
63. רבנו תם (שם, עמ' 39) מעיר על האפשרות ליצור שמות חדשים משורשים בני שתי אותיות: "וכן אמר מן מר תמורה ומן שב תשובה, ולו היה צריך גם תדושה יאמר מן דש [...] וכלם שיטה אחת להם".
64. רבנו תם (שם, עמ' 24) מעיר כי נשילת הנו"ן בפועלי פ"נ נמנעת כאשר עי"ן הפועל היא אות מאותיות אהח"ע: "כל פועל של שלש אותיות ואמצעיתו אהח"ע ואות ראשיתם נון לא תפול הנו"ן לעולם, כי יאמר מן נער ינער [...]".
65. רבנו תם (שם, עמ' 55) מעמיד על כך שבמקצת מפועלי פ"י היו"ד אינה נחטפת, כגון יסד ויגה.
66. רבנו תם (שם, עמ' 71) מציין לדיגוש החזק כפיצוי לאות הכפל שנשמטה: "כי כן דרך הנונין והביתין והמימין השניות מן סבב חנן שמם נופלות והדגש במקומה".
67. שם, עמ' 41.
68. שם, עמ' 39–41. לניסיון הסבר לטיבן של שלוש הקבוצות ראה אנגלנדר, רבנו תם, עמ' 488, 492–493.
69. "מלאפום" הוא שם נרדף לתנועת החולם. כאן הכוונה לוי"ו המנוקדת בחולם.
70. את קיומם של זוגות שורשים מזכיר גם רשב"ם (מרדלר, דייקת, עמ' 9).

ג. "פעל של ארבע אותיות יסוד מלאפום ופתח", כגון רומם, עולל, סוכב, שומם ושוטט. רשב"ם ב"דייקות"⁷¹ מזכיר את ייחודן של הצורות קומם ועורר, קונן וסוכב וכיו"ב, אך אינו רואה בהן קטגוריה דקדוקית לעצמה. אף הוא מציין כי מן שָׁב וקָם ("השניים") אומרים שוכב וקומם בלשון ציווי, אך מן חָנַן וסָכַב (הכפולים) אומרים חונן וסוכב בבינוני הפועל.

לאור האמור ניתן אפוא לקבוע כי רבנו תם מחשיב את הפעלים אור, פוש וטוב לפעלים שלשיים שאות השורש המצעית שלהם היא וי". מאחר שהו"ו הזאת אינה נשמטת בצורות הנטויות השונות, הפעלים הללו, לשיטתו של רבנו תם, הריהם פעלים שלמים (ולא פעלים חטופים). בהסתמכו על צורת העבר הנסתר כקובעת את שורשי הפעלים הריהו מחשיב את הצורות סוכבו ושוטטו ודומיהן כגזרות משורש רכעי. מבחינת הניתוח הדקדוקי סוכב אינו כמו סָכַב, שהוא "פעל של חטופי למד פעל של כפל", ורומם אינו מתנתח כמו רָם, שהוא פועל "של שתי אותיות".

4. יהב"י הנקדן

חכם הלשון הראשון שבחיבור משלו ניתן למצוא את מושג השורש השלשי בגרסתו הספרדית הוא יקותיאל הכהן ב"ר יהודה, המכונה יהב"י הנקדן, שפעל בצפון צרפת במחצית השנייה של המאה השתים-עשרה והיה תלמידם של רשב"ם ושל רבנו תם.⁷² חיבורו של יהב"י, הנקרא "עין הקורא", מחולק לשני חלקים: חלקו הראשון, המונוגרפי, מחזיק פרקים של כללי מסורה (מתיגה והקפה) ושל דקדוק (הטעמה) ואוסף של הוראות ("אזהרות") קריאה; חלקו השני כולל מערכת מקיפה של הערות למבחר מילים בתורה ובמגילות אסתר ואיכה הדנות באותם עניינים הנידונים בחלקו הראשון.⁷³ מבחינה זו ראוי לשייך את החיבור לסוגה הספרותית של תורת הקריאה במקרא.⁷⁴

יהב"י מזכיר בחיבורו את המדקדקים הספרדים יהודה חיוג' ויונה אבן ג'נאח ואת המדקדק שלמה אבן פרחון, יליד ספרד שפעל באיטליה. בין מקורותיו נזכרים גם "ספרי ספרד המובהקים", והכוונה לכתבי יד של מקרא שהיו הבסיס לכללי המתיגה וההקפה שניסח.⁷⁵

71. שם, עמ' 6.

72. אלדר, ספרות הדקדוק האשכנזית, עמ' 10–12.

73. על מבנהו ועל תוכנו של ספר עין הקורא ראה שם, עמ' 12–16; ירקוני, עין הקורא, עמ' טו–יז.

74. על תורת הקריאה הנכונה של המקרא ראה א' אלדר, תורת הקריאה במקרא: ספר הורית הקורא ומשנתו הלשונית, ירושלים תשנ"ד, עמ' 3–7.

75. על מקורותיו של ספר עין הקורא ראה אלדר, ספרות הדקדוק האשכנזית, עמ' 13; ירקוני, עין הקורא, עמ' יח–כ.

יהב"י אמנם אינו מזכיר את מושג הנח הנעלם (ראה לעיל פרק 1 בסופו), שהוא סימן ההיכר המובהק להתבססות על משנתו הדקדוקית של חיוג' הספרדי, אך הוא הראשון שמזהה ומנתח את הפעלים קם, שָׁב ודומיהם כפעלים עלולים הגזורים משורש שלשי, ולא כפעלים בני שתי אותיות שורש (כדעת קודמיו הצרפתים).

יהב"י, כשאר חכמי צרפת, אינו מציע במפורש את השקפתו על השורש, אך היא עולה ומשתמעת ממונחיו ומניתוחי הצורות המדגמות את הכללים שכלל בעניין הטעמת המילים בעברית המקרא.⁷⁶

בחלוקה ראשית יהב"י מבחין בין פעלים "שלמים" לפעלים "חסרים",⁷⁷ הנקראים גם "נחים"; באחרונים הוא מונה את "הפעלים החטופים" לגזרותיהם. ואלה, לפי יהב"י, הגזרות החטופות:

א. "חטופי הראש, שהם חטופי פ"ה פועל",⁷⁸ הכוללים את (1) "גזרת פ"א הפועל אל"ף" (גזרת פ"א);⁷⁹ (2) "חטופי-פ"ה פועל של יו"ד מן ידע וישב" (גזרת פ"י).⁸⁰

ב. "חטופי פ"ה פועל של נו"ן" (גזרת פ"נ).⁸¹

ג. "חטופי עי"ן פועל הנקראים שניים" (גזרת ע"ו);⁸² את צורת וַיִּשָּׁב מנתח יהב"י כצורת וַיִּפְעַל "בחסרון עי"ן פעלם"!

ד. "בהיות האל"ף למ"ד פועל" (גזרת ל"א).⁸³

ה. "חטופי למ"ד פועל של ה"א";⁸⁴ "נחי למ"ד פועל של ה"א" (גזרת ל"ה).⁸⁵

ו. "חטופי למ"ד פועל של הכפולים",⁸⁶ "משפחת הכפולים" (גזרת ע"ע).⁸⁷

מן העיון בניתוח הצורות לגזרות בספר עין הקורא מתברר אפוא שהשקפותיו הדקדוקיות של יהב"י הנקדן אינן מבוססות רק על תפיסת השורש של רשב"ם ושל רבנו תם, מוריו, אלא מכירות הן כבר את ההתקדמות שהושגה בחקר הפעלים החלשים בספרד בידי יהודה חיוג', מייסד התפיסה בדבר שלשיות השורש בצורות הפועל העברי.

76. ראה אלדר, עין הקורא, עמ' 207 הערה 23, 208 הערות 31, 37, 39.

77. שם, עמ' 208 שורה 34, 214 שורה 81.

78. שם, עמ' 208 שורה 37.

79. שם, עמ' 208 שורה 37 – 209 שורה 39.

80. שם, עמ' 209 שורה 40, 214 שורה 88.

81. שם, עמ' 215 שורה 101.

82. שם, עמ' 210 שורה 50.

83. שם, עמ' 206 שורה 16.

84. שם, עמ' 206 שורות 18, 22.

85. שם, עמ' 212 שורה 63.

86. שם, עמ' 208 שורה 27.

87. שם, עמ' 214 שורה 89.

סיכום

תפיסת השורש של רש"י שואבת את עיקריה ממחברת מנחם. בעקבות מנחם בן סרוק יצר רש"י את מושג היסוד הנופל, המכוון לאות הנראית והמתפקדת כשורשית אך אינה אות יציבה כאות שורש אמתית, באשר היא עלולה להישמט. המושג הזה אפשר לרש"י להניח ברוב הגזרות החלשות שורש המורכב משתי אותיות שורשיות יציבות ומאות שורש נשמטת. לצד השורשים המכילים יסוד נופל מתקיימים שני סוגי שורשים (פועלי ע"ו וע"ע) בעלי שתי אותיות שורש בלבד.

מבחינת התפתחות תפיסת השורש אצל חכמי צרפת מצויים רשב"ם ורבנו תם בין רש"י ומנחם בן סרוק לבין ר' יהודה חיוג', שקבע לראשונה שכל הפעלים בעברית נגזרים משורש בעל שלושה רדיקלים לפחות. שני נכדי רש"י הכירו בשלשיות הבסיסית של השורש ברוב גזרות הפועל בלא תלות בחיבוריו של חיוג' על הפעלים בעלי אותיות הנוח והמשך (אהו"י) ועל הפעלים בעלי אותיות הכפל (שבזמנם כבר היו מונחים בתרגומו העברי של ר' משה הכהן אבן ג'קטילה). ואולם הואיל ולא הגיעו להכרה בקיומה של המהות הפונולוגית הקרויה "נח נעלם/נסתר/רפה" (=סאכן לין) – שהוא חידושו הגדול של חיוג' וסימן ההיכר המובהק ביותר של תפיסת השורש שלו – לא עמד להם כוחם לגלות את המתכונת השלשית המזערית באותן צורות פועל שהכתיב המקראי (החסר בחלקן) אינו מראה בהן את האות הרפה (אל"ף, וי"ו או יו"ד) בצורת הנסתר בעבר (היינו בפועלי ע"ו), ומכאן שנדחקו להבחין בין אות שורש יציבה ("נשרשת") שאינה נשמט לבין אות שורש שאינה נשמרת בכל הצורות של פועל שלשי חלש ("נחטפת"). הבחנה זו היא שהולידה את קטגוריית הביניים של "הפעלים החטופים", המתמצעת בין גזרת "השניים" (=גזרת ע"ו) לבין גזרת "השלשיים". גזרת פועל חטוף – שלשית היא מצד המובן הלקסיקלי והצורה החיצונית, אך מצד התנהגותה המורפולוגית הריהי משקפת שורש ("יסוד") בן שתי אותיות או (בגזרות המעורבות) אפילו בן אות אחת.

למן המחצית השנייה של המאה השתים-עשרה נחשף אזור צפון צרפת להשפעת אסכולת הבלשנות האנדלוסית באמצעות חיבוריה שתורגמו לעברית. יחב"י הנקדן הוא הראשון מבין חכמי צרפת שקלט במידה זו או אחרת עיקרים, מושגים וקווי ייחוד של תורתו הדקדוקית של חיוג'. במקרה של יחב"י מדובר בחידית ההכרה בשלשיות השורש של הפעלים קם, שָׁב ודומיהם (פועלי ע"ו).

חיבורי הדקדוק של חכמי צרפת הנזכרים הם הנדבך הראשון בבניין הספרות הדקדוקית של בני היהדות האשכנזית בימי הביניים; הנדבך השני, והמרכזי, נוסף לה לספרות זו מידם של חכמי גרמניה ("אשכנז" במובן המצומצם) ואנגליה. השמות הגדולים של האסכולה האשכנזית הם ר' שמשון הנקדן מגרמניה בעל "חיבור הקונים" ("השמשוני") ור' משה בן יצחק מאנגליה מחבר "ספר השֵׁהם", שהוא

המלומד הראשון המביא לצפון אירופה באורח שיטתי ומקיף את תוצאות המחקר הדקדוקי של חכמי ספרד המוסלמית בדורות שלאחר מנחם ודנשו.

הקיצורים הביבליוגרפיים

אורבך, בעלי התוספות = א"א אורבך, בעלי התוספות: תולדותיהם, חיבוריהם ושיטתם, ירושלים תשכ"ח

אלדר, חיוג' = א' אלדר, "משנתו הדקדוקית של ר' יהודה חיוג' הספרדי", לשוננו נד (תש"ן), עמ' 169–181

אלדר, ספרות הדקדוק האשכנזית = א' אלדר, "ספרות הדקדוק של יהדות אשכנז בימי-הביניים", מסורות ה-1 (תשנ"א), עמ' 1–34

אלדר, עין הקורא = א' אלדר, "שער נוח התיבות מתוך 'עין הקורא' (כללי מלרע ומלעיל ליהב"י הנקדן)", לשוננו מא (תשל"ז), עמ' 205–215

H. Englander, "Grammatical Elements and Terminology in Rashi's Biblical Commentaries", *Hebrew Union College Annual* 11 (1936), pp. 367–389

H. Englander, "Rabbenu Jacob Ben Meir Tam as Grammarian", *Hebrew Union College Annual* 15 (1940), pp. 485–495

E. Englander, "Rashi's View of the Weak Roots", *Hebrew Union College Annual* 7 (1930), pp. 399–437

Měnaḥem Ben Saruq, *Maḥberet*, ed. A. Sáenz-Badillos, = מבחרת, Granada 1986

בכר, ניצני הדקדוק = ב"ז בכר, נצני הדקדוק: חקירה היסטורית בקדמוניות הדקדוק העברי, מתורגם מגרמנית ע"י א.ז. רבינוביץ, תל-אביב תרצ"א

גולדנברג, שורש = ג' גולדנברג, "על השוכן החלק והשורש העברי", לשוננו מד (תש"ס), עמ' 281–292

גמליאל, חשיבתו הבלשנית = ח' גמליאל, "חשיבתו הבלשנית של רש"י", רש"י – דמותו ויצירתו, א: פירושי רש"י למקרא, בעריכת א' גרוסמן וש' יפת, ירושלים

תשס"ט, עמ' 123–138

גמליאל, רש"י = ח' גמליאל, "תפיסת השורש של רש"י", לשוננו עא (תשס"ט), עמ' 105–130

גרוסמן, חכמי צרפת = א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים – קורותיהם, דרכם בהנהגת הציבור, יצירתם הרוחנית, ירושלים תשנ"ה

טויטו, שיטתו של רשב"ם = א' טויטו, "על שיטתו של רשב"ם בפירושו לתורה", תרביץ מח (תשל"ט), עמ' 248–273

טויטו, שיטת רשב"ם = א' טויטו, "שיטתו הפרשנית של רשב"ם על רקע המציאות

ההיסטורית של זמנו", עיונים בספרות חז"ל במקרא ובתולדות ישראל, מוקדש לפרופ' עזרא ציון מלמד, בעריכת י"ד גילת, ח"י לוי' וצ"מ רבינוביץ, רמת-גן תשמ"ב, עמ' 48-74

יפת, דור דור = ש' יפת, דור דור ופרשניו: אסופת מחקרים בפרשנות המקרא, ירושלים תשס"ח

יפת, רשב"ם לאיוב = ש' יפת, פירוש רבי שמואל בן מאיר (רשב"ם) לספר איוב, ירושלים תש"ס

יפת וסולטרס, רשב"ם לקהלת = ש' יפת ור"ב סולטרס, פירוש רבי שמואל בן מאיר על קהלת, ירושלים תשמ"ד

ירקוני, עין הקורא = ר' ירקוני, עין הקורא ליקותיאל הכהן, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, תשמ"ה

מרדלר, דייקות = ר' מרדלר, דייקות מרבנו שמואל: מהדורה ביקורתית, ירושלים תש"ס

מרדלר, רשב"ם והדקדוק = ר' מרדלר, רבי שמואל בן מאיר (רשב"ם) והדקדוק העברי: תפיסתו הדקדוקית בענייני תורת ההגה ותורת הצורות, מעמדו בחכמת הלשון ודמותו כמדקדק, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ד

פוזננסקי, חכמי צרפת = ש"א פוזננסקי, מבוא על חכמי צרפת מפרשי המקרא, ירושלים תשכ"ה

פיליפוסקי, תשובות והכרעות = צ' פיליפאווסקי, ספר תשובות דונש בן לברט עם הכרעות רבינו יעקב תם, לונדון ואדינבורג 1855

שטיין, דייקות = י"ט שטיין, "שיורי יום טוב - דקדוק מרבנו שמואל [בן מאיר] ופירושו על התורה על פי הדקדוק", *Jahrbuch des traditionstreuen Rabbiner-Verbandes in der Slovakei*, Trnava 1923, pp. i-vii, נט-לג

קוטביות סמנטית והתנטרלות

1. מבוא

נושאו של מאמר זה הוא התנטרלות של צירופים או מילים שמשמעותם הראשונית היא קוטבית. יש שמילים הנמצאות בקצה של סקלה (ראה להלן) מתנטרלות ועוברות לשמש כקנה מידה, כציון הסקלה עצמה. הסקלה אמורה לייצג את כל הערכים בין הקצוות שהמילים הקוטביות מייצגות.

מילים קוטביות¹ משקפות יחסים סמנטיים שונים. נושא זה נידון רבות בספרות המחקר. בעברית דנו בהפכים ובניגוד (אך לא בהתנטרלות) אבינרי, בורוכובסקי וטרומר, שכתבו מאמר מקיף על הפכים, צבעוני בעבודת הדוקטור שלה על השלילה ועוד. בספרות הכללית דנו רבים במילים הקוטביות ובהתנהגותן, וביניהם למשל ספיר, ליונס, קרוז (1980, 1986) והורן (2001).²

קרוז (1980) מבדיל בין זוגות משלימים שהם סט בן שני מונחים בלתי מתמזגים ובלתי דריגים, כמו נשוי ורווק (כאן לפי דרכו של ליונס), לבין אלה שקשורים לתכונה דריגה, כמו נקי ומלוכלך, בטוח ומסוכן (וכאן הוא חולק על ליונס). הקבוצה הזאת קרובה מאוד לאנטונימים. לדעתו ההבחנה בין משלימים לאנטונימים דריגים

1. הכוונה כאן בעיקר להפכים (contrary terms), על פי הטבלה המרובעת של השלילה; ראה למשל הורן, 2001, עמ' 23, 25; צבעוני, עמ' 16. שלילה ניגודית וביטוייה בלא (כנגד בלתי: לא נראה – בלתי נראה) לא יידונו כאן בהרחבה.

2. ליונס (עמ' 462) מכנה הפכים מסוג ארוך וקצר בשם אנטונימים. קרוז (1980, עמ' 14) מוסיף שהמונח אנטונים מכון להפכים שיש להם נקודת אמצע. ניתן לומר "לא ארוך ולא קצר", ו"הוא אינו ארוך" אין משמעו בהכרח "הוא קצר". מבחינה לוגית אלו הם ניגודים לוגיים (contraries), המובחנים מהפכים לוגיים (contradictories), כמו נקי ומלוכלך. אי אפשר, לדעתו, לומר "לא נקי ולא מלוכלך", שכן לא נקי משמעו 'מלוכלך'. ליונס (עמ' 462) מכנה הפכים כאלה בשם משלימים (complementaries). המשלימים, לדרכו, הם בלתי דריגים (בלתי ניתנים לדירוג). גם את נשוי ורווק כולל ליונס בקטגוריה זו. המושג אנטונים נידון במקומות רבים מאוד, ואי אפשר להביא את כולם כאן. מראי מקום נוספים ראה למשל אצל בורוכובסקי וטרומר. על הפכים בלתי מתיישבים במערכות סדורות ראה שם, עמ' 216–217; על ניגודים מסוגים שונים – שם, עמ' 220–221; ועל הפכים שונים בשמות תואר – שם, עמ' 234–239.

בסיסית פחות מההבחנה בין דריג לבלתי דריג. כלומר יש להעמיד את האנטונימים ואת המשלימים הדריגים מצד אחד, ומצד אחר את המשלימים הבלתי-דריגים המובהקים, כמו נשוי ורווק, שאין להם נקודת אמצע. כמובן יש הבדלים בין האנטונימים למשלימים הדריגים, למשל באשר ליחסיות ולמוחלטות: ארוך הוא מושג יחסי תמיד, ופיכח אינו יחסי בדרך כלל – פיכח אין משמעותו 'פיכח יותר מהמומצע'. אני מאמצת את גישתו של קרוז במאמר זה, והדיון יתמקד בעיקר במשלימים ובאנטונימים דריגים. שניהם יכוננו כאן "קטבים".

אפשר לראות את שמות התואר הדריגים כמצויים על סקלה שמציינת דרגה או מידה של תכונה מסוימת. לסקלה הטיפוסית שבבסיס זוג הפכים יש מוצא, מקור – נקודה המציינת את דרגת האפס של התכונה הנמדדת, והיא נמשכת עד אין סוף. לכן לסקלה יש למעשה רק קצה אחד.³ לסקלת המשקל, למשל, יש קצה המציין אפס משקל. אין גבול תאורטי לקצה הסקלה, שהרי אפשר להוסיף משקל ולהגיע לכובד רב יותר עוד ועוד. למעשה מונח אחד בכל זוג של משלימים דריגים מתפקד כנקודת קצה על הסקלה, בעוד האחר מכסה את כל הסקלה. במקרה של אנטונימים החלוקה בין שני המונחים מאוזנת יותר, והתחום הניטרלי בסקלה אינו נקודה מוגדרת.⁴

שני הקטבים בסקלת המשקל מיוצגים בשפה במילים קל וכבד.⁵ נבחן עתה איזה משני המונחים הקוטביים בסקלה מתנטרל ועובר לשמש כציון הסקלה עצמה.⁶

3. יש מקרים של שני קצוות, כמו ריק ומלא, אך הם נדירים. לעתים לסקלה אין קצה כלל, כמו סקלת המהירות והאטיות – תחומה של אטי יכול להימשך עד אין סוף, משום שאפס תנועה אינו אטיות אלא חוסר תנועה. הורן (2001, עמ' 239–240) מתאר שמות תואר דריגים כמצויים למעשה על שתי סקלות, לפי יכולתו או אי-יכולתו של שם התואר להתקדם בסקלה. ניתן לומר, למשל, "קר עכשיו, למעשה קפוא", אך לא "קרי", למעשה די חם". כלומר במקרה זה יש, לדעתו של הורן, שתי סקלות: סקלת הקור וסקלת החום, ושתייהן מבטאות תכונה אחת (טמפרטורה). ראה גם בלבן, עמ' 15–17.
4. ראה קרוז, 1980, עמ' 18–19. על מושג הדירוג ראה כבר ספיר במאמרו מ-1949. ספיר אינו דן שם בהתנטרלות, שהיא נושא מאמר זה.
5. דברים דומים אצל בורוכובסקי וטרומר (עמ' 235), המדברות על מקרים של רב-איבריות במציאות לעומת דר-איבריות בשפה, כלומר שתי לקסמות בלבד לתיאור מגוון מצבים.
6. כשמדברים על סקלה, יש לדבר גם על נורמה (קרוז, 1980, עמ' 19), וכבר דן בכך ספיר (עמ' 123, 125, 130). ספיר מדבר על סקלות אבסולוטיות ויחסיות. נורמה היא סדרה של נקודות שונות על סקלה אבסולוטית לגבי מחלקה מסוימת של רפרנט. נקי לסכין מטבח אינו נקי לסכין ניתוח, ומדויק לשעון יד אינו מדויק לשעון מדעי מקוורץ. לכן לסקלה אבסולוטית מסוימת יכולות להיות הרבה נורמות, אבל משנקבעה נורמה היא מתפקדת כנקודת קצה.

2. התנטרלות,⁷ חדות וקהות, שימוש מטפורי

נבחן את המילה גודל. בעברית בת ימינו אנו נוהגים לומר גודל קטן, קטן בגודלו וכו', והמילה גודל אינה מציינת עוד משהו גדול אלא עברה לשמש כמילת מידה ניטרלית. לציון תכונה זו אשתמש במונחים קהה וקהות. לציון המצב ההפוך – אם המילה שומרת על משמעותה הקוטבית המקורית ואינה מתנטרלת, ולכן אינה משמשת לציון הסקלה – אשתמש במונחים חד וחדות.⁸ עיון ברובדי הלשון הקודמים לעברית בת ימינו מאפשר לעתים לראות את תהליך ההתנטרלות החל במילה קוטבית וההופך אותה בסופו של דבר למילת סקלה. כך למשל במילה גודל. בלשון המקרא שמרה המילה על הרכיב הסמנטי 'גדול':

1. ותאמרו הן הראנו ה' אלהינו את כבדו ואת גדלו ואת קלו שמענו מתוך האש היום הזה ראינו כי ידבר אלהים את האדם וחי (דב' ה, כא).

בלשון חכמים ייתכן שהמילה גודל כבר משמשת כמילת סקלה ניטרלית:

2. אין פוחתין לפאה משיש ואע"פ שאמרו אין לפאה שיעור הכל לפי גודל השדה ולפי רוב העניים ולפי רוב הענוה (פאה א, ב).⁹

אך בחלק מההופעות לשון חכמים עדיין נוהגת בדומה לעברית המקראית:

3. ר' יהודה אומר הגדול לפי גודלו והקטן לפי קוטנו (בבא קמא פו ע"א).

שימוש זה שונה מאוד מהנוהג בעברית בת ימינו, שבה הושלם התהליך של הפיכת המילה גודל למילת מידה ניטרלית שמשמעותה הראשונית התקתה (המשמעות החדה מוסיפה לשמש בהקשרים מסוימים):

7. להתנטרלות יש פנים אחדות. למשל, כשכמה יסודות עומדים יחד ביחס לאלמנט אחד הם מתנטרלים: הניגוד בין רופא לרופא שיניים מתבטל ביחס למטופל, ומכיוון שיש הבדל בקצה אחד של הניגוד (רופא אינו זהה לרופא שיניים), אנחנו מניחים שבקצה האחר חל דיכוי שלו. לא אדון כאן בסוג זה של התנטרלות. התנטרלות מסוג אחר נוצרת כשליחידה לקסיקלית שמשתתפת במבנה ניגוד יש אב משותף לקסיקלי. אנטונימים מתנטרלים שייכים לסוג זה; למשל האנטונימים קצר וארוך מתנטרלים בשאלה "מה האורך של...?" – התשובה יכולה להיות קצר וארוך. כמובן השאלה אינה *מה הקוצר? (ראה דיון נוסף אצל קרוז, 1986, עמ' 256). בסוג זה של התנטרלות ידון המאמר.

8. ספיר (עמ' 132) רואה בדרך הבעה זו, למשל במקרה שהשאלה "מה האורך?" מכוונת למידה קטנה, כגון 2 מ"מ (כלומר הכוונה לקוצר), את חוסר האונים של השפה בהקצאת מונחים שהם ניטרליים מבחינה לוגית לצורך דירוג.

9. ראה פירושו של ר' עובדיה מברטנורא על אתר.

4. ופתאום בא שדון קטן בגודלו.¹⁰

התנטרלות זו של גודל מביאה לכך ששני האנטונימים גדול וקטן הופכים להיות בלתי סימטריים מבחינת החדות שלהם ומבחינת הפרודוקטיביות הסמנטית ולעתים אף הלקסיקלית שלהם. המילה בעלת הפוטנציאל להיות קהה זוכה בדרך כלל ללקסיקליזציה רחבה יותר. גודל התקתה והפכה למילת מידה, ואילו קוטן עדיין חדה במשמעותה ושומרת על רכיב המשמעות 'קטן'. אין אומרים, כמובן, *גדול בקוטנו. גם בשאלה משתמשים במילה גודל. כך נשאל: "מה גודל החדר?" והתשובה עשויה להיות – "קטן מאוד".¹¹ לצורך הדיון יכוננו, כאמור, מילים כמו גודל, רוחב, אורך "מילים קהות", משום שאיבדו את רגישותן הקוטבית בתפקדן כציינות הסקלה. מילים כמו קוצר, צרות, קוטן, שעדיין שומרות על רגישות זו, יכוננו, כאמור, "מילים חדות".

תחולתה של תופעת ההתנטרלות אינה זהה בכל השפות. באנגלית, למשל, יש מילה מיוחדת למידה שאינה נגזרת מהמילה 'גודל'.¹² אך במילים כמו long ו-thick המצב דומה לזה שבעברית: אפשר לשאול How thick is it?, ולקבל את התשובה very thin. אפשר להשתמש גם בצורת שם העצם ולומר Its thickness is 1 mm. האנטונים thin אינו מספק צורות דומות או שימושים כאלה. כך הוא גם בזוגות אחרים.¹³

אם בוחנים מילים קוטביות כמו רחב וצר ואת שמות העצם המופשטים הנגזרים מהן, עולה שהמילה צרות מצומצמת בעיקר למשמעות מטפורית בצירופים כבולים – צרות מוחין, צרות אופקים, ואינה משמשת כאמת מידה טכנית. לצורך זה משמשת

10. <http://www.tipo.co.il/zone>, 18 באפריל 2005.

11. רמז לכך כבר ספיר, עמ' 127.

12. גם בעברית יש צירופים כמו יקר במחירו וזול במחירו (ראה להלן), שבהם מילה אחת משמשת כמילת הסקלה. יש לשים לב, כמובן, שכאן מילת הסקלה היא עודפת ואינה הכרחית. יקר וזול מספיקות בהחלט מבחינת העברת המסר. אך מכיוון שהמילה גודל עשויה לציין דבר קטן מאוד, שגודלו 0.001 מיקרון (ראה למעלה), ברור שהשימוש בה מחייב וקה.

13. המילה short אינה מייצרת נומינליזציה דומה למילה length. המילה length משמשת בתפוצה רחבה יותר מזו של המילה shortness. shortness מצויה באנגלית בצירופים כגון shortness of breath, ובהם היא עדיין שומרת על המשמעות המקורית – החדה, ואילו length עברה לשמש גם במשמעות הקהה. בצרפתית, למשל, אין אפשרות לשאול על אורך לפי הדגם האנגלי (How long is it?). על אורך של חצאית, למשל, אפשר לשאול Quelle est la longueur de ta jupe?, והמילה longueur – 'אורך', היא קהה. אך בצרפתית יום-יומית משמשת גם המילה longue, בשאלה כמו Elle est longue, ta jupe? (= היא ארוכה, החצאית שלך?) – שם התואר כאן הוא חד, ואם החצאית קצרה התשובה היא כמובן שלילית.

המילה רוחב. לכן קיים הצירוף רוחב צר, אך לא צרות רחבה. כך הוא גם בזוג אורך וקוצר. קוצר משמשת בצירופים כמו קוצר זמן, קוצר היריעה, קוצר רוח, קוצר נשימה, אך לא לציון הסקלה, ואילו המילה אורך משמשת גם כמילת המידה הניטרלית, לבד משימושה המטפורי בצירופים כמו אורך רוח. יש אפוא דוגמות רבות לאורך קצר, אך לא לקוצר ארוך.¹⁴

דוגמות 5 ו-6 ממחישות את ההבחנה בין הקוטב שהתקפה לבין הקוטב שמשמעותו עדיין חדה:

5. אני די אוהב את המכשיר אבל מפריעים לי שני דברים: גודל המסך, או יותר נכון קוטן המסך [...] ¹⁵

בדוגמה זו יש כמובן נסיגה מהמשמעות הקהה של גודל. הכותב רוצה להדגיש שמדובר במסך קטן מדי, ולכן הוא עובר למילה קוטן, שאיננה משמשת כאן כמילת מידה ניטרלית אלא שומרת על משמעותה החדה. כך גם בשימוש שלהלן במילה נומך במקום גובה:

6. על פסק דין זה הוגשו לבית משפט זה שלושה ערעורים: ערעור התובעים על נומך סכום הפיצויים [...] ¹⁶

ברגיל היינו אומרים "גובה סכום הפיצויים", והמילה גובה, המציינת את הסקלה, כוללת בתודעתנו גם מצב שבו הפיצויים נמוכים. השימוש במילת הסקלה הקהה היה מטשטש את העובדה שהפיצויים היו נמוכים מדי, ומכיוון שהמוען רצה להדגיש זאת הוא בחר במילה ההפוכה החדה.

14. ראה רוזן, עמ' 91–92, 129. רוזן אינו עוסק בדיונו בשאלה מי משתי המילים המייצגות את הקטבים נבחרת לייצג את הסקלה. הוא מבחין שם בין מילים גזורות משקל למילים הבנויות מבסיס ומצורן ועוסק בעיקר בפן המורפולוגי ובפן הסמנטי. משמעות המילה כושר, לזרכו של רוזן, כללית לעומת משמעות המילה כשורת, השומרת על משמעותו הבסיסית של שם התואר. לדבריו שמות בסימית יות קשורים בדרך כלל קשר סמנטי הדוק יותר לשם התואר שממנו נגזרו (הוא מכנה צורות כאלה nomina qualitatis [עמ' 92]). אלו הן הצורות שעברו נומינליזציה מובהקת, לעומת הצורה גזורת המשקל, שהיא גמישה יותר. רוזן מכנה מילים כמו גודל ועומק (voces mediae) (עמ' 129), ונראה שהבחנתי קולעת לדבריו לגבי מילים אלה. אך היעדר חלופות מורפולוגיות, למשל שומן בלא *שמנות, צרות בלא מקבילה, ורידות בלא מקבילה ועוד, וכן קיום צמדים המתנהגים בצורה הפוכה, כמו מותק ומתיקות (דווקא מתיקות גמישה יותר ועשויה לשמש כמילת סקלה), חומד ונחמדות (נחמדות גמישה יותר), משבשים את התמונה המסודרת שמצייר רוזן. אני מודה לד"ר רון כוזר על שהפנה אותי לדיון של רוזן.

15. www.pocket.co.il/community/showthread.php?t=10604, 19 באוגוסט 2004.

16. www.nevo.co.il/Psika_word/mechozi/m04001164-782.doc.

גם דוגמות 7, 8 ו-9 ממחישות את ההבדל הזה בין הקוטב שהתקפה לקוטב שנשאר חד במשמעותו:

7. רוחב צר של זכות דרך.¹⁷

הצירוף *צרות רחבה אינו קיים.¹⁸

8. גובה נמוך ועצמות קטנות.¹⁹

הצירוף *נומך גבוה אינו קיים, כמובן.

9. מערכת סגורה מוגבלת ל 10 מטרים משמשת למטרה ספציפית שמגדירה עומק רדוד.²⁰

בדוגמה 9 לא ננקטה לשון רדידות עמוקה. זהו כמובן שימוש אפשרי כמטפורה, ובמקרה זה המילה עמוקה תשמש כמגביר במשמעות 'רַבָּה'. נמצאו דוגמות אחרות לצירוף זה:

10. זה רק מוכיח לאיזו רדידות עמוקה מוכנים להגיע בעלי האינטרסים בביצוע ניסויים בבע"ח.²¹

ראינו אפוא שלמילים כמו עובי וגודל יש שתי משמעויות (senses) – משמעות קהה ומשמעות חדה. היחסים בין שתי המשמעויות סיסטמטיים, ולכן הן שייכות לאותה לקסמה. שתי משמעויות אלה קיימות, כאמור, רק באנטונימים ובמשלימים דריגים דוגמת עבה וגדול, אך כמובן לא באנטונימים בלתי דריגים כמו חי ומת, נשוי ורווק.²² ראינו גם את השימוש המטפורי של הקטבים השונים.

17. <http://atar.mscc.huji.ac.il/~geo/emppp/courses/transportation/2004>. הכתובת כבר אינה פעילה, אבל הדוגמה נלקחה משם כלשונה (ייתכן שכך הוא גם בדוגמאות אחרות שהבאתי מן המרשתת).

18. כל המקרים שאני מציינת בהם שצורה מסוימת אינה משמשת נבדקו במרשתת. הצירופים האחרים באים בשכיחות גבוהה מאוד: מאות ולעתים אלפי דוגמות.

19. http://naturemed.co.il/in_si/health_05.html

20. <http://diving-il.com/modules.php?name=Forums&life=viewtopic&p=5079>

21. <http://www.nrg.co.il/online/41/35/MS/931/993.html>

22. ראה ההסתייגות של ויז'ביצקה (עמ' 168–169) בעניין חי ומת. לדעתה חי צריך להיות מנותח 'לא מת'. אני נוטה להסכים עם קרוז (1986, עמ' 247, 262–263), החולק עליה ומבקר את דרך הניתוח המשלבת הפתעה בהודעה לא צפויה. קרוז חולק גם על עקרון הניתוח של מקאולי (עמ' 61), הטוען שאי אפשר להגדיר חי כ'לא מת' ומת כ'לא חי', שהרי יש הקטגוריה 'דומם' (לא חי אך גם לא מת). אף יש הבדל, לדעתו של קרוז, בין אנטונימים מסוג חם וקר לבין אנטונימים מסוג עבה ודק – בשאלה How thick is it? אין קדם-הנחה שהנמדד אכן עבה,

3. קטבים כמותיים-טבעיים-תפיסתיים

אורך וקצר, כבד וקל הם קטבים בסקלה דריגה. הם מכונים קטבים כמותיים ומסומנים Q (=Quantitative), ובספרות הם מכונים גם אנטונימים טבעיים או תפיסתיים.²³ הם נשפטים באמצעות החושים והתפיסה: ראייה, שמיעה, אמדן וכו'. בדרך כלל היחידה שמסמנת דרגה גבוהה של התכונה הנמדדת (אורך, עומק, גובה, מהירות, כובד, חוזק וכו') היא המתנטרלת והמשמשת לציון הסקלה, והיא זוכה ללקסיקליזציה רחבה יותר ומוגדרת כקוטב החיובי מבחינה כמותית (כמות רבה יותר של הדבר הנמדד). סקלה של אורך טבעית יותר מסקלה של קוצר, סקלה של מהירות טבעית יותר מסקלה של אטיות וכו'. מכיוון שתכונות אלו (אורך, מהירות וכו') מושכות תשומת לב רבה יותר, הן גם פשוטות יותר מבחינה תפיסית. מחשבה על חומר ועל שפע במונחים של חסר דורשת רמה גבוהה יותר של הפשטה וטרנספורמציה מסובכת יותר של נתונים תפיסתיים בסיסיים. דוגמות 7, 8 ו-9 לעיל מייצגות את הקטבים הטבעיים או התפיסתיים. מילות הסקלה בהן הן רוחב, גובה ועומק.

כפי שמקובל להניח בספרות המחקר,²⁴ הקוטב החיובי בסקלה הוא המניב אפשרויות רבות יותר לשימוש קהה. חיובי כאן פירושו שיש בו תכונות שהשלילי חסר אותן. וכן בצמדים בלתי דריגים; למשל בצמד נשוי ורווק הקוטב החיובי הוא נשוי, משום שלנשוי יש אישה ולרווק אין. בצמד חי ומת הקוטב החיובי הוא חי, שכן לחי יש תכונות שהמת חסר אותן. בצמד התלבש והתפשט הפועל התלבש הוא החיובי משום שיש בו משהו (בגדים) שהאנטונים שלו חסר. יש עוד קני מידה לקביעת החיובי והשלילי. אוסגוד וריצ'רדס (עמ' 380, 409–411) משווים את הקוטב החיובי ואת הקוטב השלילי לתפיסת היין והיאנג בסינית. הם קושרים אותם לעניין המסומנות ומדברים על עניין הבחירה בחיובי כחלק מההיסטוריה האנושית. גם גבעון (עמ' 109) משמיע דברים דומים. הורן (2001, עמ' 160) מזכיר את היפותזות פוליאנה, המניחה העדפה של מילים הקשורות להיבטים החיוביים של החיים, אך מטיל ספק ביכולתו של קנה מידה זה, הברור מאוד במקרה של רחב וצר למשל (יש יותר מן הדבר הנמדד או מן התכונה: יותר מקום, יותר משקל וכו'), להסביר מקרים אחרים הנכללים בהגדרת "הקוטב החיובי".

בעוד בשאלה How hot is it? יש קדם-הנחה שהנמדד חם ולא קר. ייתכן שכן המצב באנגלית בכל הקשור לחום. נדמה לי שבעברית בשדה חום הגוף השאלה "מה החום שלו?" אינה כרוכה בקדם-הנחה שמדובר בדרגת חום גבוהה דווקא, ולפיכך סקלת החום דומה לסקלת העובי. ואמנם באנגלית משמשת מילה אחרת לעניין חום הגוף (בדרך כלל temperature).

23. כך למשל קרוז, 1986, עמ' 250 והורן, 2001, עמ' 276. הורן מוסיף את המונח "אנטונימים תפיסתיים" (conceptual), וקרוז מכנה אותם בשם "טבעיים" (natural). ישראל (עמ' 703) מסכם את סוגי האנטונימים ומזכיר את דברי הורן וקרוז.

24. למשל קרוז, 1986, עמ' 246; הורן, 2001, עמ' 161 וההפניות שם.

4. קטבים רגשיים-לשוניים

בקטבים כמו טוב ורע, מאושר ואומלל, חכם וטיפש הקוטב החיובי, המתנטרל והמשמש כמילת סקלה, הוא זה המזוהה כחיובי מבחינת ההערכה – טוב, מאושר, חכם. קטגוריה זו מסומנת בספרות המחקר E (=Emotive).²⁵ קוטביות זו נקראת גם קוטביות לשונית (Linguistic Polarity).²⁶ בעברית יש לעתים מילה כללית לציון הסקלה. למילה יפה, למשל, עשויה להצטרף מילת הסקלה מראה: יפה במראהו. לעתים, כאמור, מציינת את הסקלה מילה קוטבית שהתנטרלה.²⁷ דוגמה זו מלשון חכמים מדגימה מבנה כזה של קטבים רגשיים-לשוניים שהקוטב החיובי בהם התנטרל והפך למילת הסקלה:

11. ויקראו לפניו אברך אב בחכמה ורך בשנים, אבל נבוכדנצר טפסר טפש בחכמה שר בשנים (בראשית רבה ז, ג [מהדורת תיאודור ואלבק, עמ' 1102]).

כאן המילה הקוטבית חכמה, המציינת את הקוטב החיובי הרגשי, התקתה ועברה לשמש כמילת סקלה, וכך מתאפשר הצירוף טיפש בחכמה.²⁸ דוגמה 12 אף היא ממחישה עניין זה:

12. והעולם הוא רע, הוא רע בטובו / את שבדעתו תמיד לקחת הוא נותן תחילה [...] (נתן זך, "שיר אהבה")

המילה טוב, המציינת את הסולם, משמשת במשמעותה הקהה – היא מכילה גם את הרע במשרעתה.

בצמד האנטונימים שולי וחשוב הקוטב המתקפה והמשמש לציון הסקלה הוא חשוב (וחשיבות):

13. מעניין לעקוב כיצד דווקא מימד זה, שניתפש כ"צורתו החיצונית של הספר" והיה שולי בחשיבותו בעיני יוצרי הספרים לילדים היה למרכיב המוביל הראשון שציין את השינוי בגישה החברתית-חינוכית לילד משמרנות לוחצת לעבר הכרה בזכותו ליהנות.²⁹

בשלוש הדוגמות האחרונות ציון הסקלה הוא עודף; העניין יידון בהמשך.

25. למשל קרוז, 1980; הורן, 2001, עמ' 273–274.

26. למשל קרוז, 1986, עמ' 247–248. כבר ספיר (עמ' 130) מדבר על מושגים המדורגים מבחינה זו. לפי הגדרתו הם משמשים למטרות פסיכולוגיות.

27. צורות אחרות עשויות לשמש בתפקיד זה לבד משם התואר עצמו: יפה מראה, יפה במראה, יפה במראהו, שמראהו יפה. וראה להלן סעיף 6, העוסק בציון הסקלה, והערה 12 לעיל.

28. וכבר דנתי בצירוף זה בעבר (בליבויס, עמ' 90), אך מהיבט אחר.

29. <http://www.gilrach.co.il/article.asp?id=350>

5. קוטביות לוגית.

עד כה נידונו שני סוגי קוטביות: קוטביות כמותית-טבעית-תפיסתית, המיוצגת בקטבים דוגמת ארוך וקצר, גבוה ונמוך (Q), וקוטביות של הערכה ורגש (שכונתה גם קוטביות לשונית), המיוצגת בצמדים כמו חכם וטיפש, טוב ורע (E). בקוטביות לוגית הקטבים נקבעים כשליליים או כחיוביים על פי מבחן לוגי. הקוטב שעובר היפוך פולריות במבחן הוא השלילי. בצמד האנטונימים נכון ומוטעה הקוטב השלילי הלוגי הוא מוטעה, משום שבמבחן לוגי חל היפוך הפולריות במילה זו: נכון שנכון = נכון. מוטעה שמוטעה = נכון. ההיפוך אופייני למונחים שליליים. לעתים התוצאה אינה כה מוחלטת, ויש רק העצמה של מונח אחד והחלשה של האחר, למשל: "הוא דוגמה טובה לאדם טוב" לעומת "הוא דוגמה גרועה לאדם גרוע" (גרוע הוא הקוטב שעבר היפוך, ולכן הוא השלילי). לעתים קרובות יש חפיפה בין הקוטב החיובי הלוגי לקוטב החיובי הרגשי. לא ארחיב כאן עוד בסוג זה של קוטביות,³⁰ והדיון יעסוק בעיקר בהתנגשות שבין שני הסוגים הראשונים – הכמותית-תפיסית והרגשית-לשונית.

6. ציון הסקלה

בשלוש הדוגמות 11, 12 ו-13 לעיל השם המציין את הסקלה הוא למעשה עודף, כלומר ניתן היה לומר טיפש, רע ושולי במקום טיפש בחכמה, רע בטובו ושולי בחשיבותו, ומילת הסקלה אינה אלא נופך סגנוני (בהנחה שברור לכול שהטיפשות היא תכונה הנמדדת בסולם החכמה ולא בסולם הסבלנות למשל). לעומת זאת בכל הדוגמות הקודמות, כגון רוחב צר, גודל קטן, השימוש במילת הסקלה הוא הכרחי. במקרים אחדים (כמו רוחב צר וצר ברוחבו) המבנה התחבירי הוא הקובע אם מילת הסקלה עודפת או חיונית. וכבר דנתי במקום אחר³¹ בהקבלה בין מבנה סמיכות שם תואר מסוג גבה קומה למבנה מסוג גבוה בקומה.

אך גם כשמדובר במבנים תחביריים דומים יש לעתים הבדל בעודפות הנובע ממידת גילום התכונה בסקלה. אין דומה הזוג גבה קומה וגבוה בקומה לזוג קל רגליים וקל ברגליו. בזוג הראשון המילה קומה היא יתרה משום שמבחינה סמנטית הרכיב 'קומה' מגולם בשם התואר גבוה, המודד קומה, ואילו בזוג השני אין עודפות משום שהרכיב 'רגליים' אינו מגולם בשם התואר קל, שכן הוא רחב הרבה יותר במשמעותו. העודפות כאן תלויה אפוא בתחולה הסמנטית של המילים המרכיבות את הצירוף ובמידת הגילום של הסקלה בשם התואר.

30. ראה למשל את הדיון הרחב בקוטביות הלוגית אצל קרוז, 1986, עמ' 252.

31. בליכויס, עמ' 96.

בצירופים נמוך קומה ונמוך בקומתו המילה קומה נראית עודפת משום שאינטואיטיבית נראה שנמוך מתאר קומה תמיד, אך יש צירופים מסוג אחר, כמו נמוך רוח (אם כי אין הם רבים):

14. בא וראה כמה גדולים נמוכי הרוח לפני הקב"ה (סוטה ה ע"ב; ומשם נשתגר גם בדברי פרשנים).

מכאן שהמילה קומה אינה אוטומטית ויחידה בהצטרפותה למילה נמוך. קיים גם הצירוף הקוטבי גבה רוח, שאינו שכיח:

15. רבי שמעון אומר אין הנגעים באים אלא על לשון הרע ואין הצרעת [באה] אלא על גבה רוח שנאמר "וכחזקתו גבה לכו" (אבות דר' נתן, נוסח ב, טז [מהדורת שכטר וקיסטר, עמ' 36]).

קיום סקלה נוספת לצד הסקלה המצופה – במקרה זה הסקלה המצופה היא קומה והסקלה הנוספת היא רוח – מפחית את מידת העודפות של הסקלה האוטומטית, הראשונית. בעברית בת ימינו משובצות המילים נמוך וגבוה בצירופים נוספים הקשורים לשדה הסמנטי של קומה, ואכן זו הסקלה הראשית, אבל גיוונה הלקסיקלי גם הוא מפחית מהעודפות שלה. נמצאו הצירופים האלה:³² לוויינים נמוכי/גבוהי מסלול, אוטובוס נמוך רצפה/משטח, מכנסיים נמוכי מפשעה, ילדים נמוכי מצח, אוטובוסים גבוהי תקרה.³³

שמות התואר קל וכבד מציינים את קוטבי סקלת המשקל. גם במקרה זה הגיוון הלקסיקלי גורע מהאוטומטיות של השימוש בשם התואר ומהעודפות של הצירוף הכולל את מילת הסקלה:

16. אמר רב הונא לא משם הטעם הזה אלא אילני מאכל על ידי שהן כבידים בפירותיהם לפיכך אין קולן הולך אבל אילני סרק על ידי שהן קלין בפירותיהם לפיכך קולן הולך (בראשית רבה טז, ג [מהדורת תיאודור ואלבק, עמ' 146]).

האילנות קלים וכבדים מבחינת הפרות ולא מבחינת משקל הגזע והענפים למשל.³⁴

32. בחיפוש במרשתת.

33. במקרה שאין שימוש במילה כללית כמו קומה, לפי הגדרתנו המילה גבוה היא שתתנטרל ותציין את הסקלה. היא הקוטב החיובי מבחינה כמותית ואולי גם מבחינה רגשית. היא גם זו שתשמש בשאלה – "מה הגובה?"

34. וראה בליכום, עמ' 85, על הבנת מבנים מסוג זה כתמיז. ככל שמידת הגילום קטנה יותר נחוצה יותר ההשלמה 'מבחינת' והיא עודפת פחות. ראוי לבדוק עוד את הקשר בין מידת הגילום לבין פוטנציאל ההתנטרלות. ראה שם, עמ' 90.

מידת העודפות יכולה לנבוע גם מההקשר הרחב יותר וממבנה המבע ולא רק מהתחולה הסמנטית של המילה. כך הוא בדוגמה זו:

17. "ויהי מתיו מספר", גיבורים בכוח גיבורים בתורה שנאמר "מתיך בחרב יפולו וגבורותיך במלחמה" (ספרי דברים, שמז [מהדורת פינקלשטיין, עמ' 405]).

מכיוון שיש כאן הצבה של גיבורים בכוח מול גיבורים בתורה, מתבטלת האוטומטיות של גיבור (בסולם הכוח דווקא), וההקבלה מפחיתה מעודפות השימוש במילת הסקלה.

7. הצטרפות תחילת השלילה

חוסר הסימטריה בין שני הקטבים מתבטא, כאמור, בכך שאחד מהם (החיובי לפי קני המידה שהוצגו לעיל) מתקפה ומשמש כמילת הסקלה וזוכה ללקסיקליזציה רחבה יותר. אך חוסר הסימטריה בא לידי ביטוי גם בכך שאת הקוטב האחד (החיובי) ניתן לשלול על ידי תחילית ואת האחר לא. באנגלית קטגוריה זו של תחיליות שלילה נפוצה מאוד. הכוונה לכל ה־un-words: באנגלית יש, למשל, המילה unhappy אך לא un-miserable* או un-sad*, וכבר האריך בעניין הורן במאמרו העוסק בדרך אפיקסציה זו באנגלית.³⁵ הקוטב החיובי הוא הזוכה לאפיקסציה באנגלית, ובדרך כלל לתחילית בלתי בעברית. ואמנם בחיפוש במרשתת נמצאו אלפי היקרויות של הצירוף בלתי נכון ושל נטיותיו ואף לא אחת של הצירוף בלתי שגוי. בדרך כלל לצורה הנשללת באמצעות תחילית יש מקבילה לקסיקלית. באנגלית למשל un-married = single (לא נשוי = רווק), ואין נוהגים להשתמש בצירוף un-single*. ל־un-true יש מקבילה לקסיקלית: false, ולא קיים un-false*. בעברית התמונה דומה. בחיפוש במרשתת נמנו כ־400 היקרויות של בלתי אמתי ואף לא היקרות אחת של בלתי שקרי. חיפוש הצירוף בלתי מאושר במרשתת הניב 145,000 תוצאות, ולעומתו הצירוף בלתי אומלל אינו מתועד כלל. דרך זו של אפיקסציה רווחת, כאמור, הרבה יותר באנגלית, אך העניין אחד הוא.

ייתכנו, כמובן, הברלים סמנטיים בין האנטונים לבין הצורה בעלת תחילת השלילה: הצירוף בלתי נקי אינו זהה בהכרח למלוכלך, והצירוף בלתי מאושר אינו זהה בהכרח לאומלל – אך זהו נושא לדיון אחר.³⁶ יש שהקוטב השלילי הוא זה הזוכה לאפיקסציה, בניגוד למצופה, ובמקרים אלה יש לזהות בדרך כלל גורמים אחרים, פרגמטיים ותלויי הקשר. צירופים כמו בלתי שולי, בלתי זניח ובלתי זעיר

35. ראה הורן, 2002, וכן הורן, 2001, עמ' 274 ואילך. במקרים אלה אפשר לדבר על המונחים ה"חיוביים" וה"שליליים" שבניגוד. כבר אבינוי (עמ' 48) רמז לכך.

36. באנגלית, למשל, ניכרים הברלים דקים בצמדים un-safe ו־unclean, dirty ו־unhappy ו־sad. וראה הערה 42 להלן.

באים במקרה שברקע עומדת ציפייה למצב הפוך ויש הדגשה של המצב המנוגד למצופה. צירופים אלה הם לרוב רעניים, מושפעים מההקשר או אירוניים, כפי שמראות דוגמות אלה:

18. בידיעות אחרונות של היום מופיעה האינפורמציה הבאה: אם תקנו בסופר-פארם קרם עיניים או קרם פנים במחיר הנע בין 235 ש"ח ל-310 ש"ח (!!!) תוכלו לרכוש תיק איפור של החברה, כמובן זעיר במיוחד, במחיר בלתי זעיר במיוחד של 30 ש"ח.³⁷

השימוש בצירוף בלתי זעיר מושפע ללא ספק מההקשר המידי: "תיק איפור [...]" זעיר, ומקנה אופי אירוני לכל המשפט. האירוניה מסומנת גם על ידי שלושת סימני הקריאה, המדגישים את המחיר האבסורדי.

19. למה אין תקן לממרח חומס תעשייתי? מוצר בלתי שולי בעליל.³⁸

דרך הניסוח ("בעליל") מסגירה נימה אירונית. מכל מקום מספר ההיקריות של בלתי שולי קטן מאוד (4).

יוצא דופן הוא הצירוף בלתי זניח. מבדיקה במרשתת עולה שמספר ההיקריות שלו רב מאוד, אף שהמילה זניח היא הקוטב השלילי הן מבחינת התפיסה והן מבחינת הרגש, ולכן לא צפוי שתצרך אליה את תחילית השלילה. בכל המקרים שנבדקו נראה שהשימוש בצירוף עמד בניגוד לקדם-ההנחה שמדובר במשהו זניח. זאת ועוד: ההשתמעות של בלתי משמעותי היא 'קטן', 'זניח', ואילו ההשתמעות של בלתי זניח היא באמצע הסקלה לפחות. כלומר שלילה מסוג זה, בניגוד לשלילה קוטבית, תוצאתה אינה האנטונים אלא נקודה אחרת על פני הסקלה. לדוגמה:

20. הגם שבמסגרת פריט זה תבעה התובעת סכום בלתי זניח (50,000 ש"ח), לא הובאה כל ראיה לביסוסו.³⁹

הבחירה להשתמש בצירוף סכום בלתי זניח במקום בסכום משמעותי גורמת לצירוף להיות רענן, מנוגד למצופה ומושך תשומת לב יותר ממקבילו החיובי. עם זאת יש לשים לב שמבחינת הלקסיקליזציה של הסקלה הקוטב משמעותי הוא שנבחר לייצג אותה, שכן מדברים על המשמעותיות של תופעה יותר מאשר על זניחותה. כמו כן משתמשים בקוטב זה בשאלה: "עד כמה זה משמעותי?" ולא "עד כמה זה זניח?"

37. מתוך כתבה של מיכל מירון, <http://www.letsgo.co.il/comunity>, הדוגמה נרשמה לפני כארבע שנים; מאז הוסרה הכתבה מהמרשתת.

38. <http://sagi.cafe.themarker.com/view.php?t=581535>

39. <http://www.psika.org.il/40367-7491.html>

8. התנגשות בין Q ל-E

במקרים רבים שתי הקטגוריות – הכמותית (Q) והרגשית (E) – מתמזגות; כך בזוג ארוך וקצר ובמקרים אחרים שראינו.⁴⁰ אך מה קורה אם הן מתנגשות, למשל במקרה שהשיפוט החיובי הרגשי מקביל דווקא לשיפוט שלילי כמותי? כך הוא במקרה של מלוכלך ונקי. הרכיב שמסמן דרגה גבוהה של התכונה הנמדדת הוא הלכלוך. כלומר כאנטונים כמותי (Q) הלכלוך הוא הקוטב החיובי, כי ניתן למדוד את מידת הלכלוך בעין. מבחינת ההערכה והרגש (E) הניקיון הוא הקוטב החיובי, כי חוסר הלכלוך מוערך כדבר רצוי. מה ייקבע אפוא כקוטב החיובי ויקבל אפיקסציה ואף ישמש כמילת סקלה? במקרים אלה של התנגשות הקוטב החיובי המקבל אפיקסציה יהיה בדרך כלל מהתחום הרגשי ולא מהתחום הכמותי,⁴¹ ולכן במקרה של מלוכלך ונקי הצורה בעלת התחילית תהיה דווקא בלתי נקי (ולא בלתי מלוכלך).⁴² ולפיכך אנחנו מדברים על דרגת ניקיון גרועה ולא על דרגת לכלוך טובה. בדרך כלל הקוטב החיובי שנבחר להצטרפות תחילית השלילה הוא גם המציין את הסקלה. בזוגות נכון ומוטעה, טהור וטמא, ישר ורמאי – נכון, טהור וישר הם שליליים מבחינה כמותית (Q) וחיוביים מבחינה רגשית (E), ואכן הם נבחרו לקבל את תחילית השלילה. בטבלה להלן נראה מדגם של שכיחות צירופים מנוגדים על פי נתונים שלוקטו מהמרשתת. לצד צורת הצירוף ומספר ההיקריות צוינה קטגוריית הקוטב החיובי (בדרך כלל זה גם הקוטב המציין את הסקלה, אם כי יש יוצאים מן הכלל). בטור הימני הובא גם הייצוג המילולי של הסקלה.⁴³

40. אף שארוך אינו חיובי בהכרח מבחינת הרגש; ראה דברי הורן הנזכרים בסוף סעיף 3 לעיל.
41. כך למשל הורן, 2001, עמ' 276. אך ראה דוגמה 20 לעיל (לעניין התחילית, אך לא לעניין הסקלה – מדובר במשמעותיות העניין ולא בזניחות העניין).
42. מכיוון שבלתי אמורה "לזרוק" את הצירוף לקוטב האחר, כלומר היא מתפקדת כשלילה מוחלטת (ראה למשל צבעוני, עמ' 2 הערה 1 ועמ' 31–40; היא מכנה שלילה בבלתי "שלילה קיצונית" ואומרת שזו שלילה שמביעה את היפוכו הקיצוני של שם התואר ויוצרת את האנטונים), ומכיוון שלמעשה יש ייצוג לקסיקלי לקוטב האחר – מלוכלך, צירופים כמו בלתי נקי הם בלתי צפויים. ואכן במקרים שיש ייצוג לקסיקלי לשני הקטבים שכיחות הרבה יותר צורות הנשללות בלא, שלילה המאפשרת מיקום על פני הסקלה ולא בקוטב הנגדי שלה. בכל אופן אי אפשר להתעלם מהעובדה שהצורות בתחילית בלתי אכן קיימות, כפי שניתן לראות בטבלה להלן, ויש להסבירן. בעניין זה דנתי בהרחבה בהרצאתי בקונגרס העולמי החמישה-עשר למדעי היהדות באוגוסט 2009.
43. המספרים מייצגים, מטבע הדברים, את התאריך שבו נמנו הדוגמות. הם משתנים מעט מדי יום, אך התמונה הכללית אחידה. לפעמים לא צוין הייצוג המילולי של הסקלה משום שאינו חד-משמעי (מידת הרעש / מידת השקט?).

הקוטב המתקפה	הקוטב האחר
בלתי מעניין - 503 (E ו-Q), מידת העניין	בלתי משעמם - 9
בלתי נקי - 111 (E), דרגת הניקיון	בלתי מלוכלך - 1 (Q)
בלתי ידידותי - 790 (E), מידת הידידותיות (?) ⁴⁴	בלתי עוין - 9 (Q)
בלתי מאושר - 986 (E), סולם האושר	בלתי עצוב - 6 (Q); בלתי אומלל - 0 (Q)
בלתי בריא - 584 (E), מידת הבריאות	בלתי חולה - 0 (Q)
בלתי מנומס - 585 (E), מידת הנימוס	בלתי גס - 0 (Q); בלתי חצוף - 0 (Q)
בלתי אמתי - 300 (E), מידת (דרגת) האמת	בלתי שגוי - 1 (Q); בלתי מוטעה - 6 (Q)
בלתי נכון - 6,790 (E), מידת הנכונות ⁴⁵	
בלתי פורה - 147 (E ו-Q), מידת הפוריות	בלתי עקר - 0
בלתי טהור - 1,160 (E), דרגת הטהור	בלתי טמא - 1 (Q)
(עד כמה טהור)	
בלתי ישר - 339 (E), דרגת היושר	בלתי רמאי - 0 (Q); בלתי עקום - 1 (Q)
בלתי שקט - 104 (E)	בלתי רועש - 1 (Q)
בלתי מתון - 2,220 (E)	בלתי קיצוני - 8 (Q)

קרוז (1980, עמ' 24) ואחרים מניחים אינטואיטיבית שהתנהגות של הפכים והבחירה בסקלה הן אוניברסליות. קרוז אומר שאם אכן יש הבדל בין שפות ואין זו תופעה אוניברסלית, אלא הקוגניציה הולכת אחר השפה, יש בכך משום תמיכה נוספת בהשערת ספיר-וורף.

ההנחה היא, כאמור, שבמקרה של התנגשות ייבחר הקוטב החיובי מבחינה רגשית. ואמנם כך עולה מהטבלה לעיל. הקוטב החיובי הרגשי הוא המתקפה בדרך כלל. אך לעתים מתועדת התנהגות אחרת.

התנהגותו של הזוג קשה וקל מיוחדת. בדרך כלל אם יש אנטונים לקסיקלי מדויק, השלילה אינה מובעת על ידי בלתי אלא על ידי לא. אך לעניין המילה המייצגת את הסקלה אנו מדברים במקרה זה על דרגת הקושי של משימה, וגם בשאלה משמשת קשה: "עד כמה זה קשה?" - כלומר המילה קשה היא שהתקתה והפכה למילת סקלה. מבחינה כמותית קשה הוא הקוטב החיובי, שכן יש אלמנטים נראים של קושי. קל מוגדר על דרך השלילה: היעדרם של האלמנטים האלה. מבחינה רגשית, לעומת זאת, אין ספק שקשה הוא הקוטב השלילי. וכן מבחינה לוגית:

$$\begin{aligned} \text{קל לעשות את זה קל (להקל את זה)} &= \text{קל} \\ \text{קשה לעשות את זה קשה} &= \text{קל} \end{aligned}$$

44. מונח זה רווח בעיקר בהקשר סביבתי-אקולוגי ובעניינים הנוגעים למחשוב: מידת הידידותיות לסביבה, מידת הידידותיות של המערכת.

45. הצירוף "מידת הנכונות" משקף גם את המשמעות 'מוכן' ולא רק את המשמעות 'נכון'.

חל היפוך, ולפיכך קשה הוא המונח השלילי. אם כן בזוג הזה קשה הוא הקוטב החיובי מבחינה כמותית והקוטב השלילי מבחינה לוגית ומבחינה רגשית. אף שבדרך כלל הקוטב החיובי מבחינה רגשית נבחר לשמש כמילת סקלה, כאן נבחר הקוטב החיובי מבחינה כמותית. הצירוף מידת הקושי שכיח הרבה יותר ממידת הקלות. המילה בטוח היא חיובית מבחינה רגשית, אך בעצם היא מוגדרת על דרך השלילה: חוסר בסכנה בולטת, בעוד המילה מסוכן מציינת את הקוטב השלילי מבחינה רגשית, אך מתאימה לקוטב החיובי מבחינה כמותית. ניתן למדוד בעין (מבחינה תפיסתית) את מידת הסכנה, והמילים בטוח וביטחון הן מתחום ההערכה. מצב בטוח פירושו היעדר דברים מסוכנים. באנגלית תחילית השלילה un מצטרפת למילה safe – unsafe, ולא למילה הקוטבית לה. בעברית תפוצתם של בלתי מסוכן ובלתי בטוח דומה, עובדה המעמידה בספק את האוניברסליות של בחירת הקוטב המועדף לשלילה על ידי תחילית.

בדוגמה 21, משנת 1948, מילת הסקלה היא דווקא המילה החיובית מבחינה כמותית אך השלילית מבחינה רגשית:

21. והקולגים שלי מארצות ערב יושבים ממולי ומחייכים בלגלוג מתעדן בגסותו (ד' פלינקר, הבוקר, 9 בינואר 1948).

גם הוא קוטב חיובי מבחינה כמותית, שכן ניתן למדוד אלמנטים של גסות. עדין הוא זה שאין בו רכיבים של גסות. הקוטב החיובי הרגשי הוא כמובן עדין (ועדינות), אך לפי דוגמה 21 המילה גסות היא שהתנטרלה והפכה לקהה והיא המשמשת כמילת הסקלה, וכך נוצר הצירוף מתעדן בגסותו. הקוטב החיובי הכמותי שימש אפוא כמילת סקלה ולא הקוטב החיובי הרגשי, שוב בניגוד לטענתו של קרוז לאוניברסליות הבחירה בקטגוריה הרגשית כשיש התנגשות בין הקטגוריות. דוגמה זו הופיעה, כאמור, בעיתון "הבוקר" לפני כשישים שנה. דוגמה הפוכה אחת מצאתי בלשון ימינו:

22. דווקא הסגנון ה'גס-בעדינות', הילדותי פרימיטיבי תמים תום ראשוני נאיבי – ולא מהוקצע ואלגנטי ומציאותי – קסמו ודברו מאוד לילד שבי, שמתעורר וניצת מיצירות שכאלו.⁴⁶

התיאור בדוגמה זאת מכון לפסל פלסטיק. כאן המילה שנבחרה לשמש לציון הסקלה היא מילת הקוטב החיובי הרגשי ולא מילת הקוטב הכמותי. מילות הסקלה ההפוכות משקפות יפה את ההתלבטות הקוגניטיבית במקרה של התנגשות בין הקוטב החיובי הכמותי לבין הקוטב החיובי הרגשי.

9. קוטביות והתנטרלות בשמות עצם

עד כה נידונו שמות תואר מבחינת האפשרות להוסיף להם תחילית שלילה ומבחינת התנטרלותם, וכן נידונו שמות עצם מופשטים גזורי שם תואר המתקנים ועוברים לשמש כמילות סקלה.

ענייני בקוטביות ובהתנטרלותה החל אגב עיסוק בצירוף עקבות משיח,⁴⁷ המצוי בשני מקורות: "בעיקבות המשיח חוצפה ייסגי" (סוטה ט, כב, כ"י קאופמן; ומשם למקומות אחרים בספרות חז"ל), ו"אשר חרפו אויבך ה' אשר חרפו עקבות משיחך" (תה' פט, נב).

הצירוף במסכת סוטה נתפס בידי דרשנים ופרשנים כמתאר את תקופת חבלי המשיח, מיד לפני בואו הצפוי של המשיח. בין שנפרש את המילה עקבות במשמעותה הלקסיקלית (כך אולי ניתן להבין את שימושה בתהלים) ובין שכבר עברה לשמש כמילת קישור, הפירוש הפשוט הוא דווקא 'אחרי בואו של המשיח' (גם אם מיד אחרי בואו). ודאי שכך הוא אם המילה משמשת כמילת קישור במשמעות 'אחרי', 'בעקבות', אך גם אם משמעותה היא 'עקבים' ממש, אין התמונה העולה מהשימוש הזה מתאימה לפירוש 'לפני בוא המשיח' אלא ל'אחרי בוא המשיח'. דברים אלה תקפים להבנת שני המקומות – המקראי והחז"לי.

הצירוף עקבות משיחא הקשה על המפרשים, וניכר שהתאמצו לעגן את הפרשנות המדברת על תקופת חבלי משיח – התקופה שלפני בוא המשיח – במילים עקבות משיח. מכל הפרשנים רש"י הוא המפרש את עקבות כמנוח שהתנטרל:

23. עקבות משיחך – סופי מלך המשיח ולשון משנה הוא בעקבות המשיח חוצפא יסגא (רש"י לתהלים פט, נב).

אם נבין את המשמעות שרש"י מייחס לצורה סופי, נבין את האופן שתפס את המילה עקבות. משימושו בצורת סופי, נסמך הרבים של סוף, במקומות אחרים עולה שהוא מבינה 'קצה', כמו בצירופים סופי יתדות וסופי הגבול. על המילה יתדות אומר רש"י:

24. לתקוע ולקשור בהם סופי היריעות בארץ שלא ינועו ברוח (רש"י לשמות לה, יח).

כלומר רש"י משתמש במילה סופי לציון קצה – קצות היריעות. בפירושו לבמדבר לד, ח משתמש רש"י בצירוף סופי הגבול, ונראה שגם כאן כוונתו לקצה. המילה סוף משמשת במקרא בדרך כלל לציון סוף ממש ועומדת בניגוד למילים ראש (קהלת) ופנים (יואל). אולי בצירוף בסוף הנחל (דה"ב כ, טז) משמעותה היא

47. דנתי בצירוף זה בהרצאתי בקונגרס העולמי הארבעה-עשר למדעי היהדות באוגוסט 2005. הצירוף עקבות המשיח נידון בהרחבה במאמר אחר, העומד להתפרסם בספר הזיכרון למוריה ליבון ז"ל, וכאן מובא רק מה שנוגע לנושא ההתנטרלות הסמנטית.

'קצה'. אין היא מופיעה בצורת הרבים במשמעות זאת במקרא. בספרות חז"ל כבר אפשר לראות את ראשית התנטרלותה של סוף (ביחיד אך לא ברבים כמו אצלנו)⁴⁸ בצירוף "מסוף העולם ועד סופו", הבא בה מאות פעמים, למשל:

25. שבשעה שנקרע ים סוף נשמע מסוף העולם ועד סופו (מכילתא דר' ישמעאל, עמלק א [מהדורת הורוויץ ורביץ, עמ' 188]).

בהקשרים אחרים המילה סוף מנוגדת בדרך כלל לתחלה אף בספרות זו.⁴⁹ נחזור למשמעות המילה סופי (נסמך הרבים): רש"י מנטרל אותה ואת בעקבות, שאותה היא מסבירה: מובנן אינו עוד 'אחרי' או 'קצה הזמן לאחר הפעולה' אלא 'קצה' בלבד. כך מתנהגת באנגלית המילה end, המציינת קצה ולאו דווקא את סוף הפעולה מבחינת הזמן. אישוש נוסף להבנה זו אצל רש"י בדבריו על בעקבות משיחא בבבלי סוטה:

26. בסוף הגלות לפני ביאת משיח (רש"י לסוטה מט ע"ב).

רש"י אמנם מדבר על סוף הגלות, אך לפני ביאת המשיח! אם נסכם את פירושי רש"י בשני המקומות – עקבות משמשת לציון קצה תקופה, ולכן יכול רש"י לפרש כך. למעשה המילה הקוטבית עקבות התנטרלה, ובמקום סימן שאחרי מעשה היא מציינת סימן סתם. ואף יותר מכך: הצירוף "סימן ל..." מכון בדרך כלל לסימן מקדים, כלומר נראה שעקבות עברה מקצה אחד של הסקלה לקצה האחר.⁵⁰ תימוכין להבנת רש"י את המילה סופי ניתן למצוא במקומות אחרים, למשל השימוש בצירוף סופי תיבות בקטע גניזה גם לציון תחילת התיבות:

27. ויקרא האדם שמות (בר' ב', כ') [...] [ה]יקים שמות וקרא (ק). וגם ק[רא] למשה שם ורמזו האדם נפש חיה סופי תי[בות] (נח) משה ד"א נפש חיה סופי תיבות נח.⁵¹

48. המילה סוף נמצאת בתלמוד הבבלי בצורת ריבוי הסמיכות הנדירה בצירופים סופי תאנים וסופי ענבים. וכבר כתב ברויאר (עמ' 251–252) על שתי אפשרויות להבינה: כצורה נדירה של ריבוי סוף או כלשון איסוף (מהשורש אס"ף). מכל מקום הכוונה לתאנים ולענבים מסוף הקיץ, שנאמר עליהם שאינם מתבשלים עולמית. כלומר יש פה מעבר לעניין של זמן, וזו הבנה העולה בקנה אחד עם פירושו של רש"י. במקומנו ודאי שלא כיוון לשורש אס"ף.

49. וראה דבריו של בנודיד (עמ' 115) על חילופי קצה וסוף בלשון חכמים והדרגמות שם ל"סוף העולם". בדוגמה "לסוף 40 יום" הכוונה באמת לסוף ולא לקצה מנטרל, אך לא כך בדוגמה "מניח פאה בסוף שדהו" (שבת כג ע"א), שבה הכוונה לקצה.

50. באופן דומה מפרש הנשקה את הצירוף היוצא לדרך. כאן המעבר הוא דווקא מ'לפני' ל'אחרי'. אומר הנשקה (עמ' 87): "הביטוי יוצא לדרך מתפרש ברגיל על העומד לצאת, עובר ליציאתו או עם תחילתה. ברם מקורות תלמודיים רבים מלמדים כי יוצא לדרך ואף יוצא בצירופים נוספים מציינים גם את המהלך בדרך לאחר היציאה, משהחזיק בדרך".

51. מאן, החלק העברי, עמ' לא.

כלומר: האדם נפש חיה = משה; נפש חיה = נח. משה על פי סופי התיבות ונח על פי ראשי התיבות, אך בשני המקרים משמשת המילה סופי, ולפיכך היא מציינת ללא ספק את שני הקצוות, הן את תחילת המילים הן את סופן. תמונה משלימה להתנטרלות זו של מילים כגון עקבות וסופי אפשר לראות במילה ראש. כך למשל באבות דר' נתן:

28. חזר לאחוריו וראו אותו שבעים זקנים ורצו אחריהו הוא אחז בראש הלוחות והן אחזו בראש הלוחות (אבות דר' נתן, נוסח א, ב [מהדורת שכטר וקיסטר, עמ' 10]).

ברור מדוגמות אלה שמדובר בשני קצות הלוח, ושניהם מכונים ראש. כלומר חלה כאן התנטרלות המילה ראש, שמובנה הקוטבי הוא 'הקצה העליון' – והיא משמשת במובן 'קצה'. זוהי תמונת ראי של השימוש במילה עקבות, ברוח הסברו של רש"י על המילה סופי.⁵²

המילה ראש אינה מתנטרלת ואינה מתקפה כשהיא נושאת משמעות מיוחדת. ראש ההר יהיה לעולם ראש ההר שההעפלה אליו כרוכה במאמץ, והוא עומד בניגוד לרגלי (או למרגלות) ההר. אולם בדוגמה של ראש הלוחות – שני הקצוות זהים במציאות וסימטריים, עובדה שסייעה להתנטרלות המילה ראש ולשימושה לציון קצה כלשהו.

10. ההתנטרלות וזיקתה לבינוני פעול בהוראה אקטיבית

במקרים לעיל ראינו תהליך של התנטרלות הקטבים כתלות במציאות הסימטרית (סוף וראש). כבר נידונו צורות כמו מלא, זב, ספוג ודומות להן מבחינת הנושא הפוטנציאלי שלהן.⁵³ מבחינה סמנטית במילים כמו מלא, חסר, דולף והקרובות להן

52. אני מודה לר' אורי מור על שהסב את תשומת לבי לצירוף "לאחז את החבל בשני ראשיו", המאשש את הדברים האלה והנידון אצל דלמצקי-פישלר, עמ' 32. הטענה שם היא שראש איבדה בימינו את המשמעות הכללית והניטרלית 'קצה' והתייחדה לציון הקצה העליון בלבד, אך נראה לי שראש דווקא התנטרלה ממשמעותה הקוטבית במקורות ועברה לציון קצה, ואולי בשפת ימינו היא חזרה לשמש במשמעותה הקוטבית בלבד. הכותבת מפנה גם לדבריו של בנודי (עמ' 115–116), המראה את התנטרלות ראש ממשמעותה הקוטבית בכמה מקומות. במיוחד ראוי לשים לב לדבריו על "ופקדו שרי צבאות בראש העם" (דב' כ, ט) לעומת "בעקבו שלעם" (סוטה ח, ו, בכתבי היד). מכל מקום אנו רואים גם במקומות אחרים את התנטרלות ראש ועקב ואת שימושן במקום המילה קצה.

53. ראה בליבוביץ, עמ' 84–87, בעקבות בלאו (עמ' 73 הערה 1), האומר: "לגבי 'תפוס' קיימת עוד סיבה: לפעמים אין הבדל בין התופס לתפוס: אם ידי תפוסה בידו, לפעמים זה כאלו ידי תופסת את ידו". ובהמשך – "אין מדייקים במקרים כאלה של יחס הדדי".

התוצאה הנה אחת: מלאות, חוסר או דליפה, בין שהברז דולף ובין שהמים דולפים. גם כאן השפה הופכת לסימטרית כתלות במציאות שבה חוסר הסימטריה אינו הכרחי לצורך הבנה. תמונה דומה מצטיירת בפועלי הלבישה והנשיאה. וכבר דיבר בלאו על בינוני פעול בהוראה אקטיבית.⁵⁴ הצורות רוכב (על סוס) ורכוב (על סוס) שתיהן אפשריות, שכן מתאפשרת כאן התנטרלות הכיוון מבחינת המציאות, שהרי ברור מי הרוכב ומי הרכוב. לעומת זאת בצמדים כמו אוהב ואהוב, הורג והרוג יש משמעות לדיוק מבחינת העולם, מבחינת הכיוון, המציאות והתוצאה, ולכן אין בהם התנטרלות. נראה דוגמה מן המקרא:⁵⁵

29. בת בבל השדודה אשרי שישלם לך את גמולך שגמלת לנו (תה' קלו ח).

המילה שדודה יכולה להתפרש כלשונה: נסבה על המצב העתידי המיוחס לבבל, מעין קללה, אך גם כבינוני פעול בהוראה אקטיבית, כלומר 'בת בבל השודדת' (את ישראל).⁵⁶ ההתנטרלות הזאת אפשרית רק אם ברור במציאות מי השודד ומי השדוד. קשה לשחזר ולקבוע מה הכוונה המקורית של הטקסט כאן, אך אפשר להביא בחשבון התנטרלות כתוצאה ממצב ברור במציאות, ולכן אפשר לפרש את שדודה כבינוני פעול בהוראה אקטיבית.

11. סיכום

במאמר זה נידונו מערכות קוטביות שאחד הקטבים בהן מתנטרל ומשמעותו מתקעה. אנטונימים ומשלימים דריגים הובחנו ממשלימים בלתי דריגים, וכן נבדקו בחנים לקביעת הקוטב החיובי של הסקלה: בוחן כמותי-תפיסתי, בוחן רגשי-לשוני ובוחן לוגי. לאחד משני הקטבים במערכת יש פוטנציאל ללקסיקליזציה רחבה יותר, והוא גם זה המשמש בדרך כלל לציון הסקלה. הקוטב החיובי של הסקלה הוא הנוטה לקבל תחילית שלילה. לעתים יש התנגשות בין קני המידה לקביעת הקוטב החיובי והשלילי שבסקלה, ולעיל נידונה השאלה איזה קוטב נבחר לשמש כמילת הסקלה. המצאי בעברית מוכיח שיש הבדלים בין שפות בעניין זה ושהתמונה אינה אחידה ככולן. לבד משמות תואר קוטביים עסק הדיון גם בשמות עצם קוטביים שעברו התנטרלות. במאמר הובאו דוגמות מהעברית בת ימינו לצד דוגמות מהמקרא ומלשון חז"ל. הוזכרה זיקתה של התופעה המתוארת לתופעות משיקות, כמו בינוני פעול בהוראה אקטיבית.

54. מבחינה דיאכרונית אין התמונה כך בהכרח; וראה שם, עמ' 69.

55. ולא מצאתיה בין הדוגמות במאמרו של בלאו. על התנטרלות בתחומים אחרים ראה למשל קוטשר.

56. כך מבין למשל קלחנר, עמ' 24 הערה 1.

הקיצורים הביבליוגרפיים

- אבינרי = י' אבינרי, "שלילה וניגוד בתואר ובשם", מולד יב (תשי"ד), עמ' 48–55
 אוסגוד וריצ'רדס = C. Osgood and M. M. Richards, "From Yang and Yin = to And or But", *Language* 49 (1973), pp. 380–412
 בורוכובסקי וטרומר = א' בורוכובסקי ופ' טרומר, "הפוך בה והפוך בה": עיון סמנטי-פרגמטי ביחס המשמעות בין מילים המכונה 'הפך'", לשוננו נז (תשנ"ג), עמ' 215–249
 בלאו = י' בלאו, "בינוני פעול בהוראה אקטיבית", לשוננו יח (תשי"ג), עמ' 67–81
 בלבן = N. Balaban, *Negation: Lexical Access and Integration Processes*, M.A. thesis, Tel Aviv University, 2002
 בליבויס = ר' בליבויס, "מ"פה עיניים" עד 'טיפש בחכמה': על סמיכות שם התואר ותחליפיה ברבדים השונים של העברית", לשוננו סג (תש"ס–תשס"א), עמ' 81–105
 בנודיד = א' בנודיד, לשון מקרא ולשון חכמים, א, תל-אביב תשכ"ז
 ברויאר = י' ברויאר, העברית בתלמוד הבבלי לפי כתבי היד של מסכת פסחים, ירושלים תשס"ב
 גבעון = T. Givón, "Negation in Language: Pragmatics, Function, = Ontology", *Pragmatics*, ed. P. Cole (Syntax and Semantics, 9), New York 1978, pp. 69–112
 דלמצקי-פישלר = ב' דלמצקי-פישלר, "צירופי ימינו ומאגר המילון ההיסטורי", לשוננו לעם נז (תשס"ח), חוברת א
 הורן, 2001 = L. R. Horn, *A Natural History of Negation*, Stanford 2001 (Chicago 1989)
 הורן, 2002 = L. R. Horn, "Uncovering the Un-Word: A Study in Lexical = Pragmatics", *Sophia linguistica* 49 (2002), pp. 1–64
 הנשקה = ד' הנשקה, "היוצא לדרך": על דו-משמעות ועל תוצאותיה", לשוננו סו (תשס"ד), עמ' 87–102
 ויז'ביצקה = A. Wierzbicka, *Lingua Mentalis: The Semantics of Natural Language*, Sydney 1980
 ישראל = M. Israel, "The Pragmatics of Polarity", *The Handbook of Pragmatics*, ed. L. R. Horn and G. L. Ward, Malden, MA 2004, pp. 701–723
 ליונס = J. Lyons, *Introduction to Theoretical Linguistics*, London 1968
 מאן = J. Mann, *The Bible as Read and Preached in the Old Synagogue*, 1, New York 1971 (1940)

- J. McCawley, *Syntactic and Logical Arguments for Semantic Structures*, Bloomington 1972 = מקאולי
- E. Sapir, "On Grading: A Study in Semantics", *Selected Writings of Edward Sapir in Language, Culture and Personality*, ed. D. G. Mandelbaum, Berkeley and Los Angeles 1949, pp. 122–149 = ספיר
- צבעוני = ל' צבעוני, דרכי השליה בעברית הישראלית, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ג
- קהתי = פ' קהתי, משניות מבוארות, מהדורה שביעית, ירושלים תשל"ח
- קוטשר = י' קוטשר, "נטרול צורת הזכר והנקבה, יחיד ורבים, בפועל עבר שבתלמוד בבלי?", לשוננו לה (תשל"א), עמ' 36–38
- קלזנר = י' קלזנר, הרעיון המשיחי בישראל, תל-אביב תש"י
- D. A. Cruse, "Antonyms and Gradable Complementaries", = 1980, קרוז, *Perspektiven der lexikalischen Semantik*, ed. D. Kastovsky, Bonn 1980, pp. 14–25
- D. A. Cruse, *Lexical Semantics*, Cambridge 1986 = 1986, קרוז
- H. B. Rosén, *Contemporary Hebrew*, The Hague 1977 = רוזן

ה ע ר ו ת ו ת ג ו ב ו ת

דב ספטימוס

על לשון הפיוט "יה אלי"

בהרבה מקהילות אשכנז נהוג כיום לשיר בשלושת הרגלים, לפני "אשרי" שלפני מוסף, פיוט המתחיל במילים "יה אלי וגואלי".¹ נוסח הפיוט, כפי שהגיע אלינו, הוא כדלהלן:

יְהִי אֱלֹהֵי / וְגוֹאֲלִי / אֶתִּיצְכָּה לְקִרְאָתְךָ²
הָיָה יְהִיָּה / הָיָה וְהָיָה / כָּל [נ"א: כָּל גּוֹי] אֲדַמְתְּךָ³
וְתוֹדָה וְלַעֲוִלָּה וְלַמִּנְחָה וְלַחֲטָאֵת וְלֹאֲשָׁם
וְלִשְׁלָמִים וְלַמְּלֹאִים כָּל קִרְבְּנֶךָ⁴
זְכוֹר נִלְאָה⁵ / אֲשֶׁר נִשְׁאַה / וְהִשִּׁיבָה לְאֲדַמְתְּךָ⁶
סֵלָה אֶהְלֶלְךָ⁷ / בְּאֲשֶׁרִי יוֹשְׁבֵי בֵיתְךָ⁸

1. הפיוט נזכר כיסוד מוסד בתפילת הרגלים בספר שערי אפרים לר' אפרים זלמן מרגליות, שער י, סעיף מ (נדפס לראשונה בשנת תק"ף [1820]). פירושים מעטים מצאתי לפיוט, כולם חדשים יחסית: 672–673; מחזור המקדש: סוכות, מהדורת י' אריאל, ירושלים תשנ"ז, עמ' עה; *The Koren Siddur*, trans. and ed. J. Sacks, Jerusalem 2009, pp. 804–805.
2. השווה שמ' ה, כ; ז, טו; במ' כב, לד.
3. הקשר התחבירי בין צלע זו לצלע שלפניה אינו ברור (לפי שני הנסחיים), והמפרשים הנוכרים (הערה 1 לעיל) נדחקו בפירושו. וראה להלן הערה 25.
4. על רשימה זו ראה להלן.
5. על פי תה' סח, י: "נחלתך וְנִלְאָה אתה כְּוִנְתָּה".
6. אולי "אשר נשאה" בעול הגלות; כעין זה פירשו המפרשים הנוכרים (הערה 1 לעיל). ושם צ"ל: "זְכוֹר נִלְאָה אֲשֶׁר נִשְׁאַה וְהִשִּׁיבָה לְאֲדַמְתְּךָ", והכוונה: "זכור את הנלאה (=ישראל) אשר הייתה, לפנינו, נשואה על ידיך (על פי יש' מו, ג), והשב אותה לאדמתך".
7. פירושו: 'תמיד אהללך'.
8. על פי לשון "אשרי" הבא אחרי הפיוט: "אשרי יושבי ביתך עוד יהללוך סלה".

דָּק עַל דָּק⁹ / עַד אֵין נִבְדָּק / וְלִתְבוּנָתוֹ אֵין חֶקֶר¹⁰
הָאֵל נוֹרָא / בְּאַחַת סִקִּירָה / בֵּין טוֹב לְרַע יִבְקֵר¹¹

וְתוֹדָה וְלַעֲוָלָה וְכוּ'

זְכוֹר נִלְאָה וְכוּ'

אֲדוֹן צְבָאוֹת / בְּרוּב פְּלָאוֹת / חֶבֶר כָּל אֱהָלוֹ¹²
בְּנִתְיָבוֹת לֵב¹³ / לְבָלֵב¹⁴ / הַצּוֹר תָּמִים פָּעֵלוֹ¹⁵

וְתוֹדָה וְלַעֲוָלָה וְכוּ'

זְכוֹר נִלְאָה וְכוּ'¹⁶

את המעט הידוע לנו על הפיוט סיכם דניאל גולדשמידט המנוח, וזה לשונו:

וכאן יש להעיר על העובדה המשונה שבתקופה מאוחרת מאד נולד המנהג

9. המפרשים הנזכרים (הערה 1 לעיל) פירשו שתבונתו היא "דק על דק" (שרמן וזקס) או שהאל "בורא את הדבר ה'דק' ביותר" (אריאל); ואין הלשון סובלת פירושם. לפי פשוטו מתייחס הביטוי "דק על דק" לאל, כפי שהבין גולדשמידט (המצוטט להלן). כן הבין, כנראה, ר' מנחם נחום מצ'רנובל, שרמזו ללשון הפיוט בספר מאור עינים, ירושלים תשכ"ח, דף קלט ע"א (פרשת קדושים): "מלך מלכי המלכים הקודשא בריך הוא דק על דק וכל משרתיו שואלים איה מקום כבודו שאי אפשר לעיני בשר לראותו ולהשיג (שמות ל"ג, כ) כי לא יראני האדם וחי".
10. על פי יש' מ, כח: "אין חקר לתבונתו".
11. על פי יש' כז, לג: "לא יבקר בין טוב לרע", וראש השנה יח ע"א: "וכלן נסקרין בסקירה אחת".
12. על פי שמ' כו, יא: "וחברת את האהל והיה אחד". דימיו המשכן לעולם קטן רווח (ראה למשל תנחומא פקודי, כ-ג; ר' יצחק ערמה, עקדת יצחק, פרעסבורג תר"ט, שער מח [כרך ב, עמ' קמ-קמז]); ואילו הפייטן דימה את העולם למשכן גדול. והשווה רבינו בחיי בן אשר, ביאור על התורה, מהדורת ח"ד שעוועל, ירושלים תשל"ד, שמות לח, כא (כרך ב, עמ' שעח): "שקול היה המשכן כנגד בריאת העולם, בבריאת העולם כתיב (ישעיה מ) הנוטה כדוק שמים וימתחם, ובמשכן כתיב (שמות כו) ועשית יריעות עזים לאהל וכתיב (תהלים קד) נוטה שמים כיריעה [...]".
13. על פי ספר יצירה, פרק א: "בשלישים ושתיים [=ל"ב] נתיבות פליאות חכמה חקק י"ה יהו"ה צבאות את עולמו". ולמאמר מפורסם זה רמז הפייטן כבר בשורה הקודמת: "ברוב פלאות". מסורת קדומה קשרה את ל"ב הנתיבות למילה לֵב – ראה בראשית רבתי, מהדורת ח' אלבק, ירושלים תשמ"ד, עמ' 46; ר' יהודה בן ברזילי, פירוש ספר יצירה, מהדורות ש"ז הלבנסטאם, ברלין תרמ"ה, עמ' 107; רמב"ן, פירוש ספר יצירה, אצל ג' שלום, מחקרי קבלה, א, בעריכת י' בן שלמה ומ' אידל, ירושלים תשנ"ח, עמ' 87-88; ביאור רבינו בחיי על התורה, מהדורת שעוועל (הערה 12 לעיל), שמות לה, לה (כרך ב, עמ' שעא).
14. המפרשים הנזכרים (הערה 1 לעיל) פירשו: 'הפריח'. ונראה יותר שהכוונה: 'ברא בדבריו'; על לבלב במובן 'השמיע קול' ראה מילון בן-יהודה, עמ' 2609, ערך "לבלב", וראה המקורות בערכו באתר "מאגרים" של האקדמיה ללשון העברית: <http://hebrew-treasures.huji.ac.il>.
15. דב' לב, ד.
16. מחזור סוכות שמיני עצרת ושמחת תורה, מוגה מעובד ומבואר בידי דניאל גולדשמידט, הושלם בידי יונה פרנקל, ירושלים תשמ"א, עמ' 152.

לומר ברגלים (בימים טובים שאין מזכירים בהם נשמות) את הפיוט "יה אלי" (דידון י 758) לפני "אשרי" שלפני מוסף. פיוט זה אינו נמצא בכ"י והוא מופיע כנראה לראשונה בסידור "שער השמים" עם פירוש השל"ה (אמסטרדם תע"ז, ח"ב, דף רלז ע"ב), שם הוא מודפס לאחר כל היוצרות [...]. עם הכותרת "בשלוש רגלים קודם אשרי אומרים זה". משם עבר (עם קצת שינויים) למחזור מנהג פולין וכו', וזלצבך תקי"ח. גם שם הוא עוד לא שולב במחזור עצמו אלא הודפס לגמרי בסוף [...] היידנהיים אינו מביאו במחזוריו ולכן לא נאמר אלא בקהילות מזרח אירופה וגם שם לא בכולן. תוכן הפיוט הוא קבלי (האל הוא "דק על דק" וברא את עולמו בל"ב נתיבות החכמה) והנחנו את פירושו לחוקרי תורת הסוד. הפיוט פגום בלשונו ובצורתו וכנראה כך הוא מיום חיבורו (במאה הי"ז).¹⁷

יחסו של גולדשמידט אל הפיוט אינו ידידותי: נוח לו (כבעל טעם) שלא נברא, ולא התחייב (כאיש מדע) להכלילו במהדורתו למחזור אשכנז. ואכן קשה לחלוק על קביעתו שלשון הפיוט פגומה, אולם בקביעתו שכך היה "מיום חיבורו" יש לפקפק. בהיעדר כתבי יד לא נוכל לעמוד על הנוסח המקורי בשלמותו, אולם מסתבר כי לפחות אחד מפגמיו לא יצא מתחת ידי המחבר. כוונתי לפזמון החזור:

וְתוֹדָה וְלַעֲוָלָה וְלַמִּנְחָה וְלַחֲטָאָת וְלֹא־שָׁם
וְלִשְׁלֵמִים וְלַמְּלֹאִים כָּל קִרְבָּנְךָ

שורה זו, כפי שהיא לפנינו, אינה אלא רשימת קרבנות שאין לה כל קשר תחבירי או ענייני לגוף הפיוט. אפילו כרשימה גרידא היא מעוררת תמיהה: לא מצאנו במקום אחר שרשימת הקרבנות תתחיל דווקא בתודה. עצם הכללת התודה ברשימה קשה, כיוון שהיא בכלל שלמים.¹⁸ ואפילו אם נניח שיש מקום לכלול את התודה ולהקדימה, עדיין קשה: מה נשתנתה תודה משאר קרבנות הרשימה, שלהם מצורפת התחילית ל- ולא לה? ובכלל מה תפקיד תחילית זו? בנוסף: גם הכללת המילואים ברשימה קשה, כיוון שמצוותם לא הייתה אלא לשעה.¹⁹

17. שם, מבוא, עמ' מד–מה הערה 80. בעמ' 152 שם כתוב למעלה מן הפיוט: "סימן: יהודה (?)". כך הציג לראשונה א' לאנדסהוט, עמודי העבודה, ברלין תרי"ז–תרכ"ב (דפוס צילום: ניו-יורק תשכ"ה), עמ' 79; ואינו נראה. גם לא הבנתי למה מנה צונץ L. Zunz, *Literaturgeschichte* (der synagogalen Poesie, Berlin 1865 [reprint: Hildesheim 1966], p. 564) ארבעה בתים בפיוט.

18. ראה וי' ז, יא–יב; ולשון רש"י (שם שם, יב) ורמב"ן (בר' יט, ח): "שלמי תודה".

19. וכן בסוכה מג ע"א: "[...] מלואים שאינם נוהגים לדורות". אפילו אם נניח שקיבל הפייטן את הצעת רמב"ן (השגות על ספר המצוות, שורש ג [מהדורת ח"ד שעוועל, ירושלים תשמ"א, עמ' נט–סא]) שיחנכו את מקדש העתיד במילואים, אין בכך להסביר את הכללתם ברשימת הקרבנות הסדירים. שרמן ואריאל (הערה 1 לעיל), שהרגישו בקושי, תירצו שהפיוט אכן מתייחס לעת

לכן נראה שה"תורה" שבפיוטנו הייתה במקורה "תורה", והפזמון המקורי היה בערך:

וְתוֹרָה לְעוֹלָה לְמִנְחָה וְלַחֲטָאֵת וְלֶאֱשָׁם
וְלִשְׁלָמִים וְלַמְּלוּאִים כָּל קֶרְבָּנְךָ²⁰

הפייטן יסד את דבריו על לשון המקרא (וי' ז, לו'): "זאת התורה לעלה למנחה ולחטאת ולאשם ולמלוואים ולזבח השלמים". על פסוק זה שנינו בסוף מסכת מנחות (קי ע"א):

אמר ריש לקיש, מאי דכתיב: זאת התורה לעולה למנחה ולחטאת ולאשם? כל העוסק בתורה, כאילו הקריב עולה מנחה חטאת ואשם. אמר רבא: האי לעולה למנחה, עולה ומנחה מיבעי ליה! אלא אמר רבא: כל העוסק בתורה, אינו צריך לא עולה ולא חטאת ולא מנחה ולא אשם.

השורה במקורה הייתה קרובה ללשון הפסוק, ופירושה: 'התורה משמשת תחליף לכל הקרבנות הנזכרים'; זהו פשר התחילית ל- המצורפת לשמות הקרבנות.²¹ המילואים נמנו אגב שאר הקרבנות שבפסוק. אלא שנתחלפה רי"ש בדל"ת, ותורה נהפכה לתורה – טעות "הגיונית", שהרי בקרבנות עסקינן. וכיוון שתורה נהפכה לתורה, נוספה וי"ו החיבור לעולה וללמנחה, כדי לצרף את התורה לרשימת הקרבנות. לפי פשטות הדרשה, כל לימוד תורה עומד במקום הקרבנות. אבל נוסח שונה נמצא אצל רבינו בחיי בן אשר, וזה לשונו:

דרשו רז"ל, זאת התורה לעולה למנחה ולחטאת ולאשם וגו', כל העוסק בפרשת עולה כאלו הקריב עולה, בפרשת מנחה כאלו הקריב מנחה, בפרשת חטאת כאלו הקריב חטאת.²²

לפי נוסח זה מדובר בעיסוק בפרשת הקרבנות דווקא.²³ ושם נוסח זה מכוונים

חידוש העבודה: המילואים יבואו לחנוכת המקדש, וכדי להודות עליה יתחילו בתורה. אולם אילו לכך התכוון הפייטן היה מקדים את המילואים, שהרי אם אכן ינהגו אז, בוודאי קודמים הם לכל קרבן אחר.

20. על הוי"ו הבעייתית שבתחילת השורה ראה להלן הערה 24.

21. השווה גם ויקרא רבה ט, ח (מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תשל"ב, עמ' קפז-קפז): "כיון ששמעו ישראל פרשת קרבנות נתייראו, אמ' להם משה אל תיראו, התעסקו בתורה ואין אתם מתייראים מכל אלה. הה"ד זאת התורה לעולה ולמנחה וגו'". והוסיפו שם: "למה שלמים באחרונה, שיש בה מינין הרבה". לפי זה נראה שהתורה בכלל שלמים היא.

22. ביאור רבינו בחיי על התורה, מהדורת שעוועל (הערה 12 לעיל), ויקרא ז, לו (כרך ב, עמ' תלג); ועיין בהערת שעוועל שם.

23. נוסח זה נולד אולי מצירוף הקטע הנזכר ממנחות קי ע"א עם מאמר אחר הנמצא שם: "אמר

דברי הפייטן, שהרי סידר את פיוטו בין קרבנות היום הנקראים במפטיר לאלו הנזכרים במוסף, ורמז שקריאת פרשיות אלו עומדת במקום הקרבנות עצמם.²⁴ לסיכום: מסתבר שפזמון הפיוט נפגם, ולא נולד פגום. וכיוון שכך שמא הוא הדין לפגמו הבולט האחר של הפיוט, ערפול שורתו השנייה – אף שאין בידינו לשחזר את צורתה המקורית. לא באתי לטעון שמחבר "יה אלי" היה משורר גדול; מכל מקום אין צורך להפריז בעילגותו.²⁵

רבי יצחק, מאי דכתיב: זאת תורת חטאת (וי' ו, יח) וזאת תורת האשם (שם ז, א)? כל העוסק בתורת חטאת כאילו הקריב חטאת, וכל העוסק בתורת אשם כאילו הקריב אשם. צירוף דומה נמצא במדרש הגדול, ויקרא, מהדורת ע' שטיינזלץ, ירושלים תשל"ו, עמ' קצה; עיין בהערת שטיינזלץ שם ובהערת מרגליות (הערה 21 לעיל) לויקרא רב ז, ג, עמ' קנה, שורה 5.

24. על הזכרת הקרבנות במוסף כתחליף לקרבנות עצמם ראה תוספות ראש השנה לה ע"א ורא"ש שם, פרק ד, סעיף יד (דף מ ע"א); והשווה גם רש"י ליומא לו ע"ב, ד"ה ההוא דנחית (לעניין עבודת יום כיפור). לגבי תפקיד קריאת התורה ראה למשל תענית כז ע"ב: "אמר רבי יעקב בר אחא אמר רב אסי: אלמלא מעמדות לא נתיימו שמים וארץ, שנאמר, ויאמר ה' אלהים במה אדע כי אירשנה [בר' טו, ח], אמר אברהם: רבוננו של עולם! שמא ישראל חוטאין לפניך אתה עושה להם כדור המבול וכדור הפלגה? אמר ליה: לאו. אמר לפניו: רבוננו של עולם, הודיעני, במה אירשנה? אמר ליה: קחה לי עגלה משלשת ועז משלשת וגו' [שם שם, ט]. אמר לפניו: רבוננו של עולם, תינח בזמן שביית המקדש קיים, בזמן שאין בית המקדש קיים מה תהא עליהם? אמר לו: כבר תקנתי להם סדר קרבנות, בזמן שקוראין בהן לפני מעלה אני עליהם כאילו הקריבום לפני, ואני מוחל להם על כל עונותיהם". לפי זה אפשר להבין את תפקיד החזרה על הפזמון, "נתורה – לעולה למנחה ולחטאת ולאשם ולשלמים" וכו', אחר הבתים השני והשלישי. הבית השלישי מתאר את בריאת העולם, והפזמון מוסיף שהוא מתקיים, אפילו בלי קרבנות, על ידי התורה. לפי הבית השני העולם נדון בסקירה אחת, והפזמון מוסיף שהנידונים מתכפרים, אפילו בלי קרבנות, על ידי התורה. ההוספה מסומנת בשני המקרים על ידי וי"ו החיבור שבתחילת הפזמון, אולם אין הוי"ו שבתחילת הפזמון מתקשרת יפה לבית הראשון. ושמה הייתה שם מלכתחילה בי"ת (בתורה לעולה" וכו'), ופירושו: "אתיבבה לקראתך" בתורה כתחליף לקרבנות האלה. בעיה זו קשורה, כמובן, לבעיית השורה השנייה בבית הראשון, שספק אם הגיעה לידינו בצורתה המקורית; וראה בהערה הבאה.

25. אולם אין להוציא מכלל אפשרות שהשורה השנייה הגיעה לידינו בצורתה המקורית, ושרמזה למסורת שהביא ר' מאיר אבן גבאי, ספר עבודת הקודש, ירושלים תשס"ד, חלק היחוד, פרק טו (כרך א, עמ' מ): "[...] מצאתי לחכמי האמת זה הלשון: 'יהוה' משמעותו היה ויהיה והוה [...] וכתיבתו [=צורתו הכתובה, בניגוד לקריאתו בשם אדנות] משמע בתחלתו היה מלך, ובאמצעיתו הוה מלך, ובסופו יהיה מלך [...]". והשווה ר' אברהם בן נתן הירחי, ספר המנהיג, מהדורת י' רפאל, א, ירושלים תשל"ח, עמ' פה. לפי זה אפשר היה לראות בשורה "היה ויהיה / היה והוה / פל [נ"א: פל גו"] אֶדְמֶתֶךָ" המשך הפנייה לאל, שהנו מלך, שפלך וימלך, על כל משפחות האדמה. אך אם אמנם כך היה נוסח שורה זו וכך היה פירושה, נצטרך להודות שהיא מהוה תרגום מאולץ ומלאכותי של הרעיון הקבלי, ולקבל לגביה את גזר דינו של גולדשמידט.

עוד על שכיחות ופוריות במערכת הפועל

תוספת למאמרו של שמואל בולוצקי

במאמרו המרתק "שכיחות ופוריות במערכת הפועל של העברית הישראלית"¹ שמואל בולוצקי מציע שלוש דרכים לבדוק בהן את מידת השכיחות והפוריות של בנייני הפעלים בעברית של ימינו. הדרך הראשונה: מבדקים אצל קבוצות דוברים מיוחדות; הדרך השנייה: השוואת מילונים למהדורותיהם; הדרך השלישית: בדיקת קורפוסים לשוניים. בולוצקי מודה "שאין די במדידה בדרך אחת, כיוון שאף אחת מן הדרכים אינה נקייה מחסרונות" (עמ' 347).

ברצוני להציע דרך נוספת, שאמנם יש בה מידה של סובייקטיביות, מפני שהיא תלויה בטעמו האישי של הבלשן ובהחלטתו מהו חידוש באוצר המילים, אבל נראה לי שתוצאותיה מהימנות לא פחות מן הדרכים האחרות. זה שנים רושם אני לעצמי חידושי מילים, משמעויות וצירופים תוך כדי קריאה בעיתונים, האזנה לרדיו, צפייה בטלוויזיה וגלישה באינטרנט – לא מן המילונים וכמעט לא מן הספרות היפה. עברתי על רשימותיי בעשר השנים האחרונות (2000–2010) ובררתי מהן את הפעלים, ובכלל זה את שמות הפעולה והבינונים הנגזרים גזירה אוטומטית מן הפעלים – על פי הכללים הנקוטים במערכת מפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית. והנה התוצאות:

א. חידושים בקבוצת הבניינים הכבדים

בניין פיעל	28 חידושים
משקל פיעול	25 חידושים
בניין פועל	9 חידושים
משקל מפועל	40 חידושים
בניין התפעל	29 חידושים
משקל התפעלות	9 חידושים
סה"כ	140 חידושים

1. לשוננו עא (תשס"ט), עמ' 345–367.

ב. חידושים בבניין הפעיל ובבניין הופעל

8 חידושים	בניין הפעיל
6 חידושים	משקל הפעלה
8 חידושים	בניין הופעל
2 חידושים	משקל מופעל
24 חידושים	סה"כ

ג. חידושים בבניין קל ובבניין נפעל

1 חידוש	בניין קל
8 חידושים	משקל פעילה
4 חידושים	בניין נפעל
1 חידוש	משקל נפעל
3 חידושים	משקל היפעלות
17 חידושים	סה"כ

יוצא אפוא שמתוך 181 החידושים בתחום מערכת הפועל שרשמתי בעשר השנים האחרונות 77.35 אחוזים הם בבניינים הכבדים, 13.25 אחוזים – בבניינים הפעיל והופעל, ו-9.4 אחוזים – בבניינים הקלים. עוד עולה מן הבדיקה שמתוך 181 החידושים 87 (48 אחוזים) הם פעלים (בעבר, בהווה, בעתיד ובמקור) באחד משבעת הבניינים; 51 (28.2 אחוזים) – שמות הפעולה; 43 (23.8 אחוזים) – בינונים שמניים (דהיינו, לא צורות ההווה של הפועל). בדיקה זו לא עסקתי בה בסוגי הפעלים (עומדים, יוצאים, גורמים וכיו"ב) אלא בתבניותיהם בלבד.

נספח: רשימת חידושי הפעלים לבנייניהם

- בניין קל (1): גרט (מן גרואטה).
 משקל פעילה (8): גריטה (ראה גרט), הלימה, זניחה, חריפה (שְׁהִייה בחורף), פריצה (כגון של מלחמה), קבירה, קציבה (כגון של עונש), רקימה.
 בניין נפעל (4): נאזק ('הושם באזיקים'), נגרט (ראה גרט), ננהג ('נהגו בו' [רכב]), נקצב (עונש).
 משקל נפעל (1): נדגם ('משתתף במדגם').
 משקל היפעלות (3): הירשות, היכחדות, היקסמות.
 בניין פיעל (28): אַמְפֵּט ('לאמפט ולסמפט'; מן אַמְפִּתִּיה), אַתְרֵג ('נהג בפלוני

2. תנו דעתכם להבדל בכתיב: הפעלים אַמְפֵּט וסמפֵּט נכתבים בטי"ת, ואילו השמות אַמְפִּתִּיה וסימפִּתִּיה יש שהם מובאים במילונים בתי"ו ויש שהם מובאים בטי"ת.

כאילו היה אתרוג), בַּחֲבֵשׁ³, גִּינָן ('טיפל בגן'), זָפֹזף/זָפֹזֶפֶ (בטלוויזיה: 'דילג מערוץ לערוץ', 'שלטט'; מן האנגלית: zap), חֲלִיטֵר (מן חלטורה), חֲרַבֵּשׁ ('קלקל', 'בלבל'; מן הערבית), טָרַחַן (מן טרחנות), יִרְדֵּן ('גרם שיהיו אזרחי ירדן'), מַחְדֵּל ('גרם מחדל'), מִינָף ('השתמש בדבר כמנוף כדי להשיג יתרון'), מַפְלֵג ('הפך דבר לעניין מפלגתי'), מִיַּצֵּב (בפרסום מוצרים: 'מיקם'), מִיַּצֵּק ('הפך דבר למוצק'), מִשְׁתַּף ('נעשה מִשְׁתַּף' [משתף פעולה]), מִיתַג ('הפך דבר למוֹתַג'), סִבְסֵב (בטיס, בספנות או בכדורגל), פָּגַרְם ('גזרו גזירות ופיגורמו פוגורמים'), פִּמְפֵּם ('חזור על משהו שוב ושוב עד זרא'), קָלַס ('התנהג קלגס'), קִמְפִּין ('לא הולכת לקמפיין את השוק'), שְׂדֵרְג, שְׂלִיטֵט (בטלוויזיה: 'עבר מערוץ לערוץ'; 'השווה זפוזף/זפוזפ'), שְׂטֵנְקֵר (מן שטינקר ['מלשין']), תִּיַּג ('הדביק למישהו או למשהו תווית [תג] כלשהי'), תִּיעַדֵף ('קבע סולם עדיפויות'), תְּקַלֵּט ('שימש תקליטן [=די־גיי]), תִּיקָף ('נתן אישור שהדבר תִּקָּף').

משקל פִּיעוֹל (25): אֶתְרוֹג ("מאז האיתרוג של שרון"), בְּרוּז ("התוכנית לִבִּירוּז" תל־אביב), מִינּוּעַ (=motorization), מִינוּף (ראה מִינָף), מְקִלוּט (מן מְקִלֵט), נִיטוּר (=monitoring), סִבְסוּב (ראה סִבְסֵב), מִיַּצוּב (ראה מִיַּצֵּב), מִיקוּר ("מיקור חוץ" – מלשון מקור מימון), מִיתוּג (ראה מִיתַג), סִיעוּר ("סיעור מוחות"), פִּיאוּר ("פיאור עצמי"), פִּילוּח ("פילוח האוכלוסיה"), פִּמְפּוּם (ראה פִּמְפֵּם), פִּרְבוּר (מן פִּרְבֵר = פרוור), צִנּוּר, צִקְמוּק (מן מְצִיקָמָק), קִיטוּן (כמו הקטנה; על דרך גידול), שְׂדֵרְג, שִׁיכּוּן (שם הפעולה של שִׁיכּוֹן), שְׂלִטוּט (ראה שְׂלִיטֵט), תִּיאוּד ('הפיכה לתאגיד'), תִּמְרוּץ ('מתן תמריץ'), תִּיעוּדֵף (ראה תִּיעַדֵף), תִּיקוּף (ראה תִּיקָף).

בניין פּוֹעֵל (9): אוּיָן ('הושם לאין ולאפס'), חוּזֵר ('חזירו אחרי'), יוּדָה ("לפני כחודש וחצי יודו אבנים"), סוּדֵם ('נעשה בו מעשה סדום'), סוּרֵב ("כניסתו סורבה"), צוּפֵר ('ניתן לו צוֹפֵר [הטבה]'), רוצָה ("עונש זה ירוצה [...]), שוּדֵרְג, תוּיַג (ראה תִּיַּג).

משקל מְפּוֹעֵל (40): מאוּגַח (מן אֶגַח), מאוּסְפֵלֵט (מן אֶסְפֵלֵט), מאוּתַר, מגוּלֵעַן, מדוּאֵל (מן דוּ"אל [דואר אלקטרוני]), מדוּהֵן, מדוּמִיין, מהוּמַנָן ("חלב מהומגן"; מן הומוגני), מחוּצֵקֵן, מטוּקֵבֵק (מן טוּקֵבֵק [talkback]), מִיוּפִיָף, ממוּסָה (מן מֵס, מיסוי), ממוּסַמֵךְ ('מגובה במסמכים'), ממוּצַנֵף (מן מצַנֵפת), ממורֵקֵר (משם העיתון הכלכלי The Marker), ממוּשְׁדֵר (מן מְשֻׁדֵר), ממוּשְׁטֵר (מן מְשֻׁטֵר), ממוּתַגָּ (מן מוֹתַג), ממוּתַקֵן (מן מוֹתַקֵן), ממוּקֵנֵק ('שִׁנְקֵנְקוֹ' אותו), מסוּנְכֵרֵן

3. פועל זה אינו מובא במילונים, אף לא ב"מילון הסלנג המקיף" של רוביק רוזנטל (ירושלים 2005). מן העדויות שליקטתי באינטרנט למילה זו עולות שלוש משמעויות: (א) 'ערבב', 'בחש' (בבישול); (ב) 'דש ובחש בעניין כלשהו'; (ג) 'הניע את ידית הגז של האפונה'. ייתכן שהפועל בַּחֲבֵשׁ נוצר בהשפעת הפועל בַּחֲשׁ. כמו כן ייתכן שביסוד המשמעויות השונות של בַּחֲבֵשׁ מונח הפועל האנגלי stir, שהוראתו הן 'בחש', 'ערבב' הן 'הניע', 'עורר'.

(מן סינכרוני[זציה]), מעויל ('מושחל'), מפומפם (ראה פִּמְפִּם), מפונפן ("בגדים מפונפנים"; אולי מן האנגלית: fun), מפוקס ('ממוקד', 'מרוכז'; מן פוקוס), מפוקסל (מן האנגלית: pixel), מקודד (מן קוד), מקוטב (מן קיטוב), מקוטשקטש (מן קיטש), מקומח ('מכוסה קמח'), מקוסד (מן קסדה), מקורמל ('מצופה קְרָמֶל'), מקורנף ('שהתקרנף'), משודרג, מתובנת (מן תְּבִנִית), מתוכשט (מן תכשיט), מתוסרט (מן תסריט), מתוצפת (מן תצפית), מתוקף (ראה תיקף).

בניין התפעל (29): התאדק ('נעשה אדוק', 'התחרד'), התאלג'ר ('או שצרפת תתאלג'ר' – 'תהפוך לאלג'יר'), התבַּחַשׁ⁴, התגרען ('הצטייד בנשק גרעיני'), התהפנט, התחרבש (ראה חֶרְבֶּשׁ), התחרדן^א ('שכב בבטלה והשתזף בשמש כמו חרדון'), התחרדן^ב (כמו התחרד, 'נעשה חרדי'), התיימן ('נעשה ימני'), התמגן ('ניתן לו מיגון'), התממשק (מן מִמְשָׁק), התמנייק ('התנהג כמו מניאק'), התמסלל ('עלה על המסלול' [דוגמן או דוגמנית]), התמרכז ('נעשה מרכזי'), התנחמד ('העמיד פני נחמד'), הסתכר (מן סוֹכֶרֶת), הסתרטן ('חלה בסרטן'), התפחד ('הסתבח בתקלה מביכה'), הסתחבק ('נהג מנהג סִחְבָק, בלא גינונים'), הסתלבט ('על מישור') [לְגִלְגַל על מישור], 'עשה צחוק ממישהו', התקטנן ('נהג בקטנוניות'), התקפד ('התכנס כמו קיפוד'), התקרצץ ('נטפל והציק כמו קרצייה'), השתבלל ('התכנס בתוך עצמו כמו שבלול'), השתגר ('הפך לדבר שבשגרה'), השתדרג ('זכה לשדרוג'), השתמרן ('הפך להיות שומרוני'), השתפן ('נהג בפחדנות כמו שפן'), השתרלל ('התהולל', 'נהג הפקרות מינית').

משקל התפעלות (9): התגרענות (ראה התגרען), התחזבלות ("התחזבלותה של לבנון"), התחרדנות (ראה התחרדן^א), התנחמדות (ראה התנחמד), הסתחבקות (ראה הסתחבק), הסתלבטות (ראה הסתלבט), התפלנטרות (מן פלונטר), הצטערות ('הבעת צער'), התקרצצות (ראה התקרצץ).

בניין הפעיל (8): הגחיק ('עשה אותו מגוחך'), הלהים ('גרם התלהמות'), המכיל ('הכניס לתוך מכל'), הנגיש ('עשה אותו נגיש'), הסליק ('טמן נשק בסליק'), הקליד, הקליק (מן האנגלית: click), השביז ('הוריד את המורל למישהו').

משקל הפעלה (6): הגחכה (ראה הגחיק), המהרה (= overclocking), החפצה ('הפיכת מישור לחפץ', 'ראיית מישור כאילו הוא חפץ'), היימנה (מן היימן), הנגשה

4. פועל זה מובא ב"מילון הסלנג המקיף" בהוראת 'התבלבל'. מן העדויות שדליתי באינטרנט עולות משמעויות אלו: (א) 'התערבב' (בבישול); (ב) 'הסתבח', 'התלבט', 'התפלסף'. הקשר שבין הוראה א' של בְּחָפֶז להוראה א' של הִתְבַּחֶפֶז הוא ברור. נראה שיש קשר בין שני הפעלים הללו גם בהוראתם השנייה. השווה ב"מילון הסלנג המקיף" את הוראת הפועל פְּרָבֶר ('פטפט', 'השמיע דיבורי סרק') להוראת הפועל הִתְבַּרְבֵּר ('איבד את דרכו').

(‘הפיכת דבר להיות נגיש’), הנצלה (‘הצלת אדם שנפגע במים על ידי העלאתו מעל פני המים’).

בניין הופעל (8): הוגחך (‘עשוהו מגוחך’), הוחנה (‘המכונית הוחנתה’), הוחרג (‘גרמו לו שיחרוג’), הולבן (‘פני המולבנים’), הונגש (‘הפכוהו להיות נגיש’), הוסלק (ראה הסליק), הוצבע (‘החלטה שהוצבעה כבר קודם בכנסת’), הורתע (‘הרתיעו אותו’).

משקל מופעל (2): מוסק (‘במבצע המוסק הגדול ביותר’ – ‘מוטס במסוקים’), מותג (= trade mark; מוצר + תג).

ולסיום, כמה הערות לרשימה שלמעלה.

א. כאמור, חידושים אלו באים לא מן המילונים ולא מן הספרות היפה, אלא מקריאת עיתונים, מצפייה בטלוויזיה, מהאזנה לרדיו ומגלישה באינטרנט. הקשרה המלא של כל עדות ומראה מקומה המדויק לא הובאו כאן כדי שלא להרחיב את היריעה.
ב. במקור העדויות אינן מנוקדות. פה ושם הוספתי ניקוד מסייע כדי להקל את הקריאה.

ג. איני בטוח שאמנם כל החידושים שהבאתי אכן נתחדשו בעשר השנים האחרונות. רובם אינם מובאים במילונים החדשים, מקצתם מובאים בהם בלא ציון המקור, ומקצתם – בציון מקור שקדם לעשור האחרון, אך שימושם במילונים שונה מן המובא כאן.

ד. משקל מופעל הוא הפורה שבכל צורות הפועל. ראה מאמרי “משקל מופעל – חומר לדיון בפרשת הבינונים הפאסיביים והפרפקטיים בעברית” (לשונונו לב [תשכ”ח], עמ’ 140–152).

ספרים שנתקבלו במערכת

אוריינות ושפה, כרך 2, בעריכת רחל שיף, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ט, 156 + viii עמודים

איגרת 50: שנת היובל לאקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, גיליון 31, בעריכת אביטל בר, האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ירושלים תש"ע, 55 עמודים
אנוך, ראובן, עיונים בתבסילי לספר בראשית (עדה ולשון, כט, בעריכת אהרן ממון), המרכז לחקר מסורות קהילות ישראל והוצאת מאגנס, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תש"ע, 263 עמודים

בלשנות עברית: כתב-עת לבלשנות עברית תיאורית, חישובית ויישומית, כרך 62–63, בעריכת זהר לבנת, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ט, 346 + viii עמודים

בר-אשר, משה, לשונות מסורות ומנהגות: עיונים בלשונות, במסורות, באורחות חיים וביצירות של היהודים במגרב ועיונים בלשונות היהודים, הוצאת יד יצחק בן-צבי והאוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תש"ע, יג + 385 עמודים
מסורות: מחקרים במסורות הלשון ובלשונות היהודים, כרך טו, בעריכת דוד מ' בונים ועפרה תירוש-בקר, המרכז ללשונות היהודים וספרויותיהם והמרכז לחקר מסורות קהילות ישראל, המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל, ירושלים תש"ע, 229 + xix עמודים

משַׁאֲת אֶהָרֶן: מחקרים בלשון מוגשים לאהרן דותן, בעריכת משה בר-אשר וחיים א' כהן, מוסד ביאליק, ירושלים תש"ע, יג + 644 + 54* עמודים

Anantam Sāstram: Indological and Linguistic Studies in Honour of Bertil Tikkane (Studia Orientalia, 108), ed. Klaus Karttunen, Finnish Oriental Society, Helsinki 2010, 366 pp.

Harvard Theological Review, vol. 102, 4, Cambridge University Press, London 2009, 512 pp.

Harvard Theological Review, vol. 103, 1, Cambridge University Press, London 2010, 132 pp.

Harvard Theological Review, vol. 103, 2, Cambridge University Press, London 2010, 260 pp.

Hebrew Higher Education: A Journal for Methodology and Pedagogy in the University Teaching of Hebrew Language and Literature, vol. 13,

- ed. Adina Ofek, National Association of Professors of Hebrew, Madison 2010, 182 pp.
- Hebrew Union College Annual*, vol. 78, ed. Edward A. Goldman, Hebrew Union College – Jewish Institute of Religion, Cincinnati 2007, פג + 182 pp.
- Journal of the Royal Asiatic Society*, vol. 20, part 2, ed. Sarah Ansari, Cambridge University Press, London 2010, 235 pp.
- Lexicon Grammaticorum: A Bio-Bibliographical Companion to the History of Linguistics*, second edition, revised and enlarged, vol. 1: A–K, ed. Harro Stammerjohann, Max Niemeyer Verlag, Tübingen 2009, xxxvi + 856 pp.
- Lexicon Grammaticorum: A Bio-Bibliographical Companion to the History of Linguistics*, second edition, revised and enlarged, vol. 2: L–Z, ed. Harro Stammerjohann, Max Niemeyer Verlag, Tübingen 2009, xxii + 835 pp.
- Liber Annuus: Annual of the Studium Biblicum Franciscanum* (Jerusalem, 59), ed. Massimo Pazzini, Edizioni Terra Santa, Milano 2010, 666 pp.
- Maarav: A Journal for the Study of the Northwest Semitic Languages and Literatures*, vol. 15, 2, Western Academic Press, Rolling Hills Estates, CA 2010, 106 pp.
- Sefarad: Revista de Estudios Hebraicos, Sefardíes y de Oriente Próximo*, vol. 69, 2, Instituto de Lenguas y Culturas del Mediterráneo y Oriente Próximo, Madrid 2009, 525 pp.

Summaries

Tania Notarius

Modal Forms of Prefix Conjugation in Archaic Biblical Poetry and Old Canaanite

Semantic analysis of verbal forms in biblical poetry requires proper methodological criteria. The analysis of modality in the corpus of ‘archaic poetry’ (poetic passages from the Torah and Former Prophets) reveals a diverse picture: not all of the texts equally reflect an archaic type of verbal system; some texts contain features that are consistent with the classical language stratum and others even point to a later stage of language development. The archaic type of verbal system is found in Deut. 32:1–43, Exod. 15:1–18, and Judg. 5:2–30. It shares some traits with the classical stratum (directive modality, purpose clauses in volitive contexts, initial position in clause, lengthened and nonlengthened forms of cohortative), but also demonstrates some distinctive features: the purpose clause in nonvolitive contexts and the lack of the complementary syntactic distribution with the noninitial imperfect *yiqtol* forms in volitive contexts.

The modal forms in the archaic language type are examined in their natural historical context, the Old Canaanite of El-Amarna. The present research challenges the standard theory of the modal prefix conjugation of El-Amarna and suggests that there is one volitive prefix form – jussive *yaqtul* – which can be enlarged by the Northwest Semitic energetic ventive ending -a(na). The evidence for this hypothesis is provided. The modal system in Old Canaanite and archaic language types are interpreted as close stages of the same development.

Yehudit Henshke

Emphatic Consonants in MS Cambridge (Lowe Edition) of the Mishna

This article treats the status of emphatic consonants in Mishnaic Hebrew in general and in MS Cambridge in particular. It attempts to disclose the background of the alternation of emphatic consonants in this manuscript and to trace its origins: is this phenomenon early, deriving from rabbinic Hebrew manuscript traditions; or late, rooted in the vernacular in use during the course of the manuscript's copying and transmission?

Matthew Morgenstern

Jewish Babylonian Aramaic and Classical Mandaic: Some Points of Contact

While the close relationship between Jewish Babylonian Aramaic and Classical Mandaic has long been known, new data from more accurate textual witnesses to Babylonian rabbinic literature and recently transcribed Aramaic magic bowl texts in the Jewish script allow us to reassess this connection. This article treats several linguistic phenomena for which a reexamination of the data reveals a closer proximity between the dialects than has previously been identified. These phenomena are: (1) the shift of the pharyngeals, in particular cases where this shift led to a change in morphological class; (2) anaptyxis in nominal forms; (3) the encliticization of the prepositional *lamed* and *bet* with the resultant assimilation of phonemes at the point of juncture; and (4) shared innovations in the forms of the verbal root *y-h-b* 'give', which show a tendency towards adaption to a triliteral pattern, as well as influence of encliticization. It is proposed here that the spoken forms of these dialects were more similar than their literary consolidations suggest.

Nurith Reich

On a Masoretic Note to Zephaniah 3:2

The subject of this article is a very unusual note found among the wealth of masoretic notes in the Cairo Codex of the Books of Prophets (Gottheil 34). This irregular note addresses the unique phrase **לֹא שָׁמְעָה בְּקוֹל** (“she obeyed not the voice” – Zeph. 3:2). The only biblical instance where the root **שמע** is followed by **בְּקוֹל** in the construct state, without a subsequent noun or a possessive suffix, the masoretic note on this verse reads: **לֹא שָׁמְעָה בְּקוֹל חֵס סֵפֶר וּשְׂאֵר מַלְפָּנֵי וּסְפָרִין**.

This article explains the note and its Aramaic words **סְפָרִין** (=teachers) and **מַלְפָּנֵי** (=instructors). The explanation suggested here is based on Prov. 5:13: **וְלֹא־שָׁמַעְתִּי בְּקוֹל מוֹדִי וְלֹא־הִטֵּיתִי אָזְנִי** (“And have not obeyed the voice of my teachers, nor inclined my ear to them that instructed me”).

Ilan Eldar

Rashi and Rashbam's Conceptions of the Hebrew Root

This paper examines two conceptions of the Hebrew root: Rashi's view according to his commentary on the Bible, and Samuel ben Meir's (Rashbam) view according to his grammatical treatise *Sefer Dayqot*. Analysis of these literary sources reveals that Rashi adhered to Mēnaḥem ben Saruq's approach to the 'base' (*yesod*) of the word, whereas Rashbam's approach differed totally from that of his predecessors, Mēnaḥem in Spain and Rashi in northern France. Rashbam's approach has close affinities to Ḥayyūj's conception of the tri-radical root in all verbal forms, although based on different assumptions. This conclusion differs from that of Chanoch Gamliel (concerning Rashi) as put forth in *Lěšonenu* 71 (2009), and that of Ronela Merdler (concerning Rashbam) in her doctoral dissertation (Jerusalem, 2005).

Rivka Bliboim

On Semantic Polarity and Neutralization in Hebrew

Using examples from contemporary Hebrew, as well as from earlier strata of Hebrew, this article focuses on polar structures in which one of the poles has undergone neutralization, blunting its meaning, and it serves as the scale. Thus, in the current phrase *qatan begodlo*, *godel*, which serves as the scale, has lost its sharp meaning – namely, it does not necessarily indicate ‘big’. If lexically productive, the sharp pole is primarily used metaphorically and idiomatically, and not as the technical scale. Accordingly, *orekh* not only serves as a technical term for the scale but can also be used metaphorically: *orekh ruah* (patience), whereas *gotser* is mostly used metaphorically: *gotser ruah* (impatience).

Antonyms and gradable complementaries have more in common than ungradable ones. Different criteria for identifying the positive pole of the scale, the potential candidate for neutralization, were presented: quantitative-conceptual (Q), emotional-linguistic (E), and logical.

The positive pole is the one that tends to attract a negative prefix: unsafe, and not *undangerous. The criteria that determine the positive or negative poles of the scale can clash (Q and E), raising the question of which pole serves as a candidate for the scale and whether the choices made in Hebrew are universal as claimed (Cruse 1980).

In addition to adjectival polarity, the article discusses nouns that were stripped of their polarity. Also mentioned is the affinity between this and other close phenomena, such as passive participles with an active meaning.

Bernard Septimus

יה אלי On the Language of the *Piyyut*

Many Ashkenazic communities sing a *piyyut* that begins יה אלי וגואלי before the Musaf prayer on holidays. The little known about this late *piyyut* was summarized by Daniel Goldschmidt, who viewed it as an unfortunate accretion that marred the liturgy: its language, he claimed, was defective, and had been composed that way.

While the poem's language *is*, in places, defective, it was probably not so *ab initio* – at least as regards one of its most glaring flaws, the refrain ותורה לעולה ולמנחה ולחטאת ולאשם / ולשלמים ולמלואים כל קרבנד – a mere list of sacrifices, that lacks substantive or syntactic connection to the body of the *piyyut*. But it has other peculiarities as well: a list of sacrifices that begins with ותורה (which could, in any case, have been subsumed under שלמים) is anomalous. More awkward still is the ל prefixed to all the sacrifices except תורה: what is its function, and why is it absent only before תורה? The inclusion of the מלואים is also odd, since they were not part of the permanent sacrificial order.

All this suggests that the *piyyut's* תורה was originally תורה, and its refrain originally read roughly as follows: ותורה לעולה למנחה ולחטאת ולאשם / ולשלמים ולמלואים כל קרבנד.

The refrain alludes to Lev. 7:37: זאת התורה לעלה למנחה ולחטאת ולאשם / ולשלמים ולמלואים which was interpreted midrashically (*b. Menah.* 110a) to mean that Torah *substitutes for* – thus the ל – the various sacrifices. One version takes the תורה in question to refer specifically to scriptural lections of the sacrificial order. The *payyetan* probably had this in mind, since his poem is placed between the two recitations of the holiday's sacrificial order in *maftir* and *musaf*.

Thus the refrain was distorted in transmission, not deformed from birth. The same may be true of the *piyyut's* other flaws, though we cannot recover its pristine form. So while our anonymous author may not have been a great poet, there is no need to overstate his barbarism.

Reuven Merkin

More on Frequency and Productivity in the Verb System

(Lěšonénu 71 [2009], pp. 345–367)

Suggested here is another way to measure the productivity of different verb patterns – verbs, verbal nouns, and nominal participles – in present-day Hebrew.

English summaries edited by Dena Ordan